

1797

ಹಾಗೂರೂಪಲೆಯಿಂದ ಬರಿಸಿ

ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆ 14-1797.

I

~~6232A~~
~~F347~~

धिकाराच्च सुखसाक्षात्कारत्वेन तस्याः स्वतः पुरुषार्थलोपिनमुमुक्षुजिज्ञास्यतासंभव इति परिशो
षात् प्रह्लादज्ञानस्य जीवगतकर्तृताध्यासं रूपवंधनिवर्तकत्वेनैव कास्यतावाच्या ॥ तथाच भिन्नविषय
योरध्यासतत्त्वज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावासंभवात्प्रत्यगभिन्नब्रह्मैव विचार्यमिति सिध्यति ॥ य
त्तु नारायणप्रसादादेव बंधनाशरूपो मोक्षो न ज्ञानमात्रात् ॥ यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपादस्मात्सं-
सारान्मुच्यते नापरेणेत्यादि श्रुतेः ॥ मत्प्रसादात्तरिष्यसीत्यादि स्मृतेश्च ॥ न च ज्ञानं विना त्वर्थप्रसा-
दः ॥ कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः ॥ मध्यमो ज्ञानसंपत्त्या प्रसादस्तूत्तमो म-
तः ॥ प्रसादात्त्वधमाद्विष्णोः स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः ॥ मध्यमाज्जनलोकादिरुत्तमस्त्वेव मुक्तिरद-
तिपुराणात् ॥ ज्ञानं च श्रवणादिसाध्यं ॥ श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च ॥ साधनं ज्ञानसं-
पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते ॥ न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमापकुतश्चनेति पुराणात् ॥ श्रवणादि
साध्यज्ञानस्य प्रसादफलकत्वावगमात् ॥ श्रवणादिसाध्यज्ञानं प्रसादद्वारैव मोक्षहेतुस्तदुक्तं
पुराणे यथा दृष्ट्वा प्रसन्नः स नृराजा बंधापनोदकृत् ॥ एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद्विधिवोचनमि-
ति ॥ न चैवं सति दृष्ट्वैव तं मुच्यते इति श्रुतावधारणा विरोध इति वाच्यं ॥ तस्या योगव्यवच्छेदार्थक
त्वात् ॥ मोक्षहेतुप्रसादे अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वाद्वा ॥ अतएव एवं ज्ञाते तु भगवाननादिः पुरुषो

५५

त्तमः॥ प्रसीदत्यन्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षय इति विष्णुपुराणमपि संगच्छते तथा च मोक्षसाध-
 नप्रसादहेतुतयैव विचारफलब्रह्मज्ञानस्य काम्यतेति परेणोक्तं ॥ तदसत् ॥ तत्त्वज्ञानोत्तरं याव-
 ताकालेन भुज्यमानकर्मसमाप्तिस्तदन्यकालविलंबनिषेधं मोक्षप्रतिकथयंत्यास्तस्य तावदेव वि-
 रंयावन्तविमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इति श्रुतेर्विरोधेन मुक्तौ ज्ञानेन प्रसादापेक्षायावक्तुमशक्यत्वात् ॥
 अन्यथा भुज्यमानकर्मकाले प्रसादानुत्पत्तौ तदन्यकालविलंबावश्यंभावेनोक्तश्रुत्यर्थबाधापत्तेः
 न च यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति श्रुतिरपि ज्ञानस्य प्रसादापेक्षां द-
 र्शयितितया भक्तिजन्यप्रसादस्य तत्साक्षात्कार एवोपयोगस्य बोधनात् ॥ यं पुरुषं एष परमा-
 त्मा वृणुते प्रसादेनानुगृह्णाति तेन लभ्यः साक्षात्क्रियते ततस्तस्य संबंधेन एष परमात्मा तनुं स्व-
 स्वरूपं विवृणुते प्रकटयति आवरणं विना ज्ञयते नैकी भवतीति तादृशश्रुत्यर्थात् ॥ नापि प्रारब्धकर्म-
 क्षये प्रसादविनियोगोक्तिः साधीयसी ॥ प्रसादनिरपेक्षभोगादेव तत्सिद्धेः ॥ प्रारब्धकर्मणां-
 भोगादेव क्षय इति वचनसिद्धत्वात् ॥ अतएव तच्चिंताविपुला ल्हादक्षीणपुण्यचया तथा ॥ तद-
 प्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ॥ निरुद्धासतयामुक्तिंगतान्यागोपकन्यकेति पुराणोक्तौ-
 आल्हाददुःखभोगयोरेव कर्मनाशकत्वमुक्तं न प्रसादस्येति संगच्छते ॥ किंचाधिष्ठानप्रमात्वेन मि-

श्यानिवर्तकत्वस्यलोकेकू सत्वमिवज्ञानस्यप्रसादहेतुत्वंनकू सकिंतुसेवायाएवप्रसादहेतुत्वं
लोकेकू सतदनुरोधेनतरतिशोकमात्मविदितिश्रुत्याविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः ज्ञात्यादेवंमुच्यतेसर्व
पाशैरित्यादिश्रुत्याचज्ञानस्यैवबंधनिवृत्तिरूपमोक्षसानत्वबोधांगीकारावश्यकत्वाद्यस्यप्रसा-
दादित्यादेरीश्वरसेवाजन्यप्रसादोज्ञानद्वारेणमोक्षजनकइत्येवार्थः॥यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेत
थागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंतेमहात्मनइतिश्रुत्यातथैवबोधनाच्च ॥ नचोक्तपुराणवच
नविरोधः ज्ञानसंपत्त्याप्रसादस्तूतमोमतइत्यत्रएवंज्ञातेखित्यादिविष्णुपुराणवाक्येचज्ञानंनतत्त्व
दर्शनंकिंतुसर्वत्रविष्णुरूपत्वदर्शनिरूपंसमत्वमेवविवक्षितं ॥ यतितत्त्वंसमत्वेचनिर्वाणमपिचे
छता ॥ देवामनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ॥ रूपमेतदनंतस्यविष्णोर्भिन्नमिवस्थितं ॥ एत
द्विज्ञानतासर्वजगत्स्थोपराजंनं ॥ इत्येवमप्युपनिषदेषुविष्णुसिद्धेयंविश्वं द्वयं वृक्षं पृथुति पूर्ववाक्यात्
॥ अतएवरागद्वेषविषयत्वायोग्यत्वरूपात्मतुल्यस्यज्ञानंसर्वत्रविष्णुरूपत्वदर्शनसमत्वस्य
फलमित्युक्तं ॥ अतएवचसर्वत्रदैत्याः समतामुपेतसमत्वमाराधनमच्युतस्य ॥ तस्मिन्प्रसन्नेकि
मिहास्त्वलभ्यमित्युक्तासमाश्रितात्ब्रह्मतरोरनंतात्तनिसंशयंप्राप्स्यथवैमहत्फलमित्यनेनवि-
ष्णुपुराणएवसमत्वरूपाराधनजन्यप्रसादस्यतवश्रियणदृष्टान्तेनपरंपरयामोक्षफलप्रयोजक

त्वमुक्तसंगच्छते ॥ न हि सफलतर्वाश्रयणस्याव्यवधानेन फलप्रापकत्वनियमः किंतु लोष्टादिव्या-
 पारव्यवधानेनेति यथा दृष्टवेत्यादेस्तु प्रसन्नो राजापश्चात् दृष्टो यथा मोचकस्तथैव शब्द इत्यर्थः ॥ न हिरा-
 जावत्वं प्रतिदृष्टिमात्रेण प्रसन्नः प्रत्युत सापराधं वत्वं गतिभूयो निग्राहकः ॥ तमेवेत्यादिश्रुत्या विद्वा-
 न्नामरूपादिमुक्त इति श्रुत्या च शुद्धात्मज्ञानस्य सर्वद्वैतनिवर्तकत्वोक्त्या प्रसादहेतुत्वासंभवाच्च ॥
 दृष्टवैवेत्यादौ प्रसादे अन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वमवधारणस्येत्युक्तिरप्ययुक्तैव ॥ अदृष्टवानमुच्य-
 त इत्यस्यैव ततः प्रतीतेः प्रसादस्याश्रुतत्वाच्च ॥ एवं च जीवगतकर्तृत्वादिरूपबंधनिवर्तकत्वेनैव
 विचार्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानस्य काम्यत्वात्वं धस्य सत्यत्वे तस्य ज्ञानान्निवृत्त्ययोगाद्वंधनिवृत्ति-
 रूपप्रयोजनार्थमेव भाष्ये अध्यासोक्तिरित्यपि विवरणाद्युक्तं सम्यगेव ॥ सेतुज्ञानाकार्यस्यापि स-
 त्यपापस्य सेतुदर्शनात् ^(C) निवृत्तेर्न प्रयोजनार्थं तदुक्तिरिति चेद्विज्ञेयं तदुपपन्नं न सत् ॥ नान्यः पंथा अ-
 यनाय विद्यत इति श्रुतेर्बंधनिवृत्तिरूपमाक्षस्य ज्ञाने कसाध्यत्वात् नुराधनाधिष्ठानाज्ञानकार्यस्याधि-
 ष्ठानसाक्षात्कारत्वेनाधिष्ठानसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यत्वनियमाक्षतेः ॥ सेतुदर्शनमात्र-
 स्य न दुरितनाशकत्वं देवात्तत्रागतस्य म्लेच्छादेरपि सेतुदर्शनात् दुरितनाशप्रसंगात् ॥ ज्ञानविधेर्ब-
 हुश आकरेषु निरस्तत्वाच्च परिषदुपस्थापनपूर्वकं च पादुकादिवर्जनदोषख्यापनभिक्षाभोजि-

त्वदूरगाभित्यादिप्रतकलापविशिष्टत्वेनैव दर्शनविधिस्तथाच विशेषणस्य व्रतकलापस्य कृ-
तिसाध्यत्वादिशिष्टदर्शनविधिः स्वयंच इति तादृश दर्शननिवर्त्यपापस्य तु अधिष्ठानज्ञानमात्र-
निवर्त्यत्वाभावात् कारणात्मनानिवृत्त्यभावाच्च नात्यन्तिकी निवृत्तिः आत्मज्ञाने तु न किञ्चित् विशेष-
णं कृतिसाध्यं कर्म समुच्चयस्य निरसनीयत्वात् श्रवणादीनां तत्त्वसाक्षात्कार एवोपक्षीणतया-
आत्माज्ञानकृतबंधस्यात्मज्ञानमात्रनिवर्त्यतास्य तेन किञ्चिदेतत् ॥ यदपि चंद्रिकायां व्यासती-
र्थेनोक्तं ॥ शुद्धो न भातीति को र्थः किमात्मस्वरूपे किञ्चिद्भ्रान्ति किञ्चिन्नभाति किं वा आत्मस्वरूपमे-
व न भातियद्वा नात्मापि भातीति ॥ आद्ये अभासमानोऽंशः शरीरादिभ्यो भेदो वा कर्तृत्वभोक्तृत्वा-
द्यभावे वा ब्रह्मात्मा भेदो वा द्वितीयमात्राभावो वा आत्मभिन्नः सत्यश्चेत् अपसिद्धांतः मिथ्याचे-
न्न तत्त्वावेदकशास्त्रवेद्यः आत्ममात्रत्वाद् द्वितीयपक्षो न भविः तथापि कालिनेन भेदनागृहीत इव भा-
तीति चेन्न ॥ तत्त्वतो गृह्यमाणे धिष्ठाने भेदकल्पनाया अगृहीतत्वारोपस्य चायोगात् ॥ न च मिथ्या-
भूतेनापिते नोपलक्षितात्मा शास्त्रवेद्यः स च सत्य इति वाच्यं ॥ स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धात्मा यवो-
धार्यमुपलक्षणत्योक्त्ययोगात् ॥ उपलक्षणत्व एव तात्पर्ये चाप्रामाण्यापातात् ॥ अत एव न-
द्वितीयः तस्य स्वप्रकाशत्वेन भाना योगात् स्वप्रकाशस्याप्यविद्यावशेनाभाने अधिद्यादुःखादेः

प्रकाशो न स्यात्तस्य चैतन्यप्रकाशाधीनप्रकाशत्वोपगमात् ॥ युक्तं चापौरुषेयस्याप्यागमस्य शं-
 किततात्पर्यमत्र मरूपदोषस्य यजमानः प्रस्तरइत्यादेरिव प्रत्यक्षविरोधेन प्रतीतार्थच्यावनं उक्ता-
 चत्ययापितत्वमसीति वाक्ये प्रत्यक्षाविरोधाय मतवर्थलक्षणात्स्मात्परमतेस्वरूपमात्रस्य स्वप्र-
 काशत्वेन नित्यसिद्धत्वात् अन्यस्य चाज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानविषयत्वायोगादज्ञानासंभवाद्ज्ञा-
 तोविषयोऽज्ञाननिवृत्तिः फलमज्ञानीचाधिकारीनयुक्तइति शास्त्रमनारंभणीयमेवेति भामतिम-
 तं तावदयुक्तमेवेति वाचस्पतिदूषणं ॥ तत्र ब्रूमः ॥ जिज्ञासासूत्रे उक्तरीत्या विचारफलत्वेन सूत्रि-
 तस्य ब्रह्मज्ञानस्य जीवगताविद्यादिबंधनिवर्तकत्वेनैव काम्यत्वात् दृश्यते त्वग्रया बुध्येति श्रुत्या त-
 त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनं ज्ञाने त्वनाह ते तस्मिन् सर्वं ब्रह्म यं भवेदिति बृहन्नारदी-
 यवचनेन ज्ञानशब्दोदितसाक्षात्कारत्वेनानाह तशब्दोदितदोषराहित्यादिना च युक्तं चेदांतजन्य-
 शुद्धब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यैव सकलभ्रमनिदानाविद्यानिवर्तकत्वं ॥ दोषाश्चेदवाक्यं प्रत्यगभिन्न-
 ब्रह्म परं न भवतीति प्रमाणासंभावना रूप एकः ॥ विरुद्धतया भासमाने प्रतीचिकथं ब्रह्माभेदइति
 प्रमेयासंभावना रूपो द्वितीयः ॥ कर्तृताध्यासस्य स्वरसबाहिरा रूपो विपरीतभावनात्मक स्मृ-
 तीयः ॥ ते च क्रमेण श्रवणमनननिदिध्यासनैः प्रत्येकं क्रमेणानिरसनीयास्तथा च निदिध्यासनांत

साधनैर्निरुक्तदोषापगमेवेदांतवाक्यजन्यनिर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारएवाविद्यानिवर्त
 कः ॥ अहंप्रत्ययस्तुनतादृशसाक्षात्कारात्मकइत्येवाहंप्रत्ययेशुद्धोनभातीत्यस्यवाचस्पतिवा
 क्यस्यार्थः ॥ वेदांतवेद्यइतितद्वाक्येनायमेवार्थः सूचितः ॥ अन्यथाशुद्धोहंप्रत्ययेनभातीत्येवव
 क्तव्येवेदांतवेद्यइत्यनर्थकमेवस्यात् ॥ तथाचतादृशात्मसाक्षात्कारायवेदांतविचारात्मकशा
 स्त्रमारंभणीयमेवेतिवाचस्पत्युक्तंसम्यगेव ॥ शुद्धोहंप्रत्ययेनभातीत्यस्याद्वाक्यात्कथमप्य-
 प्रतीतानांस्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितानांकेषांचिदर्थानांतथाविकल्पनेपिनदोषः ॥ तथाहि ॥ आ-
 त्मस्वरूपेकिंचित्बुद्ध्यादिसहितत्वांशोभातितद्विनिर्मुक्तत्वकर्तृत्वाभावाद्यंशोनभातीतितदर्थः
 साधुरेवतस्याभासमानांशस्याधिकरणात्मकत्वेनतदात्मनासत्यत्वमेवतदंशत्वेनमिथ्यात्वेपि
 मिथ्यात्वेनतद्बोधकशास्त्रस्यतत्त्वावदकत्वाबाधात् ॥ तस्यस्वकाशात्मस्वरूपत्वपिकल्पितेन-
 भेदेनागृहीतइवभातीत्यपिसूचनं ॥ अधिष्ठानसाक्षात्कारात्मकग्रहविशेषस्यैववक्ष्यमाणरीत्या
 सकलकल्पनानिदानाविद्यानिवर्तकत्वात् ॥ मिथ्याभूतेनापितेनोपलक्षितात्माशास्त्रवेद्यः सच
 सत्यइत्यपिपुक्ततरं ॥ आत्मनः स्वकाशत्वेपिअकर्तृत्वाद्युपस्थितिमूलकब्रह्मात्मैक्योपस्थितेरे
 वसंशयविपर्ययविशेषविरोधितयातदुपलक्षितात्मस्वरूपस्यैवबुभुक्षितत्वेनतत्रैवशास्त्रतास

ज्ञिज्ञासा

यविधारणात् ॥ तस्यैवशास्त्रवेद्यताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् ॥ आत्मापि न भातीत्यर्थोपि सूच्यते
 यद्यप्यात्मा जंतुमात्रस्य संदेहविपर्ययापरोक्षपरोक्षप्रमाच्छेते तदभावदशायां सुषुप्तियोगशा-
 स्त्रसिद्धनिरोधारव्यसमाधिकालयोश्चैकरूपेण तत्साक्षित्या निर्णीतिः प्रयत्ने आंतराश्च ज्ञानादयः
 स होत्यन्ति विनाशाभ्यामव्यभिचरितप्रकाशाः तदेतत्सर्वं च साक्षिणमंतरोपपादयितुमशक्यं
 सुषुप्त्यादिषु जन्यज्ञाना संभवात् तार्किकादिमते अनु व्यवसायगम्यं ज्ञानं न चोत्पन्ने ज्ञाने नियमेन
 तदनुव्यवसायोस्तीति सूच्यं तथा सत्यांतरज्ञान धाराणामपि छेदप्रसंगेन बाह्यव्यवहारविलोपप्र-
 संगान्न ज्ञानो सति प्रत्यक्षं च दुर्बलं च प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् उत्पत्त्यनंतरक्षणे तेन भवितव्यं त-
 त्रचोत्पत्तेरभावस्तस्याः क्षणिकत्वात् ॥ आत्मनोप्यव्यभिचरितप्रकाशत्वं तन्मतेन संभवति च
 गतविशेषगुणाननुगाह्यात् प्रत्यक्षस्य तन्मतेऽनंगीकारादात्मनोऽव्यभिचरितप्रकाशत्वायांतरज्ञा-
 नधाराभ्युपगमे बाह्यपदार्थविज्ञानविलयप्रसंग इति च प्रकाश आत्मा ऽवश्यमभ्युपगंतव्यस्तथा
 च तस्याभावायोगस्त्वप्यस्ति भातीत्येवंरूपाव्यभिचारप्रकाशत्वाय सद्रूपेण भावात्माना अभा-
 ना संभवेपि साक्षिस्वरूपानंदे भासमानेपि स्वरूपप्रकाशेन सहानुवर्तमाना नाद्यविद्यया दुःखाद्यपुरु-
 षार्थसंबधोपितत्रारोपितस्तथा त्वात्तस्यापन्नतत्तद्विषयसंपर्कजनितवृत्तितादात्म्याध्यासात्सा

क्षिण्यपितारतम्यमध्यस्तंततश्चस्वरूपभूतनिरतिशयानंदेऽनुभूयमानेपिदुतोप्यधिकआनंदोस्ति स
 ममनभातिसमयाऽनचाप्तइत्येवंकल्पितामानयोगएवमभातीत्यस्यार्थः ॥ एतेनस्वप्रकाशस्याप्यविद्याच
 शेनामानेअविद्यादेः प्रकाशोनस्यात्तस्यचैतन्यप्रकाशाधीनप्रकाशत्वादितिचंद्रिकोक्तदूषणंनिरस्तं
 ॥ सदाद्यात्मनाप्रकाशमादायैवतत्प्रकाशोपपत्तेः ॥ अतएवस्वप्रकाशत्वात्स्फुरतिचैतन्यमविद्या
 वृत्तत्वाच्चनस्फुरति ॥ नचविरोधःस्फुरणस्यतात्त्विकत्वादस्फुरणस्यचातात्त्विकत्वादेवंचनकोपिदो
 षःस्फुरत्यादज्ञानादिसाधकत्वस्यास्फुरत्याद्विषयत्वस्यचसंभवादित्यपिसाधुनिरतिशयानंदंशोअ
 नाद्यविद्याकृतकल्पितावरणस्यैवास्फुरणपदार्थत्वात्स्वरूपप्रकाशोनसहानुवर्तमानानाद्यविद्याच
 शेनाध्यस्तस्यतस्यस्वप्रकाशोप्यात्मनिसंभवात्स्फुरत्यस्फुरणायोगस्योक्तत्वादितिचंद्रिकोक्ततद्दू
 षणानवकाशः ॥ अथस्वप्रकाशतयानित्यभासमानेआत्मनिअविद्यायास्तत्कृताध्यासादेश्चासंभ-
 वःज्ञानाज्ञानयोर्विरोधादितिचेदत्रयदंति ॥ तथाभूतेप्यात्मन्यहमज्ञःमामहंनजानामीत्यनुभवाद
 निर्वचनीयभावरूपाज्ञानात्मकाविद्यासंबंधोपपत्तेः ॥ तदुक्तंस्वप्रकाशोक्तोपिद्यातांविनाकथमावृ
 त्तिः ॥ इत्यादितर्कजालानिस्वानुभूतिर्ग्रसत्यसौ ॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुत्थंतिजंतवइतिच ॥ अ
 यमभिप्रायःअधिष्ठानमानमात्रंनज्ञानतत्कृतारोपादिविरोधितथासतीदंरजतमित्यादिभ्रमानु

दयप्रसंगात्तथापीदंतायाः अधिष्ठानस्वरूपमूतायाः भानात्नाप्यधिष्ठानासाधारणस्वरूपज्ञानं
 तथाइदंताचनतथेतिवक्तुंयुक्तंशंखः श्वेतइत्यधिष्ठानासाधारणस्वरूपज्ञानेपिपीतम्नमोपादाना-
 ज्ञानानिवृत्तेः नाप्यधिष्ठानासाधारणस्वरूपापरोक्षज्ञानंतथासतीयंशक्तिरित्यासोपदेशादज्ञाना-
 यनिवृत्तिप्रसंगःवृक्षाधोयत्वादिभ्रमस्यतादृशज्ञानानिवर्त्यत्वाच्च ॥ नचसोपाधिकभ्रमेषुपरोक्ष
 ज्ञानमन्यत्रतुपरोक्षमपरोक्षंवाज्ञानमज्ञाननिवर्तकमितिनिश्चयः ॥ तथाचशक्तिरजतादिभ्रमाणां
 परोक्षापरोक्षज्ञानसाधारणाधिष्ठानासाधारणस्वरूपज्ञानत्वेनैवज्ञानंनिवर्तकंपीतशंखादिभ्रमा-
 णांतुतादृशापरोक्षज्ञानमेवेतिवाच्यं ॥ शुक्तिरजतादिभ्रमव्यावृत्तस्यपीतशंखभ्रमेषुसोपाधिक
 भ्रमत्वस्यानुगतस्यवक्तुमशक्यत्वात् शुक्तिरजतादिभ्रमेषु सादृश्यादिरूपदोषस्योपाधित्वसंभवा-
 त् नहिपित्तादिदोषएवोपाधिर्नसादृश्यादिरित्यत्रकिंनिदमकमस्तिनस्यात्यमाणानुसारेणयादृश-
 भ्रमेयज्ञानंनिवर्तकतयाप्राप्नोतिनदेवतथेतिस्वीकर्तव्यंआत्मविषयकाज्ञाननिवर्तकतयाचशा-
 स्त्रबलाद्देहांतयाक्यजन्यमेवज्ञानमधिष्ठानतत्वावगाह्यपरोक्षरूपंनिरस्तसमस्तपूर्वोक्तदोषमेवा-
 स्तेयमिति सर्पमनयद्यं ॥ एतेनदुःखादेः श्रवणादिसंस्कृतांतःकरणवृत्तिनाशयत्वेऽशुक्तिरूप्यादौतद-
 दर्शनात्तत्वेभ्रमरादिध्याननिषर्त्येकीटादौतददर्शनादज्ञानस्यसत्यत्वंचस्यादिनिचंद्रिकोक्तदूषणंनिर-

स्तं ॥ प्रमाणबलेन श्रुत्य धिष्ठानापरोक्षस्यैव श्रुतिरूप्या ज्ञाननिवर्तकत्वात् विजातीयाविषय-
 कध्येयमात्रविषयकवृत्तिसंतानरूपस्य ध्यानस्येच्छाधीनस्य तदनधीनज्ञानतो वैलक्षण्येन तत्त्वज्ञा-
 नत्वाभावाच्च न प्रत्युदाहरणत्वं संभवः ॥ अत एवोक्तं न बुद्धिं मर्दयन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता ॥ उपमृ-
 ज्ज्ञानातिचेदुद्धिं ध्याता सौ न तु तत्त्वविदिति ॥ यथा षड्जादयोगां धर्वशास्त्राभ्यासात् प्रागपि स्फुरंतः
 तद्रूपेणानुल्लिखितान श्रोत्रेण व्यज्यंते व्यज्यंते तु शास्त्रवासितेन एवं वेदांतवाक्यजन्यब्रह्मात्मैक्या
 कारवासनावासितांतःकरणेन तद्भावाभिव्यक्तिर्न प्रागितिभामत्युक्तमपि समीचीनमेव ॥ तत्र प्राग-
 स्फुरतः पश्चाच्च स्फुरतः षड्जत्वादिजातिभेदस्यैव प्रकृते तदभावादिति चंद्रिकोक्तदूषणंतु अनाद्य
 विद्याकल्पितधर्मभेदस्य ब्रह्मणिसंभवात् बहुशोदत्तोत्तरंचरितचर्वणमेव ॥ नचक्रियांस-
 मभिव्याहारेणेत्यादिकवाचस्युक्तत्वात्तिसम्यगवयुक्तचापारुषयस्याप्यागमस्य यजमानः प्रस्त-
 रइत्यादेरिव प्रत्यक्षविरोधेन प्रतीतार्थच्यावनमुक्ताचत्वयापितत्वमसीति वाक्ये प्रत्यक्षाविरोधा-
 यलक्षणोतिचंद्रिकोक्तदूषणंतु परमाग्रहनिबंधनं ॥ अर्थक्रियादिरूपपरीक्षापरीक्षितस्य प्रत्यक्ष-
 स्य प्राबल्येन व्यचहारदशायामेव तद्विरुद्धार्थग्राहिणो यजमानः प्रस्तरइत्यादेस्तद्विरोधेना मुख्या-
 र्थकत्वेपि अद्वैतागमस्य परीक्षितप्रमाणविरोधाभावेन मुख्या र्थत्वस्यैव स्वीकरणमुचितं प्रत्यक्षादेर्हि

परीक्षया व्यावहारिक प्रामाण्यमेव सिद्धं तच्च न द्वैतागमेन बाध्यते बाध्यते तु तात्त्विकं प्रामाण्यं तत्तु न
 परीक्षया सिद्धमिति निरोधः ॥ किंचा द्वैतागमस्योपक्रमादिभिस्तात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गैरद्वैतपरत्वं
 निर्णयान्मुख्यार्थत्वं मेव यथा चैतत्तथा जन्माधिकरणे च क्ष्यामः ॥ यजमानः प्रस्तर इत्यादौ प्रतीतार्थे
 उपक्रमाद्यभावाद्युक्तं प्रत्यक्षविरोधेन स्वार्थव्यापनं ॥ यद्यपि प्रस्तरयजमानादेरभेदस्यापूर्वत्वस्यैक
 लिंगस्य तादृशार्थतात्पर्यग्राहकत्वसंभवः एकैकलिंगस्य तात्पर्यनिर्णायकत्वे तदन्यलिंगानामनु
 वादकत्वाद्वाहुल्यमप्रयोजकमित्यद्वैतागमसाम्यशङ्का संभवति तथापि यजमानः प्रस्तर इत्यस्य
 प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषः सादयतीति विध्यर्थवादत्वेन स्वापेक्षितस्तुतिपरत्वं निश्चयादन्यपरात्तस्मा
 न्नप्रत्यक्षविरुद्धार्थसिद्धिरिति न तेन प्रत्यक्षस्य व्यवहारकाले बाधः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि न
 प्रत्यक्षानुरोधाय लक्षणाभिप्रायः किं नु तद्वैतागमस्य तात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गैरद्वैतब्रह्मात्मतात्प
 र्यनिर्वाहायैव तदुक्तं सिद्धं तद्विदौ मधुसूदनसरस्वतीभिः ॥ इच्छंति ह्याकाशपदादपि निर्विक
 ल्पकं स्मरणं तात्पर्याधीनत्वात् शब्दवृत्तेरिति ॥ तस्मादित्यादिना अधिकार्याद्यसंभवोक्तिरपि चं
 द्विकोक्तानविचारसहा ॥ न ह्यविद्याकल्पिते अविद्या अस्माभिः स्वीक्रियते किंतु चैतन्यमात्र एव
 तस्मिंस्तु सर्वजडजातं कल्पितमित्येकाग्रयाश्रितत्वं संबन्धाज्जडावच्छिन्नचैतन्यमात्रं तमज्ञानी

तिव्यपदिश्यत इत्यज्ञानी अधिकारीति तु सुष्ठूक्तमेवेति दिक् ॥ यत्तु निर्वचनीयभावात्प्रकानाद्यविद्याकृ-
 तावरणसंभवे पूर्वोक्तं सर्वसंगच्छते न तु तत्संभवत्यविद्याया उक्तरूपायाः लक्षणतः प्रमाणतश्च निरूप-
 पणानर्हत्वादिति परेणोक्तं तल्लक्षणप्रमाणसम्भवाच्च साधु ॥ तथाहि ॥ अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिव-
 र्त्यत्वं तल्लक्षणं तावत्सूच्यं ॥ नचाकाशादावतिव्याप्तिरात्मन आकाशः संभूत इति श्रुत्या आकाशोत्प-
 त्तिबोधनेन तस्यानादित्वानभ्युपगमात् ॥ महादिक् स्थानीयस्य चाव्याकृताकाशस्य ब्रह्मविद्याति-
 रिक्तत्वा नभ्युपगमात् ॥ ज्ञानप्रागभावे ऽतिव्याप्तिवारणाय भावत्यनिवेशः ॥ उत्तरोत्तरमनोवृत्तेः पूर्व-
 पूर्वमनोवृत्तिध्वंसरूपत्वोपगमे तादृशमनोवृत्तिश्चतिव्याप्तिवारणायानादित्वनिवेशः ॥ यद्वा प्रागभा-
 वध्वंसः प्रतियोगिजन्य इति मते ज्ञानप्रागभावे ऽतिव्याप्तिवारणाय भावत्यनिवेशः ॥ अविद्याध्वंसः
 ज्ञानानतिरिक्तो ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ अविद्याध्वंसस्य त्वेति मते अविद्याध्वंसस्य त्वेति मते अविद्याध्वंसस्य त्वेति मते अविद्याध्वंसस्य त्वेति मते ॥ चिदविद्यासं-
 बंधे ऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानजन्येति ॥ साक्षाज्ज्ञानजन्येत्यर्थकमविद्यासंबंधध्वंसस्य ज्ञानजन्यावि-
 द्याध्वंसजन्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः ॥ नचानादिभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिः अभावस्यैव भावस्या-
 पि नाशानाशयोर्विरोधिसन्निपाततदभावप्रयुक्तत्वेन विपक्षे बाधकशून्यतया अनादिभावत्वस्या-
 विनाशित्वव्याप्यत्वे मानाभावात् ॥ अत्रोपादानत्वं वा तल्लक्षणं ॥ यत्तु अत्र मपदेन रजत रूपा

योर्विवक्षितः ज्ञानं वा ॥ नाद्यः ॥ पदार्थस्यासत्त्वेन तदुपादानतायाः असंभवात् ॥ न द्वितीयः ॥ अंतः
 करणेऽतिव्याप्तेरिति परेणोक्तं तदसत् ॥ अत्र विषयस्यापारमार्थिकत्वेऽप्यनिर्वचनीयत्वरूपाभ्युपगमेन त
 दुपादानतायाः संभवात् ॥ नाप्यंतः करणेऽतिव्याप्तिः ॥ तस्य प्रमोपादानत्वेऽपि अमं प्रत्यतथात्वात् ॥
 तादृशा ज्ञाने प्रत्यक्षानुमानश्रुतयश्च प्रमाणानि ॥ तथा हि अहमज्ञ इति प्रत्यक्षं तादृशानिर्वचनी-
 यभाव रूपानाद्य ज्ञाने प्रमाणं ॥ न चाहमज्ञ इत्यादि प्रतीतौ ज्ञानाभाव एव विषयो स्थितिवाच्यं ॥ ध
 र्मिप्रतियोगि ज्ञानसत्त्वेऽपि जायमानस्य तस्य ज्ञानसामान्याभावविषयकत्वेऽव्याधातात् ॥ न हि प्रति-
 योग्यधिकरणे प्रतियोग्यधिकरणलक्षणाच्छेदेन तदत्यंताभावस्तवाप्यभिमतः ॥ धर्मिप्रतियोगि
 नोः साक्षिग्राह्यत्वाभ्युपगमेऽपि साक्षिरूपज्ञानेनैव व्याधातोद्वारिः ॥ किंबहुना न जानामीत्यभावप्र
 हेणैव स्वकाले स्वाभावावगाहनात् व्याधातोद्वारिः ॥ अज्ञानस्य स्वरूपतः साक्षिगम्यत्वेऽप्युक्तवि
 शेषणविशिष्टस्य प्रमाणगम्यत्वान्न तत्रानुमानोपन्याससंगतिः ॥ त्वदुक्तमर्थनजानामीति प्रत्य
 क्षानुपपत्तिश्च तादृशा ज्ञानानभ्युपगमे ॥ ननु किमत्र सवन्निवादेन व्यवहारः किं वा सामान्यतः ॥ ना-
 द्यः ॥ तादृशव्यवहारस्यैवाभावात् भावे वा त्वदुक्तं प्रमात्वेन न जानामीत्येवं परत्वोपपत्तेः ॥ प्रतिवाक्या
 दधिगतस्यार्थस्यानुवादपुरःसरं प्रमाणाभावेन निरसनदर्शनात् ॥ न च त्वदुक्तेरर्थे प्रमाणज्ञानं मे ना-

स्तीत्यस्यविशिष्टविषयज्ञानस्यप्रमाणत्वात्तद्विशेषणतया अर्थस्यापिप्रमाणत्वेनावगमात्स्ववचन
व्याघातइतिशङ्क्यं ॥ एतत्प्रमाणज्ञानस्यप्रमाणाभावविषयकत्वेपितदर्थस्यातद्विषयत्वात् ॥ अ-
न्यथाअमोममनास्तीत्यादिप्रमाणज्ञानस्यापिविशिष्टार्थमविषयतयाअमविषयस्यापिप्रामाणिक-
त्वापातात् ॥ नद्वितीयः ॥ सामान्यानुवादेनविशेषव्यवहारोपपत्तेः विशेषस्याप्यधिगमानधिगमयोर्न
व्यवहारइतिचेन्न ॥ अस्तिकश्चिद्विशेषइतिसामान्यतोज्ञातत्वात् ॥ किंचभावरूपाविद्याभ्युपगमे
पिपूर्वमर्थोज्ञातो नवासर्वथापिप्रश्नायोगः ॥ अस्मन्मतेसर्ववस्तुज्ञाततया अज्ञाततयावासाक्षिचैत-
न्यविषयएवेतिप्रमाणज्ञानोदयात्प्राक् अज्ञातत्वविशेषितोर्थः साक्षिसिद्धोऽनुवादगोचरोभवति-
प्रश्नार्हइतिचेन्न ॥ साक्षिसिद्धतयापिसिद्धेऽर्थव्यवहारायोगात् ॥ साक्षिणाज्ञातेपिप्रमाणबुभु-
त्सयाव्यवहारइतिचेन्न ॥ साक्षिसिद्धत्वोपपत्तौपुनरुक्तमित्युक्त्याविशेषणव्यवहाराव्यापिसामान्य
तः साक्षिसिद्धोर्थोविशेषज्ञानायनिरूपणविषयइतिषक्तव्यमेवेतिचेन्नैवं ॥ त्वदुक्तार्थत्वेनानुवादे
पित्याघातस्यदुर्वरित्वात् ॥ त्वदुक्तार्थंनजानामीत्यत्रहित्वदुक्तार्थविषयकज्ञानसामान्याभावः प्रत्येत-
व्यः प्रतियोग्यंशेसामान्यधर्मस्यैवंविशेषणत्वात्प्रतियोगिविशेषणतानापन्नस्यापिधर्मस्याभावप्र-
तीतौप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गत्वेनघटकतयाभानोपगमेघटवस्यपिभूतलेघटोनास्तीतिप्रतीतिप्रसं

गात् अतएव तादृशप्रतीतेः प्रमाणाभावविषयकत्वं नाभ्युपगंतुं युक्तं ॥ किंच त्वदुक्तार्थविषयकप्र-
 माणज्ञानं नास्तीति ज्ञानस्यापि प्रमाणज्ञानतया त्वदुक्तार्थविषयकप्रमाणज्ञानसामान्याभाववि-
 षयकत्वे व्याघातो दुर्वारः ॥ यत्तु एतत् प्रमाणज्ञानस्य प्रमाणाभावविषयकत्वेऽपि तद्विषयस्यैतद्वि-
 षयतानास्तीति तन्न ॥ प्रतियोगितावल्लेखकविशिष्टप्रतियोग्यनवगाहिनोऽभावप्रत्यक्षस्याप्रामा-
 णिकत्वात् ॥ न च त्वदुक्तत्वावांतरधर्मप्रकारकज्ञानसामान्याभावो विषयः नात उक्तदोष इति वाच्यं ॥
 त्वदुक्तार्थत्वव्याप्यधर्मवानितिसामान्यतो विशेषधर्मज्ञानवतामपि तादृशव्यवहारदर्शनात् ॥ न च
 त्वदुक्तार्थत्वव्याप्यधर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानाभावस्तद्विषय इति युक्तं ॥ तथा सति
 परोपन्यस्तमर्थकंबुग्रीवादिमत्वाद्युपाधिपुरस्कारेण ज्ञानतामपि तादृशव्यवहारापत्तेः ॥ न च त्वदु-
 क्तार्थत्वव्याप्यत्वानवच्छिन्नत्वदुक्तार्थत्वावांतरधर्मनिष्ठविषयताशालिज्ञानसामान्याभावस्तद्वि-
 षय इति युक्तं ॥ त्वदुक्तार्थउभयावृत्तिधर्मवानिति प्रत्ययवतामपि तादृशव्यवहारदर्शनात् भावरू-
 पाज्ञानस्वीकारेतु ज्ञानविशेषस्यैवोक्तरीत्या तादृशज्ञानविरोधित्वस्य मन्मते स्वीकारान्न दोषः ॥ किं
 चेत्यादिकमपि न युक्तं अज्ञातत्वेन साक्षिसिद्धेऽपि वस्तुनि अज्ञाननिवर्तकं ज्ञानं संपाद्य बुभुत्सादर्शनात्
 सफलत्वाच्चेति दिक् ॥ देवदत्तप्रमातृत्वं प्रागभावातिरेकिणः अनादेर्ध्वंसिकाप्रमात्वादवगीतप्रमाय

येनितत्त्वप्रदीपोक्तं ॥ देवदत्तप्रमादेवदत्तनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यानादेर्ध्वसिकाप्रमात्यात्चैत्री
यप्रमावदित्यनुमानमपि तादृशज्ञानेप्रमाणं ॥ अत्र साध्येप्रमापदंचोपरंजकं न तु तन्निवेशस्तथाचाभावेप्रा
गिति विशेषणानुपादानेभाव रूपस्याज्ञानस्यापि स्वाभावाभावत्वेन प्रमायां देवदत्तगताभावातिरिक्तनि
वर्तकत्वाभावाद्वाध इति तन्निवेशः ॥ देवदत्तनिष्ठेति प्रागभावविशेषणं नानादेस्तेन चैत्रीयप्रमायादे
वदत्तनिष्ठानादेर्निवर्तकत्वाभावेपि न दृष्टांतासिद्धिः ॥ यत्तु परेणास्मिन्ननुमाने घटो यमेतत् प्रागभावाति
रिक्तानादेर्निवर्तकः घटत्वात् घटांतरवदित्याभास साम्यमुक्तंतदसत् ॥ रूप्यादेः शुक्त्यादिनिष्ठतया प्र
तीयमानस्य शुक्त्यादिनिष्ठाज्ञानोपादानकत्वस्यावश्यं भावात्तस्य चोपादानस्य लाघवेनानादितयाज्ञा
नेनाज्ञानंतत्कार्यंच नष्टमित्यनुभवादज्ञानानुभवस्य च ज्ञानाभावविषयत्वासंभवस्योक्तत्वादुपादान
नाशं विनोपादेयना (१) कर्मावाक्यविमर्शनामविषयस्य विग्रहकत्वमिति प्रमापदोक्तानुमाने अनुकू
लतर्कस्येव त्वदुक्तानुमाने साध्यं विनापि हेतुसंभवेनानुकूलतर्कभावात् ॥ प्रमापक्षकोक्तानुमाने चैत्रासमवे
तत्त्वचैत्रान्यसमवेतत्वमुपाधिरित्यपि नाशं कायुक्ता ॥ स्वप्रागभावनिवर्तकैस्वरवादौ साध्या व्यापकत्वात् ॥ एतेन
विगीतो भ्रमः एतज्जनकावाध्यातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यनुमानमपि व्याख्या
तं ॥ तत्र संप्रतिपन्नवदित्यस्य पुरुषांतरभ्रमवदित्यर्थः पुरुषांतरीयभ्रमे अवाध्यपुरुषांतरोपादानक

त्वस्यैव परेण स्वीकारादवाध्यातिरिक्तोपादानकत्वरूपसाध्यस्य दृष्टं ते असिद्धिरिति जनकांतोपादानं ॥
 विगीतो भ्रमः एतत् भ्रमजनकवाध्यान्योपादानकः विभ्रमत्वात् संमतं यदि तिसत्प्रतिपक्षानुमानंतु
 नाशंकनीयं एतत् भ्रमजनकवाध्यास्य परमते अप्रसिद्धात् दृष्टं साध्याप्रसिद्धेः ॥ एतत् भ्रमजनकं यद्वा
 ध्यान्यत्तदुपादानकत्वस्य साध्यतायां तु तादृशब्रह्माविद्योभयोपादानकत्वपर्यवसानमादायाविरो-
 धः ॥ अवाध्यमात्रोपादानकत्वस्य साध्यत्वे भ्रमस्यावाध्योपादानकत्वे वाध्यात्मानुपपत्तिश्च प्रतिकूल-
 लस्तर्क इति ॥ एवं विमतं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वविषयावरणस्वदेशगतव-
 स्तुंतरपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशत्वादंधकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति विवरणोक्तमनुमान-
 मपि तादृशज्ञाने प्रमाणं ॥ नन्येतदनुपपन्नं जडे अज्ञानानुपगमात् हेतुमता मंतः करणवृत्तिलक्षण-
 जडविषयकप्रमाणज्ञानानां तथा विधवस्तु पूर्वकत्वाभावेनोक्तहेतोरनैकांतिकत्वादिति चेन्न ॥ जडस्य
 प्रकाशप्रसक्त्यभावेनावरणकृत्यशून्यतया तदावरणानुपगमपितदवच्छिन्नचितः प्रकाशप्रसक्त्या त-
 स्याः अज्ञानविषयत्वानपायात् स्वविषयावरणेन न स्वविषयावच्छिन्नावरणस्य विवक्षितत्वात् प्रमा-
 मात्रस्य च सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपेण स्थिते इति रीत्या अधिष्ठानसद्रूपब्रह्मविषयकत्वनियमात्
 घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यघटाद्याकारांतःकरणवृत्तिलक्षणप्रमाणज्ञानविषयत्वानपायाच्च ॥ यत्तु साध्ये

स्वप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणव्यर्थस्त्वनिवर्त्यत्वविशेषणेनैव तत्तद्व्यापृत्तेः नहि भावः प्रागभावस्य
 निवर्तकः अपितु भावो सत्तिरेव भावाभावयोः सहावस्थानविरोधादिति परेणोक्तं तदसत् ॥ प्रागभा-
 वध्वंसस्य प्रतियोग्यात्मनः तदजन्यत्वेऽपि प्रतियोगि ध्वंसात्मनस्तस्य तज्जन्यतयोक्तविशेषणेन तद-
 व्यापृत्तेः ॥ प्रतियोगिवत्तत्त्वं सस्यापि प्रागभावध्वंसत्वं वक्तव्यमन्यथा प्रतियोगि ध्वंसदशायामतीतः
 प्रागभाव इति व्यवहारानुपपत्तिः ॥ अतीतत्वं हि वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं उक्तश्र्वायमर्थः प्रमाणतत्त्व
 विशिष्टाकारिकैरपि ॥ प्रतियोग्येव प्रागभावध्वंस इति मतेऽपि तुल्यन्यायेन ज्ञानमेवाज्ञानध्वंस इति वक्त-
 व्यतया नार्किकादीन् प्रत्येतदनुमानप्रवृत्तेर्विवक्षितसाध्यसिद्धये स्त्वनिवर्त्यत्वमित्यनेन स्वोक्त्यधिकर-
 णक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वस्यैव विवक्षणीयतया तस्य प्रागभावेऽपि सत्त्वात्तद्व्यापृत्तेः प्रागभावा-
 तिरिक्तेत्यस्य सार्थकत्वात् ॥ उक्तन्यायस्य नैव जस्तिमिरयोरपि सत्त्वात्तद्व्यापृत्तस्य साध्यविकलता ॥ यच्च
 ज्ञानप्रतिबंधकस्य दुरितस्य सिद्धतया सिद्धसाधनमिति परोक्तदूषणं तदसत् ॥ तस्य ज्ञानानिवर्त्य-
 त्वात् न हि कार्योत्पत्त्यव्यवहितक्षणे प्रतिबंधकसत्ता युज्यते न वा तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्क्षणे चासन-
 स्तन्नाशयत्वं तदुत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपं पूर्वोक्तं युज्यते ॥ यदपि प्रागभाव-
 स्य स्वविषयावरणत्वाभावे नैव लुप्तासात्तद्वारकविशेषणांतरोपादानं व्यर्थमिति परेण दूषणमुक्तं तदपि न-

सत् ॥ स्वसजातीयनिरूपिताधिकरणताविशिष्टाधिकरणतानिरूपकान्यत्वरूपस्यविवक्षणीयस्व
विषयावरणत्वस्य प्रागभावसाधारण्यात् ॥ साजात्यं च स्वान्यूनविषयकग्रहत्वप्रमात्यान्यतररूपे-
ण ॥ अधिकरणतापैशिष्ट्यं च स्वापच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यसंबंधेन अस्ति चेता
तादृशं स्वविषयावरणत्वमाद्यघटज्ञानप्रागभावे तथा हि स्वमयं घट इत्यादि प्रत्ययः तत्सजातीयं च ता
दृशप्रत्ययांतरंतस्य याधिकरणतासैनैतज्ज्ञानप्रागभावाधिकरणतायामुक्तसंबंधेनास्ति एतज्ज्ञानप्रा
गभावस्य तादृशज्ञानांतरयौगपद्याभावात् ॥ नचाद्यघटज्ञानप्रागभावमादाय न सिद्धसाधनतानाश्र
यंति रतासंभवति ॥ अपच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायामंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वादिति
वाच्यं ॥ प्रकृतानुमाने पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् इदं च घटत्वप्रकार
कप्रमात्यादिकंपक्षतावच्छेदकमिति पक्षे ॥ प्रकृतकथाप्रयोजकां विमर्शितं लब्धकित्वेनोपादाय तस्याः पक्ष
तावच्छेदकत्वानुसरणे तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि न क्षतिः ॥ परंतु तदा स्वविषयाव
रणत्वं न निवेश्यमेवेति ध्येयं ॥ प्रमाजनकादृष्टमादायाशंतिरवारणाय स्वविषयावरणत्वनिवेशः जन
कादृष्टस्य च चरमफलनिवर्तनीयतयानोक्तविधं स्वविषयावरणत्वं तदधिकरणतायामुक्तसंबंधेनोक्त
सजातीयाधिकरणतापैशिष्ट्यसत्त्वात् ॥ नच तादृशादृष्टस्य चरमफलनिवर्त्यत्वं स्वोत्पत्त्यधिकरणस्य

णोत्पत्तिकृद्ध्यंसप्रतियोगित्वरूपंस्वनिवर्त्यत्वमितिपक्षेनसंभवतीतिवाच्यं ॥ तादृशादृष्टस्यापिचरमफ
लसामग्रीनाशयत्योपगमात्अन्यथाऽदृष्टसत्वेतदधीनफलांतरापक्षेवरिणाद्यप्रकारांतरानुसरणेगौ
रवापक्षेः ॥ स्वसमानविषयकज्ञानांतराजनकादृष्टजन्यज्ञानंतुनप्रामाणिकमितिध्येयं ॥ प्रमाप्रतिबंध
कादृष्टमादायार्थंतरवारणायस्वनिवर्त्यत्वनिवेशः ॥ विषयगतज्ञातव्यात्यंताभावमादायार्थंतरवार
णायस्वदेशगतत्वनिवेशः ॥ नचतस्यस्वनिवर्त्यत्वाभावादेववारणंशंक्यमुत्पादविनाशालिसाम
यिकात्यंताभावस्यविषयनिष्ठस्यज्ञाननाशयत्वानपायात् ॥ वस्तुतस्तुस्वव्यधिकरणस्वाधिकरणक्षणो
त्पत्तिकप्रमाप्रागभावमादायार्थंतरवारणायतत् ॥ यथाश्रुतजन्यतानिवेशपक्षेस्वव्यधिकरणप्राग
भावस्यस्वनिवर्त्यत्वाभावेनैववारणेनेदंविशेषणमर्थवदितिनाशंकनीयं ॥ ध्वंसस्यापिकालोपाधिवि
धयास्वजन्यत्वानपायात्स्वप्रतिबंधकादृष्टसत्वेत्यपिः प्रमाणव्यसतयतिध्येयंस्वोत्तरोत्पत्तिनियत
स्वजन्यत्वाभावात् ॥ नचप्रागभावातिरिक्तत्वनिवेशेनैवप्रागभावमादायार्थंतरवारणसंभवात्प्राग
भावेस्वीयत्वनिवेशोव्यर्थइतिनेदंमप्यर्थंतरमितिशंक्यं ॥ एवमपिस्वव्यधिकरणस्वाधिकरणक्षणो
त्पत्तिकचरमफलजनकादृष्टमादायार्थंतरवारणायतदावश्यकत्वात् ॥ नचैवमपिस्वाधिकरणक्षणो
त्पत्तिकृद्ध्यंसप्रतियोगित्वरूपस्वनिवर्त्यत्वनिवेशपक्षेतादृशविशेषणाक्रांतस्वसमानाधिकरणस्वपूर्ववृत्तिज्ञानेच्छादिक

मादायार्थोत्तरमिति वाच्यं ॥ यस्त्वंतरपदेन स्वसमानाधिकरणजन्यज्ञानानधिकरणकालवृत्तित्वस्य ता
दृशमनःपरिणामानधिकरणकालवृत्तित्वस्य वाविवक्षणीयत्वात् ॥ नचैवमपि चाक्षुषस्याग्निदृग्निदि
रूपविजातीयज्ञानेच्छादिपौगपद्यस्य सिद्धांते कादाचित्कस्येष्टतया स्वजनकादृष्टचरमफलभूतज्ञाने-
च्छासमानकालीनोत्पत्तिके आद्यघटज्ञाने तादृशज्ञानजनकादृष्टपूर्वकत्वमादायार्थोत्तरं दुर्वरिमिति वा
च्यं ॥ स्वसमानकालोत्पत्तिकत्वसंबंधेन स्वसमानाधिकरणविशेषगुणविशिष्टान्यत्वस्यापि पक्षविशेषण
तायाविवक्षितत्वात् ॥ संयोगद्वित्वादिकमादायार्थोत्तरं च स्वदेशान्यदेशसंबंधित्वरूपस्वदेशगतत्ववि
वक्षयानिरसनीयं स्वव्याप्यतमोनिवर्तकप्रभायादृष्टांतत्वसंभवाच्च न दृष्टांतस्य साध्यविकलता ॥ यद्य
पि भूतलादिगतस्य तमसः प्रभासंबंधशून्यतत्त्वविशेषविशिष्टतद्भूतलादिसंबन्धतयानकस्यापि
तमसः प्रभावाप्यतासंभवः तथापि स्वाधिकरणतादात्म्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वविवक्षयानदो-
षः ॥ विशिष्टस्यातिरिक्ततामन आद्यघटज्ञानप्राग्वर्तितत्त्वत्वादि विशिष्टांतःकरणादिकमादायार्थो
तरंतु विशिष्टान्यत्वनिवेशेनैव निरसनीयं ॥ नच विशिष्टत्वमनुगतमनतिप्रसक्तं दुर्वचमिति वाच्यं ॥ स्वा
श्रयसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्वाश्रयत्वे तदुभयसंबंधेन सादिधर्मविशिष्टत्वस्यैव प्रकृते वि
शिष्टशब्देन विवक्षितत्वात् ॥ अप्रकाशितार्थप्रकाशत्वं च स्वसमानाधिकरणस्यान्यूनविषयकसंश-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

पाप्यसविषयकाव्यवहितोत्तरत्वशून्यप्रमातृत्वमान्यतरत्वमन्यतरत्वं चाखंडातिरिक्तैकभेदविशिष्टापरभेदा-
त्यंताभावरूपं तेन तादृशप्रमातृत्वतत्त्वमाहादीनामुक्तसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वविशिष्टानां तादृशा-
न्यतरत्वघटकत्वेपि धूमप्रागभावत्वस्येव न व्यर्थविशेषणघटितत्वं हेतुतावच्छेदकस्य तादृशात्यंताभा-
वत्वरूपहेतुतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वाभावात् ॥ स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मांतरघ-
टितत्वस्यैव व्यर्थविशेषणत्वरूपत्वात् ॥ तद्यथाहिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरिचरंतो न विदुरे-
वमेवेमाः प्रजा अहरुहगच्छंत्य एनं ब्रह्मलोकं न विदुरनृतेन हि प्रत्यूढा इति छांदोग्याष्टमाध्यायस्थश्रुति-
रपि ब्रह्मज्ञानप्रतिबंधकत्वेनानृतं भुवंती तादृशाज्ञाने प्रमाणं ॥ नच भ्रतं पिबंतावित्यत्र भ्रतशब्दस्य सत्क-
र्मणि प्रयोगदर्शनात् भ्रतंसत्यं तथा धर्म इति स्मृतेः च भ्रतशब्दस्य सत्कर्मवाचितयैतत् श्रुतिस्त्वनृतशब्द-
स्य न भ्रतमनृतमिति (७) सत्त्वमात्रात्कर्मवत्कर्मो ब्रह्मज्ञानपरव्यतिरेकपक्षे सत्त्वव्याप्यत्वात् अपहतपा-
पेत्युत्तरवाक्ये अपहतपापेत्यनेनात्मनः पापशून्यत्वभावत्योक्त्या तादृशात्मनः दुष्कर्मप्रत्यूढत्वोक्ति-
विरोधात् ॥ नच मिथ्याभूतस्य व्यावहारिकपापस्य स्वाभाविकपापशून्यत्वभावाविरोधित्वात् तादृश-
पापमेव ब्रह्मज्ञानप्रतिबंधकं तदानीमास्तामिति वाच्यं ॥ अनिर्वचनीयाज्ञानं विना तत्परिणामभूतस्य
पापस्याविद्यकत्वरूपमिथ्यात्वासंभवात् अस्तिभातीत्यादिव्यवहारप्रतिबंधकानाद्यावरणरूपत्वस्य

कर्मण अनुपपत्तेश्च ॥ न च पापानामपि प्रवाह रूपेणानादित्वा दुक्त रूपमावरणत्वं तेषामपि संभवती
 ति शङ्क्यं ॥ तद्यासन्नितत्कालीनस्यानेकस्य पापस्य पुण्यस्य वा मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारस्य वा तथा
 भूतस्य प्रतिबंधकत्वमित्यत्र विनिगयकाभावाद्धायाच्च पापादिभिन्नैकानाद्यज्ञानस्यैव प्रतिबंधक
 त्वकल्पनौचित्यात् ॥ न चानृतशब्दस्य पापे मुख्यवृत्त्यनुसरणमेव तस्योक्त रूपावरणत्वकल्पकमिति
 शक्यते वक्तुं ॥ सत्यवाचकस्य अतश्च शब्दस्य सत्यब्रह्मप्रमापकत्वेन पुण्ये गौणत्वस्यैव सत्यब्रह्म प्रा-
 सि विरोधित्वेन पापेऽप्यनृतशब्दस्य गौणत्वेन मुख्यत्वाभावात् ॥ न चोक्तावरणत्वरूपयुक्त्या अज्ञा-
 नकल्पनापेक्षया पापादीनां श्रुत्यैव प्रतिबंधकत्वकल्पनमुचितमिति वाच्यं ॥ पापादीनां श्रुत्यैव मि-
 थ्यात्वोक्तेस्तन्निर्वाहायानाद्यज्ञानकल्पनस्यावश्यकत्वात् ॥ कृषु सौकार्यमात्रलयेन दुष्कर्मणोऽप्य-
 भावेन पापस्य निरुक्तावरणत्वकल्पनानुपपत्तेश्च ॥ कारणगतसंस्काररूपेणावदानांतदवस्था
 नोपगमेत्वज्ञानसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च ॥ अज्ञानेनावृतज्ञानेन न मुह्यति जतपइति श्रुत्युक्तावरकत्वगु-
 णयोगादनृतशब्देनाज्ञानमेवोच्यते ॥ नतं विदाथयइमाजजाना न्यद्युष्माकमंतरंबभूवनीहारेण
 प्रावृताजल्ल्याचा स्तृपउक्थशासश्चरंति स्तृपुत्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सरवरूपमेती-
 त्यादिश्रुतिगतनीहारतमः शब्दावप्यनृतशब्दस्याज्ञानपरत्वे आवरकत्वगुणयोगाद्युज्येते ॥ नतं वि

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

दायेति वाक्यस्यायमर्थः हेनराः तं न जानीथ यः इमाः प्रजाः जजान जनितवान् तत्र हेतुः पुष्पाकमन्यदेवां
 तरं व्यवधानं बभूव तदुच्यते नीहारसदृशेनाज्ञानेन प्रावृताः पूयं जल्प्याः अहं मनुष्य इत्यादि जल्पनशी
 लाः असून् प्राणान् तर्पयन्ति उच्यन्ते स्तोत्रपिशोषादिकं शंसन्ति चरन्तीति उच्यते शासः ऐहिका मुष्मिक भोग
 मात्र साधन कर्मपराश्चरन्ति तानि कर्माणि कुर्वन्ति ॥ तमोभिभूतेत्यस्य तमः सदृशाज्ञानेनावृत इत्यर्थः ॥ एव
 मावरकस्यानीशयाशोचति मुह्यमान इति श्रुत्युक्तजीवेश्वरभेदकत्वं मायां तु प्रकृतिं विद्याच्यायिनं तु
 महेश्वरमिति श्रुत्युक्तं ॥ सकलकार्योपादानत्वं चानृतशब्दस्याज्ञानपरत्वे संगच्छते ॥ अनीशयेति श्रुते
 रयमर्थः मोहः अज्ञानं तत्प्रयुक्तानीशया ईश्वरत्वविरोधिनेशभेदेन शोचति संसरति संसारफलं सरव
 दुःखादिकमनुभवति अनृतशब्दार्थकर्मण आवरकत्वे तस्यैव मोहत्वाज्जीवेश्वरभेदकत्वं कार्यमात्रोपा
 दानत्वं च वाच्यं न च सादस्तस्यानादिजविशभेदकत्वं सकलकार्योपादानत्वं चासंभवति ॥ विभेदज
 नकेऽज्ञानेनाशमात्यन्तिकंगते ॥ आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतकः करिष्यति ॥ भेदश्च तस्याज्ञानकृत इ-
 त्यादिविष्णुपुराणवाक्यैर्जीवि ब्रह्मणो भेदकत्वस्याज्ञान एव स्पष्टमभिधानात् ॥ देवादिभेदमध्यास्ते
 नास्त्येवावरणे न सः इति च विष्णुपुराणवाक्येन भेदनास्तित्वे तस्यावरकप्रयुक्तत्वस्यैव हेतूकृतत्वाद
 ज्ञानस्यैव तत्प्रामाणिकं न पापस्य तस्य नीहारेण प्रावृता जल्प्या चा सुतृप उच्यते शासश्चरन्तीति श्रुत्या निहारस्त्वाव

रणप्र युक्तत्वं स्यैवोक्तत्वेनावरकस्वरूपत्वासिद्धेः ॥ तस्याभिध्यानाद्योजनान्नत्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमा-
 यानिवृत्तिस्तरतिशोकमात्मवित्ज्ञानेननुतदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैरस्ति-
 भातीत्यादिव्यवहारप्रतिबंधकस्वरूपावरकाज्ञानसामान्यस्यविश्वमायाश्रद्धितस्यज्ञाननिवर्त्यत्वरूप
 मिथ्यात्वोक्तेस्तस्यचतवमतेसत्यत्वेनाभिमतपापादायभावान्नानृतपदाभिधेयत्वं संभवति ॥ एवमेवै
 षामायास्यात्यतिरिक्तानिपरिपूर्णानिक्षेत्राणिदर्शयित्वाजीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वय
 मेवभवतीतिश्रुत्यामायाविद्ययोरभेदप्रतिपादनात् ॥ अर्थेयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचात्मनि ॥ तद्विद्या
 दात्मनोमायांयथाभासोयथातमइतिभागवतेमृषात्वविशिष्टस्यमायापदशक्यत्वबोधनात्मिथ्याज्ञान
 मेवोक्तश्रुतौरूढ्यामायाशब्दार्थः ॥ अर्थस्यप्रतीयमानस्याभावेपियत्प्रतीयेतेत्याधिकरणेवर्तमानाभा
 वप्रतियोगीतियावत्तन्मायापदार्थइतिविद्याज्जानीयात्तस्यचात्मैवावच्छिन्नानवच्छिन्नरूपेणाधि-
 ष्टानमन्यस्यसर्वस्यकल्पितत्वादित्याशयेनात्मनइत्युक्तं ॥ ननुस्वप्रकाशस्यात्मनःसदाभानात्कथं
 तत्रारोपइतिशंकायामाह नप्रतीयेतचात्मनीतिपूर्णानंदस्वप्रकाशरूपात्मनिनप्रतीयेतइतियत्तदपि
 मायेत्यर्थः ॥ तथाचस्वप्रकाशोप्यप्रकाशस्यकल्पितत्वान्न्यूलकोन्यस्यसर्वस्यारोपःस्वरूपाप्रका
 शाएवजगदुपादानमज्ञानमायेतिभावः ॥ अथाभावेपिप्रतीयमानत्वेदृष्टांतमाहयथाभासइति ॥ य

थाश्रुक्त्यादौ रूप्याद्याभास इत्यर्थः प्रकाशास्वरूपे तदभावत्वेन कल्प्यमानत्वे दृष्टांतमाह यथा तम इति
॥ यथा मध्याह्नसूर्यालोके तदभावत्वेन लूकैः कल्प्यमानं तम इत्यर्थः ॥ मयश्च शंबरश्चैव महामाया
विनावुभौ पर्जन्यवारुणीमाये व्यधत्तामित्यादिना हरि वंशो पर्जन्यवारुणास्त्राभ्यां मंत्रविशेष विशिष्टा
भ्यां जनिते मिथ्याभूते र्थे तथा माया मृगंदयित योद्भिस्तमित्यादिना मिथ्यामारीचमृगे माया शङ्खप्रयोगः
॥ तथा मायाच्छब्देति क्वचित् ग्रंथकृतो व्याख्यानं मिथ्यात्वेन संप्रतिपन्ने ऐंद्रजालिकादावियं मायेति
लौकिकी प्रसिद्धिश्च तत्र तत्र मायागनदुर्घटकारित्वरूपविचित्रशक्तिगुणयोगान्निरूढलक्षणैवाति
लरसे मुख्या र्थस्य तैलशङ्खस्य सार्षपादिरसे भूरि प्रयोगात् निरूढलक्षणाया एव स्वीकारात् अथवा अ
न्यथाभावेन भासमानाया एव क्रियायाश्छद्मत्वात् छद्मादिकमपि मिथ्याभूतं रूढैव मायापदार्थोऽस्तु ॥
न च श्रुक्तिरूप्यादौ मिथ्याभूते माया शङ्खमृगप्रयोगान्मन्त्रादिभिः शृङ्खलाभ्यां मन्त्राद्यंजकाभावदशा
यां वज्रादौ पृथिवीति व्यवहाराभावेऽपि पृथिवीत्ववत् श्रुक्तिरूप्यादौ मृषात्वोपपत्तेः ॥ व्यंजकदशायां
वज्रादौ पृथिवीत्वव्यवहारवत् श्रुक्तिरूप्यादौ मायात्वं व्यवहियत एव अत एव यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्माये
व स तुच्छकमिति सांख्यव्याख्याने दृश्यमात्रे मायात्वं व्यवहृतं ॥ किंच कष्टं कर्म तन्नुभवेन क्रिया मात्रस्य
दुःखजनकत्वेऽपि दानां मम दुःखमिति सर्वदानव्यवहारः प्रकृष्टदुःखकाल एव तद्व्यवहारात् तथा च म

त्कारविशेषाधायकत्वेन प्रकृष्टमायायामेवमायापदप्रयोगः अतएवमायाह्येषामयासृष्टायत्मां पश्यसि
 नारद ॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां द्रष्टुमर्हसीति नारदं प्रति भगवद्वाक्ये दृश्यमानस्य प्रतिपन्नोपाधौ नि
 षेध्यत्वरूपमिच्छात्वेमायात्वमेव हेतूकृतं ॥ यत्तु मायाशब्दार्थो नाज्ञानं तथा सति मायिनं तु महेश्वरमि-
 त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्य मायिन ईश्वरस्याप्यज्ञानित्वप्रसंगेन तस्य सर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वादेः श्रुत्युक्तस्या
 नुपपत्तेः जीवेश्वरयोरविशेषापत्तेश्चेति दूषणं तदसत् ॥ बिंबभूत ईश्वरः प्रतिबिंबो जीव इति पक्षे उपाधेः प्र
 तिबिंबं प्रत्येवावरकत्वरूपप्रतिबिंबपक्षपातित्वस्वीकारेणेश्वरे सार्वस्याद्ययोगस्यापादनासंभवा-
 त् ईश्वरे सार्वज्ञ्यैश्च यदि मयोपाधिनिमित्तत्वाच्च ॥ जीवेश्वरयौ द्वौः प्रतिबिंबत्वपक्षे उपाधिगतनै-
 र्मल्यतदभावाभ्यां दर्पणादिप्रतिबिंबितमुखयोरिव मलिनसत्त्वशुद्धसत्त्वाभ्यामुपाधिगताभ्यां
 वशीकृतौ पाधित्वतदभावाभ्यां वा जीवेश्वरयोरज्ञत्वसार्वज्ञ्यत्वरूपविशेषसंभवाच्च ॥ अज्ञानातिरिक्त-
 स्यावरकस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्त्या सादेरनेकस्य पापस्यावरकत्वानुपपत्तावप्यनाद्येकं प्रधानमेवा
 वरकमनृतपदामिधेयमस्त्विति शंकापितन्यते कर्मवत् प्रधानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेर्निरस्ता ॥
 नासदासीन्नोसदासीदित्यादिश्रुत्युक्तमावरकतमसः सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वमपि न परमते स-
 त्यत्वेन स्वीकृतस्य पापादेः संभवतीति नानिर्वचनीया ज्ञानभिन्नस्य पापादेरावरकानृतशब्दार्थता ॥ नास-

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

दासीनोस दासीत्यादित्यादिश्रुत्युक्तमावरकतमसः सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वमपिनपरमते
सत्यत्वेन स्वीकृतस्थपापादेः संभवतीति नानिर्वचनीया ज्ञानभिन्नस्पपापादेरावरकानृतशब्दार्थता ॥ नास
दासीनोस दासीत्तदानीनासीद्रजोनोव्योमापरोयत् ॥ किमावरीयः कुहकस्य शर्मन्भः किमासीद्बृहन्नगभी
रं ॥ नमृत्युरासीदनुतंतर्हि नरात्र्या अह आसीत्प्रकेतः ॥ आनीदवान्स्वधया तदेकं तस्यात्थान्यन्नपरः किं
चनास ॥ तम आसीत्तमसा गूढ मये प्रकेतं सलिलं सर्वमाद्रुदं ॥ तुच्छेनाभ्यपिहितं यदा सीत्त प सस्तन्य-
हिना जायतैकं ॥ कामस्तदग्रे समप्रतता धिमन सोरेतः प्रथमं यदा सीदिति वाक्येयमर्थः ॥ प्रलयो स्थितं
कारणस्वरूपमाह ॥ नासदासीदिति ॥ तदानीं प्रलये असन्निरुपाख्यं नासीत्तादृशस्य कारणत्वासंभवा
त्नापिसत्येन निर्वच्यमासीत् सद्रूपस्य तद्विलक्षणजगत्परिणा मित्या संभवान्तथा चानिर्वचनीय
मासीदित्यर्थः नासीद् इति तादृशस्य कारणत्वात् ॥ तदानीं प्रलये असन्निरुपाख्यं नासीत्तादृशस्य कारणत्वासंभवा
दन्यलोकस्तदानीनासीदित्यर्थः तथा व्योम अंतरिक्षलोक परः परस्तादुपरिद्युलोकादिसत्यलोकांतंचत
दानासीत् एवंचतुर्दश भुवनगर्भे ब्रह्माण्डं निषिध्यतदावरकत्वेन पुराणप्रसिद्धानि भूतानि निषेधात् आद्रु-
र्वकवृणोते र्यङ्मुगं तातच्छ दसिल्लिटिति पि आवरीय इति रूपं किमावरणीयं कर्मजातमावृणोतु आवर-
णीयाभावान् आवरकभूतान्यपि तदानीनासन्नित्यर्थः कुहकुभ्रदेशौ लिखित्वा भूतमावृणुयात्तादृशदेशो-

पितृदानेत्यर्थः कस्य शर्मन् शर्मणे कस्य भोगायावृणुयात् भोक्तारोऽप्युपाधि मन्त्रोक्तं वात्तदानासन्नित्यर्थः ॥ आपो
 वा इदमग्रे सलिलमासीदिति श्रुत्या अंभः सत्वम्भमनिरस्यति अंभः किमासीदिति प्रलये संहर्तुमृत्युः स्यात्त-
 त्वाह ॥ नमृत्युरस्ति तर्ह्यमृतं जीवनं स्यात्तत्वाह ॥ अमृतमिति तथारात्र्या अहश्च प्रकेता जानन्नासीत् चंद्रसू-
 यभाषात् ॥ आसीदिति तत्सर्वं वेदांतप्रसिद्धं ब्रह्मानीत् जीवनं तवत् ॥ ननु कथं ब्रह्मणो जीवनं प्राणसंबधा-
 भावात्तत्वाह ॥ अवातमिति आसीदित्यर्थकमानीदित्युक्तमिति भावः ॥ स्वधयामायया सहितं स्वस्मिन्
 धार्यत इति स्वधा स्वधयेत्यनेन सहार्थकतृतीयया च मायाया ईश्वरानाश्रितत्वमीश्वरेक्षणानपेक्षकत्वं च
 सांख्योक्तं धार्यते एकमद्वितीयं सर्वदा द्वितीयशून्यं एव च स्वधया साहित्यं व्यवहारतः न परमार्थतः इति बोध्यं
 ॥ ननु स्वधया सहितं ब्रह्म यदि तदानीमस्ति तर्हि न रज इत्याद्यसंगतं न हि मायातोऽन्यद्रज आदिकंतत्वाह ॥
 तस्मात्स्थान्यादित्यादि ॥ तस्मात् स्वधया युक्तब्रह्मणः अन्यतरज आदिपरः सृष्टिकाले जायमानं नासत्तदानीं
 बभूव ह शब्देनोक्तब्रह्मान्यस्यानिर्वाच्यस्य जगतः प्रसिद्धिर्द्योतयति ॥ ननु यदि जगत्तदानीं नासीत् कथं त-
 र्हि जनि क्रियाकर्तृत्वं कारकविशेषस्य कर्तृत्वात् निमित्तस्यैव कारकत्वात् पूर्ववर्तिन एव निमित्तत्वात्त-
 त्वाह ॥ तम आसीत् तमसा गूढमग्र इति ॥ तमसा अंधकारवद्भाव रूपेणात्मसंबंधिस्वरूपावरकेणाज्ञानेन
 गूढं संस्काररूपापत्या स्ववशीकृतं तमोऽज्ञानाभिन्नं जगत्तदानीमप्यासीदित्यर्थः ॥ तथाचाविर्भावः स्थू-

लतापत्तिरूपः उत्पत्तिः ॥ संस्कारावस्थैवनाशइतिभावः ॥ एतेनासत्कार्ययादिनः परास्ताः ॥ ननु तम
सागूढंतमः विरुद्धंतत्राह ॥ अप्रकेतमप्रज्ञायमानं कार्यकारणयोरत्यंताभेदाभावात्तमसोत्यंतभेदभा
नशून्यमित्यर्थः ॥ अतएवसलिलंकारणीभूततमसिसंगतंतत्तादात्म्यापन्नमितियावत् ॥ षडंगतावि
त्यस्मात्थातोरौणादिकइलप्रत्ययः सर्वजगत्माइदंआसीत्तद्वासलिलमितिलुप्तोपमाययानीरंक्षीरपु
क्तमेकतापन्नंतथाकारणगतंजगदित्यर्थः ॥ तुच्छेनसद्विलक्षणेनअपिहितंनिगूढंएकंसंस्काररूपैका
वस्थापन्नंआभुआसमंतात्मुपनयुक्तंयज्जगदासीत्तत्तपसःइवरालोचनस्यमहिम्नास्थूलविचित्ररू
पेणअजायतआविर्भूव ॥ अथवाअपिहितंआवृतंएकमद्वितीयंआभुभ्वादिसंस्कारतापन्नंजगदनु
स्यूतंपत्ब्रह्मआसीदित्यर्थः ॥ यत्तुसदसन्निषेधकालीनतमःसत्यमनिर्वचनीयोक्ताज्ञानंविनानुपपन्न
मित्यर्थोपत्तिबलाद्येभिर्वाच्यमसिद्धिस्तदापरमार्थमित्याजिह्वस्यब्रह्मणोपनिर्वचनीयतापत्ति
स्तस्याप्यानीदृयातमितिवाक्येनप्रलयकालेपरिशिष्टत्वबोधनात्सदसन्निषेधकालीनब्रह्मसत्वंत
स्यानिर्वचनीयत्वंविनानुपपन्नमित्यर्थोपत्तिसंभवादितिदूषणंपरेणोक्तंतदविचाररमणीयं ॥ सदेवसौ
म्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुत्यंतरेणब्रह्मणः पारमार्थिकत्वबोधनात्तद्वि
रोधेनब्रह्मांशोउक्तार्थापत्यसंभवात् ॥ नचैवंसतिनोसदासीदित्यभिधानविरोधः ब्रह्मणस्तदानींसत्त्वादि

निवाच्यं ॥ आनीदयातमिति श्रुत्यैकवाक्यत्वापब्रम्हान्यसतएव नो सदासीदित्यनेन निषेधात् ॥ नच ब्र
 म्हान्यसतः सिद्धौ तन्निषेधायोगः असिद्धौ निषेधवैयर्थ्यमिति सिध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः शङ्क्यः ॥ ब्रम्हा
 न्यत्वे सतीत्यंशपूरणेन नो सदासीदित्यंशस्य व्याख्यानेन सति ब्रम्हान्यत्वनिषेधपर्यवसानेन तदानीम
 द्वितीयब्रम्हसत्तेति विवक्षितार्थसिद्धेः ॥ नचैवमपि नासदासीदित्यंशविरोधः उक्तनिषेधप्रतियोगित्व
 रूपमिथ्यात्वस्य तमः साधारण्यादिति वाच्यं ॥ असत्पदस्यात्र सत्तादात्म्यशून्यपरत्वात् ॥ नचोक्तास
 त्निषेधे असत्प्रतिषेधापत्तिः ॥ सतो निषेधे सद्धिन्तत्वेन सर्वदेशकालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपासत्य-
 स्यापाततः आनुमानिकप्रसिद्धिसंभवात् अद्वैतब्रम्हबोधनाय प्रयुक्तोक्तवाक्यस्योक्तनिषेधे तात्पर्या
 भावात् ॥ भुवि सूवर्णनिधायाग्निचयनं कर्तव्यमित्येतदर्थतास्यैकेनांतरिक्षे ग्निश्चेतव्य इत्यादावि
 वोक्तनिषेधांशो नित्यात्वात् ॥ (C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari निषेधांशो वाक्यतात्पर्येण प्र
 तियोगिप्रसक्तेरपेक्षितत्वात् ॥ नचैवं सति तमोन्यत्वे सतीत्यंशपूरणेन तमोन्यत्वेन सदभावापिनो
 सदासीदित्यस्यार्थः स्यादिति शङ्कनीयं ॥ ब्रम्हण इव तमसः पारमार्थिकत्वग्राहकप्रमाणाभावेन तथा
 ध्याहारे प्रमाणाभावात् ॥ यच्च मूर्तसदितिसंश्लेषममूर्तमसदुच्यते ॥ मूर्तमूर्तेतरत्ब्रह्मन सत्तन्नास
 दुच्यते इति पैंगिश्रुतौ सदसत्शब्दयोर्मूर्तामूर्तवाचकताया उक्तत्वेन ब्रम्हान्यत्वेनेत्यध्याहारस्यासत्

पदस्य सत्तादात्म्यशून्यत्वे लक्षणायाश्च कल्पनामपेक्ष्य नासदासीनोसदासीदिति भागद्वयस्य मूर्तमूर्त
निषेधपरत्वमेव युक्तमिति परेणोक्तं ॥ तन्न सम्यक् ॥ सदसत्शब्दयोः पारमार्थिकापारमार्थिकपरतया
लौकिकवैदिकप्रयोगप्राचुर्येण श्रुतिमात्रसिद्धमूर्तमूर्तपरत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात् अध्याहारतो ल
क्षणाया अजहन्निरूढलक्षणातो जहन्निरूढलक्षणाया जघन्यत्वात् उक्तश्रुतेर्यथा कथंचित् बोधकत्वभावे
णोपपत्तौ मूर्तमूर्तवाचकत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्च ॥ यदयुक्तव्याख्याने तदानीमित्यस्य वैष्यर्थ्यं रज आदेर
पिसन्निषेधेनैव निषेधलाभात् पृथक् तत्ग्रहणानौचित्यं च ॥ तस्य पारमार्थिकत्वासं प्रतिपत्तावप्यसन्नि
षेधेनैव तन्निषेधलाभादिति दूषणं परोक्तं ॥ तदप्यसत् ॥ वायोरूपं नास्तीति वायोरूपनिषेधेऽपि तस्य पृथि-
व्यादौ सत्यमिव कालांतरे सदसन्निषेधे कालांतरे तमः सत्यप्रसक्त्या तादृशनिषेधस्य तमसोऽनिर्वचनी
यत्वासाधकतया विधिक्षिप्ता सिद्ध्या तन्निषेधाधिकरणकाले तत्सत्त्वमिधाधकस्य तदानीमित्यस्याव-
श्यकत्वात् तथा सति तमसः प्रतिपन्नोपाधावुक्तनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलाभाद्विषक्षितसि-
द्धेः सत्त्वं पारमार्थ्यसत्तैव असत्त्वं सत्तादात्म्यशून्यत्वमिति पारमार्थिकतुच्छयोरेव प्रकृतनिषेधविषयत्वे
न रज आदीनामुक्तमिथ्यात्वलाभायरज आदिनिषेधस्यावश्यकत्वाच्च ॥ तदानीमित्यस्य रज आदिनि
षेध एवान्वयइत्यद्वैतसिद्ध्या पुक्तं तत्प्रकारश्च तत्र तदीयरीकायांच स्पष्टः विस्तरमप्यान्नेह लिख्यते ॥

नासदासीदित्यस्यासदन्यदासीत्नोसदासीदित्यस्वचसन्यदासीदित्यर्थः॥ नचनअर्थस्यनोद्देश्यताय
 छेदकत्वसंभवस्तथासतिजलंनद्रव्यंगंधवदित्यादितोजलमिन्नंद्रव्यंगंधवदितिप्रत्ययप्रसंगइ-
 तिवाच्यं॥ नअसत्नासदितिसमासेइहाप्राणइत्यादिवत्नअर्थस्योद्देश्यतायच्छेदकत्वाविरोधा
 तउक्तप्रसिध्यतिक्रममपेक्ष्यवैरूप्यस्यापियुक्तत्वाच्च॥ नचसदसतोःसत्वमात्रेणोक्तनिषेधद्वयो
 पपत्तावनिर्वचनीयत्वासिद्धिरितिवाच्यं॥ सदन्यस्यकालसंबंधाभिधानेनैवतत्सिद्धेः॥ नचास
 दन्यस्यसत्त्वाभिधानप्रसंगतंनिरर्थकत्वादितिवाच्यं॥ सदन्यस्यकथंकालसंबंधइतिशंकानिरासा
 र्थत्वेनतदभिधानसार्थक्यादितिवातादृशवाक्यार्थइतिध्येयं॥ एवंलक्षणतःप्रत्यक्षानुमानश्रुति
 प्रमाणेभ्यःभावरूपानिर्वचनीयानाद्यज्ञानसिद्धौपरेणाश्रयासिध्यादिदूषणेनाहैतिमतसिद्धाज्ञा
 नखंडनंयत्स्वकीयगुणैकतंतत्तुनविचारसहं॥ शुद्धचित्तएवकल्पिततादृशज्ञानाश्रयत्वोप
 पत्तेः॥ तदुक्तंआश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिविभागचित्तिरेवकेवलमिति॥ यत्तुअज्ञत्वसर्वज्ञत्वयो
 रेकाश्रयाश्रितत्वानुपपत्तिरितिपरेणदूषणमुक्तंतदसत्॥ तदीयज्ञानविरोधिनस्तत्कालेतदाश्रित-
 त्वायोगेप्यन्यदीयज्ञानविरोधिनस्तदाश्रितत्वेबाधकाभावात्॥ नचैवमज्ञंब्रह्मब्रह्मण्यज्ञानमिति
 व्यवहारापत्तिरयमज्ञइत्यत्रपार्थएवधनुर्धरइत्यत्रविशेष्यस्यापिपार्थस्यभेदेविशेषणत्वेनान्य

यात् पार्थान्यवृत्त्यभावप्रतियोगिधनुर्धरत्ववान् पार्थइति बोधस्येव व्युत्पत्तिवैचित्र्येण ज्ञानविरोधिरूपा
 ज्ञानपदार्थैकदेशो ज्ञानविशेषे विशेष्यस्यायं पदार्थस्य विशेषणत्वेनान्वयेनैतद्वृत्तिवृत्त्यात्मकज्ञानवि
 शेषविरोध्याश्रयोयमिति बोधस्वीकारेणोक्तव्यवहारप्रसंगाभावात् ॥ ब्रह्माश्रितं च ज्ञानं परमतइव
 मन्मतेपि स्वरूपभूतमेव तच्च नाज्ञानविरोधियं प्रत्याचरकत्वमज्ञानस्य तदाश्रितज्ञानविशेषेणैव त
 स्यविरोधात् ब्रह्माश्रितज्ञानविरोध्यज्ञानाश्रयो ब्रह्मेति वाक्यार्थस्य तादृशव्यवहारविषयस्याप्रसि
 धेः ॥ एवमज्ञानान्वितसप्तम्यर्थविशेषणीभूतप्रकृत्यर्थस्य तस्मिन् ज्ञानमित्यादाय ज्ञानपदार्थैक
 देशो ज्ञाने धर्मिपारतंत्र्येणान्वयोपगमेन न ब्रह्मण्यज्ञानमितिव्यवहारप्रसंगः ॥ ब्रह्मवृत्तिज्ञानविरो
 धिब्रह्मवृत्त्यज्ञानरूपस्याप्रसिद्धेः ॥ नन्विदमप्युक्तं जीवब्रह्मणोरभेदस्य त्वयांगीकारादिति चेन्न ॥
 स्वरूपैक्येऽप्यज्ञानकल्पितोपाधिकमदाभ्युपगमात् जीवोपाधिस्तु कषु संप्रत्ययानुपृतसंस्कारसाधा
 रणं मनस्त्वाश्रयमात्रं मनस्त्वविशिष्टतत्संस्कारान्यतरपर्यवसितं ॥ अविद्याप्रतिबिंबो जीवइति प
 क्षेऽप्युद्धिदाश्रिता ज्ञानप्रयुक्तएव जीवेश्वरभेदः मुख्यमात्रसंबन्धिदर्पणाद्युपाधिकृतमुख्यप्रति
 मुखादिभेदवदिति तादृशप्रतिबिंबभूतजीवनिरूप्यत्वमेवाज्ञानस्य जीववदीशोऽप्यविद्याप्रतिबिंबए
 वोपाधिगतनैर्मल्यतदभावाभ्यामवशीकृतोपाधित्वतदभावाभ्यांच जीवेश्वरायोर्विशेषः ॥ सर्वज्ञता-

चेशानिष्ठानशुद्धचिन्निष्ठाएवंचशुद्धचितोऽज्ञानाश्रयत्वेपिनक्षतिः तस्याः सर्वविषयकचिद्रूपत्वेपि
 तदाधारत्वानुपगमादितिकेचित् ॥ वाचस्पतिमिश्रास्तु जीवाश्रितामेवाविद्यामन्यन्ते ॥ ननु तन्मते जीवो-
 पाधिरविद्यातिरिक्तः सत्यश्चेदहैतहानिरनित्यश्चेदविद्याधीनोवाच्यः साचोपाध्यंतराधीनासचाविद्याधी-
 नइत्यनवस्था ॥ यदिचैकमेवाज्ञानमुपाधिश्चैकएवेत्युच्यतेतदान्योन्याश्रयः ॥ उपाधिनिर्वाह्यभेदोपपाद्य-
 धिकरणकमज्ञानंतन्निर्वाह्यश्चोपाधिरिति ॥ एकस्याअविद्यायाएवस्वस्योपाधित्वेआत्माश्रयइतिचे-
 न्नैवं ॥ अविद्यातदुपहिततद्भेदानामविद्योपहितचिद्रूपायास्तास्थियोप्यनादित्वेनोक्तौज्ञसौवात्याश्र-
 याभावात् ॥ नचाविद्यातिरिक्तनादिदृश्यस्याविद्याजन्यत्वाभावेनसत्यत्वापत्त्याअहैतहानिरितिवा-
 च्यं ॥ तस्यतदजन्यत्वेपितत्त्युक्तत्वेनसत्यत्वासंप्रतिपत्तेः ॥ अविद्याकृतोपकाराभावेतत्त्युक्तत्वमयुक्तमिति
 चेन्न ॥ अविद्यानाशाधीननाशप्रतियोगित्वेनतदधीनस्थितिकस्याविद्यातिरिक्तानादिदृश्यस्यप्रति-
 बंधकाधीनकार्यप्रागभावस्यैवतत्त्वतः उपकारभून्यत्वासिद्धिः ॥ यत्तु उपाधिविद्यमानस्यभेदस्यज्ञाप-
 कएवदृष्टपूर्वः ननुकारकः महापटादिरंजनाद्युपाधौविद्यमानपटावयवभेदव्यंजकतायाएवदृष्टत्वा-
 त् ॥ नचायंपटस्यैवभेदकृतद्वौपटावित्यप्रतीतेः ॥ नचदंडकुंडलोपाधिभ्यांएकदेवदत्तोभिद्यतइतिवा-
 च्यं ॥ देवदत्तभेदप्रतीतेः दंडकुंडलसंबंधाद्विशिष्टद्वयस्यैवोसतेः ॥ नचैवमेवास्तुप्रकृतइतिवाच्यं ॥ उ

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

पाध्यपगमेजीवस्यनाशएवब्रह्मैक्यमित्यापत्तेः॥विशेषणविशिष्टजीवेनष्टेस्वरूपमात्रावशेषएवत
 भोच्यतइतिचेत्तर्हिब्रह्मण्येवबंधमोक्षौस्यातामितिदोषापत्तिरितिपरेणोक्तंतदसत्॥धर्माधर्माधीनभो
 गाश्रयत्वलक्षणस्यबंधस्यब्रह्मण्यात्यंतिकलयरूपमोक्षस्यचविशिष्टगतत्वेनशुद्धस्वरूपेतत्प्रसं
 गाभावात्जीवस्यैवौपाधिकस्वरूपेणमुक्त्यनन्वयेष्यनौपाधिकशुद्धस्वरूपेणतदन्ययस्यनिष्प्रत्यू
 हत्वात्॥महापटरंजनादेःस्वोपहितभेदभेदकत्वाभावेअत्रपटोरक्तोनात्रेतिप्रतीतेरनिर्वाहप्रसंगा-
 न्॥नचतत्रपटाद्यवयवविशेषस्यरक्तत्वाद्यधिकरणताप्रतीयतेनतुपटादेरितिवाच्यं॥अत्रपटोरक्तइतिप
 टेरक्तत्वानुभवविरोधात्॥नचतत्रावयवविशेषावच्छेदेनपटेरक्तताप्रतीयतइतित्वयावक्तुंशक्यं॥त
 थासत्यवयवविशेषावच्छेदेनपटेरक्तत्वाभावस्यापितुल्यन्यायेनस्वीकारापत्याप्रतियोग्यभाव
 योर्विरोधस्योच्छेदापत्तेः॥नचप्रतियोग्यभावयोरवच्छेदकभेदाभावात्॥एकावच्छेदेनैकत्रा
 विद्यमानत्वस्यैवविरोधरूपत्वादिति नैयायिकमतवत्त्वयावक्तुंशक्यते॥कार्यकारणविलक्ष
 णावंशांशिनावित्युपपादनपरत्वदीययथविरोधात्॥तत्रहि किंचाकाशस्यापितावदंशाः संतीत्यं
 गीकार्यमन्यथाआकाशोविहंगशरीरभावाभावौनस्यातांसंयोगः स्वात्यंताभावसमानाधिकरणइ
 तिचेन्न॥विरोधात्प्रत्ययासर्वत्रभावाभावयोरविरोधप्रसंगात्॥नचोपाधिकृतांशसभ्दावा-

दविरोधः उपाधेरपि विहंगमशरीरसमानयोगक्षेमत्वात् ॥ नचाकाशस्योपादानकारणमस्ति तस्या
 कार्यकारणातिरिक्तावंशं शिन्नौ स्वीकार्यावित्यभिधानात् ॥ नन्वज्ञानं भावो वा अभावो वा नाद्यस्तथात्वे
 अनादेर्भावस्य निवृत्त्ययोगादनिर्मेक्षप्रसंगात् ॥ नहितीयः ॥ जगदुपादानत्वानुपपत्तेरिति चेन्न ॥ अ
 ज्ञानस्य भावत्वेऽपि यथानोक्तदोषस्तथाऽज्ञानलक्षणएवोष्णादितत्वात् ॥ अथवा अज्ञाने भावत्वाभावत्व
 योर्घटनानुपपत्तिस्तस्य सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वाच्यत्वपादे भूषणमेव न हि मायायादुर्घटत्वं दूष
 णं भवति क्वापि लौकिकमायायामपि तद्दर्शनात् तस्माद्भावाभावविलक्षणैवाविद्या ॥ यत्तु दुर्घटत्वं
 भूषणं चेत्स्यादविद्यात्वमात्मनः ॥ अंधंतमोप्यलंकारो नित्यंदुःखशिरोमणेरिति परेण दूषणमु-
 क्तं ॥ तत्त्वकर्मपरिपाकसंजाताद्वैतवादविद्वेषमात्रनिबंधनं ॥ न ह्युक्तानुपपत्तिमात्रं भूषणमित्यद्वै-
 तिसंमतं येन त्वदुक्तप्रलापप्रसक्तिः स्यात् किंतु भेदे भावत्वानुपपत्त्या भावत्वानुपपत्त्यादेरभावत्वा
 नुपपत्तौ भावत्ववत्तदुभयानुपपत्तौ प्रमाणसिद्धयर्थस्य प्रतिक्षेपायोगादुभयविलक्षणतायां बाध
 काभावमात्रं तथाच पूर्वोक्तप्रत्यक्षानुमानश्रुतिप्रमाणसिद्धायामविद्यायां भावत्वमभावत्वं बाध-
 श्यमुपपादनीयमित्यत्र कुलधर्माद्यभावादुभयविलक्षणत्वेऽपि न बाधकमतएव नास्ति न भवतीत्या-
 दिप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्याभावत्वस्यान्योन्याश्रयादिदोषादिना भावत्वाभावत्वादिनानिरूपणान

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

हस्याखंडोपाधित्वं भावाभावविलक्षणत्वापरपर्यायिंतार्किकावदंति ॥ ज्ञानस्वरूपस्यात्मनोऽविद्यात्वे
 सर्वदाऽवृत्तत्वप्रसंगेन प्रकाशकाभावात् जगदाध्यप्रसंगः ॥ अविद्यानिवृत्तायात्मनो विनाशापत्याज्ञा
 ननिवर्त्यविलक्षणसत्यस्वरूपत्वबोधकबलवत्श्रुतिप्रमाणविरोधस्यैव बाधकत्वान्नात्मनोऽविद्या
 त्वंभूषणं ॥ नचैवं ब्रह्मणिसर्वज्ञताग्राहकत्वबलवत्प्रमाणविरोधादज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तिः शङ्क्यात
 दाश्रयत्वेपिसर्वज्ञतायाः पूर्वमैवोपपादितत्वेन विरोधाभावात् ॥ नन्यज्ञानंतत्प्रयुक्तं न वा ॥ नाद्यः ॥
 आत्माश्रयात् ॥ * * ॥ नद्वितीयः ॥ ज्ञानान्निवृत्त्ययोगात् ॥ मैवं अनादावप्यज्ञाने स्वस्थिनस्व
 प्रयुक्तत्वोपगमे बाधकाभावस्य पूर्वमैवोक्तत्वात् यथाह्यभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपता
 यादिनैव्याधिकमते दंडाभावस्य स्यात्प्रयोजकत्वं ॥ तत्र घटाभावत्वेन प्रयोज्यत्वं दंडा
 भावत्वेन प्रयोजकत्वमित्येवं रूपभेदतदनुपगमइति चादिहापि पूर्वक्षणे संबधित्वेन प्रयोजक-
 त्वमुत्तरक्षणसंबधित्वेन प्रयोज्यत्वमित्येवं रूपभेदस्याविद्यायां सत्त्वेन तत्संभवात् ॥ वस्तुतस्तु ज्ञा
 ननाशयत्वे अज्ञानत्वमेव प्रयोजकं अज्ञाननाशयत्वे तत्प्रयुक्तत्वमेव प्रयोजकमित्यज्ञानस्य तदप्रयु
 क्तत्वेपिन दोषः ॥ नन्यज्ञानस्य तदप्रयुक्तत्वे अनिर्वचनीयत्वमेव न स्यादिति चेन्न ॥ किमनिर्व
 चनीयत्वं तत्प्रयुक्तत्वव्याप्यं येन तदभावात् तदभाव आपाद्यते तदेव न किंतु सदसत्त्वादि-

ग्राहकप्रमाणराहित्यमेव तच्चाज्ञानेऽप्यस्तीति न तस्या निर्वचनीयत्वानुपपत्तिः ॥ अनादिभावत्वे सति
 ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति पूर्वोक्ताज्ञानलक्षणे अर्थक्रियाकारित्वरूपमेव भावत्वं विवक्षितं ततो भावत्वस्य
 दुर्निरूप्यत्वात् ॥ तच्चैवं शुद्धब्रह्मणः जगदुपादानत्वं तत्कर्तृत्वं च नास्तीति मते तस्य भावत्वानुपपत्ति-
 रिति वाच्यं ॥ स्वाश्रयत्वस्वाश्रयनिरूपितानवच्छिन्नतादात्म्यप्रतियोगित्वान्यतरसंबंधेनार्थक्रिया-
 कारित्ववत्ताया एव तन्मते भावत्वरूपत्वोपगमात् ॥ श्रीमद्गुरुपदांभोजस्मरणपूर्वसंश्रयान् ॥ अ-
 ज्ञानसाधनाभिर्मे संतारस्वरूपो भवत् ॥ एवं चोक्तरीत्या निर्वचनीयभावरूपानाद्यज्ञानसिध्या त-
 त्कृतावरणेन विषयप्रयोजनाधिकार्यादिसिद्धौ विवरणवाचस्पत्यादिनिबंधोक्तरीत्या शास्त्राना-
 रंभारंभरूपपूर्वपक्षसिद्धांतग्रंथनरूपैतदधिकरणयोजनातिनारंभ्यैवेति दिक् ॥ आनंदतीर्थीयास्तु
 वेदांतमीमांसाशास्त्रानारंभणीयं न्यायानुसंधानात्मकजिज्ञासाया एवाकर्तव्यत्वात् तदकर्तव्यत्वं च
 निर्विषयत्वादिहेतुभ्यस्तत्र तावद्दुष्यत्वात् नानिमित्तं ब्रह्मजीवचैतन्याभिन्नतन्मना भावात् कर्मकांड-
 स्य कर्मपरत्वात् वेदांतैश्चोपक्रममादिभिरखंडप्रत्यगात्ममात्रप्रत्यायनात्तस्य चाहमिति त्वप्रकाश-
 तया भासमानत्वादिति चंद्रिकायां निर्विशेषे च तत्र निरूपणीयधर्माणामभावादित्यधिकमन्यत्समा-
 नमिति पूर्वपक्षे ॥ भवेदेवं निर्विषयत्वं यदि विचार्यत्वाभिमतं ब्रह्मजीवरूपत्वेन संशयविपर्ययानास्य

दंस्यात्तन्त्वेवंतद्विजिज्ञासस्वतत्ब्रह्मेतिविचारविषयेधर्मिणिश्रुतेनब्रह्मशब्देनैवगुणपूर्तिवाचिना
अल्पगुणाज्जीवनिफायाद्विलक्षणत्वसिद्धेः तस्यगुणपूर्तिवाचिताचकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्य
स्मिन्गुणा इतिश्रवणात् स्वरूपतोगुणतश्चापरिच्छिन्नत्वविषयावयवशक्त्याचेतिसिद्धांतइतिरी
त्यैतदधिकरणरचनामाहुः ॥ तत्रपूर्वपक्षस्तावदयुक्तएव अहंप्रत्ययेप्रत्यगात्मनोभानेपितेनस्थूलो
हंदुःखीकर्ताभोक्तेत्येवंरूपेणैवतद्ब्रह्मणान्तद्विपरीतवेदांतवेद्यशुद्धात्मनःसंदिग्धतयाशास्त्रस्य
सविषयत्वसिद्धेर्निश्चित्यहत्वाद्यथाचैतत्तथाव्याख्यातंशुद्धोहंप्रत्ययेनभातीतिवाचस्पतिवाक्य
विवरणेविस्तरेणशुद्धोहंप्रत्ययेनभातीतिकोर्थइत्यादिचंद्रिकोक्तविकल्पखंडनावसरे ॥ सिद्धां
तोप्ययुक्तएव आनंदवल्यावक्ष्यमाणसर्वगतसर्वात्मस्वरूपपरब्रह्मविज्ञानात्परब्रह्मभावरूपपरब्र
ह्मप्राप्तिमभिधायतद्विशेषब्रह्मविज्ञानसाधनमिदंरूपेणपरमृगुवल्याब्रह्मविज्ञानसाधनब्रह्मवि
चारविधिपरेतद्विजिज्ञासस्वतत्ब्रह्मेतिवाक्येब्रह्मशब्दस्यजिज्ञासासूत्रेप्रत्यगभिन्नब्रह्मणए
वविषयत्वप्रतिपादकोक्तयुक्त्याप्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वेनाल्पगुणजीवभिन्नबृहद्गुणकब्रह्म-
परत्वायोगात्तथात्वेतद्विज्ञानात्तदन्यस्यजीवस्यब्रह्मविदाप्रोतिपरमित्युक्तायास्तत्वाप्तेरयो-
गात्तन्त्यन्यस्यविज्ञानादन्यस्यप्राप्तिरस्तिदृष्टावब्रह्मशब्दस्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वेतुयथादश

मस्याव्यग्रहितस्य स्वस्वरूपतया प्राप्तस्यापि सतो बाह्य संख्येया सक्ततयानवैवचर्ता महदिति विषयसिंघाम
वतः स्वरूपादर्शनेन दशमोऽप्राप्त इति मन्यानस्य दशमस्त्वमसीतिकेन चित्स्मारितस्य स्वरूपाज्ञाननि
वृत्त्या दशमप्राप्तिवत्सर्वगतसर्वत्वभूतब्रह्मरूपस्य जीवस्यान्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नेने
व मुख्यायाः परब्रह्मप्राप्तेरसंभवेऽप्यनाद्यविद्यया भूतांशकृतबाह्यान्मयाद्यानंदमयांताननात्मनः-
आत्मत्वेन पश्यतस्तेभ्यो नान्योहमिति मन्यानस्याविद्ययानाप्तब्रह्मस्वरूपस्य श्रुत्युपदिष्टसर्वत्वब्र
ह्मण आत्मत्वज्ञानेनानाप्तत्वभ्रमनिवृत्त्यात्मकतदाप्तिरौपचारिकी उपपद्यते ॥ अवश्यं च ब्रह्मविदा
प्नोति परमिति फलवाक्यस्याविद्यानिवृत्त्यौपचारिकब्रह्मप्राप्तिपरत्वं वक्तव्यं नाप्राप्तप्राप्तिपरत्वम
संभवात् ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यामात्रोपदेशाद्विज्ञानस्याविद्यानिवृत्त्यैकफलत्वस्य दृष्ट-
त्वात् ॥ न च तदात्मत्वेतज्ज्ञानमात्रसाधनोपदेशो न हेतुः ग्रामंगंतुः स्वतो ग्रामत्वाभावेऽपि मार्गज्ञा
नोपदेशादर्शनात् तथा च जीवस्य स्वतो ब्रह्मत्वाभावेऽपि ब्रह्मविद्यापदेशः प्रसादाद्विद्वद्द्वारा पराभि
तब्रह्मप्राप्तिहेतुर्भविष्यतीति शङ्क्यं ॥ दृष्टान्ते ग्रामविषयं विज्ञानं ग्रामंगंतुर्नोपदिश्यते किंतु तत्प्राप्ति
साधनमार्गविषयविज्ञानमेव प्रकृतैतुतत्वमसियो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदथर्षिणां ब्र
ह्मवित् ब्रह्मैव भवति तदात्मानमेवावेददहं ब्रह्मास्मितत्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः

अभेदविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनमित्यादि श्रुतिस्मृतिसंमतं जीवाभिन्नब्रह्मविषयविज्ञानमेव परब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोपदिश्यत इति दृष्टान्तवैधर्म्येण यत्र स्वात्मविषयविज्ञानमेव स्वप्राप्तिसाधनत्वेनोपदिश्यते तत्र दशमदृष्टान्तेनाविद्यानिवृत्त्यात्मकौ पञ्चारिकस्वप्राप्तेरेव विद्याफलत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् ब्रह्मविज्ञानस्य प्रसादादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिरूप मोक्षसाधनतायाः पूर्वमेव निराकृतत्वाच्च ॥ तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति ब्रह्मणः सृष्ट्युत्तरं कार्यप्रवेशश्रुतेश्च न जीवाभिन्नब्रह्मब्रह्माद्वयार्थः तत्र हि लक्षाप्रत्ययेन सृष्टिप्रवेशक्रिययोरेककर्तृकत्वबोधनात् स्वरूपेणैव प्रवेशो बोध्यते स च सृष्टिसमय एव कार्ये ब्रह्मणः कारणरूपेण स्थितत्वात् सुरग्योन संभवति अप्रविष्टे एव मठादौ देवदत्तस्य प्रवेशव्यवहारदर्शनात् अतो यो वेदनिहितं गुहायामिति प्रकृतमेव ब्रह्माकाशादिका रणां कार्यं सृष्ट्वा तद्देवानुप्राविशदिति ब्रह्मणः सृष्ट्युत्तरं कार्यप्रवेशश्रुतेश्च न जीवाभिन्नब्रह्मब्रह्माद्वयार्थः तत्र हि लक्षाप्रत्ययेन सृष्टिप्रवेशक्रिययोरेककर्तृकत्वबोधनात् स्वरूपेणैव प्रवेशो बोध्यते स च सृष्टिसमय एव कार्ये ब्रह्मणः कारणरूपेण स्थितत्वात् सुरग्योन संभवति अप्रविष्टे एव मठादौ देवदत्तस्य प्रवेशव्यवहारदर्शनात् अतो यो वेदनिहितं गुहायामिति प्रकृतमेव ब्रह्माकाशादिका रणां कार्यं सृष्ट्वा तद्देवानुप्राविशदिति ब्रह्मणः सृष्ट्युत्तरं कार्यप्रवेशश्रुतेश्च न जीवाभिन्नब्रह्मब्रह्माद्वयार्थः तत्र हि लक्षाप्रत्ययेन सृष्टिप्रवेशक्रिययोरेककर्तृकत्वबोधनात् स्वरूपेणैव प्रवेशो बोध्यते स च सृष्टिसमय एव कार्ये ब्रह्मणः कारणरूपेण स्थितत्वात् सुरग्योन संभवति अप्रविष्टे एव मठादौ देवदत्तस्य प्रवेशव्यवहारदर्शनात् अतो यो वेदनिहितं गुहायामिति प्रकृतमेव ब्रह्माकाशादिका रणां कार्यं सृष्ट्वा तद्देवानुप्राविशदिति ब्रह्मणः सृष्ट्युत्तरं कार्यप्रवेशश्रुतेश्च न जीवाभिन्नब्रह्मब्रह्माद्वयार्थः तत्र हि लक्षाप्रत्ययेन सृष्टिप्रवेशक्रिययोरेककर्तृकत्वबोधनात् स्वरूपेणैव प्रवेशो बोध्यते स च सृष्टिसमय एव कार्ये ब्रह्मणः कारणरूपेण स्थितत्वात् सुरग्योन संभवति अप्रविष्टे एव मठादौ देवदत्तस्य प्रवेशव्यवहारदर्शनात् अतो यो वेदनिहितं गुहायामिति प्रकृतमेव ब्रह्माकाशादिका

विदुषः अभयप्रतिष्ठोक्तेर्भेददर्शिनिश्च भयोक्तेरपि वेदितुरात्मैव ब्रह्मशब्दार्थः न ततो भिन्नं ब्रह्म यदि
 हि विद्वान् स्वात्मनो न्येन पश्यति तदा अभयं प्रतिष्ठां विंदते इति स्यात् भयहेतोरन्यस्याभावात् स्वत्य-
 तिरिक्तेश्वरदर्शिनिश्च भयहेतुसंभवाद् अभयप्रतिष्ठानुपपत्तेर्द्वितीयाद्विभयं भवतीति श्रुतेः ॥ अदृ-
 श्ये अविकारे अनात्म्ये अशरीरे अनिरुक्ते निरुक्तिप्रयोजकगुणक्रियाजात्यादिविशेषरहिते अनि-
 लयने अनाधारे अभयमिति क्रियाविशेषणं लिंगविपरिणामेनाभयां प्रतिष्ठामिति विशेषणविशे-
 ष्यभावो वा उत अपि अरं अल्यं उपास्योपासकभावादिलक्षणमपि अंतरं भेदं कुरुते पश्यति अथ त-
 स्य भयं भवतीति तदर्थः ॥ जिज्ञास्ये ब्रह्मणि श्रुतं तदप्येष श्लोको भवति यतो याचो नियतं ते अत्रा-
 प्यमनसा सहेति वाङ्मनः प्रवृत्त्यविषयत्वं ब्रह्मशब्दस्य बृहद्गुणकजीवभिन्नस्वरूपविषयार्थकत्वे-
 नुपपन्नं प्रवृत्तिनिमित्तगुणसत्त्वे तथात्वायोगात् नियतं तदतिनसर्वशाश्वद्गोचरत्वं विषयितं-
 किंतु सा कल्येन शद्गोचरत्वमिति तु आनंदमयाधिकरणे निराकरिष्यत इति दिक् ॥ केचित्तु आनंद-
 तीर्थायानां निर्विशेषजीवरूपस्य ब्रह्मणः वेदांतनिरूप्यत्वमंगीकृत्य शास्त्रनिरूप्यत्वासंभवपू-
 र्वपक्षः गुरूणां प्रणतिपरंपराविषये महापुरुषे तच्छिष्योदितस्वप्रणामानर्हत्वाद्दमनुकरोति प्र-
 माणशिखामणयो हि वेदांतानि तांतमनधिगतार्थमन्विष्यन्ति यैरुषाणि तु शास्त्राणि उपायांतरे-

णावगंतुं शक्येऽर्थेऽनुश्रुतबुद्धिसौकर्यार्थेऽप्रवृत्तानिस्वोक्तमप्यर्थमविस्मरणायाश्चेदयंतिनतयानधि
 गतार्थव्यसनितामनुभवंतिततश्चवेदांता अपिस्वप्रकाशस्वरूपेकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहिततया अकर्म
 शेषतांप्रतिपाद्यमानेस्वातंत्र्येणपर्यवस्यंतितदाशास्त्रपर्यवसानेकानुपपत्तिः पूर्वपक्षिणापिवेदांतानां
 प्रामाण्यसंरक्षणायस्वप्रकाशात्मकजीवस्वरूपमात्रपरत्वेपिअनधिगतार्थकत्वंकथंचिदुपपादनीय
 मेवतेनैवशास्त्रस्यापिसविषयत्वोपपत्तिरित्याहुः ॥ यत्तुपूर्वपक्षिणावेदांतानांप्रामाण्यंनसंरक्षणी
 यंतेषामुपक्रमादिन्यायैः स्वप्रकाशतयासिद्धजीवस्वरूपपरत्वेनयदिप्रामाण्यंननिर्वहेत्तर्हिमाभूत्
 न्यायलब्धेर्थेकिंकुर्मः ॥ अतएवोक्तंचंद्रिकायांनिरुक्तपूर्वपक्षएवसिद्धचैतन्यबोधनेश्रुतेरनुवादक
 त्वंवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवत्सह्यंवेदांताध्ययनंतुजपार्थमेवास्तुयथाह्यर्थवादाधिकरणेअपौरुषे-
 यत्वेऽप्यर्थवादादीनामाक्रियायत्वेनाविध्यैकवाक्यत्वाभावादानयक्यमितिभट्टमतेनपूर्वपक्षः ॥ ग्रा
 भाकरमतेचार्यवादानांविध्यैकवाक्यत्वेपिहेतुसमर्पकत्वात्हेतुसापेक्षचोदनानामप्रामाण्यमितिपू
 र्वपक्षः ॥ यथावापरमतेशास्त्रयोनित्वाधिकरणेईक्षत्यधिकरणेचकारणवाक्यमनुमानसांख्यस्मृ
 तिप्राप्तकारणानुवादीतिपूर्वपक्षोतयेहापिस्वतःसिद्धप्रत्यगात्मानुवादकावेदांताइतिपूर्वपक्षइतित
 न ॥ त्वत्पूर्वपक्षिणावेदांतानांनिर्विशेषचिन्मात्ररूपजीवविषयत्वेपिअनधिगतविषयत्वमद्वैतिरी

त्यासमर्थनीयमेवउपक्रमादिस्वारस्यावगताखंडजीवस्वरूपचिन्मात्रपरत्वंपरित्यज्यतद्विलक्षणसगुण
 विषयत्वंवासमर्थनीयमन्यथातेषांत्यन्मतरीत्याब्रह्मतर्कसिद्धप्रामाण्यव्याघातोदुर्वारः॥ इत्यंहित्यन्म
 तंअस्तिब्रह्मतर्कमिधानंशास्त्रंविष्णुनानारायणरूपेणातिविस्तरेणकृतंपुनर्व्यासरूपेणतेनैवसंक्षि
 प्तंतदेवचचतुर्दशविद्यास्थानंतर्गतंतर्कशास्त्रंनतुगौतमादिप्रणीतंतच्चास्यब्रह्मीमांसाशास्त्रस्यांगं
 ब्रह्मीमांसाशास्त्रंहिसर्वेषांकर्मब्रह्मकांडरूपाणां वेदानांसकलगुणपूर्णोभिगवान्विष्णुरेवमुख्यो
 र्यइतिनिर्णयायप्रवृत्तंब्रह्मतर्कमिधानंतुब्रह्मीमांसानिर्णयार्थानांवेदानांतदर्थनिर्णायिकानांप्रत्य
 क्षादीनामुपक्रमादीनांश्रुतिलिंगादीनांचस्वरूपाणांप्रामाण्यतद्वलापलनिर्णायिकत्वेनब्रह्मीमांस
 याअपेक्षितमतस्तदंगंतदुक्तमनुव्याख्यानेप्रमाणन्यायमीमांसाक्रियतेतर्कशास्त्रतः॥ मानन्यायैस्तु
 तत्सिद्धैर्मीमांसाभेदोपशोधनं॥ ब्रह्मतर्कचभगवान्सएवकृतवान्प्रभुः॥ पंचाशत्कोटिविस्तारान्ना
 रायणतनौकृतात्॥ उद्धृत्यपंचसाहस्रकृतवान्बादरायणइति॥ तथाचत्वत्पूर्वपक्षिणा
 त्यन्मतरीत्याब्रह्मतर्कसिद्धप्रामाण्यानांवेदानांनामप्रामाण्यमसिद्धप्रामाण्याक्रियार्थवादवाक्याप्रा
 माण्यपूर्वपक्षोदाहरणेनपूर्वपक्षितुमशक्यमेव नहि अवगतक्रियार्थत्वेनसिद्धप्रामाण्यानांवेदवाक्या
 नामप्रामाण्यमाशंकितंजैमिनिनापूर्वतंत्रेसिद्धप्रामाण्येषुत्रेधातंडुलान्विमजेत्सूक्ष्मीरूपदधातिकपादे

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

पुष्पपयतिइत्यादिवेदवाक्येषु अन्यतः प्राप्तिमतो र्थान्परित्यज्यलक्षणादिना अनधिगतार्थपर्यवसान
 स्यतेनांगीकृतत्वात् ॥ शास्त्रयोर्नित्याधिकरणे ईक्षत्यधिकरणे च कारणवाक्यमनुमानादिप्राप्तकार
 णानुवादीति पूर्वपक्षौ नास्मत्संमतौ शास्त्रयोर्नित्याधिकरणे उपादानत्वकर्तृत्वादिरूपमभिन्ननिमि
 तोपादानत्वशङ्कितं ब्रह्मणो लक्षणं न संभवति तद्दृष्टककर्तृत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वस्य ब्रह्मण्यसंभवात्
 यद्वा जगदंतःपातिवेदस्य नित्यत्वाद्यावज्जगत्कर्तृत्वं ब्रह्मणो लक्षणं न संभवतीति पूर्वपक्षः ॥ ईक्षत्य-
 धिकरणे जगत्कारणत्वेन सद्विद्यातात्पर्यविषयत्वं प्रधानस्यैव न ब्रह्मण इति पूर्वपक्षः एतच्च तादृशा-
 धिकरणयोर्निपुणतरं प्रतिपादयिष्याम इति चंद्रिकोक्तमनुक्तोदाहरणमेव ॥ यत्तु अद्वैतिमतसिद्धो
 पक्रमोऽजालमालंभ्यैवाग्रं पूर्वपक्षः तदुक्तं चंद्रिकायां यद्वा प्रमाणभूतवेदांतगतिर्न पूर्वपक्षिणा वा
 च्या किंतु प्रमेयस्य ब्रह्मणोऽद्वैताद्यैर्ब्रह्मवाद्यैर्निरात्मात्वं प्रकाशस्यैव तन्मा भेदान्नविचार्यतेति प्र
 मेयाश्रयेणैवेति तदप्यसत् ॥ तत्र मते जीवगतसुखादीन्यनिशमनुभवन् साक्षी नित्यत्वेनाप्रामाण्यादिहे
 तुदोषाद्यभावात्सर्वप्रमाणाधिकः तस्य सर्वप्रमाणाधिकत्वं प्रमाणमीमांसारूपब्रह्मतर्कसिद्धमतः सा-
 क्षिविरुद्धेऽर्थेश्रुतिरपि न प्रमाणं सर्वेषामपि प्रमाणानामुपक्रमोऽप्यसंस्कारो बलीयान् इत्यादिरूपो-
 मतांतरादिलक्षणो बलाबलविभागोऽपि ब्रह्मतर्क एव सिद्धः ॥ उपक्रमादिलिंगानां बलीयोऽप्युत्तरोत्तरं ॥

श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वतुम्बहृतर्कविनिर्णयादित्यनुव्याख्यानोक्तेः॥ त्वदभिमतोपक्रमादिवलाबलानुसारीवे
 दानामर्थश्च त्वन्मते विचारात् प्रागेव गुरुमुखादवगंतव्यः यावत्शक्तिसकलवेदाध्ययनपूर्वकं प्रति
 वाक्यमस्य वाक्यस्यायमर्थ इति सर्वेषां वेदवाक्यानां गुरुमुखादर्थग्रहणं श्रवणं तच्च यावदज्ञाननिवृ
 त्तेरेकस्माद्गुरोस्तत्तदुत्तमगुरुत्वाभेदबहुभ्यो वासम्यगावर्तनीयं एवं श्रवणावृत्तिलब्धस्य वाक्यार्थग्र
 हणस्य स्थिरीकरणाय न्यायविचारात्मकयुक्त्यनुसंधानं मननं ननु तदेव श्रवणं ततश्च विचारविधि
 शारूपमननविधिमूलं न श्रवणविधिमूलमिति तव मर्यादा तथा च साक्षी सर्वप्रमाणाधिकः इति ज्ञा
 नननिर्विशेषनिश्चयपंचजीवाभेदवाक्यानामपि सगुणसंप्रपंचजीवमिन्नत्वाभिमतब्रह्मपरत्वेन-
 यो धयतां स्वासगुरूणां सकाशात् बहुधा वर्तित श्रवणलब्धसकलवाक्यार्थविधारणस्तदनुगुणप्र-
 माणस्वरूपबलाबलव्युत्पत्त्यापेक्षया न लब्धश्रवणसंज्ञादस्तदनुत्तरं निरुक्तमननात्म
 के विचारे प्रवर्तमानः शिष्यः सर्वप्रमाणाधिकसाक्षिप्रत्यक्षादेः तर्कशारूपप्रसिद्धप्रमाणस्वरूपत
 द्बलाबलानुगुणमनेकासोपदिष्टमर्थपरित्यज्य सर्ववेदांतानां निर्विशेषजीवचिन्मात्रमेवार्थ इति प्र
 त्यक्षादिविरुद्धमर्थक्यमाशङ्केततदाशङ्काभावे च कथं पूर्वपक्षोदयः योग्याशङ्कैव हि वादकथारू
 पे शारूपे पूर्वपक्षो नामेति त्वन्मते नैव पूर्वपक्षसंभवः किंच त्वत्पूर्वपक्षमते वेदांतानां प्रबलन्याये

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

निर्विशेषजीवचैतन्यपरत्वं प्रतिपादयत्शास्त्रमस्ति न यानचेत्प्रत्यक्षादिविरुद्धं सविषयानेकावांतरयाक्य
कृतांतः कलहप्रतिरुद्धं वेदान्तानां निर्विशेषचिन्मात्रपरत्वं पूर्वपक्षिणाकस्मात्गृहीतं पदवलंब्य पूर्वपक्षः सम-
र्थनीयः॥ अस्ति चेत्तदारंभमपेक्ष्य विषयाभावेन तदनारंभः समर्थ इति कथं न व्याधातः॥ वाचस्पतिविवरण-
योर्मते तु प्रत्यगात्मन एव ब्रम्हतया विषयत्वं प्रत्यक्ब्रम्हणोरैक्यस्य या विषयत्वं सिद्धांत्यभिमतमेवानूद्यतयो-
रेकस्य सिद्धत्वेनान्यस्या सिद्धत्वेन विषयत्वासंभवइति पूर्वपक्षौ प्रवृत्तौ ततः प्रत्यगात्मैव ब्रम्हेतिकुतः कुतः प्र-
त्यक्ब्रम्हणोरैक्यमिति वा पूर्वपक्षिणं प्रतिसिद्धांति नो हेत्वा कांक्षाया अनुदयेन विषयोपपादकशास्त्रारंभमनपे-
क्ष्यतदनारंभपूर्वपक्षप्रवृत्तेर्न व्याधातः॥ त्वच्मते तु निर्विशेषचिन्मात्रजीवस्वरूपं ब्रम्हेतिसिद्धांत्यनभि-
मतएवार्थे विषयत्वमापाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिस्तस्मिन्नर्थे सिद्धांति नो कुत एतदिति आकांक्षोदयात्तदुपपादक-
शास्त्रारंभस्य त्यक्त्यूर्ध्वपक्षिणोपेक्षितत्वाद्वा त्वेव पर्याप्ततः पूर्वेष्टः॥ अथैवमप्युक्तं शास्त्राचार्यपरत्वं
प्रबलन्यायैः प्रतिपादयत्शास्त्रमस्त्येवेदमपि तथा भूतंचेत्तेन गतार्थे सगुणब्रम्हप्रतिपादकमिदंचेत्तेन
बाधितमित्युभयथाप्यपहृतविषयत्वाद नारंभ्यशास्त्रमिति पूर्वपक्षशरीरकरणात् न व्याधात इति
चेत्तर्हि जीवस्य स्वप्रकाशत्वेन संदिग्धतोक्तिः पूर्वपक्षेऽनुपयुक्तैव॥ कणमुगादिशास्त्रेणाप्यपहृतविष-
यतया अनारंभे आक्षेपमुं शक्ये निर्विशेषशास्त्र एव ते पक्षपातो न युक्तः॥ समयपादे तत्सर्वं निराकर्त-

व्यमस्ति चेदिदमपित्वदनभिमतं तत्रैव निराकर्तुं योग्यमिति दिक् ॥ सर्वेषां वेदां तानामहैतिरीत्या उ-
 पक्रमादिभिरखंडप्रत्यगात्मब्रह्मणितात्पर्यमाश्रित्य कृतोक्तपूर्वपक्षे तद्विजिज्ञासस्य तत्तद्ब्रह्मेति-
 विचारविधिगतब्रह्मशब्दस्य बृहंतोऽस्य स्मिन् गुणा इति व्युत्पत्त्या श्रयणेनाल्पगुणजीवसमुदायाभिन्न-
 ब्रह्मपरत्वप्रतिपादनेन सिद्धांतोऽपि सर्ववेदां तानां जीवाभिन्नगुणपूर्तिर्महद्ब्रह्मणितात्पर्यप्रसाधनमंत-
 राफेवलं ब्रह्मशब्दस्य शक्तिप्रदर्शनमात्रेणा युक्त एव ॥ उक्तव्युत्पत्त्या ब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्तिनिमित्त-
 त्वेपि तादृशार्थेतात्पर्यप्रसाधनमंतरा ब्रह्मेति दर्शितप्रपलोपक्रमादिभिस्तात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गैर-
 हैते ब्रह्मणि निर्णीतात्पर्यकसर्ववेदांतविरोध्यर्थकत्वासंभवात् प्रत्युत भूयो नुग्रहस्य न्याय्यत्वेन स-
 र्ववेदांतगुणीभूतत्वात्तदनुगुणाहैतवाद्यभिमतत्रिविधपरिच्छेदराहित्यमेव बोधयेन्न गुणपूर्तिभू-
 यो नुग्रहस्यापश्चानंदतीर्थयैरपि न स्थानतोपीत्यधिकरणे दर्शितः ॥ तत्र हि कार्यकारणवत्पौताविष्ये-
 ते विश्वतैजसौ ॥ प्राज्ञः कारणवत्पुद्गलौ तु तुर्येन सिध्यतः ॥ इत्यादिश्रुतेर्विश्वतैजसप्राज्ञादिरूपस्य
 भगवतोऽपि बत्थत्वरूपदोषमाशंस्योक्तमनुव्याख्याने ॥ सर्वत्राशेषदोषोऽस्त्यपूर्णकल्याणचिद्रूपः ॥
 तद्विरुद्धं तु यत्तत्र मानं नैव भवेत्कचिन् ॥ महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु इत्यादि ॥ न्यायसं-
 पांचोक्तं सकलश्रुतिस्मृतिपुराणानां परमेश्वरस्याशेषदोषविधुरत्वे समस्तगुणपरिपूर्णत्वे च य-

अहातात्पर्यंतद्विरोधेन तद्वाक्यमात्रं भगवतो दोषित्वादौ कथं मानं भवेत् इत्यादि ॥ यत्तु जीवातिरि-
क्तब्रह्मणि प्रमाणं नास्तीति प्रत्ययतिष्ठमानं पूर्वपक्षिणं प्रतितत्प्रमाणतयोपन्यस्तं ब्रह्मपदं तच्चा-
ज्ञातज्ञापकत्वेनोत्पत्तिस्थानीयमितितत्प्रतिपादितगुणपूर्त्यादि उत्पत्तिशिष्टं तेन जीवादिभिर्न ब्रह्म-
णिसिद्धे उत्पत्तिशिष्टप्रापत्यन्यायाच्च सर्वैरपि वेदांतैस्तत्रैव भवितव्यमितितदसत् ॥ तद्विजिज्ञासस्य
तद्ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य यतो वा इमानीति यदुपबन्धबलेन जगत्कारणतया सह प्राप्तस्य धर्मिणोऽनु-
वादकत्वावगमेनाज्ञातज्ञापकत्वाभावात् सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं आत्मा वा इदमे-
क एवाग्र आसीदित्यादिकारणवाक्यमेव तत्प्रापकं तत्र च स्वरसतः सजातीयविजातीयस्वगतभेद-
निषेध एव प्रतीयते स एवोत्पत्तिशिष्टगुणो न गुणपतिरिति विपरीतमेव बलाबलं ॥ अस्तु वा ब्रह्मपद-
मेवाज्ञातज्ञापकं तथापि नात्रोत्पत्तिशिष्टन्यायावतारः उत्पत्तिशिष्टस्यापि भूरि बाधा समर्थत्वात् अ-
तएव पशुमालभेतेत्यादावुत्पत्तिवाक्ये देवतासंबन्धेनावगतमपि पशोर्हविष्यं पशुं विशास्ति हृदय-
स्याग्रे वयति अथ जिह्वाया अथ वक्षः स इत्यादि हृदयादिहविष्यागमकानेकवाक्यविरोधात् त्व-
क्तं ॥ ब्रह्मपदे ब्रह्मंतो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतिसहाय्यवत्तत्रापि जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यमितित-
दुपाकरणमंत्रसहाय्याविशेषात् तत्र ब्रह्मवदानवाक्यविरोधात् त्वक्तमिति चेदत्राप्यनेकाद्वैता

स्मिन् गुणा इति श्रुतेः सगुणोपास्यब्रह्म प्रकरणस्थाया व्यापहारिकानेकगुणविशिष्टतयास्तुति
 परत्वेनाप्युपपत्तौ गुणनिष्ठबृहत्त्वस्य गुणिनिशङ्कप्रवृत्तौ निमित्तत्वतात्पर्यकत्वकल्पनाया अप्यु-
 क्तत्वादप्यथा रूपत्वरसत्वादीनि निमित्तीकृत्य घटेऽपि रूपादिशङ्कप्रयोगप्रसंगो दुर्धारः ॥ किंचेश्वरः
 स्वयमेकः सन्नपितस्मिन् आनन्दमयाधिकरणोक्तरीत्या अन्नमयप्राणमयादिरूपेण नानात्वस्य आ-
 नन्दमयो ऽवयवी सन्नपितस्मिन् तदीयशिरूपक्षमव्यपुच्छावयवत्वस्य गुहाधिकरणोक्तरीत्या क-
 र्मफलभोक्तृरूपेणांतरात्वरूपेण च नानात्वस्य न संख्योपसंग्रहादित्यधिकरणोक्तरीत्या पंचज-
 नरूपेण न स्थानतोपीत्यधिकरणोक्तरीत्या विश्वतैजसप्राज्ञरूपेण च नानात्वस्यैव चैकत्वादि-
 विरुद्धस्य ॥ अंगांगित्वेन भगवान् ब्रीडते परमेश्वरः ॥ ऐश्वर्यान्निविरोधश्च चिंत्यस्तस्मिन् ज-
 नार्दने ॥ इत्यादिवचनेनाचिंत्याद्भुतशक्तेः परमेश्वरस्यैश्वर्यवशात् संक्रमं बहुमानस्य तव मते
 सकलगुणपूर्णस्य ब्रह्मणोऽप्यगुणजावभावापितदायैव यथादवसंभवतातिरूपचतयान-
 जीववैलक्षण्यं तस्य ब्रह्मशब्देन सिध्यति ॥ किंच नेह नानास्ति किंच नेति स्वगतायतायवितारादि-
 भेदनिषेधकश्रुतिबलात् तस्मिन्नेकत्वानेकत्वादिविरुद्धधर्मव्यवहारादिसमावेशाय भेदाभावेऽपि भे-
 दाधीनो व्यवहारो यत्र दृश्यते यथा लोके नीलं सुगंधि महदुत्पलमिति वेदे सत्यं ज्ञानमनंतं आनं

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

दोषमेत्यादौ नीलगंधादीनां ज्ञानानंदादीनांच धर्मिणः परस्परस्माद्धेदाभावेऽपि अपर्यायशब्दैरुक्तिस्तन्नि-
र्वाहाय वा विशेषमंगीकृत्य स्वयमेकोऽपि परमेश्वरो विशेषबलात् अनेक इति अनेक विरुद्ध व्यवहारवि-
षय इति यथा त्वन्मते स्वीक्रियते तथा जीवब्रह्मभेदनिषेधकश्रुतिबलादेव तयोर्विरुद्धधर्मसमावेशाय
विरुद्धानेक व्यवहाराय वा भेदस्थाने विशेषं अद्वैतिरीत्या तत्कल्पकानाद्य ज्ञानं वा स्वीकृत्य परमेश्वर
एव विशेषबलात् जीवभावेन संसरति जीवभावेन व्यवहारविषयो भवतीति कल्पयितुं सुशकमेव ॥
न हींश्चरेस्वगतभेदनिषेधकश्रुतितो जीवेश्वरभेदनिषेधकश्रुतेः कश्चित् विशेषः उपपादयितुं शक्य
इति न ब्रह्मशब्दमात्रेण जिज्ञास्यस्य जीवपैलक्षण्यं निर्णेतुं शक्यं ॥ यत्तु नात्र ब्रह्मशब्देनैव जिज्ञा-
स्यस्य जीवाभेदं प्रसाध्य सिद्धांतोऽस्मत्संमतः किंतु सर्वासंश्रुतीनां निखिलगुणाकरे विश्वातिशा-
यिनिभगवति जीवभेदे एवैकमत्त्वमस्यारस्य तात्पर्यलिङ्गः प्रसाध्यो द्वैतशासकस्य तंवैरस्यंतत्तन्त्या-
यैरुपपाद्य ब्रह्मशब्दश्चाभ्युच्चयमात्रमिति समाधानं तत्पूर्वपरस्वसिद्धांतग्रंथविरुद्धं त्वन्मते हि-
अद्वैतश्रुतीनां विरोधं परिहृत्य प्राधान्येन जीवब्रह्मभेदसाधनं पृथगुपदेशादित्यधिकरणे कृतं त-
था हि न ब्रह्मत्वदीयं भाष्यं ॥ तत्त्वमसि अहं ब्रह्मेत्यादिषु जीवस्य परेणाभेदः प्रतीयते नित्यो नित्यश्चेतन
श्चेतनानां ह्यारूपणेत्यादिषु भेदः अत उच्यते पृथगुपदेशात् ॥ भिन्नोचित्यः परमो जीवसंघात् पूर्णः

परोजीवसंघोद्यपूर्णः॥ अतस्त्वसौ नित्यमुक्तोद्यपंचवत्स्यो मोक्षंततएवामिवांछेदितिसोपपत्तिकौ
 शिकश्रुतेभिन्नएवजीवः॥ तद्गुणसारत्वात्तच्चपदेशःप्राज्ञवत्॥ ज्ञानानंदादिब्रह्मगुणा एवास्यसारःस्वरू
 पमतोऽभेदव्यपदेशः यथा सर्वगुणात्मकत्वात्ब्रह्मण उच्यते सर्वस्वत्व्यदंब्रह्मेति॥ भविष्यत्पर्वाणिच॥ मि
 त्नाजीवाः परेभिन्नस्तथापिज्ञानरूपतः॥ प्रोच्यते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वश इति॥ तत्रत्यतत्वप्रकाशिकाया
 मपि॥ जगत्कारणे ब्रह्मणि श्रुतीनां समन्वयो निरूपितः सचाद्वैतश्रुत्याभेदश्रुतेर्विरोधे अनुपपन्नः स्या
 दित्यवश्यमसौ निरसनीयः इत्युक्ता जीवविषये श्रुतिविवादंतस्य ब्रह्मभिन्नत्वाभिन्नत्वे संशयबीजं प्रद
 र्शयित्वमसीति प्रतीकं धृत्वा परमात्माभिन्न एव जीव इति पूर्वपक्षः॥ तत्त्वमसीत्यादिश्रुतेः॥ नचविपर्य
 येप्यस्ति श्रुतिरिति वाच्यं॥ अद्वैतश्रुतेः षड्विधतात्पर्यलिंगयुक्ताया बलवत्यादेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमत्त
 त्वमसीत्युपसंहारादित्यादिना षड्विधतात्पर्यलिंगानि प्रदर्शयति प्रात्येसि ध्वांती एतत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे
 अत इति पृथगेव जीवः परमात्मनः भिन्ना चेत्येति श्रुतेः॥ नचास्ति विपर्ययोपश्रुतिरिति वाच्यं॥ विरुद्धध
 र्माधिकरणयुक्तियुक्तत्वेन भेदश्रुतेः प्राबल्यादिति भावः॥ नचैवमद्वैतश्रुतेर्निर्विषयत्वेनाप्रामाण्यं प्रसक्त
 मित्याशंकां परिहरन् सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे तदिति॥ नाद्वैतश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः परमात्मगुणसदृशा
 नंदादिस्वरूपत्वेन जीवस्य गौण्यावृत्त्याऽभेदव्यपदेशोपपत्तेः॥ यथाखलु सकलजगद्गुणसदृशगुणात्

कत्वेन परमात्मनि जगदित्यपदेशः सर्वस्वल्यदं ब्रह्मेत्यादौ तथैवेति भाव इति ॥ अप्राधान्येन जीव
ब्रह्मभेदसाधनं च किंचित् किंचित् भेदवाक्यमालंब्य तत्र तत्राधिकरणे ॥ तथा च यद्यत्र सकल हैता हैतश्रुति
प्राप्य ल्यदौ बल्यचिंतय सर्वप्रकारेण तत्साधनमस्मिन्नधिकरणे एव क्रियेत तदा तत्तदधिकरणं तत्र तत्र तत्सा
धनं च निष्फलमेव स्यादित्यस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मशब्द नैव सिद्धांतस्त्वन्मत इति त्वयांगीकर्तव्यं ॥ तदिदं अ
नंदमयाधिकरणे भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थकं ॥ न जीवभेदसूत्राणां शंक्यात्र पु
नरुक्तता ॥ वाक्यांतरद्योतकत्वात् पृथगित्यत्र पूर्णतैत्यनुव्याख्यानश्लोके स्पष्टं तत्श्लोकं व्याचक्षा
णेन न्यायसूत्राकृतापि तथैव व्याख्यातं ॥ तथा हि तत्र सूत्रायः अत्र शास्त्रे तत्र तत्र प्रकरणे द्वैक्यवि
वक्षायां चोदितायां तत्तद्भूतभेदवाक्यद्योतनेन सूत्रेषु भेदसमर्थनं क्रियते अतस्तत्पर्यभेदान्न पुनरु
क्तिः शंक्या ॥ तथा हि तत्र शास्त्रे तत्र तत्र प्रकरणे द्वैक्यवि
वक्ष्यते शंकि ते तत्पूर्वे क्ति वाक्योक्तलक्षणैः न भेदसाधनं एव मेव भेदव्यपदेशाच्चान्यइत्यादावपि पुनरु
क्तता दीयः परिहरणीयः इयांस्तु विशेषः अन्नमयादिशब्दाधिकारार्थमयदप्रत्ययानुरोधात् जीववा
चिनस्तेषु ब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु ब्रह्मभेदविवक्षयेति शंकि ते तत्प्रकरणगतेन स यश्चापं पुरुष इति भे
दव्यपदेशेन प्रत्यवस्थानमिति ॥ अपि चाये आनंदतीर्थमतेनिरूपणीयं न्यायज्ञानमपि न =

जीवेशयोर्भेदं व्यवस्थापयितुं प्रभवति तथा हितं तत्र न्यायाः प्रत्यक्षं तावत् जीवेशयोर्भेदे प्रमाणं
यद्यप्यनवगतेश्वरस्य पुंसः स्वात्मनित्त्वे दोषप्रत्यक्षस्तथापि शास्त्रावगतसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिक-
त्वादिमदीश्वरस्य स्वात्मानं च तद्विरुद्धाल्पज्ञत्वाल्पशक्तिकत्वादिधर्मकं साक्षिणानुभवतः सप्रत्य-
क्षएव यो हि धर्ममधिगम्य तद्विरुद्धधर्माणं यमर्थं पश्यति स तस्माद्भेदं प्रत्यक्षयतीति व्याप्तेः शा-
स्त्रीयलक्षणज्ञानसाक्षिण्येन रत्नतत्त्वसाक्षात्कारइव शास्त्रीयज्ञानसाक्षिण्येन स्वात्मनित्त्वे दोषसा-
क्षात्कारो नानुपपन्नः ॥ एवं प्रत्यक्षावगातविरुद्धधर्मवत्त्वेन दहनतुहिनवत्तयोर्भेदो नुमा-
तुं शक्य एवेत्यनुमानमपि द्वितीयं तत्र प्रमाणं विरुद्धधर्माधिकरणत्वोपपत्तिसहिताभिन्नोचित्य
इत्यादिश्रुतिरपि तत्र तृतीयं प्रमाणं ॥ न चाहैतश्रुतिविरोधादुक्तश्रुतेरन्यथानयनं शक्यं ॥ भिन्नो-
चित्यइत्यादिसोपपत्तिकश्रुतिविरोधादपजीव्यप्रत्यक्षविरोधाच्च दुर्बलाहैतश्रुतीनां गौणभेद-
परत्वात् ॥ न चोपक्रमदिभिरहैतएव तासां श्रुतीनां तात्पर्यावधारणाद्भेदश्रुतिर्व्यावहारिकभेद-
परेति वाच्यं ॥ उपजीव्यप्रत्यक्षादिविरुद्धेतात्पर्यकल्पनाया एवानुमेषात् गृह्यमाणज्ञानस्य स्व-
तः प्रामाण्याभ्युपगमेन प्रमाणत्वेनैव ग्रहात् प्रथमोपस्थितप्रत्यक्षप्रामाण्यस्त्वारस्येनागमस्त्वार-
स्यं बाधित्वा गौणार्थताया एवाहैतश्रुतेर्मुक्तत्वाच्च ॥ अतएव तत्त्वप्रकाशिकायां तद्गुणसारत्वादित्य

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

धिकरणेतत्त्वमस्यादिवाक्यानां गौणमेदपरत्वं व्याख्याय गौणीवृत्तिरमुख्येति चेत् सत्त्वं मुख्यार्थी
संभवादाश्रीयते इत्याद्युक्तोपजीव्यप्रमाणविरुद्धं चाहैतबोधनमित्युक्तं ॥ तत्रेदमुच्यते उपलभ्याप्सु
चेग्दंधंकेचित्ब्रूयुरनैपुणाः ॥ पृथित्यामेव तं विंद्यादपोवायुंच संश्रितमिति वचनविरुद्धस्य सुरभिजलं
सुरभिः पवन इत्यादिप्रत्यक्षस्य पार्थिववयवसंसर्गेणैव कृशो हं स्थूलो हं मनुष्यो हं कुणिरहमिति
बहुषु दृष्टाप्रामाण्यकप्रत्यक्षसंजातीयस्याहमल्पजोल्पशक्तिमान् अहंकृतभोक्ता सुखी दुःखीत्या
दिप्रत्यक्षस्यांतःकरणतादात्म्येन तदुपाधिकधर्मावगाहितया म्रमत्योपपत्तौ तदनुरोधेन निरस्तसम
स्तदोषाशंका नानुपक्रमोपसंस्कारैक्यसूच्यादिभिस्तत्पर्यनिर्णयकैर्लिङ्गैरहैत एव गृहीततात्पर्या
णांतत्त्वमस्यादिवाक्यानांतथाबुध्यादयोऽतःकरणधर्मा एव तदुपाधिकजीव एव तद्व्यवहारः जीव
स्वसंग एवेत्येवं बोधयेत्तां जसंस्त्वयुत्पत्तयः असंज्ञानाहं सत्त्वैक्यमसंस्त्वयुत्पत्तयः असंस्त्वयुत्पत्तयः
अध्वाधृतिरधृतिर्धर्मा रित्येतत्सर्वमन एव स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायती पलोला
यतीत्य ॥ निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ॥ दुरयाज्ञानमलाधर्माः प्रकृतेस्तेन चात्मनः ॥ इ
त्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यानांच गौणार्थत्वं स्यान्न्यार्थत्वं स्य चायुक्तत्वात् ॥ प्राबल्यमागमस्यैव जात्या
तेषु त्रिषु स्मृतमिति स्मृतेश्च प्रत्यक्षस्यैवागमापेक्षया दुर्बलत्वाच्च न प्रत्यक्षानुरोधेनागमान्ययानयनं

युक्तं ॥ उपजीव्य प्राचल्य न्यायेनागमस्य गौणार्थकत्वकल्पनं तु न युक्तं तादृश सामान्यन्यायस्योप-
जीव्योपजीवकयोरनुपदेशोपदेशत्वे विपरीतं बलाबलमिति विशेषन्यायेन बाधात् ॥ नचाप्रयोजक-
त्वं शक्यमनुपदेशस्य दुष्टत्वसंभवात् दोषश्चाप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वं क्वचित्पिलंबितप्रवृत्त्यादि-
कंतद्यथाकुण्डपायिनामयने श्रुतस्य यो होता सो ध्वर्युरिति वाक्यस्य विरुद्धार्थक्योर्होत्रध्वर्युशब्दयोः
सामानाधिकरण्यनिर्वाहार्थं प्रथमश्रुतहोतृशब्दानुसारेणाध्वर्युशब्देन लक्षणयोपस्थिते अध्वर्युका-
र्ये होतृविधायकत्वे स्थिते यूपपरिव्याणो करणस्य परिधीरसीति मंत्रस्यान्यत्राध्वर्युप्रयोज्यस्यापि-
अत्रवचनेन होत्राप्रयोगः प्राप्नोति अतिदेशानुसारेण च होतृकार्यंतिर्गते युवास्तथासा इति वर्तमान-
तानुवादिमंत्रे होता प्राप्नोति नचोभावपि मंत्रौ होत्राप्रयोजकौ परिव्याणसंकल्पमारभ्य तत्समा-
प्तिपर्यंतः कृत्वोपि वर्तमानः काल इति तावतं कालं वर्तमानतानुवादिमंत्रः प्रयोक्तव्यः परिव्याणाव्यव-
हितपूर्वकाले च करणमंत्रः समापनापदान्ते एककालसमापनात्तत्रान्यतरबाधोपशंभकतव्ये वर्तमा-
नतानुवादिमंत्रबाध एवाश्रितः पूर्वतंत्रे तत्र होतुरतिदेशः तत्कार्यस्य प्रत्यक्षेण यो होता सो ध्वर्युरित्य-
नेनोपजीव्यः प्राप्तो भवानुवादेन संबंधमात्रविधानात् होतृप्राप्त्यर्थं होतृकार्यमुपजीव्यं पदार्थानां कार्य-
मुख्येनैव विवृतिषु मासि स्वीकारात् ॥ नचात्र सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशांबलीय इति न्याय-

स्पप्रवृत्तिः वचनस्य परिवीरसीति मंत्रातिरिक्ते आध्वर्यवे सावकाशत्वात् अत उपजीव्य स्यापि
 विलंबित प्रवृत्तिकत्वेन शीघ्र प्रवृत्तिकेनोपदेशेन बाध इत्येव स्वीकृतं एवं प्रकृतेऽपि संभाषिता प्रामाण्य
 कस्य प्रत्यक्षस्योपदेशेन तद्विरुद्धेन बाध एव स्वीकार्यः ॥ यदपि प्रत्यक्षज्ञान प्रामाण्यस्य प्राथम्यं
 तत्प्राबल्ये प्रयोजकत्वेनाभिहितं तदपि न सत् ॥ तत्रैव प्रथमस्य प्राबल्यं यत्रोत्तरेण तदपेक्ष्य ते य
 था प्रजापतिर्वरुणायाश्च मनयत् स स्वां देवता माच्छत स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालम्
 पश्यत् तन्निरवपत् इत्युपक्रमेणा संजातविरोधिना दातुरिष्टिरिति बोधे सति एकवाक्यतापन्ना-
 नां संभूयैकार्थप्रतिपादकत्वमिति व्युत्पत्त्या तमपेक्ष्यमाणस्य यावतोऽश्वान् प्रतिगृहीयात् ताव
 तो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदिति तदुपसंहारस्य तद्विरोधेन प्रतिगृहीतुरिष्टिरित्येवं रूपा
 र्यबोधकत्वानुपपत्त्या णिजता यतिभाषणं दातुरिष्टिरित्येवं रूपा र्यबोधकत्वं मुपेयते अनपेक्ष्य
 त्येतु स्वप्रमाणानुसारेण लब्धात्मकस्योत्तरज्ञानस्यैव प्राबल्यं यथा बहिष्यमानार्थं बहिर्निर्ग-
 च्छतामास्मातान्यारंभाणां कुतश्चित् निमित्तात् विच्छेदे प्रापश्चित् मास्मापते यद्युद्गाता अपच्छिद्येताद
 क्षिणंतं यज्ञं परिसमाप्य पुनर्यजेत तत्र तदद्यात् यत्पूर्वस्मिन् दास्यं स्यात् यदि प्रतिहृतं सर्ववेदसं
 दद्यात् इति तत्र विरुद्धयोः क्रमेणापच्छेदे कर्तव्यतया प्राप्तयोः समुच्चया संभवाद न्यतरबाधे अव

श्यंस्वीकर्तव्ये पूर्वनैमित्तिकज्ञाना नपेक्षेण स्वप्रमाणप्राप्तेनोत्तरनैमित्तिककर्तव्यताज्ञानेन पूर्वनैमित्ति-
 ककर्तव्यताया एव बाध आश्रितः लोकेपि नेदं रजतमिति ज्ञानेन पूर्वस्येदं रजतमिति ज्ञानस्य बाधद-
 र्शनाच्चोत्तरात्मज्ञानेन प्रत्यक्षप्रामाण्यज्ञानस्य बाध एव सिद्धे बाधे व्यावहारिकप्रामाण्यमुपजीव्यं
 तच्च न बाध्यते ॥ आगमेन बाध्यते च तात्त्विकप्रामाण्यं तच्च नोपजीव्यमिति वक्तुं शक्यत्वाच्च नोपजीव्य
 विरोधः अधिकमद्वैतसिद्धितदीयदीकादौ प्रत्यक्षबाधोत्थारेदृष्टव्यं ॥ यत्तु मम देह इति भेदग्रहे सति
 अहं मनुष्य इत्याद्यभेदग्रह एव न संभवतीति तत्तद्दृष्टान्ते नाहं कर्तेत्यादि प्रत्ययानामप्रामाण्यशंका कलं-
 किततया श्रुतितोदौ बल्योक्तिरयुक्तैव ॥ न च मनुष्यो हमित्यभेदप्रमाभावे कथं सामानाधिकरण्यव्यव-
 हारः शब्दाभिलाषरूपः मनुष्यो हमित्यपहर्तव्यज्ञानाभावे व्यवहारानुपपत्तेरिति वाच्यं ॥ नायं व्यव-
 वहारः सामानाधिकरण्यावगाही किंतु ग्राही संबंधावगाही अर्थाद्यच्च संभवात् अचश्च तदस्यास्त्य-
 स्मिन्निति मनुष्यमिति विहितमत्यययितया संबंधवाचकत्वमुपपन्नमेवेति तन्न सम्यक् ॥ मम शरीरमि-
 ति भिन्नरूपेण भेदग्रहस्य मनुष्यो हमित्यभिन्नरूपेणाभेदग्रहविरोधित्वाभावस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्
 मनुष्यो हमित्यादावर्थाद्यच्च प्रत्ययसंभवेऽपि अहं गच्छामि अहं कुणिरित्यादौ तदसंभवेऽत आत्म-
 त्वावश्यकत्वे तद्दृष्टान्ते नाहं कर्तेत्यादि प्रत्ययानामप्रामाण्यशंका कलंकितत्वोपपत्तेर्मनुष्यो हमित्या

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ait. Gargeshwari

दावपि अशदिचप्रत्यये यलोपापत्तेश्चाधिकमन्यत्रानुसंधेयमिति न प्रत्यक्षेण जीवब्रह्मणोर्भेदसि-
 धिः ॥ नापि कर्तृत्वाकर्तृत्वाल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणत्वादिलिङ्गकानुमानेन तत्सिद्धिः जीवे-
 श्वरयोः पक्षयोर्हेत्वसिद्धेः कामः संकल्पइत्यादिसर्वमन एवेत्यंतश्रुत्या मम मनः कामयते इच्छतीत्यादिप्रत्य-
 क्षेण चानुभवेन कामादीनामंतःकरणधर्मत्वसिद्धेयत्किंचिद्विषयाकारेण परिणममानपरिच्छिन्नाल्पांतः-
 करणोपाधिकत्वेन जीवेऽल्पज्ञत्वकर्तृत्वादिव्यवहारस्येंद्रोमायाभिः पुरुरूपईयतइत्यादिश्रुत्या ईश्वरस्या-
 पि मायावशादेव पुरुरूपत्वोक्त्या सर्वविषयाकारेण परिणममानापरिच्छिन्नमायोपाधिकत्वेनैवेश्वरे स-
 र्वज्ञत्वादिव्यवहारस्य संभवात् ॥ एकत्रैव चैतन्ये अंतःकरणमायाद्युपाधिभेदाद्यवच्छेदेन वा सर्वज्ञत्वाल्प-
 ज्ञत्वादधर्मस्वीकारसंभवेन तेषां विरोधाभावाच्च ॥ न चैवं सति बुद्धे संयोगतदभावयोर्द्वयोरिव जीवे सर्वज्ञ-
 त्वाद्यनुभवोपि स्यादिति चेन्न ॥ जीवे सतामाधिकानंदादीनां जीवाश्रितावरणनतदननुभवस्याल्पानंदा-
 द्यनुभवस्य च त्वयापुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोभित्यक्तियोगादित्यधिकरणे सिद्धांतितत्वेन तन्न्यायेनानाद्यनिर्वच-
 नीयाविद्यया स्वरूपावरकया जीवे सतामेव सर्वज्ञत्वादीनामननुभवस्याल्पज्ञत्वानुभवस्य चोपपादयितुं-
 शक्यत्वात् ॥ तव मते हितत्वप्रकाशिकायामीश्वरेश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थं न जीवो ज्ञानानंदादिरूपः अनानं-
 दादिरूपत्वश्रुतेः तद्रूपेणाननुभवाच्चेति पूर्वपक्षयित्वासिद्धांतितं ॥ भवत्येवानंदादिरूपोजीवः ॥ न चोक्त

श्रुतिपुक्तिविरोधः ॥ यथापुरुषयोषिदादीनामपत्योसत्तिशक्तिस्वरूपयोग्यत्वेपिकालतस्तदभिव्यक्तेर्ना
यंपूर्वंपुमानिदानींतुपुमानित्यादियुज्यतेएवंजीवस्वरूपत्वेनमुक्तेः पूर्वमपिसतोज्ञानानंदोदेरीश्वरप्रसा
देनाभिव्यक्तिनिमित्तेनानंदीभवतीत्यादिव्यपदेशोपपत्तेः प्रागनभिव्यक्तत्वेनानुभवाभावसंभवात्तदभि
व्यक्त्यर्थंचमुमुक्षूणांप्रयलोपपत्तेः ॥ नचावरणानुपपत्तिः ज्ञानाभावातिरिक्ततन्निमित्ताविद्याभ्युपगमा
दिति ॥ सर्वमिदमस्यत्संमतभावरूपानाद्यज्ञानवृत्तावनुपादएवतदनियच्चित्यादिकंपरंत्वयानेष्य-
तेतच्चसाधितं प्राकृममाणप्रदर्शनेन ॥ तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्याद्यनेकाद्वैतश्रुतिबाधितत्वाच्चनोक्ता
नुमानेनजीवब्रह्मणोर्भेदसिद्धिः ॥ यच्चविरुद्धधर्माधिकरणत्वपुक्तिपुक्तत्वेनभिन्नोचिंत्यइतिप्रबल
श्रुतेरभेदश्रुतीनांगौणार्थत्वकल्पनंतदपिमंदं ॥ जीवेश्वरयोर्विरुद्धधर्माधिकरणत्वाभावस्योक्तत्वा
त्जीवोब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवृत्त्यंतदज्ञानप्रयुक्तकर्तृत्वाद्यध्यासाश्रयत्वादित्यादियुक्तिसाहित्यस्या
द्वैतश्रुतीनांसत्वाभेदश्रुतेर्बलवत्त्वासिद्धेः ॥ व्यापहारिकभेदपरत्वेनभेदश्रुतेः सावकाशायाः निरवकाशा
द्वैतश्रुतितोदुर्बलत्वाच्च ॥ किंचविरुद्धधर्माधिकरणत्वेनजीवेश्वरयोर्भेदसाधनंनत्वयाकर्तुंशक्यंपर-
स्परानभिमतखांडवदाहप्रशमनाभ्यामाराध्यत्वाराधकत्वाभ्यांचविरुद्धगुणाभ्यांयुक्तयोराखंडला-
जुनयोरंशांशिनोर्निर्भेदत्वस्यएकआत्मनः शरीरेभावादित्यधिकरणेत्यन्तेव्यवस्थापनात् ॥ तत्रचेत्यं

त्वदीयं भाष्यं अंशं शिनोरेकत्वमेवांशिकर्मनिर्मितशरीरेण वांशस्य भावात् त्वतिरेकस्तद्भावभाषित्या
 न्नतूपलब्धियत् । ज्ञानादिभेदे विद्यमानेपि नांशं शिनोः पृथक् भाव एव तदुपासनादिभोगादंशस्य ॥
 परमसंख्यितायां च अंशिनस्तु पृथक् ज्ञाता अंशान्तस्यैव कर्मणा ॥ पुनरैक्यं प्रपद्यंते नात्र कार्या विचार
 णोति ॥ एतेन जीवब्रह्मणोर्भेदाभावे ब्रह्मगतभोगानां जीवेऽप्यनुसंधानं स्यादिति परोक्तं दूषणं निरस्तं ॥
 त्वन्यते भेदाभावेऽप्यनुगतेन ब्रह्मभोगाननुसंधानवज्जीवगतब्रह्मभोगाननुसंधानोपपत्तेः ॥ अथेन्द्रा
 र्जुनादीनां भेदाभावेऽपि भूत्याद्यपकृष्टदेशावस्थानगर्भप्रवेशमानुषान्नभोगादिकं निमित्तीकृत्या चिंत्या
 भुतशक्तिकेन परमेश्वरेणार्जुनादिगतं ब्रह्मभोगाननुसंधानं क्रियत इति चेदंतःकरणदेहविशेषोपाधिं
 निमित्तीकृत्या चिंत्या भुतानिर्वचनीयेशशक्त्या अविद्यामायाभिधया जीवगतब्रह्मभोगाननुसंधानं
 क्रियत इत्यपि किं न संभवति ॥ येषु भूमीहृस्वर्गुणाः प्राप्तिश्चिद्विषयभेदसाधकान्थायः तयोरन्यत्वं
 व्यपदेश एव तन्नान्यायः सूच्यते हि ह्यसृपणादित्यादितयोरन्यः पिप्यलं स्वाहृत्य नश्चन्नन्यो अ-
 भिचाकशीतिभिन्नो चिंत्यः परमोजीवसंघातपूर्णः परोजीवसंघोत्थपूर्णः अन्यश्च परमो राजन्तथा-
 न्यः पंचविंशकः भेदव्यपदेशाच्चान्यइत्यादिषु श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु तयोर्भेदव्यपदेश इति तदसत् ॥ ह्यसृ-
 पणेत्यादौ पूषार्धेन तावद्भेदः प्रमेयः अपदार्थत्वात् अवाक्यार्थत्वाच्च श्रुतद्वित्वा र्थापत्तिसमधिगम्य

स्य भेदस्यापि श्रौतत्वमेवेति स्वीकारेऽपि द्वौ चंद्रमसावित्यादाविवकाल्यिकभेदानुवादेनाप्युपपत्तेरद्वैत
 श्रुतिविरोधेन पारमार्थिकभेदपरत्वाभावात् ॥ अतएवोत्तरार्धस्यापि न तात्त्विकभेदपरत्वं ॥ वस्तुतस्तु
 तयोरन्यः पिपल्लं स्वाद्वृत्तीति सत्वमनश्च न्नन्योभिचाकशीतीत्यनश्च न्नन्योपश्यति ज्ञस्तापेतौ सत्वक्षेत्र
 ज्ञाविति पैंगिरहस्यब्राम्हणे अस्य मंत्रस्य सत्वक्षेत्रज्ञपरतया व्याख्याना न्नास्य मंत्रस्य जीवेशाभे
 दपरत्वं ॥ सत्वक्षेत्रज्ञौ बुद्धिर्विशुद्धसाक्षिणौ ॥ अथ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमा
 नः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्युत्तरमंत्रे जीवेशयोः प्रतिपाद्यमानत-
 यातदैकरूप्यायास्यापि जीवेश्वरपरतैर्वाचिता ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वादिविदेवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजै
 र्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरित्यत्र देवेष्विति पदसमभिव्याहारे सत्वपदस्य जीवपरतायाः ॥ यस्त्वात्मनः
 कारयित्वा तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते इत्यादौ क्षेत्रज्ञपदस्य परमात्मपरतायाश्च प्रसिद्धत्वादिति चेन्न ॥ तापेतौ सत्व
 क्षेत्रज्ञावित्युक्त्वा तदेतत्सत्त्वं न स्वप्नपश्यत्यथ यो यशारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तापेतौ सत्वक्षेत्रज्ञाविति
 सत्वक्षेत्रज्ञपदयोः श्रुत्यैव बुद्धिर्जीवपरतया व्याख्यातत्वेन तयोर्जीवेशपरत्वकल्पना संभवात् ॥ मनसस्तु
 पराबुद्धिरिति स्थाने मनसः सत्यमुत्तममित्यन्यत्र दर्शनात् बुद्ध्यापि सत्वशब्दः प्रसिद्धः प्रधानक्षेत्रज्ञप-
 तिर्गुणेश इत्यादिषु क्षेत्रज्ञपदं जीवेषु प्रसिद्धमिति नाप्रसिद्धार्थकल्पनं ॥ न च येन स्वप्नपश्यति तत्सत्व

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

मित्यत्र येनेतीत्यंभावेतृतीयातथाच यदुपहितपरमात्मा स्वप्नं पश्यतीत्यर्थे जीवोपहितपरमात्मनः
 स्वप्नदर्शनोपाधिभूतो जीव एव सत्यशब्देनोच्यते ॥ अथ योयमित्यत्रापिशारीरपदेन परमात्मैवोच्यते इ
 ति वाच्यं ॥ येनेत्यस्य करणार्थत्वेन कारकविभक्तित्वसंभवे इत्यंभावार्यकोपपदविभक्तित्वस्यान्याय
 त्यात् ॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति नियमात् यः स्वप्नं पश्यतीति ऋजुनिर्देशेनैव जी
 वलाभे येनेति निर्देशस्य निरर्थकं क्लृप्तकल्पनापत्तेः शरीरपदस्य च शरीरश्चोभयेपि हि भेदेनैव नम
 धीयते अनुपपत्तेस्तु न शरीर इति सूत्रं योजयित्वा एव सप्रसिद्धे रसतिप्रमाणांतरे कथंचित् परमात्म
 परत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ॥ न च समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न इत्युत्तरमंत्रे जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमी
 शमिति जीवान्ये शज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वोक्त्या जीवेशपरत्वात्तद्वैकल्यं यत्तथा कल्पनमित्यपि
 अमित्यं ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति वाक्ये कस्मादन्यमित्याकांक्षायां शरीरादन्यं स्यात्मानं
 पश्यतीत्यर्थ एव प्रकृतोपपत्तेर्विवक्षितः न स्वस्मादन्यमीशं पश्यतीत्यर्थः कुत इति चेत्समाने वृक्षे पुरु
 षो निमग्न इति पूर्वार्धे निमग्नपदेन शोकहेतुतया शरीरतादात्म्यस्योक्तत्वेन ह्यतीतशोकताहेतुत
 याप्रतिपाद्यमानस्य दर्शनस्य शोकहेतुदर्शनविरोधिन एव वक्तव्यत्वात् देहतादात्म्यमेव च देहान्य
 ताज्ञानमेव विरोधि ॥ यदितु अन्यमीशमित्यत्र स्वस्मादन्यं परमेश्वरं पश्यतीत्यर्थो विवक्षितः स्यात्त

दापूर्वाधेदेहनिमग्नत्वादिप्रतिपादनं त्यर्थमेव स्यात् उत्तरवाक्यस्यानुपयोगश्च स्यात् न हि स्वमिन्नै-
 श्वरज्ञानं विशोकता हेतुरित्यत्र देहतादात्म्यममः शोक हेतुरिति प्रतिपादनं उपयोगीति समंज संके
 नापि वक्तुं देहमिन्नाद्यज्ञानं विशोक हेतुरित्यभ्युपगमे तु उपपत्तिर्यापूर्वाधे उपपुज्यते यतो देहात्म्यत्व
 ममः शोक हेतुरतो न द्विरोधि देहाद्विविक्तात्मज्ञानं विशोक हेतुरिति ॥ केचित्तु अद्वैतश्रुतिविरोधेन द्वाक
 पणांसि युजासखायासमानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीत
 त्यादिश्रुतीनां अतृत्वादिना लोकमसिद्धेश्वरमिन्नजीवानुवादेनातृत्वाभावात् तत्र म्हरूपताविधा-
 यकत्वेन न भेदपरत्वं दृश्यते हि वस्तुतो मेरुं प्रदक्षिणी कुर्यान्नपि सूर्यः समुद्रतीरवासिनां समुद्रादुदेतीति प्र
 त्ययात्तादृशलोकसिद्धमनुवादकत्वं ॥ यउदगान्महतोर्णवादिभ्राजमानः सलिलस्य मध्यात् ॥ समा
 वृषमोलोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्म न सापुनातु ॥ नेक्षेदुद्यंतमादित्यं नास्तं यंतं कदाचन ॥ नोपरक्तं न वारिच्छं
 न मध्यं न भसोगतमित्यादिश्रुतिस्मृतौ ॥ न च भेदश्रुतिविरोधाद्देहश्रुतिरवाप्यवरापरोपदर्शितगौ
 णाभेदपराकिंनस्यादिति वाच्यं ॥ भेदश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादकत्वेन हीनबलत्वात् प्रबलानुरोधेनै
 व दुर्बलस्य नेपत्वात् ॥ न चेशानुयोगिकजीवभेदस्य प्रत्यक्षेणाप्राप्त्या नानुवादकत्वमिति शङ्क्यं ॥ जीवे ई
 रामेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्तिसिद्धेशानुयोगिकजीवभेदस्यापि प्रत्यक्षसिद्धतुल्यकक्षत

याज्ञातज्ञापकत्वलक्षणानुवादत्योपपत्तेरेतेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यान्नतस्ति ध्वमेदानुवादकत्वं श्रुतेरिति
निरस्तं ॥ अनुवादकत्वाभावेपि वा व्यावहारिकभेदपरत्वेन श्रुतेर्नाभेदविरोधित्वं प्रतीयमानार्थे चाभेदश्रु
तिविरोधेन भेदश्रुतेरप्रामाण्यस्यार्थवादवाक्यवदिष्टत्वादिति वदन्ति ॥ किंचान्यत्त्वव्यपदेशः ॥ अभेदवि
रोधीतित्वयानयक्तुं शक्यं प्राणमयादिषु अन्योत्तरआत्मेत्याद्यन्यत्त्वव्यपदेशोपि प्राणमयादीनां ब्रह्माभेद
स्यान्नमयादीनां पंचानामपि ब्रह्मत्वमिति पदतात्पर्ये व्यमाणात्वात् ॥ अनन्योप्यन्यशब्देन तथैको बहु रूप
वान् ॥ प्रोच्यते भगवान् विष्णुरैश्वर्यात् पुरुषोत्तम इति वचनेन तन्निर्वाहस्य त्वया कृतत्वाच्च तं न्यायेन जी
वेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च त्वयमेव भवतीति श्रुत्यनुसारेण माया विद्या कृतजीवेशयोर्भेदमा
दाय जीवे ब्रह्मान्यत्त्वव्यपदेशोपितयोः स्वरूपाभेदे बाधकाभावात् ॥ न हि ब्रह्मणि ब्रह्मान्यत्त्वव्यपदेशात्
जीवे ब्रह्मान्यत्त्वव्यपदेशो विरोधः कश्चित् कश्चः येन स एवाभेदविरोधी सनेति वक्तुं शक्यत उपपत्तेर्निरू
पितत्वाच्चेति दिक् ॥ व्याचिख्यासितस्य वेदांतमीमांसाशास्त्रस्येदमादिमंसूत्रं ॥ अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति
॥ तत्राथ शब्दः वेदांतमीमांसाशास्त्रं नारंभणीयं पूर्वेक्तिरीत्या विषयप्रयोजनयोः संभवेपि प्रमाणाभावे
नाधिकार्यभावादिति शंका निराकरणाय नित्यानित्यवस्तुविषेकभोगमात्रागशमदमोपरममिति
क्षासमाधानानंतर्पतदर्थः तथा च तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवास्य पुण्यचितो लोकः क्षीय

ते ॥ नास्त्यरुतः कृतेन ब्रह्मणो निर्वेदमायात् शान्तोदात्त उपरतस्तित्तुः समाहितो मूत्वाऽत्मन्येवा
 त्मानं पश्येत्तरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतिप्रमाणकोविदेकादिमानधिकारी आनंतर्पप्रतियोगित
 या विवेकादिप्रतिपादकाथशब्देन सूचित इति नोक्तशंका वसरः ॥ यद्यपि तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिविचार
 रविधायकविधिसममित्यहोक्तवाक्यैरेव तादृशाधिकारिविषयप्रयोजनादीनां ज्ञातुं शक्यत्वाच्चर्थ
 मिदं सूत्रमिति शंका संभवति तथापि तादृशाधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिर्णायकसूत्राभावे किं विवेकादिमा
 नधिकारी उताव्यः वेदांताः किं पूर्वतंत्रेण गतार्थाऽन्तर्गतार्थाऽमुक्तिः किं स्वर्गादिलोकप्राप्तिरुता हैतानंदात्म-
 स्वरूपस्थितिरिति वादिविप्रतिसमुद्भूतशंकानामापाततस्तादृशाश्रुत्यर्थज्ञानेनानिवृत्तेस्तन्निर्णाय-
 कन्यायप्रदर्शनात्मकैतत्सूत्रारंभोऽवश्यकः ॥ एतेन मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्येऽप्यथोभयेति बहु
 ष्यर्थेष्वनुशिष्टस्याप्यशब्दस्यानंतर्पार्थिकत्वमेव कृत इति शंकानपकाशः ॥ अथान्तराणांच प्रकृतेनुप-
 युक्तत्वं श्रीमद्भाष्यकारचरणे दर्शितं तदिह परोक्तदोषात्प्राप्या नूद्यते ॥ तत्राथशब्दः आनंतर्पार्थः परि-
 गृह्यतेनाधिकारार्थः ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् इति भाष्यं ॥ यद्यपि जिज्ञासाशब्दावयवार्थज्ञा-
 नेच्छाया आद्यकृतिविषयत्वरूपारम्यत्वासंभवेपि विवरणरीत्या जिज्ञासाशब्दस्य विचारलक्षण-
 कृत्येन तल्लक्षितविचारस्यारम्यत्वं संभवत्येव शास्त्रे स्वरूपप्रमाणसाधनफालान्यतममुखेन विवा

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

रस्याये प्रत्यधिकरणं क्रियमाणत्वात् ॥ न चारंभा प्रतिपादनेपि आरंभा देवतज्ञान संभवात्तद-
 र्थकपदानर्थक्यं शङ्क्यं ॥ त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायो भ्रतिष्ठति अहं ते संप्रवक्ष्यामि इत्यादौ
 अहमस्मि वच्मि इत्यादेरानर्थक्यपरिहारायान्नोपदेशरूपतया परिणामदुच्यमानार्थस्यावश्यं क-
 र्तव्यत्वं जकतया तस्य योगो र्थवानित्यालंकारिकोक्तरीत्या आरंभप्रतिपादनं आरंभोपरक्ताधि-
 कार्यादिकमभिव्यनन्तीत्यर्थवदेव तदिति शङ्का संभवति ॥ तथाप्युक्तरीत्या आनंत्यार्थकत्वे-
 अधिकारिविशेषलाभसंभवे अधिकारिसामान्यबोधने अस्त्वारस्यात् तया च विचारस्य प्रयोजना-
 धिकारिविशेषानवगतौ अनधिकार्यत्वात् प्रेक्षावदनुपादेयत्वादितीत्युक्तमाख्यार्थः एषं चारम्यत्वे-
 न तदभिधानेपि विचारप्रयोजनाधिकारिविशेषादेरन्यस्मात् सौत्रपदादलाभेन तेषां चावश्यं व-
 क्तव्यत्वेनायं शाहूस्याधिकारिविशेषप्रतिपत्त्युपपाद्यमानतया र्थकत्वमेव युक्तमिति भाष्यता-
 त्पर्यं ॥ यत्तु चंद्रिकायां उक्तविवरणरीत्या अधिकारिविशेषतद्विशेषणप्रयोजनलाभाया-
 यं शाहूस्यानंत्यार्थकतामनूद्य न तावत् विचारविधौ त्वत्वे मुमुक्षुरधिकारी मोक्षश्च फल-
 मितियुक्तं ॥ विचारो मोक्षसाधनतया न प्राप्त इति तद्विधेरपूर्वविधित्वापातात् ॥ मुमुक्षो-
 रपि ज्ञानकामनां विना विचारे अभवृत्ते स्त्वन्मते च वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञानकामनानुपपत्तेश्च नापि विचा-

रेअप्रवृत्तेस्त्वन्यतेचवक्ष्यमाणरीत्याज्ञानकामनानुपपत्तेश्चनापिविचारविधौज्ञानकामोधिकारीज्ञानं
 चफलमितियुक्तमध्ययनविधेर्ज्ञानकामनाधिकारंनिषेधतात्पर्याअज्ञातेज्ञानेकामनायाअयोगात्ज्ञा-
 तज्ञानेचतदवच्छेदकविषयस्यापिज्ञातत्वेनपुनस्तज्ज्ञानकामनायाअयोगादितियुक्त्याज्ञानकामना-
 निषेधादितिदूषणमुक्तंतदेतत्पूर्वापरविवरणग्रंथमनालोचयतांप्रतारणामात्रंतत्ग्रंथतात्पर्यानिवयो-
 धनिबंधनंयेतिनविद्यः ॥ तथाहिपूर्वापरविवरणग्रंथः अथशार्दूल्यविचारेअथशार्दूल्यारंभार्थकत्वे-
 श्रौतसाधनसंपन्नोधिकारीनलभ्यतेतत्समर्पकाभावादित्यभिधायवेदाध्ययनविधौयोधिकारीसएव-
 विधिनास्वफलार्थबोधायाक्षितेविचारेपिभविष्यतीत्याशंक्यार्थबोधोपदिअध्ययनविधिमात्रोभवे-
 त्तदैवविचारस्याध्ययनविधिप्रयुक्तत्वंभवेदित्यध्ययनविधौयोधिकारिसएवविचारेपिस्थात्तदेव
 अर्थाविबोधस्याध्ययनविधिमात्रवेदजन्यत्वादित्याद्यभिधायाध्ययनेदृष्टफलायविबोधकामएवाधि-
 कारीतिशंकानिराकरणायायज्ञानाभावेतद्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानाभावेनच्छायाअनुदयेनतदिच्छाया
 उद्देश्यविशेषणत्वासंभवमुक्तोक्तं ॥ उपदेशादेवाग्निहोत्रादिवाक्यार्थविशेषाः प्रतिपत्तव्याइतिचेत्त-
 र्हिवाक्यार्थविशेषज्ञानानांसिद्धत्वान्नतत्रकामनासंभवेत् ॥ अथौपदेशिकज्ञानस्याप्रमाणत्वात्तत्प्रमा-
 णत्वज्ञानंकाम्यतइतिचेत्अप्रामाण्येनिश्चितेतत्रतन्निर्णयकामनायोगात्अर्थस्यविन्नममात्रत्वा

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ait Gargeshwari

दौपदेशिकस्य संदिग्धे प्रामाण्ये तत्प्रामाण्यविचारस्यैवावसरो नाध्ययनस्येति विवरणग्रंथः ॥ तत्र हि
अर्थज्ञानमुद्दिश्याध्ययनं न विधातुं शक्यं अग्निहोत्रादिविशेषार्थनिर्णयं विना तत्कामनायोगात्त-
न्निर्णयस्य वृत्तत्वे च न तस्योद्देश्यता सिद्धत्वात् ॥ जातेऽपि निर्णये तत्प्रामाण्यसंदेहात् तद्युदासाया
ध्ययनविधिरित्यपि वक्तुमशक्यं ॥ विचारैकसाध्यायाः प्रामाण्यसंशयनिवृत्तेरप्रामाण्यज्ञानानास्कंदि-
तनिर्णयस्य वा अध्ययनमात्रसाध्यतया तदुद्देशेन तद्विधाना योगादिति रीत्या ज्ञानकामना अधिका-
रित्वमध्ययनविधेरनिराकृतमिति गम्यते ॥ नचैतावता परोक्षज्ञानकामना मात्रं निबिडं विचारसा-
ध्याप्रामाण्यशंकाद्यभावविशिष्टत्वेन तत्कामनाया बालेनापि सूपपादत्वात् ॥ विवरण एव जिज्ञासा
पदार्थविचारे ततश्च प्रतिपन्ने वस्तुनि ज्ञानमिष्यमाणं संदिग्धे निश्चयफलं वा परोक्षेऽपरोक्षफलं वे-
ष्यते तच्चोभयंप्रमाणमिदं विचारकचित्प्रामाण्यमित्यादिभिर्वचनैः प्रामाण्यमिति धारणाद्युक्तमे-
व विचारविधेरनुस्यूधिकारिकत्वं विवरणमते ॥ यदपि चंद्रिकायां परोक्षज्ञाने कामनाया अयोगेऽपि
परोक्षेण प्रतिबत्थापरोक्षेण वा ज्ञानेन ज्ञातव्यमस्तीत्येव चेच्छब्देऽपरोक्षज्ञाने प्रतिबत्थापरोक्षज्ञाने वा काम-
नाविचारविध्यधिकारिविशेषणमस्त्वित्याशंसेच्छाया अपरोक्षत्वात्तदवच्छेदकज्ञानावच्छेदकवि-
षयस्याप्यपरोक्षत्वादित्यादिच्छा समकालवर्त्य परोक्षज्ञानस्य विचारसाध्यत्वानुपपत्तिरिति दूषणमु-

क्तं ॥ तदपि न सम्यक् ॥ अपरोक्षेच्छावच्छेदकज्ञानावच्छेदकविषयस्यापरोक्षत्वे अपरोक्षेच्छावच्छेदकज्ञानावच्छेदकतया धर्मादीनामप्यपरोक्षत्वापत्तेस्तथानियमाभावात् ॥ अविद्यानिवर्तकतावच्छेदकशक्तिविशेषविशिष्टत्वेन तादृशशक्तेरसिद्धतया तद्विशिष्टज्ञानस्य प्रागसिद्धतया च तज्ज्ञाने कामनायां बाधकाभावाच्च ॥ एतेन श्रवणसाध्यस्य परोक्षज्ञानस्य प्रतिबत्थापरोक्षज्ञानस्य वा श्रवणात्प्रागसिद्धत्वेन तदधीनाया अपरोक्षज्ञानादौ कामनाया श्रवणाविध्यधिकारिविशेषणत्वायोगः ॥ न च कामना हेतु परोक्षज्ञानादिकं श्रवणात्प्रागापातप्रतीतिदशायामेव सिद्धमिति वाच्यं ॥ तस्यां दशायां निश्चयरूपस्य तस्या संभवात् ॥ न हि वेदांतयेद्यं सर्वं परोक्षज्ञानादिनानि निश्चित्यापरोक्षज्ञानार्थं प्रवर्तते संदेहरूपस्य च तस्य तस्यां दशायां सत्वेऽपि संदेहेन ज्ञातब्रह्मावच्छिन्नपरोक्षनिश्चय एव कामनोपपत्तिः ॥ निश्चिते निश्चयकामनाया अदृशेन तस्यां निश्चये विषयकसंदेहस्यैव तत्र हेतुत्वादिति चंद्रिकोक्तदूषणपरस्त ॥ निश्चितेऽपि निरुक्तशक्त्यादिविशिष्टत्वेन निश्चयकामनायां बाधकाभावात् ॥ परोक्षनिश्चयसामान्यकामनापि नास्मन्मते प्रतिबिम्बेऽप्युक्तं प्राक् ॥ श्रवणप्रयोजककामनायां श्रवणसाध्यस्य विषयत्वेऽपि हेतुत्वाभावेन तत्सत्तायाः प्रागनपेक्षणात्तादृशज्ञातज्ञानस्यापेक्षितत्वेऽपि तमेव विदित्वा तिसृषु मेति तरतिशोकभावात्पितृब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

वाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षकारणत्वप्रतिपादकैस्तत्त्वप्रतिपत्तिरूपपद्यत एवेति न किंचिदपि दूषणं ॥
यदपि चंद्रिकायां किंच संदिग्धस्थाणवादि विशेषापरोक्षज्ञानकामनातद्विशेषधीपूर्विका स्यादिति दू-
षणमुक्तं तदसदेव ॥ यादृशविषयविशेषितज्ञाने कामना तादृशविषयज्ञानस्य प्रागपेक्षितत्वोपग-
मात्स्थाणुविषयकप्रत्यक्षं मे भूयादिति च्छायां च स्थाणुत्वप्रकारकज्ञानापेक्षास्त्येव स्थाणुत्वविशिष्टे
दमर्थविषयकप्रत्यक्षं मे भूयादिति च्छाया अपि तज्ज्ञानं संशयसाधारणमपेक्षितमेव ॥ अथैव मग्निहो-
त्रादि विषयकसंशयबलात्तन्निश्चयकामनोपपत्तौ तन्निराकरणविवरणकर्तुरसंगतं स्यादिति चेन्न
॥ औपदेशिकज्ञानं शास्त्रत्वात्संशयरूपं एवं विशेषणतावच्छेदककोटयं शो संशयात्प्रकृतज्ञानमनुभवविरुद्धमि-
ति मते इदमर्थे स्थाणुत्वसंशयदशायां स्थाणुत्वेन रूपेणेदमर्थस्य ज्ञाने विशेषणत्वं न संभवति तद्धेतोर्विशेष-
णतावच्छेदकप्रकारेण विशेषणत्वमपि निश्चितं न भवति ॥ अथ हि विचारोपपत्तिश्च यात्यकज्ञानमे-
वावश्यमभ्युपेयं तादृशानिश्चयाभावे तादृशकामनापि नास्तीति मतविशेषाभिप्रायेणैव मग्निहोत्रादिज्ञान-
कामनानिराकरणात् ॥ यदपि चंद्रिकायां परोक्षज्ञाने कामनानंगीकारे धर्मविचारे प्रवृत्तिर्न स्यादिति दूषण-
मुक्तं ॥ तदपि उक्तप्रकारेण निश्चयकामनया संशयनिवृत्तिकामनया संजातनिश्चयज्ञाने अप्रामाण्य-
शंका निवृत्तिकामनया वा धर्मविचारे प्रवृत्ति संभवान्निरस्तमेवेति विचारविधेर्ज्ञानकामनाधिकारि-

कत्वमुपपन्नतरमेवेतिसंक्षेपः ॥ यदपिचंद्रिकायांविचारविधौत्वत्यक्षेमुमुक्षुरधिकारीमोक्षश्चफल-
मिति न युक्तं विचारस्य मोक्षहेतुतया अप्राप्तत्वेन तदुद्देशेन श्रवणविध्यस्युपगमे अपूर्वविधित्वापाता-
दिति दूषणमुक्तं तदपि विवरणप्रायानवबोधनिबन्धनं ॥ विचारविधेर्मोक्षफलकत्वं तद्विधेर्नियमविधि-
त्वं च वर्णयितो विवरणकारस्य ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारैव मोक्षस्य श्रवणरूपविचारफलकत्वस्याभिप्रेत-
त्वात् ब्रह्मसाक्षात्कारेश्रवणस्य हेतुत्वं च श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारे शास्त्रविचारात्मकश्रवणस्य हेतुतायाः
षड्जादिसाक्षात्कारहेतुगांधर्वशास्त्रश्रवणादौ सिद्धत्वादेव सिद्धमिति नापूर्वविधित्वप्रसंगः ॥ न च
श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारेश्रवणस्य हेतुत्वमिति न नियमः संभवति धर्मशास्त्रश्रवणे व्यभिचारादिति वाच्यं
॥ विचार्यमाणा परोक्षयोग्यार्थसाक्षात्कारे तादृशार्थकशास्त्रविचारात्मकश्रवणत्वेन हेतुत्वमिति नि-
यमस्यांवाधितत्वात् ॥ कार्यदिशि विचार्यमाणेति विशेषणाद्विचारं विनापि योगांजनादिनोत्पन्नस्वर्ग-
निध्यादिसाक्षात्कारेन व्यभिचारः ॥ अथ यमपूर्वविधित्वाभावापि नियमविधित्वमनुपपन्नमेव पाक्षिका-
प्राप्तौ अप्राप्तांशपूरणफलकविधेरेव नियमविधित्वात् पाक्षिकाप्राप्तिश्च साधनान्तरप्राप्तावेव न तद्या-
त्यज्ञाने साधनान्तरप्राप्तिः सुवचारूपादिरहिते निर्विशेषे चात्मनि प्रत्यक्षानुमानादेः प्रमाणांतरस्याप्राप्ते-
रिति चेदत्र केचित् ॥ यथा पूर्वविधीहि विशेषेषु न खविदलनादेरप्राप्तावपि विधीहि सामान्ये तत्प्राप्त्याय

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

यात्रीहीनवहंतीतिनियमविधिः तथानिर्विशेषात्मज्ञानेसाधनांतराप्राप्तावपिसविशेषेष्वुत्तम-
माणस्यश्रुद्धमपिविषयइतिसविशेषनिर्विशेषानुस्यूते आत्मनिसामान्यतस्तत्प्राप्त्यानियमवि-
धिः स्रवच एव ॥ नचग्रीहीनवहंतीत्यत्रग्रीहिपदमपूर्वायद्रव्यपरंतुग्रीहिमात्रपरंतथासतियवेषुअ-
वघातऔपदेशिकोनस्यात् अतिदेशेननीवारेषुअवघातसिद्धिश्चनस्यात्साहि्येनयेनदर्शाद्यपूर्वसा-
धनद्रव्यमुपकृतंतेनतेनयिकृत्यपूर्वसाधनमुपकुर्यादित्यतिदेशेनवक्तव्याग्रीहित्वेनद्रव्येविशेषितेसा-
नस्यादितिनवमेसिद्धांतितंतथाचापूर्वायद्रव्यएवविदलनादिप्राप्तेर्वक्तव्यत्वात्ग्रीहिसामान्येतत्प्रा-
प्त्यानियमविधिरितिनयुक्तमितिवाच्यं ॥ नियम्यमानावघातस्यापूर्वायद्रव्यमात्रविषयत्वेपिसामान्य-
विषयकप्राप्त्येनियमोपपत्तौविशेषप्राप्तेरनपेक्षणात्सजातीयप्राप्त्यापियदासजातीयांतरेनियमः तदा-
किमुवक्तव्यमेकस्मिन्प्राप्त्याविशेषेनविशेषेणनियम्यतेनियम्यतेमंत्रैरेवमंत्रार्थस्युतिरितितद्वत्तुहेतुतयाभिमतब्रह्मसा-
क्षात्कारस्यवेदांतमूलकस्त्रीशूद्रादिसाधारणस्युतिपुराणादिनाप्राकृतभाषादिनिर्मितग्रंथादिनाच-
प्राप्त्यापक्षेअप्राप्तवेदांतश्रवणंनियम्यतेवेदांतश्रवणेनैवात्मज्ञानंसंपादयेदितितस्माद्ब्रह्मणोनायै

दिकमधीयत इति श्रुतेः श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति स्मृतेश्च ॥ अथैवमिति हासपुराणाभ्यां वेदसमुप
 बृंह्येदिति स्मृतिविरोधः अविचारितेनैतिहासादिना तदुपबृंहणायोगादिति चेन्न ॥ आपातप्रतीत
 विरोधेन वेदांतवाक्यानां तात्पर्यसंशये तात्पर्यनिर्णयायेति हासादिविचारस्यापेक्षायामपि ब्रह्मज्ञाने
 तदपेक्षाविरहात् अतएव वेदसमुपबृंह्येदित्येवोक्तं न तु वेदार्थं जानीयादिति वदन्ति ॥ एतेन मामति-
 रीत्याजिज्ञासाशब्दस्येच्छावाचकत्वेपि आर्थिकार्थेन विचारेणाध्याहृतस्य कर्तव्यपदस्येव श्रुतस्याधि-
 कारार्थकायशब्दस्याप्यन्वयोस्तु ॥ यथोक्तं कल्पतरौ आर्थिके चास्मिन्नर्थे कर्तव्यपदाध्याहार इति ॥ नचा-
 र्थिकेनाध्याहृतस्यैवान्वयो न तु श्रुतस्येत्यत्र किंचिन्नियामकमस्ति सौर्ष्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम
 इत्यादौ द्रव्यदेवतासंबंधेनाक्षिप्तेन यागेन यदाग्नेयोष्ठाकपालो भवतीत्यादौ भवनाक्षिप्तभावनया च वि-
 धिप्रत्ययान्वयदर्शनादिति चंद्रिकोक्तं दूषणं परास्तं ॥ तथा सत्यधिकारि विरोधाद्यप्रतीतेः नापि मंगला-
 र्थः मंगलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावादिति भाव्य ॥ तत्र पदार्थ एव वाक्यार्थे समन्वोयते न च ह मंगलमथ-
 शब्दस्य शब्दार्थं लक्ष्यं वा किंतु मृदंगध्वनिवदथशब्दकार्यमिति निबन्धग्रंथः ॥ यत्तु चंद्रिकायां मंगलस्याथ
 शब्दार्थत्वाभावे तस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावस्य हेतूकृतत्वात्तत्राथशब्दार्थत्वाभावस्य हेतुत्वोक्तौ अन्यो-
 न्याश्रय इति निबन्धरीत्याख्याख्याने दूषणमुक्तं तदसत् ॥ प्राथमिकस्याथशब्दार्थत्वाभावस्य तत्तात्पर्यगो

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

चरत्वाभाव रूपतया अन्योन्याश्रयताविरहात् अन्यथा प्रकृता यशह स्यात् परत्वाभावेऽपि तद्वाचक-
 तायादुरुपहृत यानाधिकारार्थ इत्यादेरप्युभय संमतस्यासंगतत्वापातात् ॥ वाक्यार्थे समन्वयाभा-
 वादित्यस्याधुनिकलक्षणाग्रहाद्यजन्या यशह पठितवाक्यजन्य बोधविषयत्वाभावादित्यर्थ इति नशं
 कांतरावकाशः ॥ इदं च मंगलानंतरेत्यादिकोशस्य मंगलार्थकत्वांशेन प्रामाण्यं मूलाभावात् तस्यान्मां
 गलिकावुभाधित्यत्र मंगलप्रयोजनकताया एवोक्तत्वादित्यभ्युपेत्य ॥ उक्तं च परेणापि अस्माभि-
 रप्यानंतर्यामिधेयोऽयशब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजन इत्यंगीकारादिति ॥ अथेत्यनेन मंगल-
 स्याप्रतीतेरिति च ॥ विवरणे तु कोशस्य समूलत्वेऽपि न क्षतिः वाक्यार्थे समन्वयस्तु कर्त्रादिभावेन वैष्यधि-
 करणेन जिज्ञासान्वयस्य बाधितत्वात् ब्रह्म जिज्ञासा मंगलमिति सामानाधिकरण्येन तदन्वयेनिर-
 र्थकस्तुत्यनुवादत्वापत्तिश्च नोपपद्यते इत्युक्तं ॥ यत्तु यदि कोशासंभूमागिरः साग्निक इति पत्रद्वि-
 तेन शिहूमित्यत्र त्वत्सक्षे अशहमिति वच्च मंगलत्वात्कर्तव्येति हेतुत्वेनान्वयोपपत्तेरिति ब्रह्म जिज्ञा-
 सामंगलमिति सामानाधिकरण्येनान्वयेन निरर्थकानुवादत्वमिति दूषणमुक्तं तदप्यसत् ॥ श्रेयः
 साधनतामात्ररूपस्यान्यस्य वापदार्थोत्तरसाधारणस्य मंगलत्वस्य हेतुत्वेन सर्वतोऽपि रक्तमुमुक्षु-
 कर्तव्यतारूपमकृतसाध्यान्वयानुपपत्तेः न हि बहिर्मत्वात्पर्वतो धूमवानिति वाक्यं प्रमाणं एतत्तत्त्वं

हेतुतत्त्वविवेचकानां स्पष्टमेव ॥ श्रेयोविशेषसाधनत्वं तु न मंगलत्वं सर्वमंगलसाधारण्याभावात् ज्ञाना-
 दिरूपश्रेयोविशेषसाधने कर्तव्यत्वान्वयबाधाच्च ॥ एवं कस्यचित्प्रभुरप्रस्तुतत्वात् प्रमृजिज्ञासाकृ-
 त्त्येति प्रतिपादनस्यानुपयुक्तत्वात् ॥ तथा सत्यवश्यापेक्षिताधिकारिविशेषाद्यप्रतीतेश्च न प्रश्नका-
 र्त्तृयोरथशङ्कार्थत्वं ॥ प्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनंतर्थाव्यतिरेकादिति भाष्यंतदित्यमवतार्य ॥ न
 न्यथैषज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र प्रकृतज्योतिश्चोमानुवादेन सहस्रदक्षिणारूपगुणए-
 वविधीयते न तु कर्मंतरविधानमिति पूर्वपक्षोपपादकत्वेन पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमथशङ्कस्यवार्तिक-
 कृतोक्तंतद्वत्प्रकृतेपि किं न स्यादत आहुः पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्चेति ॥ उक्तपूर्वपक्षे आनंतर्थाव्य-
 त्वमेवाथशङ्कस्याभिप्रेतं आनंतर्थादिपूर्वप्रकृतापेक्षं गुणविधिपरत्वे चाश्रयदानार्थमस्तिज्यो-
 तिश्चोमापेक्षानकर्मंतरत्वे ॥ नहि कृतुः कृत्यंतरमपेक्षत इतिवार्तिककारीय पूर्वप्रकृतापेक्षोक्तेरा-
 नंतर्थापपर्ववसानादितितदर्थः ॥ यद्वा तत्राथशङ्कः आनंतर्थापूर्वप्रकृतापेक्षाधिकाराणामेकं सर्वा-
 न्याविवक्षित्वा प्रयुज्यते प्रागुक्तभेदलक्षणानंतरोक्तत्वात् प्रकृतमपेक्ष्य शेषलक्षणमारम्यते कुत-
 इत्यपेक्षाया मत इति हेत्वपदेशः यस्याभेदमविज्ञाय न शक्यं शेषलक्षणं विज्ञातुमिति वार्तिके अ-
 थशङ्कस्य पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वस्याप्युक्तत्वात्तद्वत्प्रकृतेपि किं न स्यादत आहुः पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajiit Gargeshwari

फलत आनंत पर्यायतिरेकादिति ॥ अथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रमारभ्याना वृत्तिः शब्दादित्यंतसहैव सं-
 कर्षणकांडेन विंशति लक्षणमेकमेव शास्त्रमिति पूर्वोत्तरमीमांसयोरकपुरुषाध्ये यता प्रयोजकैकग्रंथत्वा
 त्तयोरध्ययनस्यैकपुरुषकर्तृकत्वे सिद्धे युगपदध्ययना संभवात् क्रमापेक्षायां यथायवागूपाकं विना यवागू-
 रूपद्रव्यानिष्यत्तौ होमस्यैवा सिद्धेर्यथाऽग्निहोत्रं यवागूपाकयोरर्थान् क्रम आश्रीयते तद्वत् पूर्वमीमांसा
 गतश्रुत्यादिविषयकप्रमाणविचारस्य सर्वत्र वेदांतविचारे अपेक्षिततथा विद्याभेदविचारे शब्दांतरादिभिः
 कृतधर्मभेदविचारस्य श्रुतिलिंगादिगत प्राबल्यदौर्बल्यविचारस्य च तद्वत् स्य तत्रापेक्षितत्वाच्चोत्तरमीमां-
 सया अपेक्ष्यमाण पूर्वमीमांसैव पूर्वमध्येयत्वेन प्राप्नोति तथा पूर्वपूर्वाध्यापकपरंपराप्राप्तपाठक्रमानु-
 सारेणापि कर्मकांडज्ञानकांडयोर्विचारस्योक्तक्रम एव प्राप्नोतीत्येकदेशिमते ब्रह्मविचारात् पूर्वकर्मविचा-
 रस्य प्रकृतत्वात् तदपेक्षार्थत्वेन यथा शब्दस्यैकदेशिमतानुसारेण तदशेषसंगतिः ॥ कर्मविचारा
 पेक्षानपेक्षयोर्विप्रतिपत्तावपि आनंतपर्यायत्वे विप्रतिपत्त्यभावादुक्तविप्रतिपत्तेऽप्यग्रे निरसनीय-
 त्वादानंतपर्यायत्वविचारे न तदूषणाग्रहः कर्तव्य इति तदर्थः ॥ न च तर्हितदर्थकत्वमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यं
 ॥ सिद्धान्ते कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारापेक्षणीयत्वानुपगमेन तदनुक्तेः ॥ एतेनास्यैवादि सूत्रत्वेन पूर्वप्र-
 कृतार्थत्वशंका नुदयादिति चंद्रिकोक्तं दूषणं परास्तं ॥ एकदेशिमतानुसारेण तादृशशंकायां बाधकाभा

वात्विंशतिलक्षण्याएकशास्त्रत्योपपत्तिप्रकारश्चाकरेषु स्पष्टः दिङ्मात्रमत्राभिधीयते ॥ अथातो धर्मजि
 ज्ञासेतिसूत्रे अथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानंतर्यमुच्यते अतः शब्दस्य कृत्स्नवेदस्य विवक्षितार्थत्वमुच्यते त
 दनुसारेण धर्मशब्दः कृत्स्नवेदार्थपर एव ततश्च वेदविवक्षितार्थत्वाद्विचारणीयत्वे उपनिषदर्थस्यापि विच
 रणीयता प्राप्तैव ॥ अथवा धर्मशब्दः अलौकिकश्रेयः साधनतां प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य ज्योतिषो मादिवत् ब्र
 म्हणोपिशक्त्यैवाभिधायकः एष द्वेव साधुकर्मकारयतितमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते इति श्रुत्या ब्रह्मणोपि
 श्रेयः साधनत्वबोधनात् ॥ ननु श्रेयः साधनता मात्रस्य धर्मपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेश्येनादीनामपि धर्मता-
 स्यादिति बलवदनिष्ठाननुबंधित्वमपि तत्कोटौ निवेशनीयं तच्च न ब्रह्मसाधारणं एष द्वेव साधुकर्मका
 रयतितं यमधो निनीषत इति श्रुत्या तस्य बलवदनिष्ठाननुबंधित्वबोधनादिति चेन्न ॥ बलवदनिष्ठाननुबं-
 धित्वं न बलवदनिष्ठा ज्ञानकृत्वादिरूपं किंतु बलवदनिष्ठप्रयोजकश्रेयोगतोद्देश्यताप्रतियोग्यनुष्ठाननिष्प
 न्नत्वं तद्विशिष्टश्रेयः साधनत्वं धर्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं तच्च ब्रह्मसाधारणं तस्य नित्यतया अनुष्ठाननिष्प
 न्नत्वाभावात् एवं चैकप्रतिज्ञाविषयत्वादथातो धर्मजिज्ञासेत्या रम्यानावृत्तिः शब्दादित्यंतमेकमेव शास्त्रं
 ॥ ननु संकर्षणेन सहषोडशलक्षणीकर्ममीमांसाजैमिनिना कृता चतुर्लक्षणी ब्रह्ममीमांसा बादरायण-
 कृता जैमिनिवादरायणयोश्च परस्परविरुद्धमताभिनिवेशश्च स्पष्ट एवेति कथं तदुभयकर्तृकविंशति

लक्षण्या एकग्रंथत्वं ॥ किंच ग्रंथतोप्यस्ति विरोधः तथाहि आश्रायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यम् तदर्थानां
तस्मादनित्यमुच्यते इति सूत्रेणाक्रियार्थानामप्रामाण्यमाशङ्क्यविधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीन
स्युरिति सूत्रेण तेषामेव विधिस्तावकत्वेन प्रामाण्यं व्यवस्थापितं जैमिनिना इदं च वेदां तसाधारणमाश्रा
यपदस्य वेदमात्रपरत्वात् ॥ बादरायणेन तु शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रेण वेदां तानां प्रामाण्यं प्रतिपाद्या
र्थवादाधिकरणोक्तं वेदां तानां क्रियाशेषत्वं पूर्वपक्षीकृत्य तत्तु समत्वयादिति सूत्रेण वेदां तानां स्वातंत्र्ये
ण ब्रह्मणि प्रामाण्यं समर्थितमेवमादिबहुविरोध इति नविंशतिलक्षण्या एकशास्त्रत्वं संभवदुक्तिकमि
ति चेन्न ॥ न तावत् विरुद्धमताभिनिविष्टकविकर्तृकत्वमेकग्रंथत्वविरोधिता दशयोरपि द्वयोः किंचिद
र्थमुद्दिश्य समयबंधपूर्वकैकग्रंथनिर्मातृत्वोपपत्तेः दृश्यते हि परस्परविरुद्धमताभिनिविष्टयोज्यादि-
त्यवामनयोः काशिकाख्यैकग्रंथनिर्मातृत्वग्रंथतस्तु विरोध एव परिहृत्य ॥ अथातो धर्मजिज्ञासेति हि
द्वे प्रतिज्ञे एकाविंशतिलक्षणसाधारणी तस्यां धर्मशब्दः कर्मब्रह्मसाधारणः ॥ द्वितीया तु कर्मकांडमात्र
विषया तस्यां च धर्मशब्दः कर्ममात्रपरः एकेनापि सूत्रेण प्रतिज्ञाद्वयमावृत्त्या सूपपादं सूत्राणां मावृत्त्या अ
नेकार्थत्वस्यालंकारत्वात् ॥ न न्येवं कुत्रापि न दृष्टमिति चेत् ॥ अथातः शेषलक्षणमिति सूत्रे तथा दृष्टत्वा
त् इदं हि सूत्रं द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावत् किंच न लक्षणं तत्सर्वं कर्तुं पारब्धमवातः शेषलक्षणमित्यनेना

यशिष्टदशाध्यायीपरत्वेन व्याख्यायतृतीयाध्यायपरत्वेनापिव्याख्यातंवार्तिककृता ॥ तत्र शेषः परार्थ-
 त्यादिति सूत्रं यथा द्वितीयप्रतिज्ञायां लक्षणप्रतिपादकतया संगतं तद्वत् चोदनालक्षणोर्थधर्म इत्यपि सूत्रं
 द्वितीयप्रतिज्ञायां तल्लक्षणप्रतिपादकतया संगतं तथा च तेन कर्मणि चोदनायाः प्रामाण्ये द्वितीयप्रतिज्ञया
 प्रतिज्ञाते क्रियासमभिव्याहृतानामेव सिद्धार्थपरत्वेन प्रतीयमानानामप्रामाण्यमाशंक्यविधिस्तावक
 त्वेन प्रामाण्यं व्यवस्थापितं पूर्वमीमांसायां ॥ तदसमभिव्याहृतानां सिद्धार्थपराणां प्रामाण्यं व्यवस्था-
 पितमुत्तरमीमांसायामिति न ग्रंथतो विरोध इति ॥ यद्वा ननु पूर्वप्रकृतापेक्षां प्रयोगोपाधिं कृत्वा यथा आ-
 त्मानित्यप्रथानित्य इत्यादौ अनित्यशब्देन विशेष्यतया अन्यार्थमपेक्ष्यमाण पूर्वप्रकृतात्मवाचित्वमप्य-
 थशब्दस्य दृष्टं तद्वत् प्रकृतेऽपि किं न स्यात् सूत्रे कल्यांतरानुपन्यासेऽपि सौत्राथशब्दार्थस्यापेक्षितपूर्वस्य जि-
 ज्ञासायामानं तया त्वकभेदसंबंधेनान्यथः अथानित्य इत्यादौ तदर्थस्यैव धर्मितया तत्राभेदसंबंधेनानित्य-
 पदार्थेनैव इत्येतावद्विशेषसत्वेऽपि तस्य कल्यांतरोपन्यास एवाथशब्दस्यापेक्षितपूर्ववाचित्वं नान्यत्रेति नि-
 यमासाधकत्वात् ब्रह्मविचारात् पूर्वकर्मविचारस्य प्रकृतत्वं पूर्वमुपपादितमेवैकदेशिमतेन ॥ यद्यपि सा-
 मानाधिकरण्यार्थमनुषिक्तस्य धर्मिण अथानित्य इत्यादावपेक्षायामपि न सोऽथशब्दार्थः एकस्मिन् वाक्ये-
 आत्मनो द्विरुपादानवैष्यर्थादिति शंका संभवति तथापि साध्यममूलैव न ह्यात्मानित्यप्रथानित्य इति दृष्टंते

वाक्यैक्यं दर्शितं अपि तु हे एते वाक्ये आत्मानित्य इत्येकेनोक्ते अपरेणाथानित्य इति उतानित्य इत्यादि
कंप्रयुज्यते अत एव विप्रतिपत्तिरूपत्व मध्ये तस्योपपद्यते विरुद्धार्थक नाना वाक्यत्व रूपस्यैव तस्य तं
भान्तरे उक्तत्वात् ॥ एतेन सूत्रे कल्पांतरानुपन्यासेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथ शब्दस्याशक्यशंकमिति
कल्पांतरोपन्यासेपि सामानाधिकरण्यार्थमनुषिक्तस्य धर्मिण अनित्य इत्यादावपेक्षायामपि न सोऽथ श
ब्दार्थः अन्यथा उतानित्य इत्यादावपि उतादेरपि पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वं स्यादिति चंद्रिकोक्तं परास्तमित्यतः
आह ॥ पूर्वप्रकृतापेक्षायामेति ॥ अपेक्षितपूर्ववाचिताया इत्यर्थः ॥ आनंतर्याव्यतिरेकादिति ॥ ब्रह्मजि
ज्ञासायास्वहेतुतया अपेक्षितपूर्वविवेकादेरथ शब्दार्थत्वेऽपि आनंतर्यसंबंधेन तस्य जिज्ञासायामन्ययस्य वा
च्यतया तस्य संसर्गत्वे प्रकारत्वे वा अर्थतो विरोधाभावात् आनंतर्यार्थत्वपक्षे योर्थः तस्यैव पूर्वप्रकृतापे
क्षार्थत्वेऽपि सिद्धेरित्यर्थः ॥ नन्वेव सत्यथ शब्द आनंतर्याथ एव परिगृह्यत इत्यानंतयोवधारणं कुत इ
त्यत आह ॥ फलत इति ॥ उत्पत्तिघटितेत्यर्थः ॥ अयं भावः अपेक्षितपूर्वस्य विवेकादेरुदासीनसाधा
रणतदव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वात्मकानंतर्यसंबंधेन जिज्ञासान्यये विवेकादेर्हेतुत्वासिध्या अव्यव
हितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वात्मकानंतर्यसंबंधेनैव जिज्ञासायामन्ययस्य वाच्यतया आद्यक्षणसंबंधरू
पाया उत्पत्तेर्गुरुशरीरतया तद्भूतितपरंपरासंबंधस्य संबंधत्वे विवादात् परिशेषादानंतर्यार्थत्वमेवाथ श

हस्येति ॥ विवरणे तु प्रकृतादर्थार्थान्तरत्वशङ्कया प्रकृतापेक्षायाश्चेति भाष्यमप्यतार्थपर्या-
 तरत्वं हि यतः कुतश्चेत्त्वर्थं अवश्यं हि पुरुषः किञ्चित्कृत्वा किञ्चित्करोति पुष्कलकारणाच्चेदानन्तर्यामि-
 धानं विना कारणत्वासिद्धिरानन्तर्यामिधाने च प्रकृतादर्थार्थान्तरत्वस्यान्तर्णितितया सिद्धि-
 रितितदभिप्रायो वर्णितः ॥ यत्त्वानन्तर्यामिधानेपि वैष्यर्थपरिहारार्थमेव प्रकृतस्य हेतु-
 त्वसिद्धेः प्रकृतादर्थार्थान्तरत्वपरित्यागेनोक्तबीजसंभवः अन्यथा आनन्तर्यार्थकत्वेपितत्पतियोगि-
 नो हेतुत्वासिद्धेरिति चन्द्रिकायां दूषणमुक्तं तद्विवरणमावानवबोधनिबन्धनं आनन्तर्यं हि न तदव्यव-
 हितोत्तरक्षणवृत्तित्वमात्रं ज्येष्ठस्मात्तानिष्ठस्यानन्तरद्वित्यवहारापत्तेः किंतु तदव्यवहितक्षणोत्प-
 तिकत्वमेव तदेव च मुख्यमन्यत्गौणं ॥ भवति हि तदप्रयोज्यात्तत्प्रयोज्यं मुख्यमिति ॥ एवं च धनं-
 लभते अथ सखी भवति सिमानदी पूर्णजिला यदा यतनोति राजोपवना नितीरे अशोक पुन्नागर सा-
 ल साल कपित्थजं बुपन सादि वृक्षै रित्यादावसति बाधके आनन्तर्यघटकात्पक्षे आनन्तर्यप्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रयोज्यत्वप्रतीतेरथ शब्दसममित्याहारव्युत्पत्तिलभ्यतया अथ शब्दस्यानन्तर्या-
 र्थकत्वे विचारप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकत्वस्य साधनचतुष्टयत्वे सुग्रहतया तादृशधर्मप-
 त्वरूपं तदीयपुष्कलकारणत्वं साधनचतुष्टये सुग्रहं प्रकृतादर्थार्थान्तरपरत्वे च न व्युत्पत्तिबलादुक्तार्थ-

आमद्विधिवरणाभिप्रायः ॥ यादृशसमुदायत्वावच्छिन्नात्कार्योसत्तिव्यविहिताव्यभिचारिताचतादृ
शसमुदायत्वस्य कार्योसत्तिप्रयोजकतानवच्छेदकत्वनिष्पत्तिमाभिप्रायेणकारणादानंतर्यमप्यव्यवधेरव्य
भिचाराच्चेतिविवरणेनबाधकासत्त्वप्रदर्शनायकारणस्याव्यवधिरव्यभिचारश्चोक्तइतिनचंदिकोक्तदुषणोत्तर
रावकाशः ॥ तस्मिन्धमवस्थापेक्षिताधिकारिविशेषप्रतिपत्त्युपयोग्यानंतर्यार्थकत्वमेवाथशङ्क्येति ॥ अ
थैवमपिकथमधिकायादिप्रतिपत्तिरितिचेदित्यं ॥ अथशङ्केनानंतर्याभिधानेयोग्यतदवधित्वाकांक्षा-
यांश्रवणविधिंसूत्रयतस्तत्प्रकरणस्थवाक्यैर्विवेकादीनामुपस्थितत्वेनतेषांतदवधित्वसिद्धौविवेका
दिसाधनसंपत्तेःश्रवणविध्यधिकारनिमित्तत्वावगमात्विचारेविवेकादिमानधिकारीज्ञानद्वारामोक्ष
व्यविचारप्रयोजनमितिभवतितत्प्रतिपत्तिरिति ॥ विवेकादिसाधनसंपत्तिश्चयदानंतर्यमथशङ्केनोच्यतेतद्व
क्तव्यमित्याक्षिप्यउच्यते ॥ (निष्कर्षः) विवेकादिसाधनसंपत्तिश्चयदानंतर्यमथशङ्केनोच्यतेतद्व
क्तव्यमित्याक्षिप्यउच्यते ॥ इतिप्रमाणं ॥ (निष्कर्षः) विवेकादिसाधनसंपत्तिश्चयदानंतर्यमथशङ्केनोच्यतेतद्व
क्तव्यमित्याक्षिप्यउच्यते ॥ तत्रशमदमादीत्यादिपदेनोपरतितितिक्षाश्रद्धाग्राह्याः ॥ अथशम
दमादीत्यादिपदेनोपरत्यादेरिवविवेकादीनामपियद्वेष्टनसंभवात्पृथक्कृतदुपादानंभाष्यकृतः किमभि
प्रायमितिचेत्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनयथागमिहोत्रादिविधीनांसर्वशाखास्तैक्यंतथासो न्येष्टव्यः तद्वि
जिज्ञासस्तथातत्त्वइत्यादौसर्वत्रश्रवणविधेरेंकत्वमेवतथाचसो न्येष्टव्यइत्यत्रतद्यथेहकर्मचितोलोकः

स्तीयत इत्यादिनास्त्य कृतः कृतेने त्यंतेन ज्ञान फल मोक्षस्य नित्यत्वं कर्मफल स्वर्गादिरनित्यत्व
मिति नित्यानित्यविवेकाश्रुतः ॥ विचारसाध्यज्ञानप्रकरणे परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्रह्म-
णो निर्वेदमायादिति वैराग्यं श्रुतं ॥ अन्यत्र शांतो दांत उपरतस्ति तिस्रः श्रद्धावित्तो भूत्वेति शां-
त्यादिश्रुतं ॥ ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीति फलश्रुतिषु मुमुक्षागम्या ॥ एवं विशकलितानाम-
पि अधिकारिविशोषणानां पूर्वोक्तन्यायेनैकश्रवणविध्यधिकारनिमित्तत्वं निराबाधमेव ॥ त-
दुक्तं ॥ तत्र तत्र विवेकादिश्रुतमेकत्र नीयते ॥ सर्वशाखाप्रत्ययेन विधेरेकत्वनिश्चयादिति
॥ यद्यपि मुमुक्षायाः अधिकारिविशोषणत्वेन संगृहीतायां ततः प्राचीनान्यथाल्लभ्यंते अधिकार्यपि
क्षापिशाम्यतीति तदानंतर्यमेव वक्तव्यमन्यथाविवेकादिहेत्वानंतर्यस्यापि वक्तव्यता स्यात् ॥
तथापि शास्त्रेण सर्वेषां संकीर्तितत्वात् तद्वैयर्थ्यान्वयानुपपत्त्या श्रुतानामेव सर्वेषां समुच्चिता-
नां परस्परकार्यकारणभावेन परस्परपुक्तानां अधिकारिविशोषणत्वरूपनिमित्तत्वमित्यभि-
प्रायेणैव विवेकादीनां पृथक् श्रुतानां पृथक् कथनं ॥ शांतो दांत इत्यत्र श्रुतानां शमदमादीत्या-
दिना पृथक् आदिपदेन ग्रहणमित्यभिप्रायात् ॥ किंच मुमुक्षादिनिर्दुःखस्वरवाभिलाष एव स-
र्वसाधारण इति नाधिकारिविशोषणं भवितुमर्हति किंतु उत्कट एवेति वक्तव्यं तदुत्कटत्वं चा-

धिकारिणावश्यं निर्णेतव्यं अन्यथा सन्यासपूर्वकं श्रवणारंभे उत्कटमुमुक्षाया अभावे च फल
 पर्यवसायि श्रवणासंभवात् त्वर्थः प्रयासः स्यादिति शंका कुलस्य श्रवणे प्रवृत्तिर्न स्यादुत्कटमु
 मुक्षाच्च सैवोच्यते याविवेकादिपरंपरया प्राप्ताविवेकादिसहिताया अतस्तदुत्कटत्वाभिव्यंजक
 तयाविवेकाद्युपन्यासेन तदादिमुमुक्षानंतर्यमेवाभिहितं विवेकादिहेतूनामधिकारिविशेषण
 तया श्रवणविधिसममित्याहारे श्रुत्यनुक्ततया तदुत्कटत्वानभिव्यंजकतया च न तदानंतर्यव
 क्तव्यताप्रसंगः ॥ एतेन किंच भामतिरीत्या साधनचतुष्टये पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वेन मुमु
 क्षैवाधिकारिविशेषणमन्यत्तद्धेतुभूतं किंवाविवरणैकदेशोक्तरीत्या मुमुक्षापद्विवेकादिरप्य
 धिकारिविशेषणमाद्ये मुमुक्षानंतर्यमेवाथ शङ्कार्थः स्यात् न साधनचतुष्टयानंतर्यं अन्यथाविवेक
 हेत्वानंतर्यमपि तदर्थः स्यादिति विसंगम इत्यादि मुमुक्षासु सत्तापुर्विवेकाभावेन फलपर्यंतविचा
 राभावस्यादर्शनादित्यादि चंद्रिकोक्तदूषणं भाष्यनिबंधादेरुक्ततात्पर्यानिबोधनिबंधनमेव ॥ त
 थाशमदमादीत्यत्रादिपदं न युक्तं तेन तितितिक्षादेरेव ग्रहणं न विवेकादेरितितितितिक्षाद्यनुगतविवेका
 दिव्यावृत्तस्योपसंग्राहकस्य धर्मस्याभावादिति च चंद्रिकोक्तदूषणमुक्तभाष्यादिग्रंथाभिप्रायाज्ञानमू
 लमेव शांतोदांत इति श्रुत्युपात्तकर्तृविशेषणत्वरूपानुगतानतिप्रसक्तधर्मसौलभ्यस्यातिस्पष्टत्वाच्च ॥ तद्भा

ध्ये अथशब्दस्याधिकारानंतर्थाधिकृत्यस्यैवोक्तत्वेनाधिकारस्यचविष्णुपादैकसंश्रयत्वशामदमा-
 दिमुमुक्षारूपतयास्तेनव्याख्याततथातत्राप्युक्तशंकयादूषणभूषणयोःसमानयोगक्षेमत्वेनास्म-
 दायमाध्यकारोक्तेअथशब्दस्यानंतर्थाधिकृत्यएवदूषणोभ्दावनंमंदमतिप्रतारणमात्रमेवअयंपरो
 विशेषःअस्यभ्दाध्यकारोक्ताधिकारिविशेषणानिसर्वाणिश्रोतव्यविधिसममित्याहृतवाक्यबोधिता
 निविष्णुपादैकसंश्रयत्वरूपाधिकारस्तुनश्रवणविधिसममित्याहृतवाक्यबोधितइतितत्पतिपा-
 दनेश्रुत्यनभिप्रेतार्थकत्वमेवसूत्रस्थापतेदिति॥ अथकोयंनित्यानित्यविवेकइतिचेदत्रकेचित्॥
 आत्मानित्यःअनित्यमन्यत्आत्मासत्यःअसत्यमन्यदितिवाविवेकएवसइत्याहुः॥ ज्ञानफलंनित्यं
 कर्मफलमनित्यमितिविवेकएवसःअनित्यत्वंचात्रध्वंसप्रतियोगित्वंतद्दृढन्यत्वंचनित्यत्वमित्यपरे
 ॥ अथकेषांचिन्मतेशारूपेणज्ञातव्यस्यात्मनित्यत्वादेःशारूपविचारात्प्रागेवज्ञातत्वात्विचारविधा-
 यकशारूपवैषम्यमितिचनेयं॥ जातोपिनिरुक्तविवेकःअधीतसागस्याध्यायस्यगृहीतपदपदार्थ-
 संबन्धस्यकस्यचित्अस्त्यहवैचातुर्मास्ययाजिनःसरुतंभवतिविश्वंसत्यमित्येवमादिवाक्यंपश्य-
 तःपरस्परविरुद्धार्थकसगुणानिर्गुणबोधकवाक्यानिनथाह्रासपणानित्वमसीत्यादिभेदाभेदंबोध-
 कवाक्यानिनथात्मानेकत्वैकत्वादिबोधकवाक्यानिचपश्यतःशंकाकलंकितएवभवतितादृशशंकांनिवृ-

नित्यश्च कस्यचित्त्वरमेव श्रानुग्रहाद्विरुद्धाख्या न्यन्याया ल्याख्येयानीति दृढनिश्चयात् स्वत एव सं-
भवतिकस्यचित् प्रथम सूत्रविचारेण सांकाशं कापोदिता भवतीत्यामोपदेशं लब्ध्वा तदध्ययनेन अव-
शिष्टाः सर्वाः शांकाः उत्तरत्र निराकरिष्यते इत्यध्यापक वचने विश्वासपूर्वकं तत्तदधिकरणविचारेण
वानिवर्तते इति शांका कलंकितत्वाभाव रूपविवेकदा दर्शयन्नास्त्र सार्थक्यात् ॥ एतेन आत्म्यानित्यः
अनित्यमन्यदिति केषांचिन्यतसि ध्विविवेकमाक्षिप्य ज्ञातव्यस्य प्रागेव ज्ञातत्वाद्विचारवैयर्थ्यार्थम्
॥ न च सगुणनिगुणविवेका खंड समन्वयाद्यर्थे शास्त्रमिति युक्तं मामत्यां नित्यानित्यशाब्दयोः स-
त्या नृतपरत्वेनोक्तं तथा ब्रह्मैव सत्यमसत्यमन्यदिति विवेकस्य प्रागेव सिद्धौ तदर्थस्य सगुणनि-
गुणविवेकादेरप्यनपेक्षत्वात् न हि श्रुतितात्पर्यधीः स्वरूपेणापेक्षिता किंतु ज्ञेयानि श्रिया यकतयानचोक्त-
दन्यमुमुक्षु ज्ञेयमस्ति जीवाद्यादीनां देव्याणां दिव्याणां चैवमित्येतानि विष्णोर्विश्वेश्वरोद्भूतमेव स्यादपि ब्रह्मात्र
स्वरूपतया तत्सत्यत्वस्यापितेनैव निश्चितत्वाच्चेति चंद्रिकोक्तं दूषणं निरस्तं ॥ तन्यतेपि नारायणो
सौ परमो विचिंत्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुषादित्यादिप्रथमसूत्रनिर्णयार्थज्ञानफलस्य विष्णुपादै-
कसंश्रयत्वरूपाधिकारस्य पूर्वमेव सिद्धौ शास्त्रवैयर्थ्यपरिहारस्य मदुक्तरीत्यतिरिक्तप्रकारांतर-
रासाध्यत्वाच्च मदीयोक्तौ दूषणौ भ्रावनं मंदप्रतारणा मात्रे पर्यवसन्नमेव ॥ यदपि चंद्रिकायां न च वि-

परणरीत्यानित्यानित्यशब्दौ ध्वंसाप्रतियोगिप्रतियोगिपरावित्यादिना ब्रह्मज्ञानफलं नित्यं कर्मफल
 म नित्यमिति परेत्यादिनोक्तं नित्यानित्यविवेकमाक्षिप्य तन्नयुक्तं ॥ प्रतिपन्नोपाधावत्यंताभावप्रतियो
 गित्वरूपबाध्यत्ववतोऽनात्मनो ध्वंसप्रतियोगित्वायोगात् पारमार्थिकत्वाकारेणात्यंताभावः स्वस्मे
 ण तु ध्वंस इति चेन्न ॥ पारमार्थिकत्वस्याबाध्यत्वरूपत्वेनान्योन्याश्रयात् ॥ तथात्यंताभावप्रतियोगित्व
 स्यनिराकारे ब्रह्मण्यसि संभवात् अतात्विकेरूप्यादावनित्यत्वा व्यवहाराच्च गौरनाद्यंतवती एषोश्चत्यः सना
 तन इति श्रुत्यनुसारयमोक्षेप्यतात्विकी अनुवृत्तिर्निवृत्तिस्तुतात्विकी मुक्तेर्बन्धाद्वैषम्यं तु तात्विकनिवृत्तिस
 ता मात्रेणेत्यापाताच्च तस्मात्संस्पृतेनित्यानित्यविवेको न युक्त इति दूषणमुक्तं ॥ तत्रेदं विचार्यते प्रतिपन्नोपा
 धिगतत्वंताभावप्रतियोगिनो ध्वंसप्रतियोगिता कुतो न युज्यते किमत्यंताभावाधिकरणे ध्वंसायोगादुक्तप्र
 तियोगिनोऽत्यंतासत्त्वरूपतया अत्यंतासतश्च शशविषाणादेर्नाशादर्शनात् ॥ नाद्यः ॥ ध्वंसप्रागभावयोरत्यंता
 भावविरोधित्वे प्रमाणाभावात्तदधिकरणप्यत्यंताभाववृत्तीषाधकाभावात् स्पष्टं चेदनव्यतार्किकमताभि
 ज्ञानां ॥ न द्वितीयः ॥ सद्विशेषस्यात्मनो नाशादर्शनवत् असद्विशेषे तददर्शनस्याकिंचित्करत्वात् ॥ प्रतिप
 न्नोपाधिगतत्वंताभावप्रतियोगिनोपिविद्यदादेः शुक्तिरूप्यादेश्चार्थक्रियाकारितया इदं सर्वमसृजतसत्यं
 चानृतंच सत्यमभवदिति श्रुतिसिद्धोत्पत्तिमत्तया चात्यंतासद्वैलक्षण्येनानात्ममात्रस्यात्यंतासत्त्वा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

योगाच्च ॥ श्रुतिरूप्यादेरपि प्रपुनितजनकधीविषयत्वादर्थक्रियाकारित्वमक्षतमेव ॥ पारमार्थिक-
त्वस्याबाध्यत्वरूपत्वेनान्योन्याश्रयतोक्तिरपिनसाधीयसीअबाध्यंसर्वप्रमेयमित्याकारकवाक्यता
त्यर्थविषयधीव्यक्तेस्तद्विषयतायावापारमार्थिकत्वशब्देनविवक्षितायास्तद्व्यक्तित्वेनाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतयापिथ्यात्वलक्षणेनिवेश्यत्वेनान्योन्याश्रयताविरहात् ॥ निरुक्तधीव्यक्तिरुमाभ्या
मप्यवश्यमुपेयैवइयानेवविशेषः मन्यतेज्ञानानिवर्त्यत्वरूपमबाध्यत्वंतत्रविषयस्त्वन्यतेचात्यंता
भावाप्रतियोगित्वमन्यद्वातद्विषयइति ॥ ब्रह्मण्यपितादृशधीविषयत्वमस्येवेतिननिराकारेब्र-
ह्मण्यपीत्याद्युक्तातिप्रसंगाः ॥ श्रुतिरूप्यादापिनिरुक्तरीत्यार्थक्रियाकारित्वादत्यंतासत्यासंभ-
वादनित्यत्वप्यवहारस्योभाभ्यामपिकथमपिवारयितुमशक्यतयासदृष्टएव ॥ गौरनाद्यंतवतीति
श्रुतिश्चनास्यत्यतिफूलाप्रनादिश्चासाधनयतीचनितदप्यतिअन्यथाअभाद्यतीतिवक्तुमुचिततया
मतुप्रत्ययनैरर्थक्यापत्तेः ॥ एषोश्चत्यसनातनइत्यत्रमुक्तिकालानिरिक्तसकलकालसंबंधएवो-
च्यते ॥ अश्वत्यमेनंरुचिर्दमूलमसंगशस्त्रेणहृदेनछित्वाततःपदंतत्परिमार्गित्वमितिब-
लवद्भगवदुक्तिसंवादादिक्विनमोक्षेपीत्यादिदूषणावकाशः ॥ यदपिचंद्रिकायांकिंचनिरुक्तविवेको
भेदस्यतद्धास्यवाज्ञानंतस्यप्रमत्तेब्रह्मविज्ञानेननित्यफलकः स्यात्प्रमात्येभेदः सत्यः स्यादितिदू-

षणमुक्तं तदपि न विचारसहं निरुक्तज्ञानस्य परमार्थसंज्ञाप्रविषयकत्वलक्षणप्रामाण्याभावेऽपि
 घटादिज्ञानप्रामाण्यसमकक्षस्य व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वलक्षणप्रामाण्यस्याभ्युपगमेन
 भेदस्य व्यावहारिकसत्यत्वमेवापद्येत तच्चास्माकमिष्टमेव तदादायैव विचारप्रवृत्त्युपपत्तेः पारमा-
 र्थिकसत्यत्वं तु न तस्य व्यावहारिकप्रामाण्यादापाद्यं किंच नित्यत्वादेर्धर्मविषयत्वरूपबाधितत्वं य-
 दितदधिकरणस्यानित्यतां विना नोपपद्येत तदैव त्वदुक्तदोषः संभवति तदेव तु न नित्यत्वात्वं ताभा-
 वात् अतिरिक्तस्यैव तदव्यापकस्योक्तध्वंसप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वस्य यथाप्रमाणमस्याभिरभ्यु-
 पगमान्न किंचिदेतत् ॥ अथैवं सति नित्यानित्यशब्दयोर्निरुक्तयथाश्रुतार्थपरित्यज्य वाचस्पति-
 कल्पतर्कोः सत्यासत्यपरतया तद्व्याख्यानं निरभिप्रायमेव ब्रम्हानंद एक एव नित्यः इतरत् सर्वकर्म-
 फलादिकमनित्यमिति शास्त्रारंभात् प्रागेव ज्ञाते सत्यसंभवस्तु सतो नुपपत्तेरित्यादितन्नित्यत्वा-
 नित्यत्वव्यवस्थापकसूत्रवैयर्थ्यशंकायां श्रुत्यंतरविरोधशंकापरिहाराय तत्सार्थक्यमिति समाधा-
 नवत् प्रागेव संसारबंधानृतत्वनिश्चये तद्व्यवस्थापकतद्गुणसारत्वादित्यादिसूत्रवैयर्थ्यशंका-
 यां श्रुत्यंतरविरोधपरिहाराय तत्सार्थक्यसमाधानस्य समानत्वादिति चेदभिप्रायभेदान्न दर्थकर-
 णात् ॥ इत्यं हि वाचस्पतिकल्पतर्कोरभिप्रायः नित्यानित्यवस्तुविवेकादिभ्रमेण साधनचतुष्टयं

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

महजिज्ञासाहेतुत्वेन वर्णयता श्रीमद्भाष्यकारेणानित्यानित्यविवेकानंतरं सांसारिकफलं सर्वमनित्यमि
तितद्वियोगावश्यंभावेनावश्यमेवास्मात्शोकार्थं दुःखं भविष्यतीति ज्ञानवतः कस्यचित् नित्यफलप्रे
प्सामनपेक्ष्यतद्विवेकमात्रेण कर्मफलविरागउक्तः नित्यफलप्रेप्सुषां तस्यास्युपायान्येषणं च पश्चादुक्तं
अयंक्रमोनित्यत्वं सत्यत्वमनित्यत्वमसत्यत्वमित्यादिव्याख्यानेन एव युज्यते न तु नित्यत्वं स्थायित्वमनित्यत्वं
मस्थायित्वमित्यादिव्याख्याने अस्थायित्वं भोगं भुंजानस्तत्परित्यागे स्थायिभोगमालक्ष्यैव तस्यास्युपायमनि
ष्यन्ततो विरज्यते नान्यथा अनृतासक्तस्तु कश्चित् तदनृतत्वमालोच्य तथा विधसत्यवस्तुलाममन
नुसंधायापिततो विरज्यत इति नित्यानित्यवस्तुविवेकासिद्धिर्ज्ञांकापरिहाराय कर्मफलनित्यत्वप्र
तिपादकवाक्येभ्यस्तदनित्यत्वप्रतिपादकवाक्यानां प्राबल्यस्यैवोपपत्तिमत्तया अतः शङ्कस्य व्याख्ये
यतया प्रसिद्धनित्यानित्यविवेक एवावधिपक्षितः न तु सत्यासत्यविवेकस्तथा सति विधसत्यत्वप्रति
पादकवाक्येभ्यस्तन्निष्पन्नप्रतिपादकवाक्यस्य प्राबल्यपरतयैव तद्व्याख्याने करणौचित्यादिति
विवरणाभिप्रायः ॥ अथ सत्यासत्यविवेकस्य नवैराग्यहेतुत्वं संभवति अनृततया स्वाप्रिकपदार्था
नवगच्छतोपिकामुकस्य तेषां सुखसाधनतामवगत्य तदुपयोगिमंत्रौषधिसेवादौ प्रवृत्तिदर्शना
दिति नैतन्मते विवेकादिक्रमउपपद्यत इति चेत्कस्यचित् निर्लज्यकामुकस्य तथा प्रवृत्तिदर्शनेपि ॥

बुध्वाप्यत्यंतवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ॥ वध्नातिवासनां भूयो नरो नासौ स गर्दभ इत्यभिपुक्तवचनम
 नुसंदधानस्यैश्वरानुग्रहेण लब्धसत्त्वशुद्धेरात्मातिरिक्तस्यासत्यतामनुसंदधतः पुरुषधौरेयस्य तेषु
 विरागो भवत्येवेति तादृशपुरुषविशेषाभिप्रायेण विवेकादिभ्रमकथनस्यैतन्मतेष्वपि रोधादधिक
 माकरेषु द्रष्टव्यं ॥ यत्तु तस्मात्परमतेनित्यानित्यविवेको न युक्त इत्युक्तानापीहामुत्रार्थफलभोगवि
 रागः संभवति विपरणोविषयैरपि नित्यात्मस्वरूपमेव सुखमभिव्यज्यते न तु जन्यं सुखमस्तीत्युक्तत्वे
 न वैषयिकसुखेपि विरागायोगात् मोक्षे रागवतः तत्त्वतो भेदशून्ये भोगे विरागायोगाच्चेति चंद्रिकायां
 दूषणमुक्तं तदसत् ॥ वैषयिकसुखस्य ब्रह्मानंदरूपतोपगमेपि तस्यानभिव्यक्तस्यापुरुषार्थतया
 काव्यमानायाश्च विषयसंबन्धाधीनतदभिव्यक्तेरनित्यतया ततो विरागे बाधकाभावात् कर्माधीना सु
 खाभिव्यक्तिः स्वोत्तरावरणनियता ॥ ३ ॥ स्माधीनब्रह्मानंदमभिव्यक्तिश्च न तथेति विवेकस्य तादृशवैरा
 ग्यहेतुत्वसंभवाच्च न शक्यं तत्रावकाशः ॥ अतिरिक्ते वैषयिकसुखे ब्रह्मानंदमति योगिकतात्त्विकभे
 दशून्यत्वेपि अनित्यत्वस्य दुरुपगम्यतया तत्र वैराग्ये बाधकाभावाच्च ॥ ततः त्वारख्या तशमादिसंपत् ॥
 ततः मोक्षेष्ठा ॥ मोक्षश्चात्यंतिकी अविद्यानिवृत्तिस्तदुक्तं अविद्यानिवृत्तिर्मोक्षः सा च बंधउदाहृत इति
 तस्याश्चाधिकरणीभूतनित्यब्रह्मानंदरूपत्वात् पुरुषार्थत्वमविरुद्धं ॥ अथैवं मोक्षस्य नित्यसिद्धात्

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

रूपस्य काव्यत्वानुपपत्तिरधिकेवल नित्यानंदरूपेणा होस्वित्मानविषयत्वेनोताविद्यात्य कबंधाभावि
 शिष्टत्वेन ॥ नाद्यतस्यनित्यसिद्धत्वात् ॥ नद्वितीयस्तस्यस्वप्रकाशतयाभानाविषयत्वात् ॥ नतृतीयः ॥ आ
 परणस्यतत्रकल्पितत्वेनतदभावस्यापरणकालेपिसत्वादितिचेन्न ॥ निवृत्तिरात्यामोहस्यज्ञातत्वे
 नोपलक्षितइत्युत्तरार्धेनचरमवृत्त्युपलक्षितनित्यसिद्धात्पनएवाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्वरूपत्वा
 भिधानेनतस्यनित्यसिद्धपूणानिंदस्यस्वरूपतो नित्यत्वावगमेपिदुःखनियततदावरणविद्वेषात्तदा
 वरणविरोधिवृत्त्युपलक्षितत्वेनतादृशवृत्तिविशिष्टत्वेनवाकाव्यतोपपत्तेः ॥ वृत्तिरूपोपलक्षणस्य
 विशेषणस्यजासाध्यतयैवमोक्षस्यविचारसाध्यता ॥ नचोपलक्षणादिनिवृत्त्यामुक्तेरपिनिवृत्त्यापत्तिः
 शङ्क्या ॥ पाकेनिवृत्तेपिपाचकनिवृत्तेरदर्शनात् ॥ तदुक्तंउपलक्षणानाशेपिमुक्तिः स्यात्पाचकादिव
 त्इति ॥ एतेनमुमुक्षाचेपरमतेनमुक्तामोक्षस्यनित्यसिद्धात्पनएवाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्वरूपत्वा
 क्तंनिरस्तं ॥ यदपिचंद्रिकायांवृत्त्युपलक्षितस्यपश्चादिव पूर्वमपिज्ञत्वाच्चेत्युक्तंतदभिप्रायस्तुनि
 रुक्तात्पनः मोहकालेपिसत्त्वेनतदानीमपितद्वान्यापत्तिरितितदपिमंदं ॥ पूर्वमसिद्धस्योपलक्ष
 णत्वायोगात्नहिपाकसंबंधात्पूर्वपाचकोभवतितथाव्यवहृयतेवा अपितुपाकानंतरमेवेतितादृ
 शवृत्तेरनित्यत्वेपितदभिव्यक्तानंदस्यनित्यतयानविचारस्यनित्यफलकत्वानुपपत्तिः आनंदाभिव्य

किरपिस्वरूपभूतानञ्जन्यसाक्षात्कारः ॥ अथतादृशानंदाभिव्यक्तेः पुमर्थता असंभव दुक्तिकैवन-
 हिस्वरवात्मतापुमर्थः स्वरवीस्यामितीच्छावत्सुखंस्यामितीच्छाया अदर्शनात्पुमर्थताया इच्छानियम्य-
 त्वात् अन्यथायौत्थमतसिद्धनित्यात्मनाशादेरपिपुमर्थतास्यात् अतएवपरकीयसुखंनपुमर्थः तथेच्छा
 विरहात् ॥ मैवंसुखादौपुमर्थत्वंहिनस्वकीयत्वादिप्रयुक्तंगौरवात्किंतुसाक्षात्क्रियमाणतयातयाचा
 न्येच्छानधीनेच्छाविषयस्येवतादृशेच्छाविषयकसाक्षात्कारविषयस्यापिपुमर्थत्वानुक्तेः पुमर्थत्वाक्षतेः
 नचसाक्षात्क्रियमाणतयासुखस्यपुरुषार्थत्वे अस्मदादिस्वरमीश्वरस्यापिपुमर्थः स्यादितिवाच्यं ॥ हे
 यतयाअज्ञातत्वस्यापितत्रप्रयोजकत्वात् ॥ स्वसंबंधित्वेनस्वरवादेःपुरुषार्थत्ववादिनापिनिषित्सु
 खेपुरुषार्थत्ववारणायतत्रतस्यप्रयोजकत्वस्यावश्यंवाच्यत्वेनास्मन्मतेगौरवविरहात् ॥ अथैवमपि
 कस्यायंमोक्षः पुमर्थः किमहमर्थस्याहोस्वित्तिन्मात्रस्य ॥ नाद्यः अहमर्थस्यमुक्त्यनन्ययातृनांत्यः ॥ अहमुक्तः
 स्यामिति वत्चिन्मात्रमुक्तंस्यादितिकस्यापीच्छाया अननुभवान्मैव ॥ अहमर्थगतचिदंशमहमुक्तः
 स्यामितीच्छोपलक्षितमुक्तिकालान्ययिनं प्रतिमोक्षस्यपुमर्थत्वाविरोधात्स्वाभाविककर्तृत्वाश्रयीभूतस्या
 चिदंशस्यैवाहंप्रत्ययेभासमानस्यानात्मत्वोपगमात्विशिष्टधर्माणामपिकेषांचित् असतिबाधकेप्रमाणा
 नुसारेणविशेष्यगतत्वोपगमाच्च ॥ एतेनकिमहमुक्तः स्यामितीच्छामुमुक्षाचिन्मात्रंमुक्तंस्यादितीच्छा

वानाद्यः ॥ त्वन्मते ह मर्थस्य मुक्त्यनन्ययात् नान्य इत्यादिचंद्रिकोक्तमपास्तं ॥ यादृशविशेषणवताकामि
तं तादृशविशेषणवति जीवन्मुक्ते मुक्त्यन्ययोस्त्येवमन्यते न व मते तु लोकांतरप्राप्तेरेव मोक्षतया काम
यितृशरीराद्यविशेषित एव तदन्ययस्य वाच्यतया तव मते एवानुपपत्तेश्च ॥ न नूक्तविवेकादिसाधन
चतुष्टयमसिद्धं अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः स्मृतं भवति अपामसो यममृता अभूयस्वर्गलोकै
न भयं किंच नास्ति न तत्र त्वं जरया विभेषि उभेतीर्त्वाऽशनायापि पासे शोकातिगोभोदते स्वर्गलोक इ
ति वाक्यैः कर्मफलानामपि नित्यत्वशोकादिरहितत्वप्रतिपादनात् ॥ न चैतानि वाक्यानि यत्कृत-
कृतदनित्यमिति न्यायानुसारेण कर्मफलानां चिरकालावस्थायित्वबोधकानीति शङ्क्यं ॥ वचनवि
रोधेन्यायस्याभासत्वादिति शङ्कायां सूत्रे अतः शब्दः ॥ नन्यतः शब्देनाथ शब्दलभ्यविवेकादेर्यदिग्र
हणं तदा अथ शब्देनोक्तस्यैव पुनस्तः शब्देन परामर्शो ह्यस्तीति शङ्का प्रतिपाद्यत इति
वक्तव्यं तच्चायुक्तं आनंत्याभिधाय काथ शब्देन तल्लाभादिति चेन्न ॥ अथ शब्देनोक्तस्यैव पुरव्ययावृ
त्त्या अतः शब्देन परामर्शोपित धेतुत्वापवादशङ्कायां व्यर्थं सत्ज्ञापयतीति न्यायेन लक्षणया लब्धा
त्यत्वेन परामृश्यते तेन चालब्धात्यत्यशङ्कोपोद्भूतया अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः स्मृतं भ
वतीति वाक्यं सूच्यते लक्षितेन च तदुपपत्तितया तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवास्य पुण्य

चित्तोलोकः क्षीयत इति वाक्यं सूच्यते ॥ एतेनाथशब्दोक्ताधिकानभिप्रायिनापवादशङ्कानिरासे अथ
 शब्देनैव तन्निरासप्रसंगादिति चेद्विकोक्तं विवरणदूषणं परास्तं ॥ तथाच न केवलमुक्तन्यायेनोक्तशु-
 तीनामन्यथानयनं किंतु न्यायोपोद्धूलितश्रुत्या तद्यथेहेत्यादिश्रुतिर्हि यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायम-
 नूद्य कर्मफलानित्यत्वं प्रतिपादयति अतः साश्रुतिरूपपत्तिरूपतात्पर्यलिंगसहिता तद्द्रविताक्षयमि-
 त्यादिश्रुतितो बलवती एवं आत्मा वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यामिति वचनं तथा न ह वै सशरीरस्य प्रिया
 प्रिययोरपहतिरस्तीति वचनं चोपपत्तिरूपतात्पर्यलिंगसहितं स्वर्गलोके न भयमित्यादिवाक्यात्
 बलवत् ॥ अपि च विशिष्यहिरण्यगर्भस्यैव भयमास्मायते सो विभेत् स वै नरे मे इति का कथा इतरेषां
 तस्मादक्षयमित्यादिवाक्यमापेक्षिका मृतत्वाभिप्रायं तथाह्युपवृंहितं आभूतसंपूर्वं स्थानममृतत्वेन
 भाष्यत इति न विवेकाद्यसिद्धिः ॥ अत इति ल्यपलोपे पंचमी तथा चेमां मुमुक्षामवाप्येत्यर्थ इति के-
 चित् ॥ अस्मिन् न्ययेन परोक्तदूषणावकाशोपि तरति शोकमात्मवित्तिविद्वान्नामरूपा द्विमुक्तः ब्रह्मवि-
 त् ब्रह्मेव भवति तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ॥ यदा चर्मवदाकाशं चेष्टयिष्यति मानवाः ॥ तदा देवमधिज्ञा-
 यदुःखस्यांतो भविष्यति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनं ॥ ज्ञाने त्वनाहते तस्मिन् सर्वं ब्रह्म-
 मयं भवेत् ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीव परमात्मनोऽभेदविषयं ज्ञानं तदिदं मोक्षसाधनमित्यादि

श्रुतिसृतिवाक्यैर्निर्विकल्पकसाक्षाकारात्मकारवंडब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमवगम्यते तच्च ज्ञा-
 नमुमुक्षांतसाधनसंपत्त्यनंतरं श्रुतमतमकर्मभिराराधितेश्वरप्रसादजनिता संभावनादिसकलचित्त-
 दोषनिवृत्तेः शुद्धचित्तस्य कस्यचित्साक्षिमात्रमास्य प्रमात्वकरूपस्वतः प्रामाण्यकवेदांतवाक्येभ्य-
 एवं संप्रवर्तितं प्रतिविचारशाल्मस्य वैख्येपि आपाततो विरुद्धार्थकतया प्रतीयमानानि वा-
 क्यांतराण्यालोचयतः असंजातचित्तदोषनिवृत्तेः संजाततात्पर्यसंशयस्य मंदाधिकारिणः उत्सर्ग-
 सिद्धनिरुक्तस्वतः प्रमात्वकवेदांतेभ्यो जातज्ञानस्यापि स्वतः प्रमात्वापवादकतात्पर्यमसंशया-
 दिनानिश्चिता प्रामाण्यकत्वस्य संदिग्धप्रामाण्यकत्वस्य च वादुर्वारितयानाविद्यानिवर्तकत्वमिति
 तात्पर्यमसंशयादिनिरासाय विचारशाल्मसावश्यकमित्यभिप्रायेण ब्रह्मजिज्ञासोपदिष्टा भग-
 वता सूत्रकारेण ॥ तदुक्तं श्रीमताभिप्रायेण ब्रह्मजिज्ञासाय दस्यावयवाद्यैकधनोपसरे जातुमिच्छा-
 जिज्ञासा अवगतिपर्यंतं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मफलविषयत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणे-
 नावगंतुमिष्टं ब्रह्मब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थनिःशेषसंसारबीजाविद्यानिबर्हणादितितत्रायमर्थः ॥ नन्व-
 नवगते वस्तुनि इच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलभूतं विषयज्ञानं वक्तव्यं ब्रह्मज्ञानं तु जिज्ञासायाः फलं
 तदेव कथं मूलमित्याशंक्या हापगतीति ॥ आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः तत्पर्यं

तो ऽ वधिर्यस्यात्मसाक्षात्काररूपवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म तदेव फलं मूलं त्वोपातज्ञान
 मिति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिः ॥ ननु गमनस्य ग्रामः कर्म तत्प्राप्तिः फलमिति भेदा
 त्वर्मेव फलमित्युक्तमित्याशङ्क्याह फलेति ॥ क्रियांतरेन भेदेऽपि सविषयेच्छादिरूपायाः क्रियायाः
 फलविषयत्वात् कर्मेव फलमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ ज्ञानेनेति ज्ञा
 नंवृत्तिरवगतिस्तत्फलमिति भेद इति भावः ॥ अवगतुं अभित्य जयितुं अवगतेः फलत्वं स्फुरय-
 ति ब्रह्मेति ॥ हि शब्दोक्तं हेतुमाह निःशेषेति ॥ बीजप्रविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः ॥
 ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्म जिज्ञासा ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति वक्ष्यमाणलक्षणं न ब्रह्मणत्वादिजाति-
 वेदकमलासनादिस्तथासति जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रासांगत्यप्रसंगात् ब्रह्मण इति
 कर्मणिषष्ठीनशेषे जिज्ञासेत्यत्र स न प्रत्ययवाच्यायाः इच्छाया ज्ञानं कर्म तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म तत्र
 सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वादिच्छायाविषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं क
 र्मेव षष्ठ्यावाच्यमिति युक्तं ॥ नच ब्रह्मविषयकप्रमाणादिकमन्यदेव शेषषष्ठीपक्षे तत्कर्मास्तु ब्र
 ह्मतु शेषितया तत्र संबंध्यतामिति वाच्यं तथासति श्रुतं कर्म त्यक्त्वा न्यदश्रुतं कर्म कल्पयतः पिंडमुत्सृ
 ज्य करं लेदीति न्यायेन प्रयासवैफल्यत् ॥ नच शेषषष्ठीपक्षे ब्रह्म संबंधि जिज्ञासा प्रतिज्ञालाभेन ब्र

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

म्हाश्रितलक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानामपिविचारप्रतिज्ञासाधोभवतितज्जिज्ञासायाअ-
 पिब्रह्मज्ञानार्थत्वेनब्रह्मसंबधित्वात्कर्मपष्ठ्यानुब्रह्मकर्मकविचारः प्रतिज्ञातोभवतीतिनभयास
 वैफल्यमितिवाच्यं ॥ सूत्रेणमुखतः प्रधानस्यब्रह्मणःविचारेप्रतिज्ञातेयैर्विचारितैर्विनाब्रह्मविचा-
 रितंनभवतितेषामुपकरणानांविचारस्यार्थिकप्रतिज्ञासिद्धेः ॥ तद्विजिज्ञासस्वेतिजिज्ञासायूलभू-
 तश्रुतौद्वितीययामुखतएवब्रह्मणः कर्मलोकेः श्रुतिसूत्रयोरैकार्थ्यायकर्मणिषष्ठ्याएवोचितत्वा-
 त्स्पष्टं चेदंभाष्यादौविवरणमतेजिज्ञासाशब्दः ज्ञातुमिच्छाजिज्ञासेतियोगेनज्ञानेच्छायांयौगिकः
 ज्ञापातोज्ञानार्थकत्वात्सन्प्रत्ययस्येच्छार्थकत्वात्दृष्यमाणफलीभूतज्ञानानुकूलेच्छासाध्येवि-
 चारेनिरूढलाक्षणिकः ॥ अथातः शब्दोपूर्वोक्तार्थकावेवकर्तव्यपदंचाध्याहार्यतयाचविवरणमते
 अथनित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनसंप्रत्यनंतरमतउक्तश्रुतीमासत्वात्मुमुक्षुण्यमाणफलीभू-
 तब्रह्मज्ञानायवेदांतवाक्यैस्तादृशज्ञानानुकूलविचारः कर्तव्यइतिसूत्राक्षरार्थः ॥ यत्तुजिज्ञासाश-
 ब्दतोहीच्छामज्ञात्वैवविज्ञानतेविचारंलौकिकास्तेनतत्रायंरूढदृष्यतेअन्यथामंडपादीनांग्रहादौस्या-
 न्नरूढतागंगाशब्दात्तुतीरादितत्रपूर्वंप्रकाशते ॥ तथाहिजिज्ञासाशब्दात्पीमांसाशब्दादिवेच्छाप्रती-
 त्यभावेपिविचारः प्रतीयतेअन्यथापुमुत्सापदादपिविलबेनतत्प्रतीतिसंभवात्नियमेनजिज्ञासापदं

न प्रयुज्येत स्वीकृतश्च त्वयापि विचारसाध्यज्ञानेच्छा जिज्ञासापदान् प्रतीयते नोपदेशमात्रसाध्य-
 ज्ञानविषयेच्छेति वदता विचारप्रतीतेरिच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वाभावः एवं च तद्विजिज्ञासस्येत्यादावस्मि-
 न् सूत्रेन विधौ लक्षणा अन्यथा लोके मंडपशब्दस्य मंडपानकर्तृरूपयौगिकार्थसंबंधात् ग्रहविशेषे
 प्रवीणकुशलादिशब्दानां च प्रकृष्टवीणावादकादिगत प्रागल्भ्यगुणयोगादेव निपुणे वा जिज्ञाशब्-
 दस्य वाजिशब्दवाच्यान्यत्संबंधादेवाश्च जातौ प्रयोगसंभवाद्भूतिर्न स्यात् ॥ वेदे चापरिमितं देयमित्या-
 धानप्रकरणे श्रुतस्यापरिमितशब्दस्य परिमितान्यरूपमुख्यार्थनिष्ठाने कत्वरूपगुणयोगादेव बहु-
 त्वपतिप्रयोगसंभवात् रूढिर्न स्यात् ॥ उक्ता च रूढिषष्ठे ॥ न च प्रवीणादिशब्दे इष्टापत्तिः यौगिका-
 र्थप्रतीत्यभावेऽपि नैषु पुण्यप्रतीतेः ॥ न चैवं वैश्वदेवेन यजेतेत्यादौ वैश्वदेवीमामिति वाक्यविहितयागे
 यौगिकस्य वैश्वदेवशब्दस्य वैश्वदेवा वैश्वदेवसमुदाये गंगादिपदादेश्यतीरादौ लक्षणान स्यात् किंतु रू-
 दिरेव स्यादिति वाच्यं ॥ तत्र मुख्यार्थप्रतीतिपूर्वकमेव तदप्रतीतिः प्रकृतं च तदभावादित्यस्योक्तत्वात्
 किंच ज्ञानसामान्येच्छायास्त्वन्यतेकाप्यभावादपरोक्षज्ञानेच्छायांच जिज्ञासाशब्दस्यावयवशक्त्यभा-
 वात्समुदायशक्तेः कल्प्यत्वाविशेषे विचारे समुदायशक्तिरापरोक्षेच्छायांच लक्षणेत्येव किं न स्यात् त-
 स्यात् जिज्ञासाशब्दो विचारे रूढ एवेति परेणोक्तं तदसत् ॥ जिज्ञासाशब्दादिच्छाप्रतीतिं विना विचार-

प्रतीतेरसिद्धेरन्यथानिरूढलक्षणिके सर्वत्रैवेत्यमाख्यातुं शक्यतयानिरूढलक्षणोच्छेदप्रसंगात्
 उक्ताहिसाकाव्यप्रकाशत्याख्यायांकुशलादिपदेषु ॥ कर्मणिकुशल इत्यादौ दर्मग्रहणायोगान्मुख्य
 र्थबाधे विवेचकत्वादौ संबंधे रूढितः प्रसिद्धेरिति ॥ काव्यप्रदीपेपिरूढितोयथा कर्मणिकुशल इत्या
 दौ ॥ अत्र दर्मग्रहणायोग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वं च संबंधः एव त्वगादिपदानां चर्मवाचका
 नां त्वगिंद्रियादावपीति ॥ यद्यपिकैश्चिदालंकारिकादिभिः ॥ कुशललावण्यकुंडलादिपदेषु दक्ष
 त्यादिकंप्रवृत्तिनिमित्तमवलंब्यावयवार्थाप्रतीतावपितत्प्रतीतिचोपेत्य रूढिरेवोपगता तथापियत्र
 प्रवृत्तिनिमित्तस्यावयवार्थप्रयोगप्राचुर्याभावात्तस्य ह्यदित्यप्रतीतिर्बाधप्रतिसंधानं विना पितत्प्र
 तीतिश्च तत्रैव रूढिशक्तिरुपगतानत्वं न्यत्रापियथोक्तं काव्यप्रदीपोद्योते कुशलोलावण्यमंडपः कुं
 डलमित्यादौ व्युत्पत्तिनिमित्तस्य ह्यदित्यप्रतीतिर्बाधप्रतिसंधानं विनापि प्रतीतिश्च कुचेः कलशिकुशल
 पदस्य साधनाच्च रूढिशक्तिरेवात्रेति केचित् इत एवास्वरसादाह त्वगिति एवं तैलपदस्य तिलविका
 रद्वयेशक्तस्य सार्षपेपिनिरूढलक्षणेति क्वचिदवयवार्थाप्रतीतावपितत्प्रतीतिरस्तीति तु गंगादि
 पदात् क्वचित्प्रवाहादिप्रतीतिं विनापि जायमानतया तीरप्रतीत्या समाश्रयात् स तेन कुशलमंडपा
 दिशब्देष्वाभावयवार्थमंतरप्रवृत्तिकः किंपदस्य जिज्ञासितेशक्तिः आनंत्याभिधानप्रयोज

कजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोद्यर्थः संगतिरित्यादिप्रचुरप्रयोगस्य ज्ञानेच्छाया मध्युपलंभान् ॥ एतेन
 गाजिज्ञाहोव्याख्यातः ॥ यत्परिमितं देयमित्यत्रापरिमितशब्दस्य बहुत्ववाचकत्वमुक्तं तदयुक्तं ॥
 परिमितान्यमुख्यार्थस्यालीकत्वात् प्रक्रांतपरिमित्यभावस्य लक्षणैकगम्यत्वाच्च ॥ विवरणमतेज्ञा
 नसामान्येच्छाया असत्त्वकथनं तु ज्ञानस्वत्वविषयमाणाविषयेण सहाचमत्तमिष्यते अनवगतविषयेद
 च्छायाअयोगात् ततश्च प्रतिपन्नेवस्तु निज्ञानमिष्यमाणं संदिग्धेति श्वयफलं चापरोक्षेऽपरोक्षफलं
 वेष्यते इतितत्रत्यविवरणं येनैवाचार्यानभिप्रेततया पूर्वमेव व्याख्यातं ॥ यदेवजलमाहरेत्या
 दौ योग्यतया छिदेतरपरादेरिव निश्चय रूपस्यापरोक्षरूपस्य वा ज्ञानस्य योग्यतया जिज्ञासापदा
 भ्दानेपिन तत्र ताद्रूप्येण ज्ञापातुर्वाच्यत्वमेवं विचारसाध्यज्ञानेच्छात्वेनापिन तद्बोध्यता किंतु वस्तुतो
 यद्विचारसाध्यं ज्ञानं तद्विषयकेच्छाया ज्ञानेच्छात्वसामान्येनैवेति जिज्ञासाशब्दे विचारसाध्यापरो
 क्षज्ञानेच्छावाचकत्वमस्माकमनुमतमित्यपिन युक्तं ॥ एवं ज्ञानेच्छारूपवाच्याय संबधिनिविचारे
 निरूढलक्षणेति मतेन काचिदनुपपत्तिः ॥ विधिस्थलेष्वपिलक्षणाभ्यां यानुगृहीतान दोषा येति तु सर्व
 संमतं ॥ निबं धेतु जिज्ञासानामनविचारः इच्छायां सन्विधानात् ॥ न च शास्त्रप्रवृत्त्यंगविषयप्रयोजन
 सूचनेन स्वार्थपरत्वोपपत्तौ विचारलक्षणा युक्ता एवं च मुमुक्षानंतरं ब्रह्मजिज्ञासा भवितुं युक्तेत्येव श्रौ

तः सूत्रार्थः विचारस्त्यार्थिकः ज्ञातुमिच्छाहिसंदिग्धे विषये निर्णयाय भवति निर्णयश्च विचारसापेक्ष
इति इच्छानिमित्तेन विचारा स्तेपादार्थिके चास्मिन्नर्थे कर्तव्यपदा ध्याहार इत्युक्तं ॥ यन्तु श्रौतार्थेऽनुवा
दत्वापत्तिरिति परोक्तदूषणं ॥ तदसत्सफलानुवादत्वस्येष्टत्वात्फलस्य दर्शितत्वात् ॥ निबन्धम
तेन द्विजिज्ञासस्वेत्यादेरप्यविधिरूपत्वाच्च न सूत्रस्य श्रुत्यनुसारिता आर्थिके विचारे कर्तव्यत्वा
भिधानं च सिद्धांतकोटिनिगमनरूपतया न निष्फलं विचारसार्थक्य एव शास्त्रारंभसिद्धेः विचारं
विना इच्छाया अनुपपत्तिरित्यस्य तं विना इच्छाया विषयसिध्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ एतेन तद्विजि
ज्ञासस्वेति श्रुत्यनुसारिणा सूत्रेणेच्छाया अविधेयत्वेन लक्षणयापि विचारस्य विधेयत्वमावश्यकं
किंचैवं सति जिज्ञासा संभवप्रदर्शनात्त्रेणैराकांक्ष्यान्नार्थिकविचारकर्तव्यतापरत्वं शास्त्रारंभच
त्तस्य फलत्वेनैव सिद्धेः कथंच विचारविनेच्छाया अनुपपत्तिः येन विचाराक्षपकतानहिकारणस्य
कार्यं विनानुपपत्तिः ॥ नचेच्छाविचारसामग्रीफलेच्छायां सत्यामपि साधनानुष्ठानादिति परप्रलपि
तं निरस्तं ॥ कौमुद्यां तु यस्यादधिकारिणां ब्रह्मज्ञानेच्छा संपन्ना तस्मात् ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यप्यंतर-
वाक्ये श्रुत्या इच्छापरत्वेपि महावाक्ये लक्षणयापि विचारपर इत्युभयपरोजिज्ञासा शब्द इत्युक्तं ॥ नचा
त्रयुगपत्पृतिद्वयप्रसंगः आवृत्तौ वृत्तिद्वयस्यादोषत्वात् अनावृत्तावपि गंगायां मस्त्यघोषौ स्त

114511

चित्प्रतिपाद्यमानोनिः श्रेयसात्प्रतिहन्येत अनर्थं च यात्तस्मात्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमु-
खेन वेदांतवाक्यमीमांसातदविरोधितर्कोपकरणानिः श्रेयसप्रयोजनाप्रस्तूयते इति भाष्यं-
संक्षेपतो व्याख्यायते ॥ अथ मवर्णके बंधस्याध्यस्तत्त्वोक्त्या विषयादिष्वसिद्धावपि ब्र-
ह्मप्रसिध्यप्रसिध्योर्विषयादिसंभवा संभवाभ्यां शास्त्रारंभसंदेहे पूर्वपक्षमाह तत्पु-
नरिति ॥ तत्रायमाशयः वेदांतमहावाक्यतात्पर्यनिर्णयेन तादृशवाक्यार्थप्रतिपत्तिप्रयोजनमि-
दं शास्त्रमित्युक्तं न युक्तं तद्द्वितितत्त्वदार्थप्रसिध्यभावेन तादृशवाक्यार्थस्य दुर्ज्ञेयत्वात् ॥ यद-
चाधीतसांगत्याध्यायस्य निगमनिरुक्तत्वाकरणादिना ब्रह्मादिपदात्तत्वसिद्धिस्तर्हि-
तत एव पदार्थज्ञा(६) कदाचिदप्यसिद्धमिति विवेचयितुं शक्यं ॥ अत्रास्ति तावत्ब्रह्मनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभा-
वमित्यादिसर्वस्यात्मत्वाच्चेत्यतः प्राकृतनंतत्वदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनपरं सर्वस्यात्मत्वाच्चेत्यादि
प्रतीयादित्वंतत्त्वं पदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनपरं आत्मानं ब्रह्मेति भाष्यमुक्तपदार्थमोक्षेयक्यार्थप्रतिप-
त्युपयोगिताप्रदर्शनपरं वदितर्हि त्यादिपुनरापन्नमित्यंतं पूर्वोक्ता संक्षेपकत्रिंशद्विस्तृतीकरणपरं ॥

नतद्विशेषं प्रतिविप्रतिपत्तेरित्यादिभाष्ये चाप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितनिर्णयात्मनो मूलाविद्यानि
वर्तकतावच्छेदकशक्तिमतो ज्ञानस्य प्रागसत्त्वप्रदर्शनेन विचारसाफल्योपपादकं ॥ तत्र विरु-
धन्यायानां बलाबलानिर्णये सत्प्रतिपक्षतया तत्त्वनिर्णयप्रतिरोधः तत्संशयो वा तन्निश्चये कथं
चित्ज्ञाने अप्रामाण्यसंशयो वा दुर्वारः दुर्लभश्च तादृशज्ञानविशेषो सति प्रतिबंधकयोरसंभाव-
नाविपरितभावनयोः प्रतिघात इत्यवश्यं कर्तव्यो विचार इत्यभिप्रायकं ॥ तत्र कर्तृत्वाद्युपलक्षि-
तजगत्कारणत्वाद्युपलक्षितसच्चिदानंदघनब्रह्मैक्यरूपवाक्यार्थप्रतिपत्तौ विरोधिनीर्घिप्रतिप-
त्तीराह देहमात्रमित्यादिना ॥ तत्र त्वंपदार्थधर्मिकाः विप्रतिपत्तयो लोकायतादिसांख्यातानां ॥ तत-
श्चास्तितद्धातिरिक्त इति विप्रतिपत्तिः सेश्वरसांख्यकणभुगक्षपादपाशुपतादीनां ॥ आत्मासमो-
क्तुरिति तु सिद्धांतकोटिके प्रवृत्तिः ॥ तत्र सत्त्वित्वाद्युपलक्षितत्वं तत्त्वप्रतिपत्तौ तद्वत्तुः परमात्मा मोक्तु-
रौपाधिकभोगवतो जीवस्यात्मा पारमार्थिकं रूपमिति तदर्थः ॥ एतेन ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वार्थमेव
प्रत्यगर्थेऽहमस्मीति प्रत्यक्त्वरूपेण सामान्येन प्रतिपत्तिश्चावर्कानामहमर्थे देहेन्द्रियमनःशून्य-
त्वादिविप्रतिपत्तेर्विशेषप्रतिपत्तिश्चेत्युक्तमिति चंद्रिकादायस्थानतमनूद्य न चैतद्युक्तं ॥ व्यधि-
रणत्वात् ॥ प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवेति चेदस्तु तावत्तथापि न तावत्विषं ब्रह्म जिज्ञासा धर्मिप्रतिविंबे-

जिज्ञासाया अदर्शनेन ब्रह्मोद्दिश्य प्रत्यगभेदादिविधानाय ब्रह्मण्येव तं योर्वक्तव्यत्वात् ॥ नापि देह-
त्वादिनाविप्रतिपन्नः प्रतिबिम्बः प्रत्यगर्थ एव जिज्ञासाधर्मी ॥ प्रतीचो ब्रह्मत्वेन जिज्ञासा च ब्रह्म जिज्ञासा चेति यु-
क्तं ॥ लोके निश्चितेन धर्मिणि गानिश्चितेन प्रकारेण विचारपदाप्रयोगेण सूत्रे अश्रुतप्रत्यक्षपद-
कल्पनापातात् धर्मजिज्ञासेत्यादाविव श्रुतस्य ब्रह्मपदस्य कथं विचार इति प्रथमा कांक्षितधर्मि-
परत्वसंभवे तत्परित्यागेन तद्विपरीतप्रकारपरत्वेश्रुतहानापाताच्च विरुद्धांशत्यागेन मुख्यमात्रस्ये-
व चिन्मात्रस्यैवाभेदस्वीकारेण विशिष्टयोरभेदाभावेन ब्रह्माभेदविधानाय तस्योद्देश्यत्वासंभवा-
च्च ॥ किंच धर्मिण्यतदारोपनिमित्तत्वाल्लक्षणस्योत्तरसूत्रे प्रत्यगर्थः ब्रह्मत्वेन लक्षणीयः स्या-
त् न हि वस्तुतः पुरुषे इदंत्वादिना ज्ञायमाने स्थाणुत्यारोपः करणचरणादिमान् पुरुष इति पुरु-
षलक्षणोक्त्या निवर्तते किं त्वयमित्याद्युक्त्या न वा जिज्ञासुना प्रतीचो ब्रह्मत्वेन निश्चितं येन ब्रह्म-
णिलक्षिते प्रतीचिलक्षणविरोध्याकारोमिष्येति ज्ञायेत नापिलक्षणं प्रतीचोऽसाधारणधर्मति-
यातेन निश्चितं येन ब्रह्मणितत्त्वधनमुखेन ब्रह्माभेदो ज्ञायेत त्वत्त्वक्षेपिशारीरश्रोमयेपि हि भे-
देनैव मधीयते प्राणभृच्चाधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादौ जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्य जीवे निषेधात्-

अत एवोभयानुगतचिन्मात्रे त्वपदलक्ष्ये विप्रतिपत्तिः जिज्ञासा धर्मितुविंब्रम्हचिन्मात्रमेवेति प्रत्यु-
क्तं विशेष्यमात्रे विप्रतिपत्त्या विशिष्ट धर्मिकविचारादर्शनात् विशिष्टस्य मुमुक्षुभिरविचार्यत्वा-
च्चिन्मात्रे देहत्वादिविप्रतिपत्तेरभावाच्च सौत्रब्रम्हशब्दास्वारस्याच्च ॥ अथ जिज्ञासा धर्मिणि ब्र-
म्हण्येव प्रतीचोन्यन्नवेति विप्रतिपत्तेर्नैवैव्यधिकरण्यं तर्हि भवदीयभाष्ये इह सूत्रे प्रतीचिदेह-
त्वादिविप्रतिपत्त्युक्तिरुत्तरसूत्रे जीवाभेदकस्य लक्षणस्योक्तिश्चायुक्ता ॥ किंच ज्ञातं सामान्यतो ज्ञातं विशेषे-
ण विचार्यते ज्ञाता ज्ञातविभागस्तु निर्विशेषेन युज्यते ॥ उक्तंचानुव्याख्याने इदमित्यमिति ज्ञानं जिज्ञा-
सायाः प्रयोजनमिति दूषणो भ्दावनं परास्तं ॥ निरंकुशबृहत्त्ववाचिना ब्रम्हशब्देनैव जिज्ञास्ये स-
र्वज्ञत्वाद्युपलक्षिते वस्तुनिजैव तात्त्विकरूपाभेदस्यापिलब्धत्वेन सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितप्रत्यग-
भिन्न धर्मि जिज्ञासायाः कर्तव्यतात्वाभावात् तदज्ञा धर्मिज्ञानस्य चाधीतैः सांगैर्वेदांतैरेव सिद्धतया
तदर्थो विचारो न कर्तव्य इत्याशंकायामध्ययनमात्रसिद्धाप्रतीतिः नाज्ञाननिवर्तनक्षमा तात्पर्य-
संशयस्यानपोदितत्वेन संशयरूपत्वादप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वात् असंभावनादिरूपाज्ञाननिव-
र्तकतावच्छेदकशक्तिविरोधिदोषसाचित्याच्च ॥ तात्पर्यसंशयश्चादिविप्रतिपत्त्या ॥ यदि जी-
वस्य तात्त्विकं रूपं देहेन्द्रियादितस्य बुद्ध्याभेदायोगः यदि क्षणिकं विज्ञानं तदानीत्याभेदायोगः य

दिश्रून्यंतदासदभेदायोगः यदिच स्वाभाविकपरमार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमतदातादृशसर्व
 ज्ञत्वाद्युपलक्षितब्रह्माभेदायोगः भोक्तैवकेवलमिति सांख्यपक्षेपिजीवानांपरस्परंभेदोपग-
 मात्निरंकुशपरिच्छेदशून्यवस्त्वभेदायोगइतिजीवस्ययदनौपाधिकत्वंपदलक्षणीयरूपं
 तत्देहएवेत्यादिविप्रतिपत्तयोभवन्तिअनपोदितानिर्णतिबलाबलाश्रयतात्पर्यसंशयद्वारा
 वाक्यार्थानिर्णयेतन्निश्चयधर्मिकाप्रामाण्यग्रहेअसंभावनाविपरीतभावनादिदृढीकरणेच-
 हेतवः एवंतत्सदार्थधर्मिकविप्रतिपत्तावप्युत्थमितिक्ववैय्यधिकरण्यशंकावकाशः क्वाश्रुतहा
 नमश्रुतकल्पनंवास्पृष्टश्चायमर्थोनिबंधकल्पतर्वादिषुदर्शितः ॥ पंचपादिकायामपिताश्वस्तु
 तोब्रह्मपदार्थविषयाएवतदेकार्थत्वात्ब्रह्मशब्दस्येत्युक्तंतत्रतदेकार्थत्वादित्यस्यप्रत्यगभि-
 न्नार्थकत्वादित्यर्थः ॥ पूर्वाक्तरात्यावस्तुपरिच्छेदराहित्यबाधनंतल्लोभादितिभावः ॥ एवंब्रह्म
 णिविप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्यप्रकांतत्वात्अहंप्रत्ययविषयविप्रतिपत्त्यापिप्रणाड्याब्रह्मविप्रति-
 पत्तिरेवनिर्दिश्यतेयतोनाहंप्रत्ययविषयविप्रतिपत्तिप्रदर्शनेनकिंचित्कृत्यमस्ति तस्यात्सा
 ध्वेतदात्मासमभोक्तुरित्यपरइति ॥ योयमहमित्युल्लिख्यमानश्चेतनोभोक्तासब्रह्मैवेतिकैश्चित्
 प्रतिपन्नस्तस्याहंप्रत्ययसिद्धौभोक्तृत्वावभासोमिथ्यैवानाद्यनिर्वाच्याविद्याविलसितः परमा

र्थवस्तुयः सर्वज्ञ ईश्वरो हं प्रत्ययेऽनंत भूतः सोऽस्यात्मा स्वरूप भूत एव मसौ बृहत्पथार्थान्वयात् ब्रम्ह
 शब्दाभिधानीयत्वं लभते इतरथा तद्रूपविकलस्य न निरंकुशं बृहत्पथमिति न ब्रम्ह शब्दाभिधेयत्वं
 स्यादिति पंचपादिकायामेव प्रपञ्चितं ॥ तथा च मर्थः प्रनाड्या ॥ परं परया ॥ ब्रम्ह विप्रतिपत्तिरेव
 ॥ प्रत्यगभिन्नत्रिविधपरिच्छेदशून्यवस्तुविप्रतिपत्तिरेव ॥ उक्तरीत्या प्रतीचोदेहेन्द्रियादिरूपत्वा
 न्युपगमे च शुद्धबुद्ध्याद्यात्मकेतदभेदायोगादिति भावः ॥ अहं प्रत्ययेऽनंत भूत इति ॥ अविद्यो-
 पाधिकस्यांतःकरणाद्युपाधिकस्य च मायाविद्याविषयत्वतदाश्रयत्वाद्युपाधिकात् जीवात्त्याव
 हारिकभेदोपगमादिति भावः ॥ तदुपदर्शनार्थमेव भोक्तृत्वादौ भेदकधर्मे अविद्याविलसितत्वा
 द्यभिधानं ॥ अखंडार्थप्रतीतावुद्देश्यताविधेयत्वरूपविषयता ह्यानन्युपगमाच्च विरुद्धांशोत्यादि
 कमक्षतिकरं ॥ एकस्या एव च तादृशविषयताया ज्ञाता ज्ञातो भयात्मकवस्तुवृत्तितयोद्देश्यताविधेयतात्म
 नापरं साध्यवहीयते ॥ जन्मादिसूत्रोक्तं लक्षणमप्यविद्यांतःकरणाद्युपाधिकात् कल्पितभेदात् जीवरूपात्
 व्यावृत्तमेवौपाधिकानिर्वान्य भेदस्यापि तादृशविरुद्धधर्मासांकर्योपपादकतायाः व्यवस्थापितत्वात् तादृ
 शभेदश्च न तात्त्विकाद्वैतविरोधी ज्ञातं सामान्यतो ज्ञातमित्यादिदूषणाभासश्च प्रागेव निरस्त इति सर्वमनवद्यं
 ॥ श्रीमत्सांकरपादजभूषणेपरदूषणे ॥ शास्त्रस्याद्याधिकरणे स्वपक्षपरपक्षयोः ॥ १॥ सदसत्त्वज्ञापिकेयं रघुनाथकृतिः स्फुरं ॥ भू-
 यात्सत्तातोषणाय दुर्गादिविजयाय च ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ मायां कामपिशुद्धसत्त्ववपुषं संगृह्य लीलावशात् सृष्ट्वा विश्वमिदं प्रकाशकत
या सर्वज्ञशब्दोदितः ॥ कोशाकारतया विभाति विभुरप्यंतः परिच्छिन्नवत् तं प्रत्यंचय संगमद्वयमृतं
संविद्य मोदाम्यहं ॥ १ ॥ यद्विश्वस्थितिभंगकर्तृ तदिह ब्रह्मेति सूत्रोदितं व्याचरत्योरखलु विस्तरेण भग
वानाचार्यवर्यः स्फुरत् ॥ तत्राक्षेपशतं निवार्य कुधियामाक्षिप्य तत्कल्पितं यत्तत् शंकरपादभूषणमिदं
पश्यंतु सत्सूरयः ॥ २ ॥ जन्माद्यस्य यतः ॥ प्रथमसूत्रे ब्रह्मस्वरूपप्रमाणादिविचारः प्रतिज्ञातः तत्र
यत्र सर्वविशेषजातं कल्पितं यच्च सत्यज्ञानादिपदार्थेषु धर्मिभूतमखंडं वस्तु वस्तुगत्या स एव ब्रह्म-
शब्दार्थस्तादृशो ब्रह्मणिसर्वेवेदांताः प्रमाणमिति शास्त्रयो नित्यात् तत्तु समन्ययादित्येताभ्यामग्नि
मसूत्राभ्यां क्रियमाणः प्रमाणोपन्यासः जिज्ञास्यत्याभिमततादृशब्रह्मणः लक्षणेन निर्देशं विनाऽ
नाकाक्षित एव स्यात् ॥ (३) तत्राक्षेपशतं निवार्य प्रमाणाकारेण विदितं लक्षणं मुनेष्वेव ब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थ
मिदं सूत्रं ॥ तत्र पूर्वाधिकरणे परिच्छेदत्रयरहितस्यात एव प्रत्यगभिन्नस्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वमु
क्तं तदिहाक्षिप्य तदित्यनंतरसंगतिः ॥ यतो वेत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वाक्यानां ज्ञेये ब्रह्मणिसमन्य
यप्रतिपादनादध्यायसंगतिः पादसंगतिश्च ॥ तत्र वाचस्पत्यादिसंमतेत्यधिकरणरचना ॥ निरु
क्तस्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसंभवति वा न वा तदर्थं यतो वेत्यादिवाक्यं ब्रह्मलक्षणं प्रतिपादयति न वेति-

पूर्वोक्तिरयुक्तिभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां संशये यद्येवमुच्यते तत्सर्वपरिमितमशुद्धं विध्वंस्य बुद्धं च ॥ न च
 तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धं नित्यशुद्धमुक्तबुद्धस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षयितुं शक्यं ॥ न हि जातुकश्चि
 त्कृतकत्वेन नित्यं लक्षयतीति न यतो वेत्यादिवाक्यं ब्रह्मलक्षणार्थं ॥ नापि सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति
 वाक्यं तथाभूतब्रह्मलक्षणप्रतिपादकं ॥ तद्धि सत्यत्वादिधर्मस्य लक्षणत्वं बोधयति उत सत्यादिरू
 पधर्मिणः ॥ नाद्यः ॥ जिज्ञास्यत्वेनोक्तस्य परिच्छेदत्रयरहिता द्वितीयब्रह्मणो विरोधेन तादृशधर्मव
 त्यासंभवात् ॥ नापि द्वितीयः सत्यादिशब्दैर्लोके सत्यत्वादिधर्मविनिर्मुक्तसत्यादिस्वरूपाव्यवहा
 रेण तादृशस्वरूपाप्रसिद्धेः ॥ न च श्रुत्यैव तादृशधर्मिस्वरूपप्रसिद्धिः पञ्चगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म
 तत्सत्याद्यात्मकमित्येवंरूपेण कारणत्वसत्यत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकविधेयाद्यनेकधर्मसंसृष्ट
 तथा ब्रह्मबोधिकायाः श्रुतेः सकलधर्मविनिर्मुक्तधर्मिबोधकत्वासंभवात् ॥ किंचासाधारणधर्मो
 हिलक्षणं न धर्मोऽभिप्रेतलक्ष्यलक्षणमात्रानुपपत्तिरिति पूर्ववत् ॥ यतो वेत्यादिवाक्यान्तं जगज्जन्मा
 दिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं संभवत्येव तदुक्तं पाचस्पतिमिश्रैः ॥ मा भूदनुभूयमानं जगत्परिच्छिन्नत्वा
 त्तद्धर्मतया तदात्मतया वा ब्रह्मलक्षणं तदुत्पत्त्यादितुमपि व्यत्येव देशांतरप्राप्तिरिव सवितुर्ब्रज्याया इति
 ॥ तस्य च लक्षणस्येतरावृत्तितया काल्पनिकसंबंधेन ब्रह्मवृत्तितया च नातिव्यास्य संभवावकाशः कल्पि

तेनापितेनोपलक्षणेनयद्भजतमभात्साशुक्तिरितिकल्पितेनरजतेनशुक्तिरिवयज्जगज्जन्मादि
 कारणंतत्ब्रह्मेतिब्रह्मलक्ष्यतेकल्पितस्यतस्यमिथ्यात्वेनपरमार्थतोनिर्धर्मिकब्रह्मस्वरूपाविरोधित्वा
 त्कल्पितत्वेपितस्यब्रह्मासाधारणत्वाल्लक्षणत्वमुपपन्नमेवासाधारणधर्मसंबंधोहिलक्ष-
 णनिमित्तंनतत्सत्यत्वंकाकादीनामसंबंधानांगृहोपलक्षणत्वादृशनात्तच्चंद्रस्यशारवायमिवजगज्ज-
 न्मादिकारणत्वस्यतटस्थतयोपलक्षणत्वविवक्षयाचनविशिष्टज्ञेयतापत्यादिपरोक्तदूषणं॥एवंस-
 त्यंज्ञानमनंतमितिचश्रुतिश्रुतिपाद्यमखंडंसत्यज्ञानादित्वरूपमपिब्रह्मलक्षणंसंभवति॥नचतादृशावाक्या-
 नांपूर्वपक्षोक्तरीत्यातादृशाखंडब्रह्मस्वरूपबोधकत्वासंभवः॥यथार्थवादवाक्येषुमुख्येर्थाद्देयतावच्छे-
 दकविधेयादिसंसर्गबोधेसत्यपिलक्षणीयेस्तुतिरूपेनतत्संसर्गोभासतेतद्वत्सत्यादिवाक्येषुद्वारीभू-
 तेमुख्यार्थेनभ्दानेपिलक्षितस्वरूपमात्रेपिनसंभासतेइतिलक्षणयातादृशाखंडब्रह्मस्वरूपबोधक-
 त्वाविरोधात्॥पर्यवसितबोधेपदोतरार्थसंसर्गमानमावश्यकमितिनिषमस्याप्रामाणिकत्वा-
 च्छ॥अर्थवादोपस्थितप्राशस्त्यादौयागदेवतासंबंधमानेपिनप्रकृतेपदोतरार्थसंसर्गमानप्रस-
 क्तिः॥कुचित्तत्रहृष्टमात्रेणात्राप्यापादनेलौकिकवाक्यानांप्रमाणांतरसिद्धार्थएवप्रामाण्यं
 नतुकविप्रतिमादिसिद्धेइतिहृष्टत्वाज्ज्योतिष्टोमादिवाक्येष्वलौकिकार्थासिद्धिप्रसंगः॥

तत्र स्वतः प्रमाणवेदवाक्यतात्पर्यानुरोधां लोकसिद्धिनियमानादरेणा लौकिकार्थसिद्धिरिति चेत्तर्हि
 प्रकृतेऽपि तथा वक्तुं शक्यमेव ॥ अपिच प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति लौकिकवाक्येष्वपि पदांतरार्थसंसर्ग
 गोचरप्रमितिजनकत्वाभावापि दृष्टः ॥ न हितत्र प्रकृष्टप्रकाशः चंद्रेतरव्यावृत्तः चंद्रपदवाच्यो वा इ-
 ति बोधः संभवति प्रकृष्टप्रकाशैशिशिष्यस्य चंद्रेतरव्यावृत्तत्वस्य च प्रत्यक्षेण गृहीतत्वात् ॥ चंद्रत्वं-
 जातिविशेषस्तं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तदाश्रये चंद्रपदं प्रवर्तत इति आत्योपदेशात् पूर्वमेव ग्रहात् ॥ किंच ता-
 त्पर्यानुसारेण वाक्यार्थवर्णनीयस्तत्र यदि वाच्यवाचकाद्यभिप्रायेण प्रश्नस्तदा तत्परत्वमेवास्तु वाक्यस्य न तत्राग्र-
 हः ॥ यदि चंद्रशब्दवाच्यत्वाश्रयो यो व्यक्तिविशेषः सक इति प्रष्टुरभिप्रायस्तदा तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वात् प्रकृष्टप्रकाश
 स्य ज्ञातत्वेनाजिज्ञासितत्वात् प्रकृष्टप्रकाशानुवादेन तन्मात्रपरत्वमेव तादृशवाक्यस्योपेयं ॥ प्रकृष्टप्रकाशानुवादेन
 विना व्यक्तिविशेषस्य बोधयितुमशक्यतया तदनुवादः सफलः ॥ न च प्रष्टुर्वाचितुषु भुक्षितं तावदपरयं वक्तव्यमित्येव
 नियमः न तु तदधिकं न वक्तव्यमिति अन्यथा काश्याः को मा ग इति प्रश्ने तदतिरिक्तमागं चिह्नगिरिनद्या-
 दिनिरूपणं न स्यादिति वाच्यं ॥ यत्र बुभुक्षितवस्तु प्रतिपत्तु पयोग्यज्ञातं भवति तत्र प्रष्टुर्जिज्ञासा भ-
 वत्येवेति तत्र प्रश्नविनापि वाक्यतात्पर्यस्वीकारेण तन्निरूपणेऽपि प्रकृते जिज्ञासिते प्रकृष्टप्रकाशसंबंध
 स्य प्रत्यक्षतो ज्ञातत्वेन तत्र न तात्पर्यकल्पनीयं किंतु व्यक्तिविशेष एवेति सिद्धं पदांतरार्थसंसर्गगोचरप्र

मिति जनकत्वाभाववत्वं लक्षणवाक्यस्य ॥ इयान्विशेषः लौकिकदर्शितलक्षणवाक्यायै प्रतिप-
दिकार्ये चंद्रस्वरूपे चंद्रत्वसंबंधोभासते सत्यादिवाक्ये सत्यत्वब्रह्मत्वसंसर्गोपिनभासते अपितु प्र-
तिपादकार्थमात्रं मृत्योः समृत्युमाप्नोति यद्दृष्टानेव पश्यति उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवती-
त्यादि श्रुतिभिर्भेददर्शनस्य निंदितत्वेन स्वरूपमात्र एव श्रुतितात्पर्यावगमात् अधिकमखंडार्थवि-
चारे अद्वैतसिद्धितदीयटीकादौ द्रष्टव्यं ॥ ननु सत्यादिवाक्ये सत्यादिस्वरूपप्रतिपादकार्थमात्र-
तात्पर्येतादृशस्यैकेनापि पदेन बोधनसंभवात् पदांतरैरप्यर्थमैवं ॥ सत्यत्वज्ञानत्वाद्युपलक्षितशु-
द्धानामैक्यनिश्चयाय पदांतरोपादानात् अन्यथा सत्यत्वाद्युपलक्षिता भेदो ज्ञानत्वानंतत्वाद्युपलक्षि-
तवृत्तिरिति भ्रमानिवृत्त्या ब्रह्मस्वरूपमोक्षस्य स्वप्रकाशचिदानंदादिभिर्भेदानां तत्त्वस्वरूपेणाभेदबु-
द्ध्या तत्प्राप्तेरपुरुषाद्ये त्वज्ञानेन तत्त्वाभेदवशात् प्रवृत्त्युपपत्तेः ॥ तस्यैव सत्यादिस्वरूपेणाभेदबु-
द्ध्या विषयकत्वरूपभ्रमत्वज्ञानात्तस्याज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तिश्च ॥ तावत्पदसत्वे तु समानविभ-
क्तिकसत्यादिपदजन्यशाब्दबुद्धिविषयत्वान्यथानुपपत्त्या सत्यादिपदार्थानामैक्यनिश्चयान्नोक्तभ्रम-
संभव इति सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यमखंडं स्वरूपं लक्षणं स्ववचमेव स्वरूपैक्येऽपि कल्पितलक्ष्यल-
क्षणाकारभेदाभ्युपगमात् न भेदे लक्ष्यलक्षणभावा नुपपत्तिरिति पूर्वपक्षोक्तदोषः ॥ सत्यज्ञानानंता

दिस्वरूपं न मुख्यं लक्षणमपि तु तदवगम इतरव्यावृत्तावुपयुज्यत इति तस्य लक्षणत्वोपचार इ-
 तिकेचित् ॥ जन्माद्यस्य यत इति सूत्रेण जन्मादीत्यनेन जगज्जन्मादिभित्तयकारणत्वं स्य लक्षणत्व-
 लाभः यत इति पञ्चम्यनुरोधतः सत्यादिरूपादित्यर्थविवक्षया सत्यादिरूपस्य स्वरूपलक्षणत्वं
 च लभ्यत इति सिद्धांतः ॥ यत्तु चंद्रिकायां अभिप्रेत्येत्यादिनोक्तं पूर्वपक्षमनूद्यतन्नेत्यादिना जिज्ञा-
 स्यस्येतरव्यावृत्त्यर्थं लक्षणसूत्रेऽस्मदीत्याभ्यावृत्तिपूर्वपक्षस्यैवोचितत्वादित्युक्तं ॥ तदविचारर-
 मणीयं ॥ तुल्यन्यायेनोक्तरीत्या लक्षणाप्रतिपत्तौ लक्षणेनाज्ञातेर्थे विचारसंभवशंकाया अप्यवश्य-
 निरसनीयत्वेन त्वदुक्तशंकायात्रस्यौचित्ये बीजत्वस्य त्वदैकवेद्यत्वात् ॥ धर्मविचारप्रतिज्ञानंतर-
 मितरव्यावृत्तधर्मस्वरूपप्रतिपत्तये तदनुगुणायाम्बोदनालक्षणोर्थो धर्म इति धर्मलक्षणपरसू-
 त्रप्रवृत्तेरिव ब्रह्मविचारप्रतिज्ञानंतरमितरव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तये तदनुगुणायाम्ब्रह्मल-
 क्षणपरसूत्रप्रवृत्तेरेवोचितत्वेन वाक्यशेषगतब्रह्मशब्देऽस्मदीत्याजीवपरत्वपूर्वपक्षस्य त्वदभिमत-
 स्य सूत्राननुगुणत्वात् ॥ प्रकारांतरेण त्वदुक्तरीतेरप्येनिरसनीयत्वाच्च ॥ यदपि तत्रैव चंद्रिकायां
 अनित्यादिरूपस्य शब्दादेः नित्यादिरूपाकाशादेर्लक्षणत्वदर्शनाच्च जगत इव कारणत्वस्याप्यनात्म-
 तया आत्मविरुद्धस्वभावत्वादित्युक्तं ॥ तदभिप्रायस्तु अनित्यशब्दस्य नित्याकाशलक्षणत्वदर्शना

तसि ध्दांते ध्यनात्मभूतस्य कारणत्वादेर्ब्रह्मलक्षणत्वस्वीकाराच्च विरुद्धस्वभावयोर्लक्ष्यलक्षणभा-
वानुपपत्तिशंकापूर्वपक्षेन युक्तेति ॥ तदपि वाचस्पत्यादिनिबंधद्वयानवबोधनिबंधनं ॥ शङ्कस्य
जगत्कारणत्वादेश्च विरुद्धस्वभावस्य गगनब्रह्मादिस्वरूपलक्षणत्वासंभवस्यैव तत्रोक्तत्वात् ॥
अतएव तेन च ब्रह्मणः स्वरूपं न लक्षयितुं शक्यमिति पूर्वपक्षग्रंथे वाचस्पतिमिश्रैरुक्तं अन्यथा ब्र-
ह्मलक्षयितुं न शक्यमिति विन्यासोपेक्षायां बीजाभावः ॥ न च जगतः कारणत्वादेर्वातटस्थलक्षणा-
त्वानाक्षेपेन्यूनता स्यादिति तन्निरासाय विरुद्धस्वभावस्यैव तत्रापि हेतुत्वं यत्कथ्यं हेतुत्वं तत्रानुक्तेरि-
त्युक्तसंगतिरपरिहार्यैवेति वाच्यं ॥ तत्रोपलब्धमात्रस्य यावदनुभूयते तत्सर्वपरिमितमित्यादि-
नापरिच्छिन्नताकीर्तनेन धर्मतयोपलब्धस्य परिच्छिन्नवृत्तित्वात्तत्रानुभूयते अतित्यासे धर्मत्वेनानधि-
गतस्य लक्षणवृत्तित्वाभावेनासंभवस्य चातिस्फुटतया न्यूनताशंका नुदयात् ॥ अतएव वाचस्प-
तिग्रंथे धर्मलक्षणशंकायां नापि नित्यत्वकारणत्वादीत्यादिनानित्यत्वादिकमेवोक्तं ॥ तस्य चाभा-
वानामधिकरणस्वरूपत्वपक्षे स्वरूपलक्षणत्वस्यापि संभवात्तेन स्वरूपं लक्ष्यत इत्यनभिधा-
यतल्लक्ष्यत इत्येवोक्तं ॥ ननु देशांतरप्राप्तेः सवितृव्रज्यायामसत्त्वेन तल्लक्षणत्वाभावात् उक्तसि-
ध्दांते देशांतरप्राप्तिरिवेत्यादिनानिबन्धेन ह शंकोक्त्यसंगतिरिति चेन्न ॥ तत्प्रतीतिजनकप्रती-

तिविषयत्वरूपलक्षणत्वमात्रे एवास्य दृष्टान्तत्वान् ॥ कस्तुतस्तु दाहंति के जगदस्य द्वावपिनत्वा
 क्षात्प्रमदनिष्ठत्वमित्यसंभववारणाय यत्तदिति श्रुति सौत्रपंचम्यनुरोधाच्च तदुत्पत्तिपदस्य न दुस्त
 त्तिकारणतापरत्वं स्वनिरूपितकारणतासंबंधे नोत्पत्तेर्वालक्षणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च देशांतर
 प्राप्तिपदस्यापि तज्जनकतापरत्वात् देशांतरप्राप्तेरपि स्वनिरूपितजनकतासंबंधेन सवितृप्र-
 ज्जावृत्तित्वेन तल्लक्ष कत्वाद्दानासंगतिः ॥ देशांतरप्राप्तिरित्यस्य च देशभेदावच्छिन्नो महादिक-
 सूर्यसंयोगो र्थः जनकताचा समवायिकारणत्वरूपा ग्राह्या तेन संयोगजनके द्रव्ये नातिव्याप्तिः ॥ सि
 ध्दांते समवायानभ्युपगमे पितृत्वात्तत्त्वानेतादात्म्यलक्षणसंबंधाभ्युपगमेन नासमवायिकारणत्वं दु-
 र्वचं एतेन देशांतरप्राप्तेः सूर्यगत्यनुमापकत्वे पितृलक्षणत्वाभावात् ॥ नचात्र सूत्रे यतो वेत्यादिश्रु-
 तौ उत्पत्त्यादिकमद्विधीये प्रमदगिलिङ्गत्वे नोच्यत इति त्वयापि स्वीकृतमिति चंद्रिकाकारोक्तमु-
 क्तसिद्धांतमनूद्य दूषणानिरस्तानिरस्तवचंद्रिका उक्तजिज्ञास्यत्वेनाद्यसूत्रप्रकृतस्य निर्विशेषप्रमद
 णोऽधमाधिष्ठानत्वेनाकारणत्वाच्चाधिष्ठानत्वस्यैव विवक्षायां श्रुतिसूत्रयोजनोक्त्ययोगादिति दू-
 षणं उक्तरीत्योत्पत्तिपदस्य लक्षणया कारणत्वपरतया लक्ष्मीभूतप्रमदशब्दार्थनिष्पत्तयप्रति-
 पत्त्युपयोगितया अध्यारोपन्यायेन यद्रजतमभात्साशुक्तिरित्यारोपितरजतस्यैवारोपितकार-

णस्योपलक्षणतया निर्विशेषब्रह्मणो लक्षणत्वसंभवस्योपपादितत्वात् ॥ सूत्रे अस्येतिजन्यमा-
 त्रस्येत्यर्थः ॥ उत्तराधिकरणे वेदनित्यन्ताभावाद्योक्तलक्षणाक्षेपपक्षे तु अविद्याद्यनादिभिन्नस्येत्य-
 र्थः ॥ ज्ञादीतिजन्य आदिर्यस्य तज्ज्ञादीतिविग्रहेण ज्ञानस्थितिभंगं समासार्थः न पुंसकैकवच-
 नेन समाहारबोधनात् तथा च ज्ञादिभित्तयहेतुत्वं लक्षणं यत्तेवेति श्रुत्यनुसारत् ॥ ज्ञानहेतुत्वमवि-
 द्यायामप्यस्त्यतो भंगेति तद्धेतुत्वमविद्यानाशोपीत्युभयपटितं ॥ सत्तास्फूर्तिः स्थितिस्तां प्रतिचाय-
 च्छिन्नाकाशं प्रति महाकाशस्येव ब्रह्मणो हेतुत्वं तच्च लक्षणांतरमिति केचित् ॥ स्थितिसंहा-
 राभ्यामुपादानत्वं विवक्षितं तच्चाविद्यायामप्यस्त्यतो ज्ञानहेतुत्वं तच्च कर्तृत्व रूपं तेनाविद्याद्यन्यं प्रति-
 कर्तृत्वे सति उपादानत्वं लक्षणं फलितं ॥ धूमप्रागभावादिहेतौ धूमत्वस्य प्रागभावावृत्तित्वात्
 प्रागभावस्येव कर्तृत्वस्याुपादानत्वावृत्तित्वात् उपादानत्वस्य नवव्यक्तीति पर ॥ सिद्धांते सर्व-
 मेव लक्षणवाक्यं वाच्यतावच्छेदकतत्तद्धर्मोपस्थितिद्वारा तदुपलक्षितारवं व्यक्तित्वात्पर्यकमि-
 त्यंगीक्रियते तथा च यतो वेत्यादिलक्षणवाक्ये सृष्टिस्थितिप्रलब्धानामेकैककारणत्वेनैतदुपस्थि-
 तिद्वारा तदुपलक्षितसत्त्वरजस्तमसायैकैकगुणोपलक्षितब्रह्मस्वरूपस्यैव वाक्याल्लाभे तस्यैव महावाक्यतात्प-
 र्यविषयतया निर्णयेन च महावाक्याधीनमुमुक्षुनिर्णयविषयत्वं स्यात् ननु गुणत्रयोपलक्षितस्य तथा च गुणत्र-

योपलक्षितेनेशस्वरूपेण जीवस्वरूपाभेदाज्ञानसंशयादिकं न निवर्तेत न हि छत्रिमात्रेतात्पर्या
 धानः छत्रीचैत्र इति वाक्यजन्योऽखंडार्थबोधः छत्रीकुंडलीयांस्त्वीनचैत्र इति भ्रमहेत्यज्ञाननिव
 र्त्तकत्वेनानुभाविकः तथाच महावाक्यगततत्त्वार्थस्वरूपस्याखंडस्य स्रष्टृत्वाद्युपस्थितिद्वारा-
 बोधकं यतो वेति वाक्यमिति न किमपित्यर्थमित्यपरे ॥ जन्मकारणत्वाद्येकैकस्योपलक्षणात्तया ल
 क्षणत्वसंभवेपि निरंकुशापरिच्छिन्नत्वोपपादनपरत्वेन कारणत्वांतरस्योपलक्षणत्वेन लक्ष
 णत्वाभिधानस्य सप्रयोजनत्वमन्यथाकारणांतरस्यान्यस्य संभावनायां निरंकुशापरिच्छिन्नत्व
 निर्णयो दुर्धर एवेत्यपिकेचित् ॥ यत्तु चंद्रिकायां यच्चोक्तं परैः जन्मादीत्यत्रोत्पत्तिस्थितिभंगमेवो
 च्यते न त्वन्यत् यतो वेत्यादिश्रुत्यनुसारादित्यादिनोक्तसिद्धांतमबूध्यत ॥ यतो वेत्यत्र चतुर्णां
 तमेवैकं जानयेत्यादौ यस्मिन् नौरिति स्थित्या दीनामेकैकस्येव श्रवणात् ॥ न चाभिसंबिधांतीत्ये
 तदपि लयपरं प्रयंतीत्यनेन न पौनरुक्त्यापत्त्या तस्य मोक्षपरत्वात् ॥ न च प्रयंतीत्यनेन सुषुप्तौ-
 ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते तथापि चतुष्टयापरिहारात् जगतो जन्यांगीकारेऽनित्यत्वापत्यामिथ्यात्वा-
 सिद्धेरुक्तत्वादिति दूषणमुक्त्वा सृष्ट्याद्यष्टकमेव जन्मादिपदार्थः यतो वेत्यत्र सृष्टिस्थितिप्रल
 यमोक्षाणां य आत्मानमंतरो यमयति त्वं मुक्तिदो बंधदो तोमतो न स्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्वासि-

विष्णो इत्यादौ नियमनादीनामप्युक्तेः विचारविधायकनानावाक्यपरामर्शेन सूत्ररुतैव स्कां
 देजन्माद्यष्टकर्तृत्वस्य लक्षणत्वेनोक्तत्वादत्रापिलक्षणत्वेन तस्यैव विवक्षणीयत्वात् ॥ यद्वा सर्वैर्मु
 मुक्षुभिर्विशिष्याष्टकर्तृत्वस्यैवान्यकर्तृत्वस्य ज्ञेयत्वनियमाभावात् नान्यदिहादिशब्दार्थः ॥ उक्तं
 च सृष्टिरक्षाहृतिर्ज्ञानं नियत्यज्ञानबंधनात् ॥ मोक्षं च विष्णुतश्चैव ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथो
 ति अथवा विषयोपपादकगुणपुर्तिसिद्धये जीवाभेदके जन्मादिभित्तयहेतुत्वे ऽभिहितेपि
 प्रयोजनसिद्धये मोक्षदत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् तस्य च बंधकत्वं विना ऽयोगात् तयोश्च तद्धेतुज्ञा
 नाज्ञानदत्तं विनानुपपत्तेस्त्रितयहेतुत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् ॥ पुनश्च दीपस्तम इव ज्ञानबंध
 काज्ञानं स्वयमेव हंति किमीश्वरेणेति शंकायां दीपज्ञानादिस्वभावोपि भगवदायत्त इति वा-
 च्यत्वात् प्रकृतोपयोगित्वादष्टकोक्तिरिति स्वमतनसिद्धांत उक्तः ॥ तत्रान्यतयतो वेत्यादि
 वाक्ये अभिसंविशंतीत्यस्य लयपरतया लयकारणत्वस्यैवोक्तेः अतएव सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तेरपि
 न पृथगभिधानमिति चतुर्णां कारणत्वानामनुक्तेः ॥ अथैवं प्रयंतीत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहा
 राय प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यनयोः पौनरुक्त्यपरिहारेण सप्रयोजनत्वं कथमिति चेत्स्वयाप्ये
 न ह्युक्तत्वमवप्रयंतीत्यनेनोत्पत्तिमदभावमात्रसंविशंतीत्यनेन मोक्षो विवक्षित इति मया-

स्थितस्य गतिरुच्यते इति चेत् पादमुच्यतां अविद्यानिवृत्तिर्गोक्षः सा च बंध उदाहृतः न रतिशोकमा-
 त्प्रवित्तिविद्यानामरूपादिमुक्तज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैश्छिद्यंते सर्वसंशयाः इत्याद्यनेकैः श्रुति-
 स्मृतिपुराणवाक्यैर्गोक्षस्य लयविशेषरूपतोक्तेरेकविंशतिध्वंसरूपस्य लयस्य तंत्रांतरे मुक्ति-
 त्वाभ्युपगमाच्च गोक्षस्य लयविशेषरूपतया निरुक्तपदार्थयोगो बलीवर्दन्यायेन भेदसत्त्वेऽपि पदद्व-
 यलभ्यलयकारणत्वं लक्षणमेकमेव सूत्रे प्रतिपाद्यत इति कथंचतुर्णामुपादानं अन्यथा जन्मोत्प-
 त्थोरपि आद्यशरीरप्राणसंयोगोजन्माद्यलक्षणसंबंध उत्पत्तिरिति सामान्यविशेषभावसत्त्वेन तत्रा-
 पि पृथग्भयकारणत्वस्य वक्तव्यतापत्या चतुर्णामितित वा सक्तिरैकफल्यात् ॥ वस्तुतस्तु प्रयंतीत्य-
 स्य शब्दं तत्तया लयान्तराणि संतिलययोग्यानि संतिलयं लभमानानि संति वा यदभिसंविशंति यत्र
 लीयंते इत्यर्थविवक्षया न पौनरुक्त्यशङ्का वसरः अत्राप्यपेक्षा यमर्गोभूत्या विवक्षित इति वक्तव्यमन्य-
 था प्रयंति अभिसंविशंतीत्येताभ्यामुत्पत्तिरिति स्थित्योरिव पृथगर्थद्वयविवक्षायां प्रायपाठप्राप्तस्य य-
 त्पदस्याभिसंविशंतीत्येतत्समभिव्याहारेऽप्रयोगस्य निर्बीजतापत्तेः ॥ यदपि चंद्रिकायां गोक्षस्य ब-
 धध्वंसरूपत्वे उत्पत्तिरपि प्रागभावनिवृत्तिः स्यादित्युक्तं तदभिप्रायस्तु लयकारणत्वेन गोक्षका-
 रणत्वस्यैव जन्मकारणत्वस्यापि संग्रहेण पृथक् तदुपादानवैयर्थ्यमिति तदपि न सत् ॥ सिद्धांते स-

त्कार्यवादाभ्युपगमेन प्रागभावा नंगीकारेणोत्पत्तेस्तन्निवृत्तिरूपत्वा संभवात् उत्पत्तेः प्रागभाव
 निवृत्तिरूपत्वस्वीकारेपित स्यात् उत्पत्त्यनंतरमपि सत्त्वेनाप्येपि इदानीमुत्पन्न इति व्यवहारापत्त्यादि
 वारणायाद्यक्षणसंबंधविशिष्टप्रागभावनिवृत्तेरेवोत्पत्तिरूपताया अवश्यं स्वीकरणीयतापत्त्याला
 यवेनोत्पत्तेराद्यक्षणसंबंधरूपताया एव युक्तत्वाच्च ॥ ध्वंसरूपाताया अपि मुक्तेरभावस्याधिकर-
 णस्वरूपत्वोपगमेन स्वरूपत्वात् स्वरूपत्वेन पुमर्थताया आद्याधिकरणोत्पत्तादितत्वाच्च नप-
 रोक्ता पुमर्थत्वापत्त्यादिदूषणावसरः ॥ तमेवैकं जानधेत्यादौ यस्मिन् द्यौः पृथिवीत्यादिना स्थित्या-
 दीनामेकैकस्येव ग्रहणमुपसंख्यान्यायेनोन्योपलक्षणमिति नपरोक्तदोषः ॥ एवं येन जातानि जीव-
 नीत्यत्रोक्तं प्राणधारणरूपजीवधातुमुख्यार्थमुपलक्षणीकृत्योत्पत्तिलयातिरिक्ततदीयव्यापार-
 सामान्यार्थकस्थितिर्नाह शब्दापारमर्शगता कृत्यपत्तिरिति पक्षस्थानिमित्तापदानसाधारणत-
 धेतुत्वाभिधानेन नित्यमनादिहेतुत्वस्यापि लाभात् इमानि भूतानीत्यत्र भवंतीति भूतानीति योगम-
 नादृत्याकाशादीनामेव रूढयोपस्थापनात् सम्यगेवोक्तं यतो वेत्यादिश्रुत्यनुसारात् जन्मस्थितिल-
 यकारणत्वमेवलक्षणं जन्मादिसूत्रप्रतिपाद्यमिति ॥ त्वदुक्तीत्याविचारविधायकनानापाक्यग-
 तनानालक्षणां संग्राह्यत्वे सत्यकामत्वसर्वतरत्याद्युपेक्षायां बीजाभावेन जन्माद्यष्टकवृत्तस्यैव

लक्षणत्वे आग्रहा नौचित्यात् ॥ अथवेत्यादिचंद्रिकोक्तमपिनक्षोदक्षमंजगज्जन्माकर्तृत्वेऽभिहितेज-
गदंतःपातिमोक्षदत्वस्यापिलब्धत्वेन पृथक् तदुक्तेरनपेक्षितत्वात् ॥ अन्येन च त्वस्यापिलोके अन्ये-
न मुक्तिदर्शनात् संबंधकत्वं विना मोक्षकत्वानुपपत्तिरितित्वदुक्तिर्विचारणीयैव एवं मोक्षकत्वेनैव ज्ञा-
नदत्वसिद्धेरार्थिकतया पृथक् ज्ञानदत्वमपिन वक्तव्यमेवान्यथाधिकारप्रदत्वं विना ज्ञानदत्वस्या-
प्यसंभवात् विचाराधिकारभूतभक्त्यादिदत्वस्यापि पृथक् कथनापत्तेः सहिलक्षणत्वेपि जगतोज-
न्मादिकमुपपद्यत एव ॥ न च तथा भूतेशाश्रृंगादौ जन्माद्यदर्शनात् जगतोपिन तदुक्तमिति शङ्क्यं ॥
सतोप्यात्यनोतददर्शनेन जगतः सत्त्वपक्षेऽप्युक्तदोषादिकस्याद्यसूत्र एव प्रपञ्चितत्वात् न जगतो-
जन्मांगीकारेत्यादिकंचंद्रिकोक्तदूषणं विचारक्षमं ॥ जगज्जन्मादिकारणत्वं च तदस्त्वलक्षणं
सत्यज्ञानानंतानंदादिकंचत्वरूपलक्षणमिति सिद्धांतस्थितिः ॥ तत्र स्वरूपलक्षणभूतत्रिविधप-
रिच्छेदशून्यत्वरूपानंत्यप्रतिपत्त्युपयोगितया जगज्जन्मादिकारणत्वरूपतदस्त्वलक्षणं सार्थक-
मन्यथोक्तं रूपमपि ब्रह्मकथं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं जगतस्तदुपादानस्य तन्निमित्तस्य चान्यवस्तुनो-
पिद्यमानत्वादिति शंकायांतत्प्रतिपत्तेर्दुर्घटत्वात् अतस्तत्तत्शंकानिवृत्तये यज्जगज्जन्मादिकारणंत-
त्ब्रह्मेति बोधनीयंततश्च तेन जगदुपादानं ब्रह्मेति ज्ञाते तदधिष्ठानं ब्रह्मेति पर्यवस्यतितत्र सर्ववस्तु

भावे बोधिते स्वाधिष्ठान गता भावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं जगतः सिध्यतीति पूर्वोक्तशंका निरा-
 सः ॥ अतएव प्रितयकारणत्वं लक्षणत्वेन निर्दिष्टमन्यथैकैककारणताया अपि ब्रह्मसाधारणत्वे
 नेतरस्यानतिप्रयोजनकत्वात् ॥ ननु तर्हि तदस्त्वलक्षणेनैव चारितार्थ्यं किं स्वरूपलक्षणकथनेने-
 ति चेदबोध्यते ॥ यथानुमितिकरणत्वादिनानुमाने लक्षितेऽपि अनुमितिकरणत्वस्य लिंगतत्परा
 मर्शादौ वादिविप्रतिपत्त्या संभावितत्वेन लक्ष्यविशेषा निर्णयात् तन्निर्णयाय तच्च लिंगपरामर्शदि-
 तितत्त्वरूपमुपदर्शयते यथा वाचं द्रंदिदर्शयिषुः कश्चिदात्यः चंद्रबुभुक्षया सर्वदिक्षु प्रसारितदृष्टेः दि-
 गंतरगतनक्षत्रतारादिभ्यो दृष्टिज्यावृत्तयेकेषु चित्दृष्टिस्थिरीकरणार्थं अधिकरणतया संबंधवि-
 शेषेण शाखायां चंद्र इति शाखा मुपलक्षणनयोपादत्ते ततश्च दिगंतरज्यावृत्तदृष्टेरपि चंद्रसमी-
 पवर्तिता रादिषु चंद्रमामामूदितितत्त्वरूपं प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति प्रकृष्टप्रकाशात्यकं बोधय-
 ति एवं हि सुखेन बोध्यपुंस्त्रिंशद्वेवतरतितया जगत्कारणत्वादिना लक्षितेऽपि ब्रह्मशब्दार्थे तद्रूपेण सं-
 भाव्यमानप्रधानपरमाण्वादिव्यावृत्तया स्वरूपविशेषनिर्णया संभवात् तन्निर्णयाय स्वरूपलक्षणा-
 धिष्ठानमप्यावश्यकमेव ॥ यत्तु चंद्रिकायां यच्चोक्तं परैः जन्मादिकारणत्वं तदस्त्वलक्षणं आनंदादि-
 रवस्वरूपलक्षणमिति सिद्धांतमनूद्यतन् ॥ न तावत्त्वलक्ष्यगतागते स्वरूपतदस्त्वलक्षणे इति युक्तं-

काकादेर्गृहे कारणत्वस्य च ब्रह्मणि अध्यासतटस्थलक्षणस्य च कारणभित्तयजन्यत्वस्याध्यासे स
 त्वेन स्वरूपलक्षणत्वापातात् आनंदादेः स्वरूपलक्षणत्वासंभवप्रसंगाच्च ॥ एतेन सत्यासत्ये स्वरू
 पतटस्थलक्षणे इति निरस्तं ॥ काकादेरध्यासतटस्थलक्षणस्य च गृहादावकल्पितत्वादिति दूषण
 मुक्तं ॥ तत्रोच्यते लक्ष्यांतर्गतागते स्वरूपतटस्थलक्षणे इति विवक्षायां मुक्तदोषाभावात् यदप्यस्मिन् प
 क्षे अंतर्गतपदेन लक्ष्यैकदेशोक्तौ लक्ष्यस्याखंडत्वहानिः अभेदोक्तौ प्रकृष्टप्रकाशत्वादेश्चंद्रस्वरूप
 लक्षणत्वं न स्यात् त्वया लक्षणवाक्यस्याखंडार्थत्वनिर्वाहाय प्रकृष्टत्वादेश्चंद्रप्रातिपदिकात् बहि
 र्भावे स्योक्तत्वादिति दूषणं चंद्रिकायां मुक्तं तदसत् ॥ लक्ष्यांतर्गतपदेनोपहितकेवलात्मना लक्ष्या
 त्वंताभिन्नत्वविवक्षायां दोषाभावात् तस्य चाभावस्याधिकरणात्मकत्वपक्षांगीकारेणांतवत्त्वा
 भावरूपे आनंत्ये सत्याज्ज्ञानानंदादौ च सुतरां सत्यात्वे पांस्वरूपलक्षणलोपपत्तिः न चैतत्कारणा
 त्वादौ संभवति तस्य लक्ष्मीभूतशुद्धब्रह्माभिन्नत्वविरहात् लक्ष्मीभूतशुद्धचैतन्योपहितरूप
 त्वाभावाच्च प्रकृष्टप्रकाशत्वपदेन प्रकाशत्वसमानाधिकरणस्यैतज्ज्योतिर्मंडलांतर्गततेजोवधि
 कापकर्षशून्यत्वस्य विवक्षादाभावस्याधिकरणरूपत्वान्न प्रकृष्टप्रकाशत्वस्य स्वरूपलक्षणत्वानु
 पपत्तिः ॥ प्रकृष्टत्वादेश्चंद्रप्रातिपदिकार्थरूपत्वे तद्बहिर्भावे यो भयथापितत्वं सर्गोवाक्यार्थबोधेन भा

सते इति पूर्वोक्तरीत्या पदान्तरार्थसंसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वाभावरूपस्यास्वार्थत्वस्य प्रकृष्टप्रका-
शश्चंद्रइतिलक्षणवाक्ये निर्वाधात्तदर्थं प्रकृष्टत्वादेश्चंद्रप्रातिपदिकार्थबहिर्भावाभावस्य कत्वात् य-
द्यप्यानंददीनांब्रह्मस्वरूपत्वे ब्रह्मधर्मत्वं दुर्धरमिति प्रतिभाति तथाप्यानंदो विषयानुभावो नित्यत्वं चे-
तिसंतित धर्माः अपृथक्तेऽपि चैतन्यात् पृथग्विषयभासते इति पंचपादिकोक्तेराविद्यकभेदेन त्रैषामप्य-
स्ति ब्रह्मासाधारणधर्मत्वं तच्च न परामर्थतो ब्रह्मभेदविरोधि एव कल्पिता कारभेदेनैकस्यैव धर्मिणो ल-
क्ष्यलक्षणभावेनानुपपन्नइत्याद्युक्तं प्राक् एवं च प्रसिद्धस्यैवानंदत्वादिजात्याद्युपहितस्य कल्पन-
यातादात्म्यविशेषेण ब्रह्मात्रवृत्तेः परमार्थतो ब्रह्मभिन्नस्योक्तरीत्या स्वरूपलक्षणत्वं निराकाधमेव ॥
एतेन प्रसिद्धस्यासाधारणधर्मस्य लक्षणत्वेनाप्रसिद्धस्य धर्मिणश्च लक्ष्यतया लक्षणस्य लक्ष्यमात्र-
त्वानुपपत्तेश्चेति चंद्रिकाकारोक्तं ब्रह्मसाधारणधर्मिणश्च लक्ष्यतया लक्षणस्य लक्ष्यमात्र-
त्वात् आनंदो लक्षणमिति चेत्तर्हि जगत्कारणं लक्षणमस्त्विति चंद्रिकाकारोक्तं दूषणाभास एव ॥ तस्य ल-
क्षणताया अस्माकमिष्टत्वात् विशिष्टब्रह्मणः शुद्धब्रह्मशक्तिरूपताया पुराणेषु स्पष्टमुक्तत्वात् आपसि-
ध्दान्तशंकावसरः ॥ तथा हि विष्णुपुराणे प्रथमेशो तृतीये ध्यायेन्निर्गुणस्या प्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः
॥ कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणो रूपमद्यते इति मैत्रेयप्रश्ने पराशरः ॥ शक्तयः सर्वभावा नाम चिंत्यज्ञानगो

चक्षुः यतो तो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याभावशक्तयः इत्युक्तं ॥ तत्रायमर्थः प्रश्ने निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्याप्रमेयस्य देशकालादिपरिच्छेदरहितस्यातएव शुद्धस्यादेहस्य सहकारिरहितस्य केवलस्य वा अमलात्मनः रागादिमलरहितस्य कथं सर्गादिकर्तृत्वं एतद्विलक्षणस्यैव कुत्रालादेर्लोकेश्वरादिकर्तृत्वदर्शनादिति उक्तमाक्षेपं परिहरति ॥ शक्तय इति तत्रायमर्थः सर्वेषां भावानां मणिमंत्रादीनां अचिंत्यज्ञानगोचराः अचिंत्यं कुतर्कसहिष्णुयज्ञानं कार्यान्यथानुपपत्तिजन्यं तस्य गोचराशक्तयः यतः संति अतः तद्देवब्रह्मणोपि सर्गाद्याः सर्गकारणीभूताः शक्तयः संति तथा च मायारूपशक्तिनिष्ठहेतुत्वं ब्रह्मण्युपचर्यते इति भावः ॥ तथा च श्रुतिः माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति स्वभावभूतसृष्ट्याद्यनुकूलशक्तियत्वा निर्गुणस्यापि जगत्सृष्ट्युत्पत्तिमुक्तं ॥ कास्ताः शक्तय इत्यपेक्षायां कूर्मपुराणे उत्तरभागे सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः प्रधानाः संस्मृता देवाः शक्तयः परमात्मनः आत्म्यः परस्ताद्भगवान् परमात्मा सनातन इति शिवपुराणे पितृष्टुः प्रयत्नको ब्रह्मास्त्रिंशतेर्विष्णुर्विमोहतः संस्कारस्य ततोरुद्रस्तयोर्नित्यं नियामकः तस्मात्त्रयस्ते कथ्यंते जगतः कारणं त्रयं कारणत्रयहेतुश्च शिवः परमकारणं ॥ स्कां देवि ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च परतत्त्वविभूतया एषां त्रयाणामधिकः सर्वकारणमीश्वर इति ॥ तथा च शक्तिरूपविशिष्टब्रह्मात्मकब्रह्मविष्णुरुद्राणामुपहितब्रह्मभेदेन स्व

रूपलक्षणत्वमविरुद्धं कारणत्वस्य शक्तिनिष्ठस्य स्वरूपे कया भावात् तदस्त्वलक्षणत्वमिति स
र्वसु स्त्वं ॥ एवं स्वप्रत्याख्यव्यावृत्तिभाष्यभाविनि स्वरूपतदस्त्वलक्षणे स्वप्रत्याख्यव्यावृत्तिकाल
त्वव्यापकत्वं स्वरूपलक्षणत्वं तदभावस्तदस्त्वलक्षणत्वमिति तदर्थः ॥ कारणताया अविद्यात्म-
कशक्तिविशेषरूपायास्तत्त्वज्ञानाख्यबहिर्तोत्तरक्षणे अवर्तमानत्वेन तत्क्षणे वर्तमान स्वप्रत्याख्यदृ-
श्यभेदकालव्यापकत्वाभावाच्च तस्य स्वरूपलक्षणत्वव्यापत्तिः ॥ एवं कर्तृत्वमपि मायावृत्त्यादिरूपं ज-
न्यमेवेश्वरगतमिति तस्य स्वप्रत्याख्यव्यावृत्तिकालव्यापकत्वाभावात् तदस्त्वलक्षणत्वं स्पष्टमेव ॥ ए-
वं लक्ष्यकालव्यापकत्वं तदभावरूपे यावत्तस्य भाष्यभाविनी स्वरूपतदस्त्वलक्षणे इत्यपि साधु ॥ य-
त्तु चंद्रिकायां त्वन्यते स्वप्रत्याख्ययावद्व्यावृत्तिभाविन्यावर्तकांतराभावात् तस्यैव यावद्व्यावृत्तिभावि-
त्वावश्यंभावादिति ^(किं) कारणत्वे तस्य स्वरूपलक्षणत्वमिति तदुक्तं साधु ॥ तद्व्यावृत्तिभाविन्यावर्तकांतराभावे कारणत्वस्यैव व्यावृत्तिप्र-
योक्तृत्वस्य यावद्व्यावृत्तिभाविन्यावश्यंभावस्तदुक्तः साधुः प्रकृते स्वप्रत्याख्यशब्देन स्वज्ञाप्येत्यर्थ
विवक्षया ज्ञापकस्य कारणत्वस्य ज्ञाप्ययावद्व्यावृत्तिभाविन्यावश्यकत्वेन कारणत्वस्य स्वरू-
पलक्षणत्वापादनासंभवात् ॥ यद्यपि दृश्यव्यावृत्त्यादिकं मिथ्यैव तथापि तदुपलक्षितस्य तात्त्विक

कस्वरूपस्य बोधनाय मुमुक्षुं तत्त्वजिज्ञासुं प्रतिव्यावर्तकस्वरूपलक्षणादेरभिधानं लौकिकपरमार्था-
 रुंधत्यादिमतिपक्षे तन्निकटवर्तिन्यां स्थूलतारायामारोपितारुंधनीत्यादेरुपदेशवन्विरुध्यते
 ॥ एतेन न च मिथ्याभेदसिद्धे मिथ्यालक्षणाकीर्तनं मुमुक्षुं तत्त्वजिज्ञासुं प्रतिशोभे पुशोभते इति चं-
 द्रिकोक्तदूषणं निरवकाशं ॥ एवं पूर्वोक्तस्वरूपतदस्थूलक्षणयोर्लक्ष्यलक्षणशब्दाभ्यां ज्ञाप्य ज्ञाप-
 कभाव एव विवक्षणीयस्तथा च अतएव न यावल्लक्ष्यभाव्यभाविनिस्वरूपतदस्थूलक्षणे अलक्ष्य-
 व्यावर्तकस्याभावे लक्ष्यस्यानवस्थानाच्च न ह्यक्षीरव्यावर्तकहीनं क्षीरमित्यादि चंद्रिकोक्तदूषणमपि
 निरस्तमेव ॥ द्वितीयतृतीयलक्षणयोश्चंद्रत्वस्येव कारणभित्तयजन्यत्वस्य स्वरूपलक्षणतयोपग-
 माच्च न चंद्रिकोक्तमध्यासतदस्थूलक्षणातिव्याप्तेऽतिस्वप्रत्याख्येत्यादिलक्षणदूषणं ॥ अथ तयो-
 रलक्ष्यत्वप्रथमलक्षणाव्याप्तिरलक्ष्यत्वे द्वितीयतृतीयलक्षणयोरतिव्याप्तिरिति चेन्न ॥ साध्यसंदे-
 हजनककोटिद्वयोपस्थापकप्रथममताज्ञानादिप्रथमसतिहत्वमिममवत्वस्य व्याप्तिचारत्वमिति व-
 दतां मते अलक्ष्यस्यापि विरुद्धस्यानुमिति विरोधिसंबंधो व्यावृत्तिरनैकांतिक इति लक्षणकर्तृम-
 ते लक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यालक्ष्यभावस्य मतभेदेन व्यवस्थितत्ववदत्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् ॥ यदपि चं-
 द्रिकायां ईशानः प्रभुरव्ययः अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विष्णुः स्मृतः तुरीयं सर्वहृत्सदा इत्यादि

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajiit Gargeshwari

श्रुत्याकारणत्वादेरपि यावल्लक्ष्यभाषित्याच्चेत्यादिदूषणमुक्तं ॥ तदपि ईशानत्वप्रभुत्वादीनामुपलक्षण
 त्वात्सुलभसमाधानं ॥ सर्वविषयकत्वोपलक्षितहक्रूपत्वस्य सार्वकालिकत्वस्याकरादौ स्पष्टमुक्तत्वा
 च ॥ स्वयं व्यावर्तकं स्वरूपलक्षणं व्यावर्तकांतरोपस्थापकं तदस्थूलक्षणमित्यपि सुवचंकाकादिर्हि व्या
 वर्तकसंस्थानाद्युपस्थापयतीति तस्य तदस्थूलक्षणत्वं कारणत्वेनोपस्थाप्य व्यावर्तकांतराभावादित्यादि
 कंचंद्रिकोक्तमत्र दूषणं तु ॥ पूर्वोक्तरीत्याकारणत्वस्य ज्ञेयब्रह्मगतानं स्वरूपव्यावर्तकांतरोपस्थापकत्वा
 निरालंबनमेवेतिदिक् ॥ प्रकारांतरेणाप्येतदधिकरणरचनावेदांत्यभिमतानिरुक्तस्य ब्रह्मणः जिज्ञा
 स्यत्वं न संभवतिसंभवति वा तदर्थं तद्विजिज्ञासस्वेत्यत्र जिज्ञास्य परामर्शको यस्तच्छब्दः स किं विशिष्टब्रह्म
 परामृशति अथवा जगत्कारणत्वाद्युपलक्षितत्वजिज्ञासामिति लोकेतदादिसर्वनासामभयविधत्वस्यापि
 दर्शनात्संशयः पूर्वपक्षस्तु ॥ तद्विजिज्ञासस्वेत्यत्र तच्छब्दस्य प्रक्रांतपरामर्शिनो येन रूपेण प्रक्रांततात्
 दूपविशिष्टपरामर्शकत्वमेवोचितं असति बाधकेशहानां विशिष्टार्थपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥ न चात्र बा
 धकं किंचिदुपलभ्यते अथाश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विभागचित्तिरेव केवलेति वार्तिकोक्तेः शुद्धस्यै
 वाज्ञानविषयत्वेन विशिष्टस्य तदनुपपत्त्या विशिष्टज्ञानस्य मूलाविद्यारूपबंधहेतुप्रत्यनीकत्वाभावात्
 तद्विचारस्य निष्प्रपञ्चतालक्षणमुक्तिफलत्वानुपपत्तिरेव बाधिकेति चेन्न ॥ विशिष्टज्ञानस्य मोक्षहेतु-

तायाः श्रुतिसंप्रतिपन्नत्वे तदनुसारेणैव फलस्य कल्पनीयत्वात् ॥ न च तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ना-
 न्याः पंथाय नापविद्यते इति श्रुत्यंतरे ब्रह्मान्याविषयकज्ञानस्य मोक्षहेतुतायाः प्रतिपादितत्वात् तदनुरोधे
 नात्रापि कारणत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिपराप्रशक्तित्वमैव कल्पयितुं युक्तमिति वाच्यं ॥ तमेवं विद्वानमृत
 इह भवति एवं पश्यन्नेवं मन्यान एव विज्ञानमित्यादि श्रुत्यंतरेषु विशिष्टज्ञानस्यैव मोक्षहेतुतोक्तेः ॥ त
 मेवेत्यत्र तं विदित्वैवेत्यर्थकरणौचित्यात् चिन्मात्रविषयकज्ञानस्य प्रमाणेनासंभवाच्च ॥ तथा हि न ताव
 त्चिन्मात्रविषयकज्ञानं प्रत्यक्षं आत्मनो बहिरिन्द्रियाणि प्रतिरूपाद्यभावेनायोग्यत्वात् तस्य स्वप्रकाश
 त्वेन सुखादीनां स्वप्रकाशसाक्षिमात्रभास्यत्वेन च मनसो ज्ञानाकरणत्वात् औपनिषदंपुरुषं पृच्छामि
 नावेदयिन्मनुते तं बृहंतमित्यादि श्रुत्या तस्योपनिषद्वाक्यमात्रबोध्यत्वोक्तेश्च ॥ नाप्यनुमितिरूपं तत्-
 तत्र हि आनात्मरूपैकस्य आत्मा संसर्गो विषयो यवा आत्मरूपे नाद्यः तस्य शुद्धचिन्मात्रविषयकत्वाभावे
 न परोक्षत्वेन च शुद्धचिन्मात्रविषयकज्ञानतत्त्वयुक्तकार्यरूपा परोक्षध्यासरूपबंधानिवर्तकत्वात् नां-
 त्यः ॥ अत्यन्ताभेदे संसर्गसंभवात् तद्गूढं तद्गूढविशिष्टइत्यादि ज्ञानस्याप्रमात्वेन तद्गूढादिव्यक्तिभिन्नवस्त्व-
 नुयोगिकसंसर्गेण तद्गूढादिव्यक्तिविशिष्टज्ञानत्वं तद्गूढादिव्यक्तिप्रमात्वमित्यस्यावश्यं वाच्यत्वा-
 त् तद्व्यक्तौ तादात्म्यसंबंधेन तद्व्यक्तिविशिष्टज्ञानस्यानुवादरूपत्वेनाप्रमाणत्वाच्च पदइति ज्ञान-

विषयादधिकं घटे द्रव्यत्वसं सृष्टाभेदं विषयीकुरुर्वतो हि ज्ञानस्य प्रमात्वं युक्तं तद्वक्तो तद्वक्ति स्वरूपं तद्व-
क्तितादात्म्यं विषयीकुरुर्वता तु ज्ञानेन तद्वक्तिरिति ज्ञानविषयादधिकं किं विषयीकृतं येन धारामध्यगतज्ञा-
नवदप्रमानस्यात्तस्मादभेदे सत्यपि उपाधिभेदप्रयुक्तो वा अवच्छेदकभेदप्रयुक्तो वा यत्र विशेषणविशे-
ष्यव्यक्तयोर्भेदस्तत्रैवाभेदसंसर्गप्रमायथा घटो द्रव्यं भूतलसंयोगी घटो घ्रेन भूतलसंयोगी त्यादावत-
एव घटाभावो घटाभावयानित्यादावेकत्वादिविशिष्टघटाभावत्वादिरूपेणैव विशेषणतानाद्युपमिति
सगौरवेन न गवयेन सदृश इत्याद्युपमिति स्थूलद्रव्यप्रकृते सदृशवस्तु ह्यावगाहनेऽनात्मविषयकत्वा-
पत्तेः नाप्यर्थापत्तिः आत्मनितत्संसर्गविना कस्यचिदर्थस्यानुपपन्नत्वाभावात् संसर्गस्यात्मरूपत्वेऽना-
त्मरूपत्वे वा पूर्वोक्तदोषापत्तेः नाप्यनुपलब्धिकरणकृतस्याभावमात्रे प्रमाणत्वात् प्रमेयस्यात्मरूपत्वेऽना-
त्मरूपत्वे वा पूर्वोक्तदोषापत्तेः नापि शाब्दतस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेयाद्यनेकसंसर्गविषयकत्वनियमेन शु-
द्धब्रह्मविषयकत्वाभावात् शाब्दस्य परोक्षज्ञानजननत्वाभावेन परोक्षस्य तस्यापरोक्षाध्यासानिवर्त-
कत्वस्योक्तत्वाच्चेत्यनुपपन्ना सिद्धांत्यभिमतब्रह्मजिज्ञासेति पूर्वपक्षे सिद्धांतः ॥ शाब्दमेव तद्वि-
वक्षितचिन्मात्रविषयकं ज्ञानं यतो वेत्यादिवाक्यस्य जगत्कारणत्वाद्युपलक्षितब्रह्मविचारकर्तव्य-
तापरत्वात् ॥ न च शाब्दानां विशिष्टार्थपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्कथमेतदिति वाच्यं ॥ सत्यं पदा

नामौत्सर्गिकं विशिष्टपरत्वं तथापि बाधकबलादेवात्र तत्परित्याज्यं किमत्र बाधकमिति चेदुच्यते यतो
 वेत्यादिवाक्ये यच्छब्दोपबन्धादनुवादत्वं तावत्प्रतीयते तच्च पुरोवादसापेक्षं पुरोवादश्चात्र ब्रह्मविद्यामू
 र्धन्यासद्विधैव साचप्रत्यगभिन्नस्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणतां प्रतिपादयति तथाच पुरोवादानुसारेणानुवा
 दस्य नेयतया अत्रापि प्रत्यगभिन्नस्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणता वाच्या तथाच सद्विद्योपदर्शिताभिरेवोप
 पादकयुक्तिभिरहैतसिद्धिब्रह्मानंघादिनिबन्धलिखितदृश्यत्वादिलिङ्गकानुमानादिभिश्च ब्रह्मान्यनिखिल
 लभपञ्चस्य मिथ्यात्वावगमात् आद्यसूत्रोक्तरीत्याश्रुक्तिरजतादिन्यायेन श्रुत्यन्तरैश्च ब्रह्मज्ञानस्य कर्तृ
 त्वादिवन्धनिवर्तकत्वस्य मूलाज्ञाननिवर्तकत्वेनैव वाच्यतया कारणत्वाद्यनिर्वान्यवस्तुविशिष्टज्ञानस्य
 मिथ्याभूतानात्प्रविषयकत्वेन शुद्धचिद्विषयकमूलाज्ञानसमानविषयकत्वाभावेनाज्ञाननिवर्तकत्वा
 भावेन उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भवं भवति मूलोः समुत्पन्ना प्रोति यद्वद्वत्त्वात्वेव पश्यति इत्यादिश्रुतिभि
 र्विशिष्टज्ञानस्य भवहेतुत्वप्रतीतेरमृतत्वसाधनत्वासंभवात्तमेवेत्यादौ तं विदित्वेति योजनायां श्रुतस
 मभिध्याहारभंगापत्त्या अपुक्तत्वात्तमेवं विद्वानित्यादावुपलक्षितज्ञानस्यैव विवक्षणाद्यतो वेत्यादेस्तद्वि
 जिज्ञासस्वेत्यन्तस्य वाक्यस्य जगत्कारणत्वाद्युपलक्षितब्रह्मविचारकर्तव्यतापरत्वं निश्चित्य हं ॥ अ
 थ सद्विद्यायाः प्रत्यगभिन्ननिर्विशेषब्रह्मपरत्वे भवेदेवं तदेवन तस्यां जीवभिन्नसर्वविशेषब्रह्मणः प्र

तिपादनपरत्वावगमात् तथा हि स हि द्यो पक्रमे उत तमादेशमप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मत
मविज्ञातं विज्ञातमिति सविशेषब्रह्मैव प्रतिपाद्यते आदेशाद्वा ह्यस्य जगन्नि यमनानु कूल व्यापारविशेषरूपाज्ञा-
त्यकशासितृत्वाश्च परत्वात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा वाक्यं तु तन्न दव स्त्वाविशेषविशिष्टका-
रणमेव कार्यमित्यारंभणाधिकरणे निरूप्यमाणं कार्यकारणयोरनन्यत्वं स्वीकृत्य ब्रह्मणि विदिते उपादा-
नतया कार्यानु प्रविष्टो ब्रह्माकारो ज्ञात एवेति एतदभिप्रायं स तू ब्रह्मणः उपादानता द्योतकं ब्रह्मण-
श्चोपादानत्वं यद्यपि विवर्तमाश्रित्य वक्तुं शक्यते तथापि यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्यात्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति दृष्टान्ते परिणास्युपादानस्य प्रतिपादनात्प-
रिणामितयोपादानं ब्रह्म विवक्षितं तत्र वाक्ये द्वयमर्थः केषांचित्संमतः ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञा-
नोक्त्या कार्यकारणपरिणामेन तद्विनिर्मुक्त्यर्थः सार्थः विदुर्धृष्टो रर्थक्रियानामा-
दिभेदश्च कथमुपपन्न इति शंकायां वाचारंभणमिति वाक्यशेषः ॥ वाचाघटेन जलमाहरेत्यादिका
वाकृतत्पूर्वको व्यवहारश्च वाकूपदार्थः तदर्थः ॥ आध्ययनेन वसतीत्यादाविवफलस्यापि हेतुत्वविव-
क्षयात् तृतीया ॥ विकारो घटादिस्तन्नामधेयं च मृत्तिकया आरंभणं स्पृश्यं संबंधनीयमिति यावत् आलं-
भः स्पर्शहिंसयोरिति वचनात् स्पृशार्थकस्यालभतेः संबंधे पर्यवसानात् कर्मणिल्युद्मृत्तिकेत्येव-

तत्रविद्यमानस्यानुपक्तस्यमृत्तिकापदस्यतृतीययाविपरिणामः तथाचपरमानयेत्याद्यभिधानरूप-
 व्यवहारार्थेननूलानयनादिव्यवहारार्थेचमृत्तिकयाकंबुग्रीवादिसंस्थानंघटइत्यादिनामधेयंचसंबध्य
 तइतिप्रतिपादितेपिंडघटयोरेकद्रव्यत्वेपिअवस्थानांभेदात्संदेहादिकंसर्वमुपपद्यतइत्युक्तंभवति ॥
 ननूक्तसंदेहाद्युपपत्त्यर्थंतार्किकमतइवकार्यकारणद्रव्ययोर्भेदएवकुतो नोपेयतइत्याशंक्योक्तंमृत्ति-
 केत्येवसत्यमितिघटइतिपदमध्याहृत्यघटोमृत्तिकेत्येवार्थः सत्यंप्रामाणिकइतियावत् ॥ तथाच
 घटोमृत्तिकेतिलोकसिद्धप्रत्यभिज्ञयाकार्यकारणद्रव्ययोरेक्यमेव नभेदइति ॥ आनंदतीर्थीया-
 भिममतस्तत्रवाक्येयमर्थः ॥ एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंहिसादृश्यात् प्राधान्याद्वातत्रैकस्यब्रह्मणोज्ञाने-
 नसत्त्वादिनातत्सदृशस्यज्ञानेमृत्पिंडमृन्मयादृष्टांताः ॥ प्रधानस्यतस्यज्ञानेनतद्गुणीभूतस्यसर्वस्य
 ज्ञानेवाचारंभणमित्यादिसंस्कृतापभ्रंशदृष्टांतः ॥ तथाहितत्रार्थः ॥ वाचावागिंद्रियमात्रेणारंभणं
 यस्यतत्रामधेयंविकारः संस्कृतापभ्रंशरूपेणविक्रियमाणत्वात्त्याकरणासापेक्षेणवागिंद्रियेण-
 निष्पाद्यंमृत्तिकेत्येवसत्यंनित्यंप्रवाहरूपेणानादीत्यर्थः ॥ नवधेनास्यहन्यतेएतत्सत्यंब्रह्मपुरमि-
 त्यादौसत्यपदस्यनित्येप्रयोगात्सदाशब्दस्यत्यंबंतस्यसत्यपदत्वेनसदातनार्थकत्वाच्च ॥ अपभ्रं-
 शज्ञानाद्विपत्कलंतदधिकंचसार्वत्रिकव्यवहारादिकंसंस्कृतज्ञानाद्भवतीतिसंस्कृतंप्रधानंताह

शगुणप्रधानदृष्टान्ततालाभार्थंचयाचारंभणमित्यादावपियथासौम्येनैकेनेत्यादिकमनुबंजनीयं॥तथा
 चसप्रपंचमेवोपादानभूतंनिमित्तभूतंवाकारणंब्रह्मावगम्यतेमतभेदेनतथासदेवसौम्येदमग्रआ
 सीदित्यत्रामीदंशब्देनजगतउपादानात्॥तस्यसदेवेत्यनेनसृष्टेःप्रागपिसत्यत्वावधारणात्अग्रइ
 तिकालस्यतस्यांदशायांसत्ताप्रतिपादनात्तदनंतरंतदैक्षतेतिवाक्येनसृष्टयनुकूलज्ञानसंकल्पकृ
 तीनांप्रतिपादनात्सविशेषपरएवसद्विद्योपक्रमोवधार्यते॥मध्येचसन्मूलाःसौम्येमाःसर्वाःप्रजाः
 सदायतनाःसत्प्रतिष्ठिताइतिप्रजाशब्दोदितानांजीवानांसत्शब्दोदितानांमूलमूलिभावादि
 नाभेदप्रतिपादनमुपलभ्यते॥ऐतदात्म्यमिदंसर्वतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्चेतकेतोइत्युपसंख्य
 रेइदंशब्दोदितंतच्छब्देनपराश्रयतत्सत्यमिति सर्वस्यप्रपंचस्यसत्यत्वावधारणात्संबोध्यसंबोध-
 कभावेनश्चेतकेतूद्दालकयोर्भेदेनप्रतिपादनेनजीवनानांत्वस्यैवावगमाच्चसप्रपंचतैवावगम्यते
 तथाचसद्विद्यायाःउपक्रमोपसंख्यारपर्यालोचनयापरमार्थतःसप्रपंचब्रह्मप्रतिपादनपरत्वावग
 मात्तदनुसारेणतत्त्वमसीतिवाक्यंजीवब्रह्मभेदाविरोधेनैवव्याख्येयं॥तथाहिअनृक्षराभ्रजवःसं
 तुपंथाइत्यत्रयथाबहुवचनस्यस्यादेशःयथावाउतयत्सुनंतिसाभिधेनीस्तदन्वाहेत्यत्रसुपांसुलि
 गितिस्त्रेणयत्तत्तदोत्तरसत्यम्याःलुक्यस्मिन्सुनंतितस्मिन्नित्यर्थस्यविवक्षितत्वात्तथावागा

यत्रां छंदसां मातेत्यत्र विभक्तित्वं येन द्वितीया प्रथमार्थे तथा तत्त्वमसीत्यत्र चतुर्थ्या स्वादेशादीनामन्य
 तमं स्वीकृत्य तस्मै त्वं समर्पणी यो सीत्यर्थः स्वीकार्यः ॥ ब्रह्मणे स्वा मह स ओमित्यात्मानं युंजीतेति श्रुतेः ॥ पं
 चम्यावा स्वादेशादीनामन्यतमं स्वीकृत्य तस्मात्त्वमुत्स नो सीत्यर्थः ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंत इति-
 श्रुतेः ॥ षष्ठ्या वा तत्त्रितयं स्वीकृत्य तस्य त्वमसि तत्त्वामिको सीति प्रतिपादनीयं ॥ सकारणं करणाधिपा
 धिप इति श्रुतेः ॥ सप्तम्या वा तत्त्रितयं स्वीकृत्य तस्मिंस्त्वमसीत्यर्थो ग्राह्यः ॥ सन्मूलाः सौम्ये माः सर्वाः प्रजाः स
 दायतनाः सत्प्रतिष्ठिता इति श्रुतेः ॥ शरीरिशरीरभावाभिप्रायं वा सामानाधिकरण्यं भविष्यति मनुष्यो ह
 मित्यादिव त्वस्यात्मा शरीरमिति श्रुतेः ॥ अथो रा पापकाशिनीत्यत्रा पापकाशिनीति मश्लेषवदत-
 त्वमसीति वा स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यत्रापि मश्लेषो भविष्यति तथा च सहिद्यायाः सप्रपंचजी-
 वभिन्नब्रह्म परत्वा वृत्तमातृकथं प्रत्यगभिन्नब्रह्म परत्वमिति चेदत्रोच्यते ॥ उत तमादेशमित्युपक-
 मोन ब्रह्मणः शासितृत्वं प्रतिपादयति तथा त्वेकतरि य अस्वीकृत्य तत्परत्वं च क्तव्यं न च तदुपपद्यते अ
 कर्तरि चकार के संज्ञायामिति कर्तरि तस्य पर्युदासात् ॥ न च करणार्थस्यैव कर्तव्यं पचारो भविष्यतीति वा
 च्यं ॥ तथा क्लेशकल्पनायां मूलाभावात् अक्लेशे नैवोपपत्तौ तदयोगाच्च उपदेशोऽपि ह्यहं पूर्वकस्य दिशोः प्र
 चुरः प्रयोग उपलभ्यते आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः विद्युत्ब्रह्मेत्यादेशः उभयमेतदादि हं भवत्यध्यात्मं चाधि

दैवतं च अथात आदेशो नेति नेति गुह्या एवादेशामधुरुतः तदादि हेनवर्त्तनेत्येवमादौ यद्यप्युपदेशादेश
योर्भेदेन प्रयोग उपलभ्यते एष आदेशः एष उपदेश इति तथाप्यादेशाद्देशो नोपदेश सामान्ये प्रतिपादिते
गोबलीवर्दन्यायेनोपदेशाद्देशो दनात्मकोपदेशविशेषपरो भविष्यति एषा वेदोपनिषदे तदनुशासनमि
त्युत्तरत्र तथैव दर्शनात् उपदेशार्थत्वस्तीकारे च कर्मणि यजं स्तीकृत्य उपदेशो कगम्यत्वेन ब्रह्मोपक्रांतमि
ति लभ्यते ॥ नचाकर्तरि चेति सूत्रे संज्ञायामिति ग्रहणात् प्रकृते कथं कर्मणि यभू संभवतीति शंभ्यं को भ
वतादायो दत्तः को भवता लाभो लब्ध इति प्रयोगोपपत्तये असंज्ञायामिति प्रश्लेषस्याभ्युपगमात् अवश्यं
चोपक्रमे उपदेशो कगम्यत्वं वक्तव्यं श्वेतकेतुं स्वपुत्रं गुरुकुलात् सवन्निवेदानधीत्यगृहमागतं स्तब्धं मा
निनं प्रत्युद्दालकस्य स्तब्धतापनोदनार्थेयं प्रश्नः उत तमादेशमप्राप्य इति तत्र स्तब्धस्य मानिनः किमत्र
प्रष्टव्यं स्वत एवायमर्थः किं हि तं शब्दं वाच्यं इति तं प्राप्य भूतिमिति वाच्यं किं हि तं शब्दं वाच्यं इति तं प्राप्य भूतिमिति वाच्यं
प्युपक्रमानुगुण्यं लभ्यते एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च विवर्ताभिप्रायेणैव व्याख्येयाननुपरिणा
माभिप्रायेण वाच्यं आरंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति वाक्यशेषात् सहि विकारा नृततापरः
तथाहित्वाक्यार्थः वाचाया आरंभणं आलंबनं विकारोपदशरावादि ॥ तर्हि वाक्यतदा लंबनं च विकार इति
ह्ययं प्राप्तं नेत्याह ॥ नामधेयं ॥ घटः शराव इति नाममात्रं न तु तत्र वस्तु सत्तास्तीति धीत्यनेनामधेयपदे-

न दृष्टं च नाम पदस्याभासद्योतकत्वं यच्च तेनामयज्ञैस्तेदं भेदाविधिपूर्वकमिति ॥ लोकेऽपि पुत्राभासेषु
 ब्रह्म इति नाम धेयं नात्र पुत्रत्वमस्तीति ॥ घरसन् इत्यादिव्यवहारस्तर्हि कथमुपपाद्य इत्यत आह मृत्तिके
 त्येव सत्यमिति ॥ मृत्तिकात्मनैव घटादिकं सत्यं न तु स्वरूपेणेत्यभिप्रायः ॥ एवकारार्थप्रधानपरंचे
 दं वाक्यं गुडजिह्विकान्यायेन मृदः लोकप्राप्तसत्यत्वानुवादपूर्वकं विकारानृतताप्रतिपादनाय एव
 मुत्तरेष्वपि लोहादिदृष्टान्तेषु दृष्टव्यं ॥ अमुमर्थं दर्शयितुं केदं दर्शयति ॥ एवं सौम्यसआदेशो भवतीति ॥
 एवं शब्देन वाच्यारंभणं विकारो नाम धेयमादेश एव सत्य इति प्रतिपादितं भवति ॥ यत्तु आरंभणाधि
 करणे चंद्रिकायां एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानायोगः मृत्पिंडदृष्टान्तानुपपत्तिश्च कथं हि ब्रह्मविज्ञानात्
 सकलं विज्ञातं भवेत् न हि शुक्तिस्वरूपविज्ञानात् रजतज्ञता प्रत्युत ॥ शुक्तेस्तत्रापरिज्ञानाद्यथैव रज
 तज्ञता ब्रह्मतत्त्वापरिज्ञानात्तथैव सर्वज्ञतापि वेति ॥ विवर्तवादे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाय
 नुपपत्तिरूपदूषणमुक्तं ॥ तन्मदविवर्तवादे अधिष्ठानज्ञानेनारोपितस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वं संप्रतिपन्नं
 तच्च अधिष्ठानात्मकज्ञातस्वीयतत्त्वकत्वं उक्तं च भामत्यां रज्ज्वां ज्ञातायां भुजंगतत्वं ज्ञातं भवति साहि-
 तस्य तत्त्वमिति ॥ एवं च शुक्तिसाक्षात्कारानंतरं यद्रजतमभात्सा शुक्तिरिति प्रत्ययात् रजतेशु-
 क्तिकात्मकज्ञातस्वीयतत्त्वकत्वात्मकं शुक्तिकाज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञातत्वं यत्क्षतं ॥ एकविज्ञानेन सर्ववि

ज्ञानमपि तत्त्वतो सर्वविज्ञानमेव विवक्षितं एवं चाधिष्ठानभूते ब्रह्मणि ज्ञाते इदं सर्वं पदयमात्मास
 र्वं खल्विदं ब्रह्मेति बाधायां सामानाधिकरण्यानुरोधात् ब्रह्मरूपज्ञातस्वीयतत्त्वकत्वस्य ब्रह्मण्यारो
 पिते जगत्तिसत्त्वान्नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुपपत्तिः ॥ मृदादिविज्ञानेन घटादीनां विज्ञातस्वी
 यतत्त्वकत्वं गुडजिह्विकान्यायेनैवेत्युक्तमेव प्राकृष्टतिनदृष्टांतासंगतिः ॥ यदपि तत्रैव चंद्रिकायां
 रज्ज्वां ज्ञातायां भुजंगतत्वं ज्ञातं भवति साहितस्य तत्त्वमेवं च ब्रह्मज्ञानात् सर्वतत्त्वतो ज्ञातं भवतीति भा
 मत्युक्तमनूद्य ॥ एवं हि ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मैव ज्ञातं भवतीत्यर्थः स्यात्तच्चायुक्तं स्वस्य स्वहेतुत्वायोगात् ये
 नाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यादिति श्रुतौ श्रुतादिपदायोगाच्चेत्यादिकं दूषणमुक्तं त
 दपिमंदं ॥ ब्रह्मविज्ञानेन सर्वतत्त्वतो ज्ञातं भवतीत्यत्र ब्रह्मविज्ञाननात असदतृतीयाभिप्रेतस्य च विज्ञातमित्यत्र
 विज्ञानेऽन्वयः तथा च ब्रह्मज्ञानाभिन्नं यत्तत्त्वतो ज्ञानं तद्विषयं स्वीयतत्त्वज्ञानाभिन्नज्ञानविषयब्रह्म
 कं सर्वमिति पर्यवसितार्थेन स्वस्य स्वहेतुत्वापत्तिरिति दूषणावकाशः येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादावपि-
 अश्रुतं विषदादिकं येन तत्त्वतः श्रुतं भवति यदभिन्नश्रुतात्मकस्वीयतात्विकरूपवद्भवतीति शिष्या
 बाधायां सामानाधिकरण्येन पर्यवसितान्वयेन न श्रुतादिपदायोगोपीति ॥ यदपि तत्रैव विषयार्था
 देसृष्टिं डमृन्मयादिदृष्टांतानुपपत्तिरिति चंद्रिकायां दूषणमुक्तं तदस्मदीयश्रीमद्भाष्यद्वयान

वबोधनिबन्धनं ॥ वाचारंभणश्रुतिव्याख्यानभाष्यस्यायमभिप्रायः येनाश्रुतंश्रुतगितिवापायांसामाना
धिकरण्यंअश्रुतंविषयदादिकंसर्वतत्त्वतोयदभिन्नश्रुतब्रह्मव्यतिरिक्तस्वीयतात्त्विकरूपशून्यमित्यर्थः त
थाचैकंब्रह्मसर्वस्याधिष्ठानमित्यर्थःप्रतिज्ञातः तत्रमृत्पिंडव्यतिरेकेणतत्त्वतोतद्विकारोयथानास्तिइत्या
दिहृष्टांतोयथासौम्येकेनेत्यादिनाप्रतिपाद्यतेमृत्पिंडपदंचमुख्यार्थकैकपदयोगात्भूमिरूपपिंडार्थकंपिंड
पदंचस्थौल्यविशेषबोधकंमृन्मयमात्रोपादानतायोग्यतालाभाय ॥ मृन्मयपदंचभूमिविकारमात्रा-
र्थकं ॥ तथाचभूमिरूपविकारः सर्वोयथाभूमिंविनातत्त्वतोनास्तीत्यर्थःभूमिविकारत्वंचसाक्षादेववृक्षा
दावस्तीतिभूमेर्विभक्तपिंडस्यनानाविकारानुपादानत्वेपिनक्षतिः ॥ यद्यपिभूमिर्नाधिष्ठानंतथाव्यधिष्ठान
तावच्छेदकश्रुत्यादिव्यतिरेकेणतत्त्वतोरूप्यादिनास्तीतिव्यवहारवत्भूमिविकारादिस्वरूपविचारदशा
यामाधारतावच्छेदकभूम्यादिव्यतिरेकेणतत्त्वतस्तद्विकारोनास्तीतिव्यवहारवत्श्रुत्यातथोक्तं ॥ एवंचस
र्वमृन्मयंएकमृत्पिंडात्मकविज्ञातस्वीयतत्त्वकमित्यापिवापायांसामानाधिकरण्यतत्रहत्तुमृत्तिकेत्येवस
त्यमिति सर्वप्रत्ययवेद्येचब्रह्मरूपेव्यवस्थितइत्युक्तेःमृत्तिकाभूमिरितिगृह्यमाणंयत्तदवच्छिन्नसद्रूपं
ब्रह्मतदेवसत्यंमृत्तिकास्वरूपस्यसत्यत्वाभावात्तदवच्छिन्नसद्रूपस्यदृष्टांतत्वधीदशायांमृदोविविध्या
ज्ञानात्भूमित्वेनज्ञायमानत्वेनसद्रूपतालाभार्थमेवमृत्तिकेत्येवेत्यत्रइतीत्युक्तेरन्यथातद्वैत्यव्यापितेः ॥

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

एतेन शब्दप्रकरणे व्याकरणादौ प्रकरणसिद्धं शब्दपरत्वं परित्यज्य न वेति शब्दस्य स्वार्थपरत्वस्यैवार्थप्रकरणे अ-
 र्थपरत्वस्य प्रकरणादेव लाभे शब्दपरताया एव वक्तव्यतया तस्य च प्रकृतेऽनुपयुक्ततया मृत्तिकेत्येवेत्यत्रेति शब्दपै-
 व्यर्थमेव त्वन्यत इति परोक्तं दूषणमनवकाशं ॥ आद्यर्थको वा इति शब्दः प्रकृतेः ॥ इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्ति-
 बुद्धिर्भ्रमरकोशात् ॥ तथा च भूमिविकारस्वरूपस्य विचारदशायां तत्स्वरूपमिव भूमिस्वरूपस्य विचारदशायां
 सापि मिथ्यैव तत्कारणापंचीकृतभूतान्येव सत्यानितेषामपि स्वरूपविचारदशायां तान्यपि मिथ्यैव तत्कारणं प्र-
 म्दैव सत्यमित्याद्यर्थलाभः ॥ एवमेवोत्तरेष्वपि दृष्टान्तेषु योजनीयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यत्र हेतुवर्चिरंभणं
 विकारो नामधेयमित्यादितच्च व्याख्यातं प्राक् ॥ अस्मिन्नेवार्थे को भवानिति निर्देशो वाच्यं मोक्षनर्थकः ॥ शि-
 विकादारुसंघातो वचनास्थिनि संस्थितः अन्विष्यतां नृपश्चेष्टतच्चेदेशिविकालया ॥ एवं छत्रशालाकानां पृ-
 थक् भावो विमृश्यतां कृपाते छत्रमित्येव न्यायस्तथैव न्यायः ॥ वस्तु राजातिवल्ली के पञ्च राजभटादिकं ॥ त-
 थान्यच्च नृपेत्येतन्न सत्संकल्पनामयं एवमेव मिदं विश्वं न भेदिसकलं जगत् वासुदेवाभिधानस्य स्वरूपं पर-
 मात्मनः इत्यादिविष्णुपुराणादिवाक्यसहस्रैरुपबृंहणरूपैरनिर्वचनीया परपर्याये मिथ्यात्वे निर्णीता-
 त्यर्थकं सहिद्यागतं यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यत्शुक्लं तद्रपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नि-
 त्वं वाच्यं भणं विकारो नामधेयं ब्रीणिरूपाणीत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिवाक्यप्रमाणान्तर्बहिर्ब्रह्म तस्या-

गत्यादित्वरूपस्यात्रिष्टुतकृततेजोबन्धस्वरूपव्यतिरेकेणविचारासहत्वमग्नित्वमित्यंतेनहेतूकृत्यवा
 चारंभणमित्यादिनात्रिष्टुतकृतमात्रंमिथ्येतिप्रतिपाद्यतेपरोक्तार्थेतुनकिंचित्प्रमाणमस्वादस्यचवक्ष्य
 तेअधिकमारंभणाधिकरणेचंद्रिकादूषणेमत्कृतेद्रष्टव्यंतथाज्ञानस्वरूपमत्यंतंनिर्मलंपरमार्थतःतदे
 पार्थस्वरूपेणान्तिदर्शनतःस्थितमितिबिष्णुपुराणएवज्ञानस्वरूपस्यैवपरमात्मनःअर्थाकारता-
 भ्रमसिद्धेतिप्रतिपादितं ॥ तथावस्थितिकिंकुब्रचिदादिमध्यपर्यंतहीनंसततैकरूपंयच्चात्यथात्वंद्वि
 जयातिभूयो न तथ तस्य कुतोहितत्वमिति तत्रैवविकारवर्गेआदिमध्यांतरहितंपारमार्थिकंवस्तु नास्ति
 अन्यथाभवतोवस्तुत्वाभावात्इतिप्रतिपादितंतथामदीघरत्नंपटतःकपालिकाकपालिकाचूर्णरज
 स्ततोणुःजनैःस्वकर्मस्तिमितात्मबोधैरालक्ष्यतेबूहि किमत्रतत्वंसम्भावएवंभवतोमयोक्तोज्ञानंयथास
 त्वमसत्यमन्यदित्यादिनाप्रपञ्चानृततैवप्रतिपादितेनिविचर्तमाश्रित्यैवैकपिज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रति
 ज्ञाविचर्तवादसंमतोक्तमिहोक्तमात्राकारमात्राभिप्रेतवाचारंभणश्रुत्यैवस्वरूपेणोपपादनीयापूर्वपक्षो
 पदर्शितिकेषांचिदर्थेवाचेतितृतीयायाश्चतुर्थ्यर्थत्वांगीकारःमृत्तिकेत्यनुषंगःतृतीयांततयातस्यवि
 परिणामःमृत्तिकेत्येवेत्यत्रघटपदाध्याहारश्चेत्येवंयोजनायाअतिक्लृप्त्यात्अस्वारस्यंप्रपञ्चमिथ्यात्वबो
 धोक्तप्रमाणविरोधश्च ॥ आनंदतीर्थयिसंमतेपूर्वपक्षोपदर्शितेउक्तवाक्यार्थेप्यस्वारस्यं ॥ तथाहि-

तत्र वाचेत्यनेन वागिन्द्रियमात्रं लक्षणीयं अन्यथा व्याकरणानिष्पाद्यत्वात् लाभेनापभ्रंशालाभापत्तेः मन्म
ते वाचेत्यस्य वाङ्मात्रमित्यर्थनामधेयमित्यत्र नामधेयमात्रमित्यर्थे लक्षणानुश्रुतसामानाधिकरण्यानु
पपत्तिनिबन्धनालोकसिद्धाचेति न दोषाय तथा हि तत्र वाक्ये वाचा व्यवहृयमाणं विकारं वाचारं भणमिति-
वाक्योदितमनूद्य नामधेयत्वविधानं स्य ब्रह्मस्वरसतः प्रतीयते तत्र च श्रुतार्थमादाय सामानाधिकरण्यासंभवा
त् नामधेयपदेन नामधेयवाच्यत्वलक्षणानुपेत्य सामानाधिकरण्योपपादनैषौ न रुक्त्यापत्तेः मृत्तिकेत्येव
सत्यमिति वाक्यशेषस्वरसाच्चार्यपरिसंख्यार्थतामुपेत्य मात्रपदांतर्भावेण मिथ्यात्वपर्यवसायितदर्थक-
यनस्यैव स्वरसत्वात् लोकसिद्धिस्तु दृष्टं च नामधेयपदस्येत्यादि नोक्तैव प्राक् ॥ एवं सत्यशब्दस्यावाक्ये
रूढत्वान्नित्यत्वार्थकत्वमपिलक्षणयैव संस्कृतस्यापि मुख्यनित्यत्वाभावेन सदाशब्दमादाय योगासंभ
वेन व्याकरणानिष्पाद्यत्वे रूढत्वगौणत्वनिष्पाद्यत्वात् लक्षणानुपेत्य सामानाधिकरण्यासिद्ध
मिति प्रामाणिकवै व्याकरणसंमतमधुनाविकारशब्दस्य मुख्यविकारार्थकत्वे तदिष्टासिद्ध्या संस्कृतोच्चा
रणाशक्त्योच्चार्यमाणार्थकत्वं लक्षणयैव नामशब्दस्यापिशब्दार्थकत्वं लक्षणयैव अपभ्रंशस्य संकेतव
त्प्रातिपदिकरूपरूढत्वाभावात् यथा सौम्यैकेनेत्यादिकमनुषंजनीयमित्यपि न सत्पूर्ववाक्यप्रविष्ट
भागस्योत्तरवाक्यघटकत्वेन प्रतिबंधनं ह्यनुषंगः स च प्रकृतेन संभवति प्रकृते हि मृत्तिकेत्येव सत्यमि

त्यादेः पश्चाद्यथा सौम्ये केन मृत्तिकेत्यनेन सर्वस्तद्विकारो विज्ञातो भवतीत्यादि हि विवक्षितदृष्टान्तलाभा-
 यकल्पनीयं ॥ नचैतत्पूर्ववाक्ये प्रविष्टं किंच यथावाचारं भणमित्यादिना गुणप्रधानभावः श्रुत्या ज्ञापितः
 तथा मृत् पिंडतद्विकारयोः सादृश्यमपि ज्ञाप्येत ॥ यदिच मृत्पिंडज्ञानेपि तद्विकाराणां घटत्वादिना ज्ञा-
 ना संभवात् मृत्त्वेन रूपेणैव घटादिज्ञानं मृत्पिंडज्ञानादिति पर्यालोचनात् तत्सदृशज्ञानं तज्ज्ञानाधीनं ल-
 क्ष्यत इत्युच्यते ॥ तर्हि संस्कृतज्ञानादपभ्रंशज्ञाना संभवात् संस्कृतस्य प्राकृतकार्यकारित्वतात्पर्यकं
 मृत्तिकेत्यनेन सर्वस्तद्विकारो विज्ञातो भवतीति वाक्यं संभवतीति तदेव श्रुत्योच्येत किंवाचारं भणमित्या-
 दिना गुणप्रधानभावज्ञापकेनेति श्रुतिस्वारस्यहानिः ॥ अपिच कार्णाय सांतानां सदृशदृष्टान्तानां पश्चा-
 देववाचारं भणं नाम धेयं विकारइतिवत् संस्कृतं सत्यमिति सामान्यत एवोच्येत न तु मृत्पिंडादिदृष्टान्त-
 स्यैकैकस्थांते विशिष्यमृत्तिकेत्येकैकं शब्दान्तराणामपि संस्कृतानां संभवेन मृत्तिकेत्येवेत्यादेरुपादान-
 मप्यस्वरसमेव ॥ आयसमित्येव सत्यमित्यस्यैव पूर्णत्वसंभवेन कार्णातिकिमित्युक्तमिति शंकाप्यनु-
 त्तरात्तन्मते मन्वते तु कार्णायसादिवाचकलघुशब्दान्तरसंभवेपि न दोषः घटाद्यर्थविवक्षायां घटादिशब्दा-
 नामिव कलशादिशब्दानामपि तत्पर्यायाणां प्रयोगात् ॥ एकविज्ञानेन तत्सदृशं तदधीनं च सर्वं ज्ञायत इत्यप्य-
 संगतमेव तथानियमाभावात् न हि गोज्ञानेन गवयादेः राज्ञाने च प्रजादेः नियतं ज्ञानं अनियतज्ञाने च सदृ-

शादेरेव किमित्युपादानमित्यत्राप्यनुत्तरमेव ॥ तथा च सद्विद्योपक्रमे प्रतिज्ञातैकविज्ञानेन सर्वविज्ञा-
नस्य विकारानृतत्वं स्वीकृत्य विवर्तवादमाश्रित्यैवोक्तरीत्योपपादनीयतया तदुपपादनायैव सदेव सौम्ये-
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमान्तेन दातव्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यु-
पसंख्यारञ्चाद्वैतब्रह्मण एव महाप्रकरणितया तदनुसारेणैव तद्वाक्यस्थपदानां व्याख्येयत्वान्नानार्थपदा-
नार्थान्तिरोपस्थापकत्वसंभवेऽपि प्रकृतवाक्यार्थान्वयितया तत्परित्यागेन प्रकृतवाक्यार्थानुकूलपदा-
र्थोपस्थितिपरत्वमेवास्ते यं सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यत्र निष्पञ्चात्मतत्त्वरूपप्रकृतवाक्यार्थनिर्वा-
हो न संभवति तत्रेदं शब्दोदिते जगति सदेवेत्यनेन संत्वावधारणात् अग्र इति कालस्य तस्यां दशायां स-
त्ताप्रतिपादनात् तदनन्तरं तदैक्षत नाम रूपे व्याकरोदिति क्षण नाम रूप द्वैतप्रपञ्चप्रतिपादनादित्यु-
क्तं तु न सत् ॥ सदेवेत्येवमप्युक्तं न सत् ॥ सदेवेत्येवमप्युक्तं न सत् ॥ सदेवेत्येवमप्युक्तं न सत् ॥ सदेवेत्येवमप्युक्तं न सत् ॥
इदमेक एवाग्र आसीदित्यत्र सच्छब्दस्थाने आत्मशब्दमुपक्षिप्य एक इति पुल्लिङ्गेन तस्यैव विशेषणात्-
ब्रह्मपर एव ॥ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति स्मृतेस्तस्य ब्रह्मवाचकत्वात् तदैक्षतेति
सत्शब्दार्थमाहुष्यतस्येक्षणादिपूर्वकं स्मृत्वा भ्रान्तानां च जगति तस्य बाधात् सन्मूलाः सौम्ये माः सर्वाः
प्रजाः सदा यतना सत्यमिति श्रिता इति स्पष्टतया तेन पदेन ब्रह्मण एव प्रतिपादनात् ॥ यत्वेवं सदेवेदमा

सीदित्यनेन सदमेदविशिष्टप्रपंचेऽसीदितिसत्तां प्रतिपाद्यपुनरद्वितीयपदेन प्रपंचनिषेधे प्रपंचे प्रतीत
 स्य सत्वस्य व्याघातः न च सदभिन्नस्य सत्वमियाद्वितीयत्वं न विरुद्धं सदात्मनो भयोः संभवादिति सुवचं ॥
 न ह्यत्र सद्रूपमात्रस्य सत्वमुच्यते किंतु सदभिन्नप्रपंचस्य तथा च तन्निषेधेनासत्वरूपमिथ्यात्वलाभात्
 सत्वस्य चासीदित्यनेन लाभाद्विरोधस्य दुर्गारत्वात् न हि सदासीदित्यस्यासदासीदित्यर्थोऽविरुद्ध इति
 तन्न सत् ॥ यथा हि घटादिकं स्वोत्पत्तिपूर्वमृदे वा सीदिति वाक्ये घटाद्यभेदोपलक्षितमृदे वा सीत् घटा-
 दिकं मृद्वतिरेकेण नासीदित्यर्थस्तथा प्रकृतवाक्ये इदमभेदोपलक्षितं सदेवाग्र आसीत् अथात आदेशो
 नेति नेतीत्यादि श्रुतिसिद्धं यदेकमेवाद्वितीयं सकलं हैतुभूतं सत्तामात्रमात्मरूपं तद्वतिरेकेण सृष्टेः प्रागिदं
 नामरूपात्मकं किमपि नासीदित्यस्यैवैवकारार्थप्राधान्येन सदेवेत्यादेरर्थत्वद्विशेष्यसंगतैवकारस्यान्य
 योग्यवच्छेदार्थकतया सदस्य सामान्ये अग्रकालसत्त्वाभावस्यैव बोधनेन प्रपंचे सत्त्वादिसंबंधबोधाभा-
 वान्नविरोधशंकापि ॥ प्रतिपादितचेतदात्मणाधिकरणसत्त्वाच्चावरस्यत्यादिसूत्रव्याख्याने श्रीमद्भाष्य-
 कारादिभिः ॥ एकं एव अद्वितीयमिति त्रिभिः पदैः स्वगतभेदसजातीयभेदविजातीयभेदत्रयं क्रमेणानि-
 षिध्यते तदुक्तं ॥ वृक्षस्य स्वगतोभेदः पत्रपुष्पफलादिभिः वृक्षांतरात् सजातीयात् विजातीयात् शिलादि-
 तः तथा स हस्तुनोभेदत्रयं प्रासंनिचार्यते एकावधारणं हैतुप्रतिषेधैस्त्रिभिश्च मातृ इति स्वगतभेदः नाना-

त्वरूपजावेश्वरभेदः ॥ सजातीयभेदः ॥ द्रव्यत्वादिना सजातीयपृथिव्यादिभेदः ॥ विजातीयभेदः ॥ गुण
 गुण्यादिभेदः ॥ एकपदेन एवकारेण द्वैतार्थकद्वितीयपदयुक्तेन निषेधार्थकनञ्चाचनिषिध्यत इति तदर्थः
 ॥ यदि च पृथिव्यादिन सजातीयं शुद्धब्रह्मणो द्रव्यत्वानङ्गीकारादित्युच्यते ॥ तदा जडभेदः विजातीयभेदः ॥
 चैतन्यभेदः सजातीयभेदः ॥ स्वभिन्नत्वे सति चिरात्कृत्यं साजात्यं तच्च जीवादौ वर्तते इति तन्निष्ठः सभेदः
 स च सर्वानुगतत्वात् स्वस्मिन्नपि प्रसक्तः ज्ञानानन्दौ स्वरूपे ब्रह्मधर्मत्वस्य कल्पितत्वात् ज्ञानानन्दो
 हि धर्मधर्मिभेदः स्वगतभेद इति व्याख्येयं ॥ न चास्य गोर्हितीयो न्येष्टव्य इत्युक्तौ गौरेव द्वितीयो न्यिष्यते ना
 श्वोनगर्दभ इति महाभाष्यानुसारात् समानजातीयद्वितीयपरत्वमेव द्वितीयशब्दस्य वाच्यमिति सजातीय
 भेदनिषेधपरत्वमेवा द्वितीयपदस्य विजातीयस्वगतभेदनिषेधपरत्वं तु एकावधारणपदयोर्यथेष्टं वाच्य
 मिति शङ्क्यं ॥ व्यावर्तकपदांतरयुक्तस्य यद्धमविशिष्टवाचकपदस्य सन्निहितया द्वितीयपदंतत्तत्त्वधर्म-
 विशिष्टद्वितीयमभिधत्ते तथा चास्य गोर्हितीय इत्यादौ व्यावर्तके नास्येति पदेन युक्तस्य गोपदस्य सन्निहिते
 न द्वितीयपदेन गोरूपद्वितीयस्यैव बोधनेऽपि प्रकृते व्यावर्तकपदांतराभावात् न सजातीयद्वितीयबोधकत्वं
 उक्तनियमादेव द्वितीयगामी न हि शब्द एष न इत्यादौ द्वितीयशब्दस्य द्वितीयसामान्यपरत्वं संगच्छते ॥ न
 चा द्वितीयपदेन द्वितीयमद्वितीयमिति तत्पुरुषसमासाश्रयणे ॥ न द्वितीयं किंतु प्रथमं तु तीयं चेत्यर्थः स्या

तत्तयोश्च प्रथमतयादिना नाना द्वितीयपदबोध्यता किंतु द्वितीयभिन्नत्वेन साचनसंभवतितयोरपि किंचिदपे
 स्य द्वितीयत्वादितितत्पुरुषसमासार्थसंभवान्नविद्यते द्वितीयं यत्रेति बहुव्रीहिरेवाश्रयणीयस्तथाचमे
 दमेद्यमात्रस्य द्वितीयत्वादेकेनैवाद्वितीयपदेन दृश्यमात्रनिषेधसंभवे एकावधारणपदयोर्वैल्यर्थ्यमिति
 वाच्यं ॥ बलीपदपदसन्निधाने गोपदस्य विशेषार्थसंकोच इव सजातीयस्वगतभेदनिषेधार्थकैकावधा
 रणपदसन्निधिबलादहैतपदस्य विजातीयद्वितीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिषेधरूपविशेषार्थक
 त्वात् ॥ अत्र द्वितीयपदस्य विजातीयद्वितीयलक्षणया तच्छून्यत्वबोधादर्थान्तादृशद्वितीयस्य भेदो निषि
 द्यते शाह्व एव वा तादृशभेदस्य निषेधस्तथा हि समानप्रकरणे आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किं
 चनमिषदित्यत्र धातूनामनेकार्थत्वात् मिषदित्यासीदित्यर्थकमित्यैतरेयभाष्ये व्याख्यानात्तदेकवाक्यत
 या प्रकृते द्वितीयपदस्यान्यार्थकत्वाल्लक्षणाया आवश्यकत्वे द्वित्वसंख्यापूरकत्वादित्यागेनात्यान्यधि
 जातीयत्वेन लक्षणाया एव युक्तत्वात् तादृशत्वेन निषेधबोधकाभावादपि निगम्यत्वाच्च विशेषस्य भेदस्य
 वविशेषणस्य भेदस्यापि निषेधप्रतीतेः एकपदस्य केवलार्थकत्वेन कैवल्यस्य स्वान्यशून्यत्वरूपतया
 प्रकृते संकोचेन जीवेश्वरादिरूपस्वान्यशून्यत्वबोधकत्वाद्भेदनिषेधबोधकत्वं एव कारस्याप्यन्यतादात्म्य
 व्यवच्छेदबोधकत्वेऽपि प्रकृते पृथिव्यादिरूपसजातीयस्वान्यतादात्म्यशून्यत्वबोधकत्वेन विशेषणीभू-

तानां सजातीयतद्गतभेदानामुक्तरीत्याभिषेधबोधकत्वमेवंचभेदत्रयस्यपदत्रयेणनिषेधोक्तिर्ब्रह्मभिन्न
सामान्यस्यमित्यात्वेप्रकृतश्रुतेःपर्यवसानोक्तिश्चनव्याहतेतिबोध्यं ॥ अथवास्वान्यत्वावच्छिन्नेद्वितीयगा
मीत्याजानीकप्रयोगदर्शनात्तत्रद्वितीयशब्दस्यमुख्यवृत्तत्वात्सजातीयस्वान्यत्वादिनापदत्रयलक्षणापे
क्षयामुख्ययावृत्त्याद्वितीयप्रपदेनस्वान्यत्वेनबोधःपदांतरंतुसदसंकोचनात्पर्यकमित्यद्वितीयपदेनैवभे
दत्रयनिषेधबोधः ॥ एवमनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपे व्याकरणाणीत्यनेनमध्येपिजीवब्रह्मणोर
भेदःउक्तरीत्यानिष्पन्नं चाद्वितीयब्रह्मपरोपक्रमानुगुण एवपरामृश्यते ॥ यद्यपिपरमात्मनोयःसर्वेषु
भूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरद्वयंतर्पामिरूपेणाप्यनुप्रवेशोस्ति तथापिसन्नैहविवक्षितःजीवेनेति
विशेषणादेवमैतदात्म्यमिदंसर्वतत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंख्यारोष्युपक्रमानुगुण
एवोपलभ्यते ऐतदात्म्यमिदंसर्वमिति हि इदं सर्वं यदयं मास्मिन् स्थितिः शुभं तत्सदेव सौम्ये दम
य आसीदित्युपक्रमानुसाराच्च एष आत्मा अस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा ततोभावप्रत्ययः कृतेभावप्रत्यय-
स्यप्रकारीभूतप्रकृत्यर्थपरत्वात् बहुव्रीह्यर्थे विशेषणीभूतात्मपरामर्शकत्वेन एष आत्मा इदंसर्वमिति
प्रतिपादयति ॥ एष आत्मा इदंसर्वमित्येववक्तव्ये सामानाधिकरण्यमात्मात्मीयभावेनौपचारिकमिति
शंका निराकरणाय बहुव्रीहिभावप्रत्यययोरुपादानंतथासति बहुव्रीहिणैव मुख्ययावृत्त्या आत्मात्मी

यभावे लब्धे पुनर्भावि प्रत्ययरूपप्रयत्नांतरकरणं व्यर्थं स्यादिति साशंकापोदिता भवति तच्च सामानाधिकरण्यं मृद्दृढ इति परिणामाभिप्रायेण रजतं शुक्तिरिति आरोपितबाधाभिप्रायेणेति हेधापि संभवति तन्निपरिणार्थं तत्सत्यमिति वाक्यं ॥ तत्र तच्छब्दः प्रकृतमात्मानं परामृशति तस्यैव तात्पर्यविषयतया अस्मिन् संदर्भे प्राधान्यात् स आत्मेति वाक्ये तस्यैव परामर्शे तदेकार्थानुसारेण च ततश्च तच्छब्देनात्मानं परामृश्य तस्य विशिष्यसत्यताप्रतिपादनमनात्मनो नृतां बोधयत्पूर्वेपि क्षिप्तं सामानाधिकरण्यं बाधायामेवेति व्यवस्थापयति ततश्च तत्त्वमसीति वाक्यमपि स्वस्वारस्यानुसारेण च यथाश्रुतमेव न तु विभक्तिलोपादिना कुत्रो न व्याख्येयं स्वस्वारस्य त्यागेन विभक्तिलोपाद्याश्रयणे व्यामोह एव शंका वसरप्रदर्शितवचनव्यक्तिभिः स्यान्न हीयमेव वचनव्यक्तिः स्वीकर्तव्यानेयमित्यत्र किंचिन्निधायकमस्ति तादृशवचनव्यक्तिषु आत्मशब्देनांतःकरणोक्तेः प्रजाशब्देन जायमानवाचकेन भूतशब्देन भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्योत्पन्नवाचकेन नित्यस्य जीवस्याप्रतिपादनात् ॥ न चोपाधिकजन्यत्वजीवस्याप्रातिपाद्यं ॥ प्रजाशब्देन जीवस्य सोपाधिकस्य ग्रहणे तस्यैव तदाश्रितत्वलाभापत्या तत्त्वरूपनिर्णयानापत्तेः ॥ एतेन एकमेवाद्वितीयमिति वाक्ये द्वितीयशब्दः सहायवाची असिद्धितीयो नु ससारपांडवमिति प्रयोगात् असिद्धितीयोऽसि सहाय इति महाभाष्योक्तेश्च तथा द्वितीयमसहायमित्यर्थः एवमेकशब्दस्यापि नानार्थत्वेनाविरुद्धार्थानादायोपपत्तौ न मिथ्यात्वपर्यवसायितास्तेषां

कशब्दस्य नानार्थत्वमेकेमुख्यान्यकेवलमिति कोशात् एकशब्दो यमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवा-
चीति एको गोत्र इति सूत्रे कैष्यरोक्तेः श्रावगंतव्यं ॥ तथा च जीवादिभ्योन्यत्वं प्राधान्यं वा एकशब्दार्थोऽस्त्विति प-
रोक्तं निरस्तं ॥ उक्तरीत्योपक्रमोपसंख्यारपर्यालोचनया ब्रह्मा द्वैतस्यैव महाप्रकरणितया तदनुसारेणैव
द्वितीयादिपदानां व्याख्येयतया एकादिपदानां नानार्थत्वेऽपि प्रकृतार्थान्वयित्वात् ॥ अर्थांतराणां प्रकृ-
तवाक्येऽसंभवदुक्तिकत्वाच्च ॥ तथा हि नाद्वितीयमित्यस्यासहायमर्थः ब्रह्मणः स्वष्ट्ये अविद्याहृष्टादि-
सहायापेक्षत्वेनासहायत्वासंभवात् स्वतंत्रसहायार्थे द्वितीयशब्दस्य शक्तिग्राहकप्रमाणानुपलंभात्
क्षणापनेश्च ॥ एकशब्दस्यापिनोक्तान्याद्यर्थकत्वं प्रकृते संभवति न तावत् जीवादिभ्योन्यत्वं तदर्थः स्वष्ट-
त्वप्रतिपादनेनैव तल्लाभादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् अतएव न प्राधान्यं प्राथम्यं वा तदर्थः सर्वका-
र्यमूलकारणत्वेनैव तल्लाभात् ॥ (6) *Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwari*
असहायप्राथम्यार्थकत्वासंभवस्तूक्त एव नापि संख्यार्थः एकवचनेनैव संख्यालाभात् अद्वितीयत्ववि-
रोधेन ब्रह्मणितदसंभवाच्च ॥ नापि साम्यमर्थः सर्वलीलाविग्रहाणां नानाविधतत्कार्यकारित्वेन कार्यतः
साम्यासंभवात् सर्वशरीरावच्छिन्नैशव्यक्तेरेकत्वेनैव गुणतः साम्याभावात् तद्विन्नत्वे सति तद्गुणस-
जातीयगुणात्तत्त्वस्यैव गुणतः साम्यत्वात् यत्नैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदे

ननात्मा परामृश्यते किं त्वैतदात्म्यं न पुंसकत्वात् ऐतदात्म्यमित्यस्य चैष चासावात्मा चैतदात्मा तस्येदमे
 तदात्म्यमित्यर्थः एवं चैतदीयं वस्तु त्वमसीत्यर्थः ॥ नत्वात्मा भेद एतदात्मा यस्येत्याद्यर्थे भावप्रत्ययवैयर्थ्या
 पत्तेस्ततोपरमर्थीतराश्रयणमिति ॥ सस्वष्टाचैष संहर्तानियन्तारक्षिता हरिः तेन व्याप्तमिदं सर्वमैतदा
 त्वमतो विदुरिति स्मृतेश्चेति तदसत् तस्येदमित्यर्थे व्यभोऽपि धानात् प्रयोगदर्शनाच्च ॥ स्वार्थे च सौख्यमि
 त्यादिप्रयोगदर्शनात् तथा चैतत्सत् आत्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्मा तस्य भाव एतदात्म्यमित्येव विग्रहः भा
 वप्रत्ययप्रयोजनं तूक्तमेव किंच तत्सत्यमित्यत्र न पुंसकशब्दनिर्दिष्टब्रह्मण एव न पुंसकतत्पदेन निर्देश
 संभवात् नेदं युक्तं न हितत्सत्यमित्यत्र सर्वसत्यमित्यर्थः असत्कारणनिरासाय सदेव सौम्येत्यादिनोक्त
 स्य कारणसत्यस्य तत्र परामृशित्स आत्मेति कारणवाचितत्पदसमन्वित्याहाराच्च ननु तत्त्वमसीति स्वस्वार्
 स्यानुसारेण यथाश्रुतमेवेत्यसंमतं सार्वज्ञ्या सार्वज्ञ्यविशिष्टयोरीशजीवयोरैक्यस्यायोग्यता पराह त
 त्यादिति चेन्न सोयमित्यादाविवजहदजहल्लक्षणया विरुद्धाकारत्यागेन शुद्धस्वरूपैक्यबोधनाद्य
 याचैतत्तथाजिज्ञासाधिकरणे प्रतिपादितं चंद्रिकोक्तदूषणपरिहारावसरे विस्तरेण ॥ विरुद्धाकार
 त्यागश्च विरुद्धाकारस्याविवक्षया ब्रह्मानुभवाविषयत्वं अविवक्षा च प्रधानप्रमेयनिर्वाहायाहितीयब्र
 ह्मणः प्रमेयत्वं चोपक्रमोपसंहारैक्यादिरूपलिङ्गावधृततात्यर्थात् ॥ यत्त्वे वंसति असद्वा इदमग्र आ

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

सीत्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ असत् शून्यत्वयोश्चित्तजडत्वयोर्वाऽविषयस्याब्रह्मणः शून्येन जडेन वैक्या
पत्तिरिति परेणोक्तं तदसत् ॥ शून्यसतोश्चिज्जडयोर्वाविरुद्धाकारत्यागेन जीवब्रह्मणोरिवानुस्यूताकार
स्याभावात् असतो निःस्वरूपत्वात् जडस्य बाध्यस्वरूपत्वात् ॥ यत्तु जहदजहल्लक्षणास्तीकारे पदद्वय-
ल्लक्षणापत्त्या पूर्वोक्तश्रुतिसिद्धतज्जत्वात्तदधीनत्वात्तदाश्रितत्वाद्वा मन्मत्तइव तत्त्वमित्यपदेशो-
क्तिरिति परेणोक्तं तदप्यसत् ॥ अभेदे तात्पर्ये उक्तरीत्यावधृते लक्षणाबाहुल्यस्या दोषत्वात् न हिलक्षणौ
न्यानुसारेण तात्पर्यपरित्यागः तदुक्तं न्यायचिंतामणौ तात्पर्यादृष्टिर्न वृत्ते स्तात्पर्यं ॥ तात्पर्यात् ॥ ३
पञ्चमोपसंहारादिभिर्निर्णीततात्पर्यात् ॥ वृत्तेर्पूर्वतिलापवात् ॥ इति तदर्थः ॥ वृत्तिलापवात्तात्पर्यस्ती
कारे अर्थवादस्थानानां पदमुख्यत्वाद्योपासीतेत्यादिपदाध्याहारपत्तेः ॥ अतएवोपक्रममात्रानुरोधेन
अगादिपदे उच्यते ॥ (C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Aji Gargeshwaris ॥ धनसूयकमादिकमानिणो यकं तत्र तात्
पर्यनिर्णायकत्वेन वृत्तिलापवमप्यादीयते यथास्थपत्यधिकरणे जहदजहल्लक्षणाया मुख्यपरत्वे सं
भवति गौणार्थपरत्वकल्पनानुपपत्तेः तज्जत्वाद्यर्थस्य जीवेनुपपत्तेरुक्तत्वाच्च ॥ यत्तु स आत्मा तत्त्व-
मसीत्यत्रा तत्त्वमसीति पदच्छेदः शकुनिसूत्रदृष्टान्तानुसारादिति परेणोक्तं तदप्यसत् ॥ एकमेवाद्विती
यमित्युपक्रमानुसारेणा तदिति पदच्छेदस्यायुक्तत्वात् ॥ शकुनिसूत्रयोर्विद्यमानस्याभिभेदस्या तदिति

पदच्छेदासाधकत्वात् यथाज्वरादि रोगग्रस्तस्य तन्निर्मोके स्वास्थ्येन विश्रान्तवत् जायतस्व प्रावस्थ योः क-
 रणा व्यापारजमित्तश्च मानुत्तये जीवस्य देवतात्मकस्वरूपावस्थाभिमित्यस्मिन्नर्थे शकुनिसूत्रदृष्टांत इति त-
 स्यान्वयोपपत्तेरेव मन्येषामपि दृष्टांतानामन्यथोपपत्तिराकरेषु द्रष्टव्या सर्वांशो साम्यस्य कापि दृष्टांतेऽ-
 दर्शनात्सकृतोपयुक्तार्थ एव तस्यादरणीयत्वात् ॥ अतदिति पदच्छेदे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा-
 विरोधात् ब्रह्मजीवैक्यस्याप्रसक्तत्वेन निषेधानुपपत्तेश्च ॥ यत्तु श्रुतितात्पर्याज्ञानेन तद्वैक आहुरसदेवे-
 दमग्र आसीदित्यादाविवकुसमयेन वा देहेन्द्रियादीन् प्रतिस्वातंत्र्यरूपैश्चर्यस्य सर्वैरपि स्वात्मन्यभिम-
 न्यमानत्वेन प्रत्यक्षेणावाप्रसक्तिरैक्यस्येति परेणोक्तं तन्न साधु ॥ श्रुतितात्पर्याज्ञाने श्रुतितः कस्याप्यर्थ-
 स्य प्रसक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् अज्ञानशब्देन तात्पर्यसंशयोक्तौ तत्त्वमसीति वा अतत्त्वमसीति वा विपक्षित-
 मिति संशयानिवृत्ते वाक्यस्यानिर्णायकत्वापातात् तात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गैर्वचनन्यक्तिनिर्णये तु द्वैत-
 यैरेकत्वमभिमतैस्तैर्निर्णीतवचनव्यक्त्याऽद्वैतप्रसक्तेरभावात् अद्वैतब्रह्मात्मतात्पर्यनिर्णायकैरेवैतपरो-
 पक्रमोपसंस्कारादिलिङ्गैस्तात्पर्यस्य प्रमितत्वे तस्याभिमानिकत्वाभावात्तेन चेदैक्यप्रसक्तिस्तदा तस्य
 निषेत्पुमशक्यत्वात् तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यसहादमेकीयमतेनानूद्य कथं नु खलु सौम्यै-
 रंस्यात्कथमसतः सज्जायेतेति तद्दूषणाभिधानवदैक्यस्यैकीयमतसिद्धत्वेनानुवादादर्शनात्तद्दू-

षण्णानुपलंभाच्च तादृशकुसमयानुपलंभाच्चैक्यस्यासद्वादद्वयानादिकुसमयप्राप्तत्वाभावात् ॥ दे-
 हैंद्रियादीनां जीवस्यैक्येनाध्यस्तत्वात्तान्प्रतिस्वातंत्र्याभिमानस्य सार्वलौकिकस्य वक्तुमशक्यत्वात् य-
 त्किंचित्प्रतिस्वातंत्र्यस्येश्वरलक्षणत्वाभावाच्चैक्यस्य प्रत्यक्षप्राप्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ एतेनैक-
 मेवाद्वितीयमिति समाभ्यधिकराहित्यस्योपक्रममात्रेण दातव्यमिति तस्यैवोपसंहारात् अतस्त्यमसीति
 नवरुत्वोभ्यासात्शास्त्रं विनाशास्त्रेकसमधिगम्येश्वरभेदस्याप्रसक्ततया अपूर्वत्वादयसंपत्स्य इ-
 ति फलश्रवणात् येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यर्थवादात् शकुनिसूत्रादिदृष्टान्तरूपपादनाच्च षड्विधतात्प-
 र्यलिंगानि भेदपराण्येवेति निरस्तं समाभ्यधिकराहित्यमात्रबोधेपितात्विकभेदोपक्रमत्वात्तामेव वा-
 स्तवाभेदेपि समाभ्यधिकराहित्यस्य संभवात् समाभ्यधिकराहित्येनापरुष्टानां सत्वलाभेनातात्विक-
 भेदप्रत्ययेपि वास्तवाभेदस्तेरभावात् समाभ्यधिकयोः प्रसक्तेरभावात्तन्निषेधयोगाच्च ॥ एकविज्ञाने-
 न सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनाद्वितीयसामान्याभावस्यैवोपक्रमइत्यस्य वाच्यत्वात् ॥ आनंदतीर्थीया-
 स्तु जिज्ञासाकारणीभूतगुणपूर्तिप्रसिद्धये ॥ जीवादिभेदकं विष्णोर्विश्वकर्तृत्वमुच्यत इति पूर्वाधिकर-
 णसंगतिमुक्त्वा तद्विज्ञासस्य तत्प्रत्येति वाक्यस्थं ब्रम्ह किं जीव उत विष्णुरिति चिंता तदर्थं ब्रह्मशब्-
 दस्य रूढ्यर्थत्वागेहे तु नास्ति उतास्तीति तदर्थं विष्णुदेश्यस्थं ब्रम्ह शब्दस्यारस्याययतोवेत्यादिपूर्ववाक्यं जीवेक्यं चि-

नेतुं शक्यमुता शक्यमिति संशये जीव एवोक्तवाक्यस्थं ब्रह्म बृहज्जातिजीवकप्रलासनशद्वराणि चित्यभिधा-
 नात् ब्रह्म शब्दस्य तत्र रूढेः विष्णौ यौगिकत्वात् रूढेऽश्वययवार्थनिरपेक्षायास्तत्त्वापेक्षया गाढलीयस्वस्य र-
 थकारादिशब्देषु स्थितत्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धांतः ॥ विष्णुरेव जिज्ञास्यं ब्रह्मा व्योक्तश्रुतिभिर्विष्णुमात्र-
 निष्ठकारणत्वस्य यतो वेत्यादौ श्रवणान्तस्य जीवे नुपपत्त्या रूढेरपि बाधात् अदृष्टद्वारा कल्पकत्वेन वा जीव-
 कारणत्वे जातादिपदानां मुख्यार्थत्वात् गापत्तेरिति रीत्याधिकरणरचनामाहुः ॥ तत्रोन्यते जिज्ञासाकार-
 णी भूतेत्यादिनोक्ता संगतिस्तथा वदनुपपन्ना सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो वेदितव्ये च सर्वत्र जिज्ञासादर्श-
 नात् विशेषधर्मपुरस्कारेण जिज्ञासां प्रति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणतायास्तार्किकैरुक्तत्वा-
 च्च सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानसाध्यायां जिज्ञासायां गुणपूर्तेरकारणत्वात् स्वरूपतो गुणपूर्तेर्व्याधि-
 करणतया तत्कारणत्वस्यासंभवदुक्तिकन्याच्च ॥ यदि च कारणीभूतेति न गुणपूर्तेर्विशेषणं किंतु गुण-
 पूर्तिसिद्धावेवेति न व्यधिकरणत्वमित्युच्यते तथापि ब्रह्मविचारानंतरभाविन्याः जगज्जन्यादिकर्ता वि-
 ष्णुरिति ज्ञानात् जायमानायाः गुणपुर्णो विष्णुरिति निश्चयरूपायास्तस्याः कथं जिज्ञासाकारणत्वमन-
 न्यथा सिद्धनिपत पूर्ववर्तिन एष कारणत्वात् आपातप्रतिपत्तिरूपायास्तस्याः गुरुमुखात् तत्तद्वाक्या-
 र्थज्ञानरूपश्रवणेनैव सिद्धतया श्रवणानंतरभाविमननरूपत्वमनसिद्धविचारसाध्यत्वाभावात्

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

तदर्थं विश्वकर्तृत्वस्य तद्वत्तु पपन्नमैव जिज्ञासां प्रत्यन्यत्र कुत सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानेन त-
त्सहभूतायास्तस्या अन्यथा सिद्धत्वात् तत्कारणत्वकल्पकप्रमाणानुपलंभाच्च न तस्याः कारणत्वं ॥
एतेनान्येष्वनेकेषु सत्सु तस्यैव जिज्ञास्यत्वं तद्गतविशेषादेव वाच्यं स च गुणपूर्तिरेवेति सा जिज्ञासा
कारणं स्यादिति निरस्तं जिज्ञासाकारणमोक्षहेतुज्ञानविषयत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानवि-
षयताया अन्यत्रासत्वेन मुमुक्षोस्तज्जिज्ञासानुपपत्तेः श्रुतिप्रतिपन्नस्य स्ववाक्यगतजगज्जन्मा-
दिकारणत्वस्यैव तद्विशेषत्वोपपत्तेश्च गुणपूर्तिरेव विशेषद्वयस्यासिद्धेः अतएव तदनुनिष्ठादिनीगुण-
पूर्तिर्न तद्धेतुरित्युक्तं प्राक् विश्वकर्तृत्वस्य जीवादिभेदकत्वौ रक्तिरपि न युक्ता ॥ तद्विब्रम्हणि जीवत्वज्ञान-
प्रतिबंधकजीवभेदानुमितिजनकज्ञानविषयत्वं तच्च न संभवति ब्रम्हजगज्जन्मादिकारणमिति ज्ञानेऽपि जीवत्व-
जडत्वादिव्याप्यसोपाधि कथं तावत्प्रत्यक्षसंकुचितज्ञानाश्रयत्वादिज्ञानाधीनब्रम्हविशेषकजीवत्वादिप्रकार-
कज्ञानसंभवात् सत्यत्वादिस्तु निरुपाधिकसत्तारूपत्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्य जीवत्वज्ञानविरोधित्वात् संभव-
ति व्यावर्तकत्वं ॥ न च जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य जीवत्वाभावव्याप्यतया तज्ज्ञानेन ब्रम्हणि जीवत्वज्ञानमिति वाच्यं
॥ उक्तसत्यत्वाद्विरोधकसत्यादिवाक्यावगमात् प्राक् जीवत्वादिव्यंजकसंकुचितज्ञानाश्रयत्वाद्विज्ञानाधी-
नतज्ज्ञातीयत्वशंकायां स्यादिति ज्ञानप्रतिबंधात् कारणत्वादेरुक्तव्यावर्तकत्वासंभवात् ॥ न च कारणत्वस्य-

जीवावृत्तित्वात् तज्जीवात् ब्रह्मावर्तयतीति वक्तुं शक्यं ॥ घटत्व रूप संस्थान स्या घटेभ्यो व्यावर्तक
 त्वेपि अघटोत्तर्गत पटादिगत पृथिवीत्वाभिव्यंजक गंधवत्त्व संबंधान्वयज्ञान दशायां पृथिवीजा
 तीयत्वशंकाया पृथिवीजा तीयत्वाभावसाधकत्वादशनेन जीवत्वाभिव्यंजकोक्तधर्मान्वयज्ञानाधी
 नतज्जातीयत्वशंकायास्तदवृत्तिधर्मसत्तामात्रेण निरासा संभवात् तद्धर्माभिव्यंजकधर्मविरोधि
 त्वेन ज्ञायमानधर्मस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव्यवहारप्रयोजकतायावत्कल्पतया
 पृथिवीत्वसमानाधिकरणत्वेन ज्ञातघटत्वस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासाधकत्व
 यत् जीवत्वाभिव्यंजकोक्तधर्मसमानाधिकरणत्वेन ज्ञातस्य जगज्जन्मादिकारणत्वस्य जीवभे-
 दासाधकत्वात् ॥ किंच गुणपूर्तिवाचकब्रह्मशब्देनैव जीवभेदसिद्धेस्तदर्थविश्वकर्तृत्वमुच्यत
 इत्युक्तिरपि न साधीयसी ॥ अथ कारणत्वमेव तदुपपादकमिति रूढिमात्रोपजीविपूर्वपक्षेततः
 माफूनतदवगम इति चेत् ॥ कारणत्वं जीवसाधारणं न चाद्येतदाक्षिप्तगुणपूर्णत्वादेरपिनत
 द्वेदगमकत्वसंभवः ॥ द्वितीयेकारणाभिन्नजिज्ञास्यबोधकब्रह्मशब्देन जीवरूढिमंगः ॥ एतेन जि
 ज्ञासायाः स्वप्रकाशजीवातिरिक्तवस्तुविषयतानैष्यत्वात् तस्याश्च पूर्णताप्रतिपत्त्यधीनत्वात्तदुप
 पादकं कारणत्वं जीवादिभेदकमिति कल्पनं निरस्तं ॥ पूर्वपक्षोप्ययुक्तः ब्रह्मशब्दस्य शरीरबृंह

कत्व रूप योगे नैव जीवे प्रयोगोपपत्त्या तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तौ महामुने ॥ तत्रैव मुख्यवृत्तौ यम
 न्यब्रह्मपचारत इति वचनविरुद्धायां जीवे तद्ब्रह्मो मानाभावः ॥ यत्तु बृहज्जातिजीवकमलासनशब्द-
 राशिष्वितितत्प्रमाणप्रदर्शनंतद्वैद्याकरणमूर्धन्यैरप्यप्यदीक्षितप्रभृतिभिर्व्याकरणे तथा धातुपाठादर्श-
 नोक्तेर्न श्रद्धेयं ॥ क्रियापरत्वाभावाच्च तादृशधातुरूढिर्न युज्यते तद्गतवृद्धिक्रियापरत्वे च जीवे बाधः ॥
 शरीरद्वारा तदुपपादनं च गौणत्वेनाप्युपपन्नं न रूढौ गमकं ॥ बृहद्वर्मानंततयानिष्पन्नस्य ब्रह्मशब्द-
 स्य नावयवशक्तिमात्रनिबन्धनत्वं आपेक्षिकबृहत्त्वशालिषु अन्यणुकादिषु ब्रह्मशब्दाप्रयोगात् अन्यणुकाद्य-
 पेक्षया तस्यापि महत्वात् अतः पञ्चजशब्दयोगव्यवस्थापककुमुदादिव्यावृत्ततामरसानुवृत्तपद्मत्वव-
 त्ब्रह्मशब्दप्रयोगविषयान्मयादिपञ्चल्यक्त्यनुवृत्त्या न्याय्यावृत्ताकारादुर्जनेनानेकशक्तिकल्पनस्या
 न्याय्यत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तपोष्कल्यप्रयोगबाहुल्याभ्यां पूर्वोक्तवचनाच्च ब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव रूढिनिश्च-
 यान्न तस्य जीवे रूढिर्युक्तेत्यपि केचित्पूर्वपक्षा युक्तत्वं वर्णयन्ति ॥ किंच बृहधातुनिष्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य
 जीवे रूढ्यंगीकारे सिद्धांतासिद्धिः ब्रह्मणितस्य केवलयोगांगीकारेण रूढितस्तस्य दुर्बलत्वात् वैदिक-
 त्वात् योगः प्रबलः योगस्य वैदिकत्वं अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मबृहंतो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतिसिद्धमिति चे-
 त् ॥ स्वरूपतो दुर्बलस्य पदार्थधर्मक्रमस्य श्रुतिरूपाश्रयबलप्रयुक्तबलवत्तायाः पूर्वतंत्रेशिषाकोपाधि

करण एव निरासात् ॥ तत्र हि ह्युत आत्मा मेदिति स्मृतिविहिता च मनादीनां वेदं कृत्वा वेदिकरोतीति श्रौत
 क्रमकालादिभिः स्मार्तचि मनस्य वेद वेदिकरण मध्ये नुष्ठाने श्रौतक्रमस्यानुष्ठानमशक्यत्वाद् द्विरोधेनैकतर
 बाधावश्यकत्वे पदार्थधर्मत्वेन स्वरूपतो दुर्बलस्यापि क्रमादेः श्रौतत्वेन प्राबल्यं पूर्वपक्षपित्वा क्रमादेः पदार्थ
 र्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् श्रौतस्मार्तनित्यनैमित्तिकपदार्थालोचने न नैव क्रमस्य कल्पनादिति धर्मिभूतपदार्थ
 प्राबल्येन श्रौतक्रमबाधस्यैव सिद्धांतितत्वात् ॥ स्वरूपतो दुर्बलस्येति समबलस्य बलशून्यस्याप्यु
 पलक्षणं ॥ युक्तितौल्यात् ॥ एतेन तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुत्या ब्रह्मशब्दस्य विष्णो रूढयमिधाना
 त् ब्रह्मणि योगरूढ एवायं न तु केवलं यौगिकः इति कल्पनापि निरास्ता ॥ शरीरबृंहकत्वादियोगस्य जी
 वेपि संभवात् साम्येन जीवपूर्वपक्षानुत्थितैः सिद्धांतसिद्धेश्च ॥ योगस्यानतिप्रसक्तत्वात् न ब्रह्मणिरू
 दिरिति पूर्वपक्ष्याशयवर्णनमपि ब्रह्मगुणेष्वतिप्रसंगाद्धेयं ॥ ब्रह्मणिविद्वद्दया जीवनिष्ठा ज्ञरूढि बा
 धेन सिद्धांतसमर्थनं तु शिष्टकोपाधिकरणविरोधान्निरस्तमव ॥ योगरूढ्या निरूढानिरूढलक्षणयो
 र्वाविलंबिताविलंबितोपस्थितिकतया प्राबल्येपि नेह तथात्वं समुदायशक्तेरविलंबितप्रतीतिकत्वा
 विशेषात् ॥ आर्यम्लेच्छप्रसिद्धिविषयवगादिदृष्टांतप्रदर्शनमपि हेयमिह आर्यप्रसिद्धिविषयत्वसत्त्वात्
 बृहज्जातिजीवेत्युदाहृतधात्वनुशासनमूलिकाया जीवादौ रूढेरज्ञसंबंधित्वाभावेन तस्या अपि विद्वत्सु

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gangeshwari

दित्वा च वैदिकत्वेन प्राबल्यं चानुपदमेव निरस्तं ॥ तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुत्या विष्णो ब्रह्म शब्दस्य
 दिकल्पनमपि न साधु ॥ चैत्रपरम धार्मिक इत्यत्र परमशब्देन चैत्रस्य धार्मिकत्वोत्कर्षसिद्धावपि तत्र तच्छ
 हस्य रूढ्यसिद्धि वत् विष्णो बृहत्त्वोत्कर्षसिद्धावपि तत्र तस्य रूढ्यसिद्धेः परमेति विशेषणो नान्यत्रापि श
 क्तेरेव ज्ञापनान्नोक्त श्रुतिर्जीवे ब्रह्म शब्द रूढिवापिके त्वेव वार्थस्य पौष्कल्यात्तत्र तस्य मुख्यत्वमेव सिध्यती-
 तिन जीव रूढ्या पूर्वपक्षोत्थानं ॥ किंच ज्ञाते निश्चिते च जिज्ञासाया अदर्शना जिज्ञास्यत्वस्य संदिग्धत्वव्या
 प्यत्वसिद्धौ जीवस्या संदिग्धतया व्यापक निवृत्त्या व्याप्य निवृत्तेरवश्यं वाच्यत्वान्न जीवस्य जिज्ञास्यतेति-
 जिज्ञास्य समर्पक ब्रह्म शब्दे कथं जीव रूढ्युत्पेक्षः ॥ नच जीवस्यापि देहाद्यन्यतया संदिग्धतया जिज्ञास्यतैव
 रीकादौ पूर्वपक्षे जीवस्या जिज्ञास्यत्वोक्तिर्ब्रह्म पद तिगहनत्वाभावाभिप्रायेति नोक्त दोष इति वाच्यं ॥ तथा
 सतिते चैवशास्त्रारंभसिद्धेः कृतशालागारंभाक्षेपणं ॥ अथ जिज्ञासाविधेरप्रमाण्येन पूर्वपक्षोत्थानमि-
 ति चेत्तर्ह्यप्रामाण्येन पूर्वपक्षसौलभ्ये जीवपूर्वपक्षस्यायुक्तत्वात् ॥ किंच नारायणो सौ परमो विचिंत्य इति जिज्ञा
 स्ये नारायणशब्दश्रवणान्न जीव पूर्वपक्षोत्थान संभवः ॥ नारायणशब्दस्यान्यत्र रूढ्यभावात् ॥ तद्रूढिभंगेन
 पूर्वपक्षे तु ब्रह्म शब्द रूढिरेवात्र किं न भज्यते ॥ तद्वि जिज्ञास इवेति जिज्ञासाविधेरन्यते मननविधि पूर्वकत्वा
 दित्तनस्यापननरूपत्वात् ॥ किंच ब्रह्म शब्दावयवार्थगुणपूर्त्या जीवभेदे पूर्वाधिकरणासिद्धे कथं पुनरि-

हतस्य जीवपरत्वशंकोत्यानं ॥ रूढ्या योगभंगेनेति चेत् ॥ कतर्हि बृंहंतो ह्यस्मिन् गुणा इति योगस्य पूर्व-
 पक्षिणा सावकाशातावक्तव्या सर्वस्यापि ब्रह्मशब्दघटितवाक्यस्य रूढ्या जीवपरत्वात् ॥ यत्र ब्रह्मासा-
 धारणलिंगेन निरवकाशेन रूढिभंगः यथा तदेव ब्रह्म परमं कवीनामित्यत्र यमंतः समुद्र इति समुद्रशायि-
 त्वलिंगात् तत्र योगः सावकाश इति चेत् तद्वापि जिज्ञास्य त्वकारणत्वरूपनिरवकाशलिंगसहकृतया-
 तादृशयोगश्रुत्या रूढिभंगसंभवात् कथं पूर्वपक्षोदयः ॥ तदाच्छादनेन पूर्वपक्षोपपादनं चास्मदीयैः प्रद-
 र्शितरीत्या पूर्वपक्षोपपादनसंभवेन न्याय्यं ॥ एवं ॥ अभिसंविशंतीत्युक्तं मोक्षप्राप्यत्वं मोक्षदत्वं वा जीवे-
 कथमप्यनुपपन्नं कथं न जीवपूर्वपक्षप्रतिबध्नातित्वन्यते ब्रह्मण उपपादानत्वा नंगीकरणेन यत्पयं त्य-
 भिसंविशंतीत्यस्य लयस्थानार्थकत्वानुपपत्त्या मोक्षदत्वस्य मुक्तप्राप्यत्वार्थकत्वस्यैवोक्तत्वात् ॥ तदा-
 छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेः प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षवर्णनसंभवे अन्याय्यत्वात् ॥ किंच ज्ञात्यादिसाधारणरू-
 ढ्या कथं जीवमात्रपूर्वपक्षोत्यानं ॥ आत्मावारेद्रष्टव्य इति वाक्यगतात्मशब्दानुरोधादिति चंद्रिकोक्तं तु न
 सम्यक् ॥ तथा सति नारायणो सौ परमो विचिंत्य इति वाक्यानुरोधान्न जीवोपि जिज्ञास्य इति तत्पूर्वपक्षानु-
 स्थितेरपरिहारात् ॥ केचित्तु यथा धर्मविचारानंतरमितरव्यावृत्तत्वरूपप्रतिपत्तये तदनुगुणस्य चोद-
 नालक्षणोर्ध्वधर्म इति सूत्रस्य प्रवृत्तेरिव ब्रह्मविचारप्रतिज्ञानंतरमितरव्यावृत्तब्रह्मप्रतिपत्तये तदनु-

गुणलक्षणसूत्रप्रवृत्तेरेवोचितत्वात् वाक्यशेषगतब्रह्मशब्दरूढ्या जीवपरत्वपूर्वपक्षस्य सूत्राननुगु-
 णत्वात् ॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महा मुने तत्रैव मुख्यवृत्तो यमन्यत्रत्युपचारत इति वचनविरु-
 ध्वाया भगवतोऽन्यत्र रूढेरयुक्तत्वाच्चेति श्रित्या पूर्वपक्षायुक्तत्वमाहुः ॥ यतो वेत्यादिनोक्तफारणत्वेन
 सिद्धांते ब्रह्मशब्दरूढिबाधनमपिन युक्तं ॥ त्वसिद्धांते पूर्वाधिकरणे सर्वेषामहैतवाक्यानां विचारविधि-
 गतब्रह्मशब्दानुरोधेनान्यथानयनवदिहापि यतो वेत्यादेस्तत्पापकाणां चान्यथानयनस्य युक्तत्वात् ॥ पू-
 र्वाधिकरणे योगार्थानुरोधेन बह्वन्यथाकरणेरूढ्यनुग्रहाय तदन्यथाकरणस्यैव मुख्यन्यायसिद्धत्वात् ॥
 एकेन सावकाशेन ब्रह्मशब्देन निरवकाशानेकलिङ्गभङ्गो न युक्त इति चेन्न ॥ व्रीहीणां पुरोडाशद्वारा प-
 शोर्हृदयादिद्वारा यागकरणत्ववत् जीवस्याप्यहृष्टद्वारा त्वदीयपूर्वपक्षिणौ वोक्तश्रित्या जगत्कारणत्व-
 संप्रवेन लिङ्गस्यापि सावकाशत्वात् ॥ न च जातादिपदमुख्यार्थत्यागो दोषः ॥ एद्यागाहपत्यमुपतिष्ठत
 इत्यादिविधियाक्यगतगार्हपत्यपदमुख्यत्वानुरोधेन मंत्रस्तेन्द्रपदरूढित्यागवत् विचारविधिगतब्रह्म-
 शब्दरूढ्यनुरोधेनानुवादगतजातादिपदमुख्यार्थत्यागौचित्यात् ॥ अन्यथा गृहपतेरयंगार्हपत्यइतीद्रे-
 सावकाशस्य गार्हपत्यशब्दस्य मंत्रगतनिरवकाशेन्द्रपदानुरोधेनान्यथानयनापत्तेः ॥ दीक्षितास्तु प्रका-
 रांतरेणोक्तसिद्धांतायुक्तत्वमाहुस्तथाहि ॥ यतो वेत्यादिजगत्कारणत्वानुवादस्य जीवेपर्यवसाना यो

गाह्निकारविधिगतस्य ब्रह्मशब्दस्य रूढयथोपि जीयोपदिपरित्यज्य ते तदा भृगुवल्या मन्नादिवाक्यानि पंचा-
 न्यपि ब्रह्मनिर्णायकानि न तु मन्मत्त इवानंदात्थेव खल्विमानि भूतानि जायंते इति वाक्यमेव ब्रह्मणो निर्णाय-
 कं आनंद एव जगज्जन्मादिकारणं अन्नादयस्तु चत्वारोपि कोशाः अन्नात्थेवेति वाक्यानि स्तूला रूंधती-
 न्यायेन प्रवृत्तानीति स्वीक्रियते ॥ अन्नादिषु पंच स्वपि ब्रह्मशब्दस्य जगत्कारणत्वलक्षणयोजनस्य च द-
 र्शनात् ॥ पुनः पुनरुपसत्तिस्तु अन्नमयादिकोशांतर्गतानां पंचानां ब्रह्मरूपाणां मध्ये पूर्वपूर्वरूपापरोक्षीकरणानं-
 तरमुत्तरोत्तररूपापरोक्षीकरणाय ॥ तपोनुज्ञाप्राप्तये प्रतिपर्यायंतद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससारेति तप-
 सा ब्रह्मविजिज्ञाससेति श्रवणादिति तव मते ये अन्नप्राणमनोविज्ञानानदादिषु ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिस्तवानुमता तेष्व-
 पि ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिस्त्वया परित्यक्तव्या स्यात् जगत्कारणत्वा नुवादपर्यवसाना योगस्य तेष्वपि समान-
 त्वात् ॥ न हितव मते (०) दिशरीरंतत्कलोदाभाभाधिष्ठातृरूपाभिव्यक्तेनान्नादिरूपेण ब्रह्मणश्चतुर्मुखा-
 दिसकलजगत्कर्तृत्वं संभवति ॥ तव मते सर्वेषां भगवद्रूपाणां सविशेषाभिन्नत्वे पितृत्वं तत्कृत्यानां व्यव-
 स्थितानामेव पुराणादिषु वर्णनात् तत्कृत्यं तद्रूपस्यैवेति वक्तव्यत्वाद न्यथारावणवधादिरुत्थमध्ये-
 कंसशिशुपालादिवधादिरुत्थस्यापि वर्णनापत्तेः ॥ यदि च तात्त्विकामेददृष्ट्या रूपांतराविष्कृतोपि म-
 हिमारूपांतरेषु वर्णयितुं युक्त एव रावणवधादेः रुष्णारूपापिष्कृतत्वरितमात्रमस्तावेष्ववर्णनेऽपि सर्वरू-

पाणिमानि परब्रह्म दृष्ट्या कृष्णवर्णनप्रस्तावे अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इति कृष्णवर्णनदर्शनात्
अत एतन्ना नावताराणां निदानं बीजमव्ययमित्यादिपुराणादिप्रसिद्धमूलरूपाभेददृष्ट्या अन्नादिरूपे-
षु जगत्सृष्ट्यानुवादो नाजुपपन्न इत्युच्यते ॥ तदा ज्ञानानंदादिरूपेण जीवेऽपि जगत्सृष्ट्यानुवादोऽपि युक्त ए-
व ॥ तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेश इति सूत्रे ज्ञानानंदादिगुणा एवास्य गुणाः सारः स्वरूपमतो तत्त्वमसीति अ-
भेदव्यपदेशः प्रविष्यत्पूर्वणि च जीवाभिन्नाः परोभिन्नस्तथापि ज्ञानरूपता प्रोच्यते ब्रह्मरूपेण वेदवादे-
षु सर्वशः इति त्वद्भाष्यकारेण ज्ञानादिरूपेण जीवपरयोरभेदविषयतया तत्त्वमसीत्यभेदविषयतया-
तत्त्वमसीत्यभेदप्रतिपादनस्य समर्थितत्वात् ॥ अत्रापि सविशेषाभेदस्य वक्तुं शक्तत्वात् ॥ न हि ब्रह्मस्व-
रूपाणां भेदः न जीवपरयोरित्यत्र किंचिद्ब्रह्मकमस्ति प्रतिपादितं चैतदाद्यसूत्र एव प्रपञ्चेन ॥ अथ ज्ञा-
नादिरूपेण जीवस्य नैव स्वरूपः अभेदः सन्नतः किंतु गौण एव प्रबलभेदश्चुतिविरोधनतद्विषयतयैव तत्त्व-
मसीत्यभेदप्रतिपादनं तद्गुणसारत्वाच्च व्यपदेशः प्राप्तवदिति सूत्रे भाष्यकारानुमतं ॥ अत एव तत्त्व-
प्रकाशिकायां परमात्मगुणसदृशानंदादिस्वरूपत्वेन जीवस्य गौण्या कृत्या अभेदव्यपदेशोपपत्तेरि-
तितत्त्वब्रह्मभाष्यार्थवर्णितः ॥ न चात्रापि पूर्वपक्षोक्तरीत्या अदृष्टद्वारा कल्पकत्वेन वा जीवकारणत्व-
मेवानुवादमास्तामिति वाक्यं वदितुं ॥ तत्त्वमसीत्यत्र प्रबलभेदश्चुतिविरोधवदत्र संकुचितानुवाद्यज्ज

गत्कारणत्वग्रहणे मानाभावादिति चेदप्रवदन्ति ॥ विधेयानुवाद्य रूपतया जीवब्रह्म समर्पकस्य भागद्व
 यस्याभेदपरिपंथि धर्मद्वयोपस्थापकतया विरोधे सत्यविरोधापकस्य चिद्भागस्यार्थबाधे स्वीकर्तव्ये विधे
 यभागस्य तात्पर्यवत्तया प्रबलत्वादनुवादमुख्यार्थसिद्ध्ये विधावमुख्यार्थपरिग्रहस्य न विधौ परः शब्द
 र्थद्वत्यनेन न्यायविद्धिर्निराकृतत्वादनुवाद्यभागस्यैवार्थबाधः प्राप्नुवन् यथा मनोरथे ध्याने च संस्कारयोनी
 नर्थान् मनसानुभवंत्येवं स्वप्नेऽपि किमु नुष्मन्मियांस्तु विशेषः मनोरथादौ प्रयत्नपूर्विका सृष्टिः पदार्थानां स
 म्प्रेतु पुनरीश्वरेच्छाधीनैवेति संध्ये सृष्टिराह हीति सूत्रेषु धोक्तेरीत्या जीवगत ध्यानादिविषयस्य दृता गोचर
 त्वलक्षणस्य संकोचस्यैव न्याय्यत्वेन ब्रह्मशब्दरूढयर्थत्यागायोगात् ॥ ध्यानमनोरथयोर्विषयसृष्टेर्जीवप्र
 यत्नसाध्यत्वमेवेति वदन्तां मते ध्यानमनोरथयोरसंभावितौ विषयः कोपि नास्तीति स्मृतादिसकलप्रपञ्च
 स्य चिरंतनहिरण्यगर्भादिजीवप्रभवतोपपत्तेस्तादृशसकलप्रपञ्चकर्तृत्वस्यासंकुचितस्यैव तादृशजी
 वे संभवादित्यस्यापि कथंचिद्भक्तुशक्यत्वेन ब्रह्मशब्दरूढयर्थत्यागजगत्कारणत्वानुवादबाधापत्तिरूपयु
 क्तेरसंभवात्तत्रापरितोषे संकुचितजगत्कारणत्वानुवादरूपोद्देश्यधर्मबाधस्यैव ब्रह्मशब्दरूढयर्थविधे
 यगतजीवत्वरूपधर्मापरित्यागस्यैवोक्तेरीत्या न्याय्यत्वाच्च ॥ दृष्टश्च पूर्वमीमांसायां अनुवाद्यगतधर्मस्य वि
 धेयधर्मविरोधेन त्यागरूपो बाधः ॥ उक्त्यामिष्टो ममस्तु तदशक्तं स्यात्सति हि संस्थान्यत्वमित्यधिकरणे ॥

तत्र हि अग्निहोमे राजन्यस्य गृणीयादमुक्त्य इति वाक्ये राजन्यकर्तृक योरुक्त्याग्निहोमयोर्विधीयमानः
षोडशियहः तदंगभूतस्तुतिशस्त्रसहितस्तद्ग्रहितोपाविधीयत इति पूर्वोत्तरयुक्तिभ्यां संशये ॥ स्तुतिश
स्त्ररहित एष विधीयते तत्सहितस्य विधाने आगतूनामंते निवेश इति न्यायेन स्तुतिशस्त्राभ्यां समाप्ति
रूपसंस्थायाश्चरम एव प्राप्तौ तया अग्निहोमादिसंस्थायाभंगप्रसंगेनाग्निहोमादेरुद्देश्यस्यैवासिद्धि
प्रसंगेन तद्गृहे न षोडशियहविध्ययोगादिति पूर्वपक्षे स्तुतिशस्त्राभ्यां समाप्तिरूपसंस्थावत्येन निर्ज्ञा
तः षोडशियहस्तथैव विधीयते ॥ नचाग्निहोमादिसंस्थाभंगे नोद्देश्यासिद्धिर्दोषः ॥ अग्निहोमादिसंस्थो
पमर्देन संस्थांतरविध्युपपत्तेरिति सिद्धांतितं ॥ एवं च विधीयमान षोडशियहां गत्वेन प्राप्तयापितत्संस्थ
यापदातद्दिरोधि नो रनुवाद्यधर्मयोरग्निहोमादिसंस्थयोर्बाधस्तदाकिमुक्तत्वं साक्षाद्विधीयमानेन प्र
बलरूपाग्रहशब्दाद्यजीवत्येन तद्दिरुत्थस्यानुवाद्यधर्मजगत्कारणत्वात् सकोचरूपो बाध इति ॥
यद्विश्वस्थितिभंगकर्तृतदिह प्रहोति सूपोदितं ध्याचरख्यौ खलु विस्तरेण भगवानाचार्यवर्यः स्फुरं ॥ त
आक्षेपशतं निवार्य कुधिया माक्षिष्यत लक्ष्मि तं यत्तत् शंकरपादभूषणमिदं पश्यंतु सत्सूरयः ॥ श्रीमांसा
न्यायपंचास्यसंघवाचार्यसूरिणां ॥ शिष्यस्य शंकरे पादभूषणे परदूषणे ॥ कृतिर्वितनुत्तां मोदं जन्माधि
करणे सतां ॥ शंकरानंदतीर्थयित्याख्यौस्तत्त्वनिश्चयात् ॥ ७ ॥ इति जन्माधिकरणं समाप्तं ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ एकं ब्रह्म निरामय हरिहर ब्रह्माभिधानं दधत् सृष्ट्या दौ क्वचिदीयते भ्रमजुषां नानाविधं
 चेत्तदा ॥ सूर्यादिः प्रतिबिम्बतोपि च पुनस्तैः किं नानेव्यते तस्या दह्यमंतरंगविलसत् सत्ता प्रकाशं नुमः ॥
 १ ॥ यो यं शास्त्रं समन्वयः स न हरि ब्रह्मादिषु प्रोच्यते नावगिदेव गणेषु किंतु परमानंदे जगद्ध्यापके ॥ कस्मिं
 श्चित्परवस्तु नीतिमगवत्या दाशयाज्ञाद्यदिव्या यलांति परस्परं किं मधुना व्याकेशितो नः सुरः २ तत्तु समन्वयात्
 ॥ पूर्वाधिकरणे वेदांतरूपशास्त्रस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यमभिहितं तदिहा क्षिप्य समर्थ्य इति शास्त्राध्याया
 दिसंगतिः ॥ अत्र वेदांताः ब्रह्मणि प्रमाणमवति न का तदर्थं वेदांताः प्राधान्येन ब्रह्म प्रतिपादयंति उतान्यशेष
 षतयेति तदर्थं वेदांता नानां स्वप्राधान्येन ब्रह्म प्रतिपादने फलमस्ति न वेति पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिभ्यां संशये-
 ॥ वेदांतशास्त्रं नोक्त ब्रह्मणि प्रमाणमनधिगता साधित प्रयोजनवदर्थपराणां मेव शङ्कानां प्रामाण्यस्या
 स्मायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्यादनित्यमुच्यते इति जैमिनि नोक्तत्वात् तसि ध्वस्तु ब्रह्म
 णः प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयत्वेन निष्कलत्वेन तत्र वेदांतानां तात्पर्याभावात् न तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं किंचसि
 ध्वस्तुत्वावच्छेदेन प्रमाणांतरवैद्यत्वं दृष्टं ब्रह्म च सिद्धमिति तत्र प्रमाणांतरवैद्यत्वावश्यकत्वेन वेदांता
 नां स्वार्थपरत्वे सापेक्षत्वेनानधिगतार्थपरत्वाभावादपि न तेषां ब्रह्मणि प्रमाणत्वमिति वेदांतगतजीवप्र-
 काशकानि वाक्यानि कर्तृपराणि परब्रह्म प्रकाशकानि वाक्यानि देवतापराणि सृष्ट्यादिप्रतिपादकानि-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

वाक्यानि साधनपराणि इति रीत्या निरपेक्षक्रियापरत्वेव वेदांतानां न परब्रह्मपरत्वं पदितुं कर्मप्रतिपादकं विधि-
भ्यो दूरपठितं तथा तत्समभिव्याहाराभावात् प्रकरणविच्छेदकानां भूयसां मुपलंभाच्च न कर्मपरत्वं वेदां-
तानामिति मन्यते तदापि वेदांतपठितोपासनारूपकर्मविधौ कवाक्यतया तत्परत्वे वास्तु अथैवं स-
त्यन्यपरेभ्योपि वेदांतेभ्यो ब्रह्मसिद्धिर्देवताधिकरणन्यायेनैव वक्तव्या सच न्यायः प्रमाणांतरविरुद्धे-
न प्रवर्तत इति तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धजीवब्रह्मेकार्यकत्वेन कथं तत उपास्य ब्र-
ह्मसिद्धिरिति चेद्वाचं धेनुमुपासीतेत्यादिव दारोपिताभेदमादाया प्युपासनाविधिपर्यवसानां गीकारा-
दिति पूर्वपक्षे सिद्धांतः ॥ तत्तु समन्वयादिति ॥ यत्तु चंद्रिकायां अत्र परैर्येदांता ब्रह्मणि न प्रमाणं सिद्धव-
स्तु बोधने प्रवृत्त्याद्यभावेन फलाभावात् सापेक्षत्वप्रसंगाच्चेति प्राप्ते इत्यनेनोक्त पूर्वपक्षमनूद्य पूर्वपक्षो-
निर्दलः त्रिविधो योजनविशेषः कर्मात्मकमतेन साधनसूत्रेणैव जिज्ञासांशोद्देशेन परित्यक्तत्वात् लौकिककार्यपरवाक्ये-
पि सापेक्षत्वदर्शनेन पौरुषेयत्वस्यैव सापेक्षत्वप्रयोजकत्वाच्चेति दूषणमुक्तं तदापातरमणीयं प्रबलम-
त्यस्य विरोधेन कर्तृत्वभोक्तृत्वविधुरप्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपविषयप्रतिपादकत्वं न वेदांतानां संभवतीत्यादि-
प्रथमसूत्रे दर्शितविवरणीत्यानाप्यहमिति प्रत्यक्षसिद्धात्मप्रतिपादकत्वं वेदांतानां संभवति संशयप्र-
योजनघोरभावात् ॥ अवयवमहं प्रत्ययः स्थूलो हं दुरवीति गृण्हाति तद्विपरीतश्च वेदांतप्रतिपाद्यः सच सं-

दिग्धइतिविषयादिसिद्धिः ॥ वेदांतानामध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थपराणामपिप्रबलाहंप्रत्ययवाशि
 तत्वेनजपमात्रोपयोगित्वेनाविवक्षितार्थत्वादुपचरितार्थत्वादेत्यादिनादर्शितवाचस्पतिरित्यावाविषया
 भावनिबंधनः फलाभावनिबंधनश्चशास्त्रानारंभपूर्वपक्षः प्रत्यक्षापेक्षयाश्रुतिबलीयस्त्वादिरूपा-
 र्थसूचकेनब्रह्मजिज्ञासापदेननिरस्तस्तथाचोक्तंवाचस्पतिमिश्रैः ॥ नचक्रियासमभिव्याहारेणैतादृ-
 गात्प्रत्ययत्वमभिदधतितत्पराणिसंतिशक्यमुपचरितार्थानिकर्तुमितिप्रत्यक्षात्श्रुतेः प्राबल्ययुक्ति-
 श्चैतदधिकरणनिर्णयश्रुतेरुक्तार्थपरत्वसिध्यधीनैवनिर्णीततात्पर्यकायाः श्रुतेरेवस्वतात्पर्य-
 विषयविरोधिप्रत्यक्षप्राबल्यस्यात्मन्यतेस्वीकारात् अन्यथासूर्यप्रादेशिकत्वादौदृष्टविसंवाद-
 स्यतत्प्रत्यक्षस्यादित्योयूपइत्यागमादपिदौर्बल्यापत्तेः ॥ एवंचैतदधिकरणेनिर्णय-
 माणस्यैवविषयप्रयोजनाद्यर्थस्यशिष्यहितैषिणाआचार्येण ॥ शास्त्रारंभोपयोगि-
 तयाप्रथमसूत्रेजिज्ञासाशब्देनसूचनेपि एतदधिकरणेवैयर्थ्यानिवकाशात्त्वयापिदिआ-
 नंदमयाधिकरणेप्रादुर्भावोहरेर्जनिरितिअनुव्याख्यानोक्तजन्यत्वस्यविष्णोसावकाशात्योक्तिर-
 त्रत्यासिद्धांतसिद्धजन्यत्वाभिप्रायेतिप्रतिपाद्यैवत्वदीयभाष्योक्तद्युष्माधिकरणपूर्वपक्षसम-
 र्थनादुक्तास्मद्गीत्यापूर्वपक्षदूषणंस्वशिरसिपाषाणप्रक्षेपसमत्वानुल्यपरिहारमेवतथाहि

द्युभ्याधिकरणे त्वद्वाद्या पूर्वपक्षः योस्मिन् द्यौः पृथिवीचां त्तरि क्षमो तं सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जान
 यात्मानमित्यत्र द्युभ्याद्यायतनत्वेन श्रुतोरुद्रादिरेवरुद्रो वाचलोकाधारः प्राणानां ग्रंथिरसिरुद्रोऽष्टा
 विंशान्तकः प्राणेश्वरः कृतिवासाः पिनाकीति रुद्रसमाख्यानात् रुद्रस्यैव प्राणाद्याधारत्वप्रतीतेः स ए
 षोतश्चरति बहुधा जायमान इति जायमानत्वरूपजीवलिङ्गाच्चेति रुद्रादिसमाख्याजायमानत्वलिङ्ग
 योर्द्युभ्याद्यायतनं रुद्रादिरेवेत्यस्मिन् पूर्वपक्षे हेतुत्वेन प्रदर्शनी त्तरचंद्रिकायामुक्तं ॥ ननु तथापि
 द्वेपि देवेदित्ये इति विष्णुप्रकरणेनामृतैष सेतुरिति मुक्तोपसृप्यत्वस्य तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्
 अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति सूत्रसिद्धविष्णुलिङ्गेन रुद्रसमाख्याया बाध एव समाख्यातो प्रकर
 णलिङ्गयोर्बलवत्वात् रुद्रादिसमाख्याया अंतरधिकरणन्यायेन शास्त्रदृष्ट्येति न्यायेन पिनाकित्वा
 दिलिङ्गानां विष्णो साक्षात्प्राप्त्या व्यवहारेण किं वाच्यं पञ्चाशत्सिद्धिर्न प्रतीयते इति चेन्न द्युभ्याद्यायमान इति जा
 यमानत्वलिङ्गविरोधः गौणश्चेन्नात्मशाब्दादिति सूत्रसिद्धविष्णुमात्रनिष्ठता केन तमेवैकं जानय आ
 त्मानमित्यात्मशाब्देन तद्वाधात् जायमानत्वस्य चावकाशत्वं क्रियामवर्तकत्वेन प्रादुर्भाविहरेर्जनिरित्यनुव्या
 ख्याने आनंदमयाधिकरणे उक्तमिति पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाहितं ॥ अनुव्याख्याने उक्तिरव्यस्यसिद्धांतसिद्ध

जन्यत्वाभिप्रायानत्वे तत्पूर्वपक्षदशायां जायमानत्वस्य सावकाशनेति तत्रत्यसिद्धांतस्तु चंद्रिकायां
 चेतनजननेरन्याचेतनस्य जनिर्यथा तथोभयजनेरन्या ब्रह्मणोपि जननिर्मिता अजायमानो बहुधा विजायते
 इति ब्रह्मणोपि जनेः प्रमितत्वात् प्रसिद्धाच्च चेतनाचेतनजननादन्यैव प्रादुर्भाविरूपा ब्रह्मणोस्तु जनिः किंतु निर्दो
 षचैतन्यसुखांनित्यां स्वकांतं प्रकाशयति सैवेयं जनिरिच्छोर्न चापरेति स्मृतेः एवं चात्मश्रुत्याद्यनुसारात्
 जायमानत्वं लिंगमेव गौणं नैयं रुद्रादिशब्दानां विष्णावेव मुख्यत्वात् समाख्यापि सावकाशमुक्तोपसृष्ट
 त्वंतु निरवकाशं भाष्येणोक्तमिति ॥ किंच त्वदभिमतसिद्धवेदप्रामाण्यादिपरामर्शकातः शब्देनैव प्रथ
 मसूत्रस्त्वेन शास्त्रयोनित्वसमन्वयपरामर्शोऽक्तसूत्रद्वयीयपूर्वपक्षस्यापि निराकरणसंभवादेतत्
 सूत्रद्वयारंभोत्पत्तिः स्यादतः शब्दस्य सिद्धवेदप्रामाण्यपरामर्शकत्वं च चंद्रिकायामेवोक्तं अनुव्याख्याने तु
 तोययार्थबंधस्य विना विष्णुप्रसादतः अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासात्र विधीयते अतः संशयसंपत्तौ पाक्यं प्र
 त्यक्षवत्प्रमाप्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यस्य त एवागमस्य हि व्युत्पत्तिः प्रथमा तस्माद् न माने गते तत इत्यादिना
 बंधस्य मिथ्यात्वात्तन्निवृत्तेः प्रसादनैरपेक्षात् न भगवत्प्रसादार्थं जिज्ञासा मुमुक्षुणा कर्तव्येत्याशंका निरा
 साय प्रयोजनसाधकं जगत्सत्यत्वादिकमप्यतः शब्देनोक्तं विषयसिद्धिहेतुयुक्तिष्वपि स्वप्रकाशप्रत्यग
 र्थाभिन्नत्वान्न विषयत्वमिति प्रमेये आरोपिता कारशंकानिरासकृत् ब्रह्मपदसूचिता युक्तिः तदिति

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

रिक्ताशब्दस्य न प्राप्ताप्यं प्रामाण्येपिसिद्धेन प्रामाण्यमित्यादिका प्रमाणे आरोपिताकारशङ्कानिरासक
द्युक्तिरतः शाब्देन सूचितेति ॥ तथा चाग्नेनिर्णेष्यमाणस्यैवार्थस्यातः शाब्देन परामर्श इति त्वया प्युक्त्यैव
धिकरणद्वयसार्थक्यं समर्थनीयं एवं लौकिकेत्याद्यपि एतदधिकरणपूर्वपक्षदूषणं न सत् ॥ नहि पूर्व
पक्षे कार्यपरवाक्यानां प्रमाणांतरासिद्धार्थपरत्वनियमः अस्माभिरुक्तः किंतु सिद्धवस्तुत्वावच्छेदेन
प्रमाणांतरवेद्यत्वनियम एवेति पूर्वपक्षो न निर्दलः ॥ तत्तु समन्वयादिति सूत्रे तत्तु शाब्दः प्रकृतब्रह्मप
रामर्शकः शास्त्रयो नित्वादिति सूत्रात् विभक्तिविपरिणामेन शास्त्रयो नीतिपदमध्याहार्यं तु शाब्दः उक्तपूर्
वपक्षव्यावृत्त्यर्थः तथा च तत्तु ब्रह्मकर्मोपासनादिशेषतां विनैव शास्त्रयो नित्वा शास्त्रप्रमाणकंप्राधान्येन वे
दांतेभ्योऽवगम्यते इति यावदिति प्रतिज्ञा लभ्यते ॥ तत्र हेतुः समन्वयादिति ॥ तत्र संशद् स्तात्पर्यार्थ
कस्तात्पर्यचसंबंधविशेषः पक्षोपविष्टविषयस्याप्युक्तसंशद्देवादीनां पक्षोपविष्टविषयस्यैव स्थितिर्विषयवृत्तिवत्त्वात् रूपं गुणप्रधा
नसाधारणं अपरंतु तत्तु तीत्युद्देश्यकत्वरूपं प्रधानासाधारणं तत्राद्यस्यान्ययादित्यनेनैव बोधात् संश
दोप्यर्थः स्यादिति द्वितीयमेव संशद्देन विवक्षितं सम्यक्तात्पर्येण अन्ययः समन्वयः सच द्वितीयतात्पर्य
निरूपितः संबंधविशेषः तादृशतात्पर्यनिर्वाहकोपक्रमोपसंहारापूर्वत्वफलवत्त्वादिलिङ्गरूप एव
तस्मादिति हेतुभागार्थः ॥ यद्वा अन्ययात्तात्पर्यविषयत्वादित्येव हेतुः तत्रासिद्धिवारणाय संशद् सू

चितं सम्यक्त्वं तात्पर्यनिर्वाहकोपक्रमोपसंहारापूर्वत्वफलवत्त्वरूपं पक्षविशेषणं तानि च लिङ्गानि उ-
पक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वताफलं अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गतात्पर्यनिर्णय इत्यभियुक्तोक्तानि षट् तथा
हि छांदोग्येष्वेव पाठके स देव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वम-
सीत्युपसंहारः ॥ ऐतदात्म्यमित्यादेस्तत्त्वमसीत्यंतस्य नवरुत्वो वचनमभ्यासः ॥ आचार्यवान् पुरुषो वे-
देत्यनेन मानांतराविषयत्वरूपमपूर्वत्वकथनं ॥ तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति फ-
लकथनं ॥ उत्तमादेशमप्रास्थयेनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यर्थवादः ॥ यथा सौम्यैकेन मृत्सिंदेन सर्वं मृन्मयं वि-
ज्ञातं स्यात्वाचारं भणं विचारो नाम धैर्यं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्याद्युपपत्तिः यथा चोक्तसद्विद्यागतोपक्रमो-
देरद्वैतब्रह्मात्मपरत्वमेव न भिन्नात्मपरत्वं तथोपपादितं युक्तिभिः जन्माधिकरणे एवं बृहदारण्यके आ-
त्मेत्येवोपासीत अभ्योते सर्व एकी भवतीत्युपक्रम्य एष नेति नेतीत्यादिना अभ्यस्य तं त्वौपनिषदं पृच्छामी-
त्यपूर्वमित्या अभयं वै जनकं प्राप्तो सिद्धं मे व सन् ब्रह्माप्येतीति सफलीकृत्य तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवदित्यर्थवादमुक्त्वा यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य बाह्यान् शब्दान् शक्तुं यात् ग्रहणां यदुंदुभेस्तु ग्रहणे-
न दुंदुभ्या पातस्य वा शब्दो गृहीत इत्यादिनोपपाद्य पूर्णमेवावशिष्यत इत्युपसंहृतं ॥ यत्तु बृहदारण्यके
अंतर्गमि ब्राह्मणे भेदब्रमापकान्येवोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गानि दृश्यं ते तथा हि वेत्यनुत्वं काप्ये

तमेतयामिणमित्युपक्रमः ॥ एषत आत्मा अंतर्यामीत्युपसंहारः ॥ एषत आत्मेत्येकं विंशति कृतो भ्यासः अंतर्यामित्वस्याप्राप्ततया अपूर्वता सवै ब्रह्म विदित्यादिफलं ॥ तच्चेत्वं याज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वांस्तंचांतर्यामिणं ब्रह्म गवीरुदजसेमूर्धति विपतिथ्यतीति निंदा रूपो र्थवादः यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेदेत्याद्युपपत्तिः सवै सूत्रात्मांतर्यामिणो वेत्ता ब्रह्म गवीः ब्रह्म निष्ठार्थस्त्वापिता गाः उदजसे गृण्हासीत्यर्थतया चोक्तलिङ्गैर्भेदपरत्वेकथमद्वैतात्मपरत्वमिति परेणोक्तं तदसत् ॥ आत्मेत्येवोपासीतेति सूत्रित ब्रह्मात्मविद्याविवरणरूपायां तृतीयाध्यायादिचतुरध्याय्यामनेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्यनेनात्मन एकस्य विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा पूर्वकं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवाचेदहं ब्रह्मा स्मीति तस्मात्सर्वमभवदित्यनेनोपक्रम्य ॥ सर्वमभवदिति अपरिच्छिन्नमभवदित्यर्थकं ॥ षष्ठाध्यायांते मैत्रेयी ब्रह्मणे निगमनरूपेण त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् त्वेन कं पश्येदित्यादिन ॥ ७ ॥ भेदोपपत्तिरिति सूत्रेण विदित्यादिफलं ॥ तच्च त्वं याज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वांस्तंचांतर्यामिणं ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मांडारंभकभूतरूप ब्रह्म लोकानामांतरस्य पृष्टत्वेन तादृशोयः सूत्रात्मा तस्याप्यांतरांतर्यामीत्येवं प्रतिपादनपरस्यांतर्यामि ब्रह्मणस्योत्तरब्रह्मण प्रतिपाद्य निरूपाधिकसर्वांतर ब्रह्म प्रतिपत्त्यनुपूर्वस्योक्तलिङ्गैरपधृताद्वैतात्मतात्पर्यवन्महाप्रकरणप्रतिपाद्याभेदविरोधेन तद्विरोधिभेदपरत्वाभावात् ॥ त्वदुपन्यस्तलिङ्गानां भेदपरतानिर्णायकत्वेपि कल्पितभेदपरतया तात्त्विकाभेदविरोधित्वात् अतएव न शरीरश्चोभयेपि हि भेदनैव मधीयत इति सूत्रतद्व्याख्य

योर्विरोधः नचाहं ब्रह्मास्मीतीत्यस्य नाम ब्रह्मेत्युपासीत आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिवदिति शङ्कशि
 रस्कृतयान ब्रह्माभेदपरता अन्यथानामादावपि ब्रह्माभेदसिध्धापत्तेरिति वाच्यं ॥ नाम ब्रह्मेत्यादेरुपा
 सना प्रकरणस्थत्वे नाभेदपरत्वाभावेऽप्यात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीतीत्यस्यानुपासना प्रकरणस्थत्वे ना
 भेदविवक्षोपपत्तेः ॥ नच तथासतीति पदवैष्यर्थ्यं शङ्क्यं आत्मेत्येवोपासीतेत्यादौ शङ्कज्ञानयोः स्वाभा-
 विकसकर्मकत्वेनात्मनः उपासिधातुरूपशङ्ककर्मत्वस्योपासनात्यक्तज्ञानकर्मत्वस्य च मासौ शङ्ककर्म
 त्वनिराकरणपरतयेति शङ्कसार्थक्यस्य भाष्ये उक्तत्वात्तद्वदत्रापि सार्थक्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥ दृष्टान्त
 दाष्टान्तिकयोरात्मस्वरूपमात्रस्य प्रतिपाद्यतालाभायेति शङ्क इत्यस्यापि वक्तुं सुवचत्वात् ॥ नच तद्यो
 यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति देवर्षिमनुष्यादिरूपभेदपरदृष्टां
 तवाक्यशेषस्यात्मस्वरूपमात्रप्रतिपादनपरत्वमसिद्धमिति वाच्यं ॥ तत्रापि देवादिषु कल्पितभेदेषु
 प्रबुत्संपुरुषेण निर्धार्य स एव तदभवदिति ब्रह्मात्मस्वरूपमात्रप्रतिपादनेन तस्य भेदपरत्वाभावात् ॥ न
 च ब्रह्मवाद्दमग्र आसीदित्यादौ ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् न तस्य जीवब्रह्मैक्यपरत्वमिति वाच्यं ॥ यो यो दे
 वानामित्यादि जीवपरा मर्शिकाक्यशेषानुसारेण ब्रह्मपदस्य कार्यब्रह्मपरत्वात् शुद्धब्रह्मपरत्वे च बोध
 निमित्तस्य तस्मात् सर्वमभवदिति सर्वात्मभावलक्षणफलकीर्तनस्यापुक्तत्वापत्तेः ॥ यच्चोक्तवाक्ये अ-

हं शब्दो जीवांतर्गमिणि मुख्यः अहं मनु रभयं सर्वं शब्दं न र्यामिण्यहं शब्द प्रयोगात् सर्वं न र्यामि को विष्णुः स
र्वनाम्नामि प्रीयते एषो हं त्य म सौ वेति न तु सर्वं स्व रूपमिदं विवचनाच्चेति परेणोक्तं तदसत् ॥ शास्त्रं दृष्ट्या तूप
देशो यामदेव यदि नित्या येन यामदेव जीव चैतन्यस्य वस्तु तोय ह्याभेदेन सूर्यादि भावस्योक्तं तयांत र्यामि
परत्वाभावात् तद्यो योदेवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभयदि नित्य पूर्ववाक्ये तत्त्वबोधनिमित्तक ब्रह्म भाव
स्य प्रकृतं तया पश्यन् प्रतिषेदे इत्यादेरपि बोधनिमित्तक ब्रह्म भाव परतयांत र्यामि परत्वाभावात् अहं श
ब्दस्यासाधारणतत्त्वत्वात् निराकारावश्यकं तया तत्साहचर्येणांत र्यामिणि एषो हमिति प्रयोगः ॥ न तु सर्व
स्वरूपमिदं निषेधस्य तूच्यते योरभेदाभावात् निबन्धनत्वा न्नोक्तं स्पृते रषिचिरो धो विस्तरेण स्पृत्यमि प्रा
यमंतस्त्वधर्मापिकरणे प्रतिपादयिष्यामः ॥ अत एव विशिष्टं चैतन्य रूपेण यामदेवे विशिष्टं चैतन्य रूपम
नु सूर्यादि भावो न संभवतीति निरस्तं तत्त्वशास्त्रे ह्यहं शब्दो जीवांतर्गमिण्यहं शब्द प्रयोगात् सर्वं न र्यामि को विष्णुः स
र्वनाम्नामि प्रीयते एषो हं त्य म सौ वेति न तु सर्वं स्व रूपमिदं विवचनाच्चेति परेणोक्तं तदसत् ॥ शास्त्रं दृष्ट्या तूप
देशो यामदेव यदि नित्या येन यामदेव जीव चैतन्यस्य वस्तु तोय ह्याभेदेन सूर्यादि भावस्योक्तं तयांत र्यामि
परत्वाभावात् तद्यो योदेवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभयदि नित्य पूर्ववाक्ये तत्त्वबोधनिमित्तक ब्रह्म भाव
स्य प्रकृतं तया पश्यन् प्रतिषेदे इत्यादेरपि बोधनिमित्तक ब्रह्म भाव परतयांत र्यामि परत्वाभावात् अहं श
ब्दस्यासाधारणतत्त्वत्वात् निराकारावश्यकं तया तत्साहचर्येणांत र्यामिणि एषो हमिति प्रयोगः ॥ न तु सर्व
स्वरूपमिदं निषेधस्य तूच्यते योरभेदाभावात् निबन्धनत्वा न्नोक्तं स्पृते रषिचिरो धो विस्तरेण स्पृत्यमि प्रा
यमंतस्त्वधर्मापिकरणे प्रतिपादयिष्यामः ॥ अत एव विशिष्टं चैतन्य रूपेण यामदेवे विशिष्टं चैतन्य रूपम
नु सूर्यादि भावो न संभवतीति निरस्तं तत्त्वशास्त्रे ह्यहं शब्दो जीवांतर्गमिण्यहं शब्द प्रयोगात् सर्वं न र्यामि को विष्णुः स
र्वनाम्नामि प्रीयते एषो हं त्य म सौ वेति न तु सर्वं स्व रूपमिदं विवचनाच्चेति परेणोक्तं तदसत् ॥ शास्त्रं दृष्ट्या तूप
देशो यामदेव यदि नित्या येन यामदेव जीव चैतन्यस्य वस्तु तोय ह्याभेदेन सूर्यादि भावस्योक्तं तयांत र्यामि
परत्वाभावात् तद्यो योदेवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभयदि नित्य पूर्ववाक्ये तत्त्वबोधनिमित्तक ब्रह्म भाव
स्य प्रकृतं तया पश्यन् प्रतिषेदे इत्यादेरपि बोधनिमित्तक ब्रह्म भाव परतयांत र्यामि परत्वाभावात् अहं श
ब्दस्यासाधारणतत्त्वत्वात् निराकारावश्यकं तया तत्साहचर्येणांत र्यामिणि एषो हमिति प्रयोगः ॥ न तु सर्व
स्वरूपमिदं निषेधस्य तूच्यते योरभेदाभावात् निबन्धनत्वा न्नोक्तं स्पृते रषिचिरो धो विस्तरेण स्पृत्यमि प्रा
यमंतस्त्वधर्मापिकरणे प्रतिपादयिष्यामः ॥ अत एव विशिष्टं चैतन्य रूपेण यामदेवे विशिष्टं चैतन्य रूपम
नु सूर्यादि भावो न संभवतीति निरस्तं तत्त्वशास्त्रे ह्यहं शब्दो जीवांतर्गमिण्यहं शब्द प्रयोगात् सर्वं न र्यामि को विष्णुः स

नातत्त्वसक्तिः एकस्मिन्नपि जीवे अनेकावयवनिधाय फलस्यैकस्मिन्नपि राजन्यनेकदेहनिधायकत्वस्य
 च दर्शनात् स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्यस्यापि नांतर्गम्यैक्यपरता ब्रह्मविदाप्नोति परमि-
 त्यादिनाशुद्धस्य ब्रह्मणः प्रकृततया तस्मिन्नुपाधिकृतमेतदस्य तात्त्विकत्वप्रसक्तौ तन्निराकरणार्थत्वे नै-
 क्योपदेशोपपत्तेः ॥ नचैवं सति छांदोग्ये य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मीत्यत्रापि तात्त्विकमेतन्नि-
 राकरणपरत्वस्य वक्तव्यतापत्तिरिष्टापत्तौ तत्पुरुषोऽमानवः स एवैतान् ब्रह्मगमयति एष देवपथो ब्र-
 ह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तनावर्तत इत्युत्तरत्रमेदपरवाक्यविरोध इति वाच्यं ॥ तस्यो-
 पासनाप्रकरणस्थलेनाहं ब्रह्मोपासनापरतया मेदपरत्वाभावेन विरोधाभावात् ॥ नचोपासनाप्रकरण-
 स्थोक्तं छांदोग्यवाक्यादैक्यासिद्ध्यापि बृहदारण्यकस्थानुपासनाप्रकरणस्थोक्ताहं ब्रह्मेति वाक्यात् ब्रह्मा-
 त्मैक्यासिद्धिः शंभ्या बृहदारण्यकस्थोक्तवाक्ये छांदोग्यस्थवाक्यादवमेदप्रयोजकस्यान्यशेषत्वस्याभा-
 वात् अथ योन्यां देवतामुपास्ते अन्योसावन्याहमस्मीति न स वेदपथापशुरित्युत्तरवाक्यस्य मेदज्ञाननि-
 दापरतया तद्विरोधेन बृहदारण्यकस्थस्याहं ब्रह्मास्मीति तत्पूर्ववाक्यस्योपासनापरत्वाभावात् यच्च अ-
 हं ब्रह्मास्मीति बृहदारण्यकवाक्ये ब्रह्मशब्दो बृंहणार्थ इति न तेन ब्रह्मात्मैक्यासिद्धिः ॥ अन्यथा तत्पूर्व-
 वाक्ये आत्मानमेवावेदित्यनेनैव ब्रह्मास्मीति ज्ञानस्य सिद्धत्वात् ब्रह्मास्मीति अर्थस्यादिति परेणोक्तं तन्न

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

आत्मशब्देन जीवचैतन्यमनूद्य ब्रह्मत्वाद्युपलक्षितब्रह्मचैतन्याभेदविधिपरत्वेन तत्सार्थक्यात् तथा च
 स्मृतिः अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दन इत्यादिका ॥ यत्प्रथमोऽन्यां देवतामुपास्त अन्योऽसावन्यो ह स्मीति वाक्येऽं
 तर्यामिभेदज्ञाननिन्दनमिति परोक्तं ॥ तदभिप्रायस्तु तद्वाक्यस्यासौ महान्यस्यां तर्यामी अन्यः यदंतर्यामी तु
 तदन्य इत्यर्थस्तथा च नियम्यभेदेनांतर्यामी नानेति भेदप्रसक्तौ तन्निषेधपरस्याहं ब्रह्मा स्मीत्यस्य भेदनिन्दो
 प्रकारकत्वात् न जीवेशाभेदपरत्वमिति तन्न ॥ तत्रांतर्यामिणोऽप्रकृतत्वात् ॥ यदपि तद्वाक्यस्यान्योजी
 वः अन्यां विचक्षणानां देवतामुपास्ते अन्योऽसौ परमात्मा अहमस्मीति न स वेदयथा पशुरित्यर्थ इति तत्तुच्छं ॥
 अवहितान्यदोषात् ॥ अहंशब्दसन्निहिताऽन्य इत्यस्य य इत्यप्रनयनात् ॥ न च यस्य येनार्थसंबंध इ-
 ति न्यायेन सन्निधानाद्योग्यताया मूलबलत्वेन नोक्तदोष इति वाच्यं ॥ यथा स्थितार्थसंबंधेषु क्तक्रमेण यो-
 ग्यता सत्त्वात् ॥ नापी (५) भुवि न स्यात्कं देवानां शक्राणां विश्वोऽपि योगिस्त्वोऽं साधुगणैर्विभोर्गि स्वातं श्योपस्था
 पकपदाभावात् ॥ यदपि योऽन्यां देवतामुपास्त इत्युपास्ति श्रवणात् प्रयत्नसाध्यज्ञानविजातीयवृत्त्यंत
 ह रूपोपासनाप्राप्तनिषेधो न तु ज्ञानस्येति फैश्विदुक्तं ॥ तदपि न सत्तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यतेति पूर्व
 वाक्ये न स वेदेति निंदायाक्ये च वेदनात्प्रज्ञानस्यैव निर्देशात् ज्ञानबोधकपूर्वापरवाक्यैकवाक्यत्वानु-
 रोधेऽप्युपास्त इत्युपासेरुपासनाफलज्ञानलक्षकत्वमुपेयमन्यथा पूर्वापरवाक्यस्य बहुतरेषु ज्ञाना

शीरे जीवभावेन प्रवेशादर्शयति स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति ॥ पुनश्च यदि वा चाभि व्याहृतं
 यदि भाणेनाभि प्राणितमित्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकमथकोहमिति वीक्ष्य स एतमेव पुनः
 पंचमूततमपश्यदिति जीवस्यैव ब्रह्मात्मत्वमुपसंहारेवधारितं तथोपरि दृष्टापि एष ब्रह्मैष इंद इत्या-
 दिना समस्तं भेदजातं महाभूतैरनुक्रम्य सर्वतत्प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्र-
 ह्मात्मैक्यमेवावधारितं ॥ ननु नेदं निर्विशेषप्रत्यगभिन्नपरमात्मप्रकरणं परमात्मनः स्वप्नुरिहात्मशब्दे-
 न ग्रहणे महाभूतसृष्टिरेवा दोषकृत्या स्यात् लोकसृष्टिस्त्रिहादावुच्यते स ईक्षत लोकां बुभुक्षा इति स इ-
 मान् लोकान् सृजतां भोमरीचीर्मरमापोदोऽंभः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठां तरिक्षं मरीचयः पृथिवीमरोया अधस्ता-
 त्ता आप इति ॥ ईक्षत ऐक्षत ॥ अंभोमरीचीर्मरमाप इति लोकनामानि ॥ अंभः पदार्थं श्रुतिरेव व्याचष्टे ॥ अदोऽंभ-
 इति विप्रकृष्टा आपश्चिद्रूपस्थो भः पदार्थः ॥ ताः दिवं परेण द्यौ लोकात् परतः तां द्यौः प्रतिष्ठापयः मरीचि-
 पदार्थमाह ॥ अंतरिक्षमिति ॥ अंतरिक्षलोकः सूर्यकिरणव्याप्ततया मरीचिः ॥ पृथिवीलोको मरणयुक्तत-
 यामरपदार्थ इत्याह ॥ पृथिवीयरः आत्तलानि अप्यदार्थमाह ॥ या अयस्तादिति ॥ लोकाश्च महाभूतसंनिवेश-
 विशेषाः तांश्चांभः प्रभृतीन् लोकत्वेनैव ब्रवीति श्रुतिः ॥ अदोऽंभः परेण दिवमित्यादिना लोकसृष्टिश्च परमे-
 श्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिद्विश्वरेणाक्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते ॥ तथा हि श्रुतिर्भवत्यात्मैवेद

मय आसीत् पुरुषविध इत्याद्या ॥ तत्र पुरुषविध इत्यस्य मनुष्याकार इत्यर्थः स्मृतिरपि स वै शरीरी प्रथमः स
 वै पुरुष उच्यते आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्ततेति ऐतरेयिणोऽपि अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापतेरेतो
 देवा इत्यत्र पूर्णस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमा मनन्ति ॥ तत्र प्रजापतेरेतो देवा इत्यनेन रे-
 तः शब्दार्थक्यनन्तथा च प्रजापतिजन्या देवाः रेतः शब्देन पूर्णवाक्ये निर्दिष्टाः आत्मशब्दोपितस्मिन् प्रयुज्य-
 मानो दृश्यते आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इत्यत्र एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुप-
 पद्यते ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमात् उपपन्नं अपि च ताभ्यो गमानयत्ताभ्यो श्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमा-
 नयता अभ्रवीदिति देवतासहितेऽपि त्रिषु सृष्टेषु तैश्चात्माकं भोगसिद्ध्यर्थमायतनं संपादयेति स्मष्टुः प्रार्थ-
 नायां कृतायां तेन च गवाश्वयोः शरीरे समानीतेनेदमस्याकं भोगायालमिति तैः प्रत्याख्याते पुनस्तेन मनुष्यश-
 रीरे समानीते अलमिदमस्याद्भोगायेति तैरंगीकृतमित्येवं ज्ञातीयको भूयान् व्यापारविशेषोलौकिकेषु शरीरा-
 दिविशेषयुक्तविशेषवत्त्वात्सुप्रसिद्ध इहोपाख्यायते अशरीरस्य निर्विशेषस्य परमात्मनः इह सृष्टत्वे-
 नोपक्रांतत्वेनायं व्यापारस्तस्य संभवतीति विशेषवानेवात्मा कश्चित् प्रतिपाद्यतेन निर्विशेषः प्रत्यगभिन्नः प-
 रमात्मेति चेन्न ॥ यथा तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्येवमादिसृष्टिवाक्येषु निर्विशेषपरमात्म-
 न एव ग्रहणं तथेहापि तस्यैव ग्रहणं युक्तं ॥ यद्यपि आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मानिति कोऽनुसारेणा

त्वपदं प्रमात्रादिसाधारणं तथाप्यतसात्तत्त्वगमने इति धातोर्मन् प्रत्ययेन निष्पन्न स्यात् तत्राह स्वव्याप्तिवा-
 चकतया योगरूढिभ्यामात्मपदं प्रत्यक्चैतन्यवाचकमेव न तु देहधृतिजीवस्वभावात्तानेषु परिच्छिन्नेषु योगा-
 संभवान् ॥ यत्र तु आत्मैवेदमग्र आसीदित्येवमादौ पुरुषविध इत्येवमादिविशेषणांतरं श्रूयते तत्र विशेष-
 वदात्मनो ग्रहणं अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणं पृथुतरमुपलभ्यते स ईक्षतलोका नुत्सृजाद-
 तिसृष्टमात्रलोका न सृजत इत्येवमादीति परमात्मन एव ग्रहणं न्याय्यं ॥ यद्यप्युत्तरत्र पुरुषविध इति शिरः-
 पाण्यादिमत्त्वं स यत् पूर्वस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मानान् औपत्तस्यात् पुरुष इति पुरुषपदनिर्वचनेन विद्य-
 मानानां पापानां दाहप्रतिपादनेन पापसंबंधः सोपि भेद इति भयसंबंधः सचै नरे भेद इति रत्यभावश्चेति जीव-
 लिंगानां श्रवणादात्मपदस्येश्वरासाधारणस्यापि हिरण्यगर्भादिसविशेषजीवपरत्वशंका संभवति ॥ त-
 यापि परमात्मग्रहणमेव न्याय्यं तस्यासति प्रागुत्पत्तौ रात्मकत्वावधारणमाजस्य नोपपद्यते न जीवग्रहणे
 लोकसृष्टि वचनं तु श्रुत्यंतरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्वनंतरमिति संगमनीयं यथा तत्तेजो असृजतेत्येतत् श्रु-
 त्यंतरप्रसिद्धवियदायुसृष्ट्वनंतरमित्ययूयुजं ॥ पोण्यायं व्यापारविशेषानुगमस्ताभ्योगामानयेत्येव-
 मादिः सोपिविवक्षितायानुगुण्येनैव गृहीतव्यः न त्वपराकलः कथाप्रबंधो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं त-
 त्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात् विवक्षितोत्पत्त्यायमर्थः उपक्रमे आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किंच

नमिषदित्यहं न प्रतिपादनात्मध्ये च स एतमेव सीमानं विदार्थे तथा ह्यारं प्रापयतेति स्रष्टुरेव जीवरू-
 पेण प्रवेशाश्रयणात् स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तस्मात् पश्यदिति च जीवस्य ब्रह्मत्व प्रतिपादनादंतःकरणसाक्षि-
 णं च प्रज्ञानशब्देनोपक्रम्य प्रज्ञानं ब्रह्मेति तस्य ब्रह्मत्वेनोपसंहाराच्च निर्विशेषं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति प्रकर-
 णार्थः प्रतीयते तदनुगुण्यं चेन्द्रियादिसृष्टिप्रतिपादनस्य तदुपाधिकमेव जीवस्य द्रष्टृत्वादिकं न तु स्वाभा-
 विकमिति तात्पर्यकत्वे उपपद्यते तथा चोत्तरत्र श्रुतिर्दर्शयति यदि वा चाभिव्याहृतमित्यादि अतोगवाद्या-
 नयनादित्यवहारप्रतिपादनस्य त्वंपदार्थशोधनोपयोगितया न ब्रह्म परत्वविरोधिता ॥ किंचासदर्थक-
 तयापि न सकलः कथाप्रबंधो विवक्षितार्थः तथा हि न हीन्द्रियादिप्रवेशात् प्राक् केवलमेव गवादिशरीरं
 सृष्ट्वा समानीतमिति संभवति इन्द्रियविशिष्टस्यैव शरीरस्योत्पत्तेः नापि गवाश्वयोः शरीरमिन्द्रियैरस्वी-
 कृतमिति संभवति तथा सति गवादीनां भोग एव न स्यादतो यथाश्रुतार्थकत्वे असदर्थत्वनिष्प्रयोजनत्वे
 माभूतामिति देहेन्द्रियविलक्षणस्त्वं पदार्थ इति बोधयितुं कल्प्यते इयमारव्याधिका तत्र शरीरस्ये-
 द्रियायतनत्वप्रतिपादने न शरीरविवेको दर्शितः यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदा मेति इन्द्रियवचोभंग्या
 भोक्तृत्वं तेषां शिरसि निक्षिप्तं तत्संगाच्च साधिष्ठातृकाणामिन्द्रियाणां विराडवयवेभ्यः सृष्टिः प्रतिपादि-
 ता मुखवाह्याग्वाचोभिरित्यादिना कथन्निदं महते स्यादिति काक्ये न शरीरेन्द्रियादिकं स्वष्टारं चेत्तन्नं विना-

स्वकार्यसमर्थनं भवेदिति प्रतिपाद्यतदनुग्राहकतया तद्विलक्षणस्य स्वष्ट्रप्रवेशः प्रतिपादितः स एत
 मेव सीमानमिति वाक्येन एतं ब्रह्मरंध्रप्रदेशो विद्यमानं ह्ययोः कपालयोः सीमानं विदार्य एतया द्वारा प्रापद्यत
 प्राप्तवान् सः जीवरूपेण प्रविष्टः परमात्मा एतमेव जीवाख्यं पुरुषं ततमंतमौतीति तः अन्योऽप्यपि दृश्यत इति इः
 व्यासतममित्यर्थः ब्रह्मा पश्यत् प्रज्ञानेन च स्फुटप्रकाशकं यस्य तत् प्रज्ञानेन चमित्यर्थः एवमाथर्वणेऽपि स यो वै
 तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि वाक्यादप्यहैत ब्रह्मात्मनि समन्वयः सिध्यति ॥ अथाथर्वणे जीव-
 ब्रह्मणोर्भेदेऽपि उपक्रमोपपत्तिरिति निर्णयस्तथाहि परे वर्णयंति आथर्वणे ह्युपपत्तौ उपक्रमः परं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः तयो
 रन्यः पिप्पलं स्वाहूति अनश्नन्नन्यः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यभ्यासः शाल्वे
 कसमधिगम्येश्वरप्रतिपत्तिरिति कल्पकाले ब्रह्मवाक्यमिदं स्वशाल्वे विनाऽप्राप्तिरूपं तदुपपादे विधूयेति फ
 लं अस्य महिमानमिति स्तुतिरूपो र्यवादः अतिअनश्नन्नित्युपपत्तिः ॥ न च भेदवाचकशब्दाभावात्कथमुपक्रमो
 भेदविषयक इति वाच्यं ॥ मायामात्रमिदं हैतमहैतं परमार्थत इति गौडपादीयोक्तश्रुतौ यथा हैतपदं
 दसामान्यार्थकं मायामात्रपदमीश्वरेच्छाधीनसंसासत्यमित्यर्थकं तथा च सर्वोपि भेदः सत्यः अहैतं तु परमार्थतः
 स्वतंत्रतः स्वतंत्रमीशमादाया हैतमित्यर्थः ॥ एक एव हि स्वतंत्र इति यावत्परमार्थः स्वतंत्रः स्यादिति स्पृ

तेरिति उक्तं श्रुतेरहं तार्थक्यत्वं खंडनपरेण ह्येतद्विशेषमेव तार्थक्यत्वमुक्तं तथा अद्विशेषमेव तार्थक्यत्वमित्य-
 भिमानेनोक्तोपक्रमस्य भेदविषयकत्वशंकासंभवात् विरोधिहित्वसंख्यया भेदाक्षेपाद्वा तत्संभवात् न भि-
 न्नत्वविशेषितमेव तद्वत् बहुधर्मयोगित्वं तत्सादृश्यं न तु विशेष्यमात्रं नायं सः किंतु तत्सदृशः नायं तत्सदृ-
 शः किंतु स एवेति सादृश्यैक्ययोरेकतरविधानाया न्यतरनिषेधात् ॥ गगनं गगनाकारमित्यादितु तत्सदृश-
 वस्त्वंतरनिषेधपरं गगनाद्येकदेशस्य तदेकदेशसादृश्यपरं वेत्युपसंख्यारोपि भेदविषय एव ॥ अभ्यासत्वे-
 ष्वर्थत एव एकप्रकारत्वं तंत्रं न तु शब्दतः तथा सति ज्योतिरादिपदेन तत्समानार्थकपदां तरेण वा ज्योतिस्त्रोमा-
 द्यभ्यासस्यानुपपत्तेः अन्यमीशमित्यत्रेवागता न्यत्वं प्रति योग्या कांक्षायां पश्यतीत्यनेनोपस्थितोजीव एव-
 संबध्यते सप्तमं पदमध्ययुरंजलिना गृह्णातीत्यादौ श्रुतपदस्य संबध्याकांक्षाया मेकहायन्यासो मंजीणा-
 तीत्यनेनोपस्थिता एकहायनीवेत्यभ्यासोपि जीवब्रह्मभेदविषयः संभवतीति चेदत्र गदंति ॥ आद्यवर्णे प्र-
 थममुंडके कस्मिन्नुभयवो विज्ञातसर्वमिदं विज्ञातमवतीति शौनकप्रश्नानंतरद्वे विद्ये वेदितव्ये इति वि-
 द्याद्वयमवतार्य क्रवेदादिलक्षणा मपरा मुक्त्वा अथ परायणा तदक्षरमधिगम्यते यत्तददेश्यमग्राह्यम-
 गोत्रमवर्णमित्यादिना परविद्याविषयमक्षरं प्रतिपादयता अभेदस्यैवोपक्रांतत्वात् अन्यथा तदुत्तरत्वा-
 नुपपत्तेः ॥ द्वितीयमुंडके पुरुष एवेदं विश्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिति मध्ये पितस्यैव परामशान्तिर्तृतीयमुंडकां

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

तेचपरेत्ययेसर्वएकीभवन्तिसयोहवैतत्परमं ब्रह्मवेदब्रह्मैवमपतीत्येक्यलक्षणोनफलेनोपसंख्याराच्चमुंडकत्रय
 मिकायाउपनिषदः ऐक्यपरत्वेतन्मध्यस्थितस्य द्वास्तुपर्णेत्यादिवाक्यस्यापिअसंयुक्तंप्रकरणादितिक
 र्तव्यतार्थित्यादितिन्यायेनाभिक्रमणन्यायेनचतदनुकूलत्वेनैवजिज्ञासाधिकरणोक्तरीत्याव्याख्येयतया
 तस्यभेदोपक्रमत्वाभावात् ॥ असंयुक्तमित्यादिन्यायश्चेत्यंदर्शपूर्णमासादिकंप्रकृत्यसमिधोयजतीत्या
 दिश्रूयतेतस्यदर्शदौसमिदाद्यंगत्वबोधकत्वमस्तिनवेतिसंशयेसाध्यसाधनाकांक्षयोः स्वर्गयागाद्यन्वये
 नविच्छेदात्नतद्वोधकत्वमितिप्राप्ते ॥ तयोर्विच्छेदेपीतिकर्तव्यताकांक्षयासमिधोयजतीत्याद्युत्तरंदर्श
 पूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यादिपूर्वमित्यमितिपदकल्पनयासमिदाद्यन्वयेनोक्तबोधकत्वमावश्य
 कमिति कर्तव्यतात्वंचाख्यातपदात्सामान्यतो ज्ञातमावनायाविशेषरूपत्वंतथाचयागसाधनव्यापारवि
 शेषजिज्ञासायामहहहोरासमिदादीनामिदमिदवतीदिसंस्कारद्वारावधामिदादीनामुक्तवोक्त्येनसाधनत्वबो
 धनात्तन्निवृत्तिरितिकेचित् ॥ यागादिरूपकारणनिष्ठापूर्वजनकशक्तिसाधनत्वमितिकर्तव्यतात्वंयोयत्र
 शक्तः सतज्जनकइतिमीमांसकाः एवंचकारणतत्वावच्छेदिकाशक्तिरुभयथापितज्जनकाकांक्षयासमि
 दादिजन्यशक्तिमभ्यांदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्युक्तवाक्यार्थबोधः मीमांसकमतेशक्तेरनित्यत्वादखंडका
 रणतारूपत्वेपितादिशिष्टस्यैवफलोपधायकतयातज्जनकापेक्षायाआवश्यकत्वादित्यन्ये ॥ तथाचनियो

जकश्चुत्याद्यसंयुक्तमपि समिदादिप्रकरणादुभयाकांक्षारूपात् दर्शाद्यंगं इति कर्तव्यतार्थित्वा दुक्तेति क
 र्तव्यतात्वेन तदपेक्षितत्वादिति असंयुक्तमिति सूत्रार्थः ॥ तथा दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य प्रयाजसमीपे श्रूयते प्र
 भिक्रामं जुहोतीति तत्राभिक्राममित्यस्य णमुलं तत्वेनाभिक्राम्येत्यर्थकत्वात् जुहोतिना प्राकरणिकं सर्वहोमा
 नुवादात् तदुद्देशेनाभिक्रामणं विधीयते प्रयाजानां सन्निहितत्वेऽपि तदपेक्षया प्रकरणस्य बलवत्त्वादित्यथा
 सन्निहितोत्तमप्रयाजाद्यंगं स्यादिति प्राप्ते ॥ प्रयाजान् विधाय त्रीन् प्रयाजानि ह्वा समानयत उपभृत इत्यने
 नोपभृत्स्त्राज्यस्यार्धं जुह्वां स्थाप्यमित्येवं समानयनं विधाय अभिक्रामं जुहोतीत्युक्त्वा यो वै प्रयाजानां मिथुनं
 वेदसमिधो बह्वीरिव यजति तनूनपातमेकमिषेत्यादि प्रयाजानि ह्वा हवींश्च भिधारयतीत्यंतेन प्रयाजपरा
 मर्शित्वा वत्सं दर्भस्य प्रयाजप्रकरणत्वनिश्चयात् तन्मध्ये यद्विहितं तत् प्रयाजांगमिति निश्चयादयमेव सं
 दर्शन्यायः तथा च समिदादिवाक्यार्थस्य यथा दर्शाद्युपकारकत्वं निर्णयिते तन्त्यायेन पूर्वापरवाक्यार्थयोरैक्य
 बुध्युपकारकत्वान्न न्यध्यस्थितस्य हा सुपणेत्यस्यार्थस्यापि तदुपकारकत्वमेव निर्णयः ॥ ननु यद्भूतयोनिमि
 ति प्रथममुंडके प्राणादिकारणत्वस्य द्वितीये हा रूपर्णेत्यादेस्तृतीयेऽपि सखंडस्य प्रतिपादनादभिक्राम
 णादिव देवतन्यध्यस्तु पुरुष एवेदमित्यादेरपि तदनुकूलत्वमेवेति चेन्न ॥ प्रथममुंडके उक्तीत्या एकवि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानाद्युपक्रमस्य परेत्यपे सर्व एकीभवन्ति सद्वायै तत्परमं ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवतीत्युप

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

संस्कारस्य मध्येऽपि पुरुष एवेदमित्यादिपरा मर्शस्याद्वैतनिष्ठत्वाद्द्वैतस्यैव महाप्रकरणित्वेन भूतयोनिव
ज्यादीनां तद्विरुद्धतात्पर्यस्य सरवंदेवक्तुमशक्यत्वादभिक्रमणादेः प्रयोज्याद्युपकारकत्वं तु न महाप्रकरणविरुद्धमि
ति विशेषात् तृतीयमुंडकांते परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यैक्यलक्षणो-
नफलेनोपसंस्काराच्च मध्यवर्तिनः परं साम्यमुपैतीत्यस्याऽपि पूर्वोक्तसंदंशान्यायेनाभेदरूपसादृश्यपरतयान-
भेदोपसंस्कारतापि ॥ अतएव परमिति साम्यविशेषणं संसारिव्यावृत्तस्य निर्दुःखत्वादिस्मादृश्यस्य निरंजनइतित-
त्पूर्वतनवाक्येनापि लब्धतया पुनः सादृश्यप्रतिपादनेऽनुपयोगात् ॥ परमत्वविशेषितं सादृश्यमभेदरूपमेव ॥
न च स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वाक्ये द्वितीयब्रह्मशब्दः जीवपरएव तस्य जीवजातिक्रमलासन-
शब्दराशिरूपानेकार्थत्वस्य कोशमसिद्धत्वात् तया च यः परमं ब्रह्म वेद स जीव एव भवति न परमं ब्रह्मैत्यर्थः अत-
एवाद्यो ब्रह्मशब्दः परमभेदविशेषकः ॥ अतएव तद्विषयः ॥ अतएव तद्विषयः ॥ अतएव तद्विषयः ॥ अतएव तद्विषयः ॥
कीदृशमरेणैकी भूत इति स्थानेनैक्यमत्यैक्यसादृश्यनिबंधनैकीभावस्य गोनृपकीदृशमरादौ दर्शनादपि तद-
न्यतमनिमित्तेन गौण एकीभावव्यपदेशोपपत्तिरित्युपसंस्कारोभेदविषय एवातएव परेऽव्ययइतिसप्तम्युपपत्ति-
रन्यथाऽभुततृतीयाकल्पनापत्तिरिति वाच्यं ॥ जीवे ब्रह्मपदप्रयोगसंभवेऽपि प्रकृते ब्रह्मोपादानमेवोचितमन्य-
था जीवभावस्याब्रह्मभावस्य च प्रागेव सिद्धतया तस्य ब्रह्मज्ञानसाध्यत्वाभावात् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति तस्य ब्रह्मज्ञान

समन्वया

फलत्वोक्तेरसंगत्यापत्तेरेवंसत्यर्थाद्वितीयब्रह्मभवनमपिपरमत्वविशेषितमेवएवंचोपक्रमोपसंहार
 योरैक्यविषयत्वेपूर्वोक्तन्यायेनमध्यस्थितस्यपरेऽव्ययेसर्वएकीभवंतीत्यस्यतदनुकूल्येनमुक्तस्यब्रह्म
 णातभेदाग्रहविषयत्वरूपैक्यप्रतिपादकत्वमैवयुक्तमेवंसत्तिपरेऽव्ययइतिसप्तम्यपियुज्यतेभेदग्रहा
 न्वितविषयतायास्तदर्थत्वात् ॥ सायंगावःगोष्ठएकीभवंतीत्यत्रचभेदग्रहसत्वेनोक्तरूपेणैक्योपपाद-
 नायोगात् युक्तमेकस्थानस्थितत्वादिनातादृशव्यवहारोपपादनं ॥ नचविनिगमकाभावःउभयथापि
 व्यवहारसंभवादितिवाच्यं ॥ अस्मदुक्तरीतापुपक्रमोपसंहारैक्यानुगुण्यस्यविनिगमकत्वात्जीव-
 परयोःस्थानैक्यस्यनित्यसिद्धतयाच्चिप्रत्ययास्वारस्यप्रसंगाच्चकर्मणांवैकुण्ठगमनासंभवेनकर्मणिवि-
 ज्ञानमयश्चेत्याद्यसंगत्यापत्याएकस्थानस्थितत्वादिनाप्रकृतेतादृशव्यवहारस्यसमर्थयितुमशक्य-
 त्वात्अतएवमत्वेक्येनतादृशव्यवहारोपपादनमपिप्रत्यक्तंकर्मणांमत्वेक्यासंभवेनकर्मणिविज्ञान-
 मयश्चेत्यस्यासंगत्यापत्तेः ॥ कीरोभ्रमरेणैकीभूतइत्यादेरिवसादृश्यनिबंधनएवएकीभूतव्यवहारो-
 स्त्वितिशंकातुसादृश्यपरत्वेसत्यम्यनुपपत्त्यानिरस्ता ॥ मन्मतेतुब्रह्मणिहीनस्यकर्मणाःततोभेदग्र-
 हाभावेनजलेनलवणमेकीभूतमित्यादिवत्स्वीयरूपहानेनतद्धर्मिकभेदाग्रहविषयत्वरूपैकत्वस्यै-
 वोक्तवाक्यार्थस्यसंभवेनासंगत्यभावात् ॥ अनुरूपश्चात्रनदीसमुद्रदृष्टान्तःपथानद्यःस्यंदमानाःसमु-

द्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तंगच्छंतीति पूर्वरूपहानोक्त्या अगृह्यमाणभेदलोक्तेः अयंतु विशेषः परस्परवय
 वभेदेन परस्परमैक्या संभवात्तत्र सत एव भेदस्याग्रहणमत्र तु भेदाभावादेवेति भेदाग्रहणां शास्त्रग्रहणं
 संप्रतिपत्तेर्न हि ग्रहणं ते सर्वसाध्यापेक्षास्तीति ॥ यद्यपि मुक्तिकाले सतोपि भेदस्याग्रहणे नोक्तश्रुत्युपप-
 त्तिस्तथापि नान्यो तोस्ति द्रष्टव्यो तोस्ति श्रोतानद्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धः नैव काचनानभिदास्ति-
 सहयो वैतन्परमं ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवति ॥ यावन्नोदंतु भेदः स्यात् जीवस्य च परस्य च ततः परं न भेदोस्ति
 भेदहेतोरभावतः ॥ विभेदजनके ज्ञानेनाशमात्यंति कंगते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं करिष्यतीत्यादि श्रु-
 तिसमृतिपर्यालोचनाया ॥ भेदाभावादेव न तथाग्रहणमित्येव कल्पयितुं युक्तं ॥ यथाचनान्यो तोस्ति द्रष्टे-
 त्यादि श्रुतेर्जीवेशभेदनिषेध एव त्वारस्य न पराभिमतार्थे तथा नंदमयाधिकरणे विस्तरेण प्रतिपादयि-
 ष्यामः ॥ पुक्तंच मुक्तिकाले भेदस्यैव सत्त्वकल्पनया तदग्रहणमन्यथा तदग्रहणकारणदोषकल्पनाप-
 त्यामुक्तेरेषानुपपत्तेः निरस्तसमस्तदोषात्मलाभस्यैव मुक्तित्वश्रवणात् यत्तु ब्रह्मैव भवतीत्यस्य वृद्धित-
 त्वरूपब्रह्मत्वाभां तो भवतीत्यर्थः संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोपि ब्राह्मणो भवेदिति वत् न हि शूद्रोपि पूजित
 ब्राह्मणव्यक्तिर्भवति किं तु ब्राह्मणत्वजात्याभां तो भवतीति परेणोक्तं तदेतेनापास्तमुक्तमुक्त्यादिना म-
 रुते व्यक्त्य भेदस्यैव संभवेन दृष्टांतवैषम्यात् ॥ यत्तु भोक्तापत्यधिकरणे एकी भवतीति श्रुत्या न मुक्तिकाले

जीवपरयोरभेदसिद्धिः लोके उदकांतरमिलितस्योदकस्यैकाभावव्यवहारेऽप्यंतर्भेददर्शनेन व्यभिचारा
 दैक्यव्यपदेशस्य स्थानैक्यादिनापि जलैक्यबहुपचरितार्थत्वात् श्रुतितदुपपृच्छणैस्तथैव बोधितत्वाच्च
 ॥ तथा च श्रुतिः यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतमेति ॥ स्कां
 दे च उदके तूदकं सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् न चैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते ॥ एवमेव हि जीवोपिता
 दात्यं परमात्मना प्राप्नोति नासौ भवति स्यात्तं व्यादिविवर्जनादिति आनंदतीर्थैरुक्तं तदशुक्तयुक्त्यादि
 मिः परास्तं ॥ किंचोक्तं श्रुतौ दृष्टांते शुद्धत्वेन सादृश्यमात्रं यदि विवक्षितं तदा न सिक्तस्यापि जलस्य शुद्धस्य शु
 धत्वादिना सादृश्या न पायात् श्रुतिगता सिक्तां तभागस्य वै व्यर्थमिति तद्भेदग्रहाविषयत्वादिना सादृश्यं
 वाच्यं तथा सति जलद्वयमेलनस्य भेदग्रहविरोधित्वं नोक्तं सादृश्यप्रयोजकत्वलाभेन तद्भागस्यार्थवत्त्वं
 एवं च तादृक्जलस्य दृष्टांतत्वं वदता मुक्तस्य ब्रह्मणापि तद्भेदग्रहाविषयत्वादिनैव सादृश्यं तदभिन्नत्व
 पर्यवसितमत्र प्रतिपाद्यत इत्येव वक्तव्यं ॥ स्कादवचनतु उक्तं श्रुतिस्मृतिवाक्याविरोधेनावांतरमुक्त्य
 मिप्रायमत एव ब्रह्मलोकगतस्य परस्योतेरुतात्मानः प्रविशंति परंपदमिति तस्यैक्यरूपपरपदप्राप्ति-
 रुच्यते ॥ एतेन मांडुक्यगतं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति वाक्यमपि व्याख्यातं तस्या परब्रह्मप्राप्तिरू
 पसंगुणोपासनाफलबोधकतया देशांतरप्राप्तिरूपब्रह्मविद्याफलत्वबोधकत्वाभावात् ॥ अनश्नन्नित्य

दिनानतात्त्विकभेदाभ्यासः नापीशस्यशास्त्रगम्यतयातत्त्वति योगिकस्तद्धर्मिकोवाभेदोऽपूर्वः प्रत्यक्षेणत
 समकक्षमानेनचतयोः प्राप्तत्वात् ॥ त्वदुक्तफलार्थवादयोरैक्यपक्षेपिसंभवेननभेदासाधारणालिंगता ॥
 अनश्नन्नित्यादेः काल्पनिकभेदेनोपपत्त्यातात्त्विकभेदोपपत्तित्वाभावात् ॥ नचाहैतिमतेनित्यं ब्रह्मभूतस्या
 पूर्वब्रह्मावोक्तिरयुक्तेतिवाच्यं ॥ कंठगतचामीकरादौअप्राप्तत्वमितिनिवृत्तिमात्रेणप्राप्तप्राप्तिरूपत-
 याफलत्वदर्शनात् ॥ नचारोपनिवृत्तेरशाहृतंश्रुतार्थापत्तिगम्यतयाशाहृत्योपपत्तेः ॥ एतेनैक्यस्यप्रा-
 गेवसिद्धतयाएकीभवंतीत्यभूततद्वावार्थाप्रत्ययायोगइतिनिरस्तं ॥ गृहनिक्षिप्ताज्ञातनिधिव-
 त्कंठचामीकरवद्वास्तोप्यावृत्तत्वेनाभूतसमतयातदुपपत्तेः ॥ यच्चसिद्धवस्तुनःप्रमाणांतरवेद्य-
 त्वनियमेनसिद्धवस्तुब्रह्मबोधनेवेदांतानांनानधिगतार्थविषयकत्वरूपप्रामाण्यंसंभवतीतिपूर्वपक्षि-
 णोक्तं ॥ तन्नसम्यक् (॥ Karnataka Sanskrit University Digitised by Anandeshwar ॥) नभ्यादुक्तवत्प्रमाणान्तरविषयत्वसिद्धौचौपनिषदब्रह्मणितादृशनियमत्यभिचारात् ॥ तादृशानि-
 यमेमानाभावाच्च ॥ लौकिककार्येप्रमाणांतरवेद्यतायाअपिसत्वेनसिद्धपराणामेवसोपेक्षत्वंनकार्यप-
 राणामित्यस्याप्रयोजकत्वात् ॥ आम्नायस्येत्यादिजैमिन्यादिवचनंचभाष्योक्तरीत्यापुरुषार्थानुपयोगि-
 निष्कलोपाख्यानपरमेव ॥ नाप्रिसिद्धवस्तुप्रतिपादनेफलाभावः पूर्वपक्षोक्तः सम्यक्यतः ईप्सितंफलं

द्विविधं किंचिदप्राप्तं यथा ग्रामादिकिञ्चिन्नाप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं यथा कंठमण्यादिकं ॥ एवं जि
 हासितमपि द्विविधं किंचिदहीनं जिहासति यथा बलवितचरणं फणिनं किञ्चिच्च हीनमेव यथा चरणाभर-
 णनूपुरे आरोपितं फणिनं ॥ तत्र वेदांतजन्यब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्प्राप्तब्रह्मप्राप्तिः कल्पितत्वेन नित्यहीन
 संसारहानिश्च संभवतीति सिद्धब्रह्मबोधनेपि फलवत्त्वमस्यैव ॥ भाष्येषु कंठरज्जुरियं नायं सर्पद्वयसि
 ध्वस्तु बोधनेपि फलवत्तादृष्टेति ॥ यत्तु चंद्रिकायां सिद्धस्तु प्रतिपादनस्य निरुक्तफलवत्तामनूद्य कंठ
 मण्युपदेशस्य प्राप्तमणिप्राप्तिर्न फलं किंतु प्राप्तिज्ञानजन्यसुखस्य वस्तुतः प्रागप्राप्तस्य प्राप्तिः मण्यप्राप्ति
 भ्रमादिजन्यदुःखस्य वस्तुतः प्रागनिवृत्तस्य निवृत्तिर्वा फलं ॥ एवं चरणाभरणमिदं न सर्पद्वयुपदेश-
 स्यापि न निवृत्तसर्पनिवृत्तिः फलं किंत्वाभरणत्वज्ञानजन्यसुखस्य वस्तुतः प्रागप्राप्तस्य प्राप्तिः सर्पभ्रम
 जन्यदुःखस्य वस्तुतः प्रागनिवृत्तस्य निवृत्तिर्वा ॥ न ह्युपदेशेन मणिः प्राप्तः सर्पो वा निवृत्तः इत्यनुभवः किंतु
 प्राप्तिज्ञानात्प्रमोनिवृत्तइति ॥ न च प्रकृतप्राप्तस्वरूपसुखात् अन्यत्प्राप्यसुखनित्यनिवृत्ताविद्याभ्र-
 मदुःखादेरन्यत्निवर्त्यवास्ति येन सप्रयोजनता स्यादिति दूषणमुक्तं तदसत् ॥ प्राप्तमणिप्राप्तिर्न फल-
 मित्यत्र प्राप्तेर्मणिनिष्ठस्वत्यादिरूपत्वे इष्टापत्तिः ॥ तत्साक्षात्काररूपत्वे च कंठमणिरस्तीत्युपदेशस्य स-
 कथं न फलं स्वत्यादिपत्तद्विशिष्टसाक्षात्कारोपि प्राप्तिशब्दार्थः उपदेशानंतरं साक्षात्कृतमणीनां व्युत्पन्ना

नामपिमणिः प्राप्त इति प्रयोगदर्शनात् ॥ प्राप्तिज्ञानजन्यसुखस्य वस्तुतः प्रागप्राप्तस्येत्यसदेव ॥ अस्म-
 न्मते सुखमात्मैव चंदनादियोगजन्यवृत्तेस्तत्राभिव्यंजकत्वमात्रमिति तस्य नित्यप्राप्तत्वेन वस्तुतः प्रागप्रा-
 प्तेरभावात् त्वयापि हि चंद्रिकायां जिज्ञासाधिकरणेनापीहामुत्रार्थभोगविरागः परमते संभवति विवरणे
 विषयैरपि नित्यमात्मरूपमेव सुखमभिव्यज्यते न तु जन्यसुखमस्तीत्युक्तत्वेन तद्विस्मरणेन प्राप्तिज्ञानज-
 न्यसुखस्य वस्तुतः प्रागप्राप्तस्येत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् मण्यप्राप्तिमज्जन्यदुःखस्य वस्तुतः प्रागनिवृत्त-
 स्य निवृत्तिर्वाफलमित्यपि न सत् ॥ तादृशदुःखनिवृत्तेः पूर्वसिद्धाधिष्ठानात्मरूपत्वेन तादृशदुःखस्य व-
 स्तुतः प्रागनिवृत्तत्वासिद्धेः कथं तन्निवृत्तेः फलत्वं ॥ यदि च तन्निवृत्तित्वेन तस्य फलत्वं तर्हि ब्रह्मा प्राप्तिम-
 ज्जन्यदुःखनिवृत्तेरपि तत्वेन वेदांतज्ञानजन्यब्रह्मज्ञानफलता किं न स्यात् ॥ किंच नित्यनिवृत्तेत्यत्र निवृ-
 त्तत्वमपारमार्थिकत्वमेव न विद्यमानत्वं संप्रति योगित्वे आरोपितोपदेशादध्यस्यारोपदशाया मस-
 त्यात् ॥ अधिष्ठानस्यैव ध्वंसत्वेन कथं तदासनास्तीति चेत्तदापि तद्ध्वंसत्वोपहितस्य प्रागसत्त्वेन तेन रूपेण
 तस्योपदेशसाध्यतायादध्यमाणतायाश्चाबाधात् कथं न तस्य फलत्वं ॥ किंच प्रतियोगिनिर्द्वेषोपितद्ध्वंसे-
 ष्चायां हेतुः एवं फले हेतोपितत्साधनहेतुः एवं च दुःखहेत्वात् तत्साधनत्वेनावगते आरोपितानारोपितसाधा-
 रणे फणिनिर्द्वेषात्तद्ध्वंसस्येव माणात्वं निश्च्युतमिति तत्साधनचूचुरसाक्षात्कारहेतोरुपदेशस्य कथं

सौफलं न स्यात् ॥ यद्यपीच्छांतराजन्येच्छाविषयत्वरूपं मुख्यमुपदेशफलत्वं न मणि साक्षात्कारादौ संभवति तथापि गौणमुख्यसाधारणमिष्यमाणत्वलक्षणंतत्संभवत्येव तत्साध्यत्वे सति इष्यमाणत्वस्यैव फलसामान्यलक्षणत्वात् इष्यते हि मण्यादिसाक्षात्कारः इष्यमाणसुखादिसाधनत्वात् उपदेशसाध्यश्चेति तत्फलमेव ॥ प्रकृते तु सिद्धत्वाग्रहदशायां मिच्छांतरानधीनेच्छाविषयत्वात् परमानंदरूपब्रह्मणः मुख्यपुरुषार्थत्वं नित्यसिद्धत्वाग्रहदशायांतददर्शनात् सत्काविद्यायां द्विष्टमदुःखहेतुत्वे नावगतायां हेतुतन्निवृत्ताविच्छाततश्च तद्धेतायात्ससाक्षात्कारे चेच्छासंभवतीत्यविद्यानिवृत्त्यात् साक्षात्कारादैश्वर्यफलत्वं निर्विवादमेव ॥ एतावानेवात्र विशेषः मण्याद्युपदेशस्य मण्यादिसाक्षात्कारो न मुख्यं फलं किंतु गौणं वेदांतानां तु परमानंदस्वरूपब्रह्मसाक्षात्कारः स्वतो दुःखनिवर्तकतया मुख्यं फलं मुख्यफलहेतुश्चेति न किंचिदप्यनुपपन्नं ॥ यदपि चंद्रिकायां पूर्ववादिना फलाभावादिना तात्पर्ये आक्षिप्ते सिद्धांतसूत्रे फलादिकं तात्पर्यवानुपपाद्यप्रामाण्ये तात्पर्यहेतूक्तमुक्तमिति दूषणमुक्तं तत्पूरोत्तरपक्षयोर्व्यामोहनिबंधनमेव ॥ पूर्ववादिना हि वेदांतानां ब्रह्मणि प्रमाणमतत्परत्वात् ते च न तत्पराः फलाभावात् इत्याक्षिप्ते तत्र ब्रह्मशास्त्रप्रमाणकमन्वयात् तात्पर्यात् तदेवासिद्धमिति शंकायां संशङ्कसूचितं तात्पर्यनिर्वाहकफलवत्त्वापूर्वत्वादिरूपलिंगादितिरीत्याग्रहेति हेतुविचरणे फलस्य तात्पर्यस्य चोपपादने न तादृशहेतूकरणस्य सुयुक्तत्वात् ॥

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

समन्वयात्सम्यक्तात्पर्यनिरूपितसंबंधविशेषात्सचतन्निर्वाहकोपक्रममदिलिङ्गवत्त्वमेवेतिप्रथमहेतुपरिष्कारेपिज्ञात्प्रामाण्ये ॥ नतात्पर्यहेतूक्तमपितुफलवत्त्वापूर्वत्वादिरूपतात्पर्यनिर्वाहकलिङ्गमेवतेनचतात्पर्यस्याप्यर्थतोलाभात्अतस्वरत्वशंकायाअपिनिवृत्तेः ॥ यदपिचंद्रिकायांलक्षणायाअमुख्यत्वेनसौत्रसंश्लेषार्थत्वायोगश्च ॥ तदुक्तमनुव्याख्यानेकथंचलक्षणावादीभूयात्ब्रह्मसमन्वयंयोसौशङ्कस्यमुख्यार्थस्तत्रैवस्यात्समन्वयइतिदूषणमुक्तंतदप्यसत् ॥ तत्प्रतीत्युद्देश्यकत्वरूपमुख्यतात्पर्यलाभार्थकतयासंशङ्कस्यप्रयोजनोक्तेर्यत्परः शङ्कः संश्लेषार्थइतिन्यायेनतात्पर्यविषयीभूतार्थस्यैवमुख्यार्थत्वेनवेदंतानामुपक्रममदिलिङ्गैरुक्तरीत्याऽद्वैतचिन्मात्रएवतात्पर्यावगमात्तदेवतेषांमुख्यार्थइतिनकिंचिदेतत् ॥ यद्यपिचंद्रिकायांस्वप्रभत्वादसंदिग्धेऽवाच्यत्वात्श्रुत्यगोचरेनिर्विशेषेचचिन्मात्रेकयंश्रुतिसमन्वयइत्युक्तंतदपिजिज्ञासा(सूत्रे)विस्तारकप्रत्युक्तयोस्तत्पर्यवस्यतिमेवाविदितसिद्धिर्वापिगार्ग्येहपिचंद्रिकायांअपिचआद्यसूत्रेहमर्थेहिप्रसिद्धिरूपपादिताजिज्ञासार्थद्वितीयेचजगज्जन्मादिहेतुताअविद्यमानाहमर्थेचलक्षणत्वेनकीर्तिताईश्वरस्यतृतीयेतुनिर्विशेषेप्रमाणताशास्त्रस्योक्ताचतुर्थेतुतस्मिन्नेवसमन्वयःप्रतिज्ञातोतरित्यादौसविशेषंतुकथ्यतेब्रह्मेतिमायिवांपक्षस्तत्रकिंकेनसंगतंतत्त्वविद्वेषमात्रेणश्रुतिसूत्रेकदर्थितेइतिविरोधोच्चारणं ॥ तद्विरोधाभापेपिस्वस्यैवाद्वैतयादद्वेषमूलकंतथाहिश्रीमद्भगवत्पादभाष्येकथंपुनः

प्रत्यगात्मन्यविषये अध्यासोविषयतद्धर्माणामिति ब्रह्मणि निरुक्तलक्षणाध्यासो न संभवति तस्या
विषयतया अधिष्ठानत्वा संभवात् सामान्यविशेषरूपाभ्यां ज्ञानाज्ञानविषयत्वस्यैव तत्त्वादिति शंकायां नु
ष्यतु दुर्जन इति न्यायेन न तावदयमेकांतेनाविषयोऽस्मत् प्रत्ययविषयत्वादित्यनेनात्मनि देहेन्द्रियाध्यासो
पयोग्योपाधिकरूपेणास्मत् प्रत्ययविषयत्वरूपप्रसिद्ध्यभिधानेऽपि न ह्यारोपेऽधिष्ठानस्य विषयतया भा
नमपेक्षितं गौरवात् किंतु भावमात्रं तच्च स्वप्रकाशस्य स्वतएव जडस्य तु विषयतयेत्यन्यदेतदित्यभिप्राये
णापरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरस्तितावत् ब्रह्मनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमित्युपक्रम्यात्मासंभोक्तु
रित्यपरे इत्थं तद्विप्रतिपत्तिप्रदर्शनेन जीवस्य यत्पारमार्थिकं रूपं ब्रह्मतस्यैवानौपाधिकरूपेण जिज्ञासाया
उक्तत्वेन तस्य च प्रतीयमानजैवरूपव्यावृत्तत्वेन जिज्ञास्यत्वायाहमर्थावृत्तिलक्षणस्यौपाधिकस्योपलक्ष
णतया व्यावर्तकस्याभिधानेनौपाधिकरूपेण जगत्कारणत्वाद्युपलक्षित एव शास्त्रप्रामाण्यपूर्वाधिक
रणे प्रदर्शितमस्मिन्नधिकरणे समर्थते इत्यधिकरणे चोक्तलक्षणातिव्याप्तिवारणा योक्तं गतिसामा
न्यमानंदमयाधिकरणभारभ्यस्फुटीक्रियते अंतस्तद्धर्माधिकरणादौ च प्रसंगात् प्रकृतब्रह्माश्रितोपास
नानिरूप्यत इति काव्यसंगत्यभावात्तदुद्भावनं चंद्रिकायामहैतात्मविद्वेषमात्रेणैवावशिष्यत इति सुधि
यां स्पष्टमेवेति दिक् ॥ समन्वयनयेभूयात्तरघुनाथस्य सन्नुदे ॥ कृतिरेषा भगवतः पादमूले समर्पिता ॥ १॥

श्रीगणेशायनमः ॥ शास्त्रं योनिरसु ध्य शास्त्रं रुदिति च व्याचरत्यु रा र्याहि नो रुद्रे के चिदिति म सक्त म व दत्त
 पूर्वेोक्त सल्लक्षणं ॥ आलोच्योभयमाहिताचम च तादृहैतिनां ह्यैतिनां काप्ये पार पुना य पंडित रुतिर्मादाय
 खेदाय च ॥ १ ॥ शास्त्रं योनित्वात् ॥ अस्मिन् अधिकरणे शास्त्रं योनित्वं समन्वयमुखेन ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यं दृढीकृ
 त्पूर्वसूत्रोक्तजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणस्य ब्रह्मणि समर्पनात् शास्त्राध्यायपादसंगतयः ॥ जन्मादि
 सूत्रोक्तं जगज्जन्मादिकारणत्वमुपादानत्वकर्तृत्वादिरूपमभिन्ननिमित्तोपादानत्वशङ्कप्रतिपाद्यं लक्षणं
 ब्रह्मणि संभवति वा न वेति ॥ तदर्थं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं संभवति वा न वेति तदर्थं वेदप्रणेतृत्वं ब्रह्मणः अबुद्धि
 पूर्वकं सुतबु बोधयिषा पूर्वकमिति संशये ॥ उक्तलक्षणाजगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो न संभवति तद्
 दककर्तृत्वोपयोगि सर्वज्ञत्वस्य ब्रह्मण्यसंभवात् ॥ तथा हि ब्रह्मणस्तत्त्वमते स्वनूपात्मकज्ञानेनैवाध्यासि
 कभास्वतादात्म्यलक्षणसंवायभासकत्वमय सर्वज्ञत्वसमते यस्य संवायभासने क्षममित्यज्ञानमस्ति सोऽ
 सर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धमिति ईक्षत्यविकरणीयमाध्यानुरोधात् ॥ न चैतत्सृष्टेः प्राक् संभवति प्रकाश
 स्वविद्यमावत्त्वसंबन्धप्रकाश्यमात्रप्रकाशकत्वनियमेनातीतानागतवस्तु प्रकाशकत्वं स्य तदानीम
 संभवात् ॥ न चानुमित्यादेरिवातीतादिविषयकत्वं स्वरूपज्ञाने व्याप्तामिति शङ्क्यं ॥ तथा सतित्वरूपज्ञा
 नस्य परोक्षत्वापत्तौ यत्साक्षादपरोक्षान् ब्रह्मेति श्रुतिविरोधापत्तेः ॥ अनुमित्यादेरंतःकरणपरिणाम

विशेषरूपस्य साकारतया ब्रह्मणस्तथात्वे निराकारत्वमंगापत्तेस्तत्मात् प्रधानमेव जगदुपादानकार
णं तदैक्षतसो कामयतेत्यादि नोक्तमीक्षा पूर्वकजगत्कर्तृत्वं तु महत्तत्त्वोपाधिकस्य जीवविशेषस्यैव तदुक्तं
सांख्यप्रवचनभाष्ये ॥ प्रकृतिप्रवर्तकस्येश्वरस्यैश्वर्येन प्रकृतिपरिणामादिना संभवति अन्योन्याश्रयात्
॥ इच्छानंतरं प्रकृतिप्रवर्तनं ततश्चेच्छादिरिति ॥ याचतदैक्षतेति चेत्तनकारणताश्रुतिः सासर्गादाद्यु
त्पन्नस्य महत्तत्त्वोपाधिकस्य पुरुषस्य जन्यज्ञानपरेति ॥ ननु सांख्येनापि यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयोर्वैषे
दांश्च प्रहिणोति तस्मै इति श्रुतिप्रामाण्यात् वेदोच्चारणं बुधो धर्मिषा पूर्वकमेव ब्रह्मशब्दवाच्यहिरण्यगर्भ
स्वप्नुरवश्यं वाच्यं तथा सति तस्यापि अतीतानागतार्थापि रोक्षस्या संभवेन सर्वज्ञानाकराणां सर्वगुणानां वे
दानामुच्चारणमनुपपन्नमिति तेनापिकस्यचित्स्वरूपज्ञानेनैव सार्वज्ञ्यं वक्तव्यमिति तु ल्योतु योग इति चे
न्न ॥ तन्मते योगर्धिसंपादित सार्वज्ञ्येन विष्णवादिनैव वेदोपदेशाभ्युपगमात् ॥ न च योगर्धेर्वैदोक्तधर्मा
नुष्ठानसाध्यत्वादन्योन्याश्रयः शक्यः तस्यापि पूर्वतनसिस्थापिगतवेदादिताय ज्ञानत्वोपगमात् बीजां
कुरादीनामिव सित्यानामप्यविश्रांतप्रागवधिकधाराभ्युपगमात् ॥ न च यो ब्रह्माणमिति श्रुतिरपि बुक्षि
कर्तृतामाह अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतत् क्रग्वेद इति निश्चितश्रुत्यनुरोधात् तथा हि यथा स्वाप
काळे निश्वासादिकं विनैव पुरुषबुद्धिं पुरुषात् प्रादुर्भवति तथा वेदा अपि विनैव पुरुषबुद्धिं स्वयंभुवः प्रा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ait Gardeshwari

दुर्मयं तीत्यभिधानात् अतएव च न वेदानां पौरुषेयत्वबुद्धिपूर्वकंपुरुषभवत्वमेव तदिति तथाच स्वयंभु
वः सत्काशाद्बुद्धिपूर्वकमेव वैदाविर्भावः अदृष्टवशादाविर्भूतेभ्यो वेदेभ्यश्चोपचितपुण्यानां तेषामंतः
करणवृत्तिरूपमेव वैदार्थज्ञानं न स्वनूपभूतं तेन च तेषामीक्षापूर्वकसृष्टिकर्तृत्वमिति न तु ल्योनुयोगः ॥ ए
वं च तत्र मतैर्दर्शितरीत्या कर्तृत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वस्य ब्रह्मण्यसंभवात् न जन्मादिसूत्रोक्तं कारणत्वं ब्रह्मणो
लक्षणंसंभवतीति पूर्वपक्षे सिद्ध्यांतः ॥ शास्त्रयोनित्वादिति ॥ शास्त्रस्य वेदस्य योनिः कारणतत्वादिति वि
ग्रहः ॥ सर्वज्ञमिति च पदमध्याहार्यं ॥ ब्रह्मराजश्च जिज्ञासासूत्रादनुरूपं जनीयः ॥ तथाच ब्रह्म सर्वज्ञं शा
स्त्रयोनित्वाद्या वहेदकर्तृत्वादिति सूत्रार्थः ॥ तथाच पूर्वपक्ष्यभिमतवेदकर्तृत्वे नैव ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसिद्धिः
॥ यदुक्तं यो ब्रह्माणामिति श्रुतौ प्रतिपाद्यमानो वेदोपदेशयोगार्थिसमासादितसार्वज्ञ्यो विष्णवादिरेवेति तद
युक्ते ॥ महत्तत्त्वोपाधिगच्छेन्न वा दकुप्रमाणेनाह विग्रहाद्यधिकारस्यैव प्रमाणस्य वेदोपदेशुः मह
तत्वात् प्रागवस्थितस्य तत्सर्जनानुकूलज्ञानेच्छादिमत्वस्यावश्यकताया तदानींबुद्धिवृत्त्याद्यसंभवेन स्वनू
पात्मकज्ञानमादायैव तत्सर्जकत्वस्य त्यागपर्यवाच्यतया वेदकर्तृत्वस्यापि तथैव पक्षज्यत्वादतएव तद्वहेद
मात्मबुद्धिप्रकाशमित्युत्तरत्र तत्रैव मंत्रे विशेषणंदर्शितं ॥ आत्मा भूता स्वनूपभूता या बुद्धिर्ज्ञानं सैव प्र-
काशो विषयावभासा यस्य ॥ यद्वा आत्मा स्वनूपंबुद्धेरमहत्तत्त्वस्य प्रकाशो यस्येतितदर्थः ॥ निश्चयितश्रुति

स्तुननुत्तिपूर्वकत्वशून्यसर्जनाभिप्रायाकिंत्वप्रयाससाध्यत्वाभिप्रायो ॥ तथैव तदेव ब्रह्म परमं कवी
नामिति श्रुतिसिद्धबोधयिषा पूर्वकवेदकर्तृत्वा न्यथानुपपत्त्या स्वनूपज्ञानैर्नैव सार्वज्ञ्यमवश्यं त्वयाप्यु
पपाद्यमेवेति तुल्यो नु योगः ॥ कथं तर्हि सिद्धांते स्वरूपज्ञानस्यातीतानागतादिविषयकत्वमिति चेत् ॥
विद्यमानसर्वविषयकत्वमादायैव स्वस्ववर्तमानतादशायां विषयेष्वध्यासिकतादात्म्यसत्त्वात् सुल
भतावता च सर्वज्ञत्वां ईश्वरज्ञानस्यापरोक्षत्वमात्रांगीकारिभिरीदृशस्यैव सर्वज्ञत्वस्य वक्तव्यत्वात् अन्यस्य
दुर्वचत्वात् अन्यथापरोक्षत्वापत्तेश्च तस्मिन् वेदकर्तृत्वात् सर्वज्ञं ब्रह्मेति न जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणस्य
ब्रह्मण्यसंभवः ॥ यत्तु चंद्रिकायां अत्र परेषां भाष्ये शास्त्रस्य योनिरिति विग्रहमाश्रित्य ऋगादिकारणत्वं
ब्रह्मण उच्यते पूर्वसूत्रे अर्थतो लब्धस्य सार्वज्ञ्यस्य स्फोरणार्थमित्युक्तमित्यस्मत्तमनूद्य लक्षणानंतरमव
श्यापेक्षितप्रमाणपरत्वसंभवेन्यपरत्वायोगात् त्वदभिमतप्रमाधिष्ठानत्वमात्रेण सार्वज्ञ्यालाभाच्च पूर्वसू
त्रे अर्थतो लब्धस्य सर्वशक्त्यादित्यागेन सार्वज्ञ्यस्य स्फोरणनिमित्ताभावाच्च ॥ सांख्याभिमतचेतनकारण
तायाश्च चेतनस्य मात्रेणानिषेधसंभवात् ॥ सांख्यानां गीकृतेन शास्त्रयोनित्वेन सार्वज्ञ्यसाधनायोगाच्च ॥
श्रुत्या शास्त्रयोनित्वं तेन च सार्वज्ञ्यप्रसाध्यतेन प्रधानस्य कारणतानिषेधाद्वरं श्रुत्यैव तन्निषेधः ॥ जगन्नि
र्माणेनास्फुटीकृतस्य सार्वज्ञ्यस्य तदेकदेशशास्त्रनिर्माणेन स्फुटीकरणायोगाच्चेति तत्त्वैत्यादिना दूषितं

दापातरमणीयं ॥ ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वासंभवाच्चिरुक्तकारणत्वे लक्षणमसंभवीति तल्लक्षणासंभवशंकाया असंभ-
 वदुल्लेखलक्षणे प्रमाणाभिधानस्यावसराभावात् ॥ जन्मादिसूत्रोदाहृतस्य यतो वेत्यादिश्रुतिरूपस्य प्रमा-
 णस्यावगतत्वेन प्रमाणाकांक्षाया अनुदयाच्च ॥ त्वयापि न प्रमाणं जिज्ञासया सूत्रमवधारितं किंतु शिवा-
 दावन्निव्याप्तिवारकतयैव ॥ अत्रमाधिष्ठानत्वमात्रं न जन्मादिसूत्रे लक्षणतया विवक्षितं किंतु कर्तृत्वादिकम-
 पि ॥ पूर्वसूत्रइत्यादिकमपि न युक्तं सर्वज्ञत्वासिद्धिपरिहाराय शास्त्रकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वसाधनाय शास्त्र-
 स्य ब्रह्मकार्यत्वबोधकेनास्य महतो भूतस्य निश्चयितमेतत्क्रमेण वेदइत्युदाहरणेन सर्वशक्तित्वस्य सर्वक-
 र्तृत्वानूपस्य स्फुटीकरणात् ॥ तथाहि निरुक्तवैदिकप्रपंचोत्पत्त्यनंतरं अयंचलोकः परश्चलोकः सृष्टीणि
 च भूतान्यस्यैव निश्चयितानीति लौकिकप्रपंचस्यापि निश्चयितन्यायेन सृष्टिरास्मात्ताततश्च सर्वशक्तित्वम-
 पितेन सिद्धप्रायमेव वेदादिश्रुतिसूत्रेण सूचितमेवाह त्वुक्तं तस्य लक्षणासंभवनिरासकस-
 र्वज्ञत्वसाधकत्वाभावात् ॥ अथवा वेदानित्यत्वात् ब्रह्मणो विश्वयोनितानेति शंकां परकर्तृशास्त्रयो नित्य-
 मुच्यते इति कल्पत नूक्तरित्येतदधिकरणयोजनाया अपि सूत्राणां विश्वतोमुखत्वेन भाष्यसंमततया तस्यां
 वेदांशोशंकाविशेषस्येव लोकांशो निराकरणीयस्याभावाच्च ॥ वेदांशोशंकाविशेषेणाधिकरणयोजनाचेत्यंत-
 रसंमताजन्मादिसूत्रोक्तनिखिलजगत्कारणत्वं न ब्रह्मणः संभवति वाचा विनूपनित्ययेति श्रुत्या जगदंतःपा-

तिवेदस्यनित्यत्वप्रतिपादनात्तद्विपूर्वपक्षे ॥ अस्यमहतोभूतस्यमिष्वसितमेतत्क्रमेदइतिश्रुतेर्वेदक-
 र्त्तत्वमप्यनेनसूत्रेणोच्यतेतथाचवेदकर्तृत्वाज्जगत्कारणंब्रह्मेतिनोक्तलक्षणासंभवः ॥ वाचाविनूपनित्यये
 तिश्रुतिर्निष्वसितश्रुत्यनुरोधात्तस्मात्तेपानाच्चत्वारोवेदाअजायंतक्रमःसमानिजज्ञिरेइत्यादिश्रुत्यनुरोधा
 त्प्रवाहनित्यत्याभिप्राया ॥ नचनित्यत्वश्रुत्यनुरोधात्निष्वसितौत्पत्तिश्रुत्योराविर्भावार्थकत्वंकिंनस्यात्श्रु
 तित्वाविशेषादितिद्रांस्यं ॥ वाचाविनूपनित्ययैतिश्रुत्यावेदानांस्वरूपतःनित्यत्वस्यप्रतिपादयितुमशक्यत्वा
 दूर्णानामुत्पत्तिविनाशयोःप्रत्यक्षसिद्धत्वेनवर्णरूपाणांवेदानांस्वरूपतःनित्यत्वासंभवात्वर्णानांनित्यत्वप
 क्षेपिनवर्णाएववेदःअतिप्रसंगात्किंतुक्रमविशेषेणस्वरविशेषेणविशिष्टावर्णाएववेदःनित्यानांविभूनां
 चवर्णानांनदेवातःकालतोवाक्रमःसंभवतिस्वरोपिस्थानविशेषनिष्पत्तिप्रयुक्तोननित्येषुसंभवतिकिंतुतद
 भित्यजकध्वन्युपाधिकएवसौंगीकर्तव्यस्ततश्चविशेषणक्रमादेस्तदुपाधिभूतध्वनेश्चानित्यतयास्वरूपे
 णवेदस्यनित्यत्वासंभवात्प्रवाहनित्यत्वमेवतादृशश्रुत्याभिप्रैतमित्यकामेनाप्यगीकर्तव्यत्वात् ॥ नचै
 वंवेदस्यपौरुषेयत्वापत्तिरिष्टापत्तौतन्मूलभूतकर्तृपुरुषज्ञानस्यप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयेवेदस्याविसंदि
 ग्धप्रामाण्यकतास्यादितितन्निराकरणायसिद्धांतेवेदस्यापौरुषेयतयैवप्रामाण्याभ्युपगमोविरुध्येतेति
 वाच्यं ॥ सिद्धांतेअपौरुषेयतयावेदप्रामाण्याभ्युपगमेपिनिष्वसितश्रुत्यासुप्तोत्थितातिनिषुणोपाध्या

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

यत् अनायासेन मन्या दीनप्रतिस्मृतयथा पूर्वकल्पीयानुपूर्वीकवेदाध्यापकत्वनूपवेदकर्तृत्वस्यैव प्रतिपा-
दनेनाधुनिककविवाक्यसंदर्भवत्प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्यतदर्थकापुर्वानुपूर्वीकवाक्यसंदर्भरचयितृत्व-
स्यवेदेनंगीकारेणवेदस्यकर्तृज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनाप्रामाण्यसंशयविषयतात्मकसंदिग्धप्रामाण्यकत्वा-
पत्ययोगात्वेदस्येश्वरकर्तृकत्वेपितार्किकमतइवप्रमायागुणजन्यत्वेनवेदप्रामाण्यस्येश्वरप्रामासूलक-
त्वमित्यनभ्युपगमात्बह्वप्रामासूलकप्रामाण्यकत्वाभावदूपापौरुषेयत्वोक्तिः सिद्धांतभिप्रेतानविरुध्यतेवे-
दस्यानादितात्पर्ययत्नोपगमात्योग्यवाक्यत्वेनासतिबाधकेप्रमाजनकत्वोपगमाच्चप्रामाण्यनिर्वाहः॥ नचैवंशास्त्र-
योनित्वेआधुनिकोपाध्यायादीश्वरस्याविशेषःशंक्यः॥ उपाध्यायांतरानपेक्षयिवक्षापूर्वकयथापूर्वक-
ल्पीयानुपूर्वीकवेदकर्तृत्वनूपादिकवित्वात्मकाध्यापकत्वस्यैवनिश्चयसितवाक्येनाभिधानादाधुनिकसु-
तोहितोपाध्यायस्ययथापूर्वानुपूर्वीकस्मृतयेतादृशविषयवेदप्रामासूलकध्यायितराधीनत्वेनत-
स्यादिकवित्वाभावात्॥ अष्टादशानामेतासांविद्यानांभिन्नवर्त्मनांआदिकर्ताकविः साक्षात्शूलपाणि-
रितिश्रुतिरितिस्मृत्याईश्वरस्योक्तनूपादिकवित्वबोधनात्॥ यथापूर्वानुपूर्वीतात्पर्यानुसंधानेनेश्व-
रस्यतादृशवेदकर्तृत्वाभ्युपगमेपिपूर्वकल्पीयानुपूर्वीक्रमादिसापेक्षतामात्रेणनतस्यवेदेस्वतंत्रक-
र्तृत्वहानिः॥ लोकेपूर्वरचितकटाकारमनुसंधायतथाकारंपुनः कटंकुर्वतः शिल्पिनः कटांशोखतंत्रक

तृत्वव्यवहारव्यापातादर्शनात् ॥ एतेनोक्तकल्पतनूक्तसूत्रयोजनामनूद्य अस्य श्रुतीनां परस्परविरोध
 परिहारेण याचद्विकारमित्यादिसूत्रोक्तैर्भिन्नत्वादिसाधारणहेतुभिर्ब्रह्मेतरसर्गानित्यत्वमितिप्रतिपा
 दकेयक्तव्यत्वात् ॥ किंचाध्यापकेपिपूर्वपूर्वसदृशानुपूर्वीरचयितृत्वस्याभावात् अभिनवानुपूर्वीरचयि
 तृत्वादेश्वब्रह्मण्यभावादध्यापकादधिकस्य शास्त्रयोनित्वस्य ब्रह्मण्यसिद्धिरितिचंद्रिकोक्तं दूषणमनव
 काशं ॥ पूर्वाधिकरणोक्तलक्षणासंभवाक्षेपनिरासाय जगत्कारणत्वलक्षणोपक्षिप्तसर्वज्ञत्वासिध्यानो
 क्तलक्षणसंभवइतिशंका निरासायचात्र शास्त्रयोनित्वप्रतिपादनायवियत्यादीयप्रमेयस्यनिश्चयितृ
 तेर्वेदनित्यत्वश्रुतेर्वाविरोधोपपादनेपितस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वाभावात् ॥ ईश्वरेआदिकवित्वादिनूपस्य
 ध्यापकाद्विशेषस्योक्तत्वाच्च ॥ सांख्येत्यादिकंत्वनुक्तोपालंभनंअस्थिन्नधिकरणे सांख्याभिमतचेतनकार
 णतायादनिराकरणस्यास्मद्वाध्यादावनूक्तत्वात्तस्यैतत्त्वधिकरणएवोक्तत्वादितिभाष्यदर्शिनोस्पष्टमे
 व ॥ सांख्यानंगीरुतेनशास्त्रयोनित्वेनेत्यादिकमपिनसाधुवेदानित्यत्ववादिनासांख्येनपुरुषविशेषेशा
 स्त्रयोनित्वोपगमात् ॥ योब्रह्माणमितिश्रुतिसित्यबुद्धोधयिषापूर्वकवेदोच्चारयितृत्वस्याप्यंगीरुतत्वाच्च
 ॥ परंवेदोपदेशापिनजगत्कर्तृअपितुमहन्त्वोपाधिकोब्रह्मशब्दवाच्योहिरण्यगर्भएवेतितदभिप्रायः ॥
 स्पष्टं चेदं सांख्यप्रवचनभाष्यादौ ॥ श्रुत्येत्यादिकमपिदर्शितैतदधिकरणीयपूर्वपक्षसित्वांतयोरदूषण-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

मितिवालेनापिसुबोधं ॥ जगत्कर्तृत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वा संभवान्नजगत्कर्तृत्वं ब्रह्मणः संभवतीति पूर्वपक्षेरेदक
र्तृत्वेन सर्वज्ञत्वमस्मिन्नधिकरणे सिद्धं त्वेन प्रधानस्य श्रुत्या जगत्कारणत्वनिषेधः श्रौतजगत्कारणत्वस्य
प्रधाने निषेध ईदृशत्वधिकरणे सिद्धांत इति न किंचिदेतत् ॥ जगन्निर्माणेनेत्यादिनोक्तं दूषणमपि एतदधिकरणी
यमदर्शितपूर्वपक्षे सिद्धांतरहस्यदुरवगाहाभ्योनिमयं नोन्यज्जनमर्हति ॥ जगत्कारणत्वलक्षणेन सर्वज्ञत्वमु
पक्षिसंतदेव हृदयभाहेति शास्त्रयो नित्यसूत्रावतारकभाष्येपि हृदयनित्यस्य कारणत्वलक्षणेनापेक्षितस्य सर्व
ज्ञत्वस्यासिद्धिशंकायांतत्सिद्धिमाहेत्येवार्थो विपक्षितः अन्यथा जगत्कारणत्वेन लब्धसर्वज्ञत्वे शास्त्रयो नित्यस्य हेतुं
तरत्वे पूर्वाधिकरणगुणसूत्रत्वापत्तेरभिमत अधिकरणान्तरत्वव्यापातात् ॥ अथैवं निखिलवेदकर्तृत्वेन निखिलवेदार्थज्ञ
त्वस्य ब्रह्मणिसिद्धावपि वेदाप्रतिपाद्याधुनिकपुरुषविशेषपाणिगतवराटकसंख्यागंगावालुकावायसादिदशन
संख्यादिज्ञानासिद्धेः (१) शंखाद्वयव्याख्यासर्वज्ञत्वसिद्धिनिषेधः ॥ अथैवं निखिलवेदकर्तृत्वेन निखिलवेदार्थज्ञ
तीतानागतविषयज्ञताप्रसाधनमात्रेणैव प्रकृतसिद्धेः ॥ दर्शिताधुनिकपदार्थज्ञातमाध्यासिकसंबंधेनैव
सकलकार्योपादाने ब्रह्मस्वरूपज्ञाने संबंधं त्यजेत्तेन स्वरूपज्ञानेन प्रकाश्यत इत्यत्र विवादाभावात् ॥ शास्त्रयो नित्य
हेतुनापितत्सिद्धिप्रकारस्य श्रीमद्भाष्यकारैः प्रदर्शितत्वाच्च ॥ तथा हि भाष्यं महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्था
नोपबृंहितस्य प्रदीपयत्सवार्थो यद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदा

हिलक्षणस्य सर्वगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोस्ति यद्यहि स्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् संभव
 तियथा व्याकरणादिपाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके किमु बक्तव्य
 मनेकशाखा भेदभिन्नस्य देवतिर्यक् मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः ऋग्वेदाख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्र
 यत्ने नैव लीलान्यायेन पुरुषनिश्वासवत्पस्यान्महतो भूताद्योनेः संभवः अस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतत्
 ऋग्वेद इत्यादिश्रुतेस्तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति तत्र महत इत्यादिकारणमि
 त्यंतं हेतुवाक्यं ॥ न हीदृशस्येत्यादिसर्वज्ञादन्यतः संभवोस्तीत्यंतं व्यतिरेकमुखेन सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञा ॥ यद्यहि
 स्तरार्थं शास्त्रमित्यादिततोऽप्यधिकतरविज्ञान इत्यंतं सामान्यव्याप्तिप्रदर्शकमुदाहरणं किमु बक्तव्यमित्या
 दिसंभव इत्यंतमुपनयः ॥ तस्येत्यादिसर्वज्ञत्वमित्यंतं निगमनं ॥ एवं च पंचावयववाक्यप्रदर्शनं सामान्य
 व्याख्यानानुमानेन ॥ वेदार्थातिरिक्तस्यापि आधुनिकपुरुषविशेषपाणिगतवराटकगंगावालुकवायस
 दशानसंख्यादिज्ञानसिद्ध्यर्थं ॥ अनुमानप्रकारश्च विवरणाद्यकरण्ये दर्शितः ॥ सचेत्येवेदाः स्वविषयाधि
 कविषयज्ञानवत्प्रणीताः वाक्यप्रमाणत्वात्पाणिन्यादिशास्त्रवदिति ॥ यद्यपि सूत्राक्षरानुगुण्याय ब्रह्म
 वेदविषयाधिकविषयज्ञं वेदप्रणेतृत्वात् इत्येव वाच्यं तथापि फलतो विशेषाभावात् मभिसंधाय तथोक्तं ॥ क
 त्यतरो तु दर्शितब्रह्मपक्षकानुमानमेव दर्शितं ॥ ननु स्वविषयाधिकविषयज्ञानवत्त्वमात्रस्य साध्यत्वे स

र्वाविभासकवेदकर्तृत्वेनपक्षधर्मताबलान्नसर्वज्ञत्वसिद्धिर्देविषयाधिकविषयकज्ञानस्यमात्रसिद्धिरितिचे-
 न्न॥वेदविषयविषयकज्ञानवेदविषयाधिकविषयकज्ञानोभयस्यसाध्यत्वेनविनिगमकाभावाद्वाधानवताराच्च
 वेदाप्रतिपाद्याधुनिकपुरुषविशेषाणिगतवराट्कांगंगावालुकापायसदशनसंख्यादिसाधारणज्ञानवत्यस्यापि
 सित्येःसर्वज्ञत्वसिद्धेर्निष्पत्त्यूहत्वात्॥नचसर्वज्ञमित्येवसाध्यनिर्देशःकुतो नरुतइतिशङ्क्यं॥यद्यद्विस्तरार्थंशा-
 स्त्रमितिभाष्योपदर्शितसामान्यव्याप्तेस्तत्रसामर्थ्याभावात्॥केचित्तुवेदकर्तृत्वेननिश्चयसितश्रुतिप्रतिपादितईश-
 रःवेदानधीनवेदार्थतदधिकार्थगोचरज्ञानवान्उपाध्यायांतरमनपेक्ष्यनिखिलवेदकर्तृत्वात्॥मन्यादीनामपिवे-
 दार्थतदधिकवर्णावलीविशेषादिज्ञानमस्तीतिईश्वरज्ञानस्यतद्वैलक्षण्यायवेदाग्रधीनेति॥सित्यंवेदंविनावेदा-
 र्थतदधिकार्थज्ञानमुपायांतराभावात्स्यशक्तिमादायैववक्तव्यंततश्चयस्यशक्तिःवेदार्थतदधिकार्थगोचरज्ञा-
 नक्षमातस्याधुनिकपुरुषविशेषव्यतिथिमात्रात्॥यद्यप्येवमपिउपनिषदेषुनिर्दिष्टंवेदविषयविषयकज्ञानमित्यतीति सार्वज्ञ्य-
 सिद्धिरितिपदंति॥विशेषणप्रयोजनान्याकरेदृष्टव्यानि॥यत्तुचंद्रिकायांवेदाःस्वविषयादधिकविषयकज्ञानव-
 त्प्रणीताइतिप्रदर्शितविवरणोक्तमनुमानमत्रभामतीविवरणयोरित्यनेनानूद्यतन्मकार्यमात्रज्ञेनप्रयुक्तस्थानेकार्यकशाह-
 स्यावाधितार्थबोधकत्वदर्शनात्नन्वन्योर्थो न तात्पर्यविषयइतिचेत्तर्हिप्राज्ञास्त्यपरार्थवादप्रतीतवायुक्षेपिष्ठत्वादि
 संसर्गज्ञं ब्रह्मनस्यात्पदार्थज्ञानंविनापदप्रयोगेपिसंसर्गज्ञानासिद्धेः॥मानांतरसित्येसंसर्गेअवांतरतात्पर्यस्या

व्यभावात् ॥ किंच वेदस्या तत्वे तात्पर्ये प्रामाण्या योगात् तत्वे चिन्मात्रे तात्पर्यात् ब्रह्मावितन्मात्रं स्यात् ॥
 किंच प्रत्यक्षादिसिद्धस्य परादेः निष्प्रयोजनगंगावालुककाकदशनसंख्यादेश्च शास्त्राविषयत्वात् तज्ज्ञं ब्र-
 ह्म न स्यात् ॥ अपिच न तावदर्थमुपलभ्य रचयितृत्वं वेदप्रणेतृत्वं पौरुषेयत्वापात्तम् ॥ नाप्यध्यापकवदुच्चारयितृत्वमात्रं
 तेन सार्वज्ञ्यासिद्धेः ॥ किंच स्वव्यतिरिक्तोपदेश्यपुरुषगोचरस्य मन्त्रस्य मन्त्रांतिसिद्धशरीरादेश्चाभावे उच्चारणा-
 योगात् तस्य चासार्वज्ञ्यविना संभवात् शास्त्रयोनित्वमसार्वज्ञ्य एव हेतुरिति दूषितं तदसत् ॥ यद्यद्विस्तरार्थं
 शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् संभवति स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति भाष्येण यो यत् शास्त्रं कर्तृसितदर्थ-
 तदधिकार्थज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तेर्विवक्षिताया एकार्थमात्रज्ञप्रयुक्तानेकार्थबोधकाधुनिकलौकि-
 कवाक्यां तर्भावेण व्यभिचारस्य कथमपिशंकि तु मप्यशक्यत्वात् ॥ यो यद्वाक्यप्रमाणप्रणेता स तदर्थतदर्थ-
 धिकार्थज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तिविवक्षा तात्पर्यान्तरोपेनाप्युक्तव्यभिचारोद्भावनं न सम्यक् ॥ तथा व्या-
 प्तिविवक्षाया मपि तादृशव्याप्तीसाध्ये स्वविषयशब्देन स्वप्रयोजकबुबोधयिषाविषयार्थविवक्षयादर्शित-
 लौकिकवाक्यां तर्भावेण व्यभिचारस्य वारणसंभवात् प्राशस्त्यपराधवादेत्याद्युक्तदूषणस्याप्यनवकाशात्
 ॥ अर्थवादवाक्येहितद्वाक्यवाक्यार्थज्ञानद्वारा प्राशस्त्यबोधोभवत्विति चेच्छायाः प्रयोजकत्वात् तद्विषय-
 तायाश्च वायुक्षेपिष्ठत्वादिसंसर्गसाधारणत्वात् ॥ मानांतरप्राप्तार्थबोधके हि वाक्ये तदर्थप्रमित्युद्देश्य

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

कत्व रूपमेव तात्पर्येनोपेयते न तूक्तेच्छानिरूपितोक्तविधविषयत्वमपीति न मानांतरेत्याद्युक्तदूषणं वि-
 चारसहं ॥ ब्रह्मभिन्ने वेदार्थे तात्त्विकप्रामाण्याभावेपित्यावहारिकप्रामाण्याभ्युपगमेन किंच वेदस्यातत्वे
 त्यादिनोक्तदूषणं बहुशोदत्तौत्तरत्वात् चर्वितचर्वणमेव ॥ वेदकर्तृत्वेन वेदार्थज्ञानसिद्धावपि वेदावि-
 षयाधुनिकपुरुषपाणिगतवराटकगंगायालुकादिसंख्याज्ञानासिद्धौ कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमिति शंका
 पांयद्यद्विस्तरार्थे शास्त्रमिति सामान्यव्याप्तिबलात् वेदाविषयज्ञानसिद्धये प्रवृत्तानुमाने किंच प्रत्यक्षे-
 त्यादिनोक्तदूषणं तूत्स्वप्रवचनमेव ॥ अपिचेत्यादिकमपिन सत् ईश्वरस्यार्थमुपलभ्य वेदरचयितृत्वेपि
 धातायथापूर्वमकल्पयत् इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन पूर्वकल्पीययथावस्थितवर्णानुपूर्वीतात्पर्यज्ञानाद्यनुसंधा-
 नपूर्वकतत्समानानुपूर्वीतात्पर्यकवेदोच्चारयितृत्वस्यैव स्वीकारेण भारतादिवत्सजातीयोच्चारणाय न
 पेक्षोच्चारणकर्तृत्वनूपेक्षेयत्वस्य वेदोपादानसमयात् भारतादिहिमिरुक्तनूपेक्षेयत्वमप्यलं व्यासादि-
 नाप्रमाणांतरेणार्थमुपलभ्य तदनुसारेण पूर्वावर्णावलीमनस्यालोच्य भारतादिकं रचितमित्येतादृशार्थ-
 प्रतिपादकैर्भारतादिवचनैरेवावगम्यते ॥ चरमं किंच स्वत्यतिरिक्तेत्यादिकमपिन सत् ॥ भ्रान्तिसिस्थस्य
 शरीरादेः भ्रान्तिसिस्थत्वेनावगाहमानस्य पारमार्थिकत्वेनानवगाहमानस्य भगवज्ज्ञानस्य भ्रमत्वायोगस्य
 बहुशोद्धेतव्यं येषु प्रदर्शितत्वेनोक्तदूषणतत्परिहारयोः पिष्टपेषणत्वात् ॥ तथाहिनिरुक्तानुमाने वेदकर्तृ

त्वेन वेदार्थज्ञत्वस्य भगवति स्वीकारे स्तेनं मनः शृणोत या वाणः स प्रजापतिरात्मनो वपा सुदखिदत् इत्यादि
 दिवे दयास्य प्रतिपाद्या सदर्थविषयान्तिमत्वमपि ब्रह्मणिसिध्येदित्याशंक्योक्तं कल्पतरौ ईश्वरस्यासद-
 र्थविषयकज्ञानमत्येपितुज्ञानस्य प्रमित्युपयोग्याहार्यज्ञानत्वात् न तेनान्तिमत्वमीश्वरस्य न ह्यभावप्रमि-
 त्युपयोग्यधिकरणे प्रतियोगितापच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यारोपवतः पुरुषाः धर्मार्थप्रमित्युपयोगिका
 कहांसाद्याख्यायिकारचनामूलारोपवतो वात्मिकिव्यासादयो वा वासा रो ग्यसाधनौषधपानकर्तव्यताप्रमि-
 त्युपयोगिबालप्ररोचनार्थतदभिमतफलांतरोपन्यासमूलारोपवतश्च पित्रादयश्चान्ता इति व्यपदिश्यंते
 ॥ किंच यत्सत्तानिश्चयनूपनभपतितेनान्यत्रान्यथैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमप्रमाणमितितदीयान्तिविष-
 यतयापुरोपतिर्निरजतत्ववैशिष्ट्यगृह्यन्तान्तिज्ञोऽन्तांतउच्यतइति ॥ अधिकरणरत्नमालायांतुनकर्तृब्रह्म
 वेदस्य किंवाकर्तृनकर्तृतत् ॥ कर्तृनिश्चयिताद्युक्तेर्नित्यत्वं पूर्वसाध्यतः ॥ सर्वावभातिवेदस्य कर्तृत्वात्स
 र्वविद्देदित्यादिरीत्येतदधिकरणरचनामाहुः साचेत्यतस्समताजन्माद्यस्येति सूत्रे अस्येत्यस्य जीव ईशो
 विश्वध्वान्तविभागस्तुतयोर्द्वयोः अविद्यातच्चितोर्भेदः षडस्माकमनादय इत्यनेनोक्तानादिषट्कभिन्न
 स्येत्यर्थः ॥ तथाचजन्मादिसूत्रेअनादिषट्कभिन्नकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणं विवक्षितं तन्न संभपतिअनादिषट्क
 भिन्नांतः पातिवेदस्यनित्यतायाः वाचाविनूपनित्ययेति श्रुतिसिद्धत्वात् इत्याशंक्यास्मिन्नधिकरणे वेदका

रणत्वं ब्रह्मण उच्यते तेन चाक्षिप्तं सर्वज्ञत्वमपि एतस्य चानुपगमिकत्वात् न पुनरसंगत्यपेक्षा अतएव वेदानि-
 त्यत्यवस्थापनं विद्यत्यादयः संगतमिति शङ्कानवकाशः ॥ अत्र तत्कथनस्यानुपगमिकत्वादिति तत्र चास्य
 महतो भूतस्य निश्चितमिति वाक्यं ब्रह्मणः स्वतंत्रवेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं प्रतिपादयति न वेति वेदनित्यत्या-
 नित्यत्वयोः दर्शितश्रुतिसद्भावात् संशयं प्रदर्शयति नित्यत्वश्रुतेर्न प्रतिपादयतीति पूर्वपक्षमाह पूर्वार्धे न न कर्तृ-
 ब्रह्मवेदस्य किं वा कर्तृन कर्तृनदिति ॥ श्रुतिरूपसद्भावेऽपि नित्यत्वश्रुत्यैव पूर्वपक्षे पूर्वोपदर्शिता वेदस्य जन्य-
 त्वेऽपौरुषेयत्वापत्त्या संदिग्धप्रामाण्यकत्वापत्तिरित्यादिका युक्तिरेवेहापि विवक्षिता एव पूर्वपक्षे सिद्धांत-
 माह ॥ कर्तृनिश्चयिता युक्तेरिति ॥ अयमत्र सिद्धांताभिप्रायः अस्य महतो भूतस्य निश्चयितमेतत्तत्र वेद-
 इत्यादिना वेदस्य निश्चयितत्वमभिधाय वाक्यशेषेऽप्यंच लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैव निश्चयितानीत्यने-
 न लौकिकप्रपंचस्य निश्चयितत्वात् तत्स्थानोपासेन जन्यत्वमप्यस्य मुख्यार्थार्थेन यत्कथ्यतया तत्साम्या-
 द्देव स्थापिता दृशानिश्चयितत्वस्य यत्कथ्यत्वादेकस्मिन् वाक्ये एकपदस्य भिन्नार्थत्वकल्पनायोगात् पूर्वोप-
 दर्शितयुक्त्या वेदे मुख्यनित्यत्वस्याप्यसंभवाच्च प्रवाहमित्यत्याभिप्रायैव नित्यत्वश्रुतिः तदिदमुक्तं नित्यत्वं
 पूर्वसाम्यत इति ॥ तथा च वेदस्य स्वतंत्रेश्वरकर्तृकत्वेऽपि पूर्ववेदेषु बोधयिषा पूर्वकं सजातीयोच्चारणापे-
 क्षां चारणकत्वमूपापौरुषेयत्वोपपादनेन संदिग्धप्रामाण्यकत्वदोषनिरासः आदिकवित्वेन चाधुनिका

ध्यापकाद्विशेष इति ॥ एतैर्नैवास्य महत इत्यादिवेदवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न साधयति वेदस्य
सापेक्षत्वप्रसंगादिति पूर्वपक्षे ॥ साधयति अर्थमुपलभ्य रचयितृत्वस्याभावात् उच्चारयितृत्वमात्रस्य च सापे
क्षत्वानापादकत्वादिति परेषामधिकरणमपास्तमिति चंद्रिकोक्तमपास्तं ॥ अध्यापकाद्विशेषस्य दर्शित
त्वात् विवक्षा पूर्वकं सज्जातीयानुपूर्विके वेदोच्चारयितृत्वस्यास्मत्पूर्वाचार्यग्रंथेषु लिखितत्वादस्मत्सि
त्वांतत्वेनार्थमुपलभ्य रचयितृत्वाभावादिति लेखनं प्राप्तादिकमेव ॥ नचैवं वेदकर्तृत्वे स्थितेऽपि कथं जन्मा
दिसूत्रोक्तलक्षणाक्षिप्तं सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्यत आह सर्वाभिमातिवेदस्य कर्तृत्वात् सर्वविद्भवेदि
ति ॥ सर्वजगद्व्यवस्थावभासककार्यभूतवेदगताशक्तिरूपादानकारणीभूतब्रह्मगतसर्वावभासक
शक्तिं दीपगतप्रकाशनशक्तिर्दीपकारणवद्भिगतप्रकाशनशक्तिमिव कल्पयति कार्यकारणयोरेक
शक्तित्वादिति वेदकर्तृत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सिध्यतीति सिद्धांताभिप्रायः स्पष्टश्चायं विवरणादौ ॥ यत्तु
चंद्रिकायां विवरणोत्तु यथा दीपगता प्रकाशनशक्तिस्तदुपादाने वद्भो तथा वेदगतसर्वप्रकाशनशक्ति
स्तदुपादाने ब्रह्मणिकार्यकारणयोरेकशक्तित्वादिति निरुक्तमर्थमनूद्य तन्नकारणे अदृष्टस्यापि श
क्तिविशेषस्य कार्यदर्शनात् ॥ किंच त्वन्यते अंशकारदहनादेरपि ब्रह्मोपादानकत्वात् तद्भूता प्रकाशन
दाहादिशक्तिमत्ब्रह्मस्यात् अविद्यापिशालोपादानमिति सापि सर्वज्ञा स्यात् ॥ किंच परिणामि परिणा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

मयोरेकशक्तिमत्येपिकथमधिष्ठानाज्यस्तयोस्तत् ॥ एतेनाधिष्ठानस्य ब्रह्मणो विज्ञानशक्तिविवर्तनं
पञ्चास्यमिति निरस्तं ॥ अपिद्याकाशादेरपितद्विवर्ततया शास्त्रवत्सर्वप्रकाशकत्वापातात् रज्यामपि
मयकंपादिशक्तेर्ब्रह्मण्यप्यापरणशक्तेः प्रसंगात् ॥ बाह्यागमानामपि ब्रह्मविवर्ततया तदर्थज्ञत्वे ब्रह्मणो भ्रान्त
त्वं प्रसंगाच्च ॥ अपि च त्वया कार्योपादानयोरेकशक्तित्वस्योक्तत्वात्पेदः स्वयमज्ञ एव जीवान् प्रतिप्रका
शक इति ब्रह्मापितया स्यात्तथा च सार्वज्ञ्यार्थं यत्ने अत्यन्ता सार्वज्ञ्यमेवापन्नं ॥ किंच जन्मादिकारणत्वेनै
वोपलक्षणेनोपलक्ष्यस्वरूपसिद्धेः किं निर्विशेषत्वप्रतिकूल सार्वज्ञ्यस्फोरणेनेति दूषणमुक्तं ॥ तत्रेदं व
क्तव्यं कार्यकारणयोरेकशक्तिमत्वमित्युत्सर्गः सच सति बाधकप्रमाणेन प्रवर्तते तदनवतारे च तत्प्रवृत्ति
निरागार्थैव परगतौ दकाहरणादिशक्तेर्मुसिंङ्ग इवांधकारगतापरणशक्तेः स्वप्रकाशनूपत्येन श्रुतिश
तसित्ये ब्रह्मण्यापादनायोगः दृष्टान्ते प्रत्यक्षविरोधरूपबाधकस्येवात्रापि स्वप्रकाशत्वबोधकश्रुतिश
तविरोधरूपबाधकसत्वात् एवंच बाधकाभावादौ त्सर्गिकनियमेन ब्रह्मणि वेदगत सार्वार्थप्रकाशनश-
क्तिः सिध्यंतीनापहोतुमुचिता ॥ यद्वा वेदगता प्रकाशनशक्तिः स्वाश्रयोपादाननिष्ठा प्रकाशनशक्तित्वा
त्त्याया प्रकाशनशक्तिः सा सा स्वाश्रयोपादाननिष्ठा दीपगत प्रकाशनशक्तिवदिति विशेषनियमएव का
र्यकारणयोरेकशक्तित्वादित्यनेन विवक्षितः नातो जलाहरणादिकमादाय व्यभिचारावकाशः कार्यकार

णयोरित्यस्योपादानोपादेययोरित्यर्थः उपादानत्वं च कार्यमिन्नत्वं एवंचावरणरूपतया नीहारेण प्रा-
 वृत्ता इत्यादिश्रुतिश्रुतानुप्रवादिनासित्येज्ज्ञाने प्रकाशनशक्तेर्बाधान्नस्याः तदन्यवेदोपादाननिष्ठत्वसिद्ध्या
 फलतो ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यसिद्धिर्निरापाधैव ॥ एतेनाविद्यापिशारूपोपादानमितिसापि सर्वज्ञादिति दूषणं नि-
 रालंबनमेव तथा किंचेत्याद्यपि ॥ अधिष्ठानस्य ब्रह्मणो विज्ञानशक्तिविवर्तनूपद्रास्त्रमित्येतदर्थकः तस्यै-
 व विज्ञानशक्तिविवर्तत्वान्नामरूपप्रपञ्चस्येति पञ्चपादिकाग्रंथोप्युक्तविशेषनियमाभिप्रायः नतु यो यो ज्ञा-
 नशक्तिविवर्तः स तदीयप्रकाशनशक्तिमानिति नियमाभिप्रायस्तथैव विवरणे तदभिप्रायवर्णनादिति
 एतेनेत्यादिनोक्तदूषणमपि निरालंबनमेव ॥ बाह्यागमानामपीत्यादिकं तु न विचारसंहतथाहिकिंवाद्या
 गमार्थित्यंतमसंतः किंवा अनिर्वचनीयाः किंवा बाह्यागमजन्यं ज्ञानमन्यथाख्यातिरूपमिति वा तवानुमतं
 येन ब्रह्मणो भ्रान्तत्वाभावात्तेषां दोषापादकं असदर्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वमेवेति चेत् प्रकाशनशक्तिप-
 देन तत्तदर्थव्यवहारे कारणतावच्छेदकमुद्रया प्रयोजकं तत्तदर्थविषयकत्वं विवक्षितं कारणतावच्छेदक-
 धर्मस्यापि शक्त्यवच्छेदकतया शक्तिव्यपदेशयोग्यत्वात् तादृशविषयकत्वं शब्दस्य व्यापारानुबंधिविषयक-
 त्वस्वीकारात् ॥ वेदस्य तादृशशक्तिमत्त्वमक्षतमेव स्य प्रकाशज्ञप्तिरूपब्रह्मणोपि मायावृत्तिद्वारकमाकारा-
 ल्यविषयतरे विशेषनिरूपकत्वनूपंतत्तदर्थविषयकत्वं विद्यमानमास्यसर्वायनिरूपिताध्यासिकतादात्म्या

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

परपर्यायमक्षतमेव ॥ एवंचासदर्थतादात्म्यस्यासदर्थनिष्ठाकाराख्यविषयताविशेषनिनूपकत्वस्यबाह्य-
गमादौक्यंचिद्विद्यमानस्यापिआप्तत्वादिबोधकप्रमाणज्ञातविरोधेनतदुपादानेब्रह्मण्यनंगीकारात्ना-
सदर्थविषयकत्वनूपासदर्थप्रकाशनशक्तिमत्वमितिकथंतेनभ्रान्तत्वापादनं ॥ अस्तुवाक्यंचिदसदर्थविष-
यकत्वंब्रह्मणः तथाप्यसतोप्यर्थान्तत्वेनावगाहमानस्यमायावृत्तिनूपब्रह्मज्ञानस्यभ्रमत्वायोगेननेश्वर-
स्यभ्रान्तत्वापत्तिः ॥ एतेनद्वितीयपक्षोपिनिरस्तः अनिर्वचनीयत्वेनज्ञानतोभगवतोशुक्तिरजतमनिर्व-
चनीयमितिज्ञानतामन्येषामिवभ्रान्तत्वापादनायोगात् ॥ नतृतीयः ॥ वेदगतायादृशयादृशविशिष्टार्थ-
प्रकाशकायायाशक्तिः सासर्पापिस्वाश्रयोपादाननिष्ठाविशिष्टार्थप्रकाशनशक्तित्वादिति नियमस्यैवो-
क्तभंग्याविवक्षणात्वात्तागमजन्यप्रतीतिविषयोयादृशविशिष्टार्थस्तादृशविशिष्टार्थप्रकाशनशक्तिमति
ब्रह्मणिनभ्रान्तत्वापत्तिः ॥ एतेनदृशमपि तत्त्वविषयत्वात् ॥ अविषयत्वात्कथंयुक्तं ॥ अविषयत्वात्कथंयुक्तं ॥ अविषयत्वात्कथंयुक्तं ॥
तेपिकार्योपादानयोरेकधर्मत्वानुक्तेः कथंवेदस्याज्ञत्वेब्रह्मणोज्ञत्वापत्तिः अज्ञत्वस्यशक्तिरूपत्वाभावात् ॥
कार्योपादानयोरेकशक्तिमत्वमितिकार्योपादानयोरेकधर्मत्वमितिवाउत्सर्गएव न नियमइति पूर्वमेवावेदि-
तत्वादुत्सर्गस्यचबाधकाभावएवप्रवृत्तेः सर्वज्ञत्वबोधकश्रुतिविरोधादेववेदगताज्ञत्ववजात्नब्रह्मणित-
त्ससंगः ॥ किंचेत्यादिकंतुजन्यादिसूत्रोक्तकारणत्वलक्षणंसंभवतितदुपपादकसर्वज्ञत्वस्यब्रह्मण्य

संभवादिति पूर्वपक्षनिरासाय कारणलोपयोगि सर्वज्ञत्वं वेदकर्तृत्वात् समर्थत इति पूर्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षसिद्धांतरचनामस्य च तसिद्धा माच्छाद्य केवलमुत्प्रेक्षामात्रमिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ॥ आनन्दतीर्थायास्तु पूर्वसूत्रोक्तजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासकं विष्णवे कनिष्ठलक्षणप्रमाणप्रतिपादनपरं सूत्रमिति वदन्ति तथा हि चेद्विकाया मुक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणमुच्यत इति संगतिमुक्त्वा जगत्कारणत्वं किं विष्णोरेषो तान्यस्यापीति चिन्तां प्रदर्शयन्नुमानेन रुद्रादीनामपि जगत्कारणत्वसिद्धेरतिव्याप्तिरिति पूर्वपक्षयित्वा च क्षुरादियथाशक्तं रसगंधादिवस्तुषु ॥ अनुमापितथाज्ञात्ता धर्मब्रह्मादिवस्तुष्वित्यादिनाविष्णवे कनिष्ठजगत्कारणत्वे शास्त्रप्रमाणके अनुमानेन प्रमाणं कार्यत्वादिहेतूनामन्यत्र निरासात् नानावेदविदिति श्रुत्या जगत्कारणे अनुमानप्रामाण्यनिरासाच्चेति सिद्धांतः कृतः ॥ तत्रेदमुच्यते कथं रुद्रादेः जगत्कारणत्वमनुमानेनाशङ्क्यते तन्मात्रपक्षे चिकारणात्तायादृशानुमानात्पुलंभात् ॥ न च कार्यसकृत्कं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तत्स्थितिः संभवतितेन सामान्यतः कर्तृसिद्धावपि विशिष्यरुद्रः कर्ता इत्यस्यासिद्धेः ॥ यत्तु नानावेदविद्वन्नुतेतं गृहंतमिति श्रुत्या विष्णोरनुमानगम्यत्वं निषेधान्निरुक्ता तु मानं विष्णुतिरिक्ते रुद्रादेव जगत्कर्तारिपरिशेषात्पर्यवस्यतीति चेद्विकाया मुक्तं तदसत् ॥ एवं सति एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मने शान इत्यादिमहोपनिषदस्त्वश्रुत्या नारायणात् ब्रह्मा जायते नारायणाद्ब्रह्म जा

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

यत इत्यादि नारायणोपनिषदस्य श्रुत्यानकारणं कारणानां धातेत्यादि श्रुत्याचरुद्रादेः प्रलयकालवर्ति-
त्वकारणं त्वयोर्निषेधात् निरुक्तानुमानस्य रुद्रकर्तृत्वपरिदोषपर्यवसाना संभवात् ॥ यत्तु श्रुतिमना दृष्ट्या
गमं सहायीकृत्यानुमानावष्टंभेन रुद्रादीनां श्रुतिविरोधस्यापि जगत्कारणत्वस्यांगीकारेण समयपादे मा-
ध्यमिकमतावलंबनेनेवात्र पूर्वपक्षप्रवृत्तिर्निराधायाश्चौतेविष्णोः अस्तु मानिककारणत्वं तु न संभवति स्वाप्ता-
माण्यबोधकश्रुतेरनुमानसहायत्वा संभवात् ॥ यद्वा यदा तमस्तन्नदिवा नरात्रिर्न सन्न चासत् शिव एव केव-
ल इति श्रुतिविरोधेन एको द्वै नारायण आसीदिति श्रुतेरयंतिरपरत्वमर्थवादत्वं वांगीकृत्य पूर्वपक्षसंभ-
वः उक्तं च चंद्रिकायां न च विष्णोरन्यस्य कारणत्वनिषेधक उदाहृतश्रुतिविरोधः तां सामुक्तयुक्तिविरोधेन
विष्णोः कारणत्वविधिपरत्वादिति तदसत् ॥ शास्त्रानादरेण पूर्वपक्षे शास्त्राप्रामाण्यकालिनं पूर्वपक्षिणं
शास्त्रैकप्रमाणसमाधिगम्य विष्णोर्वाक्येन जगत्कारणत्वात्सकशास्त्रयोनित्वेन तदसित्थेन सिद्धांतकार-
णायोगाच्चंद्रिकाकर्तुस्तदनभिमतत्वाच्च पूर्वपक्ष्यनभिमतेन हेतुना सिद्धांतकरणस्य तदनुमतत्वे अ-
त्रपक्षाभाष्ये शास्त्रस्य योनिरिति विग्रहमाश्रित्य ऋगादिकारणत्वं ब्रह्मण उच्यते पूर्वसूत्रेर्थतो लब्धस्य सार्व-
ज्यस्य स्फोरणार्थमित्युक्तमित्यस्य न्यतमनूद्यदूषणेषु सांख्यानांगीकृतेन शास्त्रयोनित्वेन सार्वज्यसाधनायोगा-
च्चेति दूषणस्य स्वशिरस्ताडननूपतापत्यो न्यतप्रलपितत्वापत्तेः ॥ यद्वा यदा तमस्तन्नदिवा नरात्रिरित्या

दिना पूर्वपक्षप्रवृत्त्युपपादनमपिन सत् ॥ त्वदीयोद्दोषरीत्यानिरवकाशानारायणश्रुतेः योगादिना सावकाश
 शिवपदादिपठितश्रुत्या अर्थान्तरपरत्वस्य त्वत्पूर्वपक्षिणाशंकितुमशक्यत्वात् नारायणपदस्यनिरवकाश
 त्वं योगादिना नारायणशब्दस्यान्यपरत्वेण त्वानुपपत्तिरितित्वदीयैरुद्दोषात्तव संमतं न विस्तरणाहं न हि नारा
 यणशब्दस्यनिरवकाशत्वमेतदधिकरणसिद्धांतयुक्तित्वेनाभिमतं येन तदाच्छाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिः स्यात् ॥ य
 दातम इत्यादीनामपिशिवस्य कारणत्वविधिपरत्वेन शिव एव केवल इत्यादेरप्यर्थवादपरत्वस्त्वक्तुं शक्य
 त्वेन विनिगमकाभावेन किमनुरोधेन कस्यार्थान्तरत्वमित्यनिर्णयेन पूर्वपक्षाप्रवृत्तेर्दुर्धरत्वात् ॥ किंच श्रुत्यना
 दरेण पूर्वपक्षेनावेदविदित्यादिश्रुत्या विष्णोरनुमानगम्यत्वनिषेधान्निरुक्तानुमानं विष्णवतिरिक्ते रुद्रादावेव ज
 गत्कर्तारिपरिशेषात्पर्यवस्यतीति चंद्रिकायां पूर्वपक्ष्याशयवर्णनमत्यंता संगतमेव स्यात् एको ह वै नारायण
 इत्यादेः शिव एव केवल इति श्रुत्यनुरोधेनार्थान्तरपरत्वान्निप्रयोगेण पूर्वपक्षे तेजसासौम्यशृंगेन सन्मूलमन्वि
 पंडितो मेधावीगांधारानेपोपसंपद्यते एवमिहेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यानुमानगम्यत्वस्याश्रुतेर्नावेदविदि
 त्यस्याअर्थान्तरत्वसंभावनायामुक्तानुमानेन रुद्रपरिशेषस्य पूर्वपक्षिणावक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ यदपिशिवो
 जगत्कर्तृसर्वज्ञत्वादित्यादिना व्यतिरेकिणानुमानेन विशिष्यशिवादिर्जगत्कर्ता इति सिध्यतीति चंद्रिकाया
 मुक्तंतदपिन सत् ॥ सर्वज्ञः सुगतो बुद्ध इति सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेर्बुद्धसाधारण्यात् सर्वज्ञत्वहेतोर्जगत्कारणत्वा

व्यभिचारित्वात् योगिनामपि सर्वज्ञत्वस्य योगशास्त्रादिसिद्धत्वेन तत्र व्यभिचारश्च ॥ न च धर्माद्यनपेक्षसर्व
 ज्ञत्वादिकमेव सर्वविषयकनित्यज्ञानादिमत्त्वपर्यवसितं हेतुः तच्च शिवादेरागमसिद्धं न योगिनां बुद्ध्यादेश्च
 तेषां सर्वविषयकज्ञानस्य योगजधर्मनिमित्तकत्वेन जन्यत्वात् उक्तं च चंद्रिकायां सर्वज्ञत्वादिकं च तस्यागमसि
 द्धमिति आगमसहायेनात्र पूर्वपक्ष इति वक्तुं शक्यं तथा सति स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्य
 नवकाशदोषप्रसंगादिति द्वितीयाध्यायस्था च स्मृत्यधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यप्रसंगः सर्वज्ञशिवप्रणीतागमे
 न ॥ शिवस्यैव जगत्कर्तृत्वं न विष्णोरिति पूर्वपक्षयित्या आमतमविष्णवादिप्रणीतपांचरात्रादिप्रबलस्मृति
 सहकृतवेदोक्तजगत्कर्तृत्वं विष्णोरेवेति तत्र सिद्धांतकरणेन ॥ यत्तु नामलिङ्गानुशासनरूपकोशस्य संज्ञा
 संज्ञिभावसंबंधप्रमापकस्य न बुद्ध्यादेः सर्वज्ञत्वसाधकत्वं अन्यथा कोशेन वाजिकर्णादिकंबुद्ध्यादेरपि सिध्येदि
 तिनोक्तसर्वज्ञत्वहेतोर्ज्ञातृत्वं व्यभिचारिता सर्वविषयकलौकिकज्ञानमत्त्वपक्षसर्वज्ञत्वस्यैव हेतुत्वेन
 योगिज्ञाने विषयताविशेषात्मकलौकिकत्वस्याभावेन तादृशहेतोर्योगिषु सत्त्वे प्रमाणाभावाच्च नोक्तसर्व
 ज्ञत्वहेतोरुक्तसाध्यव्यभिचारितापि बुद्ध्यस्य सर्वविषयकज्ञानस्य योगजधर्मनिमित्तकत्वेन जन्यत्वकथनं प्रा
 मादिकं विष्णवचनतरे तथा संभवात् प्रसिद्धं च बुद्धस्य नवमावतारत्वमितितदसत् ॥ विष्णुर्नारायणः कृष्ण
 इत्यादिसंज्ञासंज्ञिभावसंबंधबोधकेनापि कोशेन व्यापकत्वरूपस्य कृषिभूतचक्रः शङ्खोऽणश्च निर्वृत्तिरात्र

कः आपो नारा इति प्रोक्ता इत्यादि नोक्त योगार्थ बोधस्य सकलाभियुक्त संमतस्येव सर्वज्ञः सुगत इति कोशो
 नासति बाधके सर्वज्ञत्वबोधनस्य निरपवादतया तादृशकोशस्य बुद्धादेः सर्वज्ञत्वे प्रमाणत्वात् न पवादात्
 प्रत्यक्षबाधेन न वृक्षादीनां कोशेन बाह्यिकर्णादिसिद्धिः ॥ योगिनामतीतानागतसर्वपदार्थापि रोक्षज्ञा-
 नस्य योगशास्त्रसिद्धस्य तंत्रांतरसिद्धस्य चापलापायोगेन तदीयसर्वविषयकज्ञाने लौकिकत्वाभावात्किं-
 प्रमादिकैव जगत्कारणत्वलक्षणालक्ष्ये बुद्धादौ सर्वज्ञत्वहेतोर्यभिचारवारणाय विवक्षितसर्वविषय-
 कनित्यज्ञानवत्त्वहेतोर्युद्धादवसिद्धिकथनायैव बुद्धज्ञानस्य जन्यत्वोक्तेर्विषयवतारेतत्संभवेऽपि तस्यो-
 क्तलक्षणालक्ष्यत्वेन तत्र जगत्कारणत्वसत्येन च व्यभिचारानवकाशात् प्रकृतासंगत्यभावेन तदुक्तेः प्रा-
 मादिकत्वोक्तिरेव प्रामादिका ॥ यदपि सर्वज्ञत्वेन जगत्कारणत्वे रुद्रेणुनीयमाने योगिनामपि पक्षकुक्षौ
 निक्षेपेण पूर्वपक्षे कल्पिते प्रमाणमिव देवाणां साक्षादभिव्यक्त्यैव प्रमाणत्वं एवम् अविच्छेदप्रपञ्चः अपितु शक्तिसू-
 र्यादीनामपि तदपि मंदं ॥ सर्वज्ञत्वादिकंच तस्यागमसिद्धमित्यागमसहायेनात्र पूर्वपक्ष इति वक्तुस्तव
 शौवाद्यागमानामिव शक्तिसौराद्यागमानामुपलंभेन तसिद्धसर्वज्ञत्वहेतुना शक्तिसूर्यादीनां पक्षकोटिनिवे-
 शेन तत्रातिव्याप्तिपूर्वपक्षस्य त्वदीयानां संमतत्वेऽपि योग्यागमानामनुपलंभेन योगिनां पक्षकोटिनिवेश-
 स्य त्वदीयासंमतत्वात् अन्यथा कारणत्वस्य शास्त्रयोनित्वेऽपि वेदेऽपि क्वचित्क्वचित् रुद्रादीनां जगत्कारण-

त्वप्रतिपादनात् जगत्कारणत्वलक्षणस्य रुद्रादावतिव्याप्तिरित्याक्षेपेण सम्यक् विचारितादुपक्रममादितात्पर्यं
लिंगरूपात्समन्वयात् विष्णुरेव जगत्कर्तृत्वावेदप्रतिपाद्यः न रुद्रादिरन्यथा प्रतिपत्तिरज्ञानमूले तिसिद्धांतकरणाया
गात् रुद्रादीनामपि योगिनां वेदे जगत्कारणत्वेनाप्रतीतेः शास्त्रप्रमाणकजगत्कारणत्वलक्षणस्य तत्राति
व्याप्त्यप्रसक्तेः तथा हि चंद्रिकायां कारणत्वस्य शास्त्रयोनिस्त्वतिव्याप्तिः काव्यव्याख्यानात्काव्यस्यैव वेदव्या
ख्या न नूपात् शौचाद्यागमात्मानांतराविरोधात् रुद्रादेः कारणत्वे वेदतात्पर्यनिश्चयात् ज्ञात्याशिवंशांति
मत्वं तमेतीत्यादि शास्त्रस्य मोक्षदत्तादिनाशिवपरत्वात् सर्वे वेदाय त्वदमामनंतीत्यादि श्रुतेः शिवेतात्पर्य-
मित्येवं परतया आगमैरेव व्याख्यातत्वाच्चेति समन्वयाधिकरणे पूर्वपक्षो दर्शितः ॥ तत्त्वप्रकाशिकायामपि
रुद्रादीनामपि कारणत्वेन कदाचिदपि शिवोक्तं शक्त्यामजादिरित्यनेन युगादेरित्यत्र मातृगण्येनैव वेदवेद्य इति निग-
दितत्वात् ॥ न च तेषामप्राप्ताप्येन न साधकत्वं वेदे पितेषां कारणतया प्रतीयमानत्वात् प्रतीतिसिद्धीचीनस्य
च प्राप्ताप्योपपत्तेरिति पूर्वपक्षो दर्शितः ॥ तथा च योगिनां पक्षकुक्षौ निवेशेन पूर्वपक्षोपपादनं स्वकीयग्रंथा
नालोचननिबंधनमेवेति तद्विदांस्यहं ॥ यदप्यस्तु व्यभिचारः निर्दुष्टानुमानेनैव पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति नियमा
भावात् तत्तत्सतिसिद्धांतानुपपत्तेरिति तदपि न सत् ॥ निर्दुष्टचक्षुरादेरपि यथारसगंधादियहणेन शक्तिस्त
थाव्यभिचारदेनैव रहितानुमानस्यापि नियतप्रामाण्यकश्चुतिसाहाय्याभावे यत्नेन साधितोप्यर्थः कुशलैर

नुमावृत्तिः॥ततो बुद्धिमत्तान्येनान्यथैवोपपाद्यत इति रीत्या प्रतिपक्ष संभावनाया अनियतमामाण्येन
अचिंत्या खलु ये भावानतां स्तर्केषु योजयेदिति भारतोक्तेऽन्यतर्कगोचराचित्यपरब्रह्मणिकारणो-
शक्तिर्नास्तीत्यनेनैव सिद्धांतोपपत्तेऽश्वस्तुरादियथाशक्तं रसगंधादिवस्तुषु अनुमापितया शक्ता धर्मब्रह्मादिव
स्तुषु इत्यनेन तथैव त्वदीयैः सिद्धांतकरणाच्च व्याप्तिपक्षधर्मतादून्यव्यभिचारदुष्टानुमानेनातिव्याप्तिपूर्व
पक्षकरणस्यात्यंतमनुचितत्वात् ॥ यत्तु आगमसिद्धसर्वविषयकनित्यज्ञानत्वरूपसर्वज्ञत्वहेतुकेना-
गमसहायेन रुद्रादेरत्र जगत्कारणत्वेनातिव्याप्तिपूर्वपक्षेपिनस्मृत्यधिकरणेनास्य यौनरूपं ॥ अत्र कर्तृत्वं
विष्णोरन्यस्य वेति संदित्य विष्णोरेवेति सिद्धांत्यते स्मृत्यधिकरणे तु विष्णोर्जगत्कर्तृत्वं युक्तमप्युक्तं वेति संदि-
द्युक्तमिति सिद्धांत्यत इति विषयभेदादिति तत्तच्छ्रद्धिकायामेव एकेनैव सिद्धांतेन श्रुत्यार्थ्यामुक्तसंदेहद-
यमूलकपूर्वपक्षद्वयविशिष्टासंभवे संदेहशक्यावपेक्षया वेत्यादिभिः सिद्धांत्यते ॥ अत्र विषयश्रवणातिप्रसंगात् अत्रा-
गमविरोधपरिहाराभावस्यैव स्मृत्यनंतर्गतयुक्तिविरोधपरिहाराभावस्य तत्र सत्त्वेन द्वयोः साम्याच्च एते-
न समयविगानंतत्र संदेहबीजमत्र तु पूर्वन्यायप्रसिद्धिरिति निरस्तं निरस्तं चात्रार्थात् आगमप्रामाण्यनि-
रासेपिकंठतस्तन्निरासाप्युनरुक्तिरितिकंठतो निषेधे विशोषानुपलंभात् अन्यथा अनुमानस्यापिकंठतः कारण

प्रामाण्यनिषेधायाधिकरणान्तरारंभप्रसंगः न चात्रानुमानागमयोर्द्वयोर्निषेधस्तत्रतु आगममात्रस्येति न पौन-
 रुक्त्यमिति वाच्यं तथापि तेनास्यागमनिरासं शेषौ न रुक्त्या परिहारात् अनेन तस्य पौनरुक्त्यपरिहाराच्चेत्या-
 दिना तत्र दूषणोक्तेः ॥ असंभवपर्यवसायिनः तदयुक्तत्वस्यैव प्रथमं निरासौचित्यात् अतिव्याप्तिपर्यवसा-
 यिनो न्यत्र तत्त्वस्यानंतरमेव निरसितुं युक्तत्वाच्च ॥ यत्तु असंभवनिरासस्य प्रथमं प्राप्तत्वेऽपि द्वितीयाध्या-
 यादिना संगतत्वात् तत्रोक्तेरसंभवस्य प्रथमं निराकरणमतिव्याप्तेर्येत्यत्र नियामकाभावाच्च प्रत्युत लक्ष-
 णप्रयोजनेतरपेदानुमितिजनकव्याप्तिपक्षधर्मताविषयकपरामर्शप्रथमोपस्थितव्याप्तिनिर्वाहकातिव्या-
 प्तेरादौ पक्षधर्मतानिर्वाहकासंभवपरिहारस्यानंतरमेव कर्तुमुचितत्वाच्चेति तदतिमंदं ॥ असंभवनिरासस्य
 प्रथमं कर्तुं योग्यत्वे प्रथमाध्याये तदकरणेन तस्य द्वितीयाध्यायसंगतत्वकरणानौचित्यापरिहारात् लक्षण-
 दोषेषु वक्तव्येषु सति संभवप्रथमं असंभवोद्घातेन स्थव्यायापित्त्वं प्रक्षेपसत्त्वेन तस्यैव संभवनिराकर-
 णप्राथम्ये गमकत्वात् व्याख्यादिलक्षणे असंभवाव्याप्तिदोषद्वयसंभावनायामसंभवोव्याप्तिर्येति सामान्य-
 निरुक्तिपंचलक्षणी चतुर्दशलक्षणांतर्गतद्वितीयस्वलक्षणाप्रथममिश्रलक्षणादिषु गदाधरलेखनेनैत-
 द्गमकस्य तद्विदां स्पष्टत्वात् व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकपरामर्शव्याप्तेः प्रथममुपस्थितत्वेऽपि पक्षे हेतुज्ञाना-
 धीनव्याप्तिस्मृत्या त्वकव्याप्तिविशिष्टहेतुज्ञानाधीनविशिष्टवैशिष्ट्यादिपरामर्शनिर्वाहकत्वेन हेतौ पक्षध-

र्मताया व्याप्तेः पूर्वमेवोपस्थित्यपेक्षणेन तन्निर्वाहकासंभवपरिहारस्यैवोक्तगमकेन कर्तुमौचित्याच्चेति न
 किञ्चिदेतत् ॥ यत्तु चंद्रिकायामागमसिद्धसर्वज्ञत्वादिहेतुनारुद्रादिरेवजगत्कर्तेति पूर्वपक्षे स्मृत्यधिकरणेन
 पौनरुक्त्यमाशङ्क्य स्मृत्यधिकरणे पाशुपतादिस्मृत्या पूर्वपक्षे पांचरात्रादिस्मृत्या सिद्धांतः इह तु स्मृत्यनु
 मानाभ्यां पूर्वपक्षे श्रुत्यादिनूपशास्त्रेण सिद्धांतः अतएव तत्र सूत्रेनान्यस्मृतीति स्मृतिशब्दः अत्र तु शास्त्रमि
 ति शब्द इति तदसत् ॥ श्रुतिविरोधादप्रमाणतया ध्येयसितेनागमेन तत्र पुनः पूर्वपक्षानुत्थितेः ॥ ननु सर्व
 ज्ञासोक्तपाशुपतादिस्मृतिविरोधाद्दिगुणायाः पिपीलि कालिपिसन्निभायाः श्रुतेर्दुर्वलतया बाधेन तत्र पूर्वप
 क्षोदयइति चंद्रिकायामुक्तमेवेति चेत्सत्यमुक्तमसदुक्तमेव तत्शास्त्रारंभस्य वेदप्रामाण्योपजीवकत्वात्
 तद्विरोधेन पूर्वपक्षसिद्धांतयंथननूपन्यायोत्थानस्यात्यंतमसंगतत्वात् ॥ वेदाध्ययनपूर्वकं प्रतिवाक्य
 मस्य वाक्यस्यायमर्थ इति यावच्छक्तिगुरुमुखाद्देवार्थमहपाशुपतप्रवृत्तानुत्तरं तस्य दार्ढ्यापयुक्त्यनुसंधा
 नात्मकमनननूपशास्त्रविचारे प्रवृत्तः शिष्यः ब्रह्मीमांसयांगत्वेनापेक्ष्यमाणब्रह्मतर्केण गुरुमुखात्स-
 र्वपेक्षया वेदप्रामाण्यमवधार्य तत्त्यागेन ब्रह्मतर्कसिद्धिप्राप्ताण्येकवेदविरुत्थार्थे वेदापेक्षया ब्रह्मतर्कविग-
 तदौर्बल्यवत्यापाशुपतादिस्मृत्यारुद्रस्यजगत्कारणत्वं कथं पूर्वपक्षयेत् योग्याशंकाहि पूर्वपक्षो नाम ॥ ब्रह्म
 तर्कस्य ब्रह्मीमांसयांगत्वं च प्रमाणन्यायमीमांसाक्रियते तर्कशास्त्रतः मानन्यायैस्तु तस्मिन्मैमांसा मेयशो

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

धनमित्यनुव्याख्या नोक्तरीत्या तवमतसिद्धमित्यादिकं सविस्तरं निरूपितं दीक्षितचरणैर्मध्यमुखमर्दनादौ
 जिज्ञासाधिकरणे चंद्रिकाद्युक्तानंदतीर्थाधिकरणयोजनादूषणावसरे संगृहीतमस्माभिर्विस्तरतद्वृत्तिने
 हृदिरख्यते ॥ यत्तु ब्रह्मतर्कवेदशैवागमयोः प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थायाः कृतत्वेपि कलिमलाचगुणितानाम-
 त्यायुः प्रज्ञानारुल्लं ब्रह्मतर्कमधीत्य ब्रह्ममीमांसाध्ययने समर्थानामुपकृत्यै प्रवृत्तः कृपालुर्भगवान्वादरायणो
 ब्रह्मसूत्रेष्वेव प्रमेयविशेषे दुरागमालंब प्राप्तपूर्वपक्षमुत्प्रेक्ष्य तन्निराकरणा यदुरागमाप्रामाण्यं सूचयामासेत्यं
 गीकारेणा दोषात् अवश्यं चैतदुक्तत्वं परेणापि अन्यथाविधिवदधीतवेदवेदांगत्वेनापाततोधिगताखिलवे-
 दार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्ग-
 ताखिलकल्मषतयानि तांतस्वांतो ब्रह्मैव नित्यमनित्यमन्यदितिविवेकयानि हामुत्र फलभोगविरक्तः शांतो दां-
 तः स न्यासीति तिस्रुः समाहितो गुरुवेदांतवाक्यादिषु श्रुत्यावान् प्रमाता ब्रह्ममीमांसायामधि कारितित्वदीयैरुक्त-
 तया एतादृशस्य सकलपापशून्यस्याधिगताखिलवेदार्थस्य ब्रह्मैव नित्यमिति ज्ञानतः परिब्राजकस्य विर-
 क्तस्योक्तश्रुत्यावतः शिष्यस्य सांख्यबौद्धविवसनादितंत्रयो धितार्थेषु श्रवणमात्रेण दुरत्ययकिल्बिषसाधनेषु-
 शंकाया अप्यनुमेयेण तन्निरासा यत्तदधिकरणानामनारंभ एव प्रसज्येतेति स्वकीयाचार्याणां रुतमनु रैतितत्-
 स्वकीयचंद्रिकाग्रंथपूर्वापरानुसंधानविधुरतया तदीयभाषानवबोधनिबंधनमस्य दीयग्रंथसिद्धांततात्पर्यानि

बोधनिबन्धनं च तथा हि प्रमेयविशेषैर्ब्रह्मणि वेदांतानां प्रामाण्यानादरेण शास्त्रानारंभं पूर्वपक्षचित्वा तत्प्रामा-
 ण्योपजीवकस्य शास्त्रारंभस्य जिज्ञासाधिकरणे एव चंद्रिकायां समर्थितत्वेन तद्विस्मृत्य शास्त्रारंभोपजीव्य
 वेदप्रामाण्यमनादृत्यात्र पूर्वपक्षः प्रवृत्तेस्तदनभिप्रेतत्वस्यातिस्पष्टत्वात् उक्तं च चंद्रिकायां जिज्ञासाधिकरणे
 पूर्वपक्षोपपादनावसरे सिद्धचैतन्यबोधने श्रुतेरनुवादकत्वलक्षणमप्रामाण्यं वा युक्षेपिष्ठादिवाक्यवत् स ह्यंवे-
 दांताध्ययनं तु जपार्थमेवास्त्विति ब्रह्म तर्केण वेदप्रामाण्यव्यवस्थापनेऽपि कुत्सं ब्रह्म तर्कमधीत्य ब्रह्ममीमांसाध्य-
 यने समर्थानां ब्रह्मसूत्रेष्वेव प्रमेयविशेषेदुरागमालंबप्रामाण्यपूर्वपक्षमुत्प्रेष्य तन्निराकरणापदुरागमाप्रामाण्य-
 सूचनार्थं चेदेतदधिकरणीय पूर्वपक्षसिद्धांतग्रंथनूपन्यायप्रवृत्तिस्तदनुमता तदा वेदांतानां बहुमुखत-
 या परतंत्रप्रज्ञानांपुंसांतैः स्वतोर्यनिश्चयायोगेन स्मृत्या तदर्थे निश्चितत्वे सति मन्यादिस्मृतीनामनुष्ठेयार्थ-
 परत्वेन सावकाशत्वात् कापिलस्मृतेस्तसिद्धार्थनिष्ठाया मोक्षसाधनसम्यक्दर्शनमधिकृत्य प्रवृत्ताया अ-
 न्यपरत्वायोगात् निरवकाशत्वनूपदोषप्रसंगात् तदनुसारेण वेदांता अचेतनकारणपरतया नेया इति
 प्राप्ते मन्यादिस्मृतिषु पुराणादिषु च ब्रह्मकारणत्ववाक्यानां सत्त्वात् तेषामनवकाशत्वनूपदोषप्रसंगात् त-
 दनुरोधेन चेतनकारणत्वपरतया वेदांता व्याख्येया इति स्मृत्यधिकरणीया स्मदीयसंमत पूर्वपक्षसिद्धां-
 तां नूद्य तन्नस्पर्शनश्रुतिविरोधेन सर्ववेष्टनादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य पूर्वतंत्र एवोक्तत्वेनेह स्मृतिविरोधेन

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

श्रुत्यस्वारस्यशंका नुदयादिति चंद्रिकायामस्मदीत्योक्तपूर्वपक्षदूषणस्य स्वशिरसि पाषाणनिक्षेप नूपता
 पत्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः ॥ त्वदुपदर्शितमार्गेणैव सकलपूर्वतंत्राध्ययना समर्थस्य पूर्वपक्षिदर्शितयुक्त्या
 स्मृतिप्राबल्यमालंभ्योक्तपूर्वपक्षप्रवृत्तौ बाधकाभावस्यातिस्पष्टत्वात् ॥ मन्यते चेदांता नामप्रामाण्यमनाह-
 तैवाधीतसंग्रहाध्यायस्य शमादिमतो ग्रहजिज्ञासाधिकारिणः आपाततो गृहीतपदपदार्थसंबंधस्यापि
 कस्यचित् अक्षय्यं ह वै चतुर्मास्ययाजिनः स्मृतं भवति विश्वं सत्यमेव मादिवाक्यं पश्यतः तथा परस्परविरु-
 धसगुणनिर्गुणवाक्यानि तथा सदेव सौम्ये दमग्र आसीत् असदेवे दमग्र आसीदित्यादिवाक्यानि तथा त-
 त्वमसि द्वा सुपर्णा सयुजा सखा यावित्यादीनि भेदाभेदवाक्यानि आत्माने कलैकत्ववाक्यानि च पश्यतः ब्र-
 ह्मैव सदसत्यमन्यदित्यादि नूपाजा तोपिविवेको शंका कलंकित एव भवति तादृशशंकानि वृत्तेः कस्यचित्
 ईश्वरानुग्रहवशाद् द्विरुद्धवाक्यान्वयवाक्यान्वयानां तद्दृष्टिनिश्चयात्समयेन तत्रातिविचारवैयर्थ्येपि क-
 स्यचित् प्रथमसूत्राध्ययनेन साशंकापोदिता भवतीत्याप्नोपदेशपूर्वकप्रथमसूत्राध्ययनेन कस्यचित् अयं
 छः शंका उत्तरत्र निराकरिष्यंत इत्यध्यापकवचनविश्वासपूर्वकतत्तदधिकरणाध्ययनेनैव तादृशशंकानि
 वृत्तेस्तान्प्रतिविवेकदाढ्या योत्तराधिकरणसार्थक्यस्यास्मदीयपूर्वाचार्यैर्वर्णितत्वाच्च स्वकीयाधिकरणयो-
 जनासाम्येनास्मदीयाधिकरणयोजनायां दूषणापादनमस्मदीयग्रंथाज्ञानमूलमहैतवा दद्वेषनिबंधनमे

ब ॥ एवंतिष्ठंतु तावत्श्रुतयः विष्णवादिप्रत्यक्षमूलाभिः पांचरात्रादिस्मृतिभिस्तत्रत्यसिद्धांतोपपत्तेरिति च
द्विर्कोक्तमपि ब्रह्मतर्कसिद्धिप्रामाण्यकवेदोपजीवित्वात्शास्त्रारंभस्य तद्विहायन्यायानुत्थानस्यानुचित
त्वात्हेयं ॥ अथ श्रुतेरप्रामाण्यमनर्थकत्वं पानब्रवीमि किंतु पाशुपतस्मृत्यनुरोधिरुद्रादेर्जगत्कारणत्वं श्रु
तेरर्थइतितत्र पूर्वपक्ष्याशयइति चेन्नैवं वक्तुं शक्यं स्मृतेः श्रुतितो दुर्बलत्वात् प्रबलेन दुर्बलानुसरणस्य प्रकुम
शक्यत्वात् ॥ यत्तु स्मृत्यधिकरणीयतत्त्वप्रकाशिकायां पाशुपतादिस्मृतेः श्रुतितः प्राबल्यमवलंभ्यैव पूर्वपक्षो
क्तेनुक्तपूर्वपक्ष्याशयवर्णनं सम्यगेव तथाहितत्र पूर्वपक्षग्रंथः न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तं तत्र प्रमाणाभावा
त् न च यतो पादमानिभूतानि जायंते इत्यादिश्रुतिः प्रमाणं श्रुतेर्विष्णोर्जगत्कारणत्वप्रतिपादकत्वे पाशुपतसां
ख्ययोगादिस्मृतिविरोधेनाप्रामाण्यापातात् अन्यार्थतोपपत्तेः पाशुपतादिस्मृतीनां रुद्रादेर्जगत्कारणत्वप्र
तिपादकत्वात् न च विरोधेऽप्यप्रामाण्याभावः वस्तुविकल्पप्रसंगात् न च देशकालादिभेदेन श्रुतिस्मृत्योरविरो
धः स्मृतिषुरुद्रादेः सकलजगत्कर्तृत्वाभिधानात् न च पान्यश्रुतिविरोधेस्मृतीनामेवान्यार्थत्वमप्रामाण्यं वा किं
न स्यात् विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायादिति प्रबलविरोधेन दुर्बलस्यान्यार्थतादेः कल्पनीयत्वात् न हि स्मृति
भ्यः श्रुतेः प्राबल्यमस्ति स्मृतीनां रुद्रकमलासनादिभिरासैर्विरचितानां दोषाभावगुणयुक्तत्वात् रुद्रादीनां स
र्वज्ञत्वस्य जगात्थितोपदेष्टृत्वस्य च सुप्रसिद्धत्वात् श्रुतेश्चपि पीलिकालिपिनिष्ठायाः कर्तृगुणब्रह्मत्वात् क्वचि

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

तश्चुतिविरोधेन स्मृतेरर्थान्तरपरिकल्पनादिति तु श्रुतिमूलत्व एव भवति मूलमूलिनोः मूलस्य प्रबलत्वा-
त् न च पाशुपतादिस्मृतीनां श्रुतिमूलं कदादिप्रत्यक्षस्यैव मूलत्वात् एवं च दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्र-
यो यदि तदापि विपरीतत्वं शिष्टाकोपेययोदितमिति तदेतत्पूर्वापरानुसंधानराहित्योचितं ॥ तथा हि स्मृत्य-
धिकरणतत्त्वप्रकाशिकायां पूर्वपक्षोपपादने पाशुपतादिस्मृतेः श्रुतितः प्राबल्योक्तावपि रुद्रोजगत्कर्तृसर्वज्ञ-
त्वात् न च हेत्वसिद्धिः तस्य सर्वज्ञताया आगमसिद्धत्वादिति आगमसहाय्येन शास्त्रयोनित्वाधिकरणपूर्वप-
क्षे स्मृत्यधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यदोषपरिहाराय स्मृत्यधिकरणे पाशुपतादिस्मृत्या पूर्वपक्षे पांचरात्रस्मृ-
त्या सिद्धांतः इह तु स्मृत्यनुमानाभ्यां पूर्वपक्षे श्रुत्यादिनूपशास्त्रेण सिद्धांत इति चंद्रिकोक्तं न सम्यक् ब्रम्ह-
तर्कसिद्धाधिकबलश्रुतिविरोधेनाप्रमाणतया व्यवसितेनागमेन तत्र पुनः पूर्वपक्षानुत्थितेरितित्वदीयोक्तं
दूषणयंतं प्रतिसमीचीनं किं ननु दृढेन्यसाभ्यां तर्कं दृढेन्यदपि बाध्यतामिति खंडनोक्तरीत्या तस्या अपि दूष्यत्वात् तत्पूर्वपक्षि-
णाश्रुतेः ब्रम्हतर्कसिद्धस्य पाशुपतादिस्मृत्यपेक्षया अधिकबलवत्त्वस्य त्यागेन पूर्वपक्षयितुमशक्यत्वादित्य-
स्या सरुदावेदितत्वात् ॥ अथोपबृंहणानुसारेण श्रुतेरर्थवर्णनौचित्यात् पाशुपतादिस्मृतीनामुपबृंहणनू-
पत्वात्तदनुरोधेन श्रुत्यर्थवर्णनमेव युक्तमिति पूर्वपक्ष्याशय इति चेदत्र तद्विस्मरणेन सिद्धांतकरणायो

गात् अथस मीचीन पांचरात्रादि स्मृत्यात्मकोपबृंहणैर्विष्णुवैकनिष्ठ कारणत्वनिर्णयात्तद्विसेधेन पाशुप
तादि स्मृत्यप्रामाण्यमुक्तासिद्धांत इति चेत्तद्विस्मृत्यपुनः स्मृत्यधिकरणे पाशुपतादि स्मृत्यवष्टंभेन रुद्रा
देर्जगत्कारणत्वपूर्वपक्षोत्थानस्यानुचितत्वात् ॥ यत्तु अस्मिन्नधिकरणे स्मृत्यधिकरणे च पूर्वपक्षिणः उपबृं-
हणानुसारेण श्रुतेरर्थवर्णनस्य सिद्धांतेऽपि पांचरात्रादि स्मृत्युपबृंहणेन निर्णयस्य चास्मदीयानभिप्रेततया
तदाक्षेपदूषणादिकं छलनिगृहीतमिति तदसत् अस्मिन्नधिकरणे आगमसहकृतसर्वज्ञत्वहेतुकानुमाने
न रुद्रादेर्जगत्कर्तृत्वाल्लक्षणातिव्याप्तिपूर्वपक्षे अस्य स्मृत्यधिकरणेन पौनरुक्त्यदोषपरिहाराय पूर्वोक्तं चं-
द्रिकोक्तौ स्मृतेः श्रुतितो दुर्बलत्वात् प्रबलानुसारेण दुर्बलस्य नेयतायाः सर्वसिद्धत्वादिमुक्तदूषणपरिहारायोक्तं
तदस्त्वाक्षेपतदूषणाभ्यामुक्तदूषणस्थिरीकरणे छलनिग्रहाप्रसक्तेरुक्ताक्षेपे चंद्रिकाया मुक्तमित्यनुक्तेश्च
॥ किंचागमोक्तसर्वज्ञत्वहेतुकानुमानेन रुद्रादेर्जगत्कारणत्वपूर्वपक्षोऽसंगत एवागमेनैव रुद्रादेर्जगत्का-
रणत्वस्य पूर्वपक्षयितुं शक्यत्वे नानुमानस्याजागलस्तनीयत्वापत्तेः कथंचित्तत्समर्थनेऽपि नारायणादेव
सर्वाणि भूतानि समुत्पद्यंत इति नारायणपदघटितसावधारणप्रत्यक्षश्रुतिवाक्येनौदुंबरीसर्ववेष्टयितव्ये
तिसर्ववेष्टनबोधकस्मृत्यनुमितश्रुत्युक्तसर्ववेष्टनानुष्ठानस्यौदुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुत्याबाध-
स्येव निरुक्तानुमानस्य बाधौचित्याच्चेत्तश्रुतिविरोधेरुद्रादेर्जगत्कर्तृत्वविषये नुमानाप्रवृत्तेर्न तदवष्टंभेनो-

क्तपूर्वपक्षोदयः ॥ यत्तु त्वन्यतेनेह नानास्ति किंच नेति श्रुतिसिद्धेर्जगन्मिथ्यात्वे विमतं मिथ्या दृश्यत्वादित्य
द्यनुमानानामिव अत्रायंपुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतिसिद्धे आत्मनः स्वप्रकाशात् अनुभूतिः स्वप्रकाशा अनुभू-
तित्वादित्याद्यनुमानानामिव चागमप्रमाणसिद्धे पि जगत्कारणत्वे उक्तानुमानप्रवृत्तिर्निराबाधैव प्रत्यक्षक-
लितमप्यर्थेषु बुद्ध्यंतं ते तर्करसिका इति वाचस्पत्युक्तेश्च प्रमाणांतरप्रमिते र्येनुमानं न प्रवर्तत इति त्यागकु म-
शक्यत्वात् नापि प्रमाणांतरप्रमिते र्येनुमानं निष्प्रयोजनं दाढ्यरूपप्रयोजनसत्यादिति ॥ तदस्मदीयसिद्धां-
ताशया परिचयनिबन्धनं ॥ यतः प्राबल्यमागमस्यैव जात्यातेषु त्रिषु स्मृतमिति मनुस्मृतौ प्रत्यक्षा नुमाना गमेष्ट्या
गमस्यागमत्वेनैव प्राबल्योक्तेः प्रबलप्रमाणानिश्चिते र्येनुमानं न प्रवर्तते आगमार्यानिश्चयेन सिद्धिरूपेण तत्त्व-
निबन्धात् अनुपयोगाच्च ॥ न चैवं प्रत्यक्षकलितमप्यर्थमनुमानेन बुद्ध्यंतं ते तर्करसिका इति वाचस्पतिवचनावि-
रोधः शांस्यः तल्लघटदृष्टिर्नेत्यादिना ह्येतन्न संप्रति वक्ष्यामि ॥ तस्मात्तदनुमानं न प्रवर्तते इति साक्षिप्रकरणे नारदस्मृतौ प्रत्यक्षस्य
दृष्टेऽपि युक्तमर्थपरिक्षितुं परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न धर्मात् परिहीयत इति साक्षिप्रकरणे नारदस्मृतौ प्रत्यक्षस्य
मप्रमासाधारणतया अपरीक्षितप्रामाण्यकत्वेन प्रत्यक्षदृष्टस्यापि प्रत्यक्षमविश्वस्य प्रमाणोपदेशादितिः परी-
क्षणीयत्वप्रतिपादने नानिश्चितप्रामाण्यकप्रत्यक्षदृष्ट एवार्थे परीक्षार्थसिद्धाधिक्यवानुमानमवृत्तेर्वाचस्पत्युक्तत्वात् ॥
न च तर्हि नेह नानास्तीत्यादिश्रुतिसिद्धेर्जगन्मिथ्यात्वे कथं तदप्यतेनुमानानां प्रवृत्तिरिति शंक्यं जगद्विशिष्टे-

ब्रह्मणि जगत्का ला वच्छिन्नवृत्तिकाभावप्रतियोगित्वनूपे प्रतिपन्नोपाधौ चैकालिक निषेधप्रतियोगित्वं वांमि-
 थ्यात्वमित्यस्मदीयैरुक्तमिथ्यात्वात्मकेनेह नानास्तिकिंचनेति श्रुत्यर्थे ब्रह्मणि नानात्वं अवतारावतारिरुतमे-
 दादिकं नास्तीत्यर्थपरिकल्पयिष्यदमानं प्रतितादृशश्रुतेरुक्तनूपमिथ्यात्वमेवार्थ इत्यनुमानसंवादेन ग्राहयि-
 तुं मिथ्यात्वानुमानानां ॥ अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति श्रुतेरर्थान्तरं परिकल्प्यात्मनः स्वप्रकाशत्वनूपेतदर्थं
 यिष्यदमानं प्रत्यात्मनः स्वप्रकाशत्वनूपंतदर्थमनुमानेन ग्राहयितुं स्वप्रकाशत्वानुमानानां प्रवृत्तिरिति ब्रह्मा-
 नंदाद्यैरहैतसिस्थिव्याख्याया मुक्तत्वेन श्रुतिप्रमितेर्धेनुमानप्रवृत्तेरस्य दनुमतत्वाभावात् ॥ तर्करसिकानां
 तथापि धैर्ये सिषाधयिषाधीनानुमानप्रवृत्तावपिरुद्रेप्रबलागमप्रमितजगत्कारणत्वातिव्याप्तिपूर्वपक्षेणै-
 वजन्यादिसूत्रोक्तब्रह्मलक्षणाक्षेपसिद्धेरनुमानव्यसन्नितया सिषाधयिषाधीनानुमानस्याहार्थज्ञानस्येव विषय-
 दादर्याप्रयोजकतया चाजागलस्तनीयतायादुर्ध्वत्वात् ॥ अतएव नदिकरिणि दृष्टेचित्तकारेण तमनुमिम-
 ते अनुमातर इति वाचस्पतिनैवाकं ॥ यदपि अस्मिन् अधिकरणे अनुमानेनान्येषामपिकारणत्वमिति पूर्वप-
 क्षस्यानुमानस्य श्रुतिबाधकादिकमुद्धाच्यानुमानागम्यत्वं जगत्कारणस्येति सिद्धांत्यते तदुक्तं चंद्रिकायां-
 सिद्धांते अनुमानेषु श्रुतिबाधादेः दाशादीनां च विषाणित्वादौ च कर्तुं शक्यत्वादिति तथा च सिद्धांतदोषमुद्धा-
 य पूर्वपक्षा संभववर्णनमज्ञानमूलमन्यथाभवन्मते सर्वाधिकरणेषु सिद्धांतदोषमुद्धाय पूर्वपक्षनिरासेन

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

भीमां सोच्छेदापत्तिरिति तदप्यसदा ग्रहमूलमेव ॥ शास्त्रस्य योनिः कारणं तत्वात् शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्य
 तत् शास्त्रं योनिः तत्वादिति वा सूत्रार्थे अनुमानस्य श्रुतिबाधादेः कथमप्यप्रतीतेस्तस्य सिद्धांतयुक्तित्वासिद्धेश्च
 द्विकाद्युक्तं तु त्वदीत्या पूर्वपक्षसंभवंवदंतं प्रतिनोपन्यासाहं च सुरुादियथाज्ञाकर्तृसंगं धादिवस्तुषु अनुमा
 पित्तथाज्ञाक्ताधर्मब्रह्मादिवस्तुषु इतित्वदीयचंद्रिकादिपुजगत्कारणस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वस्यैव सिद्धां
 तयुक्तित्वात् केश्वश्रुतिबाधादेरित्यस्यौपनिषदत्वश्रुतिबाधादेरित्येवार्थ इति वक्तव्यत्वात् चंद्रिकायामेव म-
 हाकल्पत्वमित्याद्यनुमानेषु श्रुतिबाधादेरित्युक्तत्वेन च तादृशकर्तृभेदानुमानेष्वेव श्रुतिबाधोद्भावनस्य तद-
 भिप्रेतत्वेन सर्वज्ञत्वहेतुके रुद्रादेः कर्तृत्वानुमानेश्रुतिबाधस्य सिद्धांतयुक्तित्वानभिप्रेतत्वाच्च ॥ युक्तं चैतत्त्वा
 रायणादेव सर्वाणि भूतानि समुत्पद्यंत इति प्रत्यक्षनारायणपदघटितसावधारणश्रुतेर्यथा कथंचित् स्वाभि-
 मतार्थवर्णनमंतरा तद्वाधेनानुमानेन रुद्रादेः कारणत्वपूर्वपक्षस्य भीमांसासंप्रदायविरुद्धत्वस्य तद्विदां-
 स्पृष्टत्वात् तादृशश्रुतेर्णत्वानुपपत्त्या त्वत्पूर्वपक्षिणा योगादिनान्यार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यस्य पूर्व-
 मेवावेदितत्वात् ॥ नानाकर्तृकानुमानेष्वपि श्रुतिबाधादेः सिद्धांतयुक्तित्वं यथानसंभवतितथा तदनुमाना-
 यष्टं भेदपूर्वपक्षनिराकरणप्रसंगे अग्रे वक्ष्यामः ॥ भवन्मते इत्यादिकंचात्यंतमसदेवनहिमन्मते सिद्धांतयु-
 क्तिबोधकश्रुत्यादेः पूर्वपक्षसमये पूर्वपक्षस्य भिमतार्थकत्ववर्णनमंतरा काप्यधिकरणो पूर्वपक्षप्रवृत्तिरस्ती-

त्यस्य दीययं यदर्थिनां स्पष्टमेवोदाहरणार्थं किंचिदुच्यते आकाशस्तस्मिन् गादित्यधिकरणनिर्णयवाक्येषु
 ताकाशपूर्वपक्षे अस्य स्तु पूर्वपक्षिताकाशश्रुत्यनुरोधात् सर्वाणि ह वा भूतानीत्यत्र सर्वशब्दस्य वाच्चादिसर्व
 भूतपरत्वं पूर्वपक्षिणा वर्णितं अंतस्तत्त्वमप्यपदे शादित्यधिकरणे जीवपूर्वपक्षे निर्णयवाक्योक्तसर्वपाप्त्रो
 दितत्त्वस्य न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुत्यंतरानुसारेण जीवगतत्वं पूर्वपक्षिणोपपादितं एवं सर्वत्र द्रष्ट
 वं ॥ किंचात्र पूर्वसूत्रोक्तकृत्स्नजगज्जन्मादिकारणत्वमूपाब्रह्मलक्षणस्वरुद्रादावतिव्याप्तिशंका किंचा
 कारणत्वमात्रस्य वा नाद्यः कारणवाक्यांतर्गतनारायणमहोपनिषदादिवाक्यबोधितविधिरुद्रपुरुःसरस
 कलजगत्कारणत्वस्य विधिरुद्रादिगतत्वशंकानुदयात् ॥ नहितीयः स्वयोग्यकिंचित्कारणत्वस्यास्म-
 दादिसाधारणस्वरुद्रादिनिष्ठत्वेऽपि पूर्वसूत्रोक्तविधिरुद्रपुरुःसरसकलजगत्कारणत्वलक्षणस्यातिव्या-
 प्यभावात् ॥ एतेन कालभेदेन विष्णोः रुद्रादेश्च कारणत्वेऽपि रोधाभावमाश्रित्य शिवादेश्च विष्णोश्च नारायण
 त्वमिति पूर्वपक्षोऽपि निस्तः ॥ यत्तु तद्विजिज्ञासस्य तत्ब्रह्मेति जिज्ञासाभिधायकवाक्यस्य ब्रह्मपदस्य विष्णुपरत्वे साध-
 कतयोपन्यस्तस्य यतौ वा इमानि भूतानि जायंते इति वाक्यशेषस्य स्वारस्यानुरोधेनेमानि भूतानीति निर्दिष्ट
 प्रसिद्धसकलभूतकारणत्वमपि लक्षणमभिप्रेतं एवमात्मनः आकाशः संभूत आकाशाद्वायुरिति श्रुतिप्र-
 मितं मप्याकाशात् भूतकारणत्वमपि तच्च रुद्रादावतिव्याप्तमिति सम्यगेव एतेन नारायणोपनिषदा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

दिप्रतिपन्नविधिरुद्रपुरः सरसकलजगत्कारणत्वलक्षणस्यातिव्यास्यभावात्कथमेतदिति निरस्तं ॥ ता
दृशलक्षणस्यातिव्यास्यकथनात् एतदभिप्रायेणैव सर्वजगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणं चेदसंभवः कतिपयक
र्तृत्वं चेदतिव्याप्तिरिति चंद्रिकायामुक्तमिति तदपि पूर्वापरस्वकीयाचार्यग्रंथाविचारमूलं तथाहि प्रसिद्ध
सकलभूतकारणत्वं लक्षणमित्यस्य कोऽर्थः वर्तमानप्रत्यक्षमात्रसिद्धयसंक्रादिकारणत्वमिति वा प्रत्य
क्षानुमानागमादिसिद्धातीतानागतसकलभूतकारणत्वमिति वा नाद्यः तादृशलक्षणस्य जन्माधिकरणाभि
प्रेतत्वे तेन गुणपूर्त्यलाभात् जिज्ञासाकारणीभूतगुणपूर्तिप्रसिद्धये जीवादिभेदकं विष्णोर्जगत्कर्तृत्वमु
च्यते इति त्वदीयप्रतिज्ञाविरोधापत्तेः स्वयोग्यप्रसिद्धकतिपयभूतकर्तृत्वस्य जीवेनुपपत्त्यभावेन तदनु
पपत्त्या जन्माधिकरणे जीवे ब्रह्मशब्ददूढबाधेन विष्णुरेव जिज्ञास्यं ब्रह्मेतिसिद्धांतकरणानुपपत्तेश्च जि
ज्ञास्ये विष्णोर्गुणपूर्तिर्हि जीवजीवैकब्रह्मसूत्रेणैव सिद्धयति ॥ अत्रापि जगत्कर्तृत्वस्यैव जन्मादिसूत्रेभिप्रेततायास्त्यया वक्त
व्यतया तस्य च रुद्धे संभवात् तत्रातिव्याप्तिपूर्वपक्षा संभवस्य दुर्वारत्वात् ॥ उक्तं च चंद्रिकायां जन्माधिकरणा
सिद्धांते इदानीति सर्वनाम्नश्च संकोचकाभावादिति विचारविधायकनानावाक्यपरामर्शेन स्कांदे सूत्ररु
तैप जन्माद्यष्टकर्तृत्वस्य लक्षणत्वेनोक्तत्वात् अप्रापितस्यैवोक्तत्वादिति च ॥ तथाच विचारविधायकनानावा

अथपर्यालोचनयाजन्माद्यष्टकतृत्वस्यैवतथाविधवाक्यपर्यालोचनयाविधिरुद्रपुरःसरसकलातीतानागतजगत्कर्तृत्वस्यैवलक्षणलौचित्यादर्धजरतीयस्यान्यायत्वातअन्यथागुणपूर्त्यसिध्यापत्तेः ॥ प्रसिद्धसकलभूतकर्तृत्वलक्षणमपिजन्माधिकरणाभिप्रेतमित्युक्तिरसंगतैव ॥ किंचइदं सर्वमसृजतयदिदंकिंचेतिप्रत्यक्षादिसिद्धातीतानागतसकलजगत्कारणत्वस्यैवश्रुतिषुप्रतिपादनात्तदनुसारेणश्रुतिसमानार्थकसूत्रेणास्येत्यनेनप्रत्यक्षादिसिद्धातीतानागतसकलजगत्परामर्शस्यैवयुक्तत्वात्सूत्रेणप्रसिद्धकतिपयभूतकारणत्वमपिलक्षणत्वेनविवक्षितमित्यस्यपक्षमनुचितत्वात् ॥ किंचयतोवेत्यादिवाक्येयच्छब्दोपनिबंभादनुवादत्वंतावत्तृतीयतेतत्रपुरोवादापेक्षायांविनिगमकाभावात्कारणवाक्यसामान्यमेवपुरोवादइतिवक्तव्यं तथाचतदनुरोधेनेमानीत्यनेनसकलकारणवाक्यबोधितविधिरुद्रपुरःसरसकलभूतानामेवग्रहणौचित्यात्इमानीतिसर्वानास्तस्यसंकोचकाभावादितिचंद्रिकायांतथैवोक्तत्वाच्चविधिरुद्रपुरःसरसकलजगत्कारणत्वस्यैवलक्षणत्वेनजन्मादिसूत्राभिमततथा न तस्यलक्षणस्यरुद्धेकथमप्यतिव्याप्तिः संभवति ॥ यतोवेत्यादिवाक्यस्यात्मन आकाशःसंभूतइतिश्रुतिप्रतिपादिताकाशादिपंचभूतसृष्ट्यनुवादकत्वेपितद्वाक्यस्याद्वैतिधेत्यासत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्लोकांतर्गितानंतपदोपात्तत्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वप्रतिपादकतथातवमतरीत्यानंतपदोपात्तगुणपूर्तिप्रतिपादकतथाचातीतानागतसकलवियदादिकारणब्रह्म

मतिप्रदकत्वावश्यकतयापतोवेत्यादिवाक्यस्यापि तादृशपुरोवादानुसारेणातीतादिसाधारण्येन सर्वजगत्कारण
 प्रतिपादनपरत्वस्यैववाच्यत्वात्सृज्यजगत्कारणत्वोपयोगिज्ञानेज्जाचिकीर्षाप्रयोजकभूतकार्यरुद्रा
 दिदेहोपादानभूतभूतकारणत्वस्यरुद्रादावभावाच्चनतल्लक्षणस्यरुद्रेतिव्याप्तिः संभवति ॥ एतेनात्मन आका
 शः संभूतआकाशाद्वायुरिति श्रुतिप्रतिपन्नाकाशादिभूतकारणत्वमपिलक्षणं पूर्वसूत्रोक्तं तच्चरुद्रादावति
 व्याप्तमित्यपिनिरस्तं एतदभिप्रायेणैवेत्यादिकं त्वदीयचंद्रिकोक्तमयुक्तमिति वदंतं प्रतिनोपन्यासाहं ॥ य
 दपि स्मृत्यधिकरणेनास्योक्तपौनरुक्त्यपरिहाराय यद्वाविष्णोरन्येषांचकारणत्वमिति समुच्चयेनलक्षणाति
 व्याप्त्या पूर्वपक्षेविष्णोरेवेत्यवधारणेनसिद्धांतः स्मृत्यधिकरणेतुविष्णोः कारणत्वंनेत्यसंभवेन पूर्वपक्षेअस्ती
 तिसिद्धांतः ॥ अतएवहीकायामविष्णोरेवान्यस्याप्यस्तिनवेतिसंदेहः तत्रतुयुक्तंनवेत्येवसंदेहः यद्यप्या
 गमप्रामाण्यवादिनाइहाप्यसंभवोवक्तुमुचितः तथापि वक्ष्यमाणश्रुतेः स्वतः प्रामाण्यविष्णुपरत्वेसमबलतां
 चोपेत्यकालादिभेदेनापिरुद्धं ह्योरपिकर्तृत्वंश्रुत्यादौ त्विदं सर्वमसृजतेति कारणत्वोक्तिस्तत्तत्कालसृज्या
 मिप्राया सर्वस्मृत्ययोग्यत्वाभिप्रायेतिचंद्रिकोक्तंतदप्यसत् ॥ नारायणमहोपनिषदादिप्रतिपन्नस्यविधि
 रुद्रपुरः सरजगत्कारणत्वलक्षणस्यरुद्रादिसाधारण्येनातिव्याप्तिपूर्वपक्षाच्चुदयात्श्रुत्याश्रुतिसंकोचेपि
 स्मृत्याश्रुतिसंकोचायोगात्तत्तदुत्तरकालोत्पत्तिकत्वमात्राभिप्रायेणवर्तमानसामीप्येत्पनेनागामिन्यपि

इदं सर्वमसृजतेति निर्देशाविरोधात् ॥ असंभवपूर्वपक्षस्य प्रथममेव निरसितुं युक्तत्वात् संदेहप्रकारभेद-
 मात्रेणाधिकरणभेदान्नोचित्यस्योक्तत्वादेकमेवाद्वितीयं एकोहवै नारायण आसीन्न ब्रह्मज्ञान इत्येकत्वा-
 यधारणादिविरोधाच्चेति पूर्वमेवोक्तत्वात् यत्तु एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमेकेवले तथा साधारणे समानेत्ये संख्या-
 पांचप्रयुज्यत इति कोशात् एकमेवेत्यत्रैकशब्दस्य साधारणसमानार्थकत्वस्य पूर्वपक्षिणोभिप्रेतत्वेन न त-
 द्विरोध इति तन्मदं तथापि न ब्रह्मज्ञान इत्यस्य विरोधापरिहारात् ॥ किंच श्रुत्यागमयोस्तुल्यबलतायां
 सर्वज्ञपशुपतिप्रणीतत्वाद न्यन्नप्रयोजकं तथा च तस्य सर्वज्ञ्ये सति तत्प्रणीतं तथा तुल्यबलत्वसिद्धिः
 तुल्यबलत्वे सति तस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिरन्यथाविष्णुसर्वज्ञता बोधकस्मृत्या बाधादन्योन्याश्रयः ॥ यत्तु पशु-
 पतेः सर्वज्ञत्वस्यागमविना महाजनपरिग्रहीतत्वेनैतित्येनैव वायः सर्वज्ञः स सर्ववित् इति श्रुत्या वा तादृक्पूर्-
 वपक्षिणांगीकृतत्वाद्वा नान्योन्याश्रयः उक्तं च तत्प्रकाशिकायां रुद्रादीनां सर्वज्ञत्वस्य जगत्पितोपदेष्टृत्व-
 स्य च सुप्रसिद्धत्वादिति ॥ रुद्रानुरेताः सर्वज्ञ इति कोशात् सर्वज्ञशब्दस्य तत्र नूतनत्वादन्यथा सर्वविदित्यने-
 नपौनरुक्त्यापत्तेश्चेति तदसत् उक्तमसिद्ध्यादेरप्यागममूलत्वान्न हि मूलसंभवे असूलमसिद्ध्यादिकल्प-
 नं युक्तं यः सर्वज्ञः स सर्ववित् यस्य ज्ञानमयंतपः तस्मादेतत् ब्रह्म नाम नूतनं च ज्ञायत इति श्रुतेः कार्यब्रह्म-
 हिरण्यगर्भादिसकलनामनूपात्मकजगत्कारणप्रतिपादकतया तत्कारणं रुद्र इति विशिष्या प्रतिपादना-

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

तत्तयारुद्रस्य सर्वज्ञत्वासित्येः रुद्रो जगत्कर्ता सर्वज्ञत्वादित्यनुमाने बुद्धेर्व्यभिचारं चारयता त्वयैव नाम विं-
 गानुशासननूपकोशस्य संज्ञा संज्ञिभावसंबंधप्रमापकस्य न बुद्ध्यादेः सर्वज्ञत्वसाधकत्वं अन्यथा कोशेन राज्ञि-
 कर्णादिकं पृक्षेपिसित्येदित्युक्तत्वात् तद्विस्मृत्य रुद्रा नुरेताः सर्वज्ञ इति कोशेन रुद्रे सर्वज्ञशब्दस्य रूढत्वेपि
 तेन श्रुत्यागमयोस्तुल्यबलता प्रयोजक सर्वज्ञताया पूर्वपक्षमभिमतत्वात् पपादनस्य वक्तुं शक्यत्वात् यः सर्वज्ञः
 स सर्वविदित्यत्र ह्यभ्यां पदाभ्यां सामान्याकारेण विशेषाकारेण च ज्ञानयोरभिधानेन पौनरुक्त्या पादना योगाच्च
 ॥ तुल्यबलतायां प्रयोजकमस्तु वा मावेत्यत्रोदासीनेन कृत्यचिंतान्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तिरित्यपि अस्मदीत्याम-
 कारांतरेण पूर्वपक्षोपपादनसंभवात् सत्यांगता वनुचितं अपि च कारणवाक्यानामत्र काल्प्येन पुरोवादत्वात्
 तत्र च रुद्रादेः कार्यत्यकर्मवशित्वश्रवणात् तत्त एव कारणत्वाभावप्रतिपत्तौ तस्य कथं रुद्रादिसाधारण्यशंका
 ॥ यत्तु पत्युरसामंजस्यादित्याधिकरणा सित्यायोपन्यासेन दुरागमावैद्यत्वप्रतिपादनप्रधानं केतदधिकरणो-
 क्तपूर्वपक्षानौचित्यकथनमनुचितमन्यथाभवन्मते पीक्षत्यधिकरणपूर्वपक्षस्यानुमानिकमप्येकेषां ज्योति-
 रुपक्रमात् न संख्योपसंग्रहादित्याद्यधिकरणा सित्यांत सित्यार्थोपन्यासेनानौचित्यस्य वक्तुं शक्यत्वेन तदधि-
 करणानुत्थानप्रसंग इति तदस्मदीयग्रंथाज्ञानमूलकस्वमतिपरिपाकमात्रं तथा ह्यस्मत्पुंयेषु ईक्षत्यधिकर-
 णे जन्मादिसूत्रोक्तं ब्रह्मलक्षणत्वेनाभिमतं जगज्जन्मादिकारणत्वादिकं प्रधानेपि संघटयितुं शक्यमतो नु

मानसि स्थसावयवप्रधानपरत्वमेव वेदांतानामस्तु न त्वलौकिकनिरवयवब्रह्मपरत्वमिति सद्भिद्यामालंब्य
लक्षणासंभवशंकायामशङ्कत्वेन प्रधानेश्चुतिस्वारस्यनिराकरणेन साशंकापरिहृतांतदुपोद्बलनायचस
र्वासांश्चुतीनां ब्रह्मणि गतिसामान्यं प्रतिज्ञायानंदमयोम्यासादित्यारभ्यपत्यादिशब्देभ्य इत्यंतैः सूत्रैस्तत्तु-
तिपर्यालोचनया गतिसामान्यमेव शंकाविशेषनिराकरणपूर्वकं व्यवस्थापितं तथा ह्याकरेष्टं अस्मिंश्चा-
धिकरणे सांख्यपक्षः सद्भिद्यामालंब्य प्रवृत्तो निराक्रियते अन्येषां तु पक्षाणां तदुपन्यस्तवाक्ययुक्त्यो राभासता
प्रतिपादनपूर्वकं निराकरणं एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यादिषु भविष्यति सांख्यस्यापि श्रुत्यंत रावष्टं मेन युक्त्यंत
रावष्टं मेन च निराकरणमुत्तरत्र भविष्यतीति ॥ आनुमानिकमप्येकेषां ज्योतिरूपक्रमात् न संख्योपसंग्रहादि
त्याद्यधिकरणेषु प्रधानस्याशङ्क्योक्त्या कचिदपि वेदे कारणत्वेन तन्न प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तदसिद्धं काठके
महतः परमव्यक्तमित्यव्यक्तशब्देन अज्ञामेकां लोहितशुक्लकृष्णापिति मंत्रे अज्ञाशब्देन च कारणत्वेन प्रधान
स्य प्रतिपादनात् तथा यस्मिन् पंचपंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः इति मंत्रे पंचपंचजना इति पंच संख्याविषया-
अपरा पंच संख्या श्रूयते पंचशङ्खद्वयदर्शनात् एते पंचपंचकाः पंचविंशतिः संपद्यंते तथा पंचविंशति संख्या यायावंत सं
ख्येया आकांक्ष्यं ते तावन्तेव तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायंते तथा श्रुतिप्रसिद्धया पंचविंशति संख्याया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां
पंचविंशतितत्त्वानां मुपसंग्रहात् श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमेव प्रधानादीनामित्याक्षिप्य समाधीयते तथा चानुमानिकम

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

प्येकेषामित्याद्याधिकरणासिद्धस्य प्रधाने अव्यक्ताजपंचपंचजनादिशब्दप्रतिपाद्यत्वस्योपन्यासेनेष्टत्वधिकरणी
 यस्यसद्विद्यागतजगत्कारणवाचकसदादिशब्दवाच्यत्वेन प्रधानमेवजगत्कारणंनब्रह्मेतिपूर्वपक्षस्यनिरासा
 योगात्तन्निरासायतदधिकरणोत्थानस्यावश्यकत्वात्पल्लुरसामंजस्यादित्यधिकरणासिद्धार्थस्यरुद्रादेः-
 कार्यत्वादेःदुरागमावेद्यत्वप्रतिपादनप्रधानकाधिकरणप्रमेयत्वाभावेनतेनास्यपौनरुक्त्याभावेपि कारण
 वाक्यप्रतिपन्नकार्यत्वोपन्यासेनसकलकारणवाक्यप्रतिपन्नविधिरुद्रपुरःसरजगत्कारणत्वलक्षणस्य
 रुद्रेतिव्याप्तिपूर्वपक्षानौचित्योद्भावनस्ययुक्तत्वात्पल्लुरोवादवाक्येषुरुद्रादेःकार्यत्वश्रवणंनहिनिंदा-
 न्यायेनविष्णोःकारणत्वविधिपरमिति यद्वेत्यादिनोक्तस्यसमुच्चयेनलक्षणस्यातिव्याप्तिरितिपूर्वपक्षस्या
 शयःतथाचोक्तंचंद्रिका(७)कारणत्वविधिपरमितिप्रमाणत्वेनांगीकृतश्रुतिपरिगृहीतयाग्न्यजुरित्यादि
 तिपरातथाविष्टवादेःकारणताविधिपरइतिप्राप्तेप्रमाणत्वेनांगीकृतश्रुतिपरिगृहीतयाग्न्यजुरित्यादि
 भाष्योदाहृतयास्मृत्यादुरागमाप्रामाण्यमिति सिद्धांतइतितत्रकारणतानिषेधइत्युपलक्षणंश्रुतौएकएव
 नारायणआसीत्नब्रह्मानेशानइतिरुद्रादेःकारणत्वनिषेधस्येव नारायणाद्ब्रह्मजायतइतिकार्यत्वस्यापिप्र-
 तिपादनात्तस्यायुक्तन्यायेनविष्णोःकारणत्वविधिपरत्वस्यैववक्तव्यत्वादितिचंद्रिकाशायवर्णनमप्यसत्॥
 तथासतिवाच्यंतरिक्षादेरपिकार्यत्वश्रवणस्यतथात्वप्रसंगेनोक्तभूतादिकारणत्वलक्षणस्यासंभवप्रसंगा

तत्कल्पकानुपलभस्य तुल्यत्वात् कारणत्वादिश्रवणं तत्कल्पकमिति चेत् वा युश्र्वांतरिक्षं चैतदमृतमित्यमृत-
 त्वश्रवणस्य तत्रापि कल्पकस्य सत्त्वात् अमृतत्वं वा ख्यं तरिक्षादेश्चिरकालावस्थापित्वाभिप्रायं चेत् कारणत्व-
 श्रवणमप्यवांतर किंचित् कारणत्वविषयं किं नान्यथासित्थं अत्र प्रत्यक्षविरोधस्येव तत्र श्रुत्यागमविरोध-
 स्य सत्त्वाच्च ॥ उक्तपूर्वपक्षोऽग्न्यजुः सामाथर्वाश्चभारतं पांचरात्रकं मूलरागायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीय-
 तइति भाष्योदाहृतश्रुतिपरिगृहीतस्मृत्यादुरागमाप्रामाण्येनात्र सित्थां तदुत्पत्तिचंद्रिकोक्तं न साधु ॥ प्र-
 त्यक्षवचनेन सित्थां तन्यायेन पूर्वपक्षोत्थाना संभवात् न हि प्रत्यक्षवचनविरोधे युक्तयः संभवन्ति यत्तु भवन्म-
 ते अनुकृते स्तस्य चेत्पधिकरणेन तत्भासयते सूर्योपदादित्यगतं तेज इति प्रत्यक्षवचनविरुद्धस्य न त-
 त्रसूर्योभातिनचंद्रतारकमित्यादिश्रुतेस्तेजोधातुपरत्वपूर्वपक्षस्येव तथाप्यात्मनो वै सहस्राणि बहूनि भ-
 रतर्षभ योगीकुर्पात् ^{(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwari} बलं प्राप्य तैश्च सूर्यैर्महाचरेदिति प्रत्यक्षवचनविरुद्धस्य देवताधिकरणे बहुषु या-
 गेषु युगपदेकस्य स्वरूपसंनिधानानुपपत्तिपूर्वपक्षस्येव च प्रत्यक्षवचनविरुद्धस्याप्यज्ञानेनात्रत्यपूर्वप-
 क्षस्य संभवइतितदप्यस्मदीयग्रंथतात्पर्यानिवर्धोपनिबन्धनं स्वबुद्धिपरिपाकमात्रमेव न ह्यस्मत्ते अनुकृते-
 स्तस्य चेत्पधिकरणेन तद्भासयते यदादित्यगतं तेज इति प्रत्यक्षवचनाज्ञानेन न तत्र सूर्योभातीत्यादिश्रु-
 तेस्तेजोधातुपरत्वमिति पूर्वपक्षः किंतु न तत् भासयतइति स्मार्तणिजर्षस्य भातीति प्रबलश्रुतिबलाद्बाध-

मं गीरुत्यैव तथा हि ज्ञा धातूक्तार्थे विषयानपेक्षणा न्न तत्र भातीत्यत्र तत्रेति न विषयसप्तमी तथा
सति विषयापेक्षा जननाय भातीत्यस्य णिजर्थगर्भिताश्रयणीयतापत्तेस्तद्वरं भाव लक्षणेऽपपदसप्तम्येवेय
मितितथा च तस्मिन् सति सूर्यादिकं न भातीत्यर्थो लभ्यते न चैवं तस्मिन् सति सूर्यादिकं न भातितं मां न मनुभा
तीति परस्परविरुद्धवाक्यार्थद्वयमापद्येत इति शंभवं तस्मिन् सति न भातीत्यनेन तत्त्वयुक्तस्पष्टमाननिषे
धबोधाभ्युपगमात् ततश्च तमनुभातीत्यनेनार्थात् तमनुसृत्या स्पष्टं भातीति लाभात् सर्वनाम्नः सति संभ
वे प्रकृतपरामर्शितायान्याय्यत्वात् अनुभाति सर्वमित्यत्र सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यचंद्रतारकाग्न्यादिपरएव तेन
चाक्षुषेभ्येवार्थेषु मानार्थे तेजोपेक्षानसर्वत्रेति तेजोधातोः अनुभाति सर्वमित्यनेनावगतसर्वावभासकत्ववि
रहेऽपि न क्षतिः तथा च सूर्याद्यस्पष्टमानहेतुत्वे सति तत्स्पष्टमानविरोधित्वं पादत्रयेण लभ्यंते ज्योधातुपदवा
च्यज्योतिष एव लिङ्गं ज्योतिषां धातुपदवाच्यत्वं तदस्य स्पष्टमानविरोधित्वे सति तदस्य स्पष्टमा
नहेतुत्वं प्रायोदृष्टमतस्तेजोधातुरेव मंत्रप्रतिपाद्यः स च स्पष्टयाद्युत्पन्ना पंचीकृततेजसा सूर्यादिरिव समुत्
पद्यते तस्य च सूर्याद्युदयानुविधाप्युदयस्य सूर्यचंद्रादितेजोमंडलमात्रनिष्ठत्वाभ्युपगमात् चंद्रसूर्यादयः स्पष्टमां
तीत्यस्य सूर्यादीनां प्रकृतज्योतिर्विवेकाग्रहात्प्रममात्रत्वमिज्युपगमाच्च तादृशतेजोधातुस्वीकारे सूर्यचंद्राद्य
भावेऽपि पदार्थमानं स्यात् सूर्यादिषु स्पष्टमासमानेषु कथं तेषां स्पष्टमाननिषेध इति शंभुना मनवकाशः ॥

॥१२९॥

भ्रमेव एव देवताधिकरणे आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतवर्षमयोगीकुर्यात् बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं च
 रेदिति प्रत्यक्षवचनविरुद्धः बहुषु यागेषु युगपदेकस्य स्वरूपसंनिधानानुपपत्तिपूर्वपक्षोप्यस्मिन्मत्तसि स्थ
 स्तद्वचनाज्ञानेनैव प्रवृत्त इत्यप्यस्मदीयग्रंथार्थनिवबोधनिबंधनं व्यामोहमात्रमेव तथा हि देवताधिकर
 णे ब्रह्मविद्याधिकारप्रयोजकांतः करणाद्युपेतशरीरित्वाभावेन देवानां न ब्रह्मविद्याधिकार इति मंत्रार्थादा
 नां विध्येकवाक्यतयैव प्रामाण्यं न स्वार्थे इति मंत्रातिरिक्तदेवतास्वरूपानंगीकारेण देवानां ब्रह्मविद्याधिकार
 प्रयोजकशरीरित्वाभ्युपगमेकमंगिश्रूतानां तेषां ऋत्विगादिवत् स्वरूपसंनिधानापत्तिर्न च सा युगपदनेकेषु या
 गेषु संभवति एकस्मिन् न्यनुपलब्धेरिति आक्षेपकर्त्रा पूर्वपक्षिणा मंत्ररूपाणां देवानां शरीरित्वनियतयोगि
 त्वानंगीकारादुक्तवचनविरोधाभावेन तदीयोक्तपूर्वपक्षे तद्वचनाज्ञानकल्पनानावश्यकत्वात् ॥ ऋग्यजुः
 सामेति प्रत्यक्षवचनाज्ञानेनात्रोक्तपूर्वपक्षे स्मृत्याधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यमिति पूर्वोक्तदोषापरिहारस्तद
 वच्छेद एव ॥ यत्तु चंद्रिकायां स्वप्रयोजकगुणप्रयुक्तपरतः प्रामाण्यस्य मुख्यत्वेनाप्रामाण्यप्रयोजकदोषाभा
 वप्रयुक्तस्वतः प्रामाण्यस्य जघन्यत्वात् आगमविरोधेश्च ते स्तद्विहीतस्मृतेश्च न स्वार्थपरत्वं किंतु विस्पष्टागमानु
 सारेणास्य ष्टश्रुत्यादिनेयमिति पूर्वपक्षे प्रामाण्यस्य स्वतः स्त्वेन स्मृत्याधिकरणे सिद्धांत इति नोक्तपौनरुक्त्य-
 मितितदप्यसत् इहैव दुरागमाद्यप्रामाण्यप्रतिष्ठापयिषया स्वतः प्रामाण्येव क्तव्ये परतः प्रामाण्ये शंकानुत्था

नात्पौरुषेयाणामपौरुषेयवेदमूलकतया प्रामाण्यस्य वक्तव्यतया दोषाभावप्रयुक्तस्यापितत्प्रामाण्योप-
 जीव्यतया जघन्यत्वे पितस्यैवादरणीयत्वात् अत्र मादिमूलकत्वसंभावनाया गुणप्रयुक्तत्वस्य दुरवधारणतं-
 याततोपि दोषाभावप्रयुक्तप्रामाण्यस्यैव युक्तत्वाच्च ॥ यत्तु श्रुतेः स्वतः प्रामाण्यं दुरगम्यानां समबलतां चां-
 गीकृत्यैव पूर्वपक्षिणां गीकृतस्वतः प्रामाण्यश्रुतिपरिगृहीतस्मृत्यैव तदप्रामाण्येन सिद्धांते कृते इहैव स्व-
 तः प्रामाण्यव्यवस्थापनप्रयासो नावश्यकः न चैवंपरतः प्रामाण्ये शंका नुत्थितिस्तत्प्रकारस्योक्तत्वात् पौरु-
 षेयस्याप्याप्तिमूलत्वेन संवादेन वा प्रामाण्यसंभवेन तस्यापौरुषेयवेदमूलतयैव प्रामाण्यमिति नियमश्चा-
 सिद्धः अत्र मादिमूलकत्वसंभावनायेत्यादिकंतु सिद्धांतयुक्तिरेवेति नेदानीमुद्घाटनाहमिति तदसत् ॥ पूर्वप-
 क्षिणः श्रुतेः स्वतः प्रामाण्यपरिग्रहस्य तद्व्यवस्थापकोक्तयुक्त्यनुसंधानमूलकत्वेनैव वक्तव्यतया तद्विस्मर-
 णेन तद्वाध्ययुक्त्या परतः प्रामाण्ये शंकानौचित्यस्य बालेनापि सुबोधत्वात् ॥ अत्र संवादयोरप्यमूलयोरसं-
 भवेनापौरुषेयवेदस्यैव तन्मूलकत्वकल्पनायान्याय्यत्वेन पौरुषेयाणामपौरुषेयवेदमूलतयैव प्रामाण्यमि-
 ति नियमावश्यकत्वाच्च ॥ यदपि चंद्रिकायामस्य समन्वयप्रस्तावा योक्तलक्षणे ब्रह्मणि ऋगादिशास्त्रं प्रमा-
 णमिति प्रतिज्ञानूपत्तेन स्वपक्षे साधकोपन्यासपरत्वात् तस्य च समन्वयोपपादकापिरोधव्युत्पादनाय बाध-
 कोत्धारपरत्वात् ह्ययमर्थवदित्येतदधिकरणस्मृत्यधिकरणयोः पुनरुक्तिवारणं तदपि न सत् ॥ समन्वय-

प्रस्तावा योक्तं प्रतिज्ञया साधकोपन्यासे ह्यज्ञातत्वं प्रयोजकं तच्चातुमानाद्यगोचरत्वं स्वविषये पेक्षतेन त्वन्य
स्यैतदविषयत्वमिति तत्कथनानौचित्यात् यत्तु शास्त्रं ब्रह्मणि प्रमाणमिति प्रतिज्ञा योपक्रमादिभिस्तस्य शास्त्र
स्वविष्णुपरत्वमित्युत्तरसूत्रे प्रतिपादिते कथमित्याकांक्षायां प्रतिवाक्यं तत्परत्वमुत्पादनाय समस्तो ध्यायः
यदि ऋगादिशास्त्रं ब्रह्मणि प्रमाणमिति न प्रतिज्ञायेत तदा तदाकांक्षाविरहात् ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यलक्षणं न
पसमन्ययप्रतिपादका ध्यायानुत्थानमेव स्यादिति सार्थकमिदमिति चंद्रिकार्ये स्थिते समन्यये ह्यज्ञातत्वं प्रयो
जकमित्यादिकिंकेन संगतमित्यादि जल्पनं तदस्य दीर्घाभिप्रायानवबोधनिबन्धनं तथा हि यदि समन्ययप्रस्तावा
योक्तलक्षणे ब्रह्मणि ऋगादिशास्त्रं प्रमाणमिति प्रतिज्ञा नूपमिदमधिकरणं तदोक्तप्रमाणप्रतिज्ञायां प्रमा
णांतराज्ञातत्वस्यैव प्रयोजकतया ऋगादिशास्त्रमुक्तलक्षणं ब्रह्मनप्रतिपादयति जगज्जन्मादिकारणत्वस्या
नुमानेनैव सिध्यत्यात् (C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aiiit Gargeshwari
तिमेव साधयामुच्यते न तद्वत्सत्वं सर्वशास्त्रेणाप्यनुपपद्यते न हि सिध्यत्यात् प्र
माणांतरगम्ये चार्थे वेदस्य तात्पर्यकल्पना योगात् ब्रह्मविचारो न कर्तव्यः इति ऋगादिशास्त्रं पथा कथं चिन्नेय
मिति पूर्वपक्षोक्तलक्षणं ब्रह्म नानुमानादिगम्यं किंतु शास्त्रप्रमाणकमेवेति सिद्धांतकरणमेवोचितं न तु ज
गत्कारणत्वस्यानुमानेनान्यसाधारण्येनातिव्याप्त्या शंका अन्यस्यैतदविषयत्वप्रतिपादनेनेति समन्ययप्र
स्तावा योक्तप्रमाणप्रतिज्ञया साधकोपन्यासे ह्यज्ञातत्वं प्रयोजकमित्यादेः सुसंगतत्वस्य विदुषां स्पष्टत्वात् ॥

किंचात्र साधकोपन्यासस्यैवाभिप्रतत्वे त्वदीयभाष्ये त्रदुरागमता बोधक स्मृतियवचनोदाहरणमनुपपुक्तमेव
 स्यात् शाल्म प्रमाणकत्वोक्तावर्धसित्यस्य जगत्कारणताया मनुमाना प्रामाण्ये दृष्टांती कृतागमा प्रामाण्यस्य
 स्मृत्यधिकरणप्रमेयस्यात्रानुवाद एव तादृश स्मृतियवचनोदाहरणेन क्रियते दुरागमा प्रामाण्यमुपपादयितुमि
 तितु चंद्रिकाद्युक्तं न सत् तथा सति स्मृत्यनुमानयोरशाल्मत्वाविशेषात् स्मृत्यधिकरणे जगत्कारणतायां स्मृ
 त्यप्रामाण्ये दृष्टांतार्थमनुमाना प्रामाण्यस्याग्रे तन तत्तदधिकरणप्रमेयस्यानुमाना प्रामाण्यमुपपादयितुमनु
 वादौचित्येन तदकरणेन न्यूनताया दुर्वारत्वात् अनुमानस्यातिदुर्बलत्वात्तदनुक्तिरिति चंद्रिकोक्तं तु न सत्
 उद्देजयति सूक्ष्मोपि चरणेक टकांकुरइति न्यायेन मंदविषयन्यायेन च तदप्रामाण्योपपादनेन पृथक् तन्निरा
 सस्यौचित्यात् ॥ एतेनात्रानुमानेन पूर्वपक्षे जगत्कारणत्वस्य तदयोग्यत्वेन सिद्धांतः स्मृत्यधिकरणेतु शैवाग
 मेन पूर्वपक्षे तदप्रामाण्ये न सिद्धांतरति मंदरति चंद्रिकोक्तं निरस्तं तथा सत्यत्रभाष्ये दुरागमता बोधक स्मृतियवचनो
 दाहरणस्याप्रकृतत्वापातात् किंच शाल्म प्रमाणकत्वोक्तिमात्रेण कथमन्येषामार्थिकमप्रामाण्यंचक्षुः प्रमाण
 केपि घटादौ त्वक् प्रमाणकत्वदर्शनात् प्रत्यक्षप्रमाणकेपि वन्द्यादावनुमानप्रमाणकत्वदर्शनाच्च न च सर्वथा
 क्यंसायधारणमिति न्यायेन शाल्ममेव योनिः प्रमाणमिति विग्रहेण शाल्म प्रमाणकमेव शाल्मैकप्रमाणकमि
 ति वानावेदयिदिति औपनिषदमिति श्रुतेऽस्य सिद्धांतकरणादर्थान्वेषामप्रामाण्यमिति शंक्यं तथा सति ना

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

वेदविदिति श्रुत्या औपनिषदत्वादित्यपदे शौ श्वावधारणावगत्या जगत्कारणत्वादौ शास्त्रैकप्रमाणकत्व-
 सिद्ध्यां तायावधारणाव्यवच्छेद्यं तस्य मानांतरविषयत्वमेवाऽवश्यं पूर्वपक्षितुमुचितं न तु तस्य साधारण्यं ॥ ए-
 तेनानुमानेनोक्तलक्षणातिव्याप्तिपूर्वपक्षिणं तादृशसाधारणश्रुत्यर्थज्ञानकल्पनं निरस्तं शास्त्रं यथोक्तं
 लक्षणं ब्रह्मन प्रतिपादयति जगत्कारणत्वस्यानुमानेन सिद्धत्वादित्याद्यस्मद्धाध्यकारप्रदर्शितद्वितीयवर्ण-
 करीत्याधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्ध्यांतर्ग्रथननूपायां सत्यांगतौ तादृशश्रुत्यर्थज्ञानकल्पनया पूर्वपक्षोत्थान-
 स्यानुचितत्वाच्च प्रतिपादयंतत्तद्देववाक्यस्यायमर्थ इति श्रवणानंतरं मनननूपविचारे प्रवृत्तस्य शिष्यस्य त-
 त्तत्श्रुत्यर्थज्ञानेन पूर्वपक्ष इति त्वया वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ किंच विष्णोरेव जिज्ञास्यताप्रयोजकस्य योगबूढ-
 त्वेन पूर्वाधिकरणनिर्णीतब्रह्मशब्दार्थस्य तन्मात्रवृत्तिगुणपूर्णत्वादेः सिद्धिप्रयोजकत्वेन तल्लक्षणतयोक्त-
 कारणत्वस्य तन्मात्रनिष्ठत्वेन निर्णयात्कथं तस्य तत्साधारण्यशक्यमिति जिज्ञासाविधायकवाक्ये कार-
 णमनूयतस्य ब्रह्मत्वविधानात् अनुमानसिद्धकारणत्वस्यान्यगतत्वे सोऽपि ब्रह्मशब्दार्थः स्यादिति शंका-
 यां किं बाधकमिति चेत्तदेव ब्रह्म परमं कवीनां ॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महासुने तत्रैव मुख्यवृत्तो
 यमन्यत्र ह्युपचारत इति श्रुतिस्मृत्यवगतविष्णवे कनिष्ठबूढिज्ञानस्यैव बाधकत्वात् कारणत्वबलादेव बूढि-
 त्यागआकाशपदद्वयेति चेन्नाकाशाधिकरणो हि परोपरीयस्त्वाद्यसाधारणनिरवकाशालिंगेनाकाशापद-

दृष्टित्यागेपि साधारणं तया शंक्यमानकारणत्वबलात् दृष्टित्यागायोगात् किंच रुद्रादीनां जीवकोद्यं तर्भावे
णकारणत्वस्य साधारण्यशंका ब्रह्मकोद्यं तर्भावेण यानाद्यः कारणत्वपूर्णत्वाभ्यां जिज्ञास्ये जीवभेदे निश्चि
ते जीवभेदकस्य कारणत्वस्य कथं जीवसाधारण्यशंका यत्तु गंधवत्त्वलक्षणेन पृथिव्या इतरभेदे निश्चितेपि
कालिकेन तस्य कालसाधारण्येन कालेति व्याप्तिशंके यजिज्ञासे कारणत्वेन रुद्रादिजीवभिन्नत्वनिश्चयेपि
अनुमानेन कारणत्वस्य जीवविशेषगतत्वप्राप्त्या तादृशानिश्चयविघटनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति तदसत्स
बंधौ दासीन्येन सामान्यतोगंधवत्त्वस्य कालसाधारण्येन तस्या साधारण्यधर्मन्यूपव्यावर्तकलक्षणत्वस्याभा
वेन तेनेतरभेदनिश्चया संभवेन समवायेन गंधवत्त्वस्यैवलक्षणत्वेन तेनेतरभेदे निश्चिते तस्येतरकालादि-
साधारण्येनातिव्याप्तिशंकाया असंभवात्केनापिनैव्यायिकादिनाहप्रदर्शितत्वाच्च स्वमतिपरिपाक एव तथोक्ति
रिति विदुषां स्पष्टत्वात् किंचानुमानेन कारणत्वस्य साधारण्यसिद्धावपि किंच तेन स्यात् शास्त्रानारंभ इति चेत्
कुतः कारणत्वस्य साधारण्यमात्रेण शास्त्रानारंभः कारणत्वस्य साधारण्ये जिज्ञास्ये श्रुतस्य ब्रह्मशाहस्य जीव
विशेषपरत्वसंभवात् जीवान्यधर्मिकगुणपूर्णत्वप्रकारक जिज्ञासाया असंभवेन शास्त्रानारंभ इति तु योगनूढब्र
ह्मशाहस्यान्यपरत्वासंभवस्य पूर्वमेवावेदितत्वादयुक्तमेव अनुमानादिनैव कारणत्वसिद्धेः शास्त्रानारंभ इति
चेत् रुद्रादीनां हितस्तिथिरनुमानादितः स्यात् विष्णोस्तु तस्तिथये शास्त्रमारभ्ये तैव अनुमानादेव तस्तिथिस्तु

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

नतवाप्यभिमतान्तथासतिलाघवतर्कसहकृतेन कर्त्रनेकत्वेवस्थमाणप्रतिकूलतर्कपराहत्याचतदैक्यस्यैवसि
ध्याकथंकारणत्वस्यसाधारण्यशंकालोके गजगवयगर्दभादीनांघटपटादीनांचनिर्मातारोविजातोयाएवदृश्यं
तेइतिसुधायामुक्तत्वाल्लोकदर्शनानुसारेणकर्तारंकल्पयतो गौरवाश्रयणमेवोचितमिति नलाघवतर्कसहका
रेणकर्त्रैक्यसिद्धिरिति जलनंतु न स्वकीयाभीष्टसाधकं तथा सतिलोके कर्तृणां स्तोचितकतिपय कर्तृत्वस्यास
र्वज्ञत्वस्यैवचदर्शनात् जगत्कर्तृणामपितथात्वसिध्यापत्यायावज्जगत्कारणत्वस्यब्रह्मलक्षणस्यसाधारण्य
शंकयातिव्याप्तिपूर्वपक्षोत्थानासंभवात् नापिरुद्रस्येश्वरकोट्यंतर्मावेणेति द्वितीयः पक्षः साधुः एकमेवेत्यादिश्रुति
विरोधात्तत्रत्यैकमिति शङ्कस्यसाधारण्याद्यर्थकत्वमालंब्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति परोक्तमसत्तथापिन ब्रह्मा
नेशानइत्यस्यविरोधापरिहारात् क्वचित्प्रकरणादिवशात्साधारण्याद्यर्थकत्वे ज्येकमेवेत्यादिश्रुतिस्त्वैकश
ङ्कस्यसर्वतांत्रिकसिद्धिः (८) ^{Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajiit Gargeshwari} तृतीयः पक्षः प्रतीतस्य त्यागेन साधारण्याद्यर्थकत्वकल्प
नायां पूर्वपक्षिणः प्रमाणानुपलंभाच्च न ब्रह्मानेशानइत्यनेन तादृशस्वरससित्वैकपदार्थस्य विवरणाच्च नैवे
हकिंचनाग्र आसीत् आसूचमनाधारमिमाः प्रजाः जायंते दिव्यो देव एक नारायण इति सुबालीपनिषदि नैवेहकिं
चनेत्युपक्रमानुरोधेन मूलकारणैक्यावधारणेन एकशङ्कस्यसाधारण्याद्यर्थकत्वशंकानुदयाच्च किंचमोचकत्वेन
विष्णुर्जिज्ञास्यश्चेद्वंधकत्वेनाजिज्ञास्योपि स्यात् नचायमबंधकः जीवस्यावत्थल्यवत्थल्ययोरयोगेनान्यवत्थ

त्वे गान्धेयस्य चेतनस्याचेतनस्य वेशाधीनत्वेन पुनरीशस्य बंधकत्वेनाजिज्ञास्यता अनधीनत्वेन न धीनरुता द्वाभ्यां
 च कत्वं नेश्वरस्येति न जिज्ञास्यत्वमिति प्राप्ते प्रसन्नस्य बंधकत्वं प्रसादहेतौ ज्ञाने जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वानुबोधमे
 वनप्रतिकूलं सूत्रे सृष्ट्यादिहेतुत्वोक्तिस्तु मोचकत्वसंभावनार्थेति सिद्धांत इति त्वदीयचंद्रिकायां ॥ मोक्षदत्तात् ब्रह्मजि
 ज्ञास्यमित्युक्तं प्रथमसूत्रे तत्कथमिति शंकायामनेन सूत्रेण तदुपपाद्यत इत्यनुव्याख्यानसंभावणनेन तद्विजिज्ञा
 सस्य तद्ब्रह्मेति वाक्यस्य स्तुं ब्रह्म किं जीवउत विष्णुरिति चिंतेति ग्रंथने च जीवभिन्नजिज्ञास्येश्वरस्यैव जगत्कारणलक्षण
 लक्ष्यत्वोक्तेरुद्रस्येश्वरत्वे तस्यानुमानेन सृष्टिहेतुत्वे च विष्णोरिव मोचकत्वं संभावनात् ज्ञात्याशि वंशांतिमत्यंतमेति
 यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवाः तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यतीत्यादि श्रुतिभिश्च तस्य मोक्षदत्तस्याप्युक्ते
 श्च लक्ष्यत्वस्यैव संभवान्नातिव्याप्तिशंका संभवोपि यत्तु रुद्रस्येश्वरत्वेपि जगत्कर्तृत्वं लक्षणलक्ष्यविष्णुभिन्नत्वेनातिव्या
 प्तिरत एव तद्ब्रह्मेति वाक्यस्य स्तुं ब्रह्म किं जीवउत विष्णुरिति चिंतायां विष्णुरिति शब्द इति तत्तुच्छं रुद्रस्येश्वरत्वे जगत्कारण-
 त्वे चान्नमयप्राणमयादीनामिव जगत्कारणैभ्यश्च त्वनुरोधेन तस्य विष्णुना समं सा विशेषाभिन्नत्वस्यैव वक्तव्यतया ल
 क्ष्यत्वानपायात् अन्नमयादिषु ब्रह्मशब्दश्रवणात्तथात्वमिति चेत् अतः सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलमित्यादिषु रु
 द्रेषु ब्रह्मशब्दश्रवणाविशेषात् यत्तु अतः सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलमित्यादिमंत्रे पूर्वार्थोक्तविष्णवाख्यपरब्रह्म प्रतिउर्ध्वरेतं प्रति स्थितमपरं ब्रह्म
 नीलपिंगलार्थकविनूपाक्षशब्देनोच्यते अन्यथा कृष्णपिंगलं नीललोहितमित्यनयोरेकतरस्य पौनरुक्त्यापत्तेः त

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

देवर्ततदुसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवी नामिति श्रुत्या तदेकवाक्यतापन्नेभ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्युत्तरानुवा
 के श्रुतेन नदीश्वते लक्ष्मीश्वपत्यापितिलक्ष्मीपतित्वलिङ्गेन क्रतादिशब्दानां विष्णुपरत्वनिर्णयाच्च किंच ब्रह्माधिपतिर्ब्र
 ह्मणोधिपतिरित्युत्तरवाक्ये ब्रह्माधिपतिरित्यस्य बहुव्रीहिनूपता अवश्यमनुसरणीया अन्यथा तत्रत्य ब्रह्मशब्द
 स्य स्वरितांतत्वानुपपत्तेः समासांतरत्वे वा अनंतोदात्तत्वे नानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य प्रसंगेन समासस्य स्वरि
 तपूर्वपदांतत्वानिर्वाह इति तदसत् ॥ पिंगललोहितपदयोः नमस्ताम्राय चारुणाय चेत्यत्र ताम्रा रुणशब्दयोरिव
 भिन्नार्थतया पौनरुक्त्याभावात्पतिं विश्वस्यात्मेश्वरश्चाश्वतश्शिवमित्यादावात्मेश्वरमित्यनेनानन्येश्वरत्व
 मिव ब्रह्म परमात्मनूपमेवाधिपतिर्यस्येति बहुव्रीहिणा नन्याधिपतित्वस्यैव बोधनात् अन्यथा ब्रह्मणोधिपति
 रित्युत्तरवाक्या संगतेः न च रुद्रो ब्रह्माणं प्रत्यधिपतिरितित्वयेष्यते नापि ब्रह्मशब्दो यं जीववाचीत्यपि वक्तुं शक्यं
 ईश्वरः सर्वभूतानामित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः अनन्याधिपतित्वघातनायैव जीवात्तमहिरण्यगर्भप्रत्यधिपतिरित्यु
 क्तिरर्थवती भवति नान्यथा किंच सदाशिव इति दोषगंधराहित्यं ओमिति प्रणववाच्यत्वं चोच्यमानं रुद्रस्य पर
 ब्रह्मनूपतांगमयतियो देवानां प्रथमं पुरस्तात् विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ॥ हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं
 स नो देवः शुभया स्मृत्या संपुनक्तु ॥ यस्यात्परन्नापरमस्ति किंचिद्यत्मान्नाणी यो न ज्यायानित्युपक्र
 म्य यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त इत्यादिना तस्यैव रुद्रस्योकारवाच्यत्वमुक्तायः परः समहेश्वर इति तस्यैव

परब्रह्मशङ्खवाच्यमहेश्वरत्वनिर्णयात्स एव चात्र भ्रत ५ सत्यमिति प्रत्यभिज्ञायते न च तत्र लक्ष्मीपति-
 त्वलिंगासंभवः शङ्कापथमारोहति तत्र माहेश्वरीलक्ष्मीमूर्तिमूर्तिमतः प्रभोरित्यादभ्यतस्यां कमध्यमां रु-
 दाशक्तिर्माहेश्वरीपरामहालक्ष्मीरिति ख्याताश्यामासर्वमनोहरेति वायुसंहितादिपुराणवाक्यैर्महादेव्या
 सुमायामपिलक्ष्मीशङ्खवाच्यत्वस्य प्रसिद्धत्वात् नापिश्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्यत्रोक्तश्रीपतित्वलिंगासं-
 भवः समानप्रकरणे शारवांतरेहीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति मंत्रे हृल्लेखावाच्यो मापतित्वलिंगस्यापि
 श्रवणेन वाजसनेयकशारवास्त्रोक्तमंत्रगतश्रीशङ्खस्यो मायामेव पर्यवसानात् ॥ न च वैपरीत्यं शङ्क्यं-
 श्रियं लक्ष्मीमौपलांभिकां गां षष्ठीं जयामिन्द्रसेनेत्युदाहुरित्यायुष्यसूत्रे श्रीशङ्खस्य गौयंदिष्टत्वा-
 त् हृल्लेखायाः कमलायां प्रयोगानुपलंभात् उपलंभे वा तल्लिंगस्य शिवविष्णुसाधारण्यात् न तेन ब्रह्मशङ्खस्य वि-
 ष्णुमात्रपरत्वनिर्णयः अतएव शारवाभेदभिन्नपाठाभिप्रायेण लिंगे ब्रह्मनारायणरुद्रशिवस्तोत्रेन मोस्तुलक्ष्मी-
 पतिश्रीपतेहीपतेन मद्रुपवृहणसंगच्छते नापिरुद्रे समुद्रांतस्त्वलिंगासंभवः प्रजापतिश्चरति गर्भत-
 इत्यष्टावित्यादौ समुद्रांतस्त्वस्याष्टमूर्तेरुद्रेऽपि प्रसिद्धेः नारायणेऽपि समुद्रांतस्त्वं प्रसिद्धमिति चेद्वाटम-
 स्तु प्रसिद्धं नैतावता रुद्रव्यपच्छेदस्तस्माद्विष्णुरुद्रयोरुभयोरपि परब्रह्मश्रुतिलिंगादीनामुपलंभात्तयोरभेद-
 स्यैव श्रुतितांत्वर्यविषयत्वान् रुद्रस्यापि जिज्ञास्य ब्रह्मलक्षणलक्ष्यत्वमेव रुद्रस्येश्वरत्वपक्षेऽङ्गीकरणीयम-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

न्यथाश्रुतीनामनिर्णायकत्वप्रसंगात्तत्तुरुद्रस्यविष्णवात्मकत्वेविष्णोरेवब्रह्मत्वंसिद्धमिति विष्णोरेवजिज्ञा
स्यंजगत्कारणत्वलक्षणलक्ष्यं ब्रह्मेति तद्विष्णोरुद्रात्मकत्वे रुद्रस्यैव ब्रह्मत्वंसिद्धमिति न तस्योक्तलक्षणलक्ष्यत्व
मित्यनेनोत्तरितं एतेन एकोहवैनारायणआसीदिति श्रुतौ परमकारणेनारायणपदश्रवणात्तस्य रुद्रपरत्वेण
त्वानुपपत्तेस्तदनुरोधेन सावकाशश्रुत्यंतराणि नेयानीति न रुद्रस्योक्तलक्षणलक्ष्यजिज्ञास्यपरब्रह्मत्वमिति वा
चोयुक्तिरपिनिरस्ता वाक्यांतरेष्वादिरुद्रेअत्यंतप्रसिद्धानां शिवहरेश्चरेशानादिशब्दानां श्रवणेन वक्ष्यमाणाय
प्यदीक्षितोक्तिरीत्या तवमते सृष्टिवाक्यानामनेकस्रष्टृपरत्वस्याप्यविरोधसंभवेन प्रसिद्ध्यतिक्रमानौचित्यात् वि
रोधपरिहाराय तदैक्याभ्युपगमस्यैव युक्तत्वात् अन्यथानारायणशब्दस्यापियोगवृत्त्या शिवपरत्वसंभवेनानि
र्णयप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् न चणत्वा योगः नारायणस्येयं नारायणीत्यादिवत् नारायणास्यायं नारायण इति-
व्युत्पत्तौ बाधकाभावात् अतएव हरिश्च शोभाभिमतवर्गादिदयानि लोकमयेति हिता न्येवममनामानि नात्र का
याविचारणोति कृष्णं प्रति शिववचनं संगच्छते यानि च विष्णवपेक्षयारुद्रापकर्षव्यंजकानि वचनानि तानि
विश्वाधिकोरुद्रो महर्षिः जनितो तविष्णोः ब्रह्मविष्णुरुद्राः संप्रसूयंते इत्यादिवचनानीयकार्यभूतावताररुद्रप
रत्तयानेतत्त्वानितेषु हि रुद्रस्य विश्वशब्दाभिधेयाद्विष्णोराधिक्यस्य सोमशब्दवाच्या दुद्रात्विष्णोरुत्पत्तेः श्रव
णात् अतएव क्वचित् ब्रह्मा क्वचिद्विष्णुः क्वचिद्रुद्रः प्रशस्यते नानेन तेषामधिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचन तत्तत्कल्पीयवृ

तांतमधि कृत्यमहर्षिभिः पुराणानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुद्यतीति व्यवस्था कार्पुषंबृहणं संगच्छते एतेनेव शैव
पुराणानां तामसत्वं विष्णु पुराणानां सात्विकं त्वमितिकल्पनं मतिरिद्राणां निरस्तं शिवस्य विष्णोराधिक्यप्र-
तिपादकं श्रुतीनां दर्शितत्वात् सांख्ययोगिनां च रात्रं वेदाः पाशुपतं तथा आत्मप्रमाणां न्येतानि न हंत व्यानि सूरिभि
रिति स्मारते शिवपुराणसमानार्थकं पाशुपतागमस्याध्यात्मशास्त्रत्वेन प्रामाण्योक्तेः शंकरसंहितायां च विष्णु
पुराणानां तामसत्वं शिवपुराणानामेव सात्विकं त्वमित्युक्तत्वेनानिर्णयविपत्तायुक्तव्यवस्थाया एव शरणीक-
रणीयत्वादधिकमानंदमयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्नेह प्रपंच्यते तस्माद्बुद्धस्य जीवत्वे ईश्वरत्वे बोधयथापि नानातिव्याप्तिपूर्वप-
क्षसंभवः यत्त्वेयं विकल्प्यास्मदीत्या पूर्वपक्षदूषणं त्वदभिमतैस्त्याद्यधिकरणे स्वरूपपूर्वपक्षसमानयोगक्षेमंत
थाहिप्रधानादेः कारणत्वं किं ब्रूहेतरांतर्भावेण ब्रह्मांतर्भावेण चानाद्यः जगन्निध्यात्वं सूचकेन विविधपरि-
च्छेदरहितत्वात् अर्थकं ब्रह्मनादेन तस्य मिथ्यात्वे वपुते कारणत्वं शंकरानुदयात् न द्वितीयः एकमेवेत्यादि श्रुति-
विरोधादित्युक्तं अज्ञानतापामरेण चंद्रिकाप्रलयार्णवजलितं बहुलं मोषमशल्यादाहृतं काकपदितित
दस्मदीत्येक्ष्यत्यधिकरणपूर्वपक्षरहस्याज्ञाननिबंधनमस्यदनभिमतोपालंभनं न ह्यस्मन्मते जिज्ञास्यत्या-
भिमतब्रह्मलक्षणस्य मधानेति व्याप्तिरिति पूर्वपक्षः येनोक्तविकल्प्यावसरः किं तु जिज्ञासासूत्रे भो ब्रह्म नो य-
त्सारमार्थिकं नृपं ब्रह्मेति वेदांतमसित्वं तद्विचार्यमित्युक्ताग्निमयिसूच्यातादृशमेव ब्रह्म जगत्कारणत्वादित्यो

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Aji Gargeshwari

सकलवेदांतप्रतिपाद्यमितिसमर्थितं तत्र संभवति स्वप्रकाशाद्वितीयानंदपरमपुरुषार्थरूपमहणोन्यस्य
 जडस्य प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वादिना वेदांतप्रतिपाद्यत्वाद्यगमादिति सद्भिद्यामालंब्य सांख्यरीत्या पूर्वपक्ष
 प्रवृत्तेरजानतेत्यादिकमजानतापामरेण शंकरोक्ति सुधारणं चंद्रिकाकूपगेनैवं दार्दूररुदितं कृतमित्यने
 न समानयोगक्षेमत्वान्न खेदाय हं ॥ यदपि चंद्रिकायां महीमहीधरादिनानाकर्तृकं विचित्रकार्यत्वात् प्रासा
 दादिवदित्यनुमानेन जगतो नानाकर्तृकत्वसिद्धौ सर्वजगत्कर्तृत्वलक्षणं चेदसंभवः स्वभिन्नकृतिसाध्यजग
 त्कर्तृत्वस्य स्वस्मिन्नसंभवात् स्वयोग्यसकलजगत्कर्तृत्वलक्षणं चेदतिव्याप्तिरिति पूर्वपक्ष्याशयवर्णनं तदसत्
 एकोहवै नारायण आसीत् एकमेवाद्वितीयमित्यादिजगत्कारणैकत्वबोधकश्रुतिविरोधेन नानाकर्तृकत्वानु
 मानस्याशुचित्वबोधकश्रुतिविरोधेन नरशिरः कपालं शुचिप्राण्यंगत्वादित्याद्यनुमानस्यैव काळात्ययापदिष्ट-
 त्वेन जगद्यदि अनेकस्वतंत्रकर्तृकस्यात्तादृकस्य चित्सृष्ट्याया कस्यचित्संहारच्छाया कस्यचित्पालने-
 च्छायां युगपत्सृष्टिस्थितिसंहारा संभवेन परस्परवैमत्येन जगतः सृष्ट्यादिकं न स्यात् जायमानं वा अनियतम
 क्रमिकं वा स्यादिति प्रतिकूलतर्कपरं हतत्वेन च तदपहंभेन पूर्वपक्षानुदयात् यत्तु अनेककर्तृकानुमानानां नि
 रवकाशत्वेनैकादिराद्धानां मने कार्यकतया सायकाशत्वेन नोक्तश्रुतिविरोधः अतएव नरशिरः कपालशुचि
 त्वानुमानमुल्लंघनं तत्रेवात्रोपजीव्यश्रुतिविरोधाभावात् मत्सरादिदोषशून्यनानाकर्तृकत्वानुमानेनैव कृतमिति

कूलतर्कपराह तैरसंभवान्निर्दुष्टानुमानेनैव पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति नियमाभावस्यासकृदापेक्षितत्वाच्च किंचप
 रमतेजगद्ध्यापारवर्जमित्यधिकरणेनानाकर्तृकत्वं जगतः पूर्वपक्षिणोभिप्रेतं सगुणब्रह्मोपासकानां निरं
 कुशमैश्वर्यमित्यादिभाष्यात् ईश्वरानां त्वं पूर्वपक्षफलमिति टीकाग्रंथाच्च तत्र जगत्कारणैकत्वबोधकोक्त
 श्रुतिविरोधात्परस्परयैमत्वेन सृष्ट्याद्यनुपपत्तेस्तदुक्तास्मद्रीत्येतदधिकरणीय पूर्वपक्षदूषणे नैव जग
 द्ध्यापारवर्जमित्यधिकरणीयोक्त पूर्वपक्षानुदयस्त्यन्मतेपीत्यादितदप्यसत् एकादिपदानामनेकार्थतया
 सावकाशत्वेपिन ब्रह्मानेशान इत्यादेः स एष ततदैक्षत इत्याद्यैकवचनावधृतैकत्वस्य विरोधापरिहारस्या
 सकृदापेक्षितत्वात् सावकाशानिरवकाशान्यायस्य गृहीतप्रमाणभावोभयविषयत्वमेवान्यथा अप्यंगौर-
 श्व इत्यादेरपि सगौर्नाश्व इत्यादिसंकोचकत्वं प्राबल्यं वा स्यादित्यस्याहैतसिद्धितदीयटीकादर्शनां स्पष्टत्वा
 त्निश्चितप्रमाणभावश्रुतिविरोधेन प्रतिकूलतर्कपराह तत्त्वभाषादिदोषदुष्टानुमानविषयगवेषणायोगा
 त्सात्पर्यलिङ्गैरुपक्रमादिभिः कत्रैक्यपरत्वेव धृतेः श्रुतेरपि निरवकाशत्वात्कत्रैक्यबोधकोक्तप्रबलश्रुत्या-
 सविशेषणोपि निषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्येवापेक्षितिन्यायेन नानाकर्तृकानुमानस्य ज्ञाने-
 च्छारुतिरूपकर्तृत्वनानात्वविषयतया सावकाशत्वकल्पना संभवाच्च निर्णीततात्पर्यकत्वमेवोक्तश्रुतीनां च
 उच्यते अतएवेत्यादिकमपि न विचारस्तमं प्राबल्यमागमस्यैव जात्यातेषु त्रिषु स्मृतमिति स्मृत्याश्रुतीनामाग

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

मत्वेनैव प्राबल्योक्तेर्न रश्चि त्वानुमानस्याशुचित्व बोधकागमत्वेनैवागमबाध्यतायाः सर्वसंमतत्वौत्किंचाशु
चित्वबोधकागमस्यशुचित्वानुमानोपजीव्यत्वं तेन च प्राबल्यं बाधकत्व लक्षणं मपिन संभवति तस्मिन् अनुमाना
पेक्षितसाध्यादिग्राहकत्व नूपमेवान्यस्या संभवात् न ह्यशुचित्वागमः शुचित्वानुमानापेक्षितशुचित्वनूपसा
ध्यादिग्राहकः पेनतदुपजीव्यः स्यात् अथशुचित्वबोधकागमसजातीयत्वेन तस्योपजीव्यता तर्हि साजात्य
स्यागमत्व नूपतया आगमत्वेनैव तस्य बाधकता प्राप्तानोपजीव्यत्वेन किंचापेक्षितार्थग्राहित्वादिमात्रेण चे
दुपजीव्यता तथा च बाधकत्वं तदा अपेक्षितप्रतियोगि ग्राहकत्वेनेदं रजतमिति भ्रमस्य बाधोपजीव्यत्वात्
नेदं रजतमिति वाधबुद्धेरनुदयप्रसंगात् अतएव मत्सरदिदोषशून्यनानाकर्तृकानुमानेनोक्तप्रतिबूलदो
षपरग्रहीतिरिति धूयूक्तंतस्यापिकत्रैक्यश्रुतिबाधितत्वात् दृष्टांतभूते प्रसादादौ समत्सरनानाकर्तृकत्व
स्यैव दृष्टत्वेन साध्या साध्यानां सामानाधिकरण्यात् एवंप्रमाणिक्येनैव साध्यानां सामानाधिकरण्यात्
साध्यहेत्वोर्व्यतिरेकयोर्व्याप्तिग्रहा इत्यपिन संभवति समनस्कानां जीवानां मत्सरदिदोषनैव्यत्वेन ईश्व
रनानात्वस्यानुमानात्प्रागसिद्धेर्मत्सरदिदोषशून्यनानाकर्तृकत्व नूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तद्व्यतिरेका
प्रसिद्धेः मत्सरदिदोषशून्यनानाकर्तृकत्वाभावस्य शून्यांत व्यर्थविशेषणघटितत्वेन घटादावुक्तसाध्य
हेतुव्यतिरेकयोर्व्याप्तिग्रहा संभवाच्च तथा हि क्षित्यादिकं कर्तृजन्यकार्यत्वादित्यनुमानेशरीरजन्यत्वस्यो

पापित्वमाशंक्य यद्यतिरेकस्य यदभावाव्याप्यत्वं तस्यैव तदव्यापकत्वमितरांशो नु कूल तर्कमसरादिति नि
 यममालं व्यक्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वादिति तादृशोपाध्यभावेन साध्याभावाभुमाने व्यभिचार
 शंकायां शरीराजन्यत्वं यदि कर्तृजन्यत्वव्यापकं न स्यात्तदा कर्तृजन्यत्वाभावाव्याप्याभावप्रति योगिन स्या
 दितितन्निवर्तकतर्को नापत्तिरिति लाघवेन जन्यत्वाभावत्वे नैव व्याप्यत्वसंभवात् शरीराविशेषणवैयर्थ्या
 दिष्टापत्तित्वात् न शरीराजन्यत्वं कर्तृजन्यत्वव्यापकं नोपाधिरिति श्रुत्वा दादौ मण्यादायुक्तदिशामत्सरादिदो
 षशून्यनानाकर्तृकत्वं यदि विचित्रकार्यत्वव्यापकं न स्यात्तदा विचित्रकार्यत्वाभावाव्याप्याभावप्रति योगि
 न स्यादितितर्को नापत्तिरिति शून्यां तविशेषणवैयर्थ्येन नानाकर्तृकत्वाभावत्वे नैव व्याप्यत्वसंभवेनेष्टापत्ति-
 त्वात् नत्सरादिदोषशून्यनानाकर्तृकत्वनूपप्रकृतसाध्ये विचित्रकार्यत्वनूपप्रकृतहेतुव्यापकत्वासंभवेन प्रकृ
 तहेत्वभावो यदि प्रकृतसाध्यव्यापको न स्यात्तदा प्रकृतसाध्यात्मकप्रकृतसाध्याभावाभावनिष्ठव्यापकतानि
 नूपितव्याप्यताकाभावप्रति योगिन स्यादितितर्को स्यापि प्रकृतसाध्यप्रकृतहेतुव्यापकत्वस्योक्तरीत्याभावेने
 षापत्त्याभावेन प्रकृतसाध्याभावप्रकृतहेत्वभावयोर्व्याप्यव्यापकभावाग्रहात् न च स्वसमानाधिकरणव्याप्यता
 वच्छेदकधर्मातिरिक्तत्वनूपव्यर्थविशेषणत्वस्यैव व्याप्यतानवच्छेदकत्वनियमात् प्रकृते च नानाकर्तृकत्वत्वा
 पर्याप्तावच्छेदकताकप्रति योगिताकाभावत्वसामानाधिकरण्यस्य मत्सरादिदोषशून्यत्वघटिततादृशधर्मपर्याप्ता

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

वच्छेदकं ताकप्रतियोगिताकाभावत्वे तादृशाभावयोर्भेदे नासत्वात् न शून्यान्तविशेषणघटितोक्ताभावत्वस्य-
 व्याप्यतानवच्छेदकत्वप्रयोजकोक्तव्यर्थविशेषणत्वमिति शङ्क्यं जन्यत्वसामान्याभावशरीरजन्यत्वसामान्या-
 भावयोर्भेदेपिमणिकारेणशरीरजन्यत्वाभावेव्यर्थविशेषणत्वोक्तेर्येनविशेषणेनचिनाव्याप्तिर्नगृह्यतेतस्यै-
 वव्याप्यतावच्छेदकत्वमिति नियमेनोक्तनियमस्यनिर्मूलत्वात् उक्तनियमेतुव्याप्यव्यापकभावग्रहप्रतिबंध-
 कव्यभिचारशङ्कानिवर्तकविपक्षबाधकतर्कप्रसरनिबंधनतद्गृह्यैवबीजत्वात् एतदभिप्रायेणैवैश्वरवादे-
 मणौ धूमविशेषादौ चंदनवन्द्यादेः कारणत्वात् विपक्षबाधकेनविशिष्टस्यव्यापकत्वात् विशिष्टाभावत्वेनहेत्व-
 भावव्याप्यत्वं यत्रतुविपक्षबाधकं नास्ति तत्रविशिष्टव्यापकतानास्तीत्यादिप्रतिपादितं येनविनेत्याद्युक्तनियममा-
 लंभ्यैवमणिकारेणघ्राणं पार्थिवं नूपादिषु पंचसु मध्येगंधस्यैवव्यंजनकत्वादित्यत्रनूपादिषु मध्यइत्यस्यासिद्धिमा-
 नवारकस्यापिनवैव्यर्थिनिर्वाणविशेषणघटितत्वेनगृह्यतेतस्यैवव्याप्यत्वोक्तनियमोक्तनियमोक्तनियमोक्तनियमोक्त-
 ग्रहादित्युक्तं दीधिति व्याख्यायांगदाधरादिभिरपिसाध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमिति लक्षणवाक्येसा-
 ध्यवद्भिन्नश्चासौ साध्याभाववांश्चेति कर्मधारयसमासाश्रयणे साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैवसम्यक्त्वेनसाध्याभा-
 वांशवैव्यर्थ्यमित्युक्तंचसंगच्छते त्वदुक्तनियमांगीकारेह्यमप्यनुपपन्नं स्यात् एतच्चगदाधरीव्याख्यायां न्याय-
 रत्नाभिधायां विस्तरेण प्रतिपादितमस्माभिः ॥ किंचपरमतेपीत्यादिकंप्रामादिकमेवसगुणब्रह्मोपासकानांनि

रंकुशमेवैश्वर्यमाप्नोति स्वाराज्यमिति फलश्रुतेरिति पूर्वपक्षेन एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधस्तस्याः निर्गु
 णाद्वितीयब्रह्मपरत्वात् पूर्वपक्षे विद्वद्देश्वर्यस्य निरतिशयत्वादीश्वरभेदादनैकमत्वेन जगदुत्पत्त्यादिव्यवस्था
 या असिद्धिः सिद्धांते तच्चेदाभावात् परमेश्वराधीनतया जगदुत्पत्त्यादिव्यवस्थापपत्तिरिति आनन्दगिरायां स्पष्ट
 मुक्तत्वात् ईश्वरनानात्वं पूर्वपक्षफलमिति टीकाग्रंथे तन्नानात्वे किमनिष्टमित्याकांक्षाया मुक्तानिष्टमिच्छिरोषप्
 रणे नार्थवर्णनीचित्येन एतदधिकरणीयस्वीय पूर्वपक्षोत्थिति दूषणेन जगद्व्यापारवर्जमित्यधिकरणीया स्यादी
 य पूर्वपक्षानुदयोक्तिरस्मद्ग्रन्थार्थानवबोधविजृम्भितैवेति विदुषां स्पष्टमेव अथवा विदुषां निरंकुशैश्वर्ये किंतेषां स
 मप्रधानत्वमुत्तगुणप्रधानत्वं आद्ये समप्रधानानां नियमेनानैकमत्यदर्शने नैकस्य सिसृक्षाया मपरस्य संजिहीर्षा
 संभवेनापर्यायमेव सर्गसंहायै स्यातामपरथाह योरपि नेश्वरत्वं कार्यविघातादितिसमनस्कानां च तेषामित्यनेना
 यपक्षं दूषयित्वा एकाभिप्रायमनुवर्तिनां तेषामागतुकैश्वर्येणा मगृह्यमाणविशेषतया कस्यचित्प्रधान्यायो
 गेनानागतुकैश्वर्येश्वरानुवर्तित्वमेव वक्तव्यमिति ॥ एतेनेत्यादिना द्वितीयपक्षस्य भाष्यकारेण सिद्धांतभाष्ये
 दूषितत्वादुक्तप्रतिकूलतर्कपराहतेः सिद्धांतयुक्तित्वेन नतयोक्त पूर्वपक्षानुपपत्तिः ॥ अथैवं तर्हि मन्मतेपि
 श्रुतिविरोधस्योक्तनानाकर्तृकानुमाने सिद्धांतयुक्तित्वान्न तेन पूर्वपक्षानुदयकथनंतवयुक्तमुक्तं हि चंद्रिका
 यां सिद्धांते महाकल्पत्वमित्याद्यनुमानेषु श्रुतिबाधादेरित्यादीति चेत्कथं सिद्धांते श्रुतिविरोधात् नानाकर्तृकानु

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

मानवापः श्रुतिष्वपि विष्णुरुद्रादि नाना कर्तृप्रतिपादनस्य दृष्टत्वात् न्यायांतरेश्च तेरेकविषयकत्वं निश्चिनुमइति
चेत्कथं तर्हि शास्त्रयोनिवसिस्थांतेन नाना कर्तृकत्वपूर्वपक्षनिरासः एकमेवेति शास्त्रादेव तन्निषेधइति चेत्किं
तदेकमित्यनिश्चयवतो जगत्कारणत्वस्य विष्णवेकनिष्ठत्वासिद्धेः कारणे ब्रह्म शब्दश्रवणात्तस्य च विष्णवेकनि-
ष्ठत्वात्तन्निश्चयइति तुरुद्वेपि ब्रह्म शब्दश्रवणदर्शनेन प्रागेव निरस्तं ॥ अथैव्यदीक्षितास्तु नाना कर्तृकानुमा-
ना वदंते नोक्त पूर्वपक्षस्य प्रकारांतरेणानुत्थितिमाहुस्तथा हि उक्तानुमानेन नाना कर्तृसिद्धावपि तस्य जगत्का-
रणैकत्वबोधकश्रुत्यनुरोधेनान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयात्मकसविशेषाभिन्ननूपाणामिव नाने-
श्वरसिद्धौ पर्यवसानस्यागत्या वाच्यत्वेन तेषां सर्वेषां मेवान्नमयादिनूपाणामिव एतन्नानापताराणां निदानं-
बीजमव्ययमिति पुराणोक्तमूलभूतसच्चिदानंदरूपेण सर्वजगत्कर्तृत्वसंभवेनातिव्यास्य संभवयोरनवकाशा-
त् आनंदमयाधिकरणे (४) कर्तृत्वसिद्धिस्तं ईशानात्मविधानं लंजादृष्टां संख्येयं सांख्यिकं विष्णोर्मात्रावाहतिरेका-
च्चेत्यधिकरणे स्वगतभेदशून्यस्यापि विष्णोर्बहुनूपत्वेन बहुत्वसंख्याश्रयत्वमुपपाद्यपंचजनशब्दवाच्यत्वं
समर्थयत्स्तवमते अनेकेश्वरतात्पर्यनिर्णायकोपपत्तिरूपसिंहित्वेनोक्तानुमानस्य तदनुग्राहकतया सिद्धां-
तेपि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वेनोक्तरीत्यैव तत्पर्यवसानस्यावश्यं वाच्यत्वेनोक्त पूर्वपक्षस्य सिद्धांताविरुद्धत्वा-
च्च ॥ न संख्योपसंग्रहाधिकरणे हि यस्मिन् पंचपंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितइति वाक्ये पंचजनशब्दवाच्यो

नविष्णुः तच्छब्दस्य बहुसंख्याविशिष्टवस्तुवाचित्वात् बहुत्वस्य चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेरीश्वरत्वापिरुत्प
 त्वात् यस्मिन्निति चच्छब्दवाच्यस्य प्रकरणाद्विष्णुवाचित्वेन तदा धेयानामविष्णुत्वमेकस्या धारा धेयभाषविरो
 धादिति न समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षे पंचजनशब्दवाच्यो विष्णुरेव स्वगतभेदशून्यस्यापि नाना रूपत्वेन बहुत्व
 संख्योपसंग्रहाविरोधात् न च प्रतिशरीरे परमात्मनो बहु रूपत्वमप्रामाणिकं शरीरांतरगता काशप्राणादिनिधाम
 कत्वेन ते बुभुगवत् रूपेषु नानाभावस्य न्यायप्राप्तत्वात् आकाशादिनूपेभ्योतिरिक्तस्वशरीरनिधामकस्यात्रोक्तेर्य
 स्मिन्नित्यस्य विष्णुवाचित्वेपि न क्षतिः शरीरनिधामकेश्वराकाशादिबुभुगवतोवस्थानमात्रेणा धारा धेयभावोपपत्ते
 रितित्वयासिद्धां तितं ॥ न च नानेश्वरसिद्धौ तेषां स्वतंत्राणां परस्परमीर्ष्यादिना वैमत्येन सृष्ट्या धनुपपत्तिरू
 पप्रतिकूलतर्कपराहतिरुक्तानुमानस्येति कथं तेन नानेश्वरसिद्धिः सिद्धांतापिरुत्पत्त्युच्यते इति शङ्क्यं ॥ त्वन्य
 ते मुक्तानामिव तेषां निर्दोषाणामेव कल्प्यता ईर्ष्यानुदयात् वैमत्याभावोपपत्तेः इत्यंहितवमतं सायुज्यमुक्तिमा
 जोहि देवाः त्लोत्तमदेवताप्रवेशानुक्रमेण भगवद्देहमनुप्रविश्य ग्रहावेशन्यायेन भगवद्देहद्विषयस्तद्भुक्तानेव भो
 गान् कदाचित् बहिर्निर्गत्या त्वत्स्वनूपाभिन्नैश्चिन्मात्रदेहैर्द्विषैः स्वसंकल्पोपनीतांश्च भोगान् भुंजाना आनंदवस्तु
 कक्रमेण स्वनूपा नंदज्ञानैश्चर्यभोगेषु चोत्तरोत्तरं शतगुणोत्कृष्टापूर्वपदेव मुक्तावपि यथास्व ब्रह्मेन्द्रवरुणचं
 द्रसूर्यादितत्तदधिकारिकदेवतापदंतदनुसारिणमुत्तमाधमभावं पूज्यपूजकभावं चानुभवंतो विहरन्ति देवव्यति

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

रिक्तास्तु सा लोकादिमुक्तिभाजो यथाधिकारं भूरादिसप्तलोकेषु भगवत्लोकेषु च स्थितानि भगवत्स्थानानि प्राप्य
स्वेच्छागृहीतवाद्यदेहैश्चिन्मात्रदेहैर्वासं कल्पोपनतान् भोगान् भुञ्जाना पूर्ववत्पणार्थमादिभेदतदनुसारिपूज्यपूज
कभावादिव्यवस्थां ज्ञानानंदादिकैश्चर्यतारतम्यं च प्राप्ताविहरन्ति ॥ नचैवं मुक्तानां तारतम्ये तद्दर्शनिकृतद्वेषदुःखे
ष्यादिभिर्भुक्तावपुरुषार्थत्वप्रसंगः निर्दोषाणां तेषां गुरुशिष्यवत्तदप्रसक्तेरिति ॥ तथाच यदा स्वाधिकज्ञानानंदा
द्यैश्चर्ययतः पश्यतां स्वयंतत्सेवकत्वादिना ततो निर्वर्षमनुभवतामपि द्वेषदुःखेष्याद्यभापस्तदा किमु वक्तव्यं नित्यनिर्दो
षसकलकल्याणगुणपरिपूर्णब्रह्मरूपाणामवाससकलकामानां स्वाधिकानंदादिकं क्वचिदप्यपश्यतां कुतोपि निर्व
र्षमननुभवतामीश्वराणां यैमत्यादिकं न भवतीति ॥ यदि चेष्ट्यादीनामंतःकरणधर्मत्यानुक्तास्त्वनामंतःकरणाभावात्त-
दभावः समर्थ्यते तदेश्वराणां (C) Karmata University Digitised by Ajit Ghosh
विभिन्नकर्तृकमित्यनुमानस्य सविशेषाभिन्नानां कर्तृसित्यौ पर्यवसानस्याशक्यतया ईदृशानुमानावष्टंभेनातिव्या
स्यादिपूर्वपक्षप्रवृत्तिसंभवः ॥ एतेनानेकेश्वरतात्पर्यनिर्णायकोपपत्तिनूपतोक्तिर्निरस्ता ॥ उक्तानुमाने उपपत्तिनूप-
त्वस्यानुग्राहकत्वस्य चासंभवात्प्रत्युत सर्वस्य ब्रह्मत्वं पदतस्तवैव महेश्वरप्रधानपरमाण्यादीनां ब्रह्मत्वेन जगत्का
रणत्वावश्यकतया तेषां च जगत्कारणत्वपूर्वपक्षादस्त्वाद्यधिकरणोक्ताः सिद्धांता विरोधिन इत्युक्त्वा श्रीराघवेन्द्र
विजयीन्द्रयतीश्वराभ्यां संदूषितानि नितरामधरीकृतानि यूथूकृतानि नितरां वनमालमिश्रैरप्यस्य दीक्षितवचां

सिगुहांगतानि तानीदानींसमालंभ्यनिबत्थानिस्ववाक्यतः तेषांनिराकृतिर्व्यर्थानित्यर्थोमृतमारणेइत्युपसंहृतं
 वाक्यारूपैकशस्त्रशूरेणतत्स्वस्यस्वीयाचार्याणांचस्वकीयपरकीयग्रंथार्थानवबोधप्रकटीकरणावैवेति
 स्पष्टंदर्शयितुंतत्रोच्यते ॥ राघवेन्द्रविजयींद्रयतिभ्यांन्यायदुर्गगमनेनिपुणाभ्यांन्यायकेसरिवचस्तुयदुक्तंत-
 त्सुधीभिरनादरणीयं ॥ तदादायमृतप्रायंचंद्रिकाभूषणोद्यतः वाक्यारूप्यास्त्रवित्शूरोब्रह्मास्त्रंजेतुमिच्छति॥
 तथाहिमहीमहीधरादि॥ परस्परमत्यंतविभिन्नकर्तृकमित्यनुमानंतावत्तस्मादिदोषशून्यनानाकर्तृकानु-
 माननिराकरणायोक्तदोषैरेवयूयूक्तंतलज्जांबुधिनिमग्नंनोच्यज्जनमर्हतीतितदालंब्यपूर्वपक्षप्रवृत्त्यसंभ-
 वःस्पष्टएव ॥ केवलनानाकर्तृकानुमानस्यदीक्षितोक्तिरीत्यात्वत्संमतसविशेषाभिन्नानेकेश्वरतात्पर्यानिर्णा-
 यकोषपत्तिनूपलिंगत्वेनसिद्धांतेपिप्रत्याख्यानासंभवःस्पष्टएव ॥ प्रत्युतेत्यादिकंत्वस्मत्सिद्धांताज्ञानमूल
 कंस्वकीयचंद्रिकाग्रंथाध्ययनाभावनिबंधनमेव ॥ नद्यस्मन्मतेअनृतस्यजडदुःखात्मकस्यजगतः सर्वस्यब्रह्मत्वं-
 किंतुब्रह्मस्वरूपसत्तातिरिक्ततात्विकसत्ताशून्यत्वानिमित्वात्मेवअन्यथाइतब्रह्मात्मक्यासात्प्रसंगात्तथाद्या
 रंभणाधिकरणेतदनन्यत्वमितिजगतोनामेदंभ्रमः किंतुमेदंव्यासेधामइतिवाचस्पतिभामतिग्रंथौतन्नामेदंऐक्यं
 मेदंतदन्यतात्विकनूपवनामित्यर्थः आरंभणाधिकरणीयास्मत्रीत्याधिकरणयोजनादूषणेत्यदीयचंद्रिका
 कारोपिनतावत्ब्रह्माप्तेदः तदनन्यत्वंअनृतस्यविश्वस्यब्रह्माप्तेदायोगात्अनंगीकाराच्चेत्याह ॥ तथाचाहितीय

(C) Karnataka Samskrita University, Digitised by Aijt Gargeshwari

सप्रकाशानंदनूपपरमपुरुषार्थनूपप्रसैयवेदांतैर्जिज्ञास्यमित्युक्तं तन्न संभवति उक्तं ब्रह्मभिन्नस्य जडस्य प्रधान-
 स्यैव जगत्कारणत्वेन सद्दिद्यादिवेदांतप्रतिपाद्यत्वाद्यगमादित्यादिरीत्यासांख्यादिरीत्या पूर्वपक्षाः कथं सित्यांतावि-
 रुद्धाः ॥ नानाकर्तृकानुमानावष्टंभेनैतदधिकरणीयपूर्वपक्षस्य सर्वथानुत्थानदर्शनाय तदुपपादकसंभावितत-
 टस्त्वाशंकासुत्याप्यतन्निराकरणेन तद्दीत्या तस्य सित्यांताविरुत्त्वंबहु प्रकारैर्दीक्षितैर्वर्णितं तदपि परोक्तदूषणनिराकर-
 णेन परकीयाधिकरणयोजनायाविद्वदग्राह्यतार्यं लिख्यते ॥ ननु परब्रह्मस्वनूपाजगत्कर्तारो बहवश्चेत्तेषांपरास्य-
 शक्तिर्विविधैश्च भूयते इत्यादि श्रुतिबलात्प्रत्येकं तेषामचिंत्याद्भुतापरिमितशक्तिमत्त्वमेवांगीकरणीयं तथा चान्यो-
 न्यानपेक्षयानिखिलजगत्सृष्ट्यादिकर्तुं शक्तानां तेषां संभूयसृष्ट्यादिकर्तृत्वमप्युक्तं लोके विचित्रगोपुरप्रासादादिषु अ-
 नेकेषां शिल्पिनां संभूयकारित्वस्य प्रत्येकैकशक्तिनिबंधनत्वात् अतो नुमानस्य तत्सहस्रं तसृष्टिवाक्यानां चैकस्मिन्ने-
 व कर्तारिपर्यवसानाभावेऽपि विषयभेदेनैव प्रमाणस्यैव साध्यादिति कथं पूर्वपक्षः ॥ सित्यांताविरुद्ध इति चेन्नैवं
 ॥ एक एव नारायण आसीदित्यादेरिव यदा तमस्तन्नदिवानरात्रिर्न सन्न चासत्शिव एव केवलः एक एव रुद्रो न हि-
 तीयाय तस्त्वावित्यादीनां विशेषवचनानां श्रुतिषु दर्शनात्सृष्टिवाक्यानां नारायण एव कर्तारिपर्यवसानस्यासंभवा-
 त् तत्सहस्रं तनानाकर्तृकानुमानेन नानाकर्तृणां सित्यावपि प्रत्येकमखिलजगत्सर्वजनादिकं कर्तुं शक्तानां अचिं-
 त्याद्भुतशक्तिमतां प्रत्येकमपि तेषां तन्मते आरंभणाधिकरणन्यायेन केवलं लीलया संभूयकर्तृत्वस्यैव वक्तुं शक्य-

त्वात् ॥ आरंभणाधिकरणे परे णेश्वरस्य जगत्सृष्टौ नियमेन प्रकृत्यादिकमपेक्षमाणस्य तत्रापि प्रकृतिमुपादान-
 त्वेनैव कालादिकं निमित्तत्वेनापेक्ष्य प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहंकारमित्यादिकमनियमं चापेक्ष्य सृजतः किं नाम स्वा-
 तंत्र्यं स्वातंत्र्ये सति कदाचित् प्रकृत्यादिकमनपेक्ष्य निमित्तोपादानकार्यक्रमादिकं वा व्यत्यस्य सृष्टिप्रसंगादित्याशं-
 क्य साधनान्तरतद्व्यवस्थाक्रमनियमापेक्षणेऽपि युक्तमेव तस्य स्वातंत्र्यं तदभावस्य शक्त्यभावनिवन्धनत्वाभावात्
 लोके स्वयमेव गंतुं शक्तस्यापि गमनसमये लीलया दंडावष्टंभयत् तदपेक्षणस्य स्वेच्छा मात्रनिबन्धनत्वादिति सि-
 त्वांतितं ॥ यत्तु त्वया कल्पिता अनेके परमेश्वराः केवलं लीलया संभूय सृजंतीति निश्चीयंते संभाव्यं ते वा नाद्यः निश्चा-
 यकाभावात् अनुमानानां चाप्रमाणत्वात् न हि क्वचिद्दृष्टान्तमात्रेणार्थनिश्चयः अतिप्रसंगात् न हि तीयः असाधक-
 त्वात् अल्पज्ञे न हि किं किं न संभाव्यते प्रत्युत त्वन्मत एवेदं दूषणं जगद्धापारवर्जमित्यधिकरणे अनेकेषां ज्ञानिनां निरं-
 शमैश्वर्यमाशंक्यमैवमित्यादिना सर्जनादौ श्रुत्या संभवप्रतिपादनात् तेषां च प्रागाप्यादौ अपहितघटनाशक्तिमंगी-
 रुत्य निर्गुणब्रह्मैतन्न्यवत् वैमत्यादिकंचित्त्वमभावं प्रकल्प्य सर्जनाद्युपपादनसंभवेन तादृशाधिकरणासंगत्या-
 पत्तेः ॥ यदि च सृष्टिवाक्येषु नानेकेषां प्रतिपादनं किं त्वेकस्यैवेत्येक एव सृष्टेत्युच्यते तर्हि मयापि वक्तुं शक्यमिति स्व-
 यमेवोच्यते यदुक्तोक्तस्त्वशंकादूषणे स्वयमेवोच्यते विस्मयवदुत्प्रेक्ष्य दूषितमित्युक्तं ॥ तद्वाक्यपारुष्याभ्यस्तशस्त्र-
 त्वभावनिवन्धनत्वान्नखेदावहंतोच्यते ॥ यदुक्तं त्वया कल्पिता इत्यादितत्तुच्छं स्वोचितकतिपयजगत्कृत्यल-

क्षणं चेदतिव्याप्तिः निरिखलजगत्कर्तृत्वलक्षणं चेदसंभवः इति रीत्यैतदधिकरणीयपूर्वपक्षप्रवृत्तये त्वत्पूर्वपक्षि
 णैवानुमानेन नानाकर्तृणां साधनात्तस्य च विष्णुरुद्राद्यनेककर्तृप्रतिपादकश्रुतिसंवादेन निश्चितप्रामाण्यक
 स्यार्थनिश्चायकत्वात् त्वसिद्ध्यां ते उक्तरीत्या तत्त्वत्वात्त्यानायोगे सिद्धे उक्ततरस्थाशंका निराकरणा योक्तरी
 त्या सर्वतोवर्तीयस्याभ्यन्यानुपपत्त्या अनेके कर्तारः लीलया संभूय सृजंतीति त्वद्रीत्यै व निश्चये बाधकाभावाद्
 क्तपूर्वपक्षस्य सिद्ध्यां ताविरुत्थत्वेनोपपादनं विद्वन्मतिरमणीयमेव ॥ प्रत्युतेत्यादिकमसदेवमायायामघटितप
 दनाशक्तिमत्त्वांगीकारे ब्रह्मणः निर्गुणत्वाद्यंगीकारे जीवेशायाभावेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीत्या
 दीनामघटितकार्यान्यानुपपत्त्यादीनां निर्गुणत्वादिबोधकश्रुतीनामिव समनस्कानां सगुणब्रह्मविदां वैमत्या
 भावकल्पनायां मानात्तु पक्षमातृशिवविष्णवादीनामभेदं स्वीकृत्वा तामयेवानुपपत्त्यादीनामनेकेषां ब्रह्मत्वं वदतां शि
 वविष्णवादीनामभेदं च वदता त्वया सृष्टिवाक्ये ष्वेकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपादनमिति वक्तुमशक्यमित्यस्य बालेनापि सुबो
 धत्वात् ॥ नन्वेवमपि द्यावाभूमीजनयन्देव एकः एकमेवाद्वितीयमित्यादिकर्त्रैक्यश्रुतिविरुत्थं कथं जगत्कर्तृनां नाह
 तन्मते सिद्धे इति चेन्न ॥ तन्मते जगत्कर्तृनां नाह तन्मते नेह नानास्ति किंच न एक धैवानुद्भव
 मित्यादिश्रुतीनां विष्णोरन्नमयादिस्वनूपाणिशिरःपुच्छाद्यवयवाज्ञानानंदादिगुणाः सृष्टिसंहारादिक्रियाः सर्वगत
 त्वादयो भावधर्मा अदृश्यत्वादयः अभावधर्माः विष्णोः सकाशात्परस्परस्माच्च न भिद्यंते इत्यर्थकत्वमिव कर्त्रैक्यबो

धकोक्तश्रुतीनां प्रमह विष्णु रुद्राणां मध्ये एकैकस्यैव कर्तुः तदैक्षत बहु स्यां प्रजा ये येत्यादिश्रुतिषु श्रुतैर्बहुभवनमु
 खैरयतार्यवतारस्वनूपैरेपि स्थितमेव निषेधपरत्वस्य यत्कुं शक्यत्वेन तद्विरोधाभावात् ॥ यत्तु नेहनानेत्यादेः सर्व
 निषेधपरत्वे इहेत्युक्तधर्मिणः निषेधस्य च निषेधापत्या व्याघातेन प्रकरणवशाच्च एकपदेत्यस्यापि एकप्रकारवात्स-
 र्यकधाप्रत्ययब्रजात् तयार्थवर्णनेपि एकशब्देन समभिध्याहृतपदार्थसंसर्गिनिष्ठमेदाप्रतियोगित्वस्य स्वरसतः
 प्रतीतस्य सर्वतांत्रिकसित्यस्य परित्यक्तुमशक्यतया कथं तादृशश्रुतिविरुद्धं जगत्कर्तृणां नानात्वं सिध्येत् ॥ प्र
 त्युत एकमेवाद्वितीयमित्यत्रैकशब्दस्य वृक्षस्य स्वगतोमैदः पत्रमूलफलादिभिरित्यादिना स्वगतमेदशून्यार्थकत्व
 वर्णनात् तन्व्यायेन नानेश्वरांगीकारेद्यावाभूमीजनयन् देव एक इत्याद्येकशब्दस्य स्वगतमेदशून्यार्थकत्वेन विरो
 धाभावे सति नानेश्वरपक्षस्तथापि कुतस्त्यज्यते एकपदविरोधाभावेऽप्यद्वितीयपदबलेनेति चेत् ॥ समं मयापि-
 जायवादित्यपि समं ॥ त्वयान्नमयादिनानेश्वरांगीकारान्न साम्यमिति चेन्न त्वयापि ब्रह्मविष्णुशिवत्रिपुरसुंदरी
 शक्तिसुराप्रियसूर्यादिनानेश्वरांगीकारात् साम्यमेदस्य कल्पितत्वमिति चेदमेदस्यैव कुतो न कल्पितत्वमिति त
 दतितुच्छं ॥ मदीयानभिमतोपालंभनंच ॥ सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिकेषु जगत्कर्तृबोधकेषु वाक्येषु एकप
 देन समभिध्याहृतपदार्थसंसर्गिनिष्ठमेदाप्रतियोगित्वस्य स्वरसतः प्रतीतस्यापि अन्नमयादिपंचस्त्वेषु शिवविष्णु
 धनेककर्तृबोधकश्रुतिसंवादप्राप्तप्रमाणभावनानाकर्तृकानुमानसिद्धेषु समभिध्याहृतपदार्थप्रलयकालसंबन्धि

पुपरस्परमिष्टमेदप्रतिपयोगितथावापेन प्रस्थापयितुमशक्यतयोक्तरीत्याएकैकस्यैवकर्तुः बहुभवनमुखैः प्राप्तं
 स्वगतमेदनिषेधपरत्वस्यैवैकपदेयक्तव्यतयात्वद्वीत्यानानाकर्तृसिद्धेरपरिहार्यत्वात्॥ प्रत्युतेत्यादिकमस्मत्
 सिद्धांताज्ञानमूलं स्वमतिपरिपाकमात्रं पृक्षस्य स्वगतोमेदइत्यस्य यथा वृक्षे सजातीयता वृक्षांतरा विजातीय
 तृशिलादितः पत्रमूलादिभिश्च सजातीयविजातीयस्वगतं मेदत्रयं प्राप्तं तथा स्वसजातीयविजातीयस्वगतमेदत्र
 यंपरमात्मनिजगत्कारणेचेतनाचेतनधर्मधर्मिभावकृतं प्राप्तं एकपदावधारणाद्वितीयपदैः क्रमेण निषिध्यते
 इति प्रतिपादनायोक्तमेदत्रयदृष्टांतत्वार्यत्वेनैकपदस्य सजातीयमेदनिषेधार्थकत्वेन स्वगतमेदनिषेधार्थ
 कत्वाभावात् तथा चोक्तमद्वैतसिद्धौ विजातीयं किंचिदपेक्ष्य द्वितीयत्वावच्छिन्ननिषेधस्याद्वितीयशब्दार्थत्वा
 त्अयंचात्र संकोचः बलीवर्दपदसन्निधानात् गोपदइयसजातीयस्वगतमेदनिषेधकैकपदावधारणपदसंनि
 धिप्रयुक्त एव तदुक्तं पृक्षस्येति जगद्धा पारवर्जमित्यधिकरणेनानेश्वरपूर्वपक्षो नास्मदीयाभिमतइत्यस्य पूर्व
 मेवावेदितत्वात् तत्तत्सांगीकारप्रतिकूलतक्तस्याक्तत्वात् चतुर्विधाभावाप्रतिपयोगित्वनूपापरिच्छिन्नत्वनूपत्र
 मूल्यस्य जगत्कारणे बाधान्न तत्सांगीकारोऽस्मत्सिद्धांताविरुद्धः त्वसिद्धांताविरुद्ध इति तु प्रतिपादितमेव दी
 क्षितैः॥ त्वयापीत्यादिकमपि स्वमतिपरिपाकमात्रमेव मन्यते ब्रह्मविष्णुशिवानाममेदस्यैव स्वीकारेण तेषां नाना
 त्वस्यास्मदनभिमतत्वात् एकस्यैव परब्रह्मणः तत्तत्गुणसंबंधोपाधिकसंज्ञा मेदमात्रत्वस्यैव तार्किकमतइ

वत्सीकारात् उक्त तार्किकसिद्धांतः ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टम्य परितिष्ठते अखंडान दबो धाय पूर्णाय परमात्मने इ
 ति दीपितिकारोक्त मंगलश्लोक व्याख्याने अनुमिति ग्रंथे गदा परम द्वाचार्यैः स्फुटीकृतः ॥ विष्णुसहस्रनामभा
 ष्ये विश्वामित्रांकराचार्यैः किमेकं देवतं लोके इति युधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलं दै
 वतं देवतानां च भूतानां यो व्ययः पितेति श्लोके भूतानां व्ययपरहितः पिता जनको यो देवः स एकं देवतं इति वाक्या
 र्थमभिधाय कथमेको देव इत्याशंक्य सृष्टिस्थित्यंत करिणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां स संज्ञां याति भगवानेक एव
 जनार्दन इति भगवानहं च विश्वात्मन् एक एव हि कारणं जगत्तोस्य जगत्पर्यभेदे नावां व्ययस्थितौ त्वया यदभयं द
 त्तं तद्दूतमखिलं मया प्रोक्तो विभिन्नं नात्मा चंद्रधुमर्हसि शंकरयो हं सत्त्वं जगच्चेदं स देवा सुरमानुवं अविद्यामो
 हितात्मानः पुरुषाभिन्नदर्शना इति विष्णुपुराणवाक्यैः तथा विष्णोरन्यं तु पश्यंति ये मां ब्रह्माणमेव च कुतर्क
 मतयो मूढाः पश्यंते नरकेष्वधः ॥ ये च मूढा दुरात्मानो भिन्नं पश्यंति मां हरेः ब्रह्माणं च तथा ते पांशूण हस्तासंख्य
 पमिति भविष्यपुराणवाक्ये विष्णुशिववचनाभ्यां हरिहरब्रह्माणं स ज्ञा भेदमात्रेण स्व रूपभेद इति प्रतिपादि
 तं ॥ अज्ञानरुताचरणेनाज्ञैर्भेदं प्रकल्प्य तथा व्यवहारेऽपि अभेदस्याकल्पनात् तथा ज्ञानव्यवहाराभावाच्च भेद ए
 व कात्स्थानिको नाभेद इत्यस्य बाधेनापि सुगमत्वात् ॥ अथ योक्तरीत्या नानाजगत्कर्तृसिद्धौ तेषां मध्ये पदुपासने
 यस्य पुरुषस्यानादियोग्यता तस्य पुरुषस्य स एव जगत्कर्तृनान्य इति तस्य स्फुरति तत्तदधिकारिबुद्धिविषयं

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

तंतमेवार्थतस्य तस्याधिकारिणः श्रवणकर्तुः बुद्धिभेदेन भिन्नं भिन्नं कर्तारिं कर्त्रेभ्यश्च्युतिर्बोधयतीति कर्त्रेभ्यश्च्युतिर्नि-
र्वाहोस्तु ॥ न च श्रुतीनामनेकार्थप्रतिपादकत्वमदृष्टचरं वक्तुं मशक्यमिति त्वया वक्तुं शक्यं ज्योतिरूपक्रमाच्च-
तथाह्यधीयत एक इत्यधिकरणे कृत्स्नकर्मकांडस्य कर्मब्रह्मोभयपरत्वं वर्णयतस्तव श्रुतीनामधिकारिभेदेन ना-
नार्थबोधकत्वस्य संमतत्वात् स्खालीपुलाकन्यायेन कर्मकांडस्थेषु केषुचिद्वाक्येषु ब्रह्मपरत्वं त्वयोपपादितं
किंचिदुदाहरणार्थं लिख्यते ॥ वसंते वसंते ब्राह्मणो यजेतेत्यत्र वसतीति वसः पचाद्यच् तनोतीति तितिः औणादि-
कोटिप्रत्ययः पूर्वपदस्य नकारागमः वसंश्चासौतिश्चेति वसंतिः सर्वत्र व्यासो वर्तमानो जगत्कर्तृत्वार्थः तत्संबु-
त्थो हे वसंते ॥ द्विरुक्तिरादर्थाजिज्ञातं पूर्ववत् जनेर्द्धिप्रत्ययः ओति ओतं अचतेः क्तिः जातं जगत् ओतं प्रविष्टं
यस्मिन् सज्योतिः षः प्राणः चेष्टकत्वात् षकारः प्राण आत्येति श्रुतिः ज्योतिश्चासौ षश्चेति ज्योतिषः न स्य संबुत्थौ
ज्योतिषेति आयजेते (पिपिवांगुवर्षिकः अक्षिप्रांस्कास्वपिपिवांगुवर्षिकः) विधानमिति क-
प्रत्ययः संप्रसारणाभावः छांदसः इंद्रागच्छेत्यत्र इंद्रेति अइति गच्छेति संबोधनानि गमेः छंदे अइ प्रत्यये स-
ति गंगतं छं छादनं पश्मादसौ गच्छः निरवद्य इत्यर्थः स्वाहा शहे स्वमात्मीयं यज्ञादिषु दत्तं हविरादि आहरति
स्वीकुरुते इति स्वाहाह्वोऽप्रत्ययः ॥ तदनंतरमइति विष्णुनामतयोः समासे संबुद्धिः नमः शहे नमते रधि क-
रणार्थः सुन् प्रत्ययः नमते नियमेनास्मिन् वर्तते कल्याण गुणान् इत्यर्थः एवं बहुषु स्थलेषु दाह तानि तानि विस्त-

रभयानैहठिख्यते ॥ एवमुपनिषत्त्वपि ॥ अग्रम्ह वाचिश्रद्धानां ब्रम्ह स्वार्थोभियार्थकत्वं त्वन्यते व्याख्या-
तं ॥ दिङ्मात्रेणोदाहृत्य ते इन्द्रियदेवता तदुत्कर्षमकरणे प्राणो वा आशा या भूयानिति वाक्ये स्त प्राणशब्दः भूमाधि-
करणे परब्रम्ह परतया व्यतिहाराधिकरणे च मुख्य प्राण परतया त्वन्यते व्याख्यातस्तथाहि भूमा संमसादा दध्युप-
देशादित्यधिकरणे यो वै भूमा तत्सुखमित्यत्रोक्तो भूमा मुख्य प्राण एव न विष्णुः प्राणो वा आशा या भूयानिति वाक्ये
नामवागादितास्तम्यमाशांतमुक्त्वा प्राणस्याशोक्तमत्वमभिधाय तदुत्तरं कस्यचिदुत्तमत्वमनभिधाय भूमा ए-
वात्मनादिति पूर्वपक्षधित्वा विष्णुरेवायं भूमा यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति निरूपपदसुखपदेन भूम्नः
परिपूर्णसुखत्वोक्तेरिति भाष्यानुयायी सित्थांतः कृतः ॥ अस्तु वायं प्राणो वायुरेव तथापि न तस्य भूमत्वप्राप्तिः
अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्राणाद्वायुभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्यिति सत्वं वायुप्राणाद्भूय इति प्रकरणांत-
रवत्प्रमनमभिवचनात् ॥ (C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar
भूम्न आत्मनात् ॥ नचैतत् अर्थद्वयं विरुद्धं अंतर्यामिविषयस्य प्राणशब्देन विष्णुक्तेरिति अर्थद्वयपरभिदं प्रक-
रणमिति टीकायां जयतीर्थेनोक्तं ॥ व्यतिहाराधिकरणे भगवदुपासकाः प्रकृतास्त एवच्छां दोग्येनामादिप्राणप-
र्यंतं तारतम्येनोक्ताः प्राणादुत्तमो नोक्तः तत्राधिकारिणः प्राणायसानानभवन्ति प्राणः स्वोत्तमाधिकारियुक्तः अधि-

कारित्वा नामादिवत् इत्यनुमानेन प्राणादुत्तमाधिकारिसिद्धेः हिरण्यगर्भ एव सर्वगुणोपास्ति योग्य इत्युक्तमयुक्त
मिति पूर्वपक्षे उपासकानामधिकारिणां प्राणावसानत्वमेव प्राणादुत्तमाधिकार्यभावस्य प्राणोपावसर्वेष्वौष्ठ
यानिति छांदोग्यश्रुत्या उक्त्या दिति प्राणशब्दितहिरण्यगर्भ एव सर्वगुणोपासनायोग्यः स यपि स्व आउत्तमा
धिकारी तित्वया सिद्धांतितत्वात् ॥ एवमिन्द्रियैः परास्तथा इत्यादीनामिन्द्रियशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येन्द्रियत्व
स्य ब्रह्माधीनत्वात् प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यन्यायेन ब्रह्मपरः इन्द्रियशब्दः इति इन्द्रियशब्दस्य समन्वयः ब्रह्मण्यु
क्तः इन्द्रियगतपरत्वावधित्वस्य पंचम्यर्थस्य ब्रह्माधीनत्वात् पंचम्यपि ब्रह्मपरेति प्रकारेणेन्द्रियदेवतातदुत्कर्षक
मप्रतिपादकत्वं च तेषामंगीकृतं एवं वाङ्मनसि दर्शनात् शब्दाच्चेत्यधिकरणे वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्रा
णस्तेजसीत्यादिवाक्ये वाङ्मनः प्राणशब्दानामुत्तरोत्तरस्थिन्लीयमानो मारुद्रहिरण्यगर्भपरता देहोल्लां तु
त्तरमुत्तरोत्तरस्थिन्लीयमानो माकिं हि किं कुरुते ज्ञाने भ्राष्ट्रं परतोऽप्यत्र अहिदेवोऽप्यत्र मन्त्रं तरं जानिनामं-
तर्गता वाक् मनसि नलीयते वाक् पूर्वनूपमन उत्तरनूपमनः पूर्वनूपं वा गुत्तररूपमिति वाङ्मनसयोल्यामिश्रोक्ते
वचो मनो नियम्य त्याद निश्चया तथा च मोक्षाभावाद नियम इति पूर्वपक्षे व्यामिश्रोक्तेः वाङ्मनसयोः पूर्वोत्तरवर्ण
देवतात्वे गुण प्रधानभावे च विशेषादर्शनात् साम्यविषयकत्वात् मनसा वाग्रे संकल्पयति अथवा चावदतीति यु-
क्त्या वाचः मनः पूर्वकत्वविशेषश्चाप्युक्त्या मनोधीनत्वं अचेतनस्यान्योन्यवशात् त्वस्य चेतनदेवतानिमित्तत्वाच्च देव

तयोरापि नियम्यनियामकभाव इत्यस्यैव चाचोपनसिलयः शङ्खनः शङ्खाम्यामुमारुद्रयोर्विचक्षितत्वात् न रूढे उभा-
 लयः एवं प्राणशक्तिरहितैरण्यगर्भैश्च मनो लयो भवत्येवेति न ज्ञानिनां मोक्षानियम इति त्वया सिद्धांतितत्वात् एवमं-
 गावत्स्थाधिकरणे वक्ष्यादिदेवता प्रतिपादक मंत्रास्तत्र दुर्लभमसकलदेवताविषयकत्वेन स्थापितमर्थपरतया त्व-
 या व्याख्याताः तथाहितदधिकरणे ब्रह्मोपासन मंगभूतदेवतोपासन सहितमेव कार्यमिति सिद्धांतमुक्त्वा उपसं-
 हारे विशेषोक्तिः सर्वदेवतानां सर्वशाखा सूक्तं यत् ब्रह्माद्यंगदेवता संबंधिगुण जातं तत्सर्वैरुद्रादिषु नोपसंहार्यते
 तु योग्यमेवोपास्यं सर्वदेवतानां साम्याभावात् केषांचित्समानत्वात् केषांचिदुत्तमत्वात् अथ येषां संहारमभ्युपग-
 म्य मंत्रादिवहेति सूत्रमवतार्य यथाग्न्याद्यधमदेवताविषय मंत्रसूक्तादिकं ब्रह्माद्युत्तमदेवताविषयकत्वेनाधी-
 यते अथैतन्मिः उत्तमानां तत्प्रतिपाद्यत्वात् एवमधमगुणानामुत्तमेषु उपसंहारेन कश्चिद्विरोध इति प्रतिपाद-
 नात् ॥ यत्वेवं श्रुतीनामनेकार्थबोधकत्वसंप्रतिपत्तावपिश्रोतृभेदेन भिन्नार्थकत्वं न संप्रतिपन्नं तथा सति कर्तृ-
 नानात्वस्य प्रमाणसिद्धत्वे कत्रस्य श्रुतस्तत्तदधिकारिण प्रतिपत्तत्कृतृबोधकत्वसिद्धिस्तस्याचसिद्धौ विरोधा-
 भावेन नानाकर्तृसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादिति तदसत् ॥ स्तुतये नुमतिर्येत्यधिकरणे केन स्यात्त्वेन स्यात्तेनेदृश-
 एवेति वाक्यस्य श्रोतृभेदेनार्थत्रयपरतायास्त्वदीयैरुक्तत्वात् तथाहि ब्रह्मणः पांडित्यं निर्विद्यात्वेन तिष्ठासे-
 त्वात्पांडित्यं च निर्विद्यायमुनिः मौनं च निर्विद्यायस ब्रह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेतादृश एवेति बृहदा-

रण्यक वाक्यं तत्रायमर्थः यो ब्रह्म प्राप्ति योग्यः असौ आगमजन्यं ज्ञानं लब्ध्वा युक्तिजनं ज्ञानं संपादयेत्तदुभयलाभा-
नंतरं ध्यानी भवेत्तेन चापरोक्षज्ञानं प्राप्नोति अथ जीवन्मुक्त उच्यते सः सता वा असता वा केनापि प्रकारेण वर्तेत स
मुक्ति योग्य एवेति एतद्वाक्यं हिरण्यगर्भरूपज्ञानिनो विषये विहित निषिध्य साधारण्येन निर्वर्णं यथेष्टाचारवि-
धिपरं ब्रह्मदितरदेवता रूपज्ञानि विषये विहित मध्य एव केषांचित् आचरणं केषांचित् परित्याग इत्येतदनुज्ञापरं-
मनुष्यात्मकज्ञानि विषये सर्वमपि विहितमेव कर्मविधिनिर्वर्णं विना स्वेच्छया कार्यमिति त्वदीयैर्व्याख्यातं एव मा-
त्मेत्येवोपासीतेति विधिवाक्येपि कर्तृभेदमिन्नार्थकत्वं तथापि मतं इत्यंहितवमतं ब्रह्मोपासनायामधिकारिणस्त-
वत्तुपास्यगुणभेदेन विविधाः सत्यज्ञानादिभिरल्पैर्गुणैर्मर्त्याः संभृतिद्युव्यास्यादिभिः सहितैर्भूयोगुणैरिंद्रादि-
देवताः अखिलैर्गुणैश्चतुर्मुखादयः देवेषु मर्त्येषु चोपासनीयगुणविशेषोपसंहारा नुपसंहाराभ्यां गुणभूयत्वा-
त्यत्वाद्यं तन्मार्गैः संतिष्ठेत् (Rajmata K. Samskrita University Digitised by Rajdeo Gargeshwar) तद्विधायकमात्म-
ह्येवोपासीतेति वाक्यं तत्र देवेषु मर्त्येषु च यस्य यावद्गुणोपासने योग्यता तं प्रतितावद्गुणविशिष्टं ब्रह्मात्मश-
ब्दोक्तिरूपकारः तदयोग्यगुणव्यवच्छेदकः चतुर्मुखादीन्प्रतिसकलगुणविशिष्टं ब्रह्मात्मशब्दोक्तिरूप-
कारस्तु अयोग्यगुणव्यवच्छेदक इति ॥ अन्योन्याश्च योक्तिरप्यसंभवी सकिमुत्पत्यन्योन्याश्च योवाज्ञस्यन्यो-
न्याश्च योवास्थित्यन्योन्याश्च योवानाद्यः पूर्वपक्षिणा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकनानाकर्तृणां प्रत्येकं तत्तदुपास-

कानां तत्तदधिकारिणं प्रति तत्तत्कर्तृबोधकतायाश्चानादित्यस्य प्रतिशाखमग्निहोत्रविधेरनधिगतायैवो
 धकत्वनूपप्रामाण्याय तत्तच्छारवीयं प्रत्यपूर्वार्थबोधकत्वनूपापूर्वविधित्वमिव बीजांकुरन्यायेन वक्तव्य
 त्वात् अवश्यं चेदं पुराणेषु रामकृष्णाद्यवताराणां भेदश्रवणं लौकिकैर्भ्रांत्या गृहीतस्य भेदस्यानुवादकमिति
 सर्वथा त एवेत्यधिकरणे सिद्धांतयता स्वयावक्तव्यमन्यथा अवताराणां प्रमाणसिद्धे ऐक्ये भेदश्रवणस्योक्त
 अनुवादत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षादिसहकृतपुराणादिविरोधपरिहारेणैक्यसिद्धिरित्युक्तरीत्यैवान्यो
 न्याश्रयस्य दुर्गतरत्वात् ॥ एवमात्मेत्येवोपासीतेत्यादावपि सिद्धेधिकारिभेदे आत्मशब्दस्य तत्तदधिकारिणं
 प्रति तत्तद्योग्यगुणविशिष्टब्रह्मात्मबोधकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चावधारणाविरोधपरिहारेणोपासनाभेदसिद्ध्या
 धिकारिभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोपि दुर्गतरः ॥ न द्वितीयः कर्तृनानात्वबोधस्योक्तप्रमाणजन्यत्वात् श्रवणकर्तृ
 भेदमिन्नतत्तत्कर्तृबोधस्य च तत्तत्सु रुषीयानादितत्तदुपासनयोग्यतासहकृतकर्त्रेक्यश्रुतिजन्यत्वेनोभयवि-
 धज्ञानयोः परस्परपेक्षाभावात् ॥ अत एव न तृतीयोपि ॥ यदपि अनेकश्वरषु तत्तदुपासकस्य स एव कर्ता इत्येत
 न्मात्रस्फुरणेन किंचित् दृढं प्रमाणं प्रामाणिकानेकार्थस्यैव प्रमाणबलेन ग्राह्यत्वात् सिद्धांते तूपासनापादे बहु
 प्रमाणानुरोधेन तत्र तत्र तथा तथार्थकल्पनं ॥ न च तत्र बाधकं न हि जगत्कर्तारः प्रामाणिकाः दुरागमानुमानादी
 नां चाप्रमाणत्वादित्यादिरोदनमपि न सत् ॥ नानाकर्तृषु शिवविष्णवादिनानाकर्तृबोधकश्रुतिसहकृतोक्तनुमा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ait Gargeshwari

नादीनां प्रमाणानां दर्शितत्वात् सिद्धांते आत्मैत्येयोपासीतेति श्रुतिबलात्तथा कल्पनमिव कर्त्रैक्यश्रुतिबलात्तथा कल्पना
यां वा धकाभावात् यदि चोक्तप्रमाणानां सिद्धांतो त्यागमासत्वमिति न कर्तृनानात्वादिसिद्धिः तर्हि उपासनापादा चोक्तप्रमाणा
नामपि अहेतरीत्या आमासत्वमिति यत्कुं शक्यत्वात् ॥ यत्तु पुरुषभेदेनानुष्ठानभेदादुपासनाविधिव्यस्य तत्तत्पुरुषं प्र
तितत्तद्योग्यगुणविशिष्टं ब्रह्मोपासनीयं नायोग्यगुणविशिष्टमिति पुरुषभेदेन विरुद्धं नानार्थबोधकत्वेऽपि प्रामाण्यं न ही
यते सदेव सौम्ये दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति जगत्कारणवस्तु बोधकस्य वाक्यस्य तत्तत्पुरुषं प्रति शिव एव जगत्का
रणं नान्यः विष्णुरेव जगत्कारणं नान्य इति विरुद्धं नानार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं हीयेत उपासनावत्पस्तु स्वरूपस्य भेदाभा
वादिति तदपि न सत् ॥ त्वन्यते पुरुषाणां विपुला मरुष्णाद्यवतारस्वरूपाणां भेदश्च वृणोति कैकेय्या गृहीतस्य भेदस्या
नुवादकमिति सर्वथा तु न एवोभयलिङ्गादित्यधिकरणे नुव्याख्या नन्यायसु पयो रुक्तत्वेन तथैव कर्त्रैक्यश्रुतेरनुवादक
त्वोपपत्तेः ॥ यत्तु अयत्तिरेव तत्तत्पुरुषभेदेनानुष्ठानभेदादुपासनाविधिव्यस्य तत्तत्पुरुषं प्रति शिव एव जगत्का
सेनेति युक्तं तत्रानुवादः जगत्कर्त्रैक्यस्य तु श्रुतिं विना प्रत्येतुमशक्यतया नानुवादः संभपतीति तदपि न सत् ॥ त्व
न्यते पुरुषाणां योग्यता तारतम्यज्ञानपूर्वकस्मेहरूपा भक्तिरप्यनादिरिति स्थानविशेषात्प्रकाशादि वदनुबंधा
दिभ्य इत्यधिकरणयो रुक्तत्वेन शिवादिभक्तांतर्गतस्य शिव एव जगत्कर्तानान्यः विष्णुभक्तांतर्गतस्य विष्णुरेव जग
त्कर्तानान्य इत्येवं नूपाण तत्तन्माहात्म्यज्ञानस्याप्यनादित्य संभवात् त्वन्यते सर्वेषां भक्तानां भनादित्यस्योक्तत्वे न त

तन्मताहितमाहात्म्यज्ञानपरंपरानादित्वसंभवाच्च ॥ यत्तु सत्यं शिवादीनां जगत्कर्तृत्वादिमाहात्म्यज्ञानस्यान-
दित्वं परंतु तमो योग्यानां जीवानामेव एव ते पांशुत्यर्थावभासोऽप्यस्त्येव तत्फलं च तदनुभूयमानत्वमपि तदंत-
र्गतं श्वेदनुमन्यामहेन निवारयामः ॥ एतच्च पद्मपुराणादिषु स्फुटमभिहितं विस्तरमयान्न लिख्यते इति तत्
दधीचिगौतमादिशक्तविष्णुपाखंडिब्रह्मणाधमकुलीनानुयायिवंशोत्पन्नस्य स्वकुलपरंपराधर्मयोग्यं ॥ पर-
स्परनिंदकशैववैष्णवानंतर्गतस्य शिवविष्णोर्भेदमुत्कर्षापकर्षादिकंचामन्यानस्य शुल्भवैदिकस्याद्वैतिनोमे-
नमनसो विकारायालंस्पृष्टा यमर्थः ॥ शैवग्रंथेषु विस्तरतः संक्षेपेणात्र लिख्यते ॥ विष्णवादीनां ज्ञानवतां गु-
रुः शिवः तथोक्तं पातं जलसूत्रे ईश्वरं प्रस्तुत्य सपूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् उक्तंच शिवपुराणो प्रतिस-
र्गप्रसूतानां ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरं उपदेष्टा स एवादौ कालावच्छेदवर्तिनां कालावच्छेदयुक्तानां गुरुणा मध्य-
सौ गुरुः सर्वेषां गेव सर्वेषु कालावच्छेदवर्तिनां ईशानः सर्वविद्यानां स एवादिगुरुर्बुधः तस्य शिष्यो महाविष्णुः
सर्वज्ञानमहोदधिः ब्रह्माणमित्युपलक्षणं विष्णोः ॥ सोमः पवत इति उमा सहितं शिवं प्रकम्य इंद्रस्य जनिताज-
नितो यविष्णुरिति मंत्रवर्णान् ॥ श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदि च यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिणो-
ति तस्मै तद्गृहदेव गत्य बुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति मंत्रश्च शिवस्य ब्रह्मादिगुरुत्वं तदादिमुमुक्षु-
शरणत्वं च प्रतिपादयति ॥ यद्यप्ययं मंत्रः स्पष्टं शिवपरइति न प्रतीयते तथापि कौर्मेशिवपूजायां निवेदयति

चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरं इति अस्यात्मा र्पणे विनियोगात् शिव परता वसीयते यो मे मां विदधे पुत्रं ज्ञानं
 च भ्रं हि णोति मे यत्न सा दात मया प्राप्तं प्राप्तापत्यमिदं परं ब्रह्माणं मुनयः पूर्वसृष्ट्या तस्मै महेश्वरः दत्तवान्
 खिलान् वेदान् पि प्राप्तात्मनि संस्थितान् इति शिवपुराणे उपबृंहणाच्चास्य शिव परत्वमेव सिध्यतीति ब्रह्मा
 दिगुरुत्वं शिवस्य ॥ एवं विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरिति श्रुतिरपि विश्वशङ्खवाच्या हि णो रापि क्यं शिवस्य बोधय
 तिविष्णोर्षिवशङ्खवाच्यत्वं च विश्वं विष्णुर्वषट्कार इति स्मृतिसिद्धं तच्चापि क्यं तद्गुरुत्वादिकमेव ॥ एवमं
 तर्थाभिब्राम्हणोक्तं सर्वं तर्थाभित्वं परब्रह्मत्वाविनाशूतं शिवस्यैव ॥ तथा च श्रुतिः अंतरिच्छंति तं जने रुद्रं परे
 मनीषया गृह्णन्ति जिह्वा सप्तमिति अस्यार्थः जनेषु अंतर्थाभिभाषेनावस्थितं परः परमुत्कृष्टं रुद्रं ये मनीषयां
 तर्थायंति ते सप्तसप्तविकारभूतमन्नं जिह्वा गृह्णन्ति इति याच्योर्थः येति कुतर्कव्यसनिनः पारवंदास्तमंत
 र्थाभिमाणं नेच्छंति ते जिह्वा पूराभिमेव गृह्णन्ति धन्याः खलु वने गता ये परयाति ममात्मजा मिति दशरथाद्युक्ता वि
 वाप्रस्तुतमशंसागम्येर्धे कटाक्षः तथाद्युपबृंहितं पराशरेण अंतरिच्छंतियोरुद्रं सदा वंद्यं मनीषया गृह्णाति जि
 ह्वा सोयं रसं पूर्णामृतोपमं अंतर्नेच्छंति ये रुद्रं भवानी सहितं भवं पुरीषमेव गृह्णन्ति जिह्वा तेन संशयः अत्रा
 द्यश्चोके मंत्रयाच्योर्थः द्वितीये गम्योर्थो दर्शितः सच स्वयमिह पापितत्वात् शिवदेहिणामतिगर्हितवृत्तित्वं स्य
 दृयति तथा चोक्तं भारते पिकृतेषां पिकृतेषां पिकृतेषां जन्मपि गस्तुतेषां वेषां न वसति हृदये कुमतिपथवि

मोचकोरुद्रः ॥ अयमेवार्थो श्रीमद्भागवतेशिवं प्रस्तुत्याभिहितः हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्मगादति न च दुर्मगादति
 दुष्टमगोत्यन्नाः संकीर्णमगोत्यन्नादित्याचरते पांचगर्हितं वृत्तित्वं प्रसित्य भवति गवद्विष्णामुक्तगर्हितं वृत्तित्वमिति
 संज्ञा यैवोक्तं नागरखंडे माभूत्तत्र कुले जन्म यत्र शंभुर्न देवतमिति शिवदेविष्णामुक्तगर्हितं वृत्तित्वमेव केवलं न अ-
 पितु सद्भिः बहिष्कार्यं त्वमपि तथा च स्कांदेशंकरसंहितायां शिवपूजाविधौ नैक्षेत् पूजावेलायां नरं वत्स बहिष्कृत-
 मित्युक्ता को सौ बहिष्कृत इत्याकांक्षायां मुक्तं दधीचिना गौतमेन येश सा ब्राह्मणाधमाः कलाचवतरिष्यन्ति निंदका-
 स्ते बहिष्कृता इति दधीचिशापः कौर्मेदर्शितः एवमुक्ता तु विप्रर्षिः शशापेश्वरविद्विषः समागतान् ब्राह्मणां स्ता-
 न् दक्षसाहाय्यकारिणः यस्याहुर्बहिष्कृतो देवः शंकरो लोकवन्दितः भविष्यध्वं यदीवाह्याः सर्वेषां श्वरविद्विषः निंदतो
 ह्यैश्वरं मार्गकुशास्त्रासक्तमानसाः मिथ्याभीतसमाचारः मिथ्याज्ञानप्रलोभिनः प्राप्य पौरकलियुगं कलहैः परि-
 पीडिताः त्यक्त्वा तपो वनं कुत्सं गच्छध्वं नरकान् पुनः भविष्यति दुष्केशः स्वाश्रितोऽपि पराङ्मुख इति ॥ तत्रैव कलिदो-
 षप्रकरणे कुर्वन्ति चापताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु यैर्दधीचिशापनिर्दग्धा पुरा दक्षाध्वरेहिजाः निंदन्ति च महादेवं तम-
 साविष्टचेतसा इति तानेवाभिप्रेत्य सौख्यपुराणे पुरुषोत्तममाश्रित्य शिवनिंदापरा हिजाः कलौ युगे भविष्यन्ति भ्राताते-
 षां न माधव इति एवंच कलौ रुद्रो महादेवो देवानां मीश्वरः प्रभुः न देवताभवे नृणां देवतानां च देवतमिति कलिदोष-
 प्रदर्शकवचनं दधीच्यादिशसविषयमेव शिवनिंदकस्य बहिष्कार्यत्वं श्रीमद्भागवतवचनेनाप्यवगम्यते त-

याहि कर्णौपि धायनिरगान् यदकल्पइ शोधमावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ॥ छिद्यत्प्रसह्यरुशतीम-
 सतां प्रभुश्चेत्तज्जिह्वामसूनपिततोयिसृजेत्सधर्मइति ॥ अस्यार्थः ॥ धर्मगोप्सरीशेशिवेनिरंकुशौल-
 धितमयादैनरैर्दूष्यमाणे यथा एकस्यापि दूषणवाक्यस्य श्रवणं न भवति तथा कर्णौपि धाय सत्वरं निर्ग-
 छेत् यदि तन्नियह्ये अशक्तः ॥ शक्तश्चेत्तेषां दूषणनिरतानामसतां रसनां जिह्वां प्रसह्य वलात् छिद्य-
 त् ॥ बुद्धिपूर्वशिवदूषणश्रवणशीलस्तु प्राणानपित्यजेत् ॥ सच प्राणत्यागः सुरापानादिदोषनिमि-
 त्तकप्रायश्चित्तरूपप्राणत्यागवत् धर्म एव ॥ एवं च शिवदूषणश्रोतृणां मरणांतं प्रायश्चित्तमिति स्थि-
 ते स्वयं शिवदूषणरतानां कैमुतिकन्यायेन प्रायश्चित्तं नैवास्तीति ते सद्भिः बहिष्कार्या एवेत्युक्तं भवति ॥
 तथा चोक्तं कौर्मेत्रम् ॥ *CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitised by eGangotri* ॥ *CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitised by eGangotri* कानां प्रायश्चित्त-
 विधानानंतरं शिवनिंदायां प्रायश्चित्ताभावः ॥ यः सर्वभूतविनुतं विश्वेशंतु विनिंदति ॥ न तस्य निष्कृ-
 तिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपीति ॥ यद्यप्यनेन शिवदूषणे मरणांतमेव प्रायश्चित्तं कामतो ब्राह्मणवपे नि-
 ष्कृतिर्न विधीयत इत्यादौ स्मृतिकाराणां मरणांतं प्रायश्चित्त एव निष्कृत्य भावव्यवहारात् तथापि शिवदूषणश्रवणे
 मरणांतं प्रायश्चित्तं चेत्तद्वदूषणकर्तृणां ततोपिकं न्याय्यमिति तेषां प्रायश्चित्ताभाव एव पर्यवस्यति उक्तं शिवस्य

विष्णवादिशरण्यत्वं च विष्णवादीनां भक्तिजन्य प्रसादद्वारा सकल वाञ्छितार्थप्रदातृत्वात् विष्णवादिप्राप्यत्वाच्च वि-
 ष्णोः शिवभक्तिश्च कौर्मे प्रतिपादिता नार्जुनेन समः शंभोर्भक्त्या भूतो भविष्यति मुक्ता सत्यवती सूनुं कृष्णां चादे-
 वकी सुतमिति भक्तिजन्य प्रसादश्च सौप्तिके भारते श्रूयते शिववचनेन अहं यथा वदामि ध्यः कृष्णो नाक्लिष्ट-
 कारिणा तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते इति द्रोणपर्वणि च देवदेवस्त्वचिं त्यात्मा अजय्यो विष्णुख्ययः
 सर्वदूषं भवं ज्ञात्वा लिङ्गे र्चयति तं प्रभुं तस्मिन् न्यधिकं प्रीतिं करोति वृषभध्वजः इति व्यासवचनात् अवतारि वि-
 ष्णोरपि शिवप्रसादः श्रूयते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्राविधौ ततो गच्छेत् सुपर्णाक्षं त्रिपुरलोकेषु विश्रुतं पद्मविष्णुः
 प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत् पुरा वरांश्च सुबहून् लेभे देवतैरपि दुर्लभान् उक्तं च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत अपि चा-
 न्यैः प्रियतमो लोके कृष्णभविष्यसि त्वन्मुखं च जगत्सर्वं भविष्यति न संशय इति द्रोणपर्वणि च तपोध्याये मैनाके
 षष्टिवर्षसहस्राणि तपः कृत्वा नारदः प्रसादं प्राप्नुवान् पत्नीं च प्राप्नुवान् पितृं च प्राप्नुवान् इति केज्जोः पदेषु बुद्धेः शक्तिः कंदर्पमिति वि-
 स्तरेण प्रपञ्चितं हरिवंशे च पारिजातसंहितायां इति संस्तूयमानस्तु भगवान्वृषभध्वजः प्रसार्य दक्षिणं हस्तं ना-
 रायणमथाब्रवीत् मनीषितानां मर्थानां प्राप्तिस्तेस्तु सुरोत्तम पारिजातस्य हर्ता सिमा भूते मनसो व्यथा पुरा मैना-
 कमाश्रित्य तपस्तपः करोर्यदा तदाममवचः कृष्णं संस्मृत्य स्तैर्यमाप्नुहि अवध्यस्त्वमजय्यश्च मत्तः शूरतरस्तथा भ-
 यिता सीत्यथोचं यत्तत्तथा न तदव्ययेति शिवप्रसादः विष्णो रुक्तः शिवस्य विष्णुप्राप्यत्वं च तव श्रिये मरुतो म-

र्जयंतरुद्रयत्तेजनिमचारुचित्रमिति शिवाभिव्यक्तिस्त्वनंलिङ्गं प्रकृत्य तद्विशेषयन् पदं यद्विष्णोरुपमं निधायी
 तिमंत्रवर्णो दर्शयति तन्मंत्रार्थस्तु पुराणे पराशरेण दर्शितः रौद्रं लिङ्गं महाविष्णुर्मत्स्यालिङ्गं शिला मयं चारु
 चित्रं समस्यर्च्य लब्धवान् परमं पदमिति परमं पदं च शिव एव प्राप्य ते गम्यते इति पदमिति व्युत्पत्तेः प्रास्यर्चकस्य
 ज्ञानार्थकत्वात् शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मविज्ञेय इति श्रुत्या शिवस्यैव सुसुक्ष्मे यद्ब्रह्म तोक्तेः अतएव ज्ञा
 नसाध्यमोक्षार्थिनं प्रतिज्ञेयं वक्तुं सर्वे वेदायत्यदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छं तो ब्रह्म च र्यं चरन्ति
 तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमीति ज्ञेयं शिवारख्यं ब्रह्म प्रकृत्य सोऽध्वनः पारमात्रोति तद्विष्णोः परमपदमिति कवपल्लीषु
 श्रूयते तत्र विष्णोरपि पदं प्राप्यं शिवारख्यं ज्ञेयं ब्रह्मेत्यर्थः न तु विष्णोः पदं स्त्वनं वैकुण्ठादिकमित्यर्थः महतः परमव्य
 क्तमव्यक्तात् पुरुषः परः (C) Kārnātaka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar
 दशह्निर्दिश्यत्वा वगमात् स्त्वनं प्रमाणस्य विष्णोरिति समाख्या तो बलवत्वात् पुरुषश्चात्र न विष्णुः तस्यैव तत्त्वा
 प्यत्वाभावात् शिवोरुद्रो महादेवः शंकरो ब्रह्म सत्यदं एव मादीनि नामानि विशिष्टानि शिवस्य तु इति स्कंदपुराणव
 चनाच्च पदशब्दो शिवाभिधाय्येव एवं च सर्वे वेदायत्यदमामनन्ति इत्युपक्रम्योक्तं सर्वे वेदतात्पर्यविषयज्ञेयं ब्रह्म
 शिव एवेति सिध्यति प्रतिपादयति च इमारुद्राय स्थिरधन्यने गिर इति मंत्रः शिवस्य सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वं
 पराशरोप्येव मेवाह स्मृत यश्च पुराणानि भारतादीनि सत्तम शिवमेव सदा सांबं हृदि कृत्वा ब्रुवंति हीति अयमेवा

1196011

श्रीगणेशायनमः ॥ सांख्येष्टं जगतो न हेतुरपि तु ब्रह्मेति सिद्धांतितं यैर्वाच्यत्वं समर्थने प्रवृत्तितं चावाच्यता
खंडनैः ॥ अस्मिन् तद्व्यपसाक्षिणं न तमतः पंकेरुहाली महाहं संकं सरिपुं सदैव परमानंदेन बंदेमहि ॥ १ ॥ अस्मि
भीक्ष्णसंज्ञके धिक्करणे सद्देशिकैर्घोजिते वादि व्याहृत दोषचूषणपुरस्कारेण तद्व्यपणैः ॥ एतद्वैरघुनाय सूरि
रचितं विद्वन्मनस्तोषदं श्रीमत्शंकरपादभूषणमिदं जीयात् जगत्यांचिरं ॥ २ ॥ ईक्षते नाशहं ॥ अथातो ब्रह्मजि
ज्ञासेत्यत्र भो आत्मनो यत्पारमार्थिकं नूपं ब्रह्मेति निखिलवेदांतेषु प्रसिद्धं तद्विचार्यमित्युक्तं ॥ तदेव च स्वतः
पतरस्तुलक्षणाभ्याजन्माद्यस्य यत इति सूत्रेण प्रतिपादितं ॥ तत्रैव च तृतीयसूत्रेण शास्त्रैकसमधिगम्यत्व
मुक्तं ॥ तत्तु समन्ययादित्यत्र च शास्त्रतात्पर्यगोचरत्वनूपां शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं सिद्धस्य वस्तुनः प्रमाणां
तरगोचरत्वनिष्फलत्वेनैव त्याज्यसंभयतीत्याक्षिप्य समाहितमिदानीं स एव प्रागुक्तः समन्ययः परपक्षप्रति
क्षेपपूर्वकमनेनाधिक ॥ ३ ॥ नवमः ॥ ब्रह्मपरत्वव्यवस्थापनात्पादसंगतिश्च ॥ अनंतरा तु ॥ जिज्ञास्यं सर्वज्ञं परमप्रयोजननूपां ब्रह्मज
गत्कारणत्वादिना वेदांतप्रतिपाद्यमिति यदुक्तं तन्न संभयति स्वप्रकाशानंदनूपां परमपुरुषार्थनूपां ब्रह्मणो
भिन्नस्य जडस्य प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वादिना वेदांतप्रतिपाद्यत्वावगमादिति सद्द्विद्यामालंब्य सांख्यरीत्या
प्रागुक्तसमन्ययाक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तेराक्षेपिका ॥ अब्रच सदैव सौम्ये दमय आसीदित्यादि वेदांतवाक्यानि

जगत्कारणत्वेन प्रधानमेव प्रतिपादयंत्युद्वेगहेतितदर्थेनोक्तविधं जगत्कारणत्वं प्रधानादावेव संभवत्यथ ब्रह्म
 ण्येवेति संशयः ॥ तद्वा जंचयादिविप्रतिपत्तिः ॥ पूर्वपक्षस्तु कारणत्वेन वेदांतप्रतिपाद्यं प्रधानमेव तत्रैव कारण
 त्वोपपत्तेः ॥ न ब्रह्मतस्य कर्तृत्वोपयोगिज्ञानाश्रयत्वाभावात् ॥ तथा हि न तावदुपलब्धिमात्रस्य ब्रह्मणः कर्तृ
 त्वोपयोगिज्ञानाश्रयत्वं ॥ यतो ज्ञानं यद्ब्रह्मण्यभ्युपगम्यते तन्नित्यमनित्यं वा स्यात् ॥ नादयः ॥ त्वया ब्रह्माति
 रिक्तनित्यज्ञानानभ्युपगमादत्यंताभेदे आश्रयाश्रयिभावानुपपत्तेश्च ॥ न द्वितीयः ॥ सत्यगुणपरिणामविज्ञे
 षस्य तस्य निर्गुणे निर्विकारे च परमात्मन्यसंभवात् ॥ गुणाभिमानिषु च जीवेषु तादृशज्ञानप्रतिबिंबाश्रयत्वात्
 ज्ञानवत्त्वं निरतिशयसर्वोत्कर्षे च तादृशसर्वविषयकसत्यगुणपरिणामात्मकज्ञानप्रतिबिंबवत्त्वेन योगिनां स
 र्वज्ञत्वं च भवेत् ॥ प्रतिबिंबश्च यस्यां बुद्धिर्व्यक्तौ यस्य पुरुषस्य विज्ञातीयसंयोगादिविलक्षणः पुरुषांतरव्यावृ
 त्तः संबंधविशेषः तद्वत्पदार्थाणां मेव ज्ञानस्वरूपादीनां तत्पुरुषे प्रतिबिंबो न्ययामुक्तस्यापि संसरद्बुद्धिध-
 मर्दुःखादिप्रतिबिंबवत्त्वप्रसंगेनानिमोक्षप्रसंगात् ॥ स्पष्टश्चायमर्थः सांख्यप्रवचनभाष्ये ॥ तथा च नित्यमुक्ते प
 रमात्मनि तादृशप्रतिबिंबवत्तादूरनिरस्तैव ॥ यद्यपि प्रधानेऽपि न तदिति तस्यापि सर्वविषयकज्ञानाश्रयत्वं दुर्घ
 टं ॥ तथापि ज्ञानाकारेण परिणममानसत्यगुणात्मकत्वात्पुज्यते ॥ तत्र सर्वज्ञत्वव्यवहारः ॥ परमात्मनि तु
 तादृशज्ञानानुक्लृप्तशक्तिमद्गुणाभेदशून्यत्वात् उक्तरीत्यापि सर्वज्ञत्वं दुरूपपादं ॥ यदाप्यनिर्वचनीयं मायावृ

त्तिनूपं ज्ञानं ब्रह्मणि संभवतीति तदादाय ब्रह्मण्यपि सर्वज्ञत्वव्यवहार इति स्वगोष्ठ्यां परितुष्यसि ॥ तदापि प्रधान
स्य स्वविकारभूतसत्त्वपरिणामाश्रयत्वं ॥ धर्मिज्ञानाबाध्यं ब्रह्मणितु तद्वाध्यमिति सर्वज्ञशब्देन मुख्यज्ञानाश्रयग्र
हणसंभवे औपचारिकतदाश्रयपरिग्रहोऽयुक्त एव ॥ न ह्यारोपितसर्पत्वसंसर्गवती रज्जुः स्वरसतः सर्पशब्देन व्य
वहीयते ॥ किंचानित्यज्ञानस्य शरीरेन्द्रियनिष्ठाद्यतया कार्यकारणे ब्रह्मणिकयंतत्संभवः प्रधानेपिकयमिति चे
न्न ॥ कयंचिदौपचारिकत्वाविशेषे प्रधानपक्षपातो न युक्त इति चेत् ॥ सत्यं प्रधानस्य मुख्यकर्तृत्वासंभवे षौ
पचारिकं तदुपपद्यते ॥ उपादानत्वं च मुख्यमेव सांशत्वाच्च ददियत्परायत्वाच्च संघातस्य ब्रह्म तु निरंशमभ्यु
पगम्यते भवता ॥ तस्मात्प्रधानमेव कारणवाक्यप्रतिपाद्यं ॥ यदि च प्रधानस्य जगत्कारणतां सृष्ट्याद्यकार्यसु-
खदुःखमोहात्मकस्वसदृशजडप्रकृतिकं स्वसदृशप्रकृतिकं वा कार्यत्वात् संमतवदित्याद्यनुमानसमधिगम्यं
प्रमाणांतराधिगते च न ॥ Digitized by Pijit Gargeshwari प्रधानात्तु वादश्च
जीवेतदैक्यसंपत्तिविधानायेति निरर्थकानुवादत्वप्रसंगः एतदभिसंधायैवोक्तं कल्पतरौ प्रयोजनं तु तत्त्वमसी
ति चेत्तमेतच्छ्रुत्वा च प्रधानैक्यसंपत्तिः पूर्वपक्षे ॥ सिद्धांते तु तस्य ब्रह्मैक्यप्रमिति रिति ॥ तस्मादुक्ते ब्रह्मणि न
वेदांतसमन्वय इति ॥ सिद्धांतस्तु जगत्कारणतया वेदांतप्रतिपाद्यं ॥ नाशदृशद्वितं प्रधानं ईक्षितेः ईक्षणात्
चेक्षणं ब्रह्मण्यनुपपन्नमिति वाच्यं ॥ मायापरिणामवृत्तिविशेषस्य तस्य ब्रह्मण्यपि संभवात् ॥ ननु सत्त्वगुण

परिणामविशेषरूपमीक्षणं प्रधानेपि संभावितं मुख्यं चेत् युक्तमिति चेन्न ॥ संकल्पादीनां स्वसमानविषयकज्ञानपूर्वकत्वनियमदर्शनेन चेतनानधिष्ठितप्रधाने तदभ्युपगमायोगात् ॥ मन्त्रते च परमात्मनः स्वरूपभूतज्ञानेन सर्वज्ञतया संकल्पाद्युपपत्तिः ॥ न च स्वरूपभूतज्ञानस्येवाश्रितत्वानुपपत्तिरभेदे आश्रयाश्रयिताभावोपयोगादिति वाच्यं ॥ आविद्यकभेदोपगमेन तदुपपत्तेः ॥ यथोक्तं पंचपादिकायामानंदो विषयानुभयो नित्यत्वं चेति संतितत्त्वार्थाः अपृथक्त्वेपि चैतन्यात् पृथग्विवाचभासंत इति ॥ अभिमतश्चायमर्थो भाष्यरूतामपि यदाहुः ॥ यस्य सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सो सर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धमिति ॥ नन्वेवमप्यास्तां नित्यः सर्वज्ञस्तदधीनसंकल्पादिकं तु प्रधानस्यास्तित्वे चेन्न ॥ संकल्पादेस्तनिर्याह कज्ञानसामानाधिकरण्यसंभवे तद्वैयधिकरण्यकल्पनाया अयुक्तत्वादत एव च श्रुतत्वादिति सूत्रमपि स्वदेसतसंगच्छते ॥ अत्र सूत्रे संकल्पात्मके क्षणाक्षिमज्ञानेन प्रधानव्युदास उक्तस्तत्र कंठोक्ते नैव तेनेति विशेषात् ॥ उक्तं च तत्र सूत्रभाष्ये स्वरादे नैव सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति श्रूयत इति ॥ ईक्षणज्ञानमेवेत्युक्तं तु तादृशसूत्रप्रयोजनवक्ष्यते ॥ न तु तत्तेज ऐक्षतेत्यादावीक्षतिगौण इत्यवश्यं वाच्यं ॥ तेजः प्रभृतीनामीक्षित्वस्य सिद्धांतिनाप्यनुपगमान् तथा च तत्प्रायपाठान्तदैक्षतेत्यादावपि ईक्षतिगौण इति युक्तमिति शंकां प्रत्याह ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ईक्षतिगौण इति चेन्न ॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य स आत्मा तत्त्वमसीत्यादावात्मशब्दस्यात्मतादात्म्यबोधकतृतीयायाश्च सत्यात् ॥ अयं भावः आत्म

शङ्कः स्वरूपपरश्चेतनपरश्चदृष्टः तत्र जीवेनात्मनेत्यत्र स्वरूपपर एव ग्राह्यः ॥ अन्यथा जीवशब्देनैव चेतनत्वाभे-
न आत्मपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ स्वरूपस्य च स संबंधस्थितत्वात् संबंधाकांक्षायां स यं देवतैस्तु तेति समभिप्राहता परदे-
वतैव संबंधितयान्येति ॥ तथा च यदि यं देवता जीवादत्यंतमिन्ना तदा जीवस्य तत्त्वरूपत्वमनुपपन्नं स्यात्स आ-
त्मैत्यत्र चेतनपरोधात्मशङ्कः परदेवतापरामर्शतिच्छङ्कसमानाधिकरणौ ह इयं तदिति न प्रधानस्य तेजः प्रभृतिस्व-
ष्ट्रदेवतात्मकत्वमिति ॥ न न्ययमात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण एव आत्मनः सर्वार्थकारित्वात् ॥ यथाराज्ञः सर्वार्थकारिणि
मृत्युमवत्यात्मशब्दो ममात्मा मद्रसेन इति शंकां करोति ॥ यद्वा स आत्मेत्यादावात्मशङ्कः स्वरूपबोधकः जीवेना-
त्मनेत्यत्रापि ममात्मा मित्रमित्यादाविवात्मशब्दो गौण इति शंकां निराकरोति ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥
अनेन जीवेतात्मनेत्यत्र यद्यपि नैतादृशार्थसंभवः प्रधानस्य जीवभोगापवर्गसाधकत्वेऽपि जीवस्य प्रधानार्थत्वा-
भावात् ॥ तथापि चेतन (G) केरमि विस्ववैश्वकर्षः ॥ इयं चेतन्यदुक्तं कर्ता मात्रं गमाध्य उपदिशिता ॥ अस्यात्मश-
ङ्कस्य चेतनपरत्वे वैयर्थ्यस्य दर्शितत्वात् ॥ अतएव भाष्ये एतत्सूत्रस्य स्वतंत्रहेतुपरतायामेव निर्भरो दर्शितः ॥
अतएव मिश्रैरप्युक्तं ॥ तन्निष्ठशङ्कस्य मोक्षोपदेशादिति शंकोत्तरत्वेन वा स्वातंत्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं
सूत्रमिति ॥ आचार्यवान्पुरुषो वेदतस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति ॥ तस्मिन् जगत्कारणे
सदात्मनि निष्ठा सैव्यधीर्यस्य तादृशस्य पुरुषस्य स्वरूपाच्छादकाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षोपदेशादिति च सूत्रा

र्थः ॥ तथा च तत्त्वमसीति जीवे प्रधानैक्यसंपत्त्युपदेशादतिनयुक्तं ॥ संपत्तेर्मोक्षफलकत्वासंभवादनान्यः पंथा
 इत्यादिश्रुतेरिति सूचितं ॥ विस्तरणत्वायमर्थो भाष्ये एवोपपादितः ॥ ननु सदात्मनिष्ठस्यापिमोक्षोपदेशो नायुक्तः
 स्थूलारुंधतीप्रदर्शनन्यायेन देहेन्द्रियादिव्यावृत्तिप्रदर्शनस्याचैतने प्रधानतादात्म्योपदेशास्यापि इतरव्यावृत्त
 स्वरूपनिश्चयद्वारामोक्षसाधनीभूतात्मज्ञानोपायतया प्रधाननिष्ठाया अपिमोक्षप्रयोजकतासंभवादिति शंका
 निरासायाह ॥ हेयत्वावचनाच्चेति ॥ भवेदेतदेवं यदि अरुंधतीदृष्ट्यै दर्शितस्य तारांतरस्येव सदात्मातिरिक्तं ज्ञे
 यमत्रोपदिष्टं स्यात् न चैतदस्ति ॥ तथा च सदात्मानमुपदिश्यैवोपक्रांतविद्योपदेशपरिसमापनात् सदात्मनिष्ठे
 यमोक्षहेतुरित्यवगमेनोक्तानुपपत्तिर्दुर्धरैवेति ॥ अत्र च शब्देन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः समुच्ची
 यते कार्यकारणयोरभेदेन प्रधानविज्ञानान्महदादिविशेषांतविज्ञानसंभवेपि चेतनस्य प्रधानकार्यत्वविरहा-
 त्तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानसंभवीति प्रतिज्ञाविरोधः स्वतंत्रप्रधानवादे सुस्थः अर्थादेयतास्थित्यत आह ॥ स्थाप्ययात्
 ॥ इतश्च प्रधानेनात्र प्रतिपाद्यते यत्रैतत्पुरुषः स्वपितिनामेत्यादिना सदात्मनि जीवस्याप्ययमिति पादनात् ॥ ल
 यौ हि स्थूलरूपप्रहाणेन कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानं न चैतज्जीवस्य प्रधाने संभवति ॥ न च यत्रैतत्पुरुषः स्वपि
 तिनामसता सौम्यतदा संपन्नो भवति स्वस्थपीतो भवति तस्मात् स्वपितीत्याचक्षत इत्यत्र स्वशब्देन जगत्कारणं
 सन्नोक्तं किंतु ब्रह्मैव ॥ तथा च जगत्कारणस्य प्रधानत्वेपि ब्रह्मणि जीवस्योपाधिकस्वरूपलयनूपाययवोधकत्व

मुक्तवाक्यस्य नानुपपन्नमिति शङ्क्यं ॥ स्वाप्ययस्य सत्संपत्तिहेतुत्वेन निर्देशो स त एव स्वत्वलाभात् ॥ अन्यत्र स
 त्वसंपत्तावन्यत्राप्ययस्य हेतुत्वासंभवात् ॥ कस्मिंश्चिद्देवांते प्रधानं तथापि विष्यतीति तत्राह ॥ गतिसामान्यात् ॥ स
 र्वेषु कारणवाक्येषु चेतनकारणत्वावगतेः एकरूपत्वान्न किमपि वेदांतवाक्यं प्रधानकारणतापरमित्यर्थः ॥ श्रुत
 त्वाच्च ॥ ब्रह्म प्रकृत्यस्य कारणं कारणाधिपाधिपदत्वाद्देवेतनस्यैव जगत्कारणतायाः श्रुतत्वादपि न प्रधानं जगत्कारण
 तया वेदांतप्रतिपाद्यमिति तदर्थः ॥ यत्तु चंद्रिकायां ॥ अन्येतु सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिकारणवाक्यं सांख्य
 दिसिद्धत्वाच्चेतनकारणानुवादाति प्राप्तेर्दक्षणेन चेतनकारणता प्रापकमिति सिद्धांत इत्याहुरित्यनेनास्मन्यतमनू
 द्य ॥ तत्र किं विशिष्टपरणामित्वमेतद्वाक्यबोध्यमिति सिद्धांत्यते यद्वा कर्तृत्वं बोध्यमिति किं वा शुद्धस्य भ्रमाधि
 ष्टानत्वं बोध्यत इति ॥ नाद्यद्वितीयौ ॥ विशिष्टे सदादिवाक्योक्तसत्त्वाद्ययोगात् ॥ पूर्वसूत्रे खंडसमन्ययस्यैव प्रति
 ज्ञातत्वेनात्राखंडस्यैव वक्तव्यत्वात् ॥ द्वितीयबोध्यधिकरण्येव ॥ ननु प्रधानपरिणामित्वप्राप्तेर्ब्रह्म कर्त्तृत्वमिति सिद्धां
 तोपुक्तः ॥ अतएव न तृतीयः प्रधानं परिणामीति प्राप्तेर्ब्रह्माधिष्ठानमित्यस्य व्यधिकरणात् ॥ कथंचिदवैश्वधिकर
 ण्येपि तदैक्षतसेयं देवतैक्षतनामनूपे व्याकरोदित्यादिकमप्युक्तं स्यात् ॥ तस्य लक्षणयाचिन्मात्रपरत्वे च सर्वमपि
 लक्षणया प्रधानपरं स्यात् ॥ सूत्रेर्दक्षतिरिति हेतूक्तिश्च न स्यात् ॥ न च तात्पर्याविषयेणेक्षणेन प्रधानस्य निरास
 इत्युक्तं ॥ अत्रेदं वक्तव्यं न केवलस्याकार्यकारणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं श

क्यमिति ॥ अपिच प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात् कारणत्वोपपत्तिर्भूदादिवन्तासंहतस्यैकात्मकस्य
 ब्रह्मण इति च पूर्वपक्षभाष्ये कर्तृत्वोपयोगिज्ञानवत्तायाः परिणामित्वोपयोगि सांशतायाश्च ब्रह्मण्यसंभवप्रद
 शनेन तस्य कर्तृत्वपुपादानत्वं च ह्ययमपि न संभवति प्रधाने तु न दुभयमप्युपपद्यत इति व्युत्पाद्यत इति व्युत्पाद्य
 कारणतया वेदांतप्रतिपाद्यं प्रधानमिति पूर्वपक्षपर्यवसाने रूते प्रधानं न कारणतया वेदांतप्रतिपाद्यमशङ्क
 त्वादिति स्थितं तः श्रीमद्भाष्यटीकादौ प्रदर्शितः ॥ कथमत्रैतेषां भावत्कविकल्पानां स्वयुत्थिकल्पितानामवकाशः ॥
 न च कारणतया वेदांतप्रतिपाद्यमुपहितं शुत्थं वा तवाभिमतमिति विकल्पो नायुक्तमिति वाच्यं ॥ उपहितशुत्थ
 योस्तादात्म्ये नोपहितेशुत्थधर्मसत्त्वाद्युपपत्त्या त्वदीयदूषणानवकाशात् ॥ न चोपहितमात्रं मन्मते मिथ्येति न
 मितव्यं वा क्या न्ययाधिकरणकस्य तदुपहितसत्यतायाविस्पष्टमुपपादनात् ॥ तथा हि ॥ एवं परमात्मनः शु
 त्थस्वभावाज्जीवानामात्यंतिकाभेदेऽप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपाधिभेदात् काल्पनिको जीवानां भेद इति टीकावि
 वरणावसरे उपहितस्य जीवतापक्षे ॥ यद्युपाधिविशिष्टस्य संसारो नाशितात्मनः तल्लक्षितस्य चेद्ब्रह्मा मुक्त्या त
 द्रूपमुच्यतामिति केशवोक्तं दूषणमनूद्य समाहितं ॥ यतो न विशेषणमविद्यानाप्युपलक्षणं किं तूपाधिः ॥ कः पु
 नरेषां भेदः ॥ उच्यते कार्यान्ययित्वेन भेदकं विशेषणं नैत्यपि योत्सहस्य ॥ कार्यान्ययित्वेन भेदकानामुपाधि
 तोपलक्षणता च स्थिता ॥ तत्र चायं विशेषः ॥ यावत्कार्यमवस्थाप्य भेदहेतोरुपाधिता ॥ कादाचित्कतया भेद

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

धीहेतु रूपलक्षणमिति ॥ नीलोत्तमानयेत्यत्र हि नैलं व्यावृत्तिप्रयुक्तानयनकार्यान्वयिसत् उत्सवं रक्ताद्याव
 वर्तयति ॥ अलक्तकाकाकोतु स्फटिकग्रहकार्ययोर्नान्वयेते ॥ अलक्तकं तु यावत्स्फटिका नयनमनुवर्तते ॥ काकस्तु
 नचैत्रग्रहगमनं यावदनुवर्तते ॥ तदिहाविद्यानविशेषणमिति न तन्नाशो जीवनाशः ॥ नचोपलक्षणमिति ब्रह्म
 णिनसंसारः ॥ यावत्संसारं त्वनुवर्तिष्यते तन्निवृत्तौ जीवः स्वं ब्रह्मभावमेव्यतीति ॥ अत्र यद्युपहितः उपाधिप्रयु
 क्तो ब्रह्मणो न्योमिष्यैव विशिष्टवत्तदैतस्याप्यविद्यानाशो नाश एव स्यादित्यविद्यायां विशेषणव्यावृत्तमुपाधित
 मंगीकृतमप्यकिंचित्करं स्यात्ततो नोपहितस्य मिथ्यात्वं भेदमात्रं तु तत्र कल्पितमित्येव सिद्धांतः ॥ एवं चोपहित-
 स्य जगत्कारणत्वावलंबनेन सिद्धांतेन कोपि दोषः ॥ पूर्वसूत्रेपि जगत्कारणत्वाद्युपलक्षिते अविद्याद्युपाधिविवि
 क्तजैवपारमार्थिकरूपे ब्रह्मशब्दमुख्यार्थे वेदांतसमन्वयउपपादितः ॥ उक्ते जीवस्य पारमार्थिकरूपे किंचिदुपहि
 तेपि न जगत्कारणता संभवतीति तु प्रधान एव ॥ तथा चोक्तसमन्वयोन संभवतीत्याशंका निरासा य सोपाधिके
 तस्मिन् जगत्कारणता त्रनिर्णयिते ॥ तथा च सति जगत्कारणत्वोपलक्षिते उक्तजीवरूपे पूर्वसूत्रोक्तः समन्वयः
 सिद्धो भवति ॥ इत्यमेव चोपहिते जगत्कारणतानिर्णयकन्यायां तरणामपि प्रकृतोपयोग इति न किंचिदनुपप
 न्नं ॥ एतेनेक्षणादिनूपहेत्वसिद्धिः शंकापि चंद्रिकोक्तानिरस्ता ॥ शुद्धाभिन्ने कल्पिततद्देदवत्युपहिते तत्सं
 भवात् ॥ नत्वेवं भाषांतरेण शुद्धे ब्रह्मण्येवोपाध्यवच्छेदेन जगत्कारणता स्वीकृता परं स्वानव्याप्यवृत्तिरित्ये

तावदेव पर्यवसितमिति चेत्किंचातः शुद्धं ब्रह्म न जगत्कारणमिति भावत्क प्रवादविरोध इति चेत् ॥ न ब्रह्मणि
 जगत्कारणत्वा नानवच्छिन्नवृत्तिकेति तदर्थान् ॥ न च तात्पर्यविषयत्वमीक्षणस्य चंद्रिकोक्तं साधु तत्रापांतर-
 तात्पर्योपगमात् ॥ न चात्र सदेवेत्यादिरास्य समन्ययोक्तिश्चेदानंदमयोभ्यासादिति वत्सदीक्षतेरिति सूत्रं स्यात्
 ॥ प्रधानस्य शाब्दत्वनिरासमात्रं चेदिदमधिकरणं तन्निरासके चतुर्थपादे स्यादिति चंद्रिकोक्तं दूषणमपि न साधु
 ॥ अशाब्दशब्दितं प्रधानं न जगत्कारणतया वेदांतप्रतिपाद्यमशाब्दत्वात् कारणत्वज्ञानाभावात् न रूपसत्त्वस्वातंत्र्यादिधर्मिनि-
 र्देशकवैदिकसहिद्यादिगतसदादिशाब्दप्रतिपाद्यत्वाभावरत्वादित्येकानुमानेनाभिहिते तदसित्थं सहिद्यायोपे-
 यजगत्कारणतया प्रतिपाद्यं प्रधानमित्यवगमादिति शंका निरासाय सहिद्यायां जगत्कारणतया प्रतिपाद्यमा-
 नं न प्रधानं ईक्षतेरिति ॥ पूर्वानुमानोक्तसामान्याभावसाधकविशेषाभावदूषणहेतुसाधकमनुमानमित्येतादृ-
 शानुमानदूषणस्य पिरसितसामान्याभावहेतोरिति किं न्यासेऽज्ञानात् ॥ ननु सदादिगतसदादिशाब्दप्रतिपाद्यत्व-
 रूपयत्किंचिद्विशेषाभावहेतुना कथं कारणतया वेदांतप्रतिपाद्यत्वाभावरूपसामान्याभावसिद्धिः प्रधान-
 स्य सहिद्यागततदादिशाब्दप्रतिपाद्यत्वे पिशाखांतरे कारणबोधकशाब्दप्रतिपाद्यत्वस्य प्रधाने संभवादिति
 शंक्यं ॥ उक्तशंकानिराकरणायैव गतिसामान्यादित्यनेन पूर्वनिरुक्तार्थकेण सामान्याभावसाधकविशेषा-
 भावकूटपर्यवसानस्यापेक्षितत्वात् ॥ ननु प्रधानं जगत्कारणतया वेदांतप्रतिपाद्यमशाब्दत्वादित्यस्य प्रथमा

नुमानस्याविवक्षाया मपि न क्षतिः ॥ सदेवेत्यादियाम्यप्रतिपाद्यं न प्रधानमिति प्रत्येकं समर्थनेनापि सम-
 न्वयविरोधिबाधशंका निराकरणेन समन्वयसिद्धेरिति चेन्न ॥ यतो लक्षणस्य त्रयो दोषाः ॥ अव्याप्तिरसंभ-
 वोतिव्याप्तिश्च ॥ न च तन्निरासं विना लक्षणपरिशुद्धिरित्यतिव्याप्तिनिरासाय कापि वेदांते प्रधानस्य न जगत्का-
 रणतया प्रतिपाद्यत्वमित्येवोच्योपपत्तिर्नीयः स च सदोक्षतेरिति विन्यासमात्रेण न निर्वहतीत्युक्तविन्यासादरः ॥
 तत्र च सहिद्यादीनां जगत्कारणतया प्रधानप्रतिपादकत्वसंभवाद्भुक्तसाध्यस्य बाधइति शंका सहिद्यायां ज-
 गत्कारणतया प्रतिपाद्यं न प्रधानमीक्षतेरित्यादिनानिरस्येते सहिद्यादिना तदप्रतिपादने पिशाखांतरे तथा
 प्रतिपादनं स्यादिति शंका तु गतिसामान्यादिति सूत्रेण ॥ नन्वेवं सहिद्यादिना प्रधानं न जगत्कारणतया प्रति-
 पाद्यमिति शंकानिरासे नैवातिव्याप्तिनिरासः संभवति शाखांतरे तत्प्रतिपादनस्यापि गतिसामान्यादित्य-
 नेन निरासादिति प्रधानं न तथा प्रतिपाद्यमशङ्क्यत्वादिति सामान्यप्रतिज्ञादिकं नानुसरणीयमिति चेन्न ॥ अ-
 त्रेवातिव्याप्तिशंकापि निरसनीयेति द्योतनाय तदावश्यकत्वादप्यथाऽसंभवशंके वा अनिरस्य तदिति भाप-
 न्तेः ॥ यथाचात्रातिव्याप्तिनिरासेपि स्वारस्यं तथोपरि दृष्टव्यम् ॥ अतिव्याप्तिनिरासकयुक्तिमिरेव फलतो
 ऽसंभवनिरासान्न तत्र पृथक्पृथक्त्वांतरेण भाष्यमिति यत्किंचिदेतत् ॥ यद्यपीक्षतेरित्यनेन बाधनिरासपद-
 सिद्धिनिरासोपि भवति तथापि समन्वयविरोधिनो बाधस्येदानीमवश्यं निरसनीयतया तन्निरासहेतुतया

साक्षात्पादत्रयी संगततया च सहिद्याविचारोऽत्रैव युक्तः प्रधानस्य क्वचित् वैदिकशब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि समन्वया
विरोधात् साक्षात्पादत्रयाः संगत्यभावाच्चातुमानिकाद्यधिकरणत्रयस्यतुरीये निवेशः ॥ अस्मिन्नधिकरणे अनु
मानसिद्धसावयवप्रधानपरत्वमेव वेदांतानां निरवयवब्रह्मपरत्वमिति सहिद्यामालंब्य समन्वयविरोधिजन्मा
दिसूत्रोक्तजगत्कारणत्वसाधकावेदांतानां प्रधाने सहिद्यास्वरस्य निरस्य ब्रह्मणित्यवस्थाप्य निराकृता त-
दुपोद्धृतया च गतिसामान्यं प्रतिज्ञातं तदेवानंदमयोऽस्यासादित्यादिभिः पत्यादिशब्देभ्यः इत्यंतैः सूत्रैः तत्तच्छं
कानिराकरणेन त्रिपाद्याव्यवस्थापितं पुनरपि दर्शितसामान्याभावसाधकमशब्दत्वलिंगमाक्षिप्य व्यवस्थाप्य
ते चतुर्थपादे तेन च प्रधानस्यापि क्वचित् कारणत्वप्रतिपादने जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणातिव्याक्तिशंकापि निराकृता
मप्यतीतिनास्मिन्नधिकरणे प्रधानस्याशब्दत्वनिरासमात्रमभिप्रेतमिति नैतस्य चतुर्थपादे निवेशापत्तिरिति दूष
णावकाशः ॥ अथ ईक्षते न शब्दमिति सूत्रविन्यासे न कथमुक्तानुमानद्वयत्वाभेदतिचेदित्थं ॥ तत्तु समन्वया
दिति सूत्रे तच्छब्दोजन्मादिसूत्रे यादृशं ब्रह्म निरूपितं तादृशं ब्रह्म परस्ततश्च जगत्कारणप्रतिपादकोऽपि भवति
तावन्मात्रार्थतयेहानुषज्यते ॥ यद्वा तत्रैव साध्यसमर्पकतया विभक्तिविपरिणामेन नुषिक्तस्य शास्त्रयोनिपद-
स्येहानुषंगः ॥ प्रधानमिति च पदमप्याहार्यं ॥ यद्वा अशब्दमिति पदमेव पक्षसमर्पकं सत्प्रावृत्त्या विपरिणामे
न हेतुसमर्पकं अशब्दमिति सांख्यपरिकल्पितानुमानगम्यमित्यर्थकं प्रधानस्यैव बोधकं ॥ तया च प्रधानं न कारणं

शास्त्राख्यो निवारणतया न वेदप्रतिपाद्यं अशङ्क्यादिति प्रथमानुमानलाभः ॥ सूत्राणामावृत्त्याविपरिणामादि
ना अनेकार्थत्वस्यालंकाररूपभावाविश्वतोमुखत्वादिसूत्रलक्षणाविदामनुमतत्वात् ॥ द्वितीयानुमाने शास्त्र
यो निपदात्विमक्तिविपरिणामेन सद्भिद्यादिवेशोपार्थकं शास्त्रपदमनुषंजनीयं ॥ तथाच शास्त्रं अशङ्कं प्रधा
नबोधकशङ्कभूयं ईक्षतेः कारणस्येक्षणात्मकचेतनत्वबोधकेक्षधातुसमन्वित्याहारविशेषादिति द्वितीयानुमा
नलाभः ॥ यद्वा अशङ्कं न शास्त्रयोनि अशङ्क्यात् इति प्रथमानुमाने बाधशंका निरासा योक्तरीत्या शास्त्रयोनि
॥ कारणत्वेन सद्भिद्या प्रतिपाद्यं ॥ नाशङ्कं ॥ न प्रधानमीक्षते रीक्षणमिति द्वितीयानुमानमाश्रयणीयं ॥ एतेनास्म
न्मते आनन्दमयोभ्यासादित्यादायानन्दमयस्तत्प्रसङ्गे वेत्यादिनूपेण विषयसमर्पणायानुषंजनीयस्य तत्पद
स्येह ॥ तदशङ्कं नेक्षते रित्युद्देश्यसमर्पकतया ऽन्ययः हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यं च तच्चतु अशङ्कं प्रधानं का
रणस्येक्षितृत्वादिति परः ॥ हेतुविधिवत्कृत्वा वेदसाध्यास्यस्योपपत्तिरिति शङ्क्यादिसूत्रपर्यायसिद्धिर्वाच्यमर्थम
प्याह तकारणपदस्य विमक्तिविपरिणामेनावृत्तिर्वैयर्थ्याधिकरण्यं च ॥ कारणमशङ्कं प्रधानं नेति कारणस्योद्देश्य
त्वे चाशङ्कं हित इति हेतूक्तस्याशङ्क्यकारणे असिद्धिरिति चन्द्रिकोक्तं दूषणं निरस्तं ॥ तन्मते उद्देश्यस
मर्पकतया ऽनुषंजनीयस्य तत्पदस्यान्वयवत्तन्मतेपि तच्च समन्वयादित्यत्र साध्यसमर्पकतया अनुषक्तस्य
शास्त्रयोनिपदस्यैवात्रानुषंगेणाशङ्कं न शास्त्रयोनि अशङ्क्यादिति योजनायामस्वारस्याभावात् ॥ अत्रानुमा

नेवाधशंका निरासायाश्च यणीये शास्त्रयोनिना शङ्कमीक्षते रित्ति योजनान्तरेष्वेवं ॥ अतएव न वैध्यधिकरण्य
 मपि शंकास्पदं ॥ परंतु पूर्वपक्षानुलोपेन द्वितीययोजनायां सामान्यवाचिशास्त्रपदं सहिद्यादिनूपशास्त्रविशो
 षपरमादर्तव्यमिति विशेषः ॥ श्रीमद्भाष्यमप्यत्रार्थस्वरसं ॥ तथाहि ॥ सांख्यपरिकल्पितं सांख्योन्नीतानुमान
 गम्यमित्यशङ्कपदलभ्यार्थकथनं जगत्कारणं शक्यं वेदांतेष्वपि तुमिति ॥ शास्त्रयोनिपदार्थकथनं ॥ अश
 ङ्कहितदि-त्यावृत्त्यापैदिकशङ्काप्रतिपाद्यत्वदूषहेतुकथनं ॥ कथमशङ्कत्वमिति चेत्तु साध्ययोर्द्वयोरप्या
 स्तेपः सहिद्यायां प्रधानस्य कारणत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वादिति हेतुरभिप्रायकः तत्रोत्तरमीक्षितृत्वश्रवणात्का
 रणस्येति ॥ अत्रापि कारणस्येत्यस्य सहिद्याकारणत्वेन प्रतिपाद्यस्येत्यर्थः ॥ एवं च शास्त्रयोनिपदमेवात्रोद्देश्य
 समर्पकं भवतीति न शङ्कांतराध्याहारगौरवं सप्रयोजनात्वाच्च न योजनानंतरानुसरणं दोषाय ॥ सूत्राणां हि वि
 श्वतोमुखत्वं गुणइति सूत्रलक्षणविदः ॥ पठंति च सारवहिन्यतोमुखमिति ॥ यदपि चंद्रिकायां हेतूकृतम
 वाच्यत्वं वा शङ्कवृत्तिमात्राविषयत्वं वा वेदासिद्धत्वं वा कारणत्वेन वेदासिद्धत्वं वा चेत्तुष्टयमपि ब्रह्मण एव
 ॥ त्वन्मते शास्त्रप्रतिपाद्यस्य शुद्धस्यावाच्यत्वात् अवाच्ये च वृत्त्यंतरायोगात् ॥ ननु प्रधानस्य सांख्यमते त-
 स्यवाच्यत्वात् कारणत्वेनैवाजा मिति श्रुतिसिद्धत्वाच्च ॥ त्वयापि त्रिगुणस्योपादानतया मायां तु प्रकृतिं विं
 दादिति श्रुतिसिद्धत्वांगीकाराच्च ॥ त्रिगुणस्यारमार्थिकत्वादावेव तव परं विवादः सांख्यानुमानगम्यत्व

पर्यवसितमशङ्कं च न वेदांतवेद्यत्वाभावसाधकं ॥ तथा सति तार्किकोत्प्रेक्षितानुमानगम्यत्वादीशस्यापि
तथात्वापातात् ॥ किंच त्वया भोक्तस्य प्रधानाशङ्क्यस्यैव साधनायै वैतदध्यायस्य तुरीये पादे अव्यक्ताजादिशङ्कानां
प्रधानपरत्वनिषेधेन सूक्ष्मशरीरादिपरत्वकथनपरमाद्याधिकरणत्रयमित्युद्घोष्यते तेनावगम्यते प्रधानस्य स
र्वथावेदाप्रतिपाद्यत्वं तवानुमतमिति ॥ एतेन स्वप्रधानतया वेदाप्रतिपाद्यत्वमशङ्क्यमिति निरस्तं ॥ एतदभिप्रेत्यै
व भाष्येन चाशङ्क्यमिदं तत्सिद्धमित्युक्तं ॥ अनुव्याख्याने च न ह्यशङ्क्यं प्रधाने अंगीकरोत्यसाविति ॥ किंचात्म
न ईक्षारूपस्य न स्वरूपेणोक्षितृत्वं अव्यक्तादिजडविशिष्टस्य तस्य तत्संभवे अव्यक्तस्याप्यात्माविवेकेनात्मवि
शिष्टस्य तत्स्यात् ॥ तन्निष्ठस्येत्याद्युत्तरसूत्रविरोधश्चेति दूषणमुक्तं तदप्यसत् ॥ ईशपरतंत्रस्याव्याकृत
स्य तत्त्वज्ञाननाशस्य वैदिकशङ्कावाच्यतायामन्यतसिद्धलेपि स्वातंत्र्यतत्त्वज्ञानानिवर्त्यत्वादिधर्मविशिष्ट
स्य तदुपलक्षितस्य वा विपुलात्वात्कदाचनैवैदिकशङ्कादुपायवाद्यादिप्राज्ञास्त्वप्युक्तं जगद्गुरुश्री ॥ परेण ता
दृशमवाच्यत्वं प्रधानेनांगीक्रियत इति परंप्रत्यसिद्धो हेतुरित्येव दत्त एवांगीकारमिष्यते प्रसाध्यांगकेनापि हे
तुना व्यापप्रयोगस्य बहुधा दर्शनात् ॥ ईक्षारूपस्याप्यात्मन ईक्षणाश्रयकल्पिताविद्यकभेदपदुपहिताभिन्नत्वे
नेक्षितृत्वमुक्तं प्राकृष्यमित्युक्तं ॥ अविद्याविषयत्वोपहितस्यापि सत्यतायाश्च ब्रह्मेत्यस्य प्रागुक्तत्वात् न तन्नि
ष्ठस्य मोक्षोपदेशानुपपत्तिः ॥ वाच्यवृत्त्या वैदिकशङ्काप्रतिपाद्यतापर्याप्त्यनधिकरणत्वदूपावाच्यताशास्त्रि

नोपि ब्रह्मणो लक्षणया वैदिकशब्दप्रतिपाद्यत्वमुपहितरूपेण वाच्यवृत्त्या तत्प्रतिपाद्यत्वं च संभवत्येवेति
 नतत्रोक्तमशङ्क्यं ॥ अत्र वाच्यस्य लक्ष्यत्वं न संभवतीत्यत्र यद्यवाच्यत्वं वाच्यवृत्तिविषयान्योन्याभापयत्वं तदा
 ब्रह्मण्यसिद्धिः तादृशोपहितान्योन्याभापशून्यत्वात् ॥ यथा कथंचिद्वाच्यलोपहितभेदश्चोपहितशुल्लयोर्भेदाभेदम
 तेऽनैकांतिकः लक्ष्यतया अभिमते घटलोपहिते वाच्यलोपहितभेदस्य तन्मते अभ्युपगमादप्रयोजकश्च विपक्षे-
 बाधकाभावात् ॥ ब्रह्मण्यवाच्यतासिद्ध्या तन्मात्रविषयकज्ञाने वाच्यवृत्तेः साक्षादपेक्षाराहित्यमात्रेण ॥ य
 द्वाशुल्लस्यावाच्यत्वमनौपाधिकवाच्यताराहित्यमेव ॥ न च तदौपाधिकवाच्यत्वाभ्युपगमे विरुध्यते इति नाश
 ह्यत्वं ब्रह्मण इति ॥ चतुष्टयमपि ब्रह्मण एवेति यदुक्तं तदसदेव ॥ एतेन गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्रात्मशब्दवा
 च्यत्वं हेतुश्चेदसिद्धिः तल्लक्ष्यत्वतस्त्यतिपाद्यत्वादिकंच प्रधानस्यापि ॥ किंच किमसायात्मशब्दश्चेतनपरः त्वनू
 पपरो वानाद्यश्चेतनत्वस्य ज्ञातृत्वरूपत्वेषु लक्ष्येषु ब्रह्मणितदभावात् विशिष्टे तत्त्वं भवेत् प्रधानस्यापि तत्संभवा-
 त्ज्ञानत्वद्वयत्वे त्वात्मशब्दस्य क्षितृत्वगौणमित्यत्रेव हेतुत्वेन गौणत्वाभावे हेतुत्वायोगात् ॥ नान्यः ॥ सर्वज्ञ
 त्वा सर्वज्ञत्वादित्वपरिवृत्त्यां शत्यागेन चिद्रूपेण जीयैक्यवत्तज्जडत्वादिविरुद्धां शत्यागेन सद्रूपेण प्रधानैक्य
 स्यापि संभवात् ॥ तन्निष्ठेति सूत्रेण तच्छब्दार्थः शुल्लो विशिष्टो वा ॥ नाद्यः ॥ तस्येक्षितृत्वायोगात् ॥ न द्वितीयः
 ॥ विशिष्टनिष्ठस्य साक्षात् मोक्षायोगात् पारंपर्ये तस्य प्रधाननिष्ठेयवाधादित्यादिकंचंद्रिकोक्तदूषणानिर-

स्तं ॥ श्रुत्य ब्रह्मणोऽप्युपहितात्मना वाच्यत्वांगीकारादवाच्यत्वसिद्धांतोपपत्तेरुक्तत्वात् प्रधानस्यात्मशब्द-
 स्यत्वमिति पाद्यत्वे विजीयैक्याभावात् आत्मशब्दादित्यनेनात्मशब्दात्मादात्म्यपोर्हयोरेव प्रधानव्यापक-
 ताया अभिप्रेतत्वात् ॥ तथा चोक्तमधिकरणमात्रायां ॥ आत्मशब्दात्मादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनीति ॥ उपहि-
 तब्रह्मणीक्षितृत्वाद्युपपत्तेरुक्तत्वात् तन्निष्ठेत्यत्राप्युपहितस्यैव तच्छब्देन परामर्शः तन्निष्ठा च तदीयकेव-
 नूपसाक्षात्कारवत्वमिति न कोपि दोषः ॥ न हि स्वतंत्र प्रधानीयश्रुत्यनूपसाक्षात्कारस्य साक्षान्नोक्षान्वयित्वं ना-
 न्यः पंथाविद्यते यनायेत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ प्रधानत्वविशिष्टेन तदुपलक्षितेन वानजीयैक्यं संभवति जडस्व-
 भावस्य प्रधानस्य जाड्यहानायोगात् तद्ग्राहने वा चे तन स्वभावात्तैव स्यात्तच्चैतन्यहाने चात्मस्वनूपस्य मोक्षस्या-
 पुरुषार्थत्वापत्तिः परमार्थतः प्रधानस्य ज्ञानानंदादिनूपत्येभाषांतरेण परं ब्रह्मैव सहिद्यादिनिखिलवेदांतवेद्यमित्या-
 यातमिति दिक् ॥ यच्च पूर्वपक्षगोणक्षणे प्रायपाठोऽद्य मोक्षगोणमिति शकानोपपन्ना ते ज्ञोपज्ञानाम-
 पि देवतात्वेन चेतनत्वादिति परोक्तदूषणं ॥ तदप्यसत्पूर्वतंत्रेशब्दस्यापि देवतात्वाभ्युपगमेन देवताशब्द-
 स्य न चेतनैकवाचित्वमिति तदभिप्रायात् ॥ यदप्यात्मानात्मविषेकस्य मोक्षहेतुत्वादनात्मज्ञानमपि मोक्ष-
 हेतुरिति जयतीर्योक्तं ॥ तदप्यसत् ॥ तमेवेति श्रुत्या तदन्याविषयकसाक्षात्कारस्यैव मोक्षसाधनत्वोक्तेः ॥
 तमेवैकं ज्ञानय आत्मानमन्यावाचोपि मुंचयेत्यादिकाः श्रुतयोप्यब्रह्मण्याः ॥ एतेन हेवत्वावचनादियसं

गतं सांख्ये नाहैतज्ज्ञानार्थं प्रधानोपदेशानभ्युपगमात्तदेयत्वावचनमन्वयार्थादावनेकांतिकं च उक्तं रोसरब्र-
 ह्मवचनं तत्र ज्ञापकमिति चेत् अत्रापि तथाविधज्ञापकसौलभ्यात्प्रतिज्ञाविरोधस्तु ब्रह्मवाद एव प्रधानस्य
 महदादिविशेषांत सर्वकार्यात्मकत्वात् मोक्षवर्गो न प्रधानात्मक इति चेत् न ब्रह्मणो जडात्मस्य संसर्गात्मक-
 योर्द्वयोरप्यभावात् ॥ स्वाप्ययोपि ब्रह्मण्यसिद्धः स्वापकाले जीधानां ब्रह्मेव याभावात्परिष्वंगस्य प्रधानाद्याप-
 र्त्तकत्वाच्च ॥ ब्रह्मविषयंगतिसामान्यं परस्यासिद्धमेव ॥ ईक्षणादिना तज्ज्ञापने प्रथमसूत्रेणैव गतार्थता ॥ अत-
 एव श्रुतत्वादित्यसिद्धंगतार्थं च गतिसामान्येनेति तदुक्तं निरभिप्रायमेव श्रुत्यात्म प्रतिपत्तयेच्छूलारुंधतीत्या-
 येन प्रधानोपदेश इति परोपद्याशंकेत तदा हेयत्वावचनं तन्निरासायोपन्यस्य तदित्युक्तौ संदर्भविरोधाभावा-
 त् ॥ अन्यथा अहैतिभिर्गोणस्यात्मनो मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वा नभ्युपगमेन गोणश्चेदिति शंकायास्तन्निरा-
 सस्य च तथाप्यसंगतः ॥ जगद्वाचित्वात्वाक्यान्ययादित्यधिकरणा यो र्यत्वेन जीवस्य मोक्षहेतुज्ञानविषयता-
 याः तैर्निराकृतत्वात् जैवंतात्त्विकरूपं तु ब्रह्म वेति अत्रापि तथाविधज्ञापकसौलभ्यादिति तु स्वशिष्यान्प्रत्येव
 कुमुचितं परंप्रतितादृशज्ञापकमप्रदर्शयत्कुमनौचित्यस्य स्पष्टत्वात् ॥ यत्तु अत्रापि चरमदृष्टांतैर्निहिते त-
 द्वास्त्यविजिज्ञाविति ब्रह्मज्ञानवचनमेव पूर्वोक्तस्याब्रह्मत्वज्ञापकं सुलभमिति जयतीर्थमिप्रायवर्णनं तदयुक्तं ॥
 चरमदृष्टांतैपिसमात्मा तत्त्वमसीति पूर्वोक्तस्यैवाभिधानेन तद्वा ना सूचनात्प्रतिज्ञाविरोधस्तु न ब्रह्मवादे ब्रह्म

ण एव निखिल जगत्तात्त्विकरूपतया तस्मिन् विज्ञाते जगतस्तत्त्वतो विज्ञातत्वस्य विज्ञातस्वीयतात्त्विकरूपक
 त्वरूपस्य निरंतरायत्तत्वात् यथा चैतत्तथा आरंभणाधिकरणे निरूपयिष्यते ॥ स्वाप्योपिनानुपपन्नः स्थूला
 वस्त्राप्रहाणेन सूक्ष्मरूपस्य अवस्थानं हि द्रव्यस्थलयदत्युच्यते भवति च जीवस्यापि जाग्रदृशायां स्थूलरूपेण प
 रिणतमनोरूपोपाधिवशात् विश्वात्मना स्थितस्य स्वापदृशायां तत्प्रहाणेन सूक्ष्मे ब्रह्मणि प्राज्ञरूपेणावस्था
 नंगतिसामान्यादित्यस्यैव व्यर्थं तु न शक्यं शंकं ॥ प्रसिद्धशाखास्वरूपकारणावस्थाना मात्मादिश्रुतिस्मृतिभिरंगैरेतद
 ध्यायेव स्वयमाणा न्यायैश्च प्रधानपरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेऽप्यप्रसिद्धशाखासु केवांचिद्वाक्यानामुक्तश्रुतिलिङ्गैश्च न्या
 नामचेतनप्रधानादिश्रुतिलिङ्गवतां च संभावितत्वेन ततः प्रधानस्यापिकारणतासिद्धिः कुतो न स्यादिति शंका
 यां नेदमुपपद्यते क्वचिदहेतुब्रह्मणोजगत्कारणतां क्वचिच्च स्वतंत्रप्रधानकारणतां चाभिदधतः शास्त्रस्य वि
 प्रतिषेधेनाप्रामाण्यापातात् ॥ न चाप्रसिद्धसंभावेनामात्रेण प्रसिद्धस्यान्यथा मयैव युक्तमिति प्रयोजनस्यातिसू
 रत्वात् ॥ भाष्यमप्येतमेवार्थमनुगृह्णाति ॥ भगवता भाष्यकारेण ॥ यदितार्किकसमयइव वेदांतेष्वपि विभि
 न्नकारणावगतिरभविष्यदित्यादिना प्रसिद्धशाखासु न क्वापि स्वतंत्रप्रधानकारणतोक्तिरित्युपपाद्यमहच्च
 प्रामाण्यकारणमेतद्देदांतवाक्यानामित्यादिना प्रसिद्धासु स्वतंत्रप्रधानकारणतोक्ति संभावनानिरस्ता ॥ ग
 तिसामान्यस्य प्रामाण्यव्यापकत्वात् विप्रतिषेधे अप्रामाण्यपक्षे रिति तूचनायैव हि गतिसामान्यस्य प्रामा-

ण्यव्यापकता नू पंभा मा ण्य कारणत्वमुक्तमिति नापिश्रु तत्वाच्चेत्यस्यैवैव्यर्थं ॥ संभाव्येताप्यसाधारणश्रुत्या
 घभावात्सद्विद्यायाः प्रधानादिपरत्वंश्वेतान्तरनारायणाद्युपनिषत्सु ईशाननारायणादिशब्दानामुप
 हिते ब्रह्मणि नू दानामात्मादिश्रुतिवदनाशंस्यान्यपरताकानां तथाविधानां कालकालत्यादिलिङ्गानां च सत्ये
 न सर्वथा तस्य शंकि तुम शक्यत्वादिति कैमुतिकन्यायेनाच्चेतनकारणतानिरासार्थत्वात् ॥ तमीशानं वरुदेवमी
 ष्यं निचाये मंशांति मत्यंतमेति क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षराक्षराशीशते देव एक इति मंत्रोपात्तस्यैव परब्रह्मण
 सकारणमिति मंत्रे प्रतिपादनात् ॥ एको ह वै नारायण आसीदित्यब्रह्मि नारायणशब्दः संज्ञायां निष्पन्नः श्रूयते
 किंच जगत्कारणं परिणामि प्रकृत्याख्यं मूलकारणस्य श्रुत्यं रेचेतने शितव्यत्वश्रवणादपि न स्वातंत्र्यप्रधानस्य-
 जगत्कारणत्वमित्यप्यत्र विवक्षितं ॥ अतएव भाष्ये स्वशब्देनैव सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमित्यत्रेश्वरशब्दः सं-
 कोचकाभावेन निखिलचिदचिदीश्वरत्वबोधक उपपात्तः ॥ एवं प्रधानकारणतानि सुसुवृत्तज्ञादिसूत्रे सामान्य-
 तोनिरस्तं जीवस्य जगत्कारणत्वमपि प्रधानकारणतानिरासप्रसंगे लक्षणदोषता सामान्यान्निरसनीयेत्येतद-
 र्थमप्येतत्सूत्रं ॥ अतएव भगवता भाष्यकारेण सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चित् जनितान चाधिप इति मं-
 त्रोक्तः तमीशानं जः कालकालः क्षराक्षराशीशत इत्यादिकं सर्वज्ञेश्वरं प्रकृत्येत्यनेनाभिधा यो दाहृतमिति न किंचि-
 देतत् ॥ आनंदतीर्थीयास्तु ॥ अस्मिन्नधिकरणे पूर्वसूत्रसंज्ञाद्वार्थस्य वचनवृत्त्या कृत्स्नवैदिकशब्दप्रतिप

द्यत्वस्य समर्थनात् शास्त्रेण पूर्वाधिकरणेन च संगतिः ॥ तत्राशङ्क्यमस्पर्शयितो वाचो निवर्तत इति श्रुत्या ब्रह्म
 णो वाच्यत्वनिषेधात् कथमुक्तलक्षणाः समन्वय इति प्राप्ते स एतस्मात् जीवपनात् परात् परं पुरिशयं पुरुष
 मीक्षत इत्यादौ ब्रह्मण ईक्षणकर्मत्वश्रवणादीक्षणास्य प्रत्यक्षादिना संभवेऽपि ब्रह्मण औपनिषदत्वात् प्रत्य
 क्षाद्यपेक्षतया श्रुतेक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या तस्य वाच्यत्वमावश्यकं ॥ तथा च तत् ब्रह्म नाशङ्क्यं अवाच्यं न
 किंतु वाच्यं ईक्षणकर्मत्वादिति सूत्रार्थः ॥ उक्तश्रुताववाच्यत्वव्यपदेशाश्च साकल्येना गोचरताविषयः अप्र-
 सिद्धत्वविषयो वा ॥ संप्राणो प्रासको जीवः जीवोत्तमाद्विरण्यगभित्तदुपदेशादित्यर्थः ॥ परमं पुरुषं पश्य
 ति परोक्षतया ब्रह्मविज्ञाया परोक्षतो जानीयादिति ब्रह्मण ईक्षणकर्मत्वबोधकोक्तश्रुतेरर्थः ॥ न च गौण आ-
 त्मा जीव एवोक्तश्रुता वीक्षणीयत्वेनोक्त इति शङ्क्यं निगुणवाच्यात्मा शङ्क्यत्वन्येवात्मानं पश्येदित्यत्रेक्षणी-
 येश्रवणात् ॥ आत्मशङ्क्यनिगुणवाचिना चैवैव ब्रह्मणो धूपे आत्मा चैव नात्मा चैव ब्रह्म आत्मा स नित्यः सु-
 त्थः केवलो निगुणश्च अथ यो नीदृशः स नात्मा इति तवल्कारब्रह्मणसि स्था ॥ नापि गौणात्मानिष्ठस्य मोक्षोप-
 देशो युक्तः यस्यानुवितः प्रतिबुध्य आत्मा अस्मिन् संक्षोभे गहने प्रविष्टः स विवर्कतः सहि सर्वस्य कर्तृत्वस्य
 लोकः स उलोक एव इति श्रुत्या निगुणात्मज्ञानादेव मोक्षोक्तेः ॥ निगुणत्वं च प्राकृतसत्त्वादिगुणशून्यत्वं ॥ सर्व-
 कर्तृत्वात् स वायु कर्तृत्वसर्वज्ञोऽस्मिन् देहगुहास्थाने प्रविष्ट आत्मा येनोपासकेन ज्ञातो भवति तस्योपासकस्य स ए

वविष्णुलोकोभवतीत्युक्तश्रुतेरर्थः ॥ तथाचोक्तं श्रुतिबोधितगुणानिवृत्तिरूपमोक्षस्य गुणवद्गौणात्मविज्ञानादु-
 पदेशोनयुक्त इति भावः ॥ तमेवैकं ज्ञानयात्मानमिति श्रुतावस्यात्मनो हेयत्ववचनाच्च नात्मशब्दः गौणात्म-
 परस्तथासतितस्य हेयत्वप्रसंगात् अन्यावाचोविमुच्येति गौणात्मनः हेयत्वोक्तेः ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्य-
 ते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुत्यानिर्गुणस्य पूर्णस्यैवात्मनः स्वात्मनिलयप्रतिपादनाच्च नि-
 र्गुणस्यैवात्मशब्दाच्च त्वं ॥ अदोमूलरूपं पूर्णमिदमवधारस्त्वं पूर्णसृष्टिकावे पूर्णात्मूलरूपात्तुद्विच्यते प्र-
 लये च पूर्णस्य स्वस्य पूर्णमवताररूपं स्वीकृत्यैकीभूय मूलरूपमन्यत्रालीनं स्वयमवशिष्यत इत्युक्तश्रुतेरर्थः
 नन्वस्त्वेवं निर्गुणस्य वाच्यत्वोपपत्त्या युक्तं तस्य कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वं तच्च प्रसिद्धशाखासूपक्रमादिवि-
 चारैः अस्तु ब्रह्मणः कारणत्वेन प्रतिपाद्यत्वं अप्रसिद्धशाखानुपुनरन्योपिकारणतयोच्यतात्तासामानं त्या-
 दिति शङ्क्यं ॥ सर्वेषां युक्तयः सप्रमाणाः ब्रह्मज्ञानं परमं तेन मेव प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चित् इत्यादि
 श्रुतावेव गतिसामान्योक्तेः ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वलोका-
 धिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतौ निर्गुणस्य श्रुतत्वाच्च ब्रह्मणा वाच्यं किंतु वाच्यं ॥ एकः प्रधानः स-
 र्वभूतेषु गुप्ततया वस्थितः न केवलं भूतेषु सर्वव्यापी च न सर्वेषु भूतेषु स्थितिमात्रं सर्वभूतान्तर्यामी च अध्यक्षो-
 धिपतिः सर्वभूतानामाश्रयः सर्वसाक्षादीक्षत इति सर्वसाक्षी चेताज्ञानरूपकेवलः जडामिश्रः निर्गुणः सत्त्वादि-

गुणहीनः इति श्रुतेरर्थ इति रीत्याधिकरणयोजनामाहुः ॥ तत्रेदंचित्यने ॥ यतो जातिगुणादिप्रवृत्तिनि-
 भिन्नशून्यत्वात् केवल आत्मा शब्दावाच्य इति हि अद्वैतिभिर्ब्रह्मादिभिरुच्यते न तु गुणवतोऽपि तथात्वं ॥ तथा चो-
 क्तं ॥ दृष्टा गुणक्रियाजातिसंबंधाः शब्दहेतवः ॥ नात्मन्यन्यतमो ह्येवं तेनात्मानमभिधीयत इति ॥ त्वया तु जिज्ञास्यत्वेन
 प्रतिज्ञातं गुणपूर्णं ब्रह्म गुणपूर्तिश्च जन्मादिसूत्रेण व्यवस्थापिता तत्र शास्त्रयोनित्वसूत्रेण शास्त्रं प्रमाणमुक्तं
 शिवादावतिव्याप्तिश्च निराकृतानि धर्मकस्यात्मनो वार्तापिनत्वया प्रस्तुता प्रत्युत तस्याद्यसूत्र एव जिज्ञास्यत्वा
 संभवो वर्णितः ॥ तदिदं सर्वंचंद्रिकायामनुदितमस्मिन्नेवाधिकरणे प्रथमतः आद्यसूत्रे ब्रह्मशब्देन जीवादिव्या
 वर्तकगुणपूर्तिं सूचयित्वा द्वितीये तस्य गुणपूर्तिसिद्ध्यै जीवपरतानिरासाद्य कारणां जिज्ञास्य ब्रह्मलक्षणा
 त्वेनोक्ता तृतीये गुणपूर्ति कारणतयोरतिव्याप्तिपरिहाराय तत्र शास्त्रं प्रमाणीकृत्य तयोश्चतुर्थे विष्णुमात्रनि
 ष्टत्वा यशास्त्रस्यान्यपरतानिषिध्य सर्वशास्त्रस्य सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणपूर्तिसिद्ध्यै वचनवृत्त्या सर्व
 शास्त्रनात्पर्यविषयतांच संश्लार्थस्य वाच्यत्वस्य कार्त्तव्यस्य चेहाक्षिप्य समाधानादनंतरसंगतिरिति ॥ एवं स
 निकथमकस्मात्सिद्धांत्यनमिमतार्थे अवाच्यत्वशंकया समन्वय आक्षिप्यते इति उक्तं सर्वमयुक्तमिति ॥ ननु जि
 ज्ञास्यस्यावाच्यत्वात् न हि सविशेषत्वे अशब्दमित्यादिका श्रुतिरूपपद्यत इत्याक्षेपसंगतिरिति चेन्न ॥ तथा सति
 निर्विशेषत्वनिषेध एव ब्रह्मण्यवस्थापनीयः न तु तदुपजीवकावाच्यत्वादिनिषेधः ॥ संतिचाशब्दमस्पर्शय

तो वाचो निवर्तत इति ज्ञवाच्यत्व प्रतिपादका इव साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिकाः श्रुतयः निर्विशेषत्व
 बोधकतया संभाव्यमानाः तुल्यश्च निर्विशेषे विचाराक्षेपः तत्र ज्ञाता ज्ञात रूपद्वयाभावात् ॥ किंच तत्पूर्वपक्षी
 शास्त्रं जगत्कारणत्वेन किंचित् प्रतिपादयतीति मन्यते न वा आद्येऽपि यतो वाचो निवर्तत इत्यादि श्रुतयस्तत्
 रा इति मन्यते आहोस्विदन्यपरा इति मन्यते तत्र नाद्ये आद्यः ॥ परस्परविरोधेन श्रुत्योरन्यतरा प्राप्ताप्यप्रसंगा
 त्प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे अवाच्यत्वशंकाया अनुदयात् ॥ नाद्ये द्वितीयः ॥ कारणादन्यस्यावाच्यत्वेऽपि कारण
 जिज्ञासा समन्वयादेराक्षेपायोगात् ॥ न द्वितीयः ॥ यतो वेत्यादि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ॥ यदि च शास्त्रप्रामा
 ण्यमपि पूर्वपक्षिणो नानुमतं ॥ किंतु अशङ्क्यत्वश्रुत्यादरे कारणत्वानुपपत्तिः कारणत्वश्रुत्यादरे अशङ्क्यत्वानु
 पपत्तिरितिकथंचित् सिद्धांताक्षेप एव पूर्वपक्षशरीरमभिमतमित्युच्यते ॥ तदापि शास्त्रारंभस्य शास्त्रप्रामा
 ण्योपजीव्यत्वात्तद्विरोधेन पूर्वपक्षानौचित्यं दुर्गारमभिहितं चेत्तत्तत्शास्त्रयोनिव्याधिकरणेत्यदीयतदधिकरण
 यपूर्वपक्षानौचित्य प्रतिपादनप्रसंगे विस्तरेणास्माभिः ॥ तथोक्ता वपीक्षणीयत्वेन तादृशपूर्वपक्षनिरासा सं
 भवश्च दुर्गारः ईक्षणीयत्वश्रुत्यादेरादरे अशङ्क्यत्वानुपपत्तितादवस्थ्यात् ॥ ईक्षणीयत्वं बलवत्त्वलवता च दुर्बल
 मशङ्क्यत्वमन्यथानेयमित्यभिप्राय इति चेत् ॥ बलवता अशङ्क्यत्वेन दुर्बलमीक्षणीयत्वं लक्षणादिनान्यथानेय-
 मित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ॥ किंचेक्षणीयत्वमेव बलवदिति वदता किंतु लक्षमिति वक्तव्यं वाच्यत्वाविनाभा-

रिहारात् इन्द्राव्यक्तादिशब्दानां प्रथमचतुर्थपादीयानां लोकप्रसिद्ध्यादिविरोधेन ब्रह्मणि वृत्त्यादेः पूर्वपक्ष्यनभिमत
 त्वाविशेषात् ॥ नच प्रथमपादीये लोकप्रसिद्ध्युपहंभकश्रुत्यत्यन्तचतुर्थपादीयेतदाधि-
 क्यमिति वैजात्यं शंकि तुं शक्यं
 तथापि लोकप्रसिद्ध्यविशेषप्रयुक्ता वैलक्षण्येन सांकर्यापरिहारात् ॥ नचेंद्रादिशब्दे इन्द्रादिस्वरूपे लोकप्रसिद्धिः अव्यक्तादिशब्दे
 अव्यक्तादिस्वरूपे लोकप्रसिद्धिः सहकारिण्यवरत्वादिलिङ्ग इत्यतो वैलक्षण्यं शंस्यं ॥ इन्द्रादिशब्द इवाव्यक्तन्योतिर्ब्रा-
 ह्मणादिशब्देऽपि अव्यक्तादिस्वरूपे लोकप्रसिद्धिः सत्त्वात् सर्वगतत्वादिलिङ्गे लोकप्रसिद्ध्युपहंभकादित्यादिशब्दा-
 तादित्यस्वरूपे लोकप्रसिद्धेरिवावरत्वादिलिङ्गगतलोकप्रसिद्धेरपि अव्यक्तादिशब्दानां तत्तत्स्वरूपे लोकप्रसिद्धि-
 साधकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् इन्द्रादिशब्देऽपि लोकप्रसिद्ध्या उपहंभकश्रुत्याधिक्यसंभवाच्च ॥ अथास्तु श्रुत्युपहंभकतौ
 ल्यं तथापि श्रुतिगतप्राबल्यमधिकमव्यक्तादिशब्देनेन्द्रादिशब्देतच्च लक्षणैव विवक्षितं ॥ तथाचोक्तं चंद्रिकायां तच्च श्रु-
 त्यादिकंचतुर्थपादीयश्रुत्यादिचैव प्रथमपादीयश्रुत्यादेः प्राबल्याहं प्रवृत्तिमिति तस्य तदधीनत्वादिना ब्रह्मणि शब्दस्य पर-
 ममुख्यत्वेऽपि तस्य शब्दस्य तद्युक्तवाक्यस्य वा अपरममुख्यवृत्त्या अन्यपरत्वं विना अनुपपद्यमानत्वं नत्वा पाततो
 ब्रह्मण्यसंभवमात्रं नापि सर्वथा असंभवः येन सिद्धो ता नुदयः स्यात् तच्चास्य व्यक्तादिशब्दे तद्युक्तवाक्ये च अन्यथा व-
 रत्वादिलिङ्गविरोधात् इन्द्रादिशब्देषु तन्नास्तीति न सांकर्यमिति ॥ तदप्यसत् अव्यक्तादिशब्देऽप्यवरत्वादिलिङ्गानां
 मिन्द्रादिशब्देऽपि पूर्वपक्ष्योक्तलिङ्गानां तत्तदसाधारणानां सत्त्वेन तदविरोधायापरममुख्यवृत्त्यवश्यंभावतौ त्यासदुप-

हूमितिगुरुतरसूत्रविन्यासः परमतेनिरभिप्राय एव ॥ यत्तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थविधारणमित्युक्तेः
 प्रतिपक्षनिराकरणस्यापि कर्तव्यत्वेनोक्तविन्यासादर इति तदसत् ॥ वाच्यत्वस्योपपादनेपि प्रतिपक्षावा-
 च्यत्वस्य प्रतिक्षेपत्वाभात्स्वपक्षसाधनमुखेन परपक्षप्रतिक्षेपसंभवे तद्विपरीतरीत्यनुसरणस्यापुक्तत्वा-
 च्छ ॥ किंचात्रावाच्यत्वव्यवच्छेद एव विवक्षितश्चेत्तर्हि असंदेहाय यतो वाचो निवर्तत इति श्रुत्यैकार्थ्यापचना-
 वाच्यमित्येव सूत्रकारो ब्रूयात् ॥ न च तथा सूत्रेण अशहूमिति श्रुत्यैकार्थ्याभास इत्येकतरानुगमे कर्तव्ये वि-
 निगमकाभावात् अशहूमिति विन्यासः श्रुंशुपाचोद्यन्यायान्न दुष्यतीति वाच्यं ॥ अशहूमस्पर्शमनूपमव्य-
 यमित्यादि श्रुतौ स्पर्शादिगुणप्रायपाठात् अशहूमित्यस्य शहू रूपगुणनिषेधपरताया एव स्वरसतः प्रतीते-
 रवाच्यत्वनूपविपक्षबोधकत्वाभावात् तदनुगमानावश्यकत्वात् ॥ नास्ति शहो वाच्यतया यस्मिन्निति श्रु-
 तत्वा शहो वाच्यत्वस्यापि फलतस्तदर्थता संभवतीति चेत्तथापि श्रुतिसूत्रयोरशहूमित्यनेन शहू गुणभू-
 न्यं शहो वाच्यं वोक्तमिति संशयः ॥ यथा शहोमिति सूत्रेणैव न ततो वाच्यत्वनिर्णय इत्यसंदेहाय नावाच्य-
 मिति सूत्रेण एव विनिगमकसौलभ्यात् ॥ अशहूमिति साधारणा दपि शहो तद्व्याख्यानतोऽवाच्यत्वनूप-
 यिशेषार्थप्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ किमनेन व्याख्यानसापेक्षेण तथापि सूत्रेण न कंठतोऽवाच्यशहू एव कुतो-
 नप्रयुक्त इति न किंचिदेतत् ॥ किंच यतो वाचो निवर्तत इत्येव वाच्यत्वबोधकश्रुतिहेतुका वाच्यत्वपूर्वपक्षोऽप्युक्त-

1196611

पइतिचेत् उक्त प्रकारेणोक्षणीयत्वादेरन्यथाप्युपपत्तेस्तत्र वाच्यत्वाविनाभावानिर्णयात् ॥ कारणत्वादेरपि
 वाच्यत्वाविनाभावेनयतोवेत्यादिश्रुतिप्रमाणकेनावश्यमुपन्यस्येनबलवतास्योत्थानसमयंवावाच्यत्वशं
 कानिरासेनकाशहमित्यवाच्यत्वशंकयाकारणत्वप्रतिक्षेपावकाशः ॥ नहिकारणमप्यवाच्यमितिशंकितं
 शक्यंतथासतिअवाच्यत्वेनकारणत्वाक्षेपायोगात् ॥ उक्तंचतत्त्वप्रकाशिकायांपूर्वपक्षावसरेनब्रह्मणःशास्त्र
 मुख्यार्थत्वमुपपद्यतेयतस्तत्त्वतोवाचेतिश्रुतेःशब्दावाच्यंनह्यवाच्यस्यशास्त्रमुख्यार्थतासंभवतिअतो नका
 रणत्वशास्त्रोक्तंतस्येतिभावइति ॥ कारणत्वस्योक्तरीत्यावाच्यत्वाविनाभावेच्छितेशास्त्रमुख्यार्थस्यैवकारण
 ताधौव्यात् ॥ अथोच्येतामुख्यार्थस्यापिकारणत्वमस्तुव्यभिचारशंकायामविनाभावानिर्णयात्नकारणत्वेना
 वाच्यत्वशंकानिरासः ईक्षणीयत्वस्यवाच्यत्वव्यभिचारित्वशंकानसंभवतिविषक्षेहेतूच्छित्तिप्रसंगनूपप्र
 तिकूलतर्कसंभवादितिशास्त्रमुख्यार्थस्यनकारणतासंभवइतिसमन्वयाद्यक्षेपोनिराबाधइतितदपिन ॥
 पद्यादीक्षणीयंतनह्यमितिसहचारदर्शनेत्त्वद्यत्कारणंतत्तह्यमितिअदृष्टव्यभिचारेसहचारदर्शने
 सतिईक्षणीयत्वेवाच्यत्वाविनाभावोनिर्णयितेनकारणत्वेइत्यस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ ननूक्तस्तर्कसब्दा
 यः सत्यमुक्तः विमृश्यतुनोक्तः अवाच्यत्वोपगमेईक्षणीयत्वोच्छेदहेत्वभावात् व्याप्यव्यापकभावस्याद्याप्यसि
 हः ॥ नन्यौपनिषदस्यब्रह्मणः ईक्षणीयत्वंनानंतरप्राप्तंशब्दश्चशक्त्यभावान्नप्रत्याघनक्षमस्त

याच्चावाच्यत्वोपगमे सामान्यभावर्यवसे [REDACTED] र्थमीक्षणमुच्छिद्यत इत्यस्ति तर्केन तथा कारणत्वप
क्षइति चेन्न अवाच्यत्वस्य परैः प्रवृत्तिनिमित्ता [REDACTED] सुखे वाच्यपगमात् सत्कारणत्वे अवाच्यत्वात्पुप
गमायोगाद्विपक्षे कारणत्वोच्छितिरूपतर्कस्य तथापि सांभ्राज्यात् ॥ नहि कारणमवाच्यमिति कश्चिदभ्युपैति
तस्मात्कारणतया प्रतिपन्ने ब्रह्मण्यवाच्यत्वमशक्यशकं परमुक्तश्रुतेर्गतिरेव वाच्येत्यवशिष्यते साच
सूत्ररुतानैव सूत्रेति यदपश्यं सूत्रणीयं तन्ना सूत्रितं यस्या सूत्रणेपि प्रकृतनिर्वाहस्तत्सूत्रितमिति स्प
ष्टीकृतं परेण स्वस्या पूर्वमीमांसकत्वं ॥ भगवतो ब्रह्मण अनंतगुणत्वेन साकल्येनागोचरत्व नूपाप्रसि
धत्वपरतयोक्तश्रुतेर्गतिरिति परोक्तं चिंत्यमेव ॥ अशङ्कमित्यत्र समवायेन वाच्यत्वसंबंधेन वा शङ्क
न्यमशङ्कपदार्थस्तथा च श्रूयमाणशङ्कावाच्यत्व नूपपर्यवसितार्थे वापकाभावेन तं परित्यज्योक्ताश्रुता
र्थपरत्वकल्पनाया अ(C) Karnatak Samaskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar
स्तत्समाप्तिव्याहृतादशङ्कमित्यस्मात्समवायेन शङ्कान्यमेवाशङ्कशङ्कार्थः न तु वाच्यतासंबंधेन शङ्कान्यं
शङ्कावाच्यत्वपर्यवसितमिति शंस्यं ॥ अस्पर्शमित्यादौ वाच्यत्वसंबंधेन स्पर्शवत्त्वाद्यप्रसक्त्या समवा
येनेव वाच्यतासंबंधेन स्पर्शाद्यनिषेधेपियेन येन संबंधेन यत्र पद्यत्वं सक्तं तेन तेन संबंधेन तत्र तत्त
निषेधस्याकांक्षितत्वेनोपहितनूपेण शुद्धब्रह्मणिसमवायेनेव वाच्यतयापिशङ्कपत्वप्रसक्त्या तेन

संबंधेन शङ्काभावाप्यपि विनिर्गमकाभावेनाशङ्कशङ्कार्थतायाः सुवचत्वात् ॥ नचाशङ्कमिति शङ्कबोध्यं
ब्रह्मणि शङ्कनिषेधे व्याघात इति शङ्क्यं शक्त्या शङ्कनिषेधेऽपि लक्षणाया अवाच्यशङ्कबोध्यत्वपदशङ्का
शङ्कबोध्यत्वांगीकारेण व्याघाताभावात् ॥ नन्वावाच्यशङ्केनोच्यते चेत्वाच्यत्वप्रसंगः लक्ष्यते चेदवाच्य-
पदस्य समासतया अवयवशक्त्यतिरिक्ततच्छेदभावेन तन्मुख्यार्थाभावान्न लक्षणा संभवतीति चेन्न
॥ वाच्यभेदरूपतन्मुख्यार्थाभावेऽपि न ब्रह्मसमिप्यव्याहृतवाच्यशङ्केन वाच्यभेदोपहितब्रह्मोपस्थित्या तद्वा-
रा अवाच्यशङ्कस्य शुल्बस्वरूपे लक्षणयैव पर्यवसानात् ॥ नहि स्वशक्त्यसंबंध एव लक्षणा अर्थवादया क्येषु
तदसंभवात् किंतु स्वबोध्यसंबंध एव तथा सति अवाच्यपदबोध्यब्रह्मस्वरूपवाच्यभेदोपहितसंबंधस्य शुल्ब
ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् न लक्ष्यत्वोपपत्तिः ॥ नचावाच्यभेदोपहितं नावाच्यशङ्कप्रतिपाद्यं तस्य तदादिपदवाच्य-
त्वादिति शङ्क्यं ॥ तदादिशङ्कस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितघटत्वादिविशिष्ट एव शक्तत्वात् वा-
च्यभेदस्वरूपस्यापि ब्रह्मणा वाच्यभेदत्वादिशङ्कपणा वाच्यत्वोपपत्तिः ॥ एवमिदं शङ्कपदपि बोध्यं वाच-
काखण्डगंगादिपदेऽप्येव मुख्यार्थस्मृतेरेव लक्ष्यार्थस्मारकत्वात्तेष्वेव लक्षणायां मुख्यार्थावश्यं भावो न समासा
दिपदेऽप्यपीत्यादिकमाकरे स्पष्टं ॥ यत्तु चंद्रिकायां अशङ्कमिति श्रुतौ अशङ्कमिति शङ्कवाच्यतापि निषिध्य
ते चेत्तसंगाशङ्कावाच्यस्य गंगात्वाभाववत् अशङ्कशङ्कावाच्यस्याशङ्कत्वाभावः स्यात् न निषेधते चेदशङ्क

मिति शङ्कवाच्यस्यादिति अशङ्कमिति श्रुतेरवाच्यत्वनूपमप्युपमाणार्थपरत्वे वाधकमुक्तं ॥ तदसत् ॥ गंगात्वनूप
 प्रवृत्तिनिमित्ताभाववति तीरादौ गंगाशङ्कवाच्ये बाधकाभावेनागंगात्वेऽपि शङ्कवाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियो
 गिताकशङ्कवाच्यत्वसामान्याभावप्रवृत्तिनिमित्तकस्य स्ववाच्यत्वाभावमपि निमित्ततयोपजीव्यप्रवर्तमान
 स्याशङ्कमिति शङ्कस्यावाच्ये उपजीव्यविरोधनूपबाधकसत्त्वादवाच्यत्वनूपाशङ्कत्वाभावापादनासंभवात् ॥ य
 दपदावाच्यस्य छिद्रैतरपटस्य पटत्वाभावादर्शनेन छत्रिणोगच्छंतीत्यादावेकसार्थगंतृत्वावच्छिन्नस्य छत्रि
 पदावाच्यस्य छत्रित्वाभावादर्शनेन व्यभिचारश्च ॥ तत्पदावाच्यस्य तत्सदप्रवृत्तिनिमित्ताभाववत्त्वमिति नियम-
 स्यासिद्धेश्च ॥ नापि साकल्येनागोचरत्वपरतयोक्तश्रुत्युपपत्तिः सुवचाब्रह्मण अनंतगुणवत्त्वेऽपि सकलगु
 णवदनंतगुणवदिति वाग्विषयत्वानपायात् ॥ विशिष्यसकलगुणवत्त्वेन वाग्विषयत्वमेव साकल्येनागोच
 रत्वमित्यपि विशिष्ये तस्यैव निमित्तत्वेऽपि विविक्तत्वेऽपि ॥ यत्तेऽपि शिरोदेशेऽपि अत्र शिरोदेश्वारविशेषयद्गुण-
 वत्त्वेनेत्यर्थकंचेत्तथासतितेनैव शङ्केन बोधनादुक्तानुपपत्तिर्दुर्वारैव ॥ स्ववृत्तिगुणानिष्ठयावद्दिशोऽपि निष्ठान
 पाच्छिन्नप्रकारताशालिबोधाविषयत्वनूपमिपत्तापरिच्छेदकवाग्विषयत्वमेव तदित्यपि न सुवचं ॥ तस्य जी
 वादि साधारण्यात् न हि जीवगतः सकलगुणा अपि स्वेतरतत्तद्गुणव्यावृत्ति लक्षणाः विशिष्यकेनापि वाचा प्रति-
 पादयितुं शक्याः तथापि संकुचितार्थत्वं दुर्वारं निवर्तत इति पदास्वारस्यं च परमते यतोऽयमंगं तुं प्रवृत्तो हि कति

पयमध्यानं कतिचित्पदानि गत्वा वा निवृत्तौ गमनान्निवृत्त इति व्यपदिश्यते न तु सर्वथैवाप्रवृत्तः ॥ न हीयता
 परिच्छेदकवाचां प्रवृत्तिस्तव मते कथमपि वक्तुं शक्यते ॥ मन्यते तु लक्षणया प्रवृत्तानां सकलवाचां शक्तिप्र-
 योजकप्रवृत्तिनिमित्तधर्माद्यभावेन शक्त्या निवृत्तिरुच्यते ॥ यद्वा उपहितरूपेण ब्रह्म बोधने शक्त्या प्रवृत्तानां स
 कलवाचां श्रुत्यस्वरूपेण शक्त्या निवृत्तिरुच्यत इति निवर्तत इति स्वरसं ॥ न च तर्हि श्रुत्य बोधो न स्यादिति वाच्यं
 ॥ लक्षणैव तद्वो धोपपत्तेः ॥ न चानेकपदामुख्यार्थत्वा नौचित्येन निवर्तत इत्येकपदामुख्यार्थत्वमेव युक्तं
 ॥ ब्रह्मणो निर्धर्मकतया तत्र शक्त्यभावेन लक्षणैव श्रुत्य बोधस्य वक्तव्यत्वे न न्यायप्राप्त्यर्थानौचित्याभावेन ब-
 हुत्वस्याप्रयोजकत्वात् ॥ अतएव विधिवाक्यस्थयागादिप्राशस्त्यार्थततोपिकतरार्थवाक्यानां लक्षणाम-
 भ्युपगच्छन्ति न्यायविदः ॥ एतेनैव ब्रह्मण अवाच्यत्वे सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति तत्स-
 त्यमित्याचक्षते तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति ॥ वचसां वाच्यमुत्तमं ॥ ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयत इति
 ॥ श्रुतिस्मृतिविरोधोपि परोक्तो निरस्तः ॥ तादृशश्रुतिस्मृतिषु तत्तद्बोधोपपत्त्यभावेण उपहितरूपेण वा श्रुत्यस्य ब्रह्मणो वाच्य-
 त्वाभिलाषो न शक्यत्वाभिप्रायेणेति विरोधाभावात् ॥ न च ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे ब्रह्मादिपदलक्ष्यत्वं तस्मिंश्च सति निर्धर्मक-
 त्वमित्यन्योन्याश्रयः चंद्रिकायुक्तः साधुः ॥ निर्विशेषवाक्येन नेति नेत्यनेनैव प्रवृत्तिनिमित्ताभावस्य स्थित्यात् ॥ यत्तु निर्वि-
 शेषवाक्यं न निर्धर्मकं ब्रह्म परं निर्विशेषत्वरूपधर्मबोधकत्वात् ॥ यदि च निर्विशेषत्वरूपधर्मनिषेधोपपत्त्यनेनैव चेत्युच्यते तर्हि

मूकोहमिति वाक्य तुल्यता मूकोहमि तीपंचनक्रियामूकोहमित्यनेनैव निषिध्यत इति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वा-
 त् इति परकीयग्रंथे उक्तं तदपि न सत् ॥ निर्विशेषवाक्यस्य विशेषाभावसाधारणविशेषत्वनूपसामान्यधर्मेण
 निषेधबोधकत्वात् विशेषाभावनूपविशेषेतात्पर्यासंभवात् तदुपलक्षिताखंडब्रह्मण्येवतात्पर्यं ॥ मूकोह-
 मित्यत्र तु यद्यपि मूकशब्देन वक्तृशून्यं बोध्यते तादृशशब्देन चारणेन चार्थादवक्तृत्वाभावो बोध्यते तथापि वक्तृ-
 त्वतदभावसाधारणरूपेण तदुभयनिषेधो न ताभ्यां बोध्यते अतो वक्तृत्वाभावोपलक्षितस्वनूपेतात्पर्यकल्प-
 काभावाद्ध्यायात एवेति तत्साध्यापादनस्यायुक्तत्वात् ॥ किंच साक्षीचेताकेवलो निर्गुणश्चेति श्रुत्या श्रुत्यात्मनो
 निर्गुणत्वोक्तेस्तद्विरोधेन ब्रह्मणि अनंतगुणवत्त्वेन साकल्येन वागविषयत्वेनोक्तश्रुतेर्गतिरिति वक्तुमशक्यं
 ॥ न च बृहंतो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतिविरोधान् निर्गुणत्वश्रुतिः प्राकृतगुणशून्यत्वपरेति वक्तुं युक्तं ॥ प्राकृतगुणा-
 नां ब्रह्मण्यप्रसक्त्या तन्निषेधो गम्यत इति प्राकृतगुणशून्यत्वपरेति वक्तुं युक्तं ॥ प्राकृतगुणा-
 नानि निर्गुणप्रकरणस्थायास्तु अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलनिषेधापेक्षितप्रतियोगिनूपविषयसमर्पक-
 या अन्यथासित्येर्गुणबोधनेतात्पर्याभावेन दुर्बलतया अद्वितीयब्रह्मप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तनिर्गुणश्रुतेर्गुणनिषे-
 धांशेतात्पर्यत्वेन प्रबलतया तदनुरोधेन सगुणश्रुतेरुपहितब्रह्मविषयत्वस्यैवावश्यं वक्तव्यत्वादधिकमंतस्तद्धर्माधिकरण-
 यस्याम् ॥ किंचेक्षणीयत्वेन वाच्यत्वसमर्थनस्यैवास्मिन् सूत्रे अभिप्रेतत्वे वाच्यमीक्षतेरिति सूत्रविन्यासेनापि तत्सिद्धेरीक्षतेर्नाश-

चनेनेक्षणं चावाच्ये वृत्त्यंतरा योगात्परिशेषेण वाच्यत्वमेव साधयतीति जयतीर्याद्युक्तं निरस्तं ॥ अवाच्यस्य
 शुब्धब्रह्मणः लक्षणयेक्षणीत्वस्य ज्ञेयत्वस्य चोक्तत्वात् ॥ यदपि चंद्रिकायां ब्रह्मणो लक्षणया ज्ञेयत्वांगीकारसि
 त्वांते सत्यादिपदानां किंचित्स्यमिति प्रश्ने वाचकब्रह्मादिपदेनैव तत्प्रतिवक्तव्यं प्रतिवचनेपितस्य किंचित्स्यमिति
 लक्षकब्रह्मादिपदोपादाने अनवस्थेति तथा ब्रह्मण अवाच्यत्वे लक्ष्यत्वानुपपत्तिः वाच्यार्थसंबंधित्वेन ज्ञातस्यैव ल
 क्ष्यत्वात् तत्त्वज्ञानं च न शङ्कित्वेन प्रमाणेन ब्रह्मण उपनिषन्मात्रगम्यत्वात् नापि स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धे
 शास्त्रैर्व्यख्यात अवाच्यशङ्कस्य लक्षकस्यैव वक्तव्यत्वात् तत्रापि वाच्यसंबंधित्वेन ज्ञेयत्वे अनवस्थेति दूष
 णमुक्तं तदपि न सत् ॥ ब्रह्मादिपदेनैव ब्रह्मत्वादेरुपलक्षणत्वविषयस्य सत्यादिपदानां किंचित्स्यमिति प्रश्नप्र
 तिवचनोपपत्तेः प्रथमानवस्थाया अयोगात् ॥ नापि द्वितीयानवस्थायाच्यसंबंधित्वेन ज्ञानं हि शक्य ज्ञानाधी
 न लक्ष्योपस्थितावेगोपयोगितदभावेपि सत्यत्वादिविशिष्टशक्तसत्यादिपदेभ्य एव शुब्धोपस्थितेरखंडवा
 क्यार्थबोधहेतुभूतायाः संभवेन तदपेक्षाया अभावेन नोक्तानवस्था ॥ तथाहि अद्वितीयशुब्धब्रह्मविजिज्ञापयि
 षया तत्त्वमार्थं प्रवृत्तानां सत्यादिपदानां सत्यत्वादिं विशिष्टशक्तत्वेन तेभ्यः प्रथमतः विशिष्टस्यैवानुभूतत्वेन

तत्कल्पने प्रमेयपदनुभवजन्य संस्कारस्य श्रुत्यदशरथादिजातिविशिष्टांशोऽप्योद्बोधकं प्रकल्प्य स्मृते तस्मिन् दश
रथादिपदशक्तिग्रहः अन्यथा श्रुत्यदशरथादिजातेर्दशरथादिपदेनानुपस्थित्या तात्पर्यविषयशाब्दबोधे त
द्विशिष्टमानासंभवादिति शक्तिवादाद्युक्तप्रकारेण द्वितीयकल्परीत्या तात्पर्यानुरोधेन विशिष्टविषयकशक्त्या
नुभवजन्य संस्कारस्य पदज्ञानसहकृतस्य श्रुत्यविषयकस्मृतिहेतुत्वकल्पने च अस्मन्मतेऽपि पूर्वोक्तकल्पनस्य नि
रपवादत्वात् ॥ न चैवं सति लक्षणाया श्रुत्यग्रहबोधइतिसिद्धांतविरोधइति वाच्यं विशिष्टशक्तेर्विशिष्टशाब्दबो
धप्रयोजकत्वस्यौत्सर्गिकस्य त्यागेन विशेष्यमात्रशाब्दबोधप्रयोजकतया लक्षणाशब्देन गौण्यावृत्त्या शास्त्रे व्यवहा
रात् ॥ अथवा प्राचीनतार्किकमीमांसकमतयोरिवास्मन्मते शक्यसंबंधरूपलक्षणाज्ञानस्य शाब्दबोधाहेतुत्वेन
शक्त्योपस्थितिजन्यसंबंध्युपस्थितेर्लक्षणात्वेन स्वरूपसत्याएव तस्याः शाब्दबोधहेतुत्वेन नोक्तविरोधइति दिक्
॥ किंच ज्ञानकर्मत्वेनैव त्वन्मते वाच्यत्वसिद्धिसंभवेनापरोक्षज्ञानात्मकसिद्धिशेषलक्षणकर्मत्वस्य हेतुत्वाभिधानं वै
च्यर्थ्यं ॥ स प्राणोपासको जीवो न महिरण्यगर्भोऽपदेशेन परमं पुरुषं पश्यति परोक्षतया ब्रह्मविज्ञाया परोक्षतया जानी
यादिति तत्त्वप्रकाशिकायां स एव स्वाज्जीवपदानात् परात्परंपुरिशपं पुरुषमीक्षतइति श्रुतिव्याख्यानेन तवमते शाब्दा
परोक्षज्ञानं गीकारसिद्धेः शाब्दापरोक्षज्ञानात्मकेक्षणकर्मत्वस्य परमात्मन्यसिद्ध्या तस्य हेतुकरणायोगेन सामान्यतः
अपरोक्षज्ञानविषयत्वात्मकस्य तस्य वाच्या वाच्यसाधारणस्य वाच्यत्वा व्याप्यतया तस्या वाच्यनिषेधेन वाच्यत्व

साधकत्वा संभवश्च ॥ न चेक्षणीयत्वमित्यनेन ज्ञानकर्मत्वमेव विवक्षणीयं तच्चौपनिषदस्य शाङ्ख्यप्रमाणजन्य-
 ज्ञानेनैवेति परिशेषाद्वाच्यत्वं साधयेदिति वक्तुं सुवचं ॥ तथा सति लक्षणाप्रसंगेनेक्षतिपदास्वारस्यात् ॥ औपनि-
 षदस्यापि लक्षणायां शाङ्ख्योध्यत्वप्रतिपादनेन ज्ञानकर्मत्वस्य वाच्यत्वासाधकत्वाच्च ॥ अस्मिन्मते समन्येतद्व्यस-
 हिद्यानुगते क्षतिधात्वनुकरणरूपत्वेन स्वारस्यात् ॥ एपंतावदाद्यसूत्रे पूर्वभागेन स्वरसः तथाऽशाङ्ख्यमित्युक्त-
 रभागेऽपि न हि ब्रह्माशाङ्ख्यमित्युक्तेन नाशाङ्ख्यमित्युक्तिर्युक्ता स्यात् ॥ न हि वेदांतप्रमाणकं ब्रह्मेति बुवाणः पूर्वपक्षी-
 तथा ब्रूते किंतु ब्रह्म न वाच्यमिति तं प्रति नावाच्यमित्येव वक्तुं युक्तमित्यपि पूर्वप्रतिपादितमेवेत्यपि वदंति ॥ किंच
 ब्रह्मण्यवाच्यत्वे ईक्षणीयत्वं श्रुत्युक्तमनुपपन्नमिति तेन वाच्यत्वसिद्धिरिति वदन् प्रष्टव्यः कथमवाच्ये ईक्षणी-
 यत्वमनुपपन्नं ॥ पूर्वपक्षिणा ब्रह्मवादिना हि श्रुत्यस्य ब्रह्मण्यवाच्यत्वमुच्यते नोपहितस्यापि ब्रह्मतेर्धातोर-
 धानुगमादित्याद्यसूत्रे भाष्ये ब्रह्मणि ब्रह्म शाङ्ख्यसाधनात् उपाहितत्वेन श्रुत्या न हि श्रुत्युपाध्यवच्छेदेन वा-
 च्यत्वानपायात् ॥ न चैवमवाच्यताभ्युपगमविरोधः शङ्क्यः यतः श्रुत्यस्यावाच्यत्वमनौपाधिकवाच्यता राहित्येन
 च तदौपाधिकवाच्यत्वाभ्युपगमेन विरुध्यते ॥ यथा ह्यज्ञेयत्वमविद्यानिवर्तकज्ञानविषयस्याप्यंगीक्रियते ॥ न
 चेवं च वस्थात्वदीयप्राचीनाचार्यानुमतेति वाच्यं ॥ आद्यसूत्रे ब्रह्मणो मनोवृत्तिविषयत्वे स्वप्रकाशत्वानुप-
 पत्तिमाशङ्क्योक्तं भामत्यां ॥ न चैतावता ब्रह्मणः पराधीनप्रकाशतानहिशाङ्ख्यज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वप्रकाशनम-

वतिसर्वोपाधिविहीनं हि ब्रह्म स्वप्रकाशतया गीयते न तूपहितमपि यदा ह भगवान् भाष्यकारः न तावदयमात्मा
एकांतेनाविषय इति ॥ नचांतः करणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः तस्यैव तदुपाधीर्विनश्यदव
स्थस्वस्वपरविरोधिनो विद्यमानत्वादिति ॥ तथाच ब्रह्मणः स्वप्रकाशतास्वाभाविकी ज्ञेयता चोपाधिकेत्यर्थपर्यव
सानेन निरुपाधिकज्ञेयता शून्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वमदृश्यत्वनूपपर्यवसितमुक्तं भवति सचायं न्यायः अवाच्य
त्वनिर्विशेषत्वादावपि तुल्यः ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्ते सत्येव जातिगुणादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यतया अवाच्यत्वसं
भवात्वाच्यतायाश्चोपाधिसापेक्षाया औपाधिकत्वात् ॥ नचोपहितमिथ्यात्वपरतया भामतीयं यो योजयितुं श
क्य इति वाच्यं ॥ उपहितमात्रमिथ्यात्वस्य वाक्यान्वयाधिकरणस्वरूपकल्पनरुद्धं विरोधेन वक्तुमशक्यत्वात् तद्व्यो
पपादनं चरुतं प्राक्चंद्रिकोक्तदूषणनिराकरणे ॥ अस्तु वा क्वचिदुपहितस्यानन्यगत्पामिथ्यात्वं ॥ तथापि न प्र
कृतभामतीयं यस्य तदभिप्रायकता युक्ता यतो न चायमेकांतेनाविषय इति भाष्यं स्तोक्तार्थोपष्टंभकत्वेनोदा
हृतं तत्र चापमित्यविषयमात्मा परमृष्टः कथपुनः प्रत्यगात्मन्यविषये अभ्यासो विषयतस्तर्माणामिति युष्म
त्प्रत्ययापेक्षस्य प्रत्यगात्मनो ऽविषयत्वं ब्रवीषीति चाविषयात्मन एव ततः प्राक्तनभाष्ये प्रस्तुतत्वात् ॥ यदि चे
दंशहेनोपहितस्यैव परमशक्तिदानचायमेकांतेनेत्यत्रैकांतपदोपादानमनर्थकमेव स्यात् ॥ नन्वेवमपि तैत्ति
रीयभाष्ये महता प्रबंधेन ब्रह्मणः शाब्दावाच्यत्वं समर्थितं त्वदुक्तरीतौ तद्विरुद्धेति ॥ तथाहितत्रसत्त्वं ज्ञानमनंत

(6) Kamataka Samkrita University Digitised by Aji Gargeshwari

यंतद्वाच्यत्वांगीकारे कथं तदनुपास्यमिति शंकाया अनिराकरणात् ॥ न हि संभवदुपासनाविधिषु उपास्यस्य
मर्पकैः पदैर्ब्रह्मोपास्यतया विधीयते उपास्यं च न भवतीति वक्तुं सुशकं एतत् शंका निराकरणायैव च यन्मनसा
नमनु त इति ब्रह्मण उपास्यत्वं निषेधकमंत्रसन्निधावाभ्यायमानं यद्वाचानम्युदितं येन वागम्युद्यते तदेव ब्र
ह्मत्वं विस्मिनेदं यदिदमुपासते इति मंत्रोत्तरं ब्रह्मणो वाच्यत्वं निषेधति तेन हि सर्वथा मयिषयं ब्रह्मोपासनाप्र
करणपठितानां सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि वाक्यं ब्रह्मादिपदानां मयि वाच्यं न भवतीति प्रतिपाद्यते तेन चोक्तं शं
कानिरासलाभः ॥ त्वया हितदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणे ब्रह्मण अव्यक्तत्वं प्रसाध्या व्यक्तत्वेन ब्रह्मण अनुपा-
स्यत्वं तत्प्रतिषिद्धस्य चोपास्यत्वं समर्थितं ॥ तथान्यत्र प्रतिषेधादित्यधिकरणे ॥ तथा हि त्वदीयं भाष्यं परमा
त्मापरोक्ष्यं च तत्प्रसादा देवन जीवशक्तेति वक्तुमुच्यते तदव्यक्तमाह हीति ॥ अव्यक्तमेव हितत् ब्रह्मत्वं तः अ
रूपमक्षरं सदा व्यक्तं च निष्कलं यत्तात्वा मुच्यते जंतुरा नंदश्चास्यो भवेदिति कौठरव्यश्रुतेः ॥ तत्प्रकाशिका
यामपि भगवत्प्राप्तिसाधनमन्त्र्ययं तस्योपलब्ध्ययोग्यत्वं समर्थनात् शास्त्रसंगतिमुक्त्वा भगवद्भक्तिर्न कर्तव्या
प्रयोजनाभावात् ॥ न च तदापरोक्ष्यं प्रयोजनं स्तंभादिव त्पुरुषप्रयत्नेनैव तत्संभवात् तस्या व्यक्तत्वं चेत्तूष्यं
व भक्तिरव्यक्तत्वभावस्य साधनज्ञानैरपि दर्शनायोगाद्भक्तेर्व्यर्थत्वेन अयुक्तं तच्चाहात्म्यवर्णनमिति पूर्वपक्षमुक्त्वा
कर्तव्यैव भगवद्भक्तिः तस्या व्यक्तत्वभावत्वेन पुरुषप्रयत्नेन द्रष्टुमशक्यत्वात् ॥ अव्यक्तत्वं च तस्य श्रुतिराहता

दृशस्यापि भक्तिजन्य प्रसादादापरोक्ष्यमिति सिद्धांतितं ॥ ध्यानकाले यच्चित्ते प्रदृश्यते तदवशिष्टं ब्रह्म रूपं अतः क
यमव्यक्तत्वं तस्येत्यत आह तथेति भाष्ये सूत्रमवतार्य यथाजीवानं दादैन्यत्र ब्रह्म तयोपासनाविषयादपि य
न्यनसानमनुते येनाहुर्मनोमतंतदेव ब्रह्मत्वं विधिनेदं यदिदमुपासत इति तत्त्वतिषेधात् पश्यंति परमं ब्रह्म
चित्ते यत्प्रतिबिंबितं ब्रह्मैव प्रतिबिंबे यदतस्तेषां फलप्रदं तदुपासनं च भवति प्रतिमोपासनं यथा दृश्यते त्व
परोक्षेण ज्ञानेनैव परंपदमिति च ब्रह्म तर्क इति तयान्यत्र प्रतिषेधादित्यधिकरणे भाष्यं ॥ तत्त्वप्रकाशिकायां
भगवत्प्राप्ति साधनमन्त्र्यर्थं पुनस्तस्याव्यक्तत्वसमर्थने न शास्त्रसंगतिमुक्त्वा प्रकृतं ब्रह्म नाव्यक्तं तस्य ध्यान
काले चित्ते प्रतीयमानत्वात् ध्यानकाले तस्य प्रतीतत्वे ध्यातृबाहुल्येन तस्य बहुत्वापत्तिरिति चेत्स्वरूपमेवामा
वेषि ब्रह्मरूपाणां नानात्वेन तदुपपत्तेरिति पूर्वपक्षयित्वा न ध्यानकाले प्रतीतत्वेन ब्रह्मणो व्यक्तत्वं मंतव्यं ध्यान
प्रतीतस्या ब्रह्मत्वात् तत्त्विके रूपवत्त्वात् तदुपासनादवशिष्टं ब्रह्म तयोपासनाविषयत्वात् ॥ तदुपासनादवशिष्टं ब्रह्म तयोपासनाविषयत्वात्
साकृतस्य व्यक्तत्वादिना कारणेन ब्रह्मणस्ततो यैव सण्यात् निर्दोषदोषिणो ब्रह्मोपासाकृतयोरैक्यानुपपत्तेरेव हि
यन्मनसेत्यादिकाश्रुतिस्तस्य ब्रह्मत्वं निषेधति ध्यानकाले प्रतीतस्या ब्रह्मत्वे कथं फलं ददातीत्यत आह पश्यंतीति
॥ स्थितिभाषेण कथं फलप्रदमनुपासितत्वादत आह तदिति ब्रह्मैव तत्कुतोनेत्यत उक्तं दृश्यत इति तज्ज्ञानायेव त
र्हि नियम्यतां किमुपासनयेत्यत उक्तं उपासनेति अतो ध्याने प्रतीतं न ब्रह्मेति सिद्धांतितं तेनोपासनाविधिगतं ब्र

म्हादिशब्दवाच्यं न तदित्यर्थे सित्त्वमेव उपास्य परपदवाच्यत्वे उपास्यत्वापत्तेः ॥ नापि सृष्टिप्रकरणस्थश्रुति
गतशब्दवाच्यं प्रमेति द्वितीयः पक्षः संभवति सर्वत्रैव सृष्ट्यादिवाक्यगतकारणत्वादिगुणवर्णनस्योपासना
र्थत्वेनाध्यानायेत्यधिकरणे वर्णयतस्तवमते अनुपास्यस्य ब्रह्मणः सृष्टिवाक्यस्थ नारायणादिपदवाच्यत्वा
संभवात् ॥ आध्यानाय प्रयोजनानंतराभावादित्यधिकरणे हित्वा दीयमाये उपसंहारात् उपसंहारे प्रमाणमाहे
तिसूत्रमवतार्योक्तं ॥ आध्यानार्थे हि सर्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनानंतराभावात् ज्ञानार्थमप्यध्यानार्थगुणानां स
मुदीरणा ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणाः सर्वेऽप्यतो हरेः नान्यत् प्रयोजनं ज्ञानात् ध्यानात्कर्मकृतेरपि ध्यानाच्चापि
पाठाद्वा विद्याभिः किंचिदिष्यते इति ॥ परमसंहितायां गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः नान्यत् प्रयो
जनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् ज्ञानध्यानसमायोगात् गुणानां सर्वशः फलं मुख्यं भवेन्नचान्येन फलं मुख्यं भवे
त्कुचित् इति बृहत्तरे इति तत्त्वप्रकाशिकायां परमात्मज्ञानसाधनोपासने गुणोपसंहारसमर्पनात् शास्त्रसं
गतिमभिधाय गुणोपसंहारे न कर्तव्यः प्रमाणाभावात् ॥ न च सर्वगुणोपसंहारे विधिरस्तीत्युक्तमिति शङ्क्यं
अनुपसंहारेऽपि मोक्षप्राप्तेरुक्तत्वात् व्यर्थविधेरनवधेयत्वात् ॥ न च सद्दिद्याभूमविद्यादहरविद्यादिषु तत्तद्गु
णवर्णनमेव सर्वविद्योक्तगुणोपसंहारेणोपासनाकर्तव्येत्यत्र प्रमाणमन्यथा तद्वैष्यदिति साधुता सुत
तद्गुणवर्णनस्य तत्तद्गुणकश्रवणद्वारा जनलोकादिफलविशेषार्थत्वोपपत्तेस्तस्योपासनायां तेषां सुपसं

॥ १७७ ॥

एतस्यात्जीवधनात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षते इत्यादीनां त्वदभिमतवीक्षणीयविषमूतब्रह्मविष-
 यकतिषयपचनानां लक्षकत्वकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात्तेनैव च वासनामयस्य मानसावलोकनरूपध्यानग-
 तप्रतिबिंबजनकवासनापरपर्यायसंस्कारहेत्वनुभवोत्पादनसंभवात्तथाच वाङ्मनसपथातीतं नित्या-
 व्यक्तमुपासनानंतरमुच्यमानानां च भक्तानां साक्षात्कारस्यैव विषयमूतंपरंब्रह्म तदेव ब्रह्मत्वं विश्वीत्यादि-
 मिः कैश्चिदेष्वनैर्लक्षणाया प्रतिपाद्यत्वे तत्प्रतिबिंबश्चोपासकहृदये धूपास्यरूपेणाभिव्यक्तिशाली सृष्टिप्र-
 करणश्च श्रुत्यादिभिस्तदनुसारिपुराणादिभिश्च शक्त्या प्रतिपाद्यत इति तव मतनिष्कर्षे ब्रह्मणि शक्त्या
 श्रुत्यादि योजनं निरालंबनमेव ॥ यदपि द्वितीयसूत्रे ईक्षणीयोगौण आत्मा इत्याशंक्या त्वात्तादादिहेतुना
 निराकरणं तदपि न विचारसहं ॥ अद्वैतिभिर्गौणशब्दप्रतिपाद्यगुणविशिष्टात्तज्ज्ञानाचोक्ष इत्यनभ्युपग-
 मात् ईक्षणीयेतस्मिन् उक्तस्य जीवधनात्परात्परत्वं स्या संभवश्चोक्तं शंकाया असंगते ॥ एतेन गौणजी-
 वाख्यात्वाद्ब्रह्मणे वाधकाभावादव्यज्ञापकस्य चाभावादिति जयतीत्युक्तमपुनरुक्तमिति स्पष्टमेव जीवात्मानि-
 जीवधनात्परात्परत्वा संभवस्य बाधकत्वात् अतएव परानभिमतमपि संभवमात्रेण दूष्यत इत्यपि नि-
 रस्तं ॥ अस्याद्वैत्या पराभिमतार्थमाशंक्यतदूषणपरतया सूत्रार्थवर्णनं संभवे परानभिमतार्थशंकादूष-
 णपरिहारपरतया सूत्रार्थवर्णनस्या त्वंतमप्युक्तत्वाच्चातएव तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाच्चेति तृतीयसूत्रम-

1190211

पादेयत्ववचनात् गौणात्मनस्त्वन्यावाचोपि मुंचयेति हेयत्ववचनाच्चेति जयतीर्थाय सूत्रयोजनं तदसत् ॥ शुल्
 ज्ञानविषयत्वस्यावाच्यत्ववादिभिरहैतिभिरपि स्तीकारेणासिद्धिशंकाया असंभवदुक्तिकत्वात् अतएव चंदि
 कायां सिद्धांतोपक्रमेन तावदशुल्कस्यात्मनो ज्ञेयत्वमेव नेत्युपक्रम्य त्वयापिशुल्कात्मानेन मोक्षस्य स्तीकृतत्वा
 चेत्यनेन शुल्कात्मनि ज्ञेयत्वस्याहैत्यभिमतत्वं स्फुटीकृतं कथमन्यथायतो वाचो निवर्तत इति प्रमाणमुख्येनावच्य-
 त्वं पूर्वपक्षीसापयेत् शुल्कात्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेपि नेक्षणकर्मत्वमित्याशंकायां वृत्तिव्याप्यत्वेनैव वाच्यत्वसिद्धि
 रिति चंद्रिकोक्तेस्त्वया असिद्धिशंकायाः कर्तुमशक्यत्वाच्च ॥ गौणशब्दस्य वृत्तिविशेषयुक्तशब्द एव स्वरसतः
 प्रयोगादयं तिरपरत्वे स्वारस्यहानाच्च ॥ अस्मन्मतरित्या पूर्वसूत्रस्थपंचम्यंते क्षतिषदस्य विभक्तिविपरिणाम
 मात्रेण क्षतिर्गौण इति प्रतिज्ञयोपपत्तौ ईक्षणीयत्वेनोक्तो गौण इति प्रतिज्ञायामध्याहारस्यायुक्तत्वाच्च अतः पू
 र्वभागस्त्वावदनुपपन्नः नाप्युत्तरभाग उच्यते अप्रयोजकत्वात् इहैतदुक्तं ॥ तथा हि मोक्षहेतुभूतनिष्ठा
 विषयत्वोपादेयत्वो निर्गुणात्वविषयत्वनिश्चयेपि तस्मिन्नात्मशब्दस्य मुख्यत्वासिद्धेः नहि मुख्यार्थगोचरादेवो
 पायात्फलसिद्धिरित्यस्ति नियमः दर्शपूर्णमासपक्षयोः कर्मण्यमुख्यत्वेपि तदनुष्ठानात्फलसिद्धिदर्शना
 त्वात् शुल्काभावापत्तौ हेयत्वोपादेयत्वयोः शब्दमुख्यत्वतदभावाप्रयोजकत्वाच्च तथाचात्मशब्दस्य गौणेपि वृ
 त्तिसंभवात् मुख्यत्वाभावेन परिहारस्यावाच्यत्ववादिब्रं प्रत्यसिद्धेः अथोदाहृतप्रमाणवत्त्वेन निर्गुणस्यैवात्म

क्षासंभवात्तत्रेक्षणीयत्वस्यनिर्गुणमात्रनिष्ठत्वनिर्णये अत्रापितन्निश्चयः सुकरइतिवाच्यं ॥ तर्हि मोक्षोपदेश
 स्यैवेक्षणीयत्वस्यगौणव्यावृत्तिसाधकत्वेनतत्रात्मोपदेशवैयर्थ्यात् ॥ भाष्योदाहृतश्रुतिस्मृतिभिरात्मशब्द
 मात्रस्यनिर्गुणासाधारण्यनिर्णयेपिपुरुषशब्दस्यतदनिर्णयेनतदुभययोरेकविषयकत्वमिर्णयासंभवाच्च ॥ किंचेष्ट
 णीयत्वात्तत्राहृतन्निष्ठमोक्षोपदेशहेयत्वावचनानां तमेवैकमितिवाक्यस्थतयातद्वाक्यस्यैवोदाहर्तव्यत्वेपुरु
 षमीक्षतइतिवाक्योदाहरणमनुचितं सूत्रोपात्तेक्षत्यनुगमायतदुदाहरणमितिचंद्रिकोक्तंतुनसम्यक् ॥ चह
 नुगमायतमेवैकमितिवाक्यस्यैवोदाहरणौचित्यात् अर्थपरतामंगीकुर्वतात्तयाशब्दानुगमावश्यकतायावक्तु
 मशक्यत्वाच्च ॥ यदपिचंद्रिकायांसौत्रात्मशब्दस्यपुरुषश्रुतिपरात्परत्वादिलिंगोपलक्षकत्वमुक्तंतदसत् ॥ ई
 क्षतिवाक्यावृत्त्यात्मशब्दस्यतद्वाक्यगतश्रुतिलिंगोपलक्षकत्वायोगात्तद्देयत्वावचनाच्चेत्यपिनसूत्रणीयं ॥ य
 द्यात्मशब्दो गौणात्परत्वरहितमेवैकं ज्ञेयं आत्मानमिति श्रुत्यात्मापिगौणः स्यात् नचास्त्वितिवाच्यं ॥ तथा
 सतितत्त्वहेयत्वप्रसंगात् नचास्यहेयत्वमुच्यते प्रत्युतज्ञानयेत्यस्याहेयत्ववचनात् ॥ नचगौणस्याप्यहेयता
 अन्यावाचीविमुंचयेतिगौणात्तन्नोहेयत्ववचनादिति तत्त्वप्रकाशिकायांदर्शितशंका निराकरणस्याहेयत्वाच्चेत्य
 नेनैवनिर्वाहात् अस्मान्मतरीत्यास्थूलारुंधतेर्देयत्वावचनवत्तत्त्वमसीत्यत्रहेयत्ववचनाभावादित्यर्थस्याहेय
 त्वादित्यनेनसिद्धेः यथाविन्यासः समुपयोजनः निरुक्तत्वाप्ययशब्दोदितपरमात्मनः निर्गुणस्य स्वात्मनि ज्ञेयोप्य
 युक्त एव सर्वेषामेवपारमेश्वररूपाणां लया संभवात् नहिनाशो वारूपांतरहानेनस्वरूपावस्थानं अनभिष्यक्तिर्वा

तत्र संभवति ॥ ननु महासरसिमत्स्यानामिषमूलरूपे ॥ ॥ रूपांतराणां ननु मवेश एवात्र लयो विवक्षित इति चे-
 न्न ॥ पूर्णमैवावशिष्यत इत्यस्य विरोधात् न ह्यंतर्हीनता मात्रेण सूत्रनूपमात्रपरिशेषोक्तुं शक्यते सकलक-
 ल्याणामगुणार्णवानां भागवतं नूपाणामपि सत्त्वात् स आत्मन आत्मानमुत्पृष्ट्यात्मन्येव प्रविष्टापयत्यथात्मैव संभवति स
 देवो बहुधा भूत्वा निर्गुणः पुरुषोत्तमः एकीभूय पुनः शोतेति दर्शो हरिरादिरुदिति श्रुतिस्मृत्योरपि पारमेश्वररू-
 पाणां कथमपि निरुक्तलया संभवात् स ज्ञानी आत्मनः देहाद्युपाधिकमात्मानमुद्धृत्य मुंजादीषिकामिव पृथक्कृ-
 त्यात्मनि परमात्मन्येव प्रविष्टापयति आरोपितनूपमून्यं करोति अथ आत्मा श्रुत्वं ब्रह्मैव संभवति स देवो बहुधा
 भूत्वा अनेककार्यत्विना भूत्वा पश्चादेकीभूय तादृशकार्यभून्यः स नूपुनः शोते इत्यर्थपरतया पूर्णमद इत्यस्या
 र्थस्य भाष्य एव दर्शितत्वात् न कयाचिदपि श्रुत्या स्मृत्या वा परमात्मनः पारमेश्वररूपेण स्वस्मिन् लयो दर्शितः
 नतिसामान्यादिति सूत्रं तु प्रकृतवाच्यत्वं समर्थनमपरिस्माद्यनमर्थनिवेशविदुषुचितमिति स्पष्टमेव श्रुत-
 त्वाच्चेति सूत्रं ईक्षणीयत्वेन गतार्थमिति स्पष्टमेवेत्यलं ॥ मीमांसान्यायपंचास्यराघवार्यप्रसादजा ॥ श्रीमच्छं-
 करपादाब्जभूषणे परदूषणे ॥ कृतिः स्यादीक्षति नयेरघुनायस्य सन्नुदे ॥ अनया प्रीतिमाया तु श्रीपतिर्हपि-
 तिः स्वराट् ॥ शुभमस्तु ॥

इति ईक्षत्यधिकरणं समाप्तं.

श्रीगणेशायनमः उमारमाङ्गितदिव्यविग्रहौ स्वतेजसानित्यनिरस्तविग्रहौ नीलार्जुनौ विक्रमपालिताज्जुने
 पातां कृपातः स्मरकं सवैरिणौ ॥१॥ ब्रह्मानन्दमयं भवेदुपहितं शुद्धं तदव्यक्तित्वित्याख्यातं गुरुभिः परैस्त्वभिहितं
 तं पंचापिकोशादमे ॥ ब्रह्माणीति न युक्तमेव तदिति व्याधूय दोषान् ब्रह्मभूषा यै गुरुपादयोर्विरचितं दोषज्ञतो
 यमत्तत् ॥२॥ आनन्दमयोभ्यासात् सर्वेषां वेदां तां न जिज्ञास्य चेत्तत्र ब्रह्मकारणतावादित्वं पंचमतिपादितं गति
 सामान्यमेव चेत्तत्र ब्रह्मकारणतावादिषु वेदांतेषु वाक्यानि किमास्मात्तु गुणविषया पूर्वकमुपास्य सगुणसवि
 शेषब्रह्मपराणि गुणाद्यविवक्षया ज्ञेयनिर्गुणनिर्विशेषब्रह्मपराणि चेति संशये तद्व्यवस्था यै एतदधिकरण
 मारभ्योत्तरत्र प्रथमाध्यायशेषेण प्रपञ्च्यते तत्प्रकारश्च श्रीमद्भाष्यतदीयटीकादौ विशेषेण प्रपञ्चितः ॥ न न्य
 स्मिन्शास्त्रे सगुणब्रह्मतदुपासनादिवाक्यविचारः किमर्थान्न च शास्त्रस्य वेदांतविचारात्प्रकृत्या तत्तस्या-
 पिवेदांतर्गततया विचार्यत्वमिति वाच्यं ॥ नहि वेदांता इत्यस्मिन्शास्त्रे विचार्यते किंतु जिज्ञास्यनिर्विशेषब्रह्म
 प्रमाणत्वात्तत्तद्व्यनिर्विशेषवाक्यविचार एव प्राप्नोतीति चेत् ॥ सत्यसगुणोपासनाच्चैकाग्र्यसंपादन
 द्वारानिर्विशेषब्रह्मात्मप्रतिपत्त्युपयोगित्वात्तद्वाक्यविचारोऽप्यपवादसंगत्या सफलः ॥ विशेषत इदं अंत
 स्तत्प्रसाधिकरणे चंद्रिकोक्तदूषणनिराकरणप्रसंगे प्रतिपादयिष्यामः ॥ एवं सविशेषवाक्यमुदाहृत्य प्र
 तिपादितो न्यायो निर्विशेषवाक्येषु पयुक्तो भविष्यतीत्यादिसंगतिभिः सोऽपि विचारोऽस्मिन्शास्त्रेषु कुर

व ॥ तत्र ब्रह्मणि पूर्वोक्त संशय निरास कोपक्रमदिङ्गप्रमाणकः वेदांततात्पर्यलक्षणसंबंधरूपसमन्वयप
 रप्रथमाध्याये स्पष्टब्रह्मलिंगानां वाक्यानां प्रथमे पादे समन्वयः ॥ द्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मलिंगानां वाक्या
 नां समन्वयः ॥ तत्रापि प्रायः सविशेषवाक्यानां द्वितीये ॥ प्रायः निर्विशेषवाक्यानां तृतीयइति विशेषः ॥ चतुर्थे त्रि
 पाद्युक्तसमन्वयहेतुगति सामान्यसमर्पणद्वारेणैव प्रतिपादनं स्पष्टं चेदमग्रे करिष्यामइति पा
 दोपाधिभेदइति श्रीमच्छास्त्रतदीयटीकादौ स्पष्टं ॥ यत्तु चंद्रिकायां अन्येस्त्वित्यादिना आहुरित्यंतेनोक्तपादोपा
 धिभेदान्नूय ॥ तन्न यथा प्रथमे अंतस्तत्त्वमोपदेशादित्यादौ सेवकृतत्सामतदुक्तं तद्यजुरिति सर्वात्म्यत्वं
 त्वसर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदितइति सर्वपापराहित्यस्य च ब्रह्मलिंगस्य स्पष्टत्वात्तथा द्वितीये सर्वत्र प्रसित्योपदेशा
 दित्यत्र सर्वैव त्वदंब्रह्मेति जीवेभ्य युक्तस्य सार्वज्यादेः ॥ अत्रात्राचरेत्यत्रान्यत्र धर्मादन्यत्रा धर्मादिति पुण्य
 पापराहित्यादेः ॥ अंतर्हित्यत्वात्तद्वत्त्वं कर्मात्तत्राचरेत्यत्रान्यत्र धर्मादन्यत्रा धर्मादिति पुण्य
 तद्वत्त्वमृतत्वादेः ॥ अद्वैत्यत्वादिगुणकइत्यादौ यः सर्वज्ञइति सार्वज्यादेः ॥ ब्रह्मलिंगस्य स्पष्टत्वात् ॥ एवं तृती
 ये धुम्बादीत्यत्रा मृतत्वेऽपि सेतुः यः सर्वज्ञइत्यमृतं सेतुत्वं सार्वज्यादेः ॥ भूमेत्यत्र यत्र नास्य तपश्यतीत्यद्वि
 तीयेत्वादेः ॥ अक्षरमंबरेत्यत्र अदृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोतुं अस्थूलमनणित्यद्वैत्यत्वात्स्थूलत्वानणुत्वादेः ॥ ईक्षति
 कर्मेत्यादौ परात्परमिति परामरत्वादेः ब्रह्मलिंगस्य स्पष्टत्वात् ॥ वाक्यांतरे ब्रह्मधर्मतया निर्णीतत्वं वा जीवादौ स्वारस्येन

नुपपद्यमानत्वं वा स्पष्टत्वं न त्वस्त्वारस्येनापि जीवादावनुपपद्यमानत्वं विषयवाक्ये ब्रह्म धर्मतया निर्णीतत्वं वा जीवा
 दिप्रापकलिंगराहित्यं वा पूर्वपक्षानुदयापातात् तच्च सर्वं खल्विदमित्यादावस्ति ॥ न च सर्वत्र प्रसिद्धे स्यादेः म
 नोमयः प्राणशरीरोभा नूपइत्यादिकमुदाहरणं तत्र च न ब्रह्मलिंगं स्पष्टं किंतु सर्वं खल्विदमित्युपक्रम इति वाच्यं
 ॥ प्रथमेऽपि अंतरित्यस्योदाहरणे एषोऽंतरित्यत्र सार्वात्म्यस्य ज्योतिश्चरणेत्यस्योदाहरणे यद्वतः परोदिवो ज्यो
 तिरित्यत्रा मृतत्वादेः प्राणस्तपेत्यस्योदाहरणे प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्वेत्यत्र हिततमत्वादेः ब्रह्मलिंगस्याभावात् ॥ द्वि
 तीयादावपि एषोऽंतरिक्षिणि पुरुषो दृश्यत एतदमृतमभयमेतत् ब्रह्म एष त आत्मा तयमि मृत इत्याद्युदाह
 रणापाक्य एवामृतत्वादेः स्पष्टत्वाच्च ॥ यथा च द्वितीये तृतीये समन्येतव्यं मनोमयत्वादिकं न ब्रह्मणि स्पष्टं तथा
 अथमे समन्येतव्यमादित्य स्थूलमाकाशप्राणशब्दादिकं न ब्रह्मणि स्पष्टमिति दूषणमुक्तं ॥ तत्र श्रीमद्भाष्यकारा
 द्यनभिप्रेतस्वकपोलमात्रकल्पितं स्पष्टत्वा स्पष्टत्वनिरुक्तिमात्रनिबंधनमित्युपेक्षणीयं ॥ यतोऽङ्गानां स्पष्ट
 त्वं संभाव्यमानस्त्वारस्य जीवलिंगानभिभूतत्वतादृशजीवलिंगाभिभूतत्वात् स्पष्टत्वं ॥ संभाव्यमानस्त्वारस्यत्वं
 च निर्णयतात्पर्यकवाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगा समभिव्याहृतत्वं ॥ ब्रह्मलिंगमित्यस्य जीवाद्युपस्थित्यद्वारा
 ब्रह्मोपस्थापकमित्यर्थः ॥ जीवलिंगमित्यपि ब्रह्मोपस्थित्यद्वारा जीवोपस्थापकमित्यर्थकं ॥ तथा सत्येव सत्य
 कामत्वसत्यसंकल्पत्वादि ब्रह्मलिंगसमभिव्याहृतेष्वपि मनोमयत्वादि जीवलिंगेषु असंजातविरोधित्वादिना

1193611

त्रयीश्वरत्वविरोधि किंतु स्वीयधर्मा धर्मनिमित्तक सशरीरमेवेति अंतस्तत्त्वर्माधिकरणे भाष्यटीकायां स्पष्टं ॥ न
 नु यदि हिरण्यरमश्रुरित्यादिना प्रतीतमायिकदिव्यरूपसंबंधो जीवेश्वरसाधारणस्तर्हि मनोमय इत्यादिना प्र
 तीतमन आदिसंबंधरूपमनोमयत्वादेरपि सर्वकारणे ईश्वरे मायिकस्य वक्तुं शक्यत्वात् मनोमयत्वमपि जीवे
 श्वरसाधारणमेवेत्यविशेष इति चेन्नैवं ॥ यथा हि धनवान् चित्रगुरित्यादौ धनगोपदोषस्थापितस्यार्थस्य-
 स्तत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् स्वस्वामिभावसंबंध एव शीघ्रमुपस्थितो भवतीति तादृशसंबंध एव तादृशपदात्स्व
 रसतः बोध्यः तथा मनः प्राणयोर्मौ गोपकरणयोस्तत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् उपकरणोपकरणीभावरूपसंबंध-
 एव मनोमय इत्यादौ शीघ्रमुपस्थितो भवतीति मनोमय इत्यादेर्जीव एव स्वारस्यमिति मनोमयत्वं जीवासाधा
 रणं प्रथमत एव जीवोपस्थापकं जीवलिंगं अत एव वाच्यमिति ग्रंथे पूर्वपक्षे मनोमयत्वादिव्यकार्यकारणसंघा
 तात्त्वानो जीवात्वनो निरूढमित्युक्तं सिद्धांतेऽपि च न चैव जीवसंज्ञे तार्थो न ब्रह्मणित्तस्याप्राणो ह्यमना इत्यादिना
 तद्विरहप्रतिषाहनात् इत्याक्षिप्य तस्यापि सर्वविकारकारणत्वाविकाराणांच स्वकारणाभेदात् तेषांच मनो
 मयतया ब्रह्मणस्तत्कारणत्वं मनोमयत्वोपपत्तेरिति जीवद्वारैव ब्रह्मणः मनोमयत्वं न साक्षादित्युक्तं ॥ अग्रे च
 पुनः सिद्धांताक्षेपे स्यादेतन् जीवस्य साक्षात् मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तद्वारा तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थ-
 त्वात्तदेवोपास्यमस्तु न पुनर्जघन्यं ब्रह्मलिंगानि जीवस्य ब्रह्माभेदादुपपत्त्यंत इति मनोमयत्वं ब्रह्मणि जघन्य

मित्युक्तं ॥ परिमलेपिमनोमयत्वं ब्रह्मण्यापातत इत्युक्तं ॥ यत्तु समासः सर्वनामार्थः सन्निरुद्धमपेक्षते तत्पि
 तार्थोपि सामान्यं नापेक्षायानिवर्तकः तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि एवं च सत्यसंकल्पप्रभृतीनां यद्यर्थ
 तेति पांचस्य तिष्ठसिद्धांतकारिकायां तस्मिन् तार्थोपि सामान्यमित्यनेन मनोमयत्वस्य जीवेश्वरसाधारण्योक्तिस्त
 स्य साक्षाज्जीवलिंगत्वे विरुध्ये तेति तन्न ॥ सकृत्तुं कुर्वीतेति याक्येन विहितं क्रतुभावनामनूद्य सर्वं खल्विदमि
 ति याक्यं शमगुणो विधिः तथा च सर्वं खल्विदमिति याक्यं प्रथमं पठितमपि अर्थालोचनया परमेव तदर्थोपजीवि
 त्वात् एवं च संकल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन् विषयापेक्षः स्वयमनिर्वृत्तो न विध्यं तरेणोपजीवितुं श
 क्यः अनुपपादकत्वात् तस्मात् शोतता गुणविधानात् पूर्वमेव मनोमयः प्राणशरीरइत्यादिभिः विषयोपपादकैः
 संबध्यते मनोमयत्वादि च कार्यकारणसंघातात्स्य नो जीवस्य निरुद्धमिति जीवात्स्य नो पश्येनो परत्तो पास्य नानपश्य
 त् ब्रह्मणा संबध्यमर्हति ॥ Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwari
 त् ब्रह्मणा संबध्यमर्हति ॥ तस्मात्सर्वनामार्थः सन्निरुद्धमपेक्षते तत्पि तार्थोपि सामान्यमित्यनेन मनोमयत्वस्य जीवेश्वरसाधारण्योक्तिस्त
 सर्वनामार्थइति सिद्धांतः मनोमयत्वादिना ब्रह्मैवोपास्यं न जीवः तथा हि प्राणशरीरइत्यादीनि बहुव्रीहिर्न प्राणि
 प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थे बहुव्रीहिः विग्रहवाक्यानुसारेण सर्वनामार्थकः सर्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्श
 कृता यत्कृत्या तत्र श्रान्यार्थसन्निहितमपि प्रकृतं ब्रह्म सर्वनामसमानार्थकैः प्राणशरीरादिपदैः परामृत्यत इति
 संकल्पविधिः तेनैव सविषयः निराकांक्षः ॥ ननु स्वयाक्यस्य मनोमयइति मय इंतार्थजीवपरामर्शसंभवात्तेनै

वा कांक्षा शांतिरस्त्वित्यत उक्तं तत्स्थिता योपि सामान्यमिति सोपिविकारप्रानुपमधान्यसाधारणत्वेन सामान्य
 मनो नोक्ता कांक्षा शमकः संदिग्धत्वात् ॥ तथा च मनोमयशब्दार्थस्य जीवस्य भावनायामनः प्रचुरत्वेन मनः प्रधान
 त्वेन मनोविकारत्वेन वा विषयत्वमिति संदिग्धत्वात् न मनोमयपदोपात्तो जीवः सर्वनामार्थः इत्येव तात्स्थिता योपि
 सामान्यमित्यस्यार्थः न तु मनोमयत्वं जीवेश्वरसाधारणमिति व्याख्यातं च तथैव वाचस्पतिनामवेदे तदेवं यदि
 प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षात् जीववाचकत्वं मयेतन्त्येव सति तथा हि प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थे बहु
 व्रीहिः सन्निहितं च सर्वनामार्थे प्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत् तत्र मनोमयपदं यदि पर्यवसिताभिधानं तदा-
 तदभिधानं पर्यवसानायानायासं तदेव तु न मनोविकारो वा मनः प्रचुरं वा किमर्थं तदपि न विज्ञायत इति ॥ तत्र सा
 क्षादित्यस्य समुदायशक्त्यादिनेत्यर्थः न तु जीवान्यब्रह्मोपस्थितिद्वारा जीवस्य साक्षात् मनोमयत्वादयो ब्रह्म
 णस्तद्वारा तत्र ह्यारस्य प्रयमं बुद्धिस्तत्त्वादिति पूर्वलिखितं वाचस्पतिगुणानुरोधेन ॥ आकाशास्तत्विगादित्य
 धिकरणे अतएव प्राण इत्यधिकरणे चाकाश इति होवाच प्राण इति होवाचेति निर्णयतात्यर्थकवाक्यगताका
 शप्राणश्रुतिभ्यामेव पूर्वपक्षाविति तत्र ब्रह्मविषयक विंगानामन्यविषयकश्रुत्यभिप्रायतत्वेपि निरुक्तं संभाव्यमानत्वात् तस्य जी
 वविंगानभिप्रायतत्वादस्पष्टब्रह्मविंगत्वं सुगमं ॥ एवं ज्योतिश्चरणमभिधानादित्यधिकरणे प्राणस्तथानुगमादित्यधिकरणे च
 अथ यदतः परोदियोज्योतिर्दीप्यते स होवाच प्राणोऽस्मि प्रजात्मा तं मामाचुरमृतमित्युपास्तेति विषयवाक्ययोः श्रु

ताभ्यांज्योतिः श्रुतिप्राणश्रुतिभ्यामेव पूर्वपक्षावितितत्र ब्रह्मविषयकलिंगानामन्यविषयकश्रुत्यभिभूतत्वेपिननि
 रुक्तलिंगाभिभूतत्वमितितेषामपि स्पष्टब्रह्मलिंगत्वं सुगममितितेषां सर्वेषां प्रथमपादएव निवेशः अन्ताचराचर
 ग्रहाणादित्यत्र यस्य ब्रह्मचक्षुर्ब्रह्मचोभेभवत ओदन इति विषयवाक्येश्रूयमाणस्य प्रथमश्रुतौ दनशब्दावगतभोग्य
 त्वसंबंधिभोक्तृत्वरूपजीवलिंगस्य न निर्णयतद्वाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगसमभिव्याहृतत्वं न जायते अत्र यत्तेषां
 विषयिदित्यादिततः प्राचीनसंदर्भस्य तु निर्णयतात्पर्यकत्वं एव मन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादित्यादिरपि तयोः-
 पूर्वोत्तरपक्षयोः ब्रह्मपरतायाः संप्रतिपत्तेः ॥ गुहाधिकरणेऽतं प्रिबंतौ सुरुतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमेपराध्वे
 इत्यादिविषयवाक्येश्रूयमाणस्य गुहानिहितत्वरूपा ब्रह्मलिंगस्य तद्वाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगसमभिव्याहृत
 तत्त्वं स्फुटमेव त्वयापितत्र संकरप्रतिपादनावसरे ब्रह्मलिंगानुक्तेष्व ॥ अंतराधिकरणेऽपि येषां तरक्षिणिपु
 रुषो दृश्यत एव आत्मेति होषिते दनचमत्तत्र ब्रह्मविषयवाक्येश्रूयमाणस्याक्षिणिप्रतिविबरूपस्याक्षि-
 णिदृश्यमानत्वस्या ब्रह्मलिंगस्य नोक्तवाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगसमभिव्याहारः कंब्रह्मेत्यादिततः प्राचीनसंद
 र्भस्याभूतत्वादिवोधकस्य ब्रह्मपरतायाः पूर्वोत्तरपक्षयोः संप्रतिपत्तेर्न निर्णयतात्पर्यकत्वं अंतर्गम्यधिकर
 णेऽपि अंतरोयमयतीति विषयवाक्येश्रूयमाणस्य नित्यमनस्वरससिद्धसंशरीरत्वस्य दृष्टत्वादेश्वजीवलिंगस्य
 तद्वाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगसमभिव्याहारो नास्त्येव ॥ अदृश्यत्वाधिकरणेऽपि यत्तददृश्यमया ह्यमगोचरम

पर्णसचक्षुः श्रोत्रं तदपाणि पादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति श्रुतं
 योनिपरे विषयवाक्येश्रूयमाणानामदृश्यत्वादीनां प्रधानसाधारण्यात् ॥ यद्योर्णनाभिः सृजते गृण्हेते चेत्यचे-
 तनदृष्टांतात् प्रागवगम्यमानं नास्ति ब्रह्मलिंगं अदृश्यत्वादेः ब्रह्मसाधारणत्वेऽपि अचेतनदृष्टांतानुगृहीतस्य
 तस्य सार्वज्ञ्यादिरूपब्रह्मलिंगाभिभावकत्वाक्षतेः कस्मिन्नुभययो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति परमोपक्रमे
 श्रूयमाणमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपब्रह्मलिंगं च न निर्णयदर्शितवाक्योपक्रमगतं पूर्वपादिनापि तत्र श्रु-
 तयोन्यक्षरातिरिक्तपराक्षरब्रह्मप्रतिपादकत्वावगमात् ॥ तथा हि तत्र पूर्वपक्षभाष्यं ननु यः सर्वज्ञः स सर्ववि-
 त् इत्ययं वाक्यशेषः अचेतने प्रधानेन संभवतीति कथं भूतयोनिः प्रधानं प्रतिज्ञायत इत्यत्रोच्यते यथा तदक्षर-
 मधिगम्यते यत्तददृश्यमित्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनः श्रावयत्यक्षरात् परतः पर इति
 तत्र यत्परोक्षरात् श्रुतः सः सर्वज्ञः सर्वविज्ञ इति विप्रतिपत्तिरिति ज्ञानेनैव सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं प्रधानं त्यक्षरशब्देन नि-
 र्दिष्टं भूतयोनिरिति भाष्यरीकायामप्युक्तं न हीदं प्रकरणं सर्वमेव प्रधानपरमिति पूर्वपक्षीमन्यते अपितु भूत-
 योनि संदर्भः प्रधानपरोन्यो ब्रह्मपरः ततश्चास्मिन् प्रकरणे यानि श्रुतानि ब्रह्मश्रुति लिंगानि तानि ब्रह्मसंदर्भगता-
 नि भविष्यंतीति ॥ वैश्वानराधिकरणेऽपि को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्षेणैव नोद्ब्रूहीति
 चोपक्रम्य यत्स्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरसुपास्ते इत्यादिविषयवाक्ये प्रादेशमात्रत्वं

स्याब्रह्मलिंगस्योपक्रमस्तु ब्रह्मश्रुत्यादिसमभिव्याहृतत्वेपि न तादृशब्रह्मलिंगसमभिव्याहृतमिति ॥ एवं तृती-
 यपादेद्युष्वाद्यायतनंचहाह्मिदित्यधिकरणेपियस्मिन् द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंसहप्राणैश्च सर्वैरिति निर्णय-
 विषयवाक्येयच्छब्दलादनुवादप्रतीतौ तस्य पुरोवादापेक्षायां श्रुतिसिद्धब्रह्मानुमानसिद्धप्रधानयोरन्यतर-
 स्य पुरोवादत्वे वक्तव्ये श्रुत्यर्थस्य शक्त्यहार्थप्रत्यक्षानुमानापेक्षत्वेन विलंबितोपस्थितिकतया अनुमानसिद्ध-
 प्रधानस्यैव पुरोवादत्वसिद्धौ यच्छब्दावगतानुमानगम्यत्वरूपेणाब्रह्मलिंगेन चरमश्रुतपारवत्वरूपाब्रह्मलिं-
 गोपोद्धतितेन पूर्वपक्षोत्थितेस्तस्य च प्रथमश्रुतब्रह्मलिंगसमभिव्याहारो नास्येवेति संभाव्यमानस्वारस्यत्वम-
 क्षतंतैर्न ब्रह्मलिंगस्यामृतसेतुत्वसार्वज्ञ्यादेरभिभूततया तस्यास्पृष्टत्वं स्पृष्टं सर्वज्ञत्वादेरुपक्रमगतत्वेपि कृत-
 चिंतयैतदधिकरणप्रवृत्त्यानदोषः ॥ तथा चोक्तं भाष्ये तस्मात्परमेव ब्रह्मद्युष्वाद्यायतनंतदेतददृश्यत्वादिगु-
 णकोधमेक्तिरित्यनेनैव सिद्धांतस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्यदपठितयस्मिन् द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमिति-
 प्रपंचार्थपुनरुपन्यस्तमिति ॥ भूमासंप्रसादादध्युपदेशादित्यधिकरणेपि नामाद्याशांतेषु भूयः प्रश्नप्रतिवचन-
 परंपरया भूयसः प्रतिपादनवत्प्राणात्तथा भूयसः अप्रतिपादनरूपस्याब्रह्मलिंगस्य प्राणे भूमागमकस्य प्रा-
 णश्रुतिप्रकरणाद्युपबृंहितस्य नोपक्रमगतब्रह्मलिंगसमभिव्याहारः ॥ नचोपक्रमश्रुतंतरतिशोकमात्यविदि-
 ति शोकतरणहेतुज्ञानविषयत्वं ब्रह्मलिंगमस्तीति शङ्क्यं ॥ महाप्रकरणं ब्रह्मण एव प्राणस्य त्वयांतरप्रकरण-

मिति पूर्वपक्षे उपक्रमस्य निर्णयतात्पर्यकत्वाभावात् ॥ अक्षरमंबरांत धृतेरित्यधिकरणेपि सहोवाचै तद्वै तदक्षरं गार्गि ब्रह्मणा अभिवदंत्यस्तूलमनण्वित्यादि निर्णयविषयवाक्ये सहोवाचयदूर्ध्वयाज्ञवल्क्यदिशो यदपकिंपृथिव्याः यदंतराद्या वा पृथिवी यद्भूतं च भव्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंश्च तदोतं प्रोतं चेति गार्गि प्रश्नस्य पूर्वपक्षे परब्रह्मविषयतया तदाधारत्वेन वर्ण्यमानस्याक्षरस्य ततो न्यतायामेव स्वारस्यात् परब्रह्माश्रयत्वनूपाब्रह्मलिंगस्याक्षरशब्दस्य पोद्बलितस्य न तदाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगसमभिव्याहारः ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स इत्यधिकरणेपि परिच्छिन्नफलकोपासनाविषयत्वं तत्र करणस्थेन परापरब्रह्मविदोः नियतपरापरब्रह्मप्राप्तिरूपफलप्रतिपादकवाक्योपोद्बलितमब्रह्मलिंगं एतद्वै सत्यकामपरंचापरंचब्रह्मयदोंकारस्तस्मात्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्येतीति प्रकृत्यश्रुतेः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परंपुरुषमभिव्यायीतेति तदीयविषयवाक्येतदाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगं स अभिव्याहृतमिति त्रिलाङ्गण्येनैवाक्षरेण परंपुरुषमभिव्यायीतेति तदीयविषयवाक्येतदाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगं स अभिव्याहृतमेव ॥ अनुकृतेस्तस्य चेत्यधिकरणेपि न तत्र सूर्योभाति न चंद्रतारकं नेमाविद्युतो भांति कुतो यमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति तदीयविषयवाक्यगतं सजातीयतेजोभिभाचकत्वरूपं तेजोलिंगं न निर्णयवाक्योपक्रमगतब्रह्मलिंगसमभिव्याहृतं

॥ १८० ॥

योत्तापाययिताक्षिपुरुषोत्तर्यामीपैश्वानरइत्येषांसविशेषत्वेपि अक्षरं निर्विशेषं ॥ एवं तृतीयपादे द्युभ्याद्यायत
 नभूमाक्षरेस्ततिकर्मादीनां निर्विशेषत्वेपि दहरः सविशेषइति उभयत्रापि प्रायइत्युक्तं ॥ यच्च चंद्रिकायां पञ्चद्वि
 तीये सविशेषं तृतीयं निर्विशेषमिति निरुक्तपादोपाधिभेदमनूद्य तदपि न द्वितीयेपि सर्वत्रेत्यत्र सर्वं खल्विदं ब्र
 ह्मेति अविद्यादिसर्वत्रमाधिष्ठानत्वनूपसार्याख्यादेः अन्तेत्यत्र अन्यत्रभूताच्च भव्याश्च महतो महीपानितिकालत्र
 यातीतत्वादेः अंतरित्यत्र कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति पूर्णसुखत्वादेः अंतर्यामीत्यत्र एष त आत्मेति जीवतादाख्यादेः अदृश्य
 त्वादीत्यादौ यत्तददृश्यमित्यदृश्यत्वादेः सविशेषे तु पपत्तेः तृतीयेपि द्युभ्यादीत्यत्र तमेवैकं जानययदापश्यः पश्य
 ते रुक्मवर्णमिति दृश्यत्वादेः रूपित्वादेश्च भूमेत्यत्र एवं पश्यन्निति सप्रकारकज्ञानविषयत्वादेः अक्षरमित्यत्राह
 षंड्रष्टुश्रुतं श्रोत्रिति द्रष्टृत्वादेः ईक्षतिकर्मेत्यत्र पुरुषमीक्षतइति दृश्यत्वादेः दहरइत्यादौ सत्यकामः सत्यसंकल्प
 इतिकामादेः निर्विशेषे (C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwar
 शेषसमर्पकवाक्यत्वमेव सविशेषवाक्यत्वं स्वार्थविशेषणतया अविबक्षितविशेषसमर्पकनिर्णयतात्पर्यकवा
 क्यत्वं निर्विशेषवाक्यत्वमिह विवक्षितं अयं विशेषः वाक्यार्थविशेषणतया विवक्षितः अयं नेति तात्पर्यवा
 क्यगतबोधकता नूपशक्तिपर्यालोचनपावगम्यते तादृशशक्तिनिर्णयस्तु श्रुतिलिङ्गादिभिरुपक्रमादिभिश्चे-
 त्यन्यत्र विस्तरेणोक्तं ॥ तथा च नोक्तानुपपत्तिः तथाहि सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यत्र सकृत्तुं कुर्वीति मनो मयः प्राण

11957A A

धिदैवादिषु तत्त्वमव्ययदेशादित्यत्रापि अंतर्धामिच्छावाक्यस्यापि नियंतृत्वपृथिवीशरीरकत्वादिनोपास्यब्रह्म
 परताया आकसदौ स्य एमुक्ततया तदर्थविशेषणतया सर्वनिर्णयंतृत्वपृथिव्यादिशरीरकत्वादेर्विवक्षितत्वात्सविशे
 षवाक्यत्वं सुगमतदर्थे एष आत्मेत्यादेः शास्त्रदृष्ट्या ममात्मा भद्रसेन इति बहुपकारकत्वादिनोपपत्तेः ॥ एवमदृ
 श्यत्वादिगुणबोधोक्तेरित्यत्र यत्तदद्रेश्यमित्यादेर्निर्विशेषाक्षरपरत्वात्तन्निर्विशेषवाक्यत्वमेवेति सविशेषे अदृ-
 श्यत्वादेरनुपपत्तेरिति चंद्रिकोक्तदूषणानवकाशः प्रतिपादितं चैतत्प्रायः पदव्यावृत्तिकथनावसरे ॥ एवं तृतीयेपि
 द्युभ्याद्यायतनं त्वराह्यादित्यत्र यस्मिन् द्यौः पृथिवीयांतरिक्षमोतंसहप्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं ज्ञानमात्मानमन्यायाचो
 विमुंचयेति विषयवाक्ये यस्मिन्नित्यादितमेवैकं ज्ञानमात्मानमित्यंतर्निर्णयतात्पर्ये केवाक्ये ज्ञानकर्मतयान्ययिन्या
 स्मरूपे वाक्यार्थे यस्मिन् द्यौरित्यादिसहप्राणैश्च सर्वैरित्यंतर्निर्णयतात्पर्ये केवाक्ये ज्ञानकर्मतयान्ययिन्या
 पितूपलक्षणतया परिचायकतामात्रमेव ॥ अतएव तमेवैकं ज्ञानमेतिसाधारणश्रुतिः ॥ तथा चोक्तं द्युभ्यादीत्य
 धि करणभाष्ये तमेवैकं ज्ञानमात्मानमिति प्रतीकमादाय एतदुक्तं भवति नकारप्रपंचविशिष्टआत्मा विज्ञेयः किंत
 र्हीविद्याकृतं कार्यप्रपंचविद्यया प्रविष्टापयन् तमेवैकमायतनभूतमात्मानं ज्ञानधैकरसमिति ॥ यथा यस्मिन्ना
 स्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्ते आसनमेवानयति न देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्य
 तइति तादृशवाक्यस्य निर्विशेषवाक्यत्वमक्षतमेव ज्ञानमेति ज्ञानविषयत्वस्य तत्र श्रवणेपि अविद्याकल्पित

त्वेकरसात्माकारवृत्तिविषयत्वस्य तत्राभ्युपगमात् तस्य च वास्तवनिर्विशेषस्वरूपाविरोधात् कल्पितत्वादृश
 वृत्तिरूपज्ञानस्य च गुहायां शब्दो नास्तीति शब्दवत्कृतकरेण वच्च स्वपरनिषेधकत्वाभ्युपगमात् न दृश्यत्वस्य नि
 र्विशेषे अनुपपत्तिः ॥ एतेन भूमाधिकरणे एवं पश्यन् इति सप्रकारकज्ञानविषयत्वादेः अक्षरमित्यत्रादृष्टत्वादेः-
 ईक्षतिकर्मत्वत्र पुरुषमीक्षत इति दृश्यत्वादेर्निर्विशेषे अनुपपत्तिः चंद्रिकोक्तानिरस्ता ॥ एवमित्यत्र एवमाद्युपलक्षि
 ते पश्यन्निति धर्मस्योपलक्षणतया ज्ञानविषयत्वादेश्च निरुक्तरात्यानिर्विशेषेभ्युपपत्तेः ज्ञेयाक्षररूपवाक्यार्थे दृ
 ष्टत्वादेरुपलक्षणतयैव परिचायकतया अविद्याकल्पितस्य तस्य निर्विशेषस्वरूपाविरोधित्वात् ईक्षतिकर्मत्व
 त्र दृश्यत्वादेर्गुह्याद्यायतन इवोपपत्तेः दहरस्य तु सविशेषत्वमेव प्रायः पदव्यावृत्तिकथनावसरे उक्तमिति सत्य
 काम इति कामादेर्निर्विशेषेऽनुपपत्तिरिति चंद्रिकोक्तदूषणानवकाशः ॥ तत्र तत्र निर्णयतात्पर्यकज्ञेयब्रह्मपरवा
 क्यानां निर्विशेषवाक्यत्वयोस्मिन्धारितिरिति वाक्यतयातिपादमदिशोऽहं दुर्धामाभिरिति नास्मन्मते रक्षितपादो
 पाधिभेदसांकर्याद्यवकाशः प्रत्युतानंदतीर्थीयमत एव नामात्मकशब्दसमन्वयपरे प्रथमपादे अंतस्तत्त्वमैपदेन
 दित्यत्र लिंगसमन्वयः ॥ तथा लिंगसमन्वयपरे द्वितीयपादे वैश्वानरनाम्नो समन्वय इति पादोपाधिभेदसांकर्य
 मपरिहार्यं ॥ यत्तु चंद्रिकायां अस्माकं नाम समन्वयपरे पादे अंतस्तत्त्वमैत्यत्र लिंगसमन्वयः इन्द्राद्यनेकनाम
 समन्वयार्थः ॥ तथा लिंगसमन्वयपरे पादे वैश्वानरनाम्नो समन्वयः पाचकत्वाद्यनेकलिंगसमन्वयार्थः इति टीका

यामेव वक्ष्यते इत्युक्तं तदसत्त्वीकायां वक्ष्यते इत्यस्मादेव पादोपाधिसंकर्यानि राकरणात् ॥ आनन्दतीर्थीयरीत्यापा
 दोपाधिभेदवर्णनं यथानसंभवदुक्तिकं तथाप्येसविस्तरं प्रतिपादयिष्यामः ॥ चतुर्थपादे त्रिपाद्युक्तसमन्वयहेतुग
 तिसामान्यसमर्पणद्वारोक्तसमन्वयस्यैव प्रतिपादनमित्युक्तं ॥ तदित्यंशुत्युक्तं जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणं प्रधा
 नएव योजयितुं शक्यं न ब्रह्मणि इति लक्षणसंभवशंकायामीक्षत्यधिकरणेन प्रधानेश्रुतिस्वारस्यं निरस्यतदुपो
 हलनाय च सर्वासंश्रुतीनां ब्रह्मण्येव गतिसामान्यं प्रतिज्ञायानंदमयोभ्यासादित्यारभ्य पत्यादिशब्देभ्य इत्यंतसू
 त्रैः त्रिपाद्या तत्तच्छ्रुतिपर्यालोचनया गतिसामान्यमेव शंकाविशेषनिराकरणेन प्रतिपादितं ॥ चतुर्थपादे तल्लक्ष
 णस्य प्रधानादावतिव्याप्त्या गतिसामान्यमाक्षिप्य निराक्रियते ॥ तत्प्रकारश्च भाष्यतदीयटीकादौ प्रपंचितः ॥ यत्तु चं
 द्विकायां यच्चोक्तं परैः प्रधानाद्येव कारणतया सर्ववेदांतार्थ इति लक्षणा संभवशंकायास्त्रिपाद्यां निरासः चतुर्थपा
 दे तु प्रधानमपि कारणतया वेदांतैकदेशार्थ इत्यतिव्याप्तिशंकायानिरास इत्युक्तार्थमनूद्य तन्न आनुमानिकमित्या
 दो पूर्वपक्षिणाय स्य महतः परमव्यक्तअजामेकमित्यादेः प्रधानपरत्वशक्तितस्यैकदेशस्य सिद्धांतेपि अविद्या
 दिपरत्वेन ब्रह्मपरत्वाभावात् अविद्यापरत्वे च ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानेनातिव्याप्तावप्यविद्यायामतिव्यास्यपरिहारा
 त्तस्मात्परमतेपादोपाधिभेदो न युक्तः नापि तत्क्रमः सुबोधस्य प्राथम्ये आनंदमयादौ निर्विशेषविचारायोगात्
 दुर्बोधस्य प्राथम्ये तु स्पष्टब्रह्मलिंगानां प्राथम्यायोगात् निर्विशेषस्य तृतीये निरूपणायोगाच्च ईक्षत्यधिकरणोक्ता

शङ्खत्वस्य विक्षिप्य चतुर्थे पादे व्युत्पादने हेत्वभावाच्चेति दूषणमुक्तं तदसत् ॥ महतः परमव्यक्तमित्यंशस्यास्मान्म
 ते निर्विकारस्वरूपस्य परमात्मनो जगत्कृतृत्वे सति जगदुत्पादानत्वरूपाभिन्ननिमित्तोत्पादानत्वनिराहककामविय
 दादिनूषोपाधिकानृतविकारनिर्वाहायावश्येयमाणानिर्वचनीयेभ्यश्च यत्तत्कल्पितजगत्प्रागवस्थाश्रयाविद्यामा
 याशक्त्यादिशङ्कायाव्यर्थपरत्वेन ॥ सांख्यमतसिद्धत्वं तत्र प्रधानपरत्वाभावात् ॥ संकल्पपूर्वककामयि
 तृत्वः नियतकृतृत्वघटितलक्षणस्य तादृशार्थेति व्याप्तिप्रसक्त्यभावात् ॥ प्रथमपादे जगद्व्यवस्थयत इत्याका
 शादेः समस्तस्य जगत्तोजन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं
 सर्वशक्तित्वं सर्वव्यपित्वमित्येवमादिजातीयकापमार्जुक्ता एवेति भाष्यं तत्रोक्ता एवेत्यस्योक्ता इवेत्यर्थः तथा च कंठत
 अनुक्ता अपि अधिकरणसिद्ध्या तन्वायेनोपक्षिप्ता एवेति फलितोर्थः यस्मिन्वावर्थादन्यसिद्धिः सोपधिकरणसिद्ध्यां
 तन्वायः जगत्कृतृत्वसिद्धौ सावधानेन सिद्धिः तादृशोपायसंभवे ॥ तथा च प्रथमपादप्रतिपाद्यैः जगत्कारण
 त्वसर्वज्ञत्वादिभिर्हितीयतृतीयपादयोस्तेषां सिद्धयदुपन्यासेन सिद्ध्यांतकरणात् द्वितीयतृतीयपादार्थयोः प्र
 थमपादस्योपजीव्यतया तयोश्च पूर्वापरीभाक्ः संगतिश्च उपजीव्यस्य भाष्यमुपजीवकस्यानंतर्धे च तंत्रांतरे सु
 प्रसिद्धमेवेत्यस्य न्यतानुपायिभाष्यतदीयटीकाकारादिसंमतं सर्वज्ञत्वादि धर्मैः प्रथमपादप्रतिपाद्यैः वाक्या
 नां ब्रह्मपरत्वनिर्णयस्य द्वितीयतृतीयपादार्थत्वे आकाशाद्यधिकरणस्य तत्रैव कर्तव्यत्वेऽपि तन्निर्णयवाक्यानां

स्पष्टलिङ्गतया स्पष्टलिङ्गवाक्यसमन्वयपरिप्रथमपादे तर्भाषिः आनन्दमयस्य प्रतर्दन वाक्यस्य चावांतरसंगत्येव विचारइ
 तिनसुबोधस्य प्राथम्येत्यादिदूषणावकाशः ॥ जगत्कारणस्यैक्षितृत्वश्रवणात्कतृत्वांशे प्रधानस्याशङ्क्य
 स्यैक्षत्यधिकरणेन सिद्धावपि उपादानत्वं प्रधानस्यैव भविष्यतीति प्रधानस्याशङ्क्यमसिद्धमिति शंका-
 यांतदंशेपि ब्रह्मणि गतिसामान्यप्रपञ्चनाय पुनरपि प्रकृत्यधिकरणे ब्रह्मण एवोपादानत्वमिति व्यवस्थापने
 न प्रधानस्याशङ्क्यं व्युत्पाद्यतइति ईक्षत्यधिकरणोक्ताशङ्क्यस्येत्यादिदूषणानवकाशइति दिक् ॥ उक्ते
 ब्रह्मणि प्रमाणांतरविरोधपरिहाराय द्वितीयोपपत्त्यः पद्यं यौपनिषदस्य ब्रह्मणः प्रमाणांतरायोग्यतया तद्वि-
 रोधपरिहारार्थं विचारो नापेक्षितः तथापि तत्त्वं पदार्थशोधकवाक्यैः प्रपञ्चस्यानृतताप्रतिपादनपूर्वकं पदार्-
 थः शोध्यते तत्रच प्रपञ्चसत्यताप्रतिपादकसांख्यस्मृतिविरोधः प्रत्यक्षादिप्रमाणांतरविरोधश्च प्रसज्यते तस्य
 रिहाय तद्विचारोपेक्षित एव तृतीयचतुर्थीत्यायाभ्यां प्रसाधानं फलनिरूपयित्वा तेन तत्कारण्यश्रीमद्भाष्यादौ
 स्पष्टः ॥ आनन्दतीर्थीयास्तु विष्णोः शास्त्रगम्यत्वे हेतुत्वेनोपक्रमादितात्पर्यलिङ्गनूपः समन्वयः तच्च समन्वयादि-
 तिसिद्धवदुपन्यस्तः न तु तत्रोपक्रमादिर्विष्णावेव व्यवस्थित इति न्यायैर्व्यवस्थापितं सच यावद्वाक्यविशेषानु-
 दाह्यपूर्वपक्षोत्तरपक्षग्रंथनेन प्रपञ्च्यते तावदयमनुपन्यस्तप्राय एव अन्यथा शैवाद्योपि समन्वयादित्ये-
 व सिद्धवद्हेतुमुपन्यस्य शिवादीनां कारणत्वेन शास्त्रगम्यत्वं प्रसाधयेयुः ॥ अतः समन्वयविभागेन तत्प्रपञ्च-

नार्थमानंदमयोभ्यासादित्यारभ्याध्यायशेषआरभ्यतइतिपंचाधिकरणानंतरमध्यायशेषप्रवृत्तिमुक्त्वाप्रकारं
 तरेणपादोपाधिभेदानाहुः ॥ तथात्थानंदमयाधिकरणेतत्त्वप्रकाशिकायांअथब्रह्मस्वरूपनिरूपणानवशेषात्
 किमध्यायशेषेणेत्यतस्तत्कृत्यमाहेत्यनेनतमेवेतिभाष्यमवतार्यकृत्यंतराभावेपित्तुसमन्वयादित्युक्तं
 मेवोपक्रमार्थन्यात्सम्यक्निरूपणंशास्त्रीयशास्त्रानांप्रतिवाक्यग्रहणेनप्रकटयत्यनेनाध्यायेनसूत्रकारः
 अन्यथाप्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वेनान्यदेवसमन्वयादित्यपिपक्षुंशक्यत्वादिति॥ तथावैदिकाःशास्त्राव
 त्चतुर्विधाःअन्यत्रैवप्रसिद्धाःउभयत्रप्रसिद्धाःअन्यत्रप्रसिद्धाःतत्रप्रसिद्धाइतिसर्वेपिनामलिंगात्मक
 तथाप्रत्येकं द्विविधाःतत्रनामात्मकानामन्यत्रप्रसिद्धानांशास्त्रानांप्रथमेपादेसमन्वयःलिंगात्मकानामन्यत्र
 प्रसिद्धानांशास्त्रानां द्वितीयपादेसमन्वयःउभयत्रप्रसिद्धानांशास्त्रानांतृतीयपादेसमन्वयःअन्यत्रैवप्रसिद्धा
 नांशास्त्रानांचतुर्थपादेसमन्वयः ॥ तत्रैवप्रसिद्धाःतत्रैवप्रसिद्धाःतत्रैवप्रसिद्धाःतत्रैवप्रसिद्धाःतत्रैवप्रसिद्धाः
 तेषांतत्रैवप्रसिद्धत्वात्तेष्वन्यत्रैवप्रसिद्धस्यप्रथमंबुद्ध्यनारोहात्चतुर्थेतदुक्तिः॥ उभयत्रप्रसिद्धानामन्य
 प्रसिद्धिनिराकरणमात्रस्यान्यत्रप्रसिद्धानांतत्त्वसिद्धिनिराकरणपूर्वकंभगवत्परत्वस्यप्रतिपादनादमुख्य
 त्वेनप्राप्तम्यायोगात्तृतीयेतदुक्तिः॥ अन्यपराणांमध्येपिलिंगात्मकानांधर्मवाचकत्वात्नामात्मकेभ्यो धर्मिणि
 चिभ्योऽमुख्यत्वेनाप्राधान्यात्तेषां द्वितीयेसमन्वयोक्तिः॥ ततो लोकोत्तोन्यत्रप्रसिद्धानांनामात्मकानांशा-

ह्यनां भगवति समन्ययः प्रदर्श्यते अस्मिन् प्रथमे पाद इति ॥ तत्रेदं चिंत्यते ॥ अग्निमाधिकरणेषु विष्णौ समन्यय
 प्रपञ्चनरूपः स्थितः सृष्ट्यादिवाक्यनूपशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं त्वद्रीत्यैव विष्णोर्न संभवतीतीत्यधिकरणोक्त
 दूषणग्रस्तो नो न्यज्जनमर्हतीति स्पष्टमेव दूषणं ॥ किंचासि त्वसमन्ययप्रपञ्चार्थमध्यायशेष इति वदता त्वया आ
 नंदमयाधिकरणमारभ्य प्रथमाध्यायगततत्तदधिकरणेषु क्वचित्तत्तदधिकरणविषयश्रुतिवाक्येषु विष्णुमात्र
 निष्ठत्वेनाद्याप्यसि त्वविद्वत्सृष्ट्यादिना सिद्धांतः कृतो दृश्यते तथा ह्यस्मिन्नेवानंदमयोभ्यासादित्यधिकरणेन
 गत्कर्तृत्वादिना प्रतिपादितो न्नमयादिरानंदमयांतः विष्णुरेवेति साध्ये ब्रह्मशब्दाभ्यासं हेतू रूत्य ब्रह्मशब्दस्य
 यद्यप्यन्यत्राप्यज्ञादिस्तथापि तस्य विष्णो तदेव ब्रह्म परमं कर्षणमिति श्रुत्योपदर्शिता विद्वत्तूतिः प्रचलेति
 सैव निर्णयहेतुरिति त्वयोक्तं ॥ तथाहितत्वप्रकाशिकायां विष्णुरेवानंदमयः ब्रह्मशब्दस्य तदेव ब्रह्मेत्यादिश्रुति
 स्मृतिषु विष्णवैकनिष्ठत्वेनेति ॥ प्रायस्तत्तदधिकरणेषु तत्तदधिकरणविषयश्रुतिवाक्येषु साधारणेन ब्रह्मलिं
 गादिना विष्णुपरत्वनिर्णयः पूर्वपक्ष्यभिमततत्तदेव ताविषयश्रुतीनां विद्वत्तूत्या महायोगेन प्रवृत्तिनिमित्तता
 दधीन्यादिना विष्णो सावकाशतया परममुख्यत्वेन प्राचल्यं प्रसिद्धार्थेषु अज्ञातूत्या केवलयोगेना मुख्यतया दोष-
 ल्यमुपपाद्यनिराकरणं च ॥ तथा क्वचिदधिकरणे तद्विषयश्रुतिवाक्ये साधारणे नैव ब्रह्मलिं गादिना विष्णुपर
 त्वनिर्णयः देवतांतरविषयश्रुति लिं गादेरंतर्यमिविषयतया सावकाशत्वेन निराकरणं च कृतं दृश्यते ॥ तथा ह्येतत्स

धर्मोपदेशादित्यधिकरणे अंतः प्रविष्टं कर्तारमेतमंतश्चंद्रमसिमनसाचरंतं सहैव संतं न विजायति देवा इत्यस्थिरवि
 षयवाक्ये अंतः प्रविष्टं शब्दस्य विष्णुपरत्वे अंतः समुद्रे मनसाचरंतं ब्रह्मान्वयिंदृश होतारमर्णयस्यां ड कोशं शुभ
 माहुरिति समुद्रशायित्वब्रह्मांडवीर्यत्वरूपं लिंगमभिधाय यद्येवं समुद्रस्थायित्वलिंगादंतस्थो विष्णुस्तर्हि
 तेनांतस्थेन विष्णुना इंद्रादीनामभेदो वास्तुविपक्षितस्तत्त्वापिकाया इंद्रो राजा जगतो य ईशं सप्तयुंजंतिरथमे
 कमिति पूर्वपक्षोक्तश्रुतेः सद्भावात् ॥ न च श्रुत्यादिना लिंगबाधेनान्यतरनिर्णयः लिंगस्य निरवकाशत्वात्तना
 पिलिंगेन श्रुतिबाधस्तस्याबलवत्वात् एवं च पक्षद्वये अन्योन्यबाध्यबाधकभावशून्ये तदन्यथानुपपत्त्या अंतस्थे
 न विष्णुना इंद्रादीनामभेदः प्राप्त इत्याशं कायाभेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रमप्यतार्येद्वाद्यंतर्यामि परतया तद्व्यपदेश
 शोनांतस्थेनाभेदासंभवमुक्त्वा लिंगेन श्रुतिबाधं चोक्तं तत्प्रकाशिकायां शंका समाधानाभ्यां न चेंद्रादिषु योग
 नूदिभ्यां प्रवृत्तत्वात् शब्दो ^(गो) इति शब्दमुक्त्येति वाच्यं ॥ परमेश्वरादिमहावैतानिरवधिकत्वनमहायोगसंभवात्
 अक्षरूढितोपि विद्वत्सूदेरेष बलवत्वात् अन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तस्यापि भगवद्भीनत्वेन च तत्रैव मुख्यत्वोपप
 त्तेर्येति ॥ एवमाकाशस्तल्लिंगादित्यधिकरणे अस्य लोकस्थकागतिरित्याकाश इति होवाचेति वाक्यस्य स एष परो
 वरीयानुद्गीयः स एवोनंतः इति वाक्यशेषश्रुतपरो वरीयस्त्वानंतत्वादिसाधारणलिंगेनैव निरवकाशत्वात् प्रव
 र्त्तेन विष्णुपरत्वनिर्णयः आकाशश्रुतेर्विद्वत्सूदिमहायोगप्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यैर्विष्णुपरत्वसंभवेन सावका

शतपातनिराकरणं च ॥ तथा हितत्त्वप्रकाशिकायां अस्तु लिङ्गेन श्रुतेर्बाधस्तथापि विष्णौ श्रुतिरमुख्येवान्यत्र
 नूतत्वात् विष्णौ पौगिकत्वात् इति चेन्नाकाशस्य भगवदधीनत्वेन तत्रैव मुख्यत्वात् महायोगविहङ्गद्वयोर्भावा
 दिति ॥ एवमतएव प्राण इत्यधिकरणे तद्वैत्वं प्राणो भवः महान् भोगः प्रजापतेर्भुजः करिष्य प्राणः यदेवान् प्राण्यो
 नयेति वाक्ये प्राणशब्दस्य श्रीश्रुतेः लक्ष्मीश्रुतत्वात् होरात्रे पार्श्वे इति तत्पूर्वा अनुवाकश्रुतेन साधारणेनैव श्रीलक्ष्मी
 पतित्वलिङ्गेन विष्णुपरत्वनिर्णयः प्राणश्रुतेर्विहङ्गद्वयादिनाविष्णुपरत्वसंभवेन सावकाशतया दुर्बलत्वेन त
 निराकरणं ॥ तथा च तत्त्वप्रकाशिकायां कथं श्रुत्या पूर्वपक्षिते लिङ्गेन निर्णयः इति चेत् लिङ्गस्य निरवकाशत्वा
 त् प्राणश्रुतेर्विष्णावपि सावकाशत्वाच्चिरवकाशेन सावकाशस्य बाधोपपत्तेः नूटियोगयोरभावात् ॥ कथं विष्णौ
 प्राणश्रुतेरवकाश इति चेन्न ॥ ईशानः प्राणदः प्राण इति विहङ्गद्वये महायोगस्य च सत्त्वादिति ॥ एवं ज्योतिश्चरण
 मिधानादित्यधिकरणे विमेषकणापत्तयतो विचक्षुर्विद्वद्योतिर्दृष्टव्य आदितं यत् ॥ विमेषनश्चरति दूरभाषीः किं
 त्वित्त्वस्यापि किमु नू मनिष्य इति वाक्ये ज्योतिः शब्दस्य साधारणेनैव कर्णादिविरुद्धचरणेन कर्णादिविदूरत्व
 रूपेण कर्णाद्यपरिच्छेद्यत्वरूपेण बालिङ्गेन विष्णुपरत्वनिर्णयः ज्योतिः श्रुतेर्विहङ्गद्वयादिनाविष्णुपरत्वसंभवे
 न सावकाशतया दुर्बलत्वेन निराकरणं ॥ तथा च तत्त्वप्रकाशिकायां न च श्रुतिविरोधः श्रुतेर्विष्णावपि सावकाशत्वा
 त् महायोगविहङ्गद्वयसंभावेन मुख्यत्वाच्च निरवकाशलिङ्गेन सावकाशश्रुतेर्बाधोपपत्तेरिति ॥ एवं लं दोषिधा

नान्नेति चेन्न तथा चेत्तौर्पणनिगमादित्यधिकरणे गायत्रीवा इदं सर्वं भूतमिति वाक्ये गायत्री शब्दस्य साधारणे
 नैव गानत्राणकर्तृत्वेन लिङ्गेन विष्णुपरत्वं निर्णयः गायत्रीश्रुतेः पूर्ववदेव विद्वद्भ्यादिना विष्णौ सावकाशतया
 निराकरणं च ॥ तथा हि तत्त्वप्रकाशिकायां ननु गायत्रीश्रुतेरन्यत्र सूदृत्वात् कथं लिङ्गमात्रेण विष्णुपरत्वं निर्णय
 इत्याशं कया सर्वच्छंदाभिधोद्येभः सर्वदेवाभिधोद्ये सौ सर्वलोकाभिधोद्ये षस्तेषां तदुपचारत इति वामन इति भा-
 ष्यमवतार्योक्तं गायत्रीश्रुतेः पौराणिकनूत्याश्रुत्युक्तयोगेन गायत्र्या भगवदप्यन्तेन च विष्णावेव मुख्यतया वृत्त्या
 सावकाशत्वात् लिङ्गस्य च मुख्यतया वृत्त्या अन्यत्रानवकाशत्वात् सावकाशश्रुतेर्लिङ्गेन बाधोपपत्तेर्युक्तो लिङ्गमात्रे
 णायं निर्णय इति ॥ एवं प्राणस्तथानुगमादित्यधिकरणे तावा एताशीर्षं लिङ्गयः श्रिताः चक्षुःश्रोत्रं मनो वाक् प्राण इति
 वाक्ये प्राणशब्दस्य तं देवाः प्राणयंत स एषो सुः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे इत्यादि वाक्य
 श्रुतदेवोपास्यत्वादिना ^(सि) प्राणमेव लिङ्गमात्रेण विष्णुपरत्वं निर्णयः तद्वदनुसृत्य प्राणलिङ्गं तावद्विहितं अहमुक्त्य
 महमुक्त्यमस्मीति प्राण उदकामदित्यादिश्रुतमिन्द्रियैः सह कलह उल्कमणप्रवेश इत्यादित्यामेव विजानीयामि
 त्यादिपृष्टवंतं विश्वामित्रं प्रति प्राणो वा अहमस्मीति वचनं जीवलिङ्गं च ॥ तत्सर्वमंतर्यामि विषयतया सावका-
 शत्वेन दुर्बलमिति तन्निराकरणं ॥ तथा च तत्त्वप्रकाशिकायां विष्णुरेवायं प्राणो न जीवादि लिङ्गानां तदंतर्यामि
 भगवद्विषयतयोपपत्तेरिति ॥ एवं द्वितीयपादीयाधिकरणेऽपि तत्तद्विषयवाक्यानां साधारणब्रह्मलिङ्गा

दिभिर्विष्णुपरत्वनिर्णयः अन्यविषयश्रुतिलिङ्गादीनां पूर्वोक्तरीत्यैव निराकरणमित्येतदेव प्रायिकं तद्दर्शनां स्पष्टमेव विस्तरमयान्नोदाह्रियते ॥ क्वचिदधिकरणे बलावलतयानवधारितदेवताद्वयविषयश्रुतिद्वयसत्त्वेपि एकयैव श्रुत्या तद्विषयवाक्यगतशब्दस्य विष्णुपरत्वनिर्णयः कृतो दृश्यते ॥ यथा शब्दादेव प्रमिति इत्यधिकरणे अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्यमात्मानिति षट्तिर्दशानो भूतमव्यस्य स एवाद्यसु श्रुतिमंत्रश्रुतांगुष्ठमात्रशब्दस्य विष्णुपरत्वे उर्ध्वप्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते इति मंत्रश्रुतवामनश्रुतिरस्तीति ॥ तत्र साधारणब्रह्मविषयश्रुतिलिङ्गानां विष्ण्वैकविषयत्वं अन्यविषयश्रुतिलिङ्गानां विद्ब्रूदिप्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यादिभिर्विष्णावेव सावकाशत्वमित्येतत्प्रावृत्तल्लाभ्यविशेषानुदाहृत्य पूर्वोत्तरग्रन्थनेन यावन्मीमांसां स्यते तावदद्याप्यसित्थं शिवादिविषयत्वमपि संभवतीति शंकाग्रस्तत्वात् तन्निराकरणा यैव त्वया अध्यायशेषस्यारब्धत्वात् ॥ तथा च साधनीयत्वेनोपक्रांतार्थविस्मरणेन तस्यैव सर्वग्रहेतृकरणमत्वं ताद्युक्तं मीमांसासंप्रदायविरुद्धं चेति दूषणमस्ति स्पष्टमेव ॥ अथ विष्णवे कनिष्ठत्वेनास्माभिर्दर्शितानां श्रुतिलिङ्गानां कथं साधारण्यं तत्त्वयैवोपपादनीयं मया तु तत्तदधिकरणेषु असाधारण्यस्योक्तत्वात् इति चेत्सत्यमुक्तं असदुक्तं तु तत्तद्विशिष्टादिविषयकत्वेन श्रुतिलिङ्गानां शंकाग्रस्तत्वेन तदसाधारण्यासित्थेः ॥ तथा हि पदुक्तमानंदमयाधिकरणे तदेव ब्रह्म परमं कवीनामित्यादिश्रुत्युपदर्शितविद्ब्रूद्व्याब्रह्मशब्दस्य विष्णुपरत्वमिति तत्र वक्तव्यं तदेवेति श्रुतौ ब्र

मू शहस्यविष्णावेवविह दूदिरिति कु तोव्यवस्थितिः येन शिवादिस्तदन्वो मु ख्यार्थेन भवेत् विष्णुरेव जगत्क-
 र्त्तुपरं ब्रह्मेति निश्चयाधीनत्वात्तद्यवस्थितेः तस्य चाद्याप्यसित्येः ॥ नचयमंतः कवयो वयंतीति जगत्कारणेश्रुतस-
 मुद्रांतः स्थस्व रूपप्रसिद्धतल्लिंगात्तदेवेति श्रुतिस्थ ब्रह्म शहो विष्णु पर एवेति यत्कुं युक्तं ॥ प्रजापतिश्चरति गर्भे
 तरिति प्रजापतिश्चरति गर्भे इत्युपक्रम्य धाता यथा पूर्वमकस्य पदित्युपसंहरादुपक्रमोपसंहरिगत प्रजापतिधा-
 तृश्रुतिभ्यां ॥ तथा एकाण्ये तुत्रैवाक्ये ब्रह्म नारायणात्मकः ॥ भोगिशब्दागगतः शोतेत्रै लौक्यज्ञानवृंहितः इति वि-
 ष्णुपुराणवचनेन च मध्यस्थ तल्लिंगस्य प्रजापतिर्यै हिरण्यगर्भ इति हिरण्यगर्भः समवर्तता ग्रै इति जगत्कारण-
 स्वेनावगतहिरण्यगर्भपदवाच्य प्रजापति साधारण्यशंकया तेन ब्रह्म शहस्यविष्णुत्वानिर्णयाच्च ॥ नारायणात्मक-
 इति जलनियामो नारायणसंज्ञा प्राप्त इत्यर्थः ॥ सर्वलोकस्य निर्माता ब्रह्माविश्वसृजां पतिः ॥ सचाप्सु शायना देव-
 शिवात्मा स्वेच्छपाचर ॥ ॥ नारायणात्मकप्रजापतिः सविश्वः प्रजापतिरिति प्रजापतिः सविश्वः प्रजापतिः ॥ एतेन संज्ञाया-
 अनन्यसाधारणनारायणशहो ब्रह्म शहस्यविष्णुत्वनिर्णायकः आपो नारा इति प्रोक्ता इत्यादितेन नारायणस्यु-
 त इत्यंतश्रौतनिर्वचनस्येतरसाधारण्ये संज्ञायां विहितगत्वानुपपत्तेरिति समाहितं ॥ ब्रह्मणि नारायणसंज्ञा-
 या उक्तस्युतिप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ एवं हिरण्यगर्भाष्टकमध्ये यद् ईशो अस्य द्विपदस्य तुष्टपदस्य कस्यै देवा य हविषा-
 विधेम इति एतावन्तौ वै पशपो द्विपादस्य तुष्टादस्येति श्रुत्यंतरसिद्धं पशुपतित्वं शिवलिंगं अतएव श्येताश्चतरो

पतिषदि यो देवानां प्रभवश्चोद्धवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः हिरण्यगर्भं पश्य तज्जायमानं स नो ब्रुवत्यास्तु मया-
 संपुनक्तु इति मंत्रानं तरं यो देवानां माधिपो यस्मिन् लोका अधिश्चिता इति मंत्रस्य यद्देशे अस्ते हि पदश्च तुष्यदश्चेती-
 दमे वो चरार्धं श्रूयते एवं ॥ हिरण्यगर्भाष्टिके पुरुषस्य विग्रहे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्
 तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् इत्युपसंहारत् औपसंहारिक रुद्रमहादेवश्रुत्योः प-
 तः प्रसूतिरित्युक्तजगत्प्रसूतिहेतोः अतः परं नान्यदणीयं संहिपरात्परं महतो महांतं यदेकमव्यक्तमनं तरुपं वि-
 रवं पुराणं तमसः परस्तादिति सर्पोत्कृष्टत्वं तमसः प्रकृतिमंडलात्परत्वादवगम्यते तदंडवर्तिनो हिरण्यगर्भस्य
 प्रजापत्याख्यस्य न संभवति एवं य एवं विदुरमृतास्ते भवंतीत्युपक्रांतजगत्प्रसूतिहेतोः ज्ञानादमृतत्वं मुक्तिरभि-
 धीयते तदिदं मुमुक्षुज्ञेयत्वं लिङ्गं हिरण्यगर्भेन संभवति यद्वाच्यं वदाकाशं चेष्टयिष्यंति मानवाः तदा शिवमभि-
 ज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यतीति शिवज्ञानादेव मोक्षोक्तेः नेतरोनुपपत्तेरिति सूत्रेन चान्यज्ञानान्मोक्ष इति त्वदीयम-
 व्यतत्वप्रकाशिकोक्त्या स्यात्सिद्ध्या शिवमहत्तत्त्वं तु यमन्यतः स आत्मा विज्ञेयः इति श्रुत्यनुरेशिवस्यैव मुमुक्षुज्ञेय-
 ब्रह्मोक्तेः श्रैवं विधाने कशिवलिङ्गसहकृतयोः उपक्रमस्य प्रजापतिपातृश्रुत्यपेक्षया बलवत्त्वेन प्रजापतिश्रुतेर्भ-

11925 11

त्युपपत्तेः उक्ष्मीपतित्वस्यापि विष्णुमात्रनिष्ठत्वा संभवाच्च ॥ ननु श्रीश्वते लक्ष्मीश्चेति वाजसने पके पठ्यते इति चे
 तर्किंततः श्रीशङ्खस्यापि समानप्रकरणात्मा तद् ह्येवार्थ एव पर्यवसानात् ॥ नच वैपरीत्यं शङ्क्यं श्रीशङ्खस्यभियं
 उक्ष्मीमौपलाभं विंशं गां षष्ठीं जयामिंद्रसेनेत्युदाहुरित्याद्युच्यते सूक्ते गौर्वाहं प्रयोगत्वात् तद् ह्येवार्थाः कमलापां
 प्रयोगानुपलंभात् उपलंभेपि वा तद्धिं गस्य शिवविष्णुसाधारण्याक्षतेः तैंगे ब्रह्मनारायणरुतशिवस्तोत्रे नमो-
 स्तुल्लक्ष्मीपतये श्रीपतेः पतेन म इति शास्त्राभेदभिन्नपाठोपसंहारेणोपपृच्छणाच्च अहोरात्रे पार्श्वे इत्यस्वरार्थ
 शिवमहं दिनमित्युमामहेश्वरसंवादे चैरर्धनाशिवरूप एव स्वारस्यावगमाच्च ॥ अथ ब्रह्मविदाप्नोति परमि-
 ति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानात् परमाप्तिरूपमोक्षोक्तेः ब्रह्मज्ञानस्य चोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेरुपदनिषदैकप्रमा-
 णजन्यत्वावगमात् उपनिषत्शास्त्रं मुख्यतया यस्य प्रतिपादकं स एव ब्रह्मशङ्खार्थो वाच्यः न हि मुख्यत्वेन शिव
 स्य प्रतिपादकमुपनिषत्शास्त्रं मस्ति नापि वेदांतोक्तं जगत्कारणत्वादित्युक्तं शिवसाधारणं येन ब्रह्मशङ्खस्य
 शिवविषयत्वशङ्कया तदर्थस्य विष्णुत्वनिर्णयो न स्यात् ॥ सर्वे वेदायत्यदमामनंति ॥ तपांसि सर्वाणि च
 यद्ददंति ॥ अदिच्छं तो ब्रह्म चर्यं चरंति ॥ तत्ते पदं सं ग्रहेण ब्रवीमीत्युपक्रम्य ब्रह्मचर्या सोऽध्वनः परमाप्नो-
 तिमहि षोः परमं पदमिति कठवल्लीश्रुत्या ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मांडूक्य
 श्रुत्या च विष्णुपुरुषादिशङ्खभिधेयस्य नारायणस्यैवोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वावगमात् अतएव नामानि सर्वाणि यमा

विशान्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरंतीति श्रूयते ॥ एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्म नेशानो नाग्नीषोमौ ने मेधा वा पृ
 थिवी इत्यादिमहोपनिषज्जातेन पुरुषो ह वै नारायणो अकामयत् प्रजाः सृजेयेति नारायणात् ब्रह्म जायते नारा
 द्रो जायते इत्यादि नारायणोपनिषज्जातेन नैवेह किंच नाय आसीत् अमूर्तमनाधारमिमाः प्रजाः जायंते दिव्यो
 देव एको नारायण इत्यादि सुबालोपनिषज्जातेन च जगत्कारणत्व लक्षणस्यानितरसाधारण्यावगमात् तदनु
 रोधात् ॥ स देव सौम्ये दमय आसीत् ॥ ब्रह्म वा इ दमय आसीत् ॥ आत्मा वा इ दमेक एवाय आसीत् ॥ इत्यादि श्रुत्यंत
 रगत कारणवाक्येषु श्रुतस्यापि कारणस्य सत् ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दस्य यदग्नीषोमीयं पशुमात्रमेतेति विधि
 वाक्यपठितस्य गवाश्वादि साधारणपशुशब्दस्य छागस्य वपायामेद स इति मंत्रप्रतिपन्ने छाग इव छागो यामंत्र
 वर्णादिति न्यायेन नारायण एव पर्यवसानाच्चेति चेदत्र वदंति ॥ अहमेकः प्रथममासमित्याथर्पशिरसि देवान् प्र
 ति शिवयचनेन यदा तपस्तेन दिवान रोत्रेन सन्नो वा सत् शिवस्यैवैकैव सः ॥ स देवस्तस्मात्पितुर्गरेण्यं प्रजायतस्मा
 त्प्रसूता पुराणीति श्वेताश्वतरोपनिषन्मंत्रेण च शिवस्य सर्गाद्यसमये तमोमात्रावशिष्टे कारणभावेनावस्थानो
 पवर्णनात् ॥ यो देवानां प्रथमं पुरस्तात् ॥ विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ॥ हिरण्यगर्भं पश्य त जायमानं ॥ स नो देवः शु
 भया स्मृत्या संपुनक्तु ॥ इति तैत्तिरीयमंत्रेण सर्वाद्विभूतहिरण्यगर्भजनयितृत्वप्रतिपादकेन सर्पकारणत्वप्रत्य
 यनात् ॥ अथर्पशिखायां ब्रह्मविष्णवग्नीन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयंते इति ब्रह्मादीनां कार्यत्वमुक्त्वा कारणं तु ध्येयः सर्वैर्धर्म्य

संपन्नः सर्वेश्वरः शंभु राकाश मध्यग इति वाक्येन शिवस्य साक्षात्कारणत्वे कर्तृगत्कारणत्वस्य नारायणा साधा-
रण्यानिश्चयात्छागपश्रुन्यायेन नारायण एव कारण वाक्य पर्यवसानासित्येः ॥ नच शिवे कारणता बोधक वाक्ये
पुरुद्रशिवादिश्रुतीनां विद्वत्तूल्यादिना विष्णुविषयत्वेन सावकाशतया निरवकाशत्वेन प्रबल नारायण पुरुषादि
श्रुतिभिर्जगत्कारणत्वस्य विष्णुमात्रनिष्ठत्वनिर्णय इति वाक्यं पक्तुं पुरुष नारायणादिशब्दानामपि तदंतर्गामि-
शिवविषयतया नेतुं शक्यत्वेन तेषां निरवकाशत्वासित्येः पुरुषशब्दस्य तत्पुरुषाय विद्यहे महादेवाय धीमहितनो
रुद्रः प्रचोदयादित्यत्र शिवसाधारण्यदर्शनात् नारायणशब्दस्यापि हिरण्यगर्भादौ रूढेः पुराणोक्ताया दर्शितत्वात्
योगेनान्यपरतायामेव त्वदुक्तणत्वा नुपपत्तिरूपबाधकसद्भावादंतर्गामिविषयतया अन्येषां रुद्रेंद्रादिश्रुती-
नांतत्रतत्रोदाहृतस्मृतिपुराणादिवाक्यावष्टंभेन सावकाशत्वमितित्वदुक्तरित्येव स्मृतयश्च पुराणानिभारतादीनि
सत्तमशिवमेव सदा सांबुं हृदि कृत्वा ब्रवंति हि इति पराशरोक्तेः कानिचित् वेदवाक्यानि ब्राम्हणा वेदवित्तमाः रुद्रमू-
र्तिसमाश्रित्य शिवे परमकारणे पर्यवस्यंति विप्रे द्वास्तथा वाक्यानि कानिचित् विष्णुमूर्तिसमाश्रित्य ब्रह्ममूर्तिं च वा-
निचित् आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य श्रुतिवाक्यानि कानिचित् सूर्यमूर्तिमुनिश्रेष्ठास्तथैवान्यानि कानिचित् एवं मूर्त्यभि-
धानेन हारेणैव मुनीश्वराः प्रतिपाद्यो महादेवः स्थितः सर्वसुमूर्तिषु इति स्कांदवचनावष्टंभेन इमारुद्राय स्थिर-
धन्यनेगिर इति श्रुतिवाक्यानुसारेण च नारायणादिश्रुतीनांतदंतर्गामिशिवविषयतया सावकाशत्वमिति-

वक्तुं वा पक्षभावात् शिवस्य संपत्तिर्यामित्वे प्रमाणमप्येव ह्यामः ॥ एतेन विष्णोरेव ब्रह्मशब्दार्थत्वे ब्रह्मशब्दः परे वि-
 ष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यत इति परेषां प्रमाणोपन्यास आभास एव निरुक्तप्रमाणैर्ब्रह्मलक्षणस्य जगत्कारणत्व-
 स्य शिवसाधारण्येन तस्यापि ब्रह्मत्वप्रतीतौ विष्णुशब्दस्य तदंतर्गतामित्विविषयतया सावकाशत्वेन ब्रह्मशब्दस्य वि-
 ष्णुमात्रवाचितायां तद्वाक्याशक्तेरतिस्फुटत्वात् शिवमहैतंचतुर्थमन्यते स आत्मा विज्ञेयः यदा चर्मवदाकाशं वेष्ट-
 यिष्यंति मानवाः तदा शिवमपि ज्ञायदुःखस्यांतो भविष्यतीत्यादि श्रुतिभिः शिवज्ञानं विना मुक्तेर्गगनवेष्टनदसंभा-
 वितत्वे त्के मुक्ति साधनज्ञानविषयौ पदब्रह्मणः शिवस्वावगतौ यदि च तौ ब्रह्मचर्यं चरंतीत्युपक्रम्य प्रवृत्तायां
 तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतौ विष्णुशब्दस्य तदंतर्गतामित्विविषयतया सावकाशत्वात् न तद्वात्सर्यवेदांतं प्रतिपाद्यत्वं
 विष्णोरेवेति निर्णेतुं शक्यं ॥ एवं आत्मानं रयिनं विद्धि शरीरं रयमेव तु बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च
 इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तु भुञ्जते ॥ साधनैः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्यत्र पदशब्दो न-
 स्थानवाची किंतु ॥ इंद्रियाणि परोप्याहुर्इंद्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः सत्त्वामहान् परः ॥
 ॥ अहतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः पर इति पूर्वमंत्रनिर्दिष्टपुरुषस्यैवावस्थानप्रमाणेन पदशब्दो निर्देयत्वात्
 गमात् एवं च पद्यते प्राप्यत इति पदमिति व्युत्पत्त्या पदशब्दो निर्दिष्टः प्राप्यः पुरुषः इति स्थिते प्राप्यः पुरुषो न विष्णुः वि-
 ष्णोः पदमित्यनेन प्रतिपादितस्य विष्णवधिकोत्कर्षस्य तत्र बाधात् ॥ किंतु शिव एवेति सर्ववेदाय तदमामनंती

त्युपक्रमो शिवविषय एव ॥ पद्मापदशब्द एव शिववाची शिवो रुद्रो महादेवः शं करो ब्रम्ह सत्यदं एव मादीनिनामा
 निविशिष्टानि परस्य त्विति स्कां दोक्ते स्तथा च विष्णोरिति पंचम्यं तं परमशब्दा र्थोक्तं र्धमति योगि स मर्पकं परशब्द
 योगे पंचम्या एव मुख्यत्वात् एवं यनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाचेत्यत्रापि अक्षरपुरुषशब्दाभ्यां शिव एवोच्यते सरः
 प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः इत्यत्राक्षरशब्दस्य शिवे दृष्टत्वात् पुरुषशब्दस्य तत्पुरुषाय विद्म
 हे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयादित्यत्र शिवे प्रसिद्धे श्वेति शौ बोक्ते रीत्या वाक्यार्थस्य वक्तुं शक्यत्वात् इमा
 रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति श्रुत्या शिवं प्रस्तुत्य सर्वाणि ह वा एतस्यैव नाम धेयानीत्याश्रया यनस्युत्वाच्च शिव
 स्थापि सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वावगमाच्च न सर्ववेदांतशारूप प्रतिपाद्यो विष्णुरेव ब्रम्हशब्दार्थ इति निर्णेतुं शक्यं ॥ किं
 चक्रत २ सत्यं परं ब्रम्ह पुरुषं रुष्णापिंगलं ॥ उर्ध्वरेतं विनूपासं विश्व नूपाय वै न मोनम इति मंत्रे रुद्रेषि परं ब्रम्हेति ब्र
 म्हशब्दप्रणादि विष्णुरेव ब्रम्हशब्दार्थ मुख्य इति निर्णेतुं शक्यं ॥ यत्तु पूर्वार्थोक्तं विष्णवाख्यमुर्ध्वरेतं परं ब्रम्ह प्रतिष्ठितमपरं ब्रम्ह
 नीललोहितरुष्णापिंगलान्यतरा परपयाय विनूपासं शब्देन निर्दिश्यते इत्येव तन्मंत्रार्थो वर्णनीयोन्यथा रुष्णापिंग-
 लं नीललोहितमित्यनयोरेकतरस्य पौनरुक्त्या पत्तिः ॥ किंच ब्रम्हाधिपतिर्ब्रम्हणोधिपतिरित्युत्तरवाक्ये ब्रम्हाधि-
 पतिरित्यस्य बहुव्रीहिनूपतावश्यमनुसरणीया ॥ अन्यथा तत्रत्य ब्रम्हशब्दस्य स्वरितांतत्त्वानुपपत्तेः ॥ समासांतर
 त्वेवा अनंतोदात्तत्वेनानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य प्रसंगेन समासस्य स्वरितपूर्वपदांतत्वानिर्वाहः स्पष्ट इति परो

11999

रुद्रमूर्तौ रुद्रप्रसिद्धेर्मध्ये विंशं महाघोरं महाध्वरं प्रसिद्धिस्तमित्यादित्यपुराणोक्तेऽथ तस्य शिवसाधारण्यात् ॥
 नारायणेऽपि सुप्रसिद्धं समुद्रांतस्थत्वमिति चेद्वा दमस्तु नैतावता रुद्रव्यवच्छेदलाभः ॥ किंच श्वेताश्वतराणां मंत्रो
 पनिषदि यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विरयाधिको रुद्रो महर्षिर्हिरण्यगर्भजनयामास पूर्वं इति रुद्रस्य हिरण्यग
 र्भजनयितृत्वमुक्त्वा यस्यात्परं नापरमस्ति किंचित् यस्यान्नाणी योन्य्यायोस्ति कश्चिदिति मंत्रेण तस्य सर्वापेक्ष
 या परत्वज्यायस्त्वे अभिधाप्यततः परं ब्रह्म परं महांतमिति मंत्रे कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भापेक्षया परत्वेन शिवारख्य
 ब्रह्म प्रतिपादकेशिषेऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगाच्च विष्णुरेव ब्रह्मशब्दाच्च इति न निर्णेतुं शक्यं ॥ न च ततः परं ब्रह्मेति मंत्रा
 त्पूर्वपठिते यो देवानामिति मंत्रे हिरण्यगर्भजनयितृत्वेनोक्तो यो रुद्रस्ततः परं विष्णवारख्यं ब्रह्मेव ततः परं ब्रह्मे
 ति मंत्रे प्रतिपाद्यते तदनुरोधेन यस्यात्परं नापरमस्तीति मंत्रोऽपि विष्णवारख्यब्रह्मविषय एवेति शक्यं ॥ यो देवाना
 मिति मंत्रे हिरण्यगर्भजनयितृत्वेन रुद्रे विश्वाधिक इति विश्वनाहवाच्याहोरात्रिकयोक्तेस्तत्परत्वस्य विष्णावसं
 भवात् विष्णोर्विश्वशब्दाच्च तावद्विश्वं विष्णुर्वषट्कार इति सहस्रनामप्रमाणसिद्ध्या ॥ अत एव ततः परं ब्रह्मे
 ति मंत्रस्य यो देवानामिति मंत्रप्रतिपादित हिरण्यगर्भजनयितृत्वादपि परत्वेन विष्णवादिज्ञेयब्रह्मपरत्वम
 मोमाभूदिति तदनंतरं ॥ सर्वाननशिरोऽपीयः सर्वभूतगुहाशयः ॥ सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिव इ
 ति ॥ सर्वव्यापित्वं सर्वगुहाशयत्वादिना यस्यात्परं नापरमिति ततः परं ब्रह्मेति च मंत्रयोः शिवारख्यब्रह्मण्येव निगमनं

संगच्छते ॥ यदा तमस्तन्नदिवा न रात्रिर्न सन्न चा सत् शिव एव केवल इति पूर्वतन मंत्रेण तमो मात्रावशिष्टे सगवि
समये कारणभावेनावस्थानोपवर्णनेन जगत्कारणत्वनियत ब्रह्मत्वस्य शिव एवावगतेत्येतयोर्मंत्रयोर्शिवपर
त्यावगमाच्च ॥ सकलसदसदात्मकवस्तु कालाधिक कालवृत्तिशिव एव यदा तम इत्यादि मंत्रयोर्ध्येयस्मात्परं नाप
रमिति मंत्रस्वारस्यावगमाच्च ॥ यत्तु यदा तम इति मंत्रो न कारण प्रापकः यदेति कालविशेष प्राप्त तम सोऽनुवाद
तु अनुवादस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्राप्तिबोधकपुरोवादा काक्षायां अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः प
रे देवे एकीभवन्तीति सुबालोपनिषदेषु पुरोवादः तस्यां चाव्यक्ताक्षरक्रमेण यस्य शरीरमित्युपक्रम्य एष आत्मा
अपहतपाप्मादिव्यो देव एको नारायण इति पाठात् नारायेणाधिष्ठितं तमसः प्रतिपादनात् तदनुरोधेनानुवाद
मंत्रश्च तमो विष्ठातृ शिवशब्दो नारायणपर एव ॥ एवं च तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रजा च तस्मात् प्रसृता पुराणी
त्यादि नाना नारायणस्यैव (प्रमाणं) विद्यते ॥ तद्विशिष्टं तम इति अनुवादोऽपि स्यात् ॥ तं पाहिसत्यं यदा
तम इत्यनुवादः परं सोऽबलोपनिषदात्म्यमेव तस्य पुरोवाद इति कुतो वगतं अन्येषामेनूद्यमात्रार्थप्रापकानां त
मोवाद्दमेक एवाग्र आसीत् ॥ ना सदासीन्नो सदासीत्तदानीं ॥ प्रजापतिर्वाद्दमेक आसीन्नाह रासीन्न रात्रि
रासीत्सोऽधेतमसि प्रासर्पदिस्मादीनां श्रवणात् नपि यदा तम इति भागद्वयतन्नदिवा न रात्रिरित्यादि भां गोपिकात्सर्वेना
नुवादः तच्छब्दयोगेन तत्काले कस्यचिद्दिधेयता प्रतीतेः विधेयश्च तन्न नदिवा निराविभागाभावः सदसदात्म

कप्रपंचाभायोवाउदाहृतपुरोवादेवचनजातादेवतयोः प्राप्तेः नहि किंचिदनूद्य किंचिद्विधातुं प्रवृत्तं वाक्यं अनुप-
 दायावश्यापेक्षितात्पुरोवादादेव प्राप्तेर्यपर्यवस्यत्साफल्यमश्नुवीत अतस्तत्रापिनदिवेत्यादिरनुवादः ॥ एवं च
 शिवशब्दोपि यथा कथंचिदौत्सर्गिकार्थपरतां हित्वा पुरोवादविशेषप्राप्तेनारायण एव पर्यवस्येत्तदा यदा तमस्त-
 दितियाक्यं किंचिदनूद्य किंचिद्विधातुमुद्यम्य किंचिद्विधेयमासाद्य विश्राम्य मुनिहिशिवपदस्य नारायणवृत्तिस्त्वेपुरोवादादप्र-
 सं किंचित्तदर्शयस्यामइति परमते वाक्ये वै व्यर्थमेव तावत् प्राप्ते तस्मात्सर्गाद्यसमये तमः प्रापकेषु वाक्येषु क-
 चिदधिष्ठातानारायणशब्देनोच्यते क्वचित्प्रजापतिशब्देनोच्यते क्वचित्साधारणशब्देनोच्यते इति विरुद्धानेक-
 श्रवणादनिर्णयविशेषपर्यवसाने तेषामेकविषयत्वं दर्शयितुमयं मंत्रः तेभ्योऽप्राप्तं सर्गाद्यकालीनतमोनूद्य
 तदधिष्ठातुः शिवत्वं विदधातीति तत्सार्थकत्वस्य वक्तव्यतया तदुत्थाप्य पुरोवादस्थितनारायणादिशब्दस्यैव
 शिवे वृत्तिर्वक्तव्येति युक्तं वाक्यं वै व्यर्थं पितृयापदलक्षणाया एवोचितत्वात् ॥ एवं चोक्तप्रकारेण यदा तमइति
 पूर्वाधेतमोवाइदमेकमासेत्यादीनां केषांचित्कारणवाक्यानां यथा शिवे एव पर्यवसानपरतयोत्तरार्धे तदक्षरमि-
 ति भागो यथा सुदीप्तात्पावकात्विस्फुल्लिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते त्वनूपाः तथाक्षराद्विधाः सौम्यभावाः प्रजा-
 यन्ते तत्र चैवापि यतीत्यादिमुंडकोपनिषदादिश्रुतीनां तत्सवितुर्वरेण्यमिति भागः सवितृमंडलमव्यवर्तिनिपर-
 मपुरुषेजगत्कारणत्वनियतं सर्वान्तर्यामित्वलिङ्गं धियो योनः प्रचोदयादिति उपवर्णयित्वाः सावित्र्या ऋचः ॥ प्र

ज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणीति भागः ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ॥ स ईक्षत लोकां नु त्सृजा इति ॥ सो काम
 यत बहु स्यां प्रजायेयेति ॥ तपसा चीयते ब्रह्म ततो नमभिजायत इति च स्रष्टु रादिसर्गकालीनं स्रष्टव्यं वस्तु जा
 तानां वीक्षणदिशद्भैः प्रतिपादयतां छांदोग्यादिश्रुतकारणवाक्यानां शिव एव पर्यवसानं बोधयतीति युक्तं ॥ हिर
 ण्यगर्भादि सर्वकारणत्वेन सर्वोपनिषत्संमतस्य शिवस्यैव सकलकार्येभ्यः परस्मात् हिरण्यगर्भात् परत्वं यस्मा
 त् परं नापरमस्तीति मंत्रो बोधयतीति ॥ किंच शिवनामत्वेन लोकप्रसिद्धेः हरशिवेशरुद्रेशानमहेश्वरशब्दैः अथ कस्मा
 दुच्यते सर्वव्यापी ॥ विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपः ततः स्मृतः ॥ हं सो नाम सदा शिवः इति अथर्वशिरोमहाभार-
 ताद्यवगमितशिवनामभावैः सर्वव्यापि विश्वरूपं हं सादिशद्भैरव्यदेवतावाचि शब्दां तरत्यतिकररहितैः स्वरः प्र-
 धानममृताक्षरं हरः भावाभावकरं शिवं भूयः सृष्ट्वा पतयस्त्वपेशः एको हि रुद्रो न द्वितीयापतत्सुरी शानोज्योतिरव्यक्
 मायिनं तु महेश्वरं सर्वव्यापी स भगवान् तं विश्वरूपं भवभूतमोक्ष एको ह सो भुवनस्यास्य मध्ये इत्यादि मंत्रावयवैः अस्या
 उपनिषद्ः कात्स्न्येन शिवपरत्वावगमात्तदंतर्गतस्य यस्मात् परं नापरमिति मंत्रस्य ततः परं ब्रह्म परं महान्तमिति मं-
 त्रस्य शिवपरत्वमेव युक्तं ॥ स्फुटीकृतं चास्याः कात्स्न्येन शिवपरत्वं कूर्मपुराणे सुशीलोपाख्याने अथास्मिन् तरे पश्य
 त्समायांतं महा मुनिं ॥ श्वेताश्वतरनामानं महापशुपतोत्तमं ॥ इत्यादिना सुशीलस्य राज्ञः श्वेताश्वतस्य महर्षेर्दर्शनं
 तद्वंदनादिकं शिष्यभावेन तत्परिग्रहप्रार्थनं चोपन्यस्य सोऽनुगृह्याथ राजानमित्यादिना महर्षिः तत्प्रार्थनस्यां गीका

(C) Karnataka Sanskrita University. Digitised by Aijt Gargeshwari

रादिकं चोक्त्वा ॥ ददौ तदैश्वर्यं ज्ञानं स्वशाखोक्तं हितप्रदं ॥ अशेषवेदसिद्धंततत्पशुपाशविमोचकमिति पाशुपत
ज्ञानस्य श्रेयसाभ्यंतरशाखोक्तत्वकीर्तनेन ॥ उवाच शिष्यान् संप्रेक्ष्य एतदाश्रमवासिनः ॥ ब्राह्मणान्सूत्रियान् वैश्य
ब्रह्मचर्यपरायणान् ॥ मया प्रकाशितां शाखां मधीत्यैवेह योगिनः ॥ समासते महादेवं ध्यायंतो निष्कलं शिवं ॥
इह देवो महादेवोरममाणः सहो मया ॥ अप्यास्ते भगवानीशो भक्तानामनुकंपयेति ॥ तच्छाखोक्तमार्गेण तेषां
शिवध्यानोपवर्णनाच्चेति ॥ वायुसंहितायांचतुर्थे पशुपतिनिर्णयाध्याये शिवपरत्वमस्याः प्रपञ्चितं द्रष्टव्यं ॥ य
दप्यस्या उपनिषद्ः शिवपरत्वमसहमानैः परैस्तु क्तं अस्यामेव तृतीयाध्याये वेदाहमेतं पुरुषं मह्यं तमित्यादिषु
रूपसूक्तमंत्रास्नानात्तत्त्वविपाद्यमानस्य नारायणस्येह प्रत्यभिज्ञानेन तस्यैवैतत्प्रतिपाद्यता वसीयते उभ
योरपि प्रतिपाद्यभेदे उभयत्र नान्यः पंथा विद्यते अय नापेत्य नेन ह्येवोरितरेतरव्यवच्छेदेन मुक्त्युपायत्वावधार
णा संभवात्तत्सुपनिषत्प्रमाणसहितं ॥ १ ॥ तत्त्वविपाद्यमानस्य नारायणस्येह प्रत्यभिज्ञानेन तस्यैवैतत्प्रतिपाद्यता वसीयते उभ
उपक्रम एव ॥ पुरुसंज्ञेशरीरे स्मिन्नरायनात्पुरुषो हरिः ॥ शकारस्य षकारो यस्य त्ययेन प्रयुज्यते ॥ भगवानि-
ति शब्दोपंतथा पुरुष इत्यपि ॥ निरुपाधी च पर्तते वा सुदेवे सनातन इत्यादिपुराणवचनावगमितनारायणैकांत्य
स्य पुरुषशब्दादस्यास्नानेन मध्ये वेदाहमेतं पुरुषं मह्यं तमित्येव महादेवं वा महापुरुषं वा र्चयेदिति कल्पसूत्रावगमितनारायणना
मभावस्य महापुरुषशब्दादस्यास्नानेनाप्यर्चणे अष्टादशशांतिप्रकरणे तत्तदैव त्या सुशांतिषु तत्तदैव त्य मंत्रविनि

योजनारयणसरे वैष्णव्यां पुरुषसूक्तमिति वैष्णव्यां शांतौ पुरुषसूक्तस्य विनियोजने न शौनकेनैव ध्यानादिस्मृतिषु बहु
 ध्याना रायणसमा रायणे तस्य विनियोजने न विष्णुपुराणादिषु पुरुषसूक्तार्थप्रक्रियया नारायणस्तुतिदर्शनेन पुरु
 षेण नारायणेन यजमानेन उपतिष्ठते अथ नारायणस्यामुपस्थानमिति कल्पसूत्रेषु नारायणसमाख्यया व्यवहा
 रेण च पुरुषसूक्तस्य नारायणपरत्वावगमात् अनेकप्रमाणव्याकुलीकरणायोगेन तन्मंत्रप्रत्यभिज्ञानादस्या एवो
 पनिषदो नारायणपरत्वप्राप्तेः ॥ नचास्थामेवोपनिषदि वेदाहमेतं पुरुषं महातं यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिदि
 तिमंत्रह्याम्नानां तरेततो यदुत्तरतरंतदरूपमनामयं एव विदुरमृतास्ते भवंति अथापरे दुःखमेवापियंति स-
 र्वाननशिरो ग्रीवः सर्वभूतगुहा शयः सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिव इति मंत्रास्मानेन पुरुषसूक्तप्रतिपा
 द्यान् नारायणादुत्तरत्वेन शिवस्य प्रतिपादन एवास्यास्तात्पर्यमपसीयत इति चेन्न ॥ अथ ममेव वेदाहमेतमित्य
 नेन मंत्रेण नारायणवेदनस्यैव मासह तुल्यस्य यस्मात् परनापरमिति मंत्रेण तस्मात् परभावस्य च प्रतिपादनेन
 तदनंतरं श्रुतमंत्रसंदर्भस्य तद्विरुद्धार्थेतात्पर्यकल्पनायोगात् उपक्रमोपसंहारयोर्विरोधे असंजातविरोधित्वे
 नोपक्रमभावस्य पूर्वतंत्रे स्थितत्वेन चरमश्रुतस्य ततो यदुत्तरमित्यादेः प्रथमावगतार्थानुरोधेनैव नेयत्वात् त-
 स्मात्तत्रोत्तरसंदर्भोपि नारायणपर एव ॥ तस्मात् सर्वगतः शिव इत्येतदनंतरमपि सहस्रशीर्षा पुरुषः पुरुष एवे
 दसर्वमिति पुरुषसूक्तमंत्रास्मानात् सत्वस्यैव प्रवर्तक इति सत्वगुणोपाधि विङ्गास्मानाच्च ततः शब्देन तेनेदं पूर्णपु

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

रुषेण विश्वमिति पूर्वमंत्रांते प्रथमा निर्दिष्टं विश्वं परा मृश्यततः परत्वं प्रकृतनारायणस्य प्रतिपाद्यते ॥ अथ वा ततः
 शब्दो हेतौ यस्यात्तेन सर्वपूर्णततो यदुत्तरमिति संदर्भसंगतेः ॥ एवं च तत्र तत्र मंत्रे स्थिता रुद्रादिशब्दा अपि शिवश-
 ब्द्व्यायेन नारायणपरा एव ॥ एवं चास्यामुपनिषदिकात्स्न्येन नारायणपरायां सकारणं करणाधिपापिप इति मं-
 त्रांतरेपि न शिवस्य कारणत्वशंकापीति ॥ अत्र वदन्ति शिवतत्त्ववित्तुरीणाः ॥ यदुक्तं पुरुषसूक्तमंत्रमत्यभिज्ञानात्
 तत्प्रतिपाद्यस्य नारायणस्यैवैतदुपनिषत्प्रतिपाद्यतावसीयत इति तदसत्श्रुतयो हि प्रत्यभिज्ञानात् स्थूल-
 द्यूपरामशापेक्षितत्वेन विच्छिन्नात् बलवत्तराः तथा चोपनिषदुपक्रममारम्यानुवर्तमानानेकशः अभ्यस्यमानशि-
 वरुद्राद्यनेकाभिधानश्रुतिप्रतिपादितं शिवविषयत्वमपोह्या न्यविषयत्वमापादयितुं न प्रत्यभिधानं शक्नोति ॥ न च
 नान्यः पंथाविद्यते अयनायेति पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानमनन्यथासिद्धत्वादभिधानश्रुतिभ्यः प्रबलमित्युक्तं पुक्तं कैव-
 ल्योपनिषत्श्रुतावपि उमासुहायं परमेश्वरं प्रभुं विलोचनं नीलकण्ठं प्रशांतमिति प्रस्तुत्य ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति ना-
 न्यः पंथाविमुक्तये इति श्रवणेन मुक्त्युपायत्वा वधारणस्य पुरुषसूक्तप्रतिपाद्येनारायण एव व्यवस्थितत्वासिद्ध्या
 तस्यानन्यथासिद्धत्वासिद्धेः ॥ किंचास्यामुपनिषदितृतीयाध्याये चतुर्थाध्याये च पाते रुद्रशिवा तनूः यामिशुं गि-
 रिशंतहस्ते मानस्तोके तनये मान आयुषि इति श्रीरुद्रमंत्रा बहव आस्नाता इति रुद्रमंत्राणामप्यस्ति प्रत्यभिज्ञानं त-
 था चोभयमंत्रप्रत्यभिज्ञायामेकत्र नारायण एव पक्षपातो न युक्तः ॥ किंच प्रत्यभिज्ञयोर्बलावलविवेके शिवमंत्रा-

स्तुतीये अघ्याये चतुर्थे घ्याये चास्नाताः पुंसूक्तमंत्राश्च रुद्रमंत्रसंदंशपतिताः न प्रथममास्नाताः न च देवताविशेषासा
 धारणपदघटिताः पुरुषशहस्यनारायणासाधारण्यस्यनिरसिष्यमाणत्वात् ॥ तथा च संदंशान्यायेनासाधारण्य
 रुद्रशिवादिपदघटितत्वेन च रुद्रमंत्रप्रत्यभिज्ञानस्यैव प्राबल्यमवधार्यते वस्तुतस्तु पुरुषसूक्तमपिन नारायणप
 रंततामृतत्वस्यैवान् इत्यभिधानश्रुतिबलात्तस्य शिवपरत्वावगमात् ॥ न न्यमृतत्वस्येतीशितव्योपादानादैश्वर्य
 रूपयौगिककार्यविधित्वात् प्रयुक्तमीशानपदं सर्वस्य वशी सर्वस्यैशान इत्यत्रेव केवलं यौगिकत्वान्न नूत्या शिवप्रति
 पादकमिति चेन्न ॥ ईशितव्यानुपादानद्वयतदुपादानेऽप्यवयवशक्त्या यौगिककार्यप्रतिपादयत एव तस्य ईशानः सर्व ईशानः ई
 शानः शशिरोत्तर इति शिवाभिधानकोशस्मृतिसिद्धसमुदायशक्त्या शिवप्रतिपादकत्वस्यौत्सर्गिकस्यदुरुपनृ
 वत्वात् केवलयोगात् शक्तिरूपा नुग्रहलाभेन योगनूटेर्बलवत्वाच्च न स्य वयवार्थप्रतियोग्यनुपादान एव समुदा
 यशक्त्युन्नेष इति च आख्युमासिदिकोपनिषदः उपनिषदः Digitized by eGangotri Gargeshwari यौगिक एवैव्यवधार्यते ॥ शहादेव
 प्रमित इत्यधिकरणे अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवावधूमकः ईशानो भूतभव्यस्येति कठपल्लीमंत्रस्यांगुष्ठमात्र इति
 परिमितप्रमाणलिंगाज्जीवपरत्वप्राप्तौ तन्मंत्रप्रतिपाद्यस्य पुरुषस्यैशानो भूतभव्यस्येतीशितव्योपादानेऽपि सौ
 वशहूपदस्वारस्यादीशान इत्यभिधानश्रुत्यैव परब्रह्मपरत्वनिर्णयस्य श्रीमद्भाष्यकारैः कृतत्वात् तस्य केवलं यौ
 गिकत्वे तदसाधारणशहाभावात् भूतभव्येशितृत्वलिंगादेव निर्णेतव्यमिति शहादेवेति सूत्रास्वारस्यप्रसंगा

त् ॥ नन्वीशानः प्राणदः प्राणइतिविष्णुसहस्रनाममध्येपरिगणनादीशानशब्दोविष्णौनूटइतिचैव ॥ स्तुव-
 न्नामसहस्रेणेत्युपक्रमानुसारेणसर्वात्मतयास्तोतुं प्रवृत्तेविश्वंविष्णुरित्यादौसर्वात्माभिप्रायेणदेवतांतरनाम्ना
 मपिबहूनांपरिगणनदर्शनेनततस्तेषांतत्रशक्त्यसित्थेः ॥ अन्यथाभारतलैंगादित्यपुराणपठितशिवनामानंत
 र्गतस्यविष्णुनाम्नोऽप्रायेणहरिवंशैकैलासयात्रायांनामानितयगोविंदयानिलोकेमहांतिचतान्येवममनामानिना
 भकार्याविचारणेतिरुष्णंप्रतिशिववचनेनचविष्णुनाम्नांशिवनामत्वप्रसित्येवाभिधानश्रुत्याकचिदपिविष्णुपर
 त्वनिर्णयो न स्यात्तस्मात्स्तुत्यर्थगंपरहितलोकवेदसाधारणनामगणनेदंपर्येणप्रवृत्ताभिधानकोशश्रुतिरे
 वनामत्वेप्रमाणमितीशानशब्दस्यशिवनामत्वमेवेतीशानशब्दात्पुंसूक्तस्यशिवपरत्वनिर्णयोयुक्तएव ॥ य-
 दपिपुरुषश्रुत्याद्यनेकप्रमाणैः पुंसूक्तस्यनारायणपरत्वमुक्तंतदसत्पुरुषशब्दस्यशक्त्यानारायणैकांत्यासि
 त्थेः यद्यपिपुरुषोहवैनारायणोऽकामयत्इत्यादौनारायणोपुरुषशब्दप्रयोगोदृश्यतेतथापिपुरुषावात्ममानवावि
 त्यभिधानकोशस्मृतेर्लौकिकवेदिकप्रयोगप्रानुयाच्चात्मसामान्यतस्यशक्तेरावश्यकत्वेनततएवतदुपपत्तेर्वि
 ष्णोस्तस्यनविशिष्यापिशक्तिः कल्पयितुंयुक्ताबहिराज्याधिकरणविरोधात्तत्रहिम्लेहैस्तृणाघृतादिजातिमा
 त्रेआर्यैः संस्कृततृणादायेवप्रयुज्यमानानांबहिराज्यादिशब्दानांशास्त्रप्रसित्येवलिपत्वात्संस्कारनिमित्तत्वमा
 शंक्यशास्त्रस्थप्रयोगस्यजात्यव्यभिचारात्जातिमात्रव्यवहारस्यसंस्कारव्यभिचारात्अव्यभिचारिजातिश

11926.11

क्त्वा त प्रशंसा परत्वमिव स्वातंत्र्यादिपुरुषलक्षणाधिक्यात् नारायणप्रशंसा परत्वेनोपपत्तेर्न तद्ब्रह्मादपि पुरुषशब्द
 स्य नारायणे विशिष्यशक्तिः सिध्यति ॥ अन्यथा गोअश्वेऽपि पशुशब्दस्य विशिष्यशक्तिसिद्ध्यापत्यापश्रुत्वस्य गवा
 श्वासाधारण्यापत्तेः ॥ स एव वा सुदेवो यं पुरुषं प्रोच्यते बुधैः ॥ प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातंत्र्याद्देवत्वादपि ॥ स एव वा
 सुदेवो यं साक्षात् पुरुष उच्यते ॥ स्त्रीमायामितरत्सर्वजगत्प्रमूहपुरःसरमिति नरसिंहोपपुराणवचनेन पुरुषश
 ब्दस्य नारायणासाधारण्यवचनानां प्रशंसा परत्वस्य स्फुरीकरणाच्च ॥ यद्येवमपि पुरुषशब्दस्य विशिष्योपयोगनिर्व
 चनासाधारण्यवचनैर्विशिष्यशक्तिस्यात् तदा पुरुषस्य विग्रहे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहिपुरुषं कृष्णपिंगलं
 तमीशानं वरदं देवमीदृममित्यादिश्रुतिप्रयोगात् ॥ यस्मात्सु र्यनुशेते च तस्मात् पुरुष उच्यते इति त्रैलोक्येश्वरनाम
 प्रस्तावे निर्वचनात् ॥ पुरुषो नाम संपूर्णः शिखः सत्यादि लक्षणः ॥ सांबमूर्तिधरो नान्योरुद्रादिष्णुरजोपिवेति स्कां
 दे ब्रह्मगीतासु असाधारण्यप्रतिपादनाच्च विशेषशक्तिः स्यात् तस्मादेकपावा अनेकपावासाधारण्यत्वात् न पुरुष
 श्रुत्या विष्णुपरत्वनिर्णयो युक्तः ॥ महापुरुषशब्दोऽपि न तत्परत्वनिर्णायकः उक्तरीत्या सामान्यशक्त्यैव प्रयोगोपप
 त्तेः ॥ न चान्न महापुरुषश्रवणमपि महातं पुरुषमिति भिन्नपदयोरेव श्रवणात् न च पदद्वयस्य कचिदेकानूटिरस्ति
 नारायणसमाख्यापि पुरुषसूक्तस्य तद्विषयकत्वनिवंधना नारायणदृष्टेन पुरुषसूक्तेनोपचितांचितिमुपतिष्ठमा
 न इह जन्मनि पुरुषो भवेदिति पाधूलसूत्रेऽपि देवतयोः नारायणपुरुषशब्दाभ्यां भेदेनोपादानात् वैष्णवांशांतौ

नारायणसमाराधनेचविनियोगोपिनामिधानश्रुतिप्राप्तेशिवपरत्वमस्यबाधते ॥ उह्यस्यस्यअग्निर्मुर्धादिवः ककु
दित्यादिमंत्राणांग्रहयज्ञेतत्तद्गुराराधनेतत्तदैवत्यमंत्रविनियोगावसरेषुधर्मोमादिपूजासुविहितानामपि
बहुशस्तदाराधनजपहोमादिषुविनियुज्यमानानामपिविरुद्धविनियोगमात्रेणश्रुतितदनुकूलविनियोगांत
रप्राप्तामेवत्वाबाधात् ॥ अन्यथायजेत्पुरुषसूक्तेनधनदंविश्वरूपिणमित्यादिशांतातपसिस्थविनियोगांतरेणा
न्यपरत्वस्याप्यापत्तेः ॥ अस्तिचास्यसूक्तस्याभिधानश्रुत्याद्यनुगुणोपिविनियोगः यथाबोधायनसूत्रेश्रीरुद्रन्या
सादिषुशिवसंकल्पादिषुविनियोगः ॥ नमकंचमकंचैवपुरुषसूक्तंचनित्यशः ॥ जपन्नेतिमहादेवंगृहंगृहपतिर्य
थेतिपुराणेवास्तुशांतौ ॥ आवाह्यकुंभेदेवेशंरुद्रंभुवननायकमित्युपक्रम्यनमकंचमकंचैवपौरुषंसूक्तमेवैवेत्या
दिनाजपेविनियोगः ॥ तथाळिंगपुराणेशिवपूजाविधौ ॥ सकूर्चेणसपुष्पेणस्नापयेन्मंत्रपूर्वकं ॥ मंत्रांश्चैतान्प्र
वक्ष्यामीत्युपक्रम्यज्येष्ठेसकृदांनवेष्टेज्जपेद्विंशतिपुष्पैश्चैवसूक्तेनपुरुषेणैतेशिवाभिषेकेच
विनियोगःउपबृंहणमपिविनियुक्तमंत्रार्थविवरणरूपत्वात्श्रुतविनियोगनिर्वाहार्थकत्वात्अन्यथासित्थं
श्रुतिप्राप्तमस्यशिवपरत्वमपवादितुमीष्टे ॥ तथाहिअस्त्यन्यदैवत्यानांमंत्राणांविधिवत्तात्देवतांतरयजनेवि
नियोगः सचतेषांमंत्राणांयजनीयदेवताप्रदर्शनेननिर्वाहः ॥ मंत्राधिकरणेमंत्रविनियोगस्यवाक्यार्थप्रतिपाद
कत्वस्थितेः तदर्थंचमंत्रस्थस्यदेवतापरस्यपदस्ययजनीयदेवतायांमुख्यवृत्त्यसंभवावचनात्तुपथार्थमैंद्रीत्या

दित्येन्यधिकरणन्यायेन लक्षणावृत्तिर्याच्यात त्समभिव्याहृतविशेषणां तु दर्भैस्तृणीतहरितैरिति मंत्रे हरितत्वं
 यत्संभवदर्थानां तद्विशेषणप्रकाशनद्वारा तत्र पर्यवसानं वाच्यं सोमः पवते जनिता मतीनामिति मंत्रे सोमलतायामग्न्या
 दिजनयितृत्वं यत्तत्रासंभवदर्थकानां तु अभ्युदयाया समवेतगुणप्रकाशनद्वारा तत्र पर्यवसानं वाच्यं ॥ असमवे
 ते तस्यापि गुणस्याभिधानं मंत्रश्रुतविशेषणविशिष्टप्रकाशनमभ्युदयकारीति नियमादृष्टार्थमित्यस्यार्थस्य वच
 नात्तैषामितरार्थप्रयुज्यत इति नावमिकाधिकरणस्थितेः ॥ एवं च पुरुषसूक्तस्याभिधानश्रुतितदनुगुणलिंगा-
 दिनियमितं शिखैकांत्यस्यापिश्रुतविनियोगांतरनिर्वाहयधनदादिप्रकाशकत्वप्रकारवत् नारायणप्रकाशक
 त्वप्रकारोऽपि पुराणादेरभावे पुरुषबुद्ध्या कल्पनीय इति स एव तत्समापन्न नंदमफलादिप्रपंचप्रधानेषु पुराणा-
 गमादिषु नियम्यत इत्यन्यथासिद्धान्ये वोपबृंहणानि दृश्यंतेत्यसमवेतार्थविशेषणानामपि मंत्राणां पुराणेषूप-
 बृंहणानि ॥ सोमं स सर्जयन्नार्थसोमात्तद्वैः समजायत ॥ पराचवद्भिः सूर्यश्च वज्रपाणिः शचीपतिः ॥ विष्णुर्नारायणः-
 श्रीमान्सर्वसोममयं जगत् इत्यादीनि ॥ एवंपुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वप्रतिपादकान्यपि उपबृंहणानि दृश्यंते य-
 था लिंगपुराणे ॥ द्यौर्धर्मादिविभोस्तस्य खं नाभिः परमेष्ठिनः ॥ सोमसूर्याग्रयोनेत्रं दिशः श्रोत्रं महात्वनः ॥ वज्राढै-
 ब्राह्मणा जाता बभूवुर्भगवान्विभुः ॥ इन्द्राविष्णुमुज्जाम्यां तु सत्रियाश्च महात्वनः ॥ वैश्याश्चोरुप्रदेशास्तु शुद्राः पादा-
 त्पिनाकिनः इत्यादीनि तस्मादुक्तरीत्या अन्यथासित्वप्रयोगोपबृंहणावाच्यैरभिधानश्रुतितदनुगुणलिंगविनि-

योगोपवृंहणैः पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वसिद्धेः न तन्मंत्रप्रत्यभिज्ञानेनापि मंत्रोपनिषदः नारायणपरत्वशंकापि ॥
 एवं चास्या हररुद्रमहेश्वराद्यनेकाभिधानश्रुतिभिः शिवपरत्वे सकारणमित्यादि मंत्राणामपि शिवपरत्वमेवेति प्रति-
 पादितं शैवसूच्यैः ॥ अथैवं ब्रह्मश्रुति तिङ्गादीनां शिवविष्णुसाधारण्यकथननिर्णय इति चेदमत्सरत्वे अभियुक्ते कुरी-
 त्या शिवविष्णोरभेदांगीकारादिति धूमः ॥ तथात्यभियुक्ताः आचहारिकप्रक्रियायां पदार्थोद्दिष्टविधेः दृक् दृश्यं च द्रूप-
 दार्पणात्मा परमार्थतएवोपि उपाधिभेदेन जीवेशसाक्षिभेदात्त्रिविधः कारणीभूता ज्ञानमाया परपर्यायोपाधिरीश्वरः
 अंतःकरणतत्संस्कारावाच्छिन्ना ज्ञानोपहितो जीवः अविद्याप्रतिबिंब ईश्वर इति पक्षे बिंबचैतन्यं साक्षीविंबेश्वरपक्षे
 बिंबप्रतिबिंबानुगतमुखवत् जीवेश्वरानुगतसर्वानुसंधातृ चैतन्यं साक्षीत्युच्यते विशिष्टकेवल योर्भेदाभेदांगीकारा-
 त्बिंबप्रतिबिंबाभ्यां सुखस्य भिन्नत्वं तदनुस्यूतत्वं च ह्यपमप्यविरुद्धं ईश्वरोपि स्वोपाधिभूतविगुणात्मकमायाया-
 गुणत्रयभेदेन ब्रह्मविष्णुरुद्रभेदेन त्रिविधः कारणीभूत रजउपाधिको ब्रह्मलक्षणाकारणीभूत सत्त्वगुणोपाधिर्विष्णुः पा-
 लयिता कारणीभूत तमउपाधिर् रुद्रः संहर्ता हिरण्यगर्भस्तु महाभूतकारणाभावान्न ब्रह्मा तथाभूतोपि स्थूलभूत सूक्ष्म-
 त्यात्कचित्सर्वेशरीरीप्रथम इत्यत्र ब्रह्मेत्युपचर्यते तथा च चतुर्मुखादिकार्यशरीरपालनादेर्विष्णवादि कर्तृकत्वे ए-
 कस्यैवेश्वरस्य चतुर्मुजश्चतुर्मुखपंचमुखयाद्याः पुमाकाराः श्रीभारती भवान्याद्याश्चरुयाकाराः अन्ये च मत्स्यकूर्मादियोनं-
 तावता रासीचयैवाविर्भवन्ति मत्कातुग्रहार्थेन चतुर्मुखाकारो विष्णोरवतारः चतुर्मुखाकारो ब्रह्मणः पंचमुखाकारो

रुद्रस्य लक्ष्म्या कारो विष्णोः भारत्या कारो ब्रह्मणः भवान्या कारो रुद्रस्येति तथा सति चतुर्भुजशरीरिणः पालनकर्तृता
 प्रयोजकं विष्णुत्वमिति वक्तव्यं स्यात्तन्म संभवति तस्य दैत्यसंहारादिनूपरुद्रकार्यकर्तृत्वस्यापि दर्शनात्तस्य
 देवरक्षणफलकत्वेऽपि तमः कार्यत्वेन रुद्रकार्यत्वात् एवं चैवञ्च शरीरावाच्छिन्नस्य त्रिपुरादिसंहर्तृत्वेऽपि न तस्य
 रुद्रत्वनिर्णयः संहारस्य जगत्पालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वात् शिव एको ज्येष्ठः शिवं करुः प्रज्ञा च तस्मात्प्रसू-
 तापुराणीत्यादि श्रुत्या मुक्तिज्ञानादिविष्णुकार्यप्रतीतेश्च एवं भवान्या दैर्दैत्यसंहारकर्तृत्वेऽपि पालननूपविष्णुका-
 र्यदर्शनात् सैषा प्रसन्ना वरदानृणां भवति मुक्तये इति मुक्तिनूपविष्णुकार्यप्रतीतेश्च न रुद्ररूपत्वनिर्णयः एवं पुरा-
 णतंत्रादौ स्वरस्य त्यादेरपि पालनादिनूपविष्णुकार्यप्रतीतेश्च न ब्रह्मनूपत्वनिर्णयः तस्मात् सर्वाणि शरीराणि स-
 र्वेषामपि चतुर्भुजादिशरीरावाच्छिन्ने क्लृप्तकार्यस्य रुद्रादावपि प्रतीतेः एतदभिप्रायेणैव हरिनूपी महादेवो लिंग-
 नूपी जनार्दनः ईषदप्यंतरेनास्ति मेदकृत्तरुं ब्रजे तदुत्पादीनि नारदीयस्थानि वाक्यानि अहंत्वं सर्वगो देवः त्वमेवा-
 हं जनार्दन त्वत्तः परतरो नास्ति शंभेरर्थे जगत्सते नामानि तव गोविंदपानि लोके महांति च तान्येव मम नामानि नात्र का-
 र्या विचारणा त्वदुपासाजगन्नाथसैवास्ति मम गोपते यश्च त्वां हि षते लोकः स मां हेष्टिन संशयः त्वहिं स्तारो यतो ब्रह्मा
 अहं भूतपतिस्ततः न तदस्ति विमो देव यज्ञे विरहितं क्वचित् यदा सीत् यच्च वर्तेत यच्च भाविजगत्सते सर्वमेतात्पि देवे
 शविना किंचित्पानि हिंसादीनि कैलासयात्रायां हरिपंशस्थानि महेश्वरोक्तानि तथा भवानहं च विश्वात्मन् एक एव हि

कारणं जगतोऽस्य जगत्पर्येते देवा वां व्यवस्थितौ त्वया यदभयं दत्तं दत्तं तदभयं मया यत्तौ न भिन्नमात्मानं द्रष्टुमर्हसि सं
 करयो हं सत्त्वं जगच्चेदं सदेवा सुरमानुषं अविद्यामोहेतात्मानः पुरुषाभिन्नदर्शनाः इत्यादि विष्णुपुराणवाक्यानि विष्णो
 रन्यंतु पश्यंति ये मां ब्रह्माणये च कुतर्कमतयो मूढा पश्यंते न रक्षेयः पंचमूढा दुरात्मानो भिन्नं पश्यंति मां हरिः ब्रह्मा
 णं च न याते पां भूण हत्या संमत्त्वमिति भाषिष्यत् पुराणस्थानि च समंजसानि स ब्रह्मा स शिवः स हरिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
 यावा भूमी जनयन् देव एकः इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि च ब्रह्म नारायणौ पूर्वरुद्रः कल्पांतरे सृजत कल्पांतरे पुनर्ब्रह्मरुद्रविष्णु
 गन्धर्वाः विष्णुश्च भगवांस्तद्वत् ब्रह्माणमसृजत् पुनः नारायणं पुनर्ब्रह्म ब्रह्माणं च पुनर्भवः ॥ एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्म
 विष्णुमहेश्वराः परस्परस्मात् जायंते परस्परजपैषिणः ततस्ते ल्पीयवृत्तांतमाधिकृत्य महर्षिभिः प्रभावः कथ्यते ते
 षां परस्परसमुद्भवा तद्वति वायुक्तेः क्वचित् ब्रह्मा क्वचिद्विष्णुः क्वचिद्रुद्रः प्रशस्यते नानेन तेषां माधिक्यं नूनत्वं वा
 क्यं च न तत्तत्कल्पीयवृत्तांतमाधिकृत्य महर्षिभिः पुराणानि प्रणीतानि विद्वांसो न मुखाति इति कूर्मपुराणोक्तेः अ
 पं परस्त्वयं नेति संरंभाभिनिवेशिनः यातुधाना भविष्यंति पिशाचाश्च न संशय इति वायुक्तौ तेषां न्यूनाधिकभाववा
 दे प्रत्यवायश्च वणाच्च ॥ एतेन एको ह वै नारायण आसीदिति श्रुतौ परमकारणे नारायणपदश्च वणात् तस्य तु द्वपरत्वे
 ण त्वानुपपत्तेस्तदनुरोपेन सावकाशानि श्रुत्यंतराणि नेयानि इति वाचो युक्तिरपि निरस्ता वाक्यांतरेष्वादि रुद्रे
 अत्यंतप्रसिद्धानां शिवहरे शानादि शङ्खानां श्रवणेन विरोधपरिहाराय तयोरैक्याभ्युपगमस्यैव युक्तत्वात् ॥

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

॥ अन्यथा नारायणशब्दस्यापियोगवृत्त्याशिवपरत्वं संप्रवेन अनिर्णयस्य दुर्गतरत्वात् ॥ न च णत्वा योगः नाराय
 णत्वायं नारायण इति व्युत्पन्नौ नारायणस्येयं नारायणीति वत्त्वापकाभावात् ॥ जनितोयविष्णोरिति सोमं प्रकृत्य
 श्रवणात्तादधीन्यन्यायाच्च यानिरुद्रापकर्षव्यंजकानि वाक्यानि दृश्यंते तानि कार्यरुद्रपरतवानेयानि ब्रह्मविष्णुरुद्रं
 द्राः संप्रसूयंत इति दर्शनात् ॥ यत्तुरुद्रस्य विष्णवात्मकत्वे विष्णोरेव ब्रह्मत्वं स्थितिमिति तद्विष्णोरुद्रात्मकत्वे रुद्रस्यैव
 ब्रह्मत्वं स्थितिमित्यनेनोत्तरितं दुराग्रहत्वे यथेश्वरप्रेरणं त्वमेव विचारय तत्र नास्माकं निर्वंधः परंतु विष्णुरेव जगत्कर्तृ
 ब्रह्मशब्दाद्य इति वदता विष्णुशिवादिविषयत्वेन संदिश्यमानानां दर्शितश्रुतिविंशादीनां तत्तद्वाक्यमुदाहृत्य पूर्वो
 त्तरपक्षरचनया तत्परत्वं न्यायैरुपपादनीयं न त्वसिद्धिर्विदुः द्रव्यादिभिस्तेषां विष्णुपरत्वं निर्णयं ग्रीमांसापैष्य
 र्थापात्तात्तच्च नोपपादितं सूत्रकृता ॥ अनुपपत्तेस्तु नारायणः न च स्मार्तमतस्थर्माभिलाषादिति वन्न शिवो नुपपत्ते-
 रिति स्पष्टतयेति दूषणमुपशिष्यताम् ॥ अंतस्तत्स्थर्माधिकरणादिप्रथमपादोयादाधिकरणादिषु तदीयविषयसा
 म्यश्रुतश्रुतिविंशादीनां शिवसाधारण्योपपादनेन न यथाविष्णुमात्रनिर्णयकत्वं तया तत्तदधिकरणेषु त्वद्वाद्याधिक
 रणयोजनायां दूषणाय सरे निपुणतरं प्रतिपादयिष्यामः ॥ यदपिशब्दावैदिकास्तावच्चतुर्विधाः अन्यत्रैव प्रसि
 त्वाः उभयत्र प्रसिद्धाः अन्यत्र प्रसिद्धाः तत्र प्रसिद्धा इति सर्वेपि नामलिङ्गात्मकतया प्रत्येकं द्विविधाः तत्र नामात्म
 कानामन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां प्रथमपादे समन्वयः लिङ्गात्मकानामन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां द्वितीयपादे समन्व

यः उभयत्र प्रसिद्धानां शङ्कानां तृतीयपादे समन्वयः अन्यत्रैव प्रसिद्धानां चतुर्थपादे समन्वय इति वैदिकशङ्कानां
तुर्विध्योक्तिपुरःसरमुक्तरीत्या आनंदतीर्थीयानां पादभेदोपाधिभेदवर्णनं ॥ तदप्यसत् अन्यत्रैव प्रसिद्धवत्त
त्रैव प्रसिद्धानां पृथक् वक्तव्यतया चातुर्विध्योक्त्ययोगात् ॥ न च तत्रैत्यनेन तत्रैवेति विवक्षितमन्यथा तत्रापीति विव
क्षायां मुभयत्र प्रसिद्धेऽर्थं तर्भावः स्यादतएव तत्र प्रसिद्धाः ब्रह्मण्येव प्रसिद्धा इति सुधायामुक्तमिति वाच्यं ॥ तथा
सत्युक्तपुत्रैषान्यत्रैव प्रसिद्धानां पार्थक्यायोगेन त्रैविध्यस्यैवापत्तेः ॥ किंचान्यत्र प्रसिद्धा इत्यस्य पादभेदोपाधे
रवधारणागर्भत्वे चतुर्थपादोपाध्यंतर्भावः आनंदमयशङ्के अन्यत्रैव प्रसिद्धिर्दुरुपपादाच्चमयदोषिकारइव प्राप्नु
येपि प्रयोगाविशेषात् प्रसिद्धिर्हि प्रयोगप्राप्नुयेतच्चापिशिष्टं ॥ तदगर्भत्वे तृतीयपादोपाध्यंतर्भावः इतिकथं पादो
पाधिवैजात्यं ॥ किंचेंद्राकाशप्राणादिशङ्कानां प्रथमपादीयानामव्यक्तजीवादिशङ्कानां चतुर्थपादीयानां चान्यत्रै
व प्रसिद्धविशेषे कुतो वैजात्यकथंचित्कल्पनं पिपातत्र प्रसिद्धपितृयाचैजात्यस्य कल्पनं पादविध्यसंभवात्पां
चविध्येवक्तव्येचातुर्विध्योक्तिरयुक्ता ॥ यत्तु चतुर्थपादीयटीकायां चोक्तप्रसिद्धान्यत्र निनूदानां श्रुतिलिङ्गवत्तादृशै
समन्वयः प्राक् प्रतिपादितः ॥ इदानींतु श्रुतिलिङ्गादिभिरेवान्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः प्रतिपाद्यत इत्युक्तत्वात्
श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानां सामस्येन विशेषहेतुभिर्विष्णावेव प्रवृत्तिदर्शयत्यस्मिन् पाद इति चतुर्थपा
दे माध्वोक्तेश्चोक्तोऽन्यत्रैव प्रसिद्धा अन्यत्र प्रसिद्धाः श्रुत्यादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धास्तन्यत्रैव प्रसिद्धा इति वैजात्या

लोक्तपादोपाधिसांकर्यंतत्रप्रसिद्धानांतत्रैवप्रसिद्धानांचान्युपाधिसमन्वयत्वेनाभेदविवक्षयाच ॥ नपांचविध्यै
 दिक्शब्दानामितितदप्यसत् ॥ आनंदमयादिनाम्नांसर्वगतत्वादिलिङ्गानांचानंदमयोभ्यासात् अतस्तत्त्वमोपदे
 शादित्याद्यधिकरणेषुप्रथमपादोपेधुसमन्वेतव्यानामिंद्राकाशादिशब्दानामिंद्राकाशादाविचान्यत्रार्थविशेषेअन्य
 आदित्यादौलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्ध्यभावादन्यत्रप्रसिद्धत्वाभावापातात् ॥ यत्वादित्यादिश्रुतिसमभिव्याहारात्सर्व
 गतत्वाल्लिङ्गानामन्यत्रप्रसिद्धिरस्तीतिकल्पनंतन्न ॥ तथासत्यवरत्वादिलिङ्गसमभिव्याहारेणाव्यक्तादिपदानांच
 तुर्यपादेसमन्वेतव्यानामन्यत्रैवप्रसिद्धत्वेनत्वदभिमतानामप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वापातात् ॥ यथाहिसर्वगतत्वादेर
 न्यत्रप्रसिद्धिसाधिकाआदित्यश्रुतिरंतर्यामित्यादेरन्यत्रप्रसिद्धिसाधकंशरीरित्वादिकंलिङ्गंचलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धं
 तथाअव्यक्तादिशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धिसाधकमवरत्वादिलिङ्गमपिलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धंकिंचान्यत्रैवप्रसिद्धेअव्य
 क्तप्रकृत्यादिशब्देअपिलोकतोऽप्यन्यत्रप्रसिद्धेःसत्वात् अन्यत्रप्रसिद्धेद्राकाशादिशब्देअपिश्रुत्यादिनाप्यन्यत्रप्रसिद्धेः
 सत्वादुपाधिसांकर्यंदुर्गार ॥ नचप्रबलश्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रप्रसिद्धाः अन्यत्रैवप्रसिद्धाः श्रुत्यादिमात्रेणान्यत्रप्रसि
 द्धास्वन्यत्रप्रसिद्धा इतिश्रुतिलिङ्गादिगतप्राबल्याप्राबल्याभ्यांभेदइतिवाच्यं ॥ अव्यक्तादिशब्दानामन्यत्रप्रसिद्धि
 साधकावरत्वादीनामिवसर्वगतत्वादिसाधकादित्यादिश्रुतीनामंतर्यामित्यसाधकशरीरित्वादीनांशुहाप्रविष्टत्वादिसा
 धकहित्वादीनांचप्रमूढप्यसमवेनप्रबलत्वाविशेषात्कथंचित्संभवस्यावरत्वादावपितुल्यत्वात्प्रबलश्रुतिलिङ्गा

दिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धि साधने समन्यया सिद्धि प्रसंगाच्च तत्र प्रसिद्धानां तत्रैव प्रसिद्धानां च व्युत्पाद्य समन्ययत्वेनाभेदाभिधानमप्युक्तमेव तथा सत्यन्यत्र प्रसिद्धानां मन्यत्रैव प्रसिद्धानां च व्युत्पाद्य समन्ययत्वेनैक्यापत्यात्रैविध्यापत्तेश्चातुर्विध्योक्तेरुक्ततापातात् ॥ किंच द्युभ्यापतनत्वादीनामुभयत्र प्रसिद्धत्वं किं लोकादुत्पत्त्यादिना ॥ नाद्यः असिद्धेः ॥ नात्यः इन्द्राद्यक्तादिशब्देष्वपि तौल्यात्पूर्वोत्तरपक्षसाधकश्रुत्यादिभिः तेष्वपि तथात्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् उभयत्र प्रसिद्धानां मपि नान्यत्र प्रसिद्धादिभ्योभेदः ॥ किंचाकाशज्योतिरादयः शब्दाः प्रथमतृतीयचतुर्थेषु समन्वीयं तद्वदित्युक्तं तदुक्तं ॥ तेषां त्रिः प्रकारप्रसिद्धेनुपपादयितुमशक्यत्वात् एकस्यैव प्रसिद्धिर्त्रैविध्यायोगात् ॥ आकाशस्तल्लिंगात् आकाशो र्यांतरत्वादिव्यपदेशात् कारणत्वेन चाकाशादिष्विति अधिकरणेषु क्रमात् प्रथमतृतीयचतुर्थपादीयेषु समन्ये तद्व्यानामाकाशादिशब्दानामन्यत्रोभयत्रान्यत्रैव प्रसिद्धता स्यात् ॥ यच्च नामलिंगभेदात् शब्दानां द्वैविध्यवर्णनं तदपि न युक्तं ॥ (६) कर्णाटके समकृता University Digitized by eGangotri सुधाया युक्तं ॥ यच्च केवलधर्मिवाचित्वं नाम त्वं धर्मविशिष्टधर्मिवाचित्वं लिंगत्वमिति टीकायामभिप्रेतं तदुभयमपि न चतुरस्रं ब्रह्मणि सर्वशब्दानां महायोगविद्ब्रह्मयोः स्वीकारात् किंच पादोपाधिता वच्छेदकं यदि नाम त्वं लिंगत्वं च तदा द्वैपाद्यमेव स्यात् अन्यत्र प्रसिद्धाद्युपपादनं च निरर्थकमेव स्यात् ॥ यद्यन्यत्र प्रसिद्धादिकमेव पादोपाधिता वच्छेदकं तदात्रैपाद्यमेव स्यात् ॥ यदि चान्यत्र प्रसिद्धि सहितं नाम त्वं तथापि पंलिंगत्वं चेत्पुन्यते तदोभयत्र प्रसिद्धादिष्वपि तथा

पश्यंभावेन पादबाह्विध्यस्य त्वन्मते दुर्गतरत्वात् ॥ न ह्यन्यत्र प्रसिद्धे चैवांतरमेदः पादमेदव्यवस्थापको नान्य
त्रोभयत्र प्रसिद्धे चैव किंचित्गमकमस्ति तस्मात्पादोपाधिभेदो नानंदतीर्थीयोक्तो युक्तः ॥ पादक्रमोक्तिरप्य
युक्ता महामहामंगल्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्रायम्ये अन्यत्रैव प्रसिद्धानां प्रायम्या पश्यंभावात् सोपानारोहणान्या
येनाल्पप्रयत्नसाध्यस्य प्रायम्येतु मयत्र प्रसिद्धानामेव प्रायम्यौचित्यात् ॥ पञ्चचंद्रिकाया मुक्तरीत्या पादोपाधिभेद
वर्णनं शंकासुपापानाम्यामाक्षिप्य उच्यते श्रुत्यंतरादिभिस्तु त्याद्युभयस्मिन् प्रसिद्धताश्रुत्यादितो लोकोक्तोपापीत
रेषु प्रसिद्धतावलंबवत् श्रुतिर्लिङ्गाद्यैरन्ये चैव प्रसिद्धता उभयत्र प्रसिद्धादेः क्रमाल्लक्षणमुच्यते यद्वा येषां प्रसिद्धि
न्यत्र केवलैव विरोधिनी समन्वयस्योभयत्र प्रसिद्धास्ते द्विकीर्तिताः येषां ब्रह्मण्यप्रसिद्धिः प्रसिद्धिश्चान्यवस्तुषु वि
रोधिन्यो हि ते न्यत्र प्रसिद्धाः कथिता इह येषां मुक्तहयं ब्रह्म परत्वं स्यात्तत्तत्तादृशेति तिस्रो विरोधिन्यस्ते न्यत्रैव प्रसि
द्धाः येषां वस्त्वंतरे लोके प्रसिद्धादेः सत्त्वात् तद्विरोधेन कापि ब्रह्मणि वृत्त्यादिकं पूर्वपक्षिणो न संमतं ॥ अतएव येषां
विषयवाक्ये आपाततो न्यमात्रोपस्थापकत्वं ॥ अतएव येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यामेवातिप्र
तिबंधस्ते अन्यत्र प्रसिद्धाः येषां पुनर्वस्त्वंतरे लोके प्रसिद्धिः तत्परत्वे प्रबलश्रुत्यादिकमप्यस्ति ॥ अतएव येषां विषय
वाक्ये आपाततोऽप्यत्यंतमन्यमात्रोपस्थापकत्वं ॥ अतएव येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यां ब्रह्म परत्वं
स्याराक्यकल्पनत्वशंकाया वातितं प्रतिबंधस्ते अन्यत्रैव प्रसिद्धाः येषां शङ्कानां लोके ब्रह्मणीयान्यत्राप्यप्रयोगात् व्यक्ति

विशेषनिर्णयाय श्रुत्यंतरान्वेषणेश्रुत्यंतरे अन्यत्र ब्रह्मण्यपि प्रयोगः श्रुत्यंतरसाधारण्यमवृत्तिनिमित्तादिसाधार-
ण्येवापूर्वपक्षिणोपि संमतं ॥ अतएव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽन्योपस्थापनसमये न तु त्यतया ब्रह्मोपस्थापक-
त्वं ॥ अतएव येषां ब्रह्मणिसमन्वयस्यान्योपस्थितिमात्रेण प्रतिबंधस्तेऽभयत्र प्रसिद्धाः अत्र च सर्वत्र प्रत्येकं हेतुस्व-
रूपफलमुखेन लक्षणत्रयविवक्षितं तत्र चाद्येन येषामित्यादिना अतएवेत्यतः पूर्वेण हेतुमुखलक्षणमुक्तं द्वितीयेन
येषामित्यादिना अतएवेत्यतः पूर्वेण स्वरूपमुखलक्षणमुक्तं अथ शिष्टेन फलमुखलक्षणमुक्तमिति विवेक इति ॥
उक्तं हि यस्तानि प्रविभक्तानि हेतुरूपफलैः पृथगिति अन्यत्र प्रसिद्धानामिंद्रादिशङ्खानां लोकतः सर्वगतत्वादिति ग-
नां च लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धादित्यादिश्रुतिसाहचर्येणान्यत्र प्रसिद्धिः न तूभयत्र प्रसिद्धानामिदं ब्रह्मसाधारणश्रुत्या-
दिनेति ततोऽर्थे लक्षण्यं उभयत्र प्रसिद्धानां हि युक्त्याद्यायतनत्वादीनां रुद्रो वा यलोकाधारः विष्णावो नाश्वप्रोताश्चेत्या-
दिश्रुत्यंतरसाधारण्येनास्मादिन्द्रादीनां प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येनैव निश्चितं नो विषयवाक्ये स्थिते साधारणत्वादिधर्मसा-
धारण्येन आकाशोऽपीतरत्वादिव्यपदेशादिति सूत्रविषये आकाशोऽहं वैनामनामनूपयोर्निर्वहितेति वाक्ये आका-
शशब्दे आकाशस्तद्विंशतिरित्यत्र ब्रह्मण्यपि प्रयोगस्योक्तत्वात् प्रयोगसाधारण्येनोभयत्र प्रसिद्धिः न तु पूर्वपक्ष-
सिद्धांतन्यायेनेति न सांकर्यायकाश इत्यादिकमन्यत्र प्रसिद्धादीनां प्रत्येकं हेतुस्वरूपफलमुखेन लक्षणत्रयपरिष्का-
रणेनोक्तपादोपाधिसांकर्यनिवारणं तदपि मंदमेव ॥ एवमपि प्रथमचतुर्थपादयोः नुपाधिसांकर्यस्य प्रागुक्तस्याप-

हंमकश्रुत्यादिप्रापत्यस्य दुर्गतरत्वात् ॥ नचतत्रलिंगानामन्यथासिस्थ्यातदनावश्यकताशङ्क्याप्रवरत्वादीनामप्यन्यथा
 सिस्थिसदृशत्वात् ॥ किंचेद्वाच्यक्तादिपदानां लोकतो न्यत्र प्रसिस्थविशेषेपियद्युपहंमकश्रुत्यादिवशात्तैजात्यंतदाद्यु
 भ्याद्यायतनत्वादीनामपिजायमानत्वादितूपा न्यत्र प्रसिस्थलिंगसाहचर्यवशादन्यत्र प्रसिस्थत्वापत्त्यातत्रोभयत्रप्र
 सिस्थिर्नसिस्थेत् लोकतो न्यत्र प्रसिस्थ्यादित्यादिश्रुतिवशात्सर्गगतत्वस्याप्यन्यत्र प्रसिस्थुपपादकत्वात्अथलोक-
 तोन्यत्र प्रसिस्थजायमानत्वादिलिंगसाचिद्येनद्युभ्याद्यायतनत्वादेरन्यत्र प्रसिस्थत्वेपितद्व्यतिरेकस्य स्वतो न्यत्र प्र
 सिस्थिवत्प्रमृण्यपिसंभवादुभयत्र प्रसिस्थिरविकलोतिनृतीयेतन्निवेशद्वत्युच्यतेतर्ह्यव्यक्तादिपदेषुपहंमकवैक
 ल्येनलोकतो न्यत्र प्रसिस्थिविशेषात्सांकर्यदुर्गारमेव ॥ किंचंतर्पामित्वादिकंयथान्यसाचिद्येनान्यत्र प्रसिस्थमु-
 च्यतेतद्वत्द्युभ्याद्यायतनत्वमप्यन्यसाहित्येनान्यत्र प्रसिस्थमंतर्पामित्वंचेतरसाहित्येनोभयत्र प्रसिस्थमस्तु ॥ यत्तु
 समाख्याश्रुतिर्तौल्याभापोप्यन्यत्र प्रसिस्थिलक्षणांतर्गतः सचनद्युभ्याद्यायतनत्वादावस्तिरुद्रोवाचल्लोकाधारः लोकी-
 श्चल्लोकिनश्चविष्णायोताश्च प्रोताश्चेतितत्रोभयत्र समाख्याश्रुतिर्तौल्येननद्युभ्याद्यायतनत्वादावन्यत्र प्रसिस्थेति
 कल्पनं ॥ तदप्यसत्तुद्रादिशब्देपिब्रह्मेन्द्रमग्निंयमिंद्रमाहुरित्यादिसमाख्याश्रुतिर्तौल्येनान्यत्र प्रसिस्थमावापसे ॥
 यदपिद्युभ्याद्यायतनत्वस्योभयत्र प्रसिस्थत्ववत्अन्यत्र प्रसिस्थत्वसत्वेपीतरानपेक्षंस्वतउभयत्र प्रसिस्थत्वमादा
 यतृतीयेसंगतिरस्तुअन्यथाकापिरूपद्वयवतोविचारो न स्यादितिद्युभ्याद्यधिकरणेचंद्रिकायामुक्तं ॥ तदपिनस

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

तत्तर्हितं हृदंतर्पामित्वमपि तृतीये स्यादुभयत्र संगतस्य यत्र क्वापि विचार्यत्वे समाने चरुतं पादोपाधि वैजात्यकल्प-
नेन ॥ किंचैवं स्वतः उभयत्र प्रसिद्धानां तृतीये निवेशो स्वतो न्यत्र प्रसिद्धानामेव द्वितीये निवेशो युक्तः स्यात्तथा च
दित्यादि श्रुतिसाहचर्येणान्यत्र प्रसिद्धसर्वगतत्वादीनां द्वितीये निवेशो न स्यात् ॥ यत्तु सर्वगतत्वादेः स्वतः प्रसि-
ध्युपपादनं तत्तृतीयादि विरोधात् बहुप्रमाणविरोधाच्च समंजसं ॥ वस्तुतस्तु यथानंदमयशब्दस्य नाम लिंगो-
भयात्प्रकृतयोभयत्र संगतत्वे सति प्रथमाति क्रमे कारणाभावात् प्रथमतो निरूपणं ॥ एवं द्युभयाद्या यतनस्योभ-
यनूपत्वेनोभयसंगतत्वे प्रथमानतिक्रमादादावेव तन्निरूपणं युक्तमिति ॥ अपि चोक्तपरिष्कारेपि कथमाकाशज्यो-
तिरादिपदानां पादत्रयविषयता एकस्यैव विध्यायोगस्य प्रागुक्तस्यापरिहारात् न हि लोकतः श्रुतिलिङ्गादिभिश्चान्य-
त्रैव प्रसिद्धतया ब्रह्मणि वृत्तिशून्यतया पूर्वपक्ष्यभिमतानां पुनर्ब्रह्मणि अन्यत्र च वृत्तिमत्तया पूर्वपक्ष्यभिमतत्व-
संभवः ॥ न न्याकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र ब्रह्मण्याकाशपदस्य प्रयोगसाधारण्यादुभयत्र प्रयोगः सिध्यति इति चेन्न
॥ तथापि पूर्वपक्षिणो न्यत्रैव ब्रह्मणि वृत्तेरभिमतत्वात् ॥ आकाशो ह वै नाम नामनूपयोर्निर्वहिते तत्राकाशपदस्या-
न्यपरत्वे सर्वाणि ह वा इमानीत्यत्राप्यन्यपरत्वावश्यंभावे ब्रह्मपरत्वासिद्धेश्च ॥ अतएवाकाशादेव सर्वाणि भूतानी-
ति छांदोग्यस्थाकाशा स्या ब्रह्मत्वे यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति तैत्तिरीयस्थाकारोपि विष्णुर्न स्यादित्युच्यते प्रा-
णस्तथानुगमादित्यत्रैतरेयवाक्यस्थप्राणस्या ब्रह्मत्वे तद्वैत्वं प्राणो अभव इति तैत्तिरीयस्थप्राणोपि तथा स्यादि

त्युच्यते ॥ तथा ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र वाजसनेयवाक्यस्थज्योतिषो ब्रह्मान्यत्वे अग्निसूक्तस्थज्योतिरपि तस्या
 दित्युच्यते तस्या दाकाशशब्दस्य प्रयोगसाधारण्यदुभयत्र प्रसिद्धिरित्युक्तिरपुक्ता यदि च योगेन ब्रह्मवृत्तिता तस्याप्ये
 त्युच्येते तर्हि चूहे यो गापहारकत्वं वदतः पूर्णपक्षिणस्तदपि न संमतमिति प्रत्युच्येते इन्द्रादिशब्दानामपि तथैवोभय
 त्र प्रसिद्धता च प्रसज्येत ॥ एतेनाकाशोऽपि तत्त्वादिव्यपदेशादित्यनेनैव युष्माद्यधिकरणस्यैव सन्निहितत्वादाक्षेपा
 दाकाशस्तत्त्वलिङ्गादित्यस्येत्युभयत्र प्रसिद्धता चंद्रिकोक्तानिरेस्ता ॥ प्राणस्तथानुगमादित्यत्रेव पदांतरस्थस्याप्या
 क्षेपसंभवादन्यथा ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र टीकाविरोधाच्च ॥ अतएव ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र वह्निरिति पूर्वप
 क्षः ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र तु जीवइत्यतो न तदाक्षेप इति चंद्रिकोक्तिरपि टीकाविरोधान्निरेस्ता ॥ ब्रह्मान्यविषयक
 त्वस्यैवाक्षेपप्रयोजकत्वाच्च ज्योतिःशब्दस्याग्निपर्यायेष्वपाठेन प्रकाशकत्वस्य च साधारण्येन चान्यत्र प्रसिद्धेदुरूपपा
 दत्वाच्च कथंचित्तदुपपादने च प्रथमचतुर्थपादीयं न स्यात् ॥ यत्वाकाशस्तत्त्वलिङ्गादित्यतः प्राक् ब्रह्मपरत्वात्तुक्तेरन्य
 त्र प्रसिद्धतेत्युपपादनं तन्न तर्हि चतुर्थपादे अन्यत्र प्रसिद्धिर्न स्यात् प्राक् ब्रह्मपरत्वस्योक्तत्वात् ॥ न च तत्र ब्रह्म-
 लिङ्गाभावेन लोकतो न्यत्र प्रसिद्धेरबाधादन्यत्र प्रसिद्धतेति कल्पनायुक्ता तथापि प्रयोगसाधारण्यप्रयुक्ताया
 उभयत्र प्रसिद्धतायादुर्वारत्वात् ॥ अन्यथा आकाशोऽप्येनामनामनूपयोर्निर्वहितेत्यत्रापि तदभावप्रसंगात् यदि च
 संभूतत्वरूपान्यलिङ्गबलादन्यत्र प्रसिद्धतेत्युच्येते तर्हि वैनामेति प्रसिद्ध्युपपादकनिपातबलात् लोकप्रसिद्धेरे

यथा ह्युत्पत्तिश्च येन नाम नूपनिर्गोदृत्वात् स्येदानीमपि ब्रह्मलिंगत्वं निश्चयेन तथात्वे पूर्वपक्षानुसितिसंशयेन च तत्राप्यन्य
 त्रप्रसिद्धिर्निश्चयसंभवात् ॥ किंचैवं ज्योतिर्दर्शनादित्यत्रापि ज्योतिःशब्दस्योभयत्रप्रसिद्धितानस्यात्प्राणेषु ह्यंत
 ज्योतिरिक्किप्राणसंबन्धादिलिंगेन जीवपरत्वं निश्चयात् प्रयोगसाधारण्यमात्रादुभयत्रप्रसिद्धिर्निश्चयेन ज्योतिरुप
 क्रमाच्च तथा हीत्यत्रापि तथात्वं स्यात् लोकप्रसिद्ध्या घाता यत्र तदनंगीकारे चाकाशशब्देऽपि तथात्वं स्यात् ॥ किंचा
 त्वनआकाशः संभूत इत्यत्र ब्रह्मलिंगाभावविपरीतलिंगाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या घातांगीकारे अंगुष्ठमात्रः पुरुष इति वाक्य
 स्थित्या न शब्दस्यान्यत्रप्रसिद्ध्यभावः स्यात् ब्रह्मलिंगाश्रवणात् प्रत्युतोर्ध्वप्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्यगस्यतीति प्रा
 णोत्पत्तित्वादिविपरीतलिंगाश्रवणात् ॥ न च तत्र सर्वदेवोपास्यत्वानन्यथात्नूदित्यागेप्रेरकत्वसाधारण्यादुभयत्र
 प्रसिद्धताटीकोक्तायुक्ता तथा सति नित्यमहिमवृत्तविरोधेनाज्ञाब्रह्मणशब्दयोर्मैसृजनकज्ञानविषयत्वेन यज्जश
 हस्य नाम नूपनिर्गोदृत्वादिना आकाशशब्दस्य च नूदित्यागेनैवोभयत्रप्रसिद्धता स्यात् अस्तु वा यथा कथंचिदुभयत्र
 प्रसिद्धतैवास्मादिष्टा अक्षरशब्दे द्रष्टृत्वादिविरोधेन नूदिभंगेनापि नाशित्वा योगेनोभयत्रप्रसिद्धताया अस्मादिष्ट
 त्वादिति चेत् सत्यंतर्हि पारिभाषिकमेवोभयत्रप्रसिद्धत्वं स्यात् तच्चेंद्रादिशब्देऽप्यव्यक्तादिशब्देऽपि तुल्यं इदं त्वर्थात्तु सारे
 ण साधारण्यापि पातात् नूदेर्योगापहारकत्वात् तदनंगीकारश्चेतुल्यमीशानादिशब्देऽप्यपीति दिक् ॥ इदंचात्र बोध्यं-
 वत्त्वं तरे लोकप्रसिद्ध्याश्रुतिसहितया वा तथा युग्मनां शब्दानां तद्विरोधात् ब्रह्मणि वृत्तेः पूर्वपक्ष्यनभिमतत्वमात्र

मद्रादिशब्दानामव्यक्तादिशब्दानां चान्यत्र प्रसिद्धत्वमन्यत्रैव प्रसिद्धत्वमित्यस्य कथंचित् संभवेऽपि अक्षरेशानवज्ज्वा
 म्हाणाकाशाव्यक्तादिपदानामन्यत्र प्रसिद्धत्वं कथं त्वदुक्तलक्षणेन सिद्ध्यति ब्रह्म तदितरविषयलौकिकप्रयोगाभाव
 प्रयोज्यव्यक्तिविशेषनिर्णयोपपुक्तश्रुतिसाधारण्यादेः पूर्वपक्ष्यभिमतत्वं ह्युभयत्र प्रसिद्धतागमकमुक्तं त्वया च
 चाक्षरेशानवज्जादिपदेषु नास्ति तेषामन्यत्र लोके प्रयोगसत्त्वेन तदभावघटितलक्षणाभावात् ॥ ननु पूर्वपक्ष्यभिमत
 वस्तुविषयकलौकिकप्रयोगाभावोऽस्य दभिमतः स चास्त्येव श्रीतत्त्ववाचुचतुर्मुखादावक्षरेशानब्रह्मादिपदानां पू
 र्वपक्ष्यभिमतत्वात् तत्र च लौकिकप्रयोगाभावादिति चेन्न वज्जपदे इन्द्रायुधपरत्वेन पूर्वपक्ष्यभिमते तथापि तदसिद्धेः
 सर्वगतत्वादावतिव्यासेऽप्यत्रापि लौकिकप्रयोगाभावात् श्रुतिसाधारण्याच्च तदुपपृष्टमकादित्यादिपदेषु लौकिकप्रयो
 गासाधारण्यं च तच्च ब्रह्माद्युपपृष्टमकाज्जादिशब्देषु पीति ॥ एवं स्वरूपलक्षणान्यपि न चतुरस्याणि अन्यमात्रोपस्था
 पकत्वस्येन्द्रादित्याव्यक्तादिपदेषु समत्वेन सांकर्यानिपायान् ॥ न चात्यंतिकत्वानात्यंतिकत्वान्यांबैलक्षण्यं शंस्यं ॥ अन्य
 मात्रोपस्थापकत्वघटकाभावांशयोरित्यति कत्वानिरूपणात् ॥ तथा हि तत्किं न्यायानुगुणत्वन्यायांतराप्रतिबध्यत्वं
 वा आद्ये पूर्वपक्ष्यभिमतन्यायानुगुण्यमुभयात्राप्यस्तीति तदेव सांकर्यं द्वितीये सिद्धांतन्यायप्रतिबध्यत्वादसंभयो दुर्वरः
 ॥ अतएव श्रुत्यनुगुण्यं श्रुत्यंतराप्रतिबध्यत्वं वा न तत् इन्द्रादिपदेषुऽपि श्रुत्यनुगुण्योपपादनात् सिद्धांत्यभिमतश्रुतिप्रति
 बध्यत्वस्योभयोः सत्त्वेनासंभवात् ॥ अथ प्रबलश्रुत्यननुगुण्यं तत् प्राबल्यं चापरममुख्यवृत्त्यादिनान्यपरत्वमंतरेणा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

नुपपद्यमानत्वमिति चेन्न ॥ इन्द्रादिपदेष्वतिप्रसंगस्य प्रागुक्तस्या परिहारात् तत्तद्वाक्यगतं तत्तदसाधारणलिंगा-
नामपरत्वादीनामिह परममुख्यवृत्त्येन्द्रादिपदानामन्यपरत्वं विनानुपपद्यमानत्वसत्यात् उक्तात्यंतिकत्वापातप्रती-
तत्वयोः परस्परविरोधाच्च समीचीनन्यायानुगुणत्वनूपापातप्रतिपन्नत्वस्य तदनुगुणत्वनूपात्यंतिकाभावनूपत्वा-
त् ॥ एतेन फलमुखरक्षणमपिनिरस्तं ॥ किंच सर्वस्य ब्रम्हाणिसमन्वयो नाम ब्रम्हैकविषयकत्वनिश्चयः तत्र च ब्रम्हा-
न्यविषयकत्वज्ञानं प्रतिबंधकं न तु ब्रम्हानुपस्थित्यादिकमपि गौरवात् तदेव प्रतिबंधकं न त्वन्यदुभयत्र प्रसित्येष्व-
भावात् अतो न तत्प्रयुक्तमपि वैजात्यं युक्तं कार्यमुत्पत्तिनूपप्रतिबंधे च नात्यंतिकत्वं तच्चारतम्यं वा अभिभावनूपेतदयोगा-
त् कथंचिद्योगोपि वा आत्यंतिकप्रतिबंधैकफलकयोरपि नाम लिंगयोः पादभेददर्शनेन तस्य पादभेदोपाधित्वायोगा-
त् आत्यंतिकप्रतिबंधफलकत्वविशिष्टं नाम लिंगत्वं च भ्रत्येकमुपाधिश्चेत्तथैव हि तीर्थतृतीययोरपीति षाड्विध्यस्या-
दित्युक्तमेव ॥ यत्तु सर्वस्य बाधाय स्वपादचतुष्टयेन व्यत्यनसमाधानं तत्पूर्वमीमांसया तृतीयपष्ठदशमाध्याये-
ष्वदर्शनादयुक्तमिति विदुषां स्पष्टमेव ॥ यदप्यापातप्रसिद्धभेदमाश्रित्य प्रथमं पादभेदः इदानीं तु तत्त्यागेन पदैक्यं
कृतमितितदुपहास्यमेव पादैक्ये सति कुचित्पातप्रसिद्धभेदाश्रयणं कुचित्तदनाश्रयणमित्यत्र विनिर्गमकानुप-
न्यासात् इच्छायाएव नियामकत्वे पादोपाधिनिनूपणस्य के शौकफलकत्वापत्तेः महायोगविह द्रुदिभ्यामेकीकरणं तस्य
हयोरस्ति तद्वयोरित्यत्र शफथमंतरेणा नाश्वासः ॥ यदपि क्रमोपपादनं चतुर्थपादीयसमन्वयस्या सर्वाधिकारित्वात् तत्र

पाद्युक्तश्रुतिलिङ्गादिसापेक्षाया अन्यपरत्वशंकायास्तदनंतरमावित्वा नतच्छ्रुतिनिमित्तगुणमात्रसिद्धफलक-
 स्वरूपत्वादिसिद्धफलकत्वाच्चात्यता इतरयोस्तु महामल्लभंगन्यायेनान्यत्रप्रसिद्धसमन्वयस्य प्राथम्यं योक्तमनु-
 व्याख्याने ॥ तत्रप्रथमतो न्यत्रप्रसिद्धानां समन्वयः शङ्कानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभंगवदितिन्यायाद्वा अन्यत्रप्रसिद्धे
 अन्यपरत्वस्यप्रसिद्धिमात्रमूलकत्वेन स्खलत्वादुभयत्रप्रसिद्धेषुश्रुत्यादिमूलकत्वेन सूक्ष्मत्वादन्यत्रैवप्रसिद्धेष्वभि-
 हितोभयमूलकत्वात्पादक्रमइतितदपिनअसार्वाधिकारिकत्वेपि प्रयत्नाधिस्यसापेक्षत्वे महामल्लभंगन्यायविष-
 त्वानपायात् ॥ त्रिपाद्युक्तश्रुतिलिङ्गादिसापेक्षत्वं चाद्युक्तसिद्धांते तेषामनुपयोगात् श्रुतिलिङ्गादिस्वरूपं तन्वत एवा-
 वगम्यतदितिन तदर्थमपितदपेक्षा गुणमात्रसिद्धिफलकत्वं चासिद्धिं हितीयसूत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिनिरासफलक-
 ताया कारणत्वेन चाकाशादिचित्यादिना सूत्रकारेणैव सूचितत्वात् तथैव प्रागुपपादितत्वाच्च उक्तमाधिकारिकत्वेन च तु-
 र्यपादीयसमन्वयस्यैव (C) Karmaveer Bhausaheb Sanskrit University Digitized by Ajit Ghosh प्रसिद्धिमात्रमूलकत्वं इतरयोरपिस-
 मन्वेतव्यब्रह्मोपस्थितितदनुपस्थितिभ्यां पौर्वपर्यस्य सुलभतया अन्यत्रप्रसिद्धस्य ब्रह्मणिसमन्वयस्य समन्वेतव्यब्रह्म-
 उपस्थितिसापेक्षतदुपजीव्यतयोभयत्रप्रसिद्धानामेव प्राथम्याच्च ॥ अतएव महामल्लभंगन्यायाविषयत्वस्यापि संभवाच्च त-
 दाश्रयणेपि प्रागुक्तरीत्या अन्यत्रैवप्रसिद्धप्राथम्यौचित्याच्च उभयमूलकादन्यतरमूलकस्यैव सूक्ष्मतया न्यायस्यापि विपरी-
 तत्वाच्च लोच्यमानि मूलकस्यार्थप्रतिपत्तिकश्रुतिमूलकस्येतोपि स्खलत्वाच्च ॥ यदपि उभयत्रप्रसिद्धैरन्यत्रप्रसिद्धिनिवृ-

यथा ह्यतन्निश्चये च नाम नूपनिर्बोद्धृत्वा त्वेदानीमपि ब्रह्मलिंगत्वं निश्चयेन तथा त्वे पूर्वपक्षानुस्रिति मसंगेन च तत्राप्यन्य
 त्रप्रसिद्धिनिश्चयसंभवात् ॥ किंचैवं ज्योतिर्दर्शनादित्यत्रापि ज्योतिराहस्योभयत्रप्रसिद्धतानस्यात् प्राणेषु ह्यंत
 ज्योतिरिदं किंप्राणसंबंधादिलिंगेन जीवपरत्वं निश्चयात् प्रयोगसाधारण्यमात्रादुभयत्रप्रसिद्धिनिश्चये च ज्योतिरुप
 क्रमाच्छ्रुतया हीत्यत्रापि तथा त्वं स्यात् लोकप्रसिद्ध्या घाताय तत्र तदनंगीकारे चाकाशशब्देऽपि तथा त्वं स्यात् ॥ किंचा
 त्वनआकाशः संभूतइत्यत्र ब्रह्मलिंगाभावविपरीतलिंगाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या बाधो गीकारे अंगुष्ठमात्रः पुरुष इति वाक्य
 स्थे शानशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्ध्यभावः स्यात् ब्रह्मलिंगाश्रवणात् प्रत्युतोर्ध्वप्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्यगस्यतीति प्रा
 णोन्नेतृत्वादिविपरीतलिंगश्रवणात् ॥ न च तत्र सर्वदेवोपास्यत्वानन्यथात्नूदित्यागेऽप्येकत्वं साधारण्यादुभयत्र
 प्रसिद्धतादीकोक्तायुक्ता तथा सति नित्यमहिमवत्त्वविरोधेनाजब्रह्मणशब्दयोर्मैसृजनकज्ञानविषयत्वेन वज्रश
 हस्यनामनूपनिर्बोद्धृत्वादिना आकाशशब्दस्य च नूदित्यागेनैवोभयत्रप्रसिद्धता स्यात् अस्तु वा यथा कथंचिदुभयत्र
 प्रसिद्धतैवास्मादिष्टा अक्षरशब्देद्रष्टृत्वादिविरोधेन नूदिभंगेनापि नाशित्वा योगेनोभयत्रप्रसिद्धताया अस्मादिष्ट
 त्वादिति चेत् सत्यं तर्हि पारिभाषिकमेवोभयत्रप्रसिद्धत्वं स्यात् तच्चैंद्रादिशब्देऽप्यव्यक्तादिशब्देऽपि तु त्वं इदं त्वयानुसारे
 ण साधारण्याविपातात् नूदेर्योगापहारकत्वात् तदनंगीकारश्चेतुल्यमीशानादिशब्देऽप्यपीति दिक् ॥ इदं चात्र बोध्यं-
 वत्त्वं तरे लोकप्रसिद्ध्याश्रुतिसहितया वा तथा युग्मनानां शब्दानां तद्विरोधात् ब्रह्मणि वृत्तेः पूर्वपक्ष्यनभिमतत्वात्

मद्रादिशब्दानामव्यक्तादिशब्दानां चान्यत्र प्रसिद्धत्वमन्यत्रैव प्रसिद्धत्वमित्यस्य कथंचित् संभवोपि अक्षरेशानवज्ज्वा
 म्हाणाकाशाव्यक्तादिपदानामन्यत्र प्रसिद्धत्वं कथं त्वदुक्तलक्षणेन सिध्यति ब्रह्म तदितरविषयलौकिकप्रयोगाभाव
 प्रयोज्यव्यक्तिविशेषनिर्णयोपपुक्तश्रुतिसाधारण्यादेः पूर्वपक्ष्यभिमतत्वं ह्युभयत्र प्रसिद्धतागमकमुक्तं त्वया च
 चाक्षरेशानवज्जादिपदेषु नास्ति तेषामन्यत्र लोके प्रयोगसत्त्वेन तदभावघटितलक्षणाभावात् ॥ ननु पूर्वपक्ष्यभिमत
 वस्तुविषयकलौकिकप्रयोगाभावोऽस्मदभिमतः स चास्त्येव श्रीतत्त्ववायुचतुर्मुखादावक्षरेशानब्रह्मादिपदानां पू
 र्वपक्ष्यभिमतत्वात् तत्र च लौकिकप्रयोगाभावादिति चेन्न वज्जपदे इन्द्रायुधपरत्वेन पूर्वपक्ष्यभिमते तथापि तदसिद्धेः
 सर्वगतत्वादावतिव्याप्तेश्च तत्रापि लौकिकप्रयोगाभावात् श्रुतिसाधारण्याच्च तदुपपृष्टमकादित्यादिपदेषु लौकिकप्रयो
 गासाधारण्यं च तच्च ब्रह्माद्युपपृष्टमकाजादिशब्देऽप्यपीति ॥ एवं स्वरूपलक्षणान्यपि न चतुरस्त्राणि अन्यमात्रोपस्था
 पकत्वसंज्ञादित्याव्यक्तादिपदेषु समत्वेन सांकर्यानि पायात् ॥ न चात्यंतिकत्वा नात्यंतिकत्वाभ्यां वैलक्षण्यं शङ्क्यं ॥ अन्य
 मात्रोपस्थापकत्वघटकाभावांशयोरात्यंतिकत्वानिरूपणात् ॥ तथा हि तत्किं न्यायानुगुणत्वन्यायांतराप्रतिबध्यत्वं
 वा आद्ये पूर्वपक्ष्यभिमतन्यायानुगुण्यमुभयात्राप्यस्तीति तदेव सांकर्यं द्वितीये सिद्धांतन्यायप्रतिबध्यत्वादसंभवो दुर्वारः
 ॥ अतएव श्रुत्यनुगुण्यं श्रुत्यंतराप्रतिबध्यत्वं वा न तत् इन्द्रादिपदेष्वपिश्रुत्यनुगुण्योपपादनात् सिद्धांत्यभिमतश्रुतिप्रति
 बध्यत्वस्योभयोः सत्त्वेनासंभवात् ॥ अथ प्रबलश्रुत्यननुगुण्यं तत् प्राबल्यं चापरममुख्यवृत्त्यादिनान्यपरत्वमंतरेणा

नुपपद्यमानत्वमिति चेन्न ॥ इन्द्रादिपदेष्वतिप्रसंगस्य प्रागुक्तस्यापरिहारात् तत्तद्वाक्यगततत्तदसाधारणलिंगा-
 नामवरत्वादीनामिह परममुख्यवृत्त्येन्द्रादिपदानामन्यपरत्वं विना नुपपद्यमानत्वसत्त्वात् उक्तात्यंतिकत्वापातप्रती-
 तत्वयोः परस्परविरोधाच्च समीचीनन्यायानुगुणत्वनूपापातप्रतिपन्नत्वस्य तदनुगुणत्वनूपात्यंतिकत्वाभावनूपत्वा-
 त् ॥ एतेन फलमुखलक्षणमपि निरस्तं ॥ किंच सर्वस्य ब्रह्मणिसमन्वयो नाम ब्रह्मैकविषयकत्वनिश्चयः तत्र च ब्रह्म-
 न्यविषयकत्वज्ञानं प्रतिबंधकं न तु ब्रह्मानुपस्थित्यादिकमपि गौरवात् तदेव प्रतिबंधकं न त्वन्यदुभयत्र प्रसिद्धेष्व-
 भावात् अतो न तत्त्वयुक्तमपि वैजात्यं युक्तं कार्यानुमतिनूपप्रतिबंधे च नात्यंतिकत्वं तत्तारतम्यं वा अभावनूपेतदयोगा-
 त्कथंचिद्योगेपि वा आत्यंतिकप्रतिबंधैकफलकयोरपि नामलिंगयोः पादभेददर्शनेन तस्य पादभेदोपाधित्वायोगा-
 त् आत्यंतिकप्रतिबंधफलकत्वविशिष्टं नामलंलिंगत्वं च प्रत्येकमुपाधिश्चेत्तयैव हि तीयतृतीययोरपीति षाड्विधं स्या-
 दित्युक्तमेव ॥ यत्तु सर्वस्य वा अथ स्वपादचतुष्टयेनैव त्वन्यत्वेन समाधानं तत्पूर्वमीमांसाया तृतीयषष्ठदशमाध्याये-
 ष्वदर्शनादयुक्तमिति विदुषां स्पष्टमेव ॥ यदप्यापातप्रसिद्धभेदमाश्रित्य प्रथमं पादभेदः इदानीं तु तत्त्यागेन पदैक्यं
 कृतमिति तदुपहास्यमेव पादैक्ये सति कुचिदापातप्रसिद्धभेदाश्रयणं कुचित्तदनाश्रयणमित्यत्र विनिगमकानुप-
 न्यासात् इच्छाया एव नियामकत्वे पादोपाधिनिनूपणस्य हेतुैकफलकत्वापत्तेः महायोगविह दूढिभ्यामेकीकरणं तस्य
 हयोरस्ति तद्वयोरित्यत्र शक्यमंतरेणानाश्वासः ॥ यदपि क्रमोपपादनं चतुर्थपादोयसमन्वयस्या सर्वाधिकारित्वात् तत्रि-

॥ २०६ ॥

प्यत्वात् अन्यत्रैव प्रसिद्धेरेवकारार्थभूतव्यवच्छेदविषयतदुभयनिरूप्यत्वात् पादक्रम इति ॥ तदपिन उक्तनिष्कर्षस्य
 परस्परनिरूपणानपेक्षत्वात् अन्यत्र प्रसिद्धेरपि तात्पर्यतो ऽन्यत्रैव प्रसिद्धिर्नूयतयोभयत्र प्रसिद्धानामेव निरूपण
 स्य प्राथम्यप्रसंगाच्च अन्यत्र प्रसिद्धेषु नाम्नां प्रथमं निरूपणे पि नास्ति विनिगमकं । यत्तु नूदानां धर्मिधीजनकत्वात् प्रा
 थम्यं योगस्य तु धर्ममात्रगोचरत्वादप्राथम्यं योगस्याप्यवयववृद्धिसापेक्षत्वाच्चारप्रतूदेष्वयोगानपेक्षत्वात् यौर्थापर्य
 कल्पनं ॥ तन्न ॥ नूदेरपि प्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्मसापेक्षत्वात् योगनूदानाम्नां योगसापेक्षत्वेनोक्तविनिगमकस्याप्य
 व्यापकत्वाच्च इन्द्रादिनामसमन्वयस्यां तस्त्वलिङ्गसापेक्षत्वमङ्गीकुर्वतां मते उक्तक्रमादुपपत्तेश्च सर्वस्यापि नाम
 समन्वयस्य लिङ्गाधीनत्वेनोपजीव्यत्वेन तत्प्राथम्यौचित्याच्च वाच्यत्वाधीननामसमन्वयस्य तत्साधके क्षणीयत्वादि
 लिङ्गाधीनतया तस्य चात्मब्रह्मादीनां नामाधीनतया अन्योन्याधीनत्वाच्च द्युभ्यामप्यतनत्वादिसमन्वयस्य हेतूरुतात्म
 नामसमन्वयाधीनत्वाच्च ॥ (C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ananta Kumar Shrivastava परत्वासिद्धिं
 कायां तन्निरास इति लिङ्गानामानंतर्पणं लिङ्गसमन्वयस्तु लिङ्गातराधीनो न नामाधीन इति निरस्तं ॥ सर्वगतत्वा
 दि लिङ्गानां नामाधीनसमन्वयस्तु ॥ किंचान्यत्रैव प्रसिद्धानां प्रबलश्रुति लिङ्गादिभिः ब्रह्मपरत्वे सति कैमुतिकन्या
 येनान्यत्र प्रसिद्धानामुभयत्र प्रसिद्धानां ब्रह्मपरत्वसिद्धिसंभवादि तरवैध्यर्थं चतुर्थपादस्य प्राकृपादानुपजीव
 कत्वस्योक्तत्वेन तत्पूर्वपक्षेऽप्येतन्न्यायोपस्थित्यविपातात् ॥ नचाकाशस्यासंभूतत्वादिवत् सर्वलोकगतित्वादि

प्रसंगो दोषः साधावाधाय्याविशेषात् ॥ केचित्तु उक्तान्यत्र प्रसिद्धत्वं क्षणमव्यक्तादिपदानि व्याप्तं लोकप्रसिद्धत्वं ह्यप्यगतं
 परत्वादिविगताच्चिद्व्यप्रतिबन्धब्रह्मतास्यैकत्वेन पूर्वपक्ष्यभिमतत्वात् ॥ नच साधयत्यविशेषणतन्निस्तारं तथापि लोकप्रसिद्धि
 साध्यप्रयुक्तप्रतिबन्धापरिहारात् साधारित्वसाहचर्येणातर्पमित्यस्यैव जायमानत्वसाहचर्येण युष्माद्यायतनत्वस्याप्यन्यत्र प्रसिद्ध
 तथातन्नातिव्याप्तेश्च ॥ यत्तु समाख्याश्रुतितौ त्याभावोपि लक्षणो विवक्षितः स च युष्माद्यायतनत्वादेनास्तीति नातिव्याप्ति
 रितितन्त्र ॥ इंद्रादिशब्देषु ब्रह्मेन्द्रमग्निमित्यत्र प्रसिद्धिसंपादिकायाः यमिन्द्रमग्निमाहुरिति विष्णुप्रसिद्धिसंपादिकाया
 श्च श्रुतेरंतस्तत्पर्याधिकरणे त्वयैवोदाहृतत्वेन तेष्वव्याप्तेः ॥ यत्तु युष्माद्यायतनत्वस्य यद्यप्यन्यसापेक्षा अन्यत्र प्रसिद्धि
 रप्यस्ति तथापि तन्निरेपेक्षोभयप्रसिद्धिमादाय तृतीये निवेश इति कल्पनं ॥ तन्न यस्मिन् द्यौरित्यारभ्य स एवोत्तरश्चरते
 बहुधा जायमान इति श्रवणेन स्ववाक्यगतजायमानत्वसापेक्षायाः अन्यत्र प्रसिद्धेः श्रुत्यंतरसापेक्षोभयत्र प्रसिद्ध्यपे
 क्षयांतरंगत्वात् प्रथमपाद एव तन्निर्गुणोचित्यात् अन्यथेदादिशब्दानामपि तृतीयपादसंगत्यापत्तेश्च ॥ सुषुप्त्युक्रांत्यो
 र्भेदेनेति तृतीयपादस्त्वयाधिकरणविषये यत्स्वप्नपश्यत्यन्यासत इत्यादिवाक्यगते लोकप्रसिद्धिप्रतिबन्धब्रह्मवृ
 त्तिकत्वेन पूर्वपक्ष्यभिमतेश्रुतितौ त्याभाववति स्वप्नद्रष्टृत्वादायतिव्याप्तेश्च ॥ पत्यादिशब्देभ्य इत्यस्य विषये स वा ए
 वमहानजआत्मेति लोकप्रसिद्ध्या जशब्दसमभिव्याहारावगतचतुर्मुखप्रसिद्धिप्रतिबन्धब्रह्मवृत्तिके समाख्याश्रुतितौ
 त्याभाववत्येनित्यो महिमा ब्रह्मणस्येति वाक्यगते ब्रह्मणशब्दे कृपनादिति सूत्रविषये तथापि पेपञ्चशब्दे चातिव्या

सेश्व ॥ यत्तु वज्रादिनाम्नां स्वप्नद्रष्टृत्वादितिङ्गानां च लोकप्रसिद्धिपूर्वपादद्वयन्यायाभ्यां उभयत्र प्रसिद्धानामुभयप-
 रत्वमेव पूर्वपक्ष्यभिमतमिति तत्र नातिव्याप्तिरितिकंपनादिति सूत्रस्थचंद्रिकाया मुक्तं ॥ तदपि न सत्तथा सति व-
 ज्रश्रुत्युद्यतत्वाद्यापु पक्षिङ्गेन कंपनादिति ब्रह्मलिङ्गान्यथानयनपूर्वकं वज्रादिशब्दा आद्युधादिपराएवेति पूर्वपक्ष-
 वर्णनस्यानुपपत्तिप्रसंगात् पूर्वपादोक्तन्यायेनैव वज्रादिशब्दानां भगवत्परत्वसिद्धौ तदधिकरणवैयर्थ्यापत्तेः ॥
 वज्रादिशब्दानामाकाशादिशब्दानामिव लौकिकप्रसिद्धिसत्त्वेऽपि भगवत्परत्वसिद्धेस्तत्साधकलिङ्गानां लोकप्रसि-
 द्ध्यपेक्षया बलवत्त्वाभावेऽनुपपत्तेः बलवत्त्वे च ब्रह्मात्रपरत्वस्यापि सिद्धेः ॥ अन्यथा आकाशादिशब्दानामप्युभय-
 परत्वशंका निरासाय पुनर्विचारापत्तेः तन्मात्रपरत्वस्थापकन्यायेन तत्परत्वस्थापकपूर्वपादस्य गतार्थत्वाच्च ॥ किंचैवं
 नामपादन्यायेनादित्यादिनाम्नामपि ब्रह्मणि प्रयोगस्योक्तप्रयोगत्वात् तत्साहित्येन सर्वगतत्वादितिङ्गानामपि द्वैती-
 यानां ब्रह्मपरत्वसिद्ध्या तदधिकरणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ (C) Karnataka Sanskrit University Dharmapuri
 त्यादिप्रसिद्धिर्लिङ्गैस्तत्र सिध्युपजीयनात् न साहचर्येण सर्वगतत्वादेर्ब्रह्मपरत्वसिद्धिरिति वाच्यं ॥ तदधीनत्वा-
 दित्यव्यक्तनयगतगुणसूत्रोक्तन्यायेनान्यश्रुतीनामन्यलिङ्गानां च ब्रह्मणि मुख्यत्वसिद्ध्या लिङ्गविशेषेणाप्यादित्यश्रु-
 त्युपजीयनायोगात् वक्ष्यमाणसिद्ध्या तन्वायाच्छादनेन पूर्वपक्षकरणेन न्यायेनैव तत्सिद्ध्या तसिद्ध्या एतस्य वैयर्थ्या-
 त् वज्रादिशब्दानामपि पूर्वन्यायाच्छादनेनान्यमात्रपरत्वपूर्वपक्षसंभवाच्च ॥ यदि चादित्यशब्दस्य पूर्वपादीयाधिकर-

णविषयवाक्येष्वश्रुतत्वान्निरवकाशादित्यादिलिङ्गानामप्यधिकरणांतरविषयवाक्येष्वश्रुतत्वाच्चकथंचित्तत्तद
 धिकरणाविषयत्वाभ्युपगमेनान्यत्रप्रसिद्धतातदावज्जादिशब्देष्वपितुल्यमितितत्रातिव्याप्तिः वज्जलेपादताअथ
 वज्जादिशब्दाः प्रसिद्धाएव नचैवंतृतीयपादासंगतिः यथायदृष्टाकपालोभवतीत्यादेरकांतरसंगमिलोभादर्शवादस्थ
 स्वस्थानातिक्रमः तथावज्जादिपदानामप्यकांतरसंगतिवशात्स्वस्थानातिक्रमइतिभ्रंतंतदाअनुगतानविषयसक्तत
 तत्त्वादोपाधिनिर्वचनप्रयासवैफल्यत् ॥ एतेनहेतुमुखलक्षणरूपैतत्स्वनूपमुखलक्षणद्वयमपिनिरस्तंयुभ्याद्य
 यतनत्वस्वप्नद्रष्टृत्वबोधकलिङ्गयोर्वज्जब्राम्हणनामधेययोश्चतार्तीययोरतिव्याप्तेः ॥ तत्रत्ययासर्वगतत्वबाधक
 शब्दपदिंद्रादिनामवच्चप्रागुक्तविधयाआपाततोस्यसाहचर्येणस्वतएवान्यमात्रोपस्थापकत्वसत्त्वाभ्युपगमात्तद्दि
 तीयलक्षणस्याव्यक्तादिशब्देअव्याप्तेश्चउभयत्रप्रसिद्धत्वंयदिलोकतः तदायुभ्याद्यायतनत्वेज्योतिरादिनास्मिन्नाव्या
 प्तिः श्रुत्यादिनाचेदानंदमयेंद्राव्यक्तादिशब्देष्वपिपूर्वोत्तरपक्षोदाहृतश्रुत्यवगतोभयोपस्थापकताकेष्वतिव्याप्तिः-
 (C) Karnataka Samskrita University, Digitised by Aji Gargeshwari
 आकाशज्योतिरादिपदानामुभयत्रप्रसिद्धत्वागोकारप्रथमचतुर्थपादीयत्वात्तुपपत्तेः तदगोकारितार्तीयत्वालुपप
 तेः ॥ एवंहितीयतृतीयपादीयेअक्षरशब्दव्याप्तिर्द्रष्टव्याचंद्रिकोक्तहेतुस्वनूपफलमुखलक्षणत्रयमपिनयुक्तं ॥ इंद्रादि
 शब्देयुभ्याद्यायतनत्ववत्श्रुत्यवगतसाधारण्येनाकाशशब्दवत्प्रयोगसाधारण्यवसिचातिव्याप्तेः चतुर्थपादीयज्यो
 तिः शब्देचातिव्याप्तेश्चज्योतिर्दर्शनादित्यत्रज्योतिः शब्दस्यविष्णुपरत्वस्थापनेनतस्येहाक्षेपेणविष्णोप्रयोगस्य

पूर्वपक्ष्यभिमतत्वात् आकाशशब्देन यातयात्वस्य स्वीकारात् ॥ यद्यपि पसंतादिवाक्ये ब्रह्मलिंगाभावेन बाधकाभावात् कर्म
 क्रमकोपाधिप्रसंगं रूपप्रबलबाधकसद्भावेन चान्यत्रैव प्रसिद्धता तातयापि प्रयोगसाधारण्यप्रयुक्तसाधारण्यविधा-
 तेनाव्याप्तिर्दुर्गारा अन्यथा आकाशो ह वै नाम नामनूपयोर्निर्वहतेति वाक्यस्थाकाशशब्दाव्याप्तेः वज्रब्राह्मणस्य प्रद्रष्टृत्वा-
 दिशब्देन व्याप्तेश्च ॥ अतएव स्वरूपमुखफलमुखमपिलक्षणद्वयं प्रत्युक्तं इंद्रादिशब्दानामपिश्रुतिसाधारण्यप्रयोग-
 साधारण्याभ्यामुभयोपस्थापकत्वात् ॥ अतएवाभ्योपस्थितिमात्रमतिवत्समन्वयकत्वाच्च तत्रातिव्याप्तेः अन्यथा आ-
 काशशब्दस्यापि तदभावप्रसंगात् चतुर्थपादीयेत्योतिः शब्देपिविष्णूपस्थापकत्वसंभवेनातिव्याप्त्यापत्तेश्च वज्रादिशब्दा-
 नामाशुपविशेषमात्रोपस्थापकत्वेन तत्रातिव्याप्तेश्च चतुर्थपादीयोपाधिरप्यन्यत्रैव प्रसिद्धत्वं यथाश्रुतमिंद्रादिशब्देन
 तिव्याप्तं श्रुत्यादिभिरन्यत्र प्रसिद्धत्वं तच्चेंद्रादित्यश्रुतिसंपादितान्यत्र प्रसिद्धिके सर्वगतत्वादावतिव्याप्तं ब्रह्म-
 मिति श्रुतिसाधिताग्निप्रसिद्धिके इंद्रादिशब्दसंवाणिहवा इमानि भूतानि तस्य भूतोपादनत्वावगमिताकाशप्रसिद्धिका-
 काशशब्दे प्रथमपादीयेति व्याप्तं श्रुत्यादेः प्राबल्येन विशेषणेपि ब्रह्मा संभवपदवृत्तिकप्रबलद्वित्यादिसंपादितान्यत्र प्रसि-
 धिके गुहाप्रविष्टत्वादिलिंगकेऽतिव्याप्तं चतुर्थपादीये आकाशपदेऽव्याप्तं प्रथमतृतीयपादीयेतस्मिन्नतिव्याप्तं च चं-
 द्विकोक्तहेतुस्वरूपफलमुखलक्षणानि च न युक्तानि च संतवाक्यगतज्योतिः शब्दे कर्मणि लोके प्रसिद्धभावेनाव्याप्तेः आ-
 त्मन आकाशः संभूत इति वाक्यगतप्रकाशशब्दे आकाशविशिष्टपरमात्मपरमव्याप्तेश्च ॥ न च तस्यापि विशेषणतया आ-

काशवाचित्वमस्तीतिवाच्यं ॥ तथा सतितमिंद्रउवाच ऋषेऽपि यैमेधामोपागावरंतेददामींसहोवाचत्यामेवा ॥ जानीयामिति
 तमिंद्रउवाच ब्राम्हणोवाअहमस्मि ऋषे इति श्रुतिगतस्यैंद्रशब्दस्यांतर्यामिपरत्वेपींद्रपरत्वस्याप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तेः
 किंबहुना वैदिकशब्दानां सर्वेषां परममुख्यवाच्यत्वाभगवत्परत्वेऽप्यपरममुख्यवृत्त्या अन्यपरत्वमप्यस्तीति पूर्वपक्षदीपेषु
 सर्वेष्वतिव्याप्तेश्च हेतुमुख्यस्य दुष्टत्वात् इंद्राकाशप्राणवज्रब्राम्हणादिशब्दानामप्यन्यमात्रोपस्थापकतया अतिव्याप्तेः
 स्वरूपमुख्यस्यापि दुष्टत्वात् अतस्तमित्यस्यासर्वदेत्यर्थकत्वे सर्वदा अन्यमात्रोपस्थापकत्वस्य सित्वांतन्यायप्रतिसंवा
 नकारीनविष्णूपस्थापकेष्वप्यक्तादिशब्देष्वप्यभावात् ॥ अतएव सित्वांतन्यायानिरस्यत्वस्यापि तदर्थत्वा संभवात् फ
 लमुखलक्षणस्यापींद्रप्राणाकाशादिशब्देषु प्रथमपादीयेषु वज्रादिशब्देषु द्वितीयपादीयेषु चातिव्याप्तेः पूर्वपक्षन्यायैः ब्रह्मपर
 त्वस्याशक्यकल्पनत्वस्य सर्वत्रभावात् सित्वांतन्याये तथात्वस्यैकाप्यभावाच्च ब्रह्मतात्पर्यकत्वस्याशक्यकल्पनत्वशंक
 याप्रतिबन्धत्वस्य दुर्निर्मुक्तत्वात् अन्योपस्थितिगुणानुपस्थितिस्थानप्रतिबंधस्य तेषु सुलभत्वात् ॥ एतेन ब्रह्मपरत्वे बहु
 विधुवापत्तिरूपतर्कानुगृहीतत्वं बलवत्त्वमित्यपि निरस्तं ॥ ननु सित्वांतिनाप्यवश्यं स्वीकार्या न्यपरता फलतया ब्रह्मपर
 त्वस्याशक्यकल्पनत्वशंकया प्रतिबन्धसमन्ययत्नोक्तौ न दोष इति चेत्तर्हि तावन्तैवोपपत्तौ शेषवैयर्थ्यात् विशेषस्य लक्षणां
 तरत्वे अन्यत्र प्रसिद्धे अतिव्याप्तेरिति दिक् ॥ अन्यत्र प्रसिद्धत्वाविशेषेनामनूपावांतरभेदमुपादाय पादभेदवर्णनम
 प्यसंगतत्वं दमिमतनामलिंगविभागस्यासंगतत्वात् ॥ तथा हि न तावत् धर्मिवाचित्वं नाम त्वं धर्मिवाचित्वं लिंगत्वमिति

युक्तं धर्मवाचिनामंतर्गम्यादिपदानां नामत्वस्य धर्मवाचिनामानंदादिपदानां लिंगत्वस्य चापत्तेः नापि नूरत्वयौगिकत्वाभ्यां-
नामलिंगभेदः ब्रह्मणि महायोगविद्द्रव्यो रंगीकारात् ॥ अतएव नूटि योगयुक्तानि नामानि केवलं यौगिकानि लिंगानीति
निरस्तं ॥ नन्यापाततो नूदान्येव नामानि तद्विपरीतानि लिंगानि ब्रह्मणि सर्वशब्दानां योगवृत्त्यंगीकारेणासंभवचारणाया
पातत इति यैश्चानरपदस्यानुव्याख्याने लिंगत्वोक्तेस्तद्धारणायैव कार इति चेन्न ॥ इंद्रादिशब्दानां केवलं नामतानापत्तेः
तद्विपरीतानीत्यत्रायापाततो यौगिकाः योगनूदा इति विवक्षितं न वा अंत्ये वाक्यप्रकरणादेरपि लिंगतापत्तिः आद्येही
श्रुते इत्यादिवाक्योपात्तलिंगस्य लिंगतानापत्तिः ॥ एतेनापाततो नूदानि तानि नामानि यान्यापाततो यौगिकानि तानि
लिंगानीत्यपि निरस्तं ॥ अथ मतं यान्यापाततो नूटिरहितानि तान्यंतर्गम्यादीनि एकप्रातिपादिकमात्राणि वा सर्वेषु
भूतेष्वेतं यस्मिन् द्यौरित्येकपदसममित्याद्वारव्याणि धर्मद्वारा धर्म्यपस्थापकानि तानि लिंगानि यानि तु तद्विपरीता
न्यापाततो नूदानि योगनूदानि वा तानि नामानि ॥ अतएव पूर्वपक्षदशायां देवतासंयोगनूटियुक्तानामिंद्रादिपदानां
नामता अतएव ही श्रुते इत्यादिवाक्योपात्तस्य लिंगत्वं प्रकरणादौ च नातिव्याप्तिः तस्य धर्मद्वारा धर्म्यपस्थापकत्वाभावा
दिति ॥ तदपि मंदं नूटिरहितत्वे सति धर्मद्वारा धर्म्यपस्थापकत्वस्य विशिष्टलिंगलक्षणत्वे विष्णुनूटिमदनंतशब्दादाव-
व्याप्तेः तल्लिंगत्वस्य तदीयभाष्यटीकादौ स्पष्टत्वात् उद्भिन्नान्यतिव्याप्तेश्च वाक्यप्रकरणयोरपि यत्किंचित् धर्मद्वारा धर्म्य
पस्थापकयोरतिव्यास्यनपायाच्च ॥ न च साक्षाद्व्याप्यधर्मोपस्थितिद्वारा व्यापकधर्मावलम्बिन्धीजनकत्वं विवक्षितमि

तिनातिव्याप्तिः तयोः साक्षात्प्राप्यधर्मोपस्थापकत्वाभावात्स्यशङ्कादेव प्रमित इत्यत्र स्फुटत्वादिति वाच्यं नृद्विरहितानी-
त्यस्यैव व्याप्यार्पिते ॥ न च लक्षणद्वयेतात्पर्यकत्वं पूर्वलक्षणस्योक्तदूषणप्रस्तत्वात्तद्वितीयस्वत्रिविधपरिच्छेदराहि-
त्यलक्षणव्याप्यधर्मस्यविष्णुत्वलक्षणव्याप्यधर्मस्यचतुर्गुणपदुपस्थापकेऽनंतपदेगतिव्याप्तेः योगनूदस्यानंतपदस्य कथंचिद्व्याप्यधर्मद्वारा
तदुपस्थापकत्वे चेद्वादिशङ्केऽतिव्याप्तेः ॥ एवं तद्विपर्ययानि आपाततो नूदानि योगनूदानि यानामानीत्यत्रापि धर्मद्वारा धर्मस्य
पस्थापकत्वरहितत्वमात्रस्य लक्षणत्वे वाक्यप्रकरणादावतिव्याप्तेः साक्षात्तत्त्वोपस्थापकत्वविषयायां तावत्पर्यामिति
गेऽतिव्याप्तिः आपाततो नूदत्वस्यापि लक्षणघटकत्वेऽनंतादिस्त्रिमेति व्याप्तिः मौणेश्वर्येनादिषु कर्मनामसु यौगिके
षूद्भिदादिष्वव्याप्तेश्च तेषामलक्ष्यत्वे ज्योतिर्गौरापुरित्यादिकर्मनामस्वतिव्याप्तेः तेषामपि समन्वयस्य चतुर्थपादे
खदिष्टत्वेनालक्ष्यत्वोक्त्ययोगाच्च ॥ अस्तु वा यथा कथंचिन्नामलिङ्गभेदः तथापि न तेन पादव्यवस्थाशक्या प्रथमेपादे आ-
नंदमयाधिकरणे लिङ्गविचारद्वितितत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या आनंदमयत्वलिङ्गसमन्वयस्यांतस्तत्त्वधर्मोपदेशादित्यत्रांत
स्थललिङ्गसमन्वयस्य द्वितीये वैश्वानरनामसमन्वयस्य च विरोधात् ॥ न च आनंदमयत्वांतस्थललिङ्गसमन्वयस्यानंदेन्द्रा-
दिनामसमन्वयफलकतया प्रथमेपादे संगतिः वैश्वानरनामसमन्वयस्य पाचकत्वादिति लिङ्गसमन्वयफलकतया च
द्वितीये संगतिरिति वाच्यं ॥ तथा सति सर्वगतत्वलिङ्गसमन्वयस्यादित्यादिना समन्वयफलकतया प्रथमपादीय-
त्वापत्तेः ॥ अंतःप्रविष्टं कर्तारमेतमित्येकवाक्यतापत्तेन्द्रादिनामसमन्वयस्यापि तत्त्वकरणगतलोकप्रसिद्धिरहित

लिंगसमन्वयफलकत्वसंभवेन द्वितीयपादे निवेशापत्तेः ॥ एवं त्वदुक्तपादक्रमो व्यनुपपन्नः महामहम्मंगन्यायेनातिप्रय-
त्नसाध्यस्य प्राथम्ये उभयत्र प्रसित्थानां प्राथम्यं स्यात् अथ चतुर्थपादीयसमन्वयस्य महासमन्वये तस्मिन्नाधिकाशेरिव ल-
स्य हीत्यनुव्याख्या नोक्तरत्या असार्थाधिकारकत्वात् पादत्रयोक्तश्रुतिर्लिङ्गादिप्रयुक्तान्यपरत्वाशंकायाः तदनंतर्यानियमा-
तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणसिद्धिमात्रफलकस्य कारणविषयकत्वाच्चोक्तता इतरयोस्तु महामहम्मंगन्यायेनान्यमात्रप्र-
सिद्धस्य प्राथम्यमिति चेन्न ॥ अन्यत्रैव प्रसित्थानामंत्यता यामसार्थाधिकारिकत्वस्याप्रयोजकत्वात् गृहस्थमात्राधिकारि-
कपागनिनूपणानंतरं सर्वधिकारिकप्राप्तेरुत्पत्त्यादिनिनूपणस्य पक्षे दर्शनाच्च ॥ किंच महासमन्वयत्वादसार्थाधिकारकत्वं त-
त्र यदि महत्वमितराभ्यर्हितत्वं तदा प्रमेयात् प्राक्प्रमाणनिनूपणस्यैव प्राथम्यं दुर्धारं यदि चातिप्रबलन्यायसाध्यत्वेन त-
दामहामहम्मंगन्यायेन प्राथम्यं दुर्धरेणापि पादत्रयोक्तश्रुत्याद्युपजीव्यत्वेनांत्यता अदृश्यत्वादिपदानामेवावरत्वादिलिङ्ग-
वलेनान्यपरत्वशंकायाः प्रथमं कर्तुं साक्षात्काराद्वा मूलश्रुतिर्लिङ्गादिस्वरूपाश्च बाह्यप्राक्कृतद्रष्टव्यमिति हि राहा देवममि-
तइत्यत्र निनूप्यमाणश्रुतिर्लिङ्गादिस्वनूपस्य ततः प्रागज्ञानेन श्रुतिर्लिङ्गादिभिरिंद्रप्राणाकाशादिशब्दसमन्वयासिद्धि-
प्रसंगात् कारणत्वसिद्धिफलकत्वाभावस्तत्सिद्धः कारणत्वेन चाकाशादिचित्यत्रायांतरकारणत्वनिनूपणात् ॥ किंच
नाम्नां लिङ्गानांचान्यत्र प्रसिद्धत्वाविशेषे कथं पादभेदः अवांतरभेदस्योभयत्र प्रसिद्धादावपि साम्यात् पादचतुष्टयनिय-
मत्यागश्चान्यत्रैवेत्यत्र विनिगमकानुपलंभात् ॥ यच्च प्राधान्यात् नाम्नानंतरं लिङ्गानांच समन्वये पुत्थि स्थित्य सं

पादनायनप्रथममुपयोगीकरणमिति तदयुक्तं नाम समन्वयहेतुत्वेन लिङ्गानामपि बुद्धिस्थित्वेन प्राधान्यबुद्धिस्थि-
 त्वयोरविशेषात् यदप्यापातस्थित्यायमेवाश्रयेणेन प्रथमं पादभेदः ततस्तत्प्रागेन महायोगविद्वद्बुद्धिभ्यामेकीकर-
 णेन तदभेदइति कल्पनं तदपि न त्वयानामत्यलिङ्गत्वान्यत्र प्रसिद्धादीनां सर्वेषामप्यापातप्रतिपन्नत्वघटिततायदता-
 तृतीयचतुर्थयोरापातप्रतीतित्यागायोगेन तेषामपि भिन्नपादनिवेशस्यापश्यंभावादित्यास्तांतायदिति वदन्ति ॥ स-
 एव प्रपञ्च आरभ्यते आनंदमयोभ्यासादिति ॥ अत्र ब्रह्मविदाप्नोति परमिति तैत्तिरीयश्रुतेः स्पष्टब्रह्मलिङ्गायाज्ञेये ब्रह्म-
 णि समन्वयप्रतिपादनात्शास्त्राध्यायपादसंगतिः ॥ पूर्वाधिकरणविषयसहिष्णुतायामीक्षणश्रुत्याप्रायपाठस्य बाधो-
 युक्तः इह त्वन्यशेषावयवपाठात् ब्रह्मराहस्यस्य ब्रह्मणोन्यशेषत्वेनैव प्रतिपाद्यतानस्वप्राधान्येनेति मत्ववस्थ-
 नादनंतरसंगतिः ॥ तत्र प्रथमांता नंदमयपदोपलक्षितं तस्माद्वा एतस्माद्भिज्ज्ञानमयादन्योनंतर आत्मानंदमयइत्युप-
 म्यास्नातं ब्रह्मपुच्छं प्रतिषेत्तुं वाक्यजातं विषयः तस्मिन् अन्यशेषतया ब्रह्मप्रतिपादयत्युक्तं स्वप्राधान्येनेति संशयः अस-
 न्नैव सम्भवतीत्यादिश्लोकस्थाभ्यस्यमानब्रह्मण आनंदमयविषयत्वपुच्छविषयत्वानिर्णयश्च तद्भिज्ज्ञं ॥ न च तस्याप्यानंद-
 मयविषयत्वं प्रायपाठान्निर्णयमेवेति वाच्यं ॥ मनोमयपर्याये अतद्विषयस्यापि यतो वाचो निवर्तत इत्यादिश्लोकस्यो-
 दाहरणेन प्रायपाठान्निगमनश्लोकस्यानंदमयविषयत्वासिद्धेः कथंचित्तद्विषयत्वं च न प्राधान्यनिर्वाहकं ॥ फलं च-
 पूर्वपक्षे आनंदमयावयवत्वेन ब्रह्मोपास्तिः सिद्धांते च ज्ञेयब्रह्मप्रमितिः ॥ तत्र पूर्वपक्षः आनंदमयपदोदितं सुरज्यहमि-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

त्युपलभ्यमानं भोक्तारं जीवं प्रतिशेषत्वेनैव ब्रह्म प्रतिपाद्यते न प्राधान्येन पूर्वपूर्वपर्यायेषु पुच्छतयानिर्दिष्टानामन्यशेष
 त्वदर्शनात् ॥ न च ब्रह्मविदाप्रोतिपरमिति ब्रह्मज्ञानस्य फलवत्त्वश्रवणात् तस्य चात्र ब्रह्मपदेन प्रत्यभिज्ञानात् ब्रह्मणः
 स्वप्रधानत्वमेवोचितमिति वाच्यं ॥ विदेरुपास्तिपरताया अपि बहुशो दर्शनेन तत्र ब्रह्मोपासनाया एव फलसंबंधप्रति-
 पादनात् भवति च ब्रह्मपुच्छकत्वेनानंदमयोपासनाया अपि ब्रह्मोपासनात्वं ॥ न च परमाप्रोतीति परब्रह्मप्राप्तेः फलह-
 वीर्तनात् अन्यशेषत्वेन ब्रह्मोपासनायाश्च तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथाविद्यतेऽप्यनायेति श्रुतिविरोधात् तस्य
 लफत्वा संभवेन तत्र ज्ञानमेव विदिता विवक्षणीयमिति वाच्यं ॥ ब्रह्मविदाप्रोतिपरमिति संक्षिप्य कथितस्यैवार्थस्य तदे-
 वाभ्युक्तासत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मयोवेदनिहितं गुहायां परमैवोमन्सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सहेति विवृतत्वेन सर्वकामावा-
 प्तेस्तत्फलत्वलाभेऽपि परब्रह्मप्राप्तेः फलत्वालाभात् सत्यत्वज्ञानत्वानंतत्वजगत्कारणत्वादिगुणकीर्तनंचानंदमय
 पुच्छेतादृशगुणविशिष्टब्रह्मदृष्टिविधानार्थयथास्तु द्वायेऽनंतत्वसंभूतकारणत्वपरावरोयस्त्वादियुगविशिष्ट
 ब्रह्मदृष्टिविधानायाकाशशब्दिते ब्रह्मणित्कीर्तनं ॥ न च योवेदनिहितं गुहायामिति ब्रह्मणो गुहानिहितत्वं प्रतिज्ञातं त-
 स्य चानंदमय एव पर्यावसानं दृश्यते न पुच्छतयानिर्दिष्टब्रह्मणीत्यानंदमयस्यैवोपक्रमारगतं सर्वकामावाप्तिफलकवेदनाविष-
 यत्वजगत्कारणत्वादिसिध्यतीति तस्यैव परब्रह्मत्वेऽस्ति तेन तस्य ब्रह्मपुच्छकत्वेनोपासनीयत्वेऽपि ब्रह्मणः स्वप्राधान्यमनप-
 वादमेकस्यैव पुच्छपुच्छवद्वायानुपपत्तिरिति तु न अन्नमयादावपि स्थानतिरिक्तैरेव शिरापक्षादिभिर्नुपास्यत्वावगमादिति वा

च्यमानंदमयस्यविज्ञानमयादांतरत्वेकधितेतत्पुच्छत्वेननिनूपितस्यब्रह्मणोपिविज्ञानमयादांतरत्वसाभात्॥नहिपुच्छ
 पदत्रास्तिनपुच्छमितिनिमोयक्तुंशक्यतेअग्रिमःसोकाप्रयतेत्यादिरपिपुच्छब्रह्मविषयएवतस्योपक्रमेआत्मशब्देनापिनिर्दे
 शात्सदतिपुच्छिणेननिर्देशोपपत्तेतस्यैवएवशरीरआत्मायःपूर्वस्येत्यानंदमयपर्यायेत्यात्मशब्देनब्रह्मनिर्देशाच्चतस्मात्-
 नात्रस्वप्राधान्येनब्रह्मप्रतिपाद्यं॥एवंब्रह्मणःस्वप्रधानत्वेपुच्छपदमनर्थकंप्रतिष्ठापदेनैवाधारत्वाभात्॥नचकांति
 मान्मुखचंद्रइत्यादौस्वशब्देनैवकांतिमत्वलाभेपिमुखेगौणंचंद्रपदमपिप्रयुज्यतेतथाभक्तुंप्रतिष्ठापदेनाधारत्वेलब्धे
 पितहुंभक्तःपुच्छशब्दोपिस्यादितिवाच्यं॥यतस्तत्रचंद्रस्ययादृशीयावतीचकांतिःतादृशीतावतीयासामुखेस्तीतिमुख
 स्तुत्यर्थंचंद्रपदमर्थवत्॥नचकांतिमत्पदमात्रेणनादृशार्थलाभःसंभवतितस्यमानांतरविषयविद्यमानतावन्मात्रकां
 तिविषयत्वेनचारिनाध्यात्अतश्चंद्रतुल्यकांतिमत्वलाभायचंद्रपदोपादानंब्रह्मणितुप्रतिष्ठात्वसंकोचकमानांतराभावात्
 तस्यनिरपेक्षसर्वप्रतिष्ठात्वबोधकश्रुत्यंतराच्चनिरतिशयमेवाधारत्वंप्रतिष्ठापदेनलभ्यतइतिनपुच्छपदमर्थवत्प्रत्यु-
 तपुच्छतुल्याधारत्वविषयत्वापुच्छस्याधारत्वभूतत्वास्तीणतृणराशौसंचरतःपुरुषान्प्रतिनृणराशौरिवाधारांतरसापे-
 क्षंस्ततिशयमितिब्रह्मणस्तथापिधर्माधारत्वंलक्षयत्पुच्छपदमनिर्धार्यक्रमेवस्यात्तस्मात्पक्षिनूपेणोपासनीयमानं
 दमयंप्रतिपरब्रह्मणःकल्पनीयंपुच्छत्वंपुच्छपदेनोच्यतेप्रतिष्ठापदंचकल्पनानिमित्तमाधारत्वलक्षणंसादृश्यंरोपपदर्थ
 वद्भवतिपक्षिणोहिपुच्छभागमाधारीकृत्यनिषीदतीति॥पक्षिणांपुच्छंप्रतिष्ठा॥अतएवतैत्तिरीयोपनिषदिश्रूयते

तस्मात् सर्वाणि वयांसि पुच्छेन प्रतितिष्ठन्ति पुच्छेनैव प्रतिष्ठाप्योत्तमं प्रतिष्ठादिपुच्छमिति ब्रह्मानंदोऽप्येतस्यैवानंदस्या-
न्यानिभूतानि सात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यनुसारेण रुत्स्य लौकिकानंदशीकरजातस्य ससुद्रस्थानीयइति प्रियमोदा-
द्यवयवयुक्तस्यानंदमयस्य प्रतिष्ठा अतः सा रूप्यात् ब्रह्मणः पुच्छत्वकल्पना युक्ता अन्यत्रापि च तादृशकल्पनानिमित्तं
सा नूष्यवर्णनं दृश्यते यथा तस्य भूरिति शिरः एकं हि शिरः एकमेतदक्षरमिति अत्र भूरित्यक्षरे प्रजापति शिरस्त्वकल्प-
नानिमित्तमेकत्वं सा नूष्यमुक्तं ॥ न च पुच्छवाक्योपात्ते ब्रह्मणि निगमनश्लोकश्च ब्रह्मशब्दाभ्यास नूपतात्पर्यलिंगदर्शना-
त् तस्यैव स्वप्रधानता युक्तेति वाच्यं ॥ पूर्वपूर्वनिगमनश्लोकानामन्वयादि प्रधानविषयता दर्शनेनान्न त्वनिगमनश्लो-
कस्याप्यानंदमयविषयताया एव युक्तत्वात् युक्तो हि जीवेऽपि ब्रह्मशब्दो बृंहणादिगुणयोगादन्यथा पुच्छादिपदवैषम्य-
स्योक्तत्वात् तस्मादानंदमयोजीव एव स्वप्रधान्येनोपास्यतया विवक्षित इति ॥ एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते अभिधीयते आनंद-
मयोभ्यासादिति ॥ अत्रानंदमयस्यैव तत्त्वत्वेनोपास्यतया विवक्षितत्वं प्रमाणं ॥ अत्रानंदमयस्यैव तत्त्वत्वेनोपास्यतया विवक्षितत्वं प्रमाणं ॥
र्णमासीदस्य तद्दृष्टितविद्वाक्यपरत्ववत्स्वप्रधानब्रह्मपरमिति च साध्यमध्याहार्यं अभ्यासनूपशब्दधर्मस्य ता-
त्पर्यलिंगस्य हेतूकरणानुरोधात् तादृशतात्पर्यलिंगं च वाक्यनूपपक्षे स्वप्रधानब्रह्मपरत्वसाधन एव स्वरसं ॥ आ-
नंदमयस्य ब्रह्मत्वसाधनपरतया सूत्रव्याख्यातृणां परेषां मते चाभ्यासादिति हेतोः शब्दवृत्तेः पक्षावृत्तिनया स्वारस्या-
भावात् जैवानंदविच्छेदक्षणजगत्याणानादिहेतुत्वस्यापि ब्रह्मलिंगत्वेनाकाशस्तल्लिंगादिति वदानंदमयस्तल्लिंगादिति-

निर्देशो नैव तत्साधनोपपत्तेः ॥ एवं चाभ्यास रूपता तात्पर्यविशिष्टा हेतुकरणस्वारस्यात् प्राधान्येन तत्परत्व रूपसा-
ध्य एव तात्पर्यविगतौ तस्यानंदमयेऽनन्यथादानंदमयपदेन तदुपलक्षितब्रह्मपुच्छेति वाक्यविशेषलक्षणाया म-
पिनक्षतिः तात्पर्याधीनत्वात् शङ्कते ॥ आनंदमयस्य ब्रह्मत्वं साधयद्भिः परैरपि आनंदमयोभ्यासादिति सूत्रे आनं-
दमयपदस्य तदर्थत्वविशिष्टे तत्तात्पर्यविषयत्वविशिष्टे वा धर्मिणिलक्षणावश्यं वाच्येव ॥ अन्यथा प्रचुरानंदस्य पक्षत्वे
नायमानंदमयो विष्णुः किंतु प्रागुक्तप्रकृत्यादय एव विकाराभिधायकमयत्प्रयोगादिति विकारशङ्कान्नेति चेन्नेति शं-
काया अनुत्थानप्रसंगात् आनंदविकारस्य तथात्वे च वाधासिध्यादिप्रसंगात् ॥ तथा चानंदमयपदघटितवाक्यविशे-
षः स्वप्रधानब्रह्मपरः अभ्यासात् अभ्यस्यमानब्रह्मपदघटितवाक्यैकवाक्यतापन्नत्वादिति सूत्रार्थः ॥ परमतेपि आ-
नंदमयो विष्णुरेव असन्नेव समयति असत्ब्रह्मेति चेदचेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्देहेत्यानंदमये ब्रह्मशब्दाभ्यासादिति जय-
तीर्थाद्युक्तेः शब्दादिनिष्ठस्य पौनपुन्येनैव कारणरूपस्याभ्यासस्य साध्यवैयर्थ्यादिकरणपरिहारात् प्राप्यस्यमानब्रह्मशब्दघटितनि-
गमनश्लोकविषयत्वरूपाय अभ्यासादिति हेतुपर्यवसानस्य वक्तव्यतयानिगमनत्वतद्विषयत्वादीनां यथाश्रुतानामिति
प्रसंजकत्वात् अनेकपदार्थघटितस्य तस्यास्मदीयहेतुतो न लाघवशंकापि ॥ यद्वा आनंदमयपदं तत्तात्पर्यविषयपरं
पूर्वसूत्रादनुपक्तं तत्पदं साध्यसमर्पकं वाक्यस्य पदसमुदायनूपत्वात् तत्तस्य यत्परत्वं तद्दूरकपदानामपि तत्परत्वमपि
रुत्वमिति आनंदमयपदपरमतात्पर्यविषयस्तदिति प्रतिज्ञायां न सूत्राक्षराननुगुण्यमभ्यासादिति हेतूपपादनमुक्तं

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

शित्यो मयोः समयेव ॥ आनंदमयशाह्वर्यस्य जीवस्यैव निगमनश्लोकविषयत्वात् ब्रह्मशाह्वस्यापि जीवपरता संभवात्-
न पुच्छं ब्रह्मानंदमयशाह्वदित वाक्यप्रतिपाद्यमिति शंका चेनेतरोनुपपत्तेरिति निर्लोडं विध्यते तथा च निगमनश्लो-
के ब्रह्मशाह्वस्यासेन ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वाद्यगमात् तस्यैव च ब्रह्मुच्छ प्रतिष्ठेत्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् पुच्छत्वेन निर्दिष्टस्य
ब्रह्मणः स्वप्रधानतया प्रकरणप्रतिपाद्यत्वमप्रत्यक्षमित्युक्तरीत्या सूत्रार्थो निरासाध एव ॥ अथैवं ब्रह्मुच्छमभ्या-
सादित्वेष वक्तुमुचितत्वेन सूत्रे लाक्षणिकानंदमयपदप्रयोगो निरभिप्राय इति चेत् शंका विशेषनिराकरणार्थं सिद्धिर्ब्रू-
मः ॥ तथा हि ब्रह्मुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपाद्यते नानंदमयशेषत्वेना सन्नेव सम्भवतीति मंत्रे अभ्यासा-
नुसारेण ब्रह्मणः प्राधान्याद्यगमादिहा पित्तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् स्वप्रधानमेव ब्रह्म भविष्यतीत्युक्ते प्राय पाठ सह क-
तोपक्रमश्च पुच्छशाह्वस्वारस्यानुसारेणा सन्नेव सम्भवतीति मंत्रे ब्रह्मपदमानंदमयस्य लक्षकमस्तु ततश्च बाधासि-
ध्यादिकमिति शंकायां आदिश्यामः ॥

Digitized by eGangotri

जनया आनंदमयः न निगमनश्लोकप्रतिपाद्यः अभ्यासात् तत्रैव स इति ऐनमिति पदेनानंदमयस्य ब्रह्मपदार्थगोच-
र सदसत्त्वज्ञानाधीन सत्त्वा सत्त्वाश्रयतया अभ्यासात् ॥ तथा च प्रियादिविशिष्टस्य सुख्यहमिति प्रतीयमानस्यानं-
दमयस्या सत्त्वशंकानास्पदतया तन्निराणाय प्रवृत्तमंत्रस्य नानंदमयविषयत्वमिति न बाधासिध्यादिः सूत्राणा मावृ-
त्या अनेकार्थत्वमतं कारण एव सारवद्दिश्य तो मुखमिति तल्लक्षणा नुरोधात् ॥ ननु ब्रह्मुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यस्य स्व-

11998 11

न केवलं तत्र पुच्छपदं पर्यायसाध्यायमयुक्तं किं तु शंकाविशेषनिराकरणायापि ॥ तथाहियोवेदनिहितं गुहायां परमे
व्योमन्निति मंत्रे सत्यं ज्ञानमनंतमिति प्रतिज्ञातमानंत्यमसंकुचितं वस्तु परिच्छेदराहित्यगर्भतत्सति परमार्थतो जी
वब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदे जडवर्गस्य तद्विवर्ततया वस्तु परिच्छेदासंभवस्य सृष्टिपाक्यादवगमे पि जीवस्य तद्विवर्त
त्वाभावात् नोपपद्यते इति शंकायां तस्योपपादनाय जीवो नातिरिक्तः येन वस्तु परिच्छेदस्यात् किं त्वविद्योपाधिकं बुध्य
पाधिकं वा ब्रह्मैवेति दर्शयितुं ब्रह्मण एव जीव रूपेण परमव्योमशब्दितायामव्याकृतायां तादृशहार्दिकारालक्षणव्यो
मि स्थितायां बुद्धिलक्षणायां गुहायां निहितत्वमुक्तं तत्रापि ब्रह्मणो गुहानिहितत्वोक्त्या जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्यं कथं
निर्धार्यते उपक्रमे प्राप्य प्राप्तभावेन निर्दिष्टयोर्जीवब्रह्मणोः भेदावश्यंभावात् अशानायाद्यूर्भियुक्तस्य जीवस्य ब्रह्मणा
स्वरूपैक्या संभवाच्चेति शंका ह्यं प्रसक्तं तत्रोपक्रमे प्राप्तिर्नगरादंरप्राप्तस्यैव ब्रह्मणोऽप्राप्तस्य विवक्षिता ॥ अपितु क
ठनामीकरन्यायेन प्राप्तस्यैव प्राप्तभावात् भेदेनेति चेत् तत्र विवक्षितं प्राप्तेऽपि आदित्ये जीवाधिक्यं वक्ष्यते ॥
क्तं ॥ अज्ञानायापि पासादयश्चोर्मयः न जीवस्य स्वाभाविकाः अपित्वन्नमपादिविज्ञानमयां तकोशोपाधिका इति दर्श
यितुं विज्ञानमयां तान् कोशान्निरूप्य तच्छिरस्येव विज्ञानं यजंतनुते इति विज्ञानमयशब्दितायां बुद्ध्यायेव कर्तृत्वं नि
क्षिप्तं ॥ एवमपि जीवस्य न ब्रह्मता संभवति अविद्योपाधिकस्य बुध्यपाधिकस्य वा उपपाधिमित्यात्वेन मित्यात्वात् ब्रह्
मश्च सत्यत्वात् इति शंकायां तन्निरासाय नोपाधिविधिस्तस्य ब्रह्मनोच्यते किं तु ततो निरुद्धस्य विशेषांशस्यैवेति चेत्

तन्नायानंदमया धारत्वेन ब्रह्म प्रतिपाद्यते उक्तेत्या धारे ब्रह्म णि उपहिता ज्जीवा हि लक्षणत्वं सिध्यति ॥ एवमप्या धारा ये
ययोरत्यंतविषयत्वं लोके दृष्टं तथा चाविद्याद्युपाधिकं ब्रह्मैव जीव इत्यनुपपन्नमिति शंकायां यथापक्षिणां शिरः पुच्छा
द्यवयवसंघातात्मनां तदंतर्गतं पुच्छमेवाधारः तस्मात्तथापि पुच्छे नैव प्रतिष्ठितिं पुच्छेन प्रतिष्ठाप्योत्पत्तिं प्रतिष्ठाहि
पुच्छमिति श्रुतैः ॥ एवं जीवस्यापि तदंतर्गतं ब्रह्मैवाधार इति समाधिसौकर्यापानंदमयं पक्षित्वेन निनूयार्थतराधारस्य
कपुच्छपदसमानाधिकरणब्रह्मशब्देन तदुपन्यस्तं ॥ यद्यप्येवं पुच्छशब्दान्नेति चेन्न प्रायश्चानादित्येव सूत्रपितुमुचितं
तथापि विवक्षितार्थतराभावाधिकारेत्याद्युक्तिः ॥ तथा हि नन्वेवं पुच्छशब्देन यथा धारो लक्ष्यते तर्हि प्रतिष्ठापदये व्यर्थमि
ति शंकायां तन्निरासाय पुच्छशब्देन पुच्छवत्पुच्छमिति पुच्छसादृश्यं विवक्षितं प्रतिष्ठाशब्देनाधारो विवक्षितः यद्वा स्थि
तिहेतुः प्रतिष्ठापदार्थः स चाधारादन्यएव कस्मिन् ब्रह्ममुक्तां तउक्तां तो भविष्यामि कस्मिन्ना प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यापीति जीव
रूपेण प्रविष्टस्य ब्रह्मणः स्थितिहेतुत्वेनाप्यातेपि प्राणे ब्रह्माधारत्वाभावादाधारमुक्तानामपि पीडादीनामन्नादिवत्स्थिति
हेतुत्वाभावाच्चेति विवक्षितार्थं प्राप्नुयान्न तद्व्यर्थमित्यपि सूत्रेण प्रतिपादनीयतदर्थमुक्तं रूपविन्यासः उच्यते चायम
र्थोऽस्मात्सूत्रात् ॥ तथा हि विकारः विगतकार्यो नर्थकः शब्दः विगतः कारो कार्ये यस्य स विकार इति व्युत्पत्तैः ॥ अकर्तरि
चकारके संज्ञायामिति कर्मणि पठ्यंतस्य कारशब्दस्य कार्यवाचित्वात् तादृशात् प्रतिष्ठाशब्दादानर्थक्यं प्रतिहतानामि
त्युक्त्या येन वल्लवतो हेतो रभ्या सो न ब्रह्म प्राधान्यहेतुरिति शंका भागस्य प्राप्नुयाद्विषयितार्थं प्राप्नुयादिति समाधानमा

गस्य च तस्योक्ता मातृपूर्वोक्तं शंका निरासा यथापक्षिणां पुच्छं तदं तर्गतमेवाधारस्तथानंदमयस्यापि तदं तर्गतं प्रस्थापार
 इति ब्रह्मणि पुच्छं तु त्यागारताया चाच्यत्वात् ॥ किंचानंदमयस्य पक्षित्वेन निरूपणीयस्य पुच्छत्वेन कस्मिंश्चिन्निर्देष्टव्ये ब्र
 ह्मेयनिर्दिष्टमिति पूर्वोक्तं न युक्तं पुच्छपदप्रयोगे पितेन पुच्छसादृश्यमात्रबोधनेन पुच्छत्वेन निर्देशाभावादिति शंकायां
 तन्निराकरणायां त्विरलक्षकतया स्वार्थमनभिधानस्यापिशब्दस्य स्वार्थाभिधानफलकतादर्शनाच्चुर्यादित्यप्यवश्यं
 वाच्यं ॥ लभ्यते चायमर्थोऽस्याद्यथा विन्याससूत्रात् तथा हि विकारशब्दात् अवयवात्मकविकारशब्दमात्रस्यैवात्र सज्जा
 यान्न पुच्छत्वेन तन्निर्देशलाभ इति प्रापयचनफलसिद्धिर्नेति चेन्न ॥ प्राचुर्यादुक्तजातीयदृष्टांतप्राचुर्यात्तद्यथा
 उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरमात्मा दयति प्रजा वै बर्हिः यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽय
 जमानादुत्तर इति श्रुतौ प्रस्तरसमानाधिकरणस्य यजमानशब्दस्य प्रस्तरे यजनिर्वर्तकत्वादियजमानगुणमुखेन वृत्ति
 स्तसिद्धिपेरिकाया मुक्ता अथापि प्रस्तरे मुख्य यजमानत्वबोधनयत्कलयजमानमेवायजमानादुत्तरं करोतीत्यादिशक्य
 रोषार्थोपपादनं तादर्थ्यमपि दृश्यते ॥ यथावा अग्निर्वै ब्रह्मण इति श्रुता रग्निशब्दस्यास्य प्राप्तयत्नपूर्वाग्निगुणमुखेन ब्रह्मणि
 वृत्तिस्तत्र समर्पिता तत्तुल्यन्यायेनाग्निर्वै दीक्षित इत्यत्राप्यग्निशब्दस्य दीक्षिते वृत्तिः किंचिदग्निगुणमुखेन सिध्यति त
 यापि दीक्षिते मितादात्म्यबोधनस्य यत्कलं मदंतीभिर्मज्जयंतीति विधिशेषस्य न ह्यग्निः शीतेन वापतीत्यर्थादस्योप
 पादनं तादर्थ्यमपि दृश्यते ॥ एवं यजमानो वाहयनीयो यजमानं वा एतद्विकर्षते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरंतीत्ये

तदादीनि प्रचुरतराण्युदाहरणानि बोध्यानीति स्थितं ॥ आनंदमयस्य ब्रह्मत्वे तु ब्रह्मपुच्छमिति न समं जसं न हितदेवा
वयव्यवयवश्चेति आनंदमयपदेविकारार्थमयदः प्रायपाठपरित्यागः उपेक्ष्यापि प्रायपाठं कथंचित् प्रचुरतमं दवाचिवा-
आनंदमयपदमिति कल्पनायामपि प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यत्वात्तापेक्षत्वात् ब्रह्मणि स्तोत्रदुःखानुवृत्त्यापत्तेस्तत्कथाचि-
त्पुत्त्यागौणत्वेनैव व्याख्येयं एकस्यावयवावयववित्त्वयोरनुपपत्त्यापुच्छवाक्यगतब्रह्मशाब्दस्य गौणार्थत्वं सैषानंदस्य
मीमांसाभवति यदेव आकाश आनंदो न स्यादिति त्यागौ अभ्यस्यमानानंदमिति परिकेन मयडर्यो लक्षणीय इति बहवो
दोषाः पुच्छवाक्यस्य ब्रह्म प्रधानत्वे तु अपयवप्रायपाठवाधमात्रं पुच्छपदमुत्थार्य त्यागश्चानंदमयस्य ब्रह्मत्वपक्षेऽपि स
मः लांगूले शक्तस्य तस्यानंदमयावयवेष्वपि गौणत्वात् अपि च प्रतिष्ठेत्युपपदसायर्थ्यात् पुच्छपदेन नाधारलक्षणाश्रु-
त्यनुमतानावयवलक्षणापि ॥ तथा चोक्तं वाचस्पतिमिश्रैः प्रायपाठपरित्यागो मुख्यव्रितयलंघनं पूर्वास्मिन्नुत्तरेप
क्षे प्रायपाठस्य बाधनमिति व्रितयलंघनमित्यस्य ब्रह्मपदानंदमयपदमित्येतद्व्रितयलंघनमित्यर्थः ॥ अपि चानं-
दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाधवयवत्वेन सविशेषब्रह्मभ्युपगंतव्यस्यात्तानि विशेषतु ब्रह्मवाक्यशेषश्रूयते वाङ्मनस-
योरगोचरत्वाभिधानात् यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्निविमेति सुतश्च नेति प्रतिज्ञा
शरं च प्रियादिभेदादानंदमयस्यापि भिन्नत्वं ब्रह्मतु न प्रतिशरीरं भिद्यते एको देवः सर्वेषूत्तेषु गूढः इति श्रुतेरतौपि
नानंदमयो ब्रह्म ॥ अपि च सुषुप्तिस्थान एकीभूतः प्रज्ञानपन एवायमानं दमयो ह्यनंदमुगिति सुषुप्तिचिंतात्

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

जीव एषानंदमयः न ब्रह्म ॥ अत एषान्नमय प्राणमय मनोमयपि ज्ञानमयानंदमयामेषु स्थितामिति श्रूयते सुस्थिर्हि-
प्रागस्तु त्वस्य सतोषगम्यते अतोऽस्तु स्थितामिति शुद्धिप्रार्थनया अस्तु येर्जीववर्षभूमायाद्योवनान्न ब्रह्मानंदमयः अप्रितु-
पंचापि कोशा एव ॥ यत्तु चंद्रिकायां अन्येति स्यादिनोक्तं मस्मिन्नतमनूद्यतनेत्युक्तं एकत्रापि न मुख्या र्थोऽप्युपपन्नं माय-
केमते सर्वत्रापि न मुख्या र्थोऽप्युपपन्नं तावकेमते तथा हि आनंदमयपुच्छपोर्हयोरपि पूर्णत्वेन ब्रह्मशब्दस्तावत्पुच्छः पूर्ण-
त्वं हि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यो र्यः पथाधर्मोतरेष्वदृष्टमपि जाति समवायादौ धर्मिताधिकदेशवृत्तित्वं यथा पापरिच्छिन्नेन
ग्रीयमाणा संबंधिना आवृत्तेष्वदृष्टमपि परिच्छिन्ना ज्ञानावृत्ते निरंशा चैतन्ये अपरिच्छिन्नत्वं यथा वा आनंदांतरेष्वदृ-
ष्टमपि ब्रह्मानंदस्य पूर्णत्वादिकं ॥ तथा अन्यत्रादृष्टमपि अवयवस्य पूर्णत्वं विचित्रशक्तियुक्तं ब्रह्मावयवैः स्तु ॥ उक्तं
च विश्वतः चक्षुः पूर्णमिदं पूर्णमिदमित्यादिश्रुत्या सर्वतः पाणिपादंतदिति स्मृत्या चावयवस्य पूर्णत्वं तथा कृष्णकेशा-
त्मनः कृष्णस्य व्यासं त्वयैव वादिशस्य संघादिति पूर्णतां चोक्तं तदुक्तं मनु आख्यानं ब्रह्मतावयवस्यैव स्यात्तथावयविनिस्सृतः
ययैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताखिला दर्शिता चैव पार्थायनिः सीमाः शक्तयोऽस्य हीति युक्तं चानवस्था परिहारय-
कचित्संबंध्यादेरेव संबंधत्ववत् अस्मिन्नेव प्रकरणे आनंदं ब्रह्मण इति श्रुतेरनंदात्माकस्यैव ब्रह्मणः आनंदित्वप्रज्ञ-
विशेषब्रह्मात् शक्तिभावात् सशिरसदक्षिणः पक्ष इति श्रुत्या अपय विन एवावयवत्वं तदुक्तं न्यायविपरणे न चावयव-
त्वविरोधः नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतेरवयवपायमेवादिति ॥ अन्नमया रावपि प्राप्नु र्गार्थत्वस्य भाष्य एवोक्तत्वा

तन्मात्रपाठपरित्यागः प्राचुर्यस्यप्रति योग्यत्वत्वापेक्षत्वेपिनप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यनियमः यतः प्राचुर्यस्यविज्ञा-
 तीयसामानाधिकरणत्वं यथानि नूपकं तथा सजातीयविभिन्नाधिकरणत्वं निनूपकं दृश्यते हि ब्रह्मणः प्राचुर्यो ग्राम इत्यादौ स-
 मानाधिकरणस्य विज्ञातीयशूद्रादेरत्यन्तैव प्राचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ व्यधिकरणस्य सजातीयस्य नक्षत्रादिप्रकाशस्यात्य-
 लेनापि प्राचुर्यं प्रकृते च सैवानंदस्येत्यादिश्रुत्यैव व्यधिकरणस्य सजातीयस्य जीवानंदस्यैवात्यत्यमुक्त्वा ब्रह्मानंदस्य यतो वा-
 न इति महत्त्वमुक्तमिति तदविचाररमणीयमित्युपेक्ष्य मेव तथा हि यदवादि अवयावयविनोर्हयोरपि पूर्णत्वेन ब्रह्मशब्दस्त-
 वन्मुख्यइति नैतद्युक्तं विभुत्वे ह्यारवयवावयविभावाचुपपत्तैः श्रूयते च ब्रह्मणः नित्यं विभुं सर्वगतं आकाशवत्सर्वगतमेत्या-
 दिश्रुतिषु विभुत्वं न च तुल्यपरिमाणायोर्हयोरवयवावयविभावो दृष्टो युक्तो वा ॥ यत्तु धर्मांतरेष्वदृष्टमित्यादितदस-
 त्प्रभृत्यादिगतेत्यंताभावे अन्योन्याभावे च धर्मिताधिकदेशवृत्तिताया दृष्टत्वात्मेदो मन्यते अधिकरणात्प्रकृतेति चे-
 न्नजातेरपि तथात्वात्पदार्थविन्यतानुसारेण च भेदादेरपि तथात्वात्सप्रवासादेस्तन्मात्रावसत्वात्तदभिप्रायेणै-
 व दृष्टं नोक्त्यवगमात्पश्चादिकर्तृकमावरणं आवरकापेक्षया आग्रीयमाणस्य न्यूनपरिमाणवैषम्यमित्युक्तं संपूर्णा-
 वरणस्योपरितनसर्वावयवसंयोगसाध्यतया आवरकस्य न्यूनपरिमाणत्वे तदयोगात् ॥ आविद्यकमावरणं च त-
 दीयविषयताविशेषरूपं नाग्रीयमाणगतं परिच्छिन्नत्वमपेक्ष्यते अस्ति मातीत्यादिव्यवहाराभावप्रयोजकतामात्रे-
 णैव तत्रावरणव्यपदेश इति विषयो दृष्टं तदिति बाधेनापि सुबोधं आनंददृष्टं तोषि विषम एव अन्यत्रादृष्टस्यापि परम-

महत्परिमाणपरमाणुपरिणामगततारतम्यविश्रामस्य तत्र दर्शनमात्रेणान्यत्र यत्कुमराव्ययात्प्रमाणाधीनत्वा
तत्त्ववस्थायाः ॥ न नूक्तं यथापि प्रमाणमिति चेत् सत्यमुक्तं मसदुक्तं तत् ॥ तथाहि पुच्छपदं तावदवयवविशेषशक्तमि
त्यावयोः समानं तत्र शक्यतावच्छेदकं पुच्छत्वं संस्थानविशेषाभिव्यंग्यो जातिविशेषः न च व्यापके वस्तुनि संस्थानविशे
षः संभवदुक्तिकः न च रूपत्वादिरूपत्वं संस्थानविशेषव्यंग्यताशून्यमेव तदिति शक्यं यत्कुलोकावगतपुच्छत्वविषयोप
पत्तौ तादृशादृष्टचरकल्पनायां लोकावगतप्रवृत्तिनिमित्तत्यागादमुष्यार्थत्वस्यापरिहारात् अन्यथा अयं मुख्य अवयव
मुख्य इति व्यवस्थैव दुर्वचस्तदुक्तरीत्या भूरादौ लोकावगतशिरस्त्वादित्यत्याकाशत्वादिरजातेः कल्पनापत्तेः तत्रापि भूरि
ति शिरः आदित्यो यूपः सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत इति प्रमाणसौलभ्यात् विश्वतश्च सुरित्यादि
कमपि न तत्र प्रमाणं विश्वतो विश्वानि च संधियस्येति व्युत्पत्त्या प्रमाणांतरसिद्धाखिलचक्षुष्यताया एव तत्र बाधनात् ॥
एवं सर्वतः पाणिपादं तदिति स्मृतिरेव तत्र प्रमाणं ॥ अथ विश्वतश्च सुरित्यादियुक्तव्युत्पत्त्यापदार्थप्रतीपमानः
संबंधः उपकरणोपकरणीभावलक्षण एव चाच्योन्यस्यातिप्रसंजकत्वात् स्वरसतः प्रतीतेश्चेति वाच्यं ॥ भगवतो व्या
पकचक्षुः स्वीकारेपि जीवचदुपकार्यत्वाभावेन त्वारस्य भंगतादवस्थ्यात् न हि भागवतचक्षुषो ज्ञानजननद्वारा भगवदुप
करणात्वं पुज्यते अतः त्वं स्त्रीत्वं पुमानसित्वं कुमारउत वा कुमारीत्वं जीर्णोदंडेन वंचसित्वं जातो भवसि विश्वतो मुख्य इ
ति वत्सर्पात्मता बाधनाय विश्वतश्च सुरित्याद्युक्तिरित्येव फलपिबुं युक्तं ॥ यत्तु कृष्णकेशः कृष्ण इति भागवते प्रति

पादनात्तत्स्यचगीतायां पूर्णताया उक्तत्वात् अवयवस्यापि पूर्णत्वमिति ॥ तदसत्तत्र तावत्तूकेद्यत्त्वोक्तिर्न वास्त-
 वकेशत्वाभिप्रायेणाकिंतु यस्य निश्चयितं वेद इत्यत्रेव तदवयवकार्यमत्यन्तायाससाध्यमिति द्योतनायान्यथा तत्र सि-
 तरुणाकेशयोर्विभुत्वे ॥ एवं संस्तूयमानस्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उत्सपादात्मनः केशौ सितकृष्णौ तदामुने ॥ उवा-
 च च सुरानेतौ मत्के शौ यस्तु पातले ॥ अवतीर्य भुवोभारं केशं हानिं करिष्यत इति विष्णुपुराणे तपोरुत्सादनाभिधाना-
 संगतैः युक्तं चेत्याद्यपि न युक्तं परमाण्वादीनां सांशत्वमिच्छतात्वं या अनवस्था प्रयुक्तदोषसूतेस्त्यक्तत्वात् ब्रह्मणोः पु-
 ञ्छागीकारेऽपि पुच्छस्यावयवांतरकल्पकप्रमाणाभावेनानवस्था प्रसंगस्यैवाभावेन पुच्छपुच्छिनोरभेदकल्पनाया-
 अनवस्थानिमित्तकत्वायोगाच्च ॥ न च पुच्छलादेव सावयवत्वमनुमानसिद्धमिति वाच्यं ॥ स्वमिन्नावयवकत्वस्या-
 पितेनानुमातुं शक्यत्वात् दर्शनानुरोधात् दर्शनानादरे सावयवत्वस्यापि कल्पकाभावात् ॥ यदपि विशेषबलादवय-
 विन एवावयवत्वं यथा स्थितेऽप्रकरणे आनंदं ब्रह्मणो विद्वानिति श्रुतेरानंदत्वात् तत्र ब्रह्मणो आनंदित्वमिति तदपि न
 विशेषबलादित्यस्य विचारादहत्वात् तदा हि धर्म्येव धर्मः धर्मित्वात्रमिति यावत् उत धर्मो धर्मीति व्यक्तिद्वयं तयोर्भे-
 दः परं नांगीक्रियते किंतु विशेष इति नाद्यः ॥ अपसित्वांतापातात् ज्ञानानंदादिशब्दाणां पर्यायता प्रसंगात् तुल्यन्यायेन
 ज्ञानत्वानंदत्वादेरपि धर्मित्वात् ॥ न हि तीयः भेदादिशेषस्याविशेषात् भेदस्य विशेषसंज्ञाकृतेत्येव पर्यवसा-
 नात् भेदं निषिध्य विशेषं व्यवस्थापयंत्याः श्रुतेः फलादर्शनात् ॥ ननु नेह नानास्ति किंचनेति श्रुत्या एवं धर्मान् पृथक् पृ-

श्यन् इति श्रुत्या चात्मानि मेदनिषेधादानदं ब्रह्मणो विद्वात्पः सर्वज्ञः स सर्वविद् सो कामयत तच्च नो कुरुत सत्यकामः सत्य
 संकल्प इत्याद्यनैकश्रुतिभिरत्यन्ता मेदविरोधि धर्मधर्मिभाव मत्यापनाच्च मेदप्रतिनिधिर्विशेष अंगीक्रियते तथा च विशेष
 षच छात्रे दाभावेपि मेद नियत धर्मधर्मभावाद्युपपत्तिः न हि स्व तं चाश्रुतिः पर्यनुयोगमर्हतीति चेन्नैवं न ह नानास्तीति श्रुतेः
 संकोचकाभावेन निखिल हैतनिषेधपरत्वात्तथा सत्यपि अविद्याबलात् सर्वव्यवहारोपपत्तेः ॥ प्रपञ्चितं वैतत्
 जिज्ञासाधिकरणे तद्भावायैव किंचनेति किमपीत्यर्थकमुपात्तं मेदमात्रनिषेधस्य नेह नाना इत्यनेनैव सिद्धेः संकोचे प्रमा
 णाभावाच्च किंच नानात्वनिषेधो विशेषसत्तामपिन सहते तस्य सविशेषमिन्न साधारणत्वात् न संख्योपसंग्रहादपि
 नानाभावादतिरेकाच्चेति सूत्रे त्वन्मते प्राणादिग्रह रूपेषु नानात्वाभिधानात् मेदा मेदमात्रेण श्रुतिद्वयोपपत्तौ विशे
 षकल्पने बीजाभावाच्च नेह नानास्तीति श्रुतेरात्यन्तिकमेदनिषेधपरत्वात् संप्रवात्परमात्मनित्यधर्मभूतघटे शब्दत्वा
 दिमेदस्य त्वन्मतेऽपि सत्त्वेनैव धर्ममेदसाध्यायनिषेधाभावात् अथ तदपेक्षया हि मेदनिषेधोऽप्यसंकोचे विनिगम
 कदौर्लभ्यात् मत्पुत्रविशेषकल्पनाप्रयुक्तं तवैव गौरवमधिकं ॥ मेदोपगमे तद्वेदादिपारायादा फनवस्थास्यादिति चे-
 द्विशेषकल्पनेऽपि साकुतो न स्यात् धर्मिग्राहकमानस्य स्वनिर्वाहकतारूपधर्मविशिष्टविशेषावगाहित्वेन नानवस्थे
 नित्वे तद्वेदे जागृके धर्मिग्राहकमानस्यैवानुत्थानात् ततश्च धर्मधर्म्यभयकल्पनातो धर्ममात्रकल्पनाया उच्यते न मे
 दस्यैव स्वनिर्वाहकतास्तु मेदा मेदस्यानवस्थापरिहारायाधिकरणत्वरूपतायाः तत्रांतरव्युक्तत्वाच्च ॥ ननु निपा

दस्त्वपत्यधिकरणस्यायेननेह नानास्ति किंचनेति याक्यात् यथाश्रुतात् यथाभेदनिषेधावगतौ तन्निर्वाहापत्यनिवर्तक-
 ताविशिष्टविशेषकल्पनं न दोषायेति चेन्न ॥ वैषम्यात् निषादस्त्वपत्यधिकरणो हि बहुव्रीह्यापेक्षया कर्मधारयाश्रयण-
 लाघवं प्रमाणोत्तरावगतमितिकर्मधारयसमासे निश्चिते तदनुरोधेन तदुत्तरकाचीनविध्यादिकल्पनं न दोषायेत्युक्तं इ-
 ह तु नेह नानेति याक्ये भेदमात्रनिषेधासंभवेन गानाशब्दे संकोचनीये सति किमसौ पावद्रव्यभाविधर्मप्रतियोगिकभेद-
 परोचाप्रत्यंतभेदपरोवेति जिज्ञासायां लाघवेन हि तीयपक्षस्यैवोच्यते ॥ न च स्तुभेदाभेदस्तथापि ब्रह्मणः पुच्छपुच्छि-
 भायानिराकरणात् नास्मद्गीतौ कश्चिद्दोष इति चेन्नापसिद्धांतापातस्यैव दोषत्वात् ॥ किंचेदं ब्रह्मण अवयवित्वं न ता-
 वदवयववारब्धत्वं ब्रह्मण आनंदमयस्यानाराब्धत्वात् अतएव न स्वावयवविशिष्टत्वं ॥ अन्यावयववैशिष्ट्यं पतदिति
 चेदवयवब्रह्मणः आनंदमयादन्यत्वेन तदेकत्वानुपपत्तेः आनंदित्वमानंदत्वं ब्रह्मणि श्रूयमाणमपि न विशेषंगमय-
 ति धर्म्यानिंदधर्मानंदयोर्भेदोपगमादित्यपिकेचित् ॥ यदश्रुतं अन्नमयादावपि प्राचुर्यार्थत्वस्य भाष्येणोक्तत्वात् न भ-
 यपाठपरित्याग इति तदपित्वद्वीत्याधिकारशब्दादिति सूत्रयोजनादूषणावसरः अन्नमयादौ मयदः प्राचुर्यार्थकत्वदू-
 षणोदूषयिष्यामः ॥ यदपि प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यत्वत्वापेक्षत्वेऽपि न प्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यनियमः इत्यादितत्रो-
 क्तंकल्पतरौ प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे प्रतियोगिन ईषदनुवृत्तिप्रतीतिनियमाभावेऽपि तस्य विशेष्यत्वे तन्नियमोऽस्त्ववब्रा-
 ह्मणप्रचुरोयाम इति प्रयोगे तद्दर्शनात् आनंदमय इत्यत्र त्वयार्थप्राधान्यानुरोधेन प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वात् ॥ यच्च चंद्रि-

कायां पत्नित्यादि नोक्तकल्पतस्त्वुक्तिमनूयतन्प्रकाराप्रचुरः सवितेत्युक्तेऽपि तस्मिन् न पकारलेशाप्रतीतेरिति दूषणमुक्तं
 ॥ तन्नानंदमेव सवितरितमसौ बाधितत्वेऽपि तत्रापि तु हि न घनसैंहिके पाछादना रोपिततमो ल्यत्वप्रतीतेः एनाद्यपगम
 एव ल्युप्तज्ञानांतथाप्रयोगेण सर्वसंमतत्वात् ॥ यदप्युक्तं सैषानंदस्य मीमांसाभवति यदेष आकाशा आनंदो न स्यादित्या
 दिवाक्ये आनंदपदान्या नंदपराण्येव न प्राचुर्यत्वस्य कानीति तत्स्वसिद्ध्या तविरुद्धं तच्चेतुष्यपदेशादिति सूत्रे यदेष
 आकाशा आनंदो न स्यादिति वाक्यस्थानंदपदस्य प्राचुर्यपरितार्थकतायास्त्वदीयैर्दर्शितत्वात् ॥ तथाहितत्वप्रकाशि
 कायां एवं प्रचुरानंदत्वेनानंदमयपदवाच्यो विष्णुरेव ब्रह्मशब्दाभ्यासादित्युक्तं तदेव हेतुं तरेण प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्य
 स्यतदुपात्तश्रुतिमुदाहरति तत्वेति आसमंतात्काशमानो विष्णुर्यदि पूर्णानंदो न स्यात्तदा सौख्यं कंन प्रवर्तयेत्
 आनंदो द्वेकमंतरेण तत्त्ववृत्तौ कारणभावादिति यदेष आकाशा इति वाक्यस्थानंदपदस्य पूर्णानंदपर्यकत्वमुक्तं तदा
 नंदपदस्यानंदसामान्ये शब्देऽपि ब्रह्मशब्दो विज्ञेय इति नान्यथा ॥ अत्रापि नान्यथा ॥ अत्रापि नान्यथा ॥ अत्रापि नान्यथा ॥
 षत्वमाह किंतु ब्रह्मानंदस्यावाङ्मनसगोचरानेकविशेषत्वमिति ॥ तच्चित्तमेव अनंतविशेषयानानंद इति ज्ञान
 जनकवाङ्मनसगोचरस्य ब्रह्मानंदस्य तदगोचरत्वबाधेन तादृशश्रुत्योक्तार्थबोधायोगात्विशिष्यतज्ज्ञानजनक-
 वाङ्मनसगोचरत्वं तदर्थ इति चेन्न ॥ विशिष्येत्यनेनैव विशिष्य बोधात्तदानंदगतो भयावृत्तिधर्मनिष्ठ निरवच्छिन्न
 प्रकारताशालिबोधाविषयत्वं तदर्थ इति चेन्न वर्तते इत्यस्यैतादृशार्थबोधे स्वारस्याभावात् अस्माद्रीत्या यच्छब्दपरामृ

॥ २२७ ॥

द्वित्वेनितयनंनितरांलपस्छानंयद्वा निडीयतेस्छीयतेअस्तिन्नितिनिलयनमाधारस्तद्रहितेप्रतिष्ठांसाक्षात्काररूपंत
 ज्ञानंआनंदंब्रह्मणोविद्वान्नविभेति कुतश्चनेतिउत्तरत्राभयहेतुत्वेनज्ञानस्यकीर्तनात्तद्वाप्यभयहेतुत्वेनप्रत्यभिज्ञा
 नात्तदेवप्रतिष्ठाशब्दार्थइतिनिर्णयः यदेषआकाराआनंदोनस्यात्आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात्तद्व्यादिश्रुत्यंतरादानंदंब्रह्म
 णइतिअभेदेषष्ठीघटस्यस्वरूपंराहोः शिरइतिवत्उदरमंतरं कुरुतेअथतस्यभयंभवतीत्यत्रभयहेतुत्वेनकीर्त्यमानम
 भयहेतुविरुद्धमित्यवगतेर्निर्विशेषात्तज्ज्ञानस्याभयहेतुत्वोपपादनात्सविशेषज्ञानंभयहेतुरित्यवगम्यते॥ अतएव
 श्रूयतेहितीयाद्धिभयंभवतीति तत्रवाक्येअंतराहोमेदपरंकुरुतइतिक्रियासामान्यवाचकस्यधातोस्तद्विशेषज्ञाने
 वृत्तिराश्रीयतेउदरमित्यत्रउत्तरमितिपदच्छेदः अरमित्यत्रार्थेउदित्यर्थेनथात्राज्यमपिधर्मधर्मिभावलक्षणम
 पिअंतरंमेदंकुरुतेजानातीत्यर्थः एवंत्राभ्यासवत्उपक्रमोपसंहारैक्यरूप्यमपिपतोषाच्चइत्यस्यप्रबलत्वेत्विंगमिति
 ध्येयं॥ यच्चोक्तंचंद्रिकायांमिमांसिकायांयत्प्रतिशरीरमिन्ननासोभगवद्वयकःयथावयवः नासोप्रतिशरीरमिन्नः विस्मृतं
 चैतत्तैत्तिरीयभाष्येभगवत्पादैरिति तच्चित्तं॥ आनंदमयस्यब्रह्मत्वसित्यावेवैतत्तत्कल्पनामसरात्त्वदीयतैत्तिरीय
 भाष्येप्रतिप्रतिपन्नंप्रतिप्रमाणत्वेनोपन्यासानर्हेतिस्पष्टमेवेति यच्चोक्तंचंद्रिकायांसोकाभयतेतिपुल्लिङ्गेनसन्नि
 हितपरमार्थिनातच्छब्देननपुंसकलिंगब्रह्मपुच्छशब्दनिर्दिष्टस्यतस्मादात्मनइतिव्यवहितात्मशब्दनिर्दिष्टस्यचपरा
 मर्शायोगात्सन्निहितस्यानंदमयस्यैवपरामर्शवत्त्वात्॥ सोकाभयतेत्यस्यनकारणवाक्यस्यत्वयापिब्रह्मपरत्वेनांगीकृ

तत्वाच्च कथमानंदमयस्याब्रह्मता अपि चानुपाकांतेदाह तोयतोत्राचइति श्लोक एवमनोमयेपि युक्तो दाह तस्तस्य च ब्रह्म
विषयता त्वयापि स्वीकृतेति कथं मनोमयस्याब्रह्मता किंचान्नमपारीतामब्रह्मत्वे ब्रह्मजिज्ञासोस्तदुपदेशायोगः द्वारम
पि द्वारत्वेनोपदेष्टव्यं नात्वतया लोके हि चंद्रारूपत्वादौ शाखास्थूलतारादिकं द्वारत्वेनैवोपदिश्यते ॥ नचान्नं ब्रह्मेत्यनु
त्पाप्मानंदो ब्रह्मेति वक्तुमशक्यं येन द्वारत्वं स्यात् ॥ नच सत्यं ज्ञानमिति स्वरूपलक्षणेन ब्रह्मोपदिश्य पुनस्तस्य देहादि
रूपताभ्यांतिमुत्पाद्य पुनरपि पुच्छवाक्येन तदुपदेशो र्थवान् ॥ नच द्वारोपदेशश्चित्तस्य प्रत्यक्षापण्यार्थः कीदृशानां परा
कृत्यात् परागुपदेशेन च प्रत्यक्षापण्येऽतिप्रसंगात् प्रत्यक्त्वेनारोपस्याप्यानंदमयेऽन्तरानुवाकोक्तान्नादौ चाभावा
त्तत्रत्यातामन्नादीनामन्नमयादित्वे च तत्रत्यस्वपाब्रह्मत्वेन स्वीकृत आनंदोप्यानंदमयः स्यात् स्थावराभावात् ॥
नचाज्ञातधर्मतत्त्वं चैत्यचंदनादिधर्मइति मन्यानं प्रतिचैत्यचंदनादिधर्मइति उपदिश्य ज्योतिषोमादिधर्मइत्युपदिश्य
ते ॥ नच त्वन्मते अपरिच्छिन्नस्यात्मनः शरीरं यंतरत्वं महत्त्वं रूपं प्रत्यक्त्वं वास्ति ॥ नच घटाकाशादिज्ञानोपयोगि
परादिर्महाकाशज्ञानोपायः इह च सत्यं ज्ञानमनंतमिति प्रकृतापरिच्छिन्न एवात्मा जिज्ञासाप्रापिषितः इति तेपिमतं
॥ किंचनिरवपवेचित्तप्रावण्यार्थं निरवयवांतरमेवोपदेष्टव्यं न त्वयंदक्षिणः पक्षः इति सावयवः अपि च न तावदन्न
मपारीता ॥ अन्नादीनां वा प्राणादीन् प्राणमयादीन् वा प्रतिद्वारत्वं अन्नादिज्ञानं विनापि प्राणादिज्ञानात् ब्रह्म
णि द्वारत्वे तु अन्नादिपूर्वकं प्राणाद्युपदेशेन युक्तः अनेकद्वारवैयर्थ्यं च ॥ नच द्वारविकल्पोऽन्तरानुवाके अन्नं ब्रह्मेति व्यजा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

नात्प्राणोब्रह्मेति व्यजानात् मनोब्रह्मेति व्यजानात् इत्यादिना अन्नमाणादिहारसमुच्चयोक्तेः ॥ अपिचयतोवेत्यादिपूर्व
शक्योक्तकारणत्वस्यापिलक्ष्येब्रह्मणिहारत्वात् कोशानां च कारणत्वे हारत्वाभावात् काशोपदेशवैयर्थ्यं ॥ किंच भृगुः
वरुणोपदिष्टानां हारत्वं न वेत्ति चेत् त्रिरोचनस्यैव पुनरुपसृत्य योगः वेत्ति चेत् नानां ब्रह्मेति व्यजानादन्नात्त्येवेति श्रूयते
तस्मादन्नमयादयो ब्रह्मे वन कोशा इति ॥ अत्रेदं वक्तव्यं सो कामयतेत्यादिकमपुक्तमेव आनंदमयपरापि पठितेन तस्यैव
एवशादीरभावात् पूर्वस्येति श्लोकेनानंदमयं सत्यात्वेन ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वात् सर्वनाम्ना पुष्टिं गेन सहत्यनेनाति सान्नि
हितस्य तस्य परामर्शोपपत्तेः अपिनेत्यादिकमपि न सत् ॥ मनोमयपरापि यतो वाच इत्यस्य मनस्तुतिपरत्वेन मनोमय-
स्य ब्रह्मत्वासाधकत्वात् किंचान्नमयादीनामब्रह्मत्वइत्याद्यस्मिन् तदुभयपि हारोपदेशस्य लोकेदृष्टत्वात् ॥ न चानां
भूत्यनुष्ठा आनंदो ब्रह्मेति वक्तुमशक्यं येन हारत्वं स्यादित्युक्तिरप्यस्यात्सिद्धांतरइत्यानभिज्ञप्रतारणपरैव पताया
नंदो ब्रह्मत्युपदेशेन ब्रह्मनंदोपरि न द्वावनेव परमापदेशस्य न स्यात्तद्वैयर्थ्यं न चानां हारोपदेशो तु तस्योक्तम्यं
॥ तथाहि उपक्रमेतावत् ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मज्ञानेन परमाप्तिरूपं फलमुक्तं तत्र कीदृशं ब्रह्म कीदृशं च तज्ज्ञानं परमाप्तिश्च
दशीत्याकांक्षायां सत्यं ज्ञानमनंतमिति तत्त्वदूषमुपदर्शितं योपेदनिहितं गुहायामिति तद्देदनं च दर्शितं अभ्युत्थिप
रो गुहाशङ्कः परमव्योमशङ्केश्वरपरः अव्याकृताकाशशङ्कितपरमेश्वरोपाधिभूताया विद्यामायाया तत्त्वद्येवा तथा चाना
विद्यादौ तत्कार्यतया वर्तमानाया बुद्धिस्तत्र निहितमित्यनेन जीवलाभः ॥ यद्यपि परब्रह्मणः परमेश्वररूपेण जीवनेन

चगुहाप्रविष्टत्वमस्ति तथापि यो वेदनिहितमित्यत्र स्थितं विवृतं वेत्याद्यनभिधायनिहितमित्युक्त्या पारमार्थ्यापगमात् ज्ञे-
 यमेव रूपं दृष्टिप्रतीयेते निहितमिति कर्मत्वमस्य मभिध्याह तात्धातोः प्रतीतायां क्रियायां केनेतिकर्त्राकांक्षजायते यथा-
 गृहे स्थापितो मणिर्धरण्यानिहितं धनमित्यादौ तथैवानुभवात् कर्तृत्वोत्सर्गितः कर्मणोन्यः तथा च कर्मण्यन्यकर्तृकक्रि-
 या कर्मत्वापगमादस्वातंत्र्यं लभ्यते पारमेश्वररूपं च नान्येन निहितं स्वातंत्र्यात् जीवस्तु परमेश्वरेण निहितः अस्वातंत्र्यात्
 ॥ न हि परमेश्वरसंकल्पविना यत्किंचिदपि केनापि कर्तुं शक्यं ॥ स्फुटाच्च जैव रूपेण प्रवेशो ईश्वरसंकल्पाधीनता सेयं देव-
 तैस्तद्वन्ता ह मिमास्ति स्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम रूपे व्याकरणाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं क-
 रणाणीति सेयं देवते मास्ति स्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम रूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरो-
 दित्यादि श्रुतेः ॥ एवं च ब्रह्मपदानुषंगेन एवं विधगुहानिहितं जीवं ब्रह्मेति यो वेदेति ज्ञानाकारो दर्शितो भवति ॥ यद्वा एवम्
 तं ब्रह्म गुहानिहितं जीवं वेदेति यथा श्रुत एवान्वयः श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म नुपपन्नं जीवमेदस्यापि विधानसंभवादुभयापि
 बोधस्य जीवब्रह्मेक्यविषयत्वा न पायात् तमेव प्रकृताभेदं प्रपञ्चयितुमात्मनः प्रकृतिभूता व्यतिरेकेणासतो विद्यदादेरु-
 त्यन्तिरभिहिता ब्रह्मपदसमानार्थकानंतपदबोधितचतुर्विधाभावाप्रतियोगित्वरूपा संकुचितानंत्यस्य बोधनाय प्रति-
 पादितं चैतज्ज्ञाप्रिकरणे ॥ ननु जीवब्रह्माभेदोऽनुपपन्नः जीवस्य कर्तुः भोक्तुः सतोभेदस्याहं मनुष्य इति प्रत्यक्षसिद्ध-
 त्वात् इत्यादि शंका व्युदासेन स्थूलशरीरमारभ्य सौषुप्तजीवपर्यन्तेभ्यः कोशेभ्यो विविक्तं पञ्जीवस्य पारमार्थिकं रूपं तत्

ब्रह्मेत्यवगमयितुं को शो पदेशो ह्यारतया प्रकांतः तत्रा नापासेन विनेय तु ल्पवता राच चामरैरप्यास्ततया गृहीतं मय
 मयकोशं सृष्टिप्रसंभादन्वविकारत्वेनाभिधाय तत एव हेतोः नासौ जीवस्य पारमार्थिकं नूपमिह्यादि क्रमेणात्मानं कोश
 दिभ्यो विविच्य दर्शयितुं गंधरादात्मान्य इति विवेचयद्भिरन्यैरात्मत्वेन निर्धारितं प्राणमयकोशमनुभवकारन्यत्वे
 नानूद्य सोपिन जीव इति विवेचयद्भिः प्राणमयादन्यत्वेनानूद्य तैरप्यात्मतया निर्णीतं मनोमयं सूक्ष्मदर्शिमिरपि
 कविवेकशास्त्रिभिरात्मत्वेनावधारितं विज्ञानमयकोशं मनोमयादन्यत्वेनानूद्य ततोधिकतरविज्ञानैरात्मत्वेना
 वधारितमविद्योपहितं बुद्धिवासनोपहितं वा जीवस्योपाधिकलुषितं नूपं विज्ञानमयकोशादन्यत्वेनाभिधाय त
 तोपि निष्कृष्टं शुद्धमात्मस्वनूपं ब्रह्मेति ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन श्रुत्या निर्णीयते अयमेवार्थः उपसंहारे दर्शितः स
 यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति पुरुषादित्यशङ्कयोः शरीरपरत्वात् लोके हि परमसूक्ष्ममरुंधनीं दर्श
 यितुं तन्निकटवर्तिन्यतिस्थूयमात्रकं रूपं लोकोपरि दृश्यं प्रविष्टं सौमित्रोपरि दृश्यं विपुणा तन्निकट
 वर्तिनी सूक्ष्मतराततः सूक्ष्मतराततः सूक्ष्मतमाततश्च मुख्या रुंधती प्रदर्श्यते इति प्रसिद्धं सन्नायमुपदेशक्रमः प्रकृते
 समाहृतः ॥ एतेन सत्त्वं ज्ञानमनंतमिति स्वनूपलक्षणेन ब्रह्मोपदिश्य पुनस्तस्य देहादिनूपतायां तिसुत्याद्यपुन
 रपि पुच्छवाक्ये तदुपदेशो ऽसंगतः प्रयोजनाभावात् प्रकृत्याच्चेति चंद्रिकोक्तमपास्तं ॥ सत्यमित्यादिना शुद्ध-
 ब्रह्मव्यवगतावपि तस्य जैवतात्त्विकनूपाभेदस्यानवधारणादेतादृशप्रनाड्याश्रयणे च मनः संस्कारोपहितसौषु

सात्मनोपश्लिशरीराणां पुच्छमिवोक्तसंस्कारोपहितनूपेतमूर्तमाधारतयोपवर्ण्यमानं विशुद्धं साक्षिचैतन्यं ब्रह्मेत्यु-
 क्तौ जीवब्रह्माभेदो लभ्यत इति स्थितिः पुरं प्रसंगाच्च ह्यनुबन्धोपासनानां विधानं फलविशेषार्थं तया प्रत्यगात्मनि चि-
 त्तप्रावण्यार्थं ब्रह्मविद्याविरोधिदुरितनिरासार्थं चेति न किंचिदवयं ॥ एतस्यैवार्थस्यानुगुणं पूर्णापि उक्तिमिषाधरा हि-
 त्यलक्षणं फलं प्राणमयविज्ञानमयोपासनयोरनुपदर्शितं चिरकालसाध्यं ब्रह्म प्रतिपत्तावापुषो वृजिनविशेषप्रतिप-
 त्यस्वरूपशक्तिकायां तस्यां वृजिनाभाषस्थत्वावश्यमपेक्षितत्वात् ॥ ननु ह्यारोपदेसश्चित्तस्य प्रत्यक् प्रावण्यार्थः को-
 शानां पराकृत्यात् परागुपदेशेन च प्रत्यक् प्रावण्येऽतिप्रसंग इति चेद्विचित्रोक्तिरपि न युक्ता ॥ प्रत्यक्त्वं हि इदं कारास्य-
 देभ्यो विषयादिभ्यः प्रातिवोप्येनां च नंपरांश्चि विषयानं चति प्रातिवोप्येन वर्तत इति प्रत्यगिति व्युत्पत्तेः तच्च मनुष्यो-
 हंस्तु पितो हं पिपासुरहं अहं संदेहि कल्पयामि निश्चिनोमि करोमि सुख्यहमिति स्फुटतरत्रत्यपरेष्वतमिति शरीरादीनां (मनुष्य-
 क्तविशेषितप्रत्यक्त्वानपायात् चंचल्यादिनिवृत्तिवक्षणस्य प्रावण्यस्य क्वचिदपि प्रतीके ध्यानाभ्यासपरिपाके-
 सत्यन्यत्रापि संभवाच्च उक्तानुपाकोक्तान्नादिकमपि स्थानप्रमाणादन्नमयादिकमेव ॥ एवं सतितत्रत्यस्त्वया
 ब्रह्मेन स्वीकृतोप्यानंदआनंदमयः स्यात् स्थानप्रमाण्यादिति चेद्विचित्रोक्तिस्तु न सम्यक् ॥ तत्र सैवाभार्गवीपारुणी-
 विद्यापरमेष्ठ्यो मन्मतिष्ठितेत्यादिविधिं गेन तदंशे स्थानप्रमाणस्य बाधादितयं तु बाधकानुपपत्तं मेन स्थानप्रमाणप्रसरा-

दन्तब्रह्म तानिरासेतदीयावस्त्वंतरस्यशरीरस्यकैमुतिकन्यायेनब्रह्मस्वरूपतानिराकरणसंभवाच्च ॥ एतेनाज्ञात
 धर्मतत्त्वमित्यादिचंद्रिकोक्तदूषणानिरस्तं ॥ धर्मस्यब्रह्मणइयातिगहनत्वाभावात्अपिचनत्वादित्यपिचंद्रिकोक्तं
 नसत् ॥ विनेयबुध्यवतारापपा मरादिभिरप्यात्मत्वेनगृहीताद्देहादतिस्थूलादात्मानंविविच्यसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्म
 तमेभ्योऽनात्मभ्यामात्मनोविविच्यप्रदर्शनायान्नादिपूर्वकिंदारसमुच्चयोपदेशइत्यभ्युपगमात् ॥ अपिचयतो
 वेत्यादिकमपिचंद्रिकोक्तमसत्कारणत्वोपलक्षितेनब्रह्मणाकोशान्निष्कृष्टसाक्षिचैतन्यस्यामेदोपञ्चदनायका-
 रणत्वोपदेशकोशोपदेशयोर्द्वयोरप्यावश्यकत्वात् ॥ किंचभृगुरित्यादिकमपिचंद्रिकोक्तमसत्आसुरप्रकृतेर्विरो-
 चनस्यानेकमयार्जितदुरितशतमलीमसचित्ततयातत्यास्फुरणेपितयः समुचितभागधेयस्यमुत्थचित्तस्यभृगोःत-
 त्वप्रतिपत्तौबाधकाभावात्पुनः पुनरुपसत्पुपपत्तौ पुनः पुनरुपसत्याचनाब्रह्मेत्यंशस्यस्फुटीकरणाच्चनकंठतस्त-
 दुक्तिरिति न किंचिदपि (१) किंचिदूषणमिति वाच्यं न यथमस्यरेः सुधीर्भारति यस्यान्नमयादिपर्यायेषु पुच्छस्या
 प्राधान्यं पुच्छिन्नमप्राधान्यमयगतमानंदमयपर्ययपरित्यक्तमिति प्रापपाठविरोधः स तावन्निगमश्लोकस्थेन ब्रह्मश्रु-
 त्यभ्यासेन निरस्तोपि हेतुं तरेण पुनर्निरस्यते तत्त्वे तु व्यपदेशाच्चेति ॥ तस्यानंदमयपर्यायेस्वप्रधानतया प्रतिपाद्यस्य
 हेतुत्वव्यपदेशात्अयिमसंदर्भेण सोकामयतइदंसर्वमसृजत ॥ यदिदं किंचेत्यादिना सा नंदमयसर्वविकाररूपजग-
 त्कर्तृत्वव्यपदेशादिति सूत्रार्थः ॥ अयंभावः यदि आनंदमयपर्यायस्य ततः प्राचीनपर्यायाचैतूष्यापानंदमयप्राधान्यं त्व

योच्यते ॥ तथापि पूर्वपूर्वपर्यायेभ्यो वैरूप्यमानंदमयपर्यायेदुस्त्यज्जमेव यत्तन्नमयपर्यायेषु निगमनश्लोकोत्तरं
 तोन्यस्यैवात्मनः प्रदर्शनमेव कृतं न तु तदनुबंधितया तद्भूताः केचन गुणा आत्माताः अत्रच मरुतपर्यायप्रधानगताः क
 रणत्वादयो निगमनश्लोकोत्तरमपि वर्ण्यत इति मन्यते तूपक्रान्तगुहानिहितत्वपर्यायसानभूमितया ब्रह्मप्रतिपत्तये
 अन्नमयादिकोशांतरात्मतयोपदिश्यमान आत्मात्रापि पर्याये आनंदमयादांतरत्वेन निर्दिष्टस्तथा च जीवेश्वरभेदप्रभु
 कायां जडेभेदप्रभुक्तायांच वस्त्वपरिच्छेदगर्भानित्यासंभवरांकायां निरस्तायामपि जगदुपादाननियंतृभेदप्रभुक्तामुक्तरांकां निरसि
 तुं सोकामयतेत्याद्यभिप्रोक्तिरिति केचिद्व्याचक्षते ॥ वस्तुतस्तु ननु कल्लेनाप्यानंदमयवाक्येन ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यं
 तेनावयव्यानंदमयः पूर्वपर्यायेष्वन्नमयादिवत्शिरः प्रभृतिपुच्छांत सकलावयवापेक्षया प्राधान्येन प्रतिपाद्यः प्र
 तीयते अतः प्रथमश्रुतानेकायांतरवाक्यघटितमहावाक्यविरोधादभ्यस्तस्यापि ब्रह्मशब्दस्यानंदमयेज्यतयवृत्तिक
 त्यनंपुक्तमित्याशंकां निरस्यति ॥ तस्येतु व्यपदेशाच्चेति ॥ तस्य ब्रह्मणः सानंदमयनिखिलविकारहेतुत्वव्यपदेशाच्चे
 तितदर्थः अयंभावः असन्नेव संभवाति असत्ब्रह्मतिवदचोदित्युक्त्यापेक्षया सामान्यत्वाशंकां निरसितुं सोकामयतेत्या
 दिनापस्य ब्रह्मणोऽभिन्यनिमित्तोपादनतामग्रिमः संदर्भः प्रतिपादयतीत्ययमर्थः ॥ तैत्तिरीयभाष्ये भगवता भाष्यकारे
 णमपंचितः स एव भगवतः परमर्षेः सूत्रकारस्याभिप्रेतः ॥ तथाच यद्वा नंदमय एव निगमनश्लोकविषयः तदाभिया
 रिविशिष्टस्य तस्य सुख्यहमिति सर्वानुभवसिद्धतया असत्त्वरंकायास्तत्स्थिन्ननुदयात्तन्निरासा य सोकामयतेत्या

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari.

दिनासंदर्भेण तस्य निखिलजगत्स्थे तुल्यव्यपदेशोऽसंगत एव स्यादिति ॥ नचैवमसत्त्वशंकायोगाच्चेति सूत्रविन्या
सस्यादिति वाच्यं जीवस्यापि नित्यत्वविमुत्वादिना धर्मेणाप्रत्यक्षतया तेन नूपेणासत्त्वशंकायाः संभवात् संकल्पपूर्वक
जगत्त्वप्लुत्तकपनेन तादृशशंकानिरासात्ताभाद्यपोक्तविन्यासस्यैवावश्यकत्वात् ॥ चशब्देनाग्रिमसंदर्भेण स्वमाणाना-
मसत्त्वशंकानिरासकहेतुंतराणां समुच्चयः तादृशहेतवश्चनैति शेषभाष्ये स्पष्टमुपपादिताः ॥ यद्वा भ्रममयादिपर्यायि
षु पुच्छशब्दस्यावयवपरत्वमदिहापि पुच्छशब्देन ब्रह्मण अवयवत्वं कल्प्यं पूर्वसाम्यायेति वदंतं प्रत्याह तस्येतुल्यव्यपदेशाच्चेति
॥ अयं भागः पूर्वपर्यायेषु इदं पुच्छमिति तत्तत्कोशैकदेशेषु पुच्छत्वं निबल्यं ब्रह्मणश्च नानंदमयैकदेशत्वं तं प्रत्यपि का-
रणत्वात् ततश्च ब्रह्मपुच्छमित्यत्रानेकदेशेषु पुच्छत्वाभ्युपगमे वैषम्यं प्राप्तमेव तदाधारलक्षणाप्रयुक्तं कुतो न सत्यमिति
इदं पुच्छं प्रतिहेत्यन्नमयपर्याये आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठापयजुरेव शिरः इति प्राणमय मनोमय पर्याययोश्च
निदेकदेश एव पुच्छत्वादेहेति कचिदनेकदेश एव शिर आदिहो हेतवत्कचिदपुच्छशब्दः अवयवलक्षकः कचिदधार
लक्षक इति वैषम्यमविरुध्यमिति द्योतयितुं च शब्द इति व्याख्येयं ॥ यदुक्तं पूर्वपूर्वपर्यायेषु अवयविनः स्वप्रधानतया प्र-
तिपाद्यत्वदर्शनात् नानंदमयस्यावयविनः अत्रापि स्वप्रधानतया प्रतिपादनं युक्तमिति तच्च पूर्वपूर्वपर्यायेषु अवयविनां प्रा-
धान्यमभ्युपेत्य प्रकारं तरेण समाहितमिदानीं परमार्थतो विचारे पूर्वपर्यायेष्वप्यंतरात्प्रधानतया ब्रह्मण एव स्वप्रधानस्य प्रति-
पाद्यतानान्नमयादीनामित्याह मां च वर्णिकमेव च गीयते ॥ मंत्रवर्णेषु हानिहितत्वेन प्रतिपादितं ब्रह्मेवान्नमयादिष्व

पि स्वप्रधानतया प्रतिपाद्यते यतोऽन्नमयादिपर्याया अपि सर्गंतरतया मत्स्यगात्रव्याच भ्रममतिपादयितुमेवान्नमया
दीन् प्रतिपादयन्ति न स्वप्राधान्येन अन्यार्थतयोपदिश्यमानान्नमयाद्याश्रितानां ब्रह्मदृष्टीनां फलविशेषोद्देशमविधानेपि
न तावता तेषां प्राधान्यं वक्तुं शक्यं दर्शपूर्णमासां गाभ्रणयनं माश्रित्य पशु रूपफलोद्देशेन विधीयमानस्यापि गोदोहनस्य
प्रकरणित्वादर्शनात् गोदोहनेन पशुकायस्येति वाक्येन तस्य फलवत्त्व इव सर्ववैतैन्नमाप्नुवंति येन ब्रह्मोपासते इति वा
क्येष्वन्नमयाद्युपासनानां फलवत्त्वं नयार्थेन चैतावता तस्य प्रकरणित्वमिति ॥ चकारेणैवं भूतप्रधानस्यापि मनोम
यपर्यायेव्यभिचारः समुच्चीयते ॥ न नूपक्रममादावपि जीव एव प्रतिपाद्यः तस्य देशतः परिच्छेदराहित्येन शरीरवृद्धेन
च ब्रह्मशब्दार्थतोपपत्तेः तदुपासनैव च सर्वकामायासितक्षणफलापविधीयते स एव चाविद्यालक्षणायां गुहायां नि
हितत्वेन मंत्रवर्णप्रतिपाद्यः तस्य चान्नमयादिक्रमेण कोशान्तुष्टयांतरत्वं मुपासनार्थमुपदिश्यते आनंदत्वं च देशतः
कालतोपातस्यापि संभरति आकाशाद्युपादानतापितस्यैव युक्ता आकाशादात्मना परिणममाना विद्याश्रयत्वात् ॥ न च
निरवयवस्य सुत्यब्रह्मणः आनंदप्रचुरत्वमानंदविकारत्वं नानंदमयत्वं तस्यैव युक्तं ॥ तद्भिजातीयदुःखाश्रयत्वात्
प्रिपादिविशिष्टतया कार्यत्वसंभवाच्च ॥ तस्य च प्रियाद्यवयवविशिष्टं प्रतिपुच्छत्वकल्पनमपि निराबाधं तस्यैव ए
व शरीरआत्मायः पूर्वस्येत्यस्य च तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य एष एव शरीरआत्माय एष आनंदमय इत्यर्थः शरीरत्वम
पि तस्यैव प्रसिद्धं शरीरश्रोत्रवेपिहीति सौत्रनिर्देशात् ॥ एवं च निगमनश्लोकप्रतिपाद्योपि स एव एवमुपक्रमेजीवप

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwar

रतयाव्यवस्थिते उपसंहारोपि हिरण्यगर्भाद्युक्तजीवपरतया कथंचिन्नेयः असंजातविरोधुपक्रमानुरोधेनोपसंहर
 रोनेषद्वयस्य पूर्वतंत्रसिद्धत्वादिति शंकां निरस्यति ॥ नेतरोनुपपत्तेरिति ॥ इतरोजीवो न स्वप्राधान्येनात्र प्रति
 पाद्यः तत्र ब्रह्माह मुख्यार्थसंकल्पपूर्वकनिखिलहिरण्यगर्भादिसहितजगत्कारणत्वानुपपत्तेः न चाहुरो न वाक्य
 र्थसंभवे क्लेशाभ्रयणं युक्तं तस्यैव एव शरीर आत्मायः पूर्वस्येत्यस्य पूर्वपक्ष्यभिमतमर्थं दूषयति ॥ भेदव्यपदेशाच्चे
 ति आनंदमपादंतरात्मनो भेदव्यपदेशाच्चेत्यर्थः तस्यासिद्धिशंका निरासा यच्च ब्रह्मः तेनोक्तयोजना क्लेशस्यायुक्तता
 समुच्चीयते सो कामयत इति कामयितृत्वस्य चेतनधर्मस्य अणान्नप्रधानापेक्षेति सूत्रार्थः अत्र प्रधानस्यैतदुपनिष
 त्प्रतिपाद्यत्वं निराक्रियते यद्यप्यात्मब्रह्मादिश्रुतीनां ज्ञानत्वादिति गानां च भूयसा मुपक्रमेपि सत्त्वान्न प्रधानपर
 त्वशंको निषेधतितथापि गतिसामान्यप्रपञ्चनाय तदुक्तिः केचित्तु न न्यौपसंहारिकप्राधान्यलिङ्गैर्बहुभिरेकं पुच्छपदम
 प्राधान्यद्योतकं तदनुरोधेनाधारलक्षणया अन्यथा व्याख्येयमित्युक्तमिदानीमुपक्रमानुरोधेनाप्यन्यथा व्याख्येयमि
 त्याह मां च वणिक्मेव च गीयत इति मंत्रवर्णो हि ब्रह्मस्वप्रधानमवगतं तदेव ब्रह्म पुच्छमित्यत्र ब्रह्मपदेन प्रत्यभिज्ञा
 यते अतश्चरमश्रुतपुच्छपदं प्रथमश्रुतब्रह्मपदानुरोधेनाधारलक्षणं भविष्यतीत्यभिप्रायः न न्यानंदमयं प्रति
 ब्रह्मणः पुच्छत्वेनावयवत्वाविवक्षा यामानंदमयोपासनं निरंगं स्यात् पूर्वपर्यायेषूपासनांगतया गौणतां गूढत्व
 विवक्षादर्शनादित्यत आह नेतरोनुपपत्तेरिति ॥ आनंदमय इह पर्यायेऽपास्यो न भवति उपक्रमोपसंहारावगत

ज्ञेयब्रह्मतात्पर्यके प्रकरणे उपासनाविवक्षानुपपत्तेः ननु ब्रह्मप्रकरणेऽपि यथा अन्यमयादिकोशे च यांतरो उपासना
 निषिद्धस्तितानितद्वत्प्रकृतेऽपि किं न स्यादित्यत आह ॥ भेदव्यपदेशाच्चेति ॥ भेदो वै चक्षुष्यं पूर्वपर्यायेषु फलनिर्देशः इ
 दनास्तीति वै चक्षुष्यं कामाच्च नानुमानापेक्षा एतत्सूत्रार्थः पूर्ववदेव नानंदमयपर्याये फलनिर्देशो नास्तीत्यसंगतं
 उपक्रांतसर्वकामावाप्तेरेव फलत्वस्य तत्र संभवात् ॥ न च तत्र ब्रह्मविद्याफलं नानंदमयोपासनाफलमिति शङ्क्यं ॥ विदे
 रुपास्ति परताया अपि दर्शनात् ब्रह्मपुच्छकत्वेनानंदमयोपासनाया अपि ब्रह्मोपासनत्वसंभवात् ॥ न च ब्रह्मविद्या
 प्रीतिपरमिति परशब्देन मोक्षप्राप्तेरेव फलत्वावगमात् ॥ तस्य चानंदमयोपासनतः असंभवेन विदेरुपास्ति पर
 त्वं न संभवतीति वाच्यं ॥ विज्ञानमयमनोमयपर्यायोरपि शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुते आनंदं ब्रह्म
 णो विद्वान् विभेति फुल्लमनेति मोक्षरूपफलकीर्तनात्तत्र चेच्चित्तशुद्धिद्वारा तत्फलत्वं तर्हि प्रकृतवैशिकिन स्या
 त् अत आह अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति ॥ अस्मिन्नेतदुपनिषत्प्रतिपाद्यनिर्विशेषप्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञाने सति-
 अस्य जीवस्य तद्योगस्तदात्मना योगस्तद्योगः तद्धावापत्तिरितियावत्तच्छब्दो ब्रह्मपरः शास्तिशास्त्रं यतो वा
 चो नियतं ते अदृश्येनाख्येत्यादिना वाक्येन सा गोचरं अदृश्यत्वादिधर्मकं निर्विशेषं एतस्मिन्नित्यनेन प्रकृत्य ॥
 अभयं प्रतिष्ठां विंदते ॥ अयसो भयं गतो भवतीति शास्त्रं ॥ न हि ब्रह्मपुच्छकानंदमयोपासनतस्तददृशमोक्षारूपक
 लमुपपद्यते ॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ॥ नान्यः पन्था अपनाय विद्यत इति श्रुत्या प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रज्ञानाभ्यो-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

लोकेः नाविमनोमपरिज्ञानमपकोशप्रतिबन्दीमनोमपर्याये हि यतो यान्दृतिश्चो कस्याम्ना नात्तस्मिंश्चानंदं
 ब्रह्मणोपि ह्यनितिदर्शनात् मनोमयोपासनां मोक्षजनकब्रह्मविद्या सापक्रमिति स्वीक्यते विज्ञानमपकोशोपि शरीरेपा
 षनोदित्वेति प्रचनानात् ब्रह्मविद्या प्रतिबंधककल्पपानि वृत्तिस्तत्कल्पमिति स्वीक्यते नैवमानंदमपपर्यायेकं चित्कृतं स्वहमा
 म्नायते अतो नानंदमपपर्याये उपासनाविपक्षितेति अप्रयोज्यः प्रपानं यान् प्रकरणौ अस्थिने तदुपनिषत्प्रतिपाद्यवि
 षपकृत्ताने सति अस्य जीवस्य तद्योगं तद्वापान्तिनूपंशास्ति शास्त्रं पूर्णोक्तं न हि प्रधानस्य जीवस्य वाचेतनेन चेतनांतरेण वा
 ऐक्यं संभवति जीवस्यानुपाहितं नूपं परमात्मैवेति तत्सूत्रार्थः ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमेणैव दगर्म ब्रह्मभासेः फलत्वं
 कीर्तनात् सोऽश्रुते सपत्निका मानिति तद्विषयणेपि कामशब्दोदित परमानंदजगत्कारणत्वादिकल्याणगुणविशिष्टभगवद
 नुभवं नूपापास्तत्त्वासेः फलत्वाभिधानाच्च तदनुरोधेन चरमश्रुतस्य उदरवन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादेतदविरोध
 र्थपरताया एव वाच्यत्वात् न तद्वापान्तिनूपतद्योगशासनमत्रेति चेदस्मिन् न स्य च तद्योगशास्तीत्यस्यैव तच्छंकोत्तरत्वात्
 ॥ तथा हि स्मिन् प्रकरणे अस्य जीवस्य ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुत्यंतरेषु प्रसिद्धतद्योगं ब्रह्मभावापान्तिनूपंशास्ति शा
 स्त्रं ब्रह्मविदाप्नोति परमिति शास्त्रमिति अयं भावः ब्रह्मविदाप्नोति परमिति भाष्यप्रामुभावेन भेदनिर्देशः स्त्वापाततः ब्रह्म
 वित् ब्रह्मैव भवतीति सावधारणश्रुत्यंतरेणानुरोधादाप्नोतीत्यस्य भवत्यर्थकत्वात् मोक्षप्रकरणे प्रासर्पिकाणां पदानांत
 द्वावापान्तिनूपार्थकत्वेन श्रुत्यैव स्वयं व्याख्यातत्वाच्च ॥ तथा हि असतो मासद्गमय तमो ज्योतिर्गमय मृत्योर्मा मम-

आनंदम

तंगमयेति मंत्रा स्तेषां च ब्राह्मणं स यदा हासतो मासद्वयमयेति मृत्युर्वा असत्संदमृतं मृत्योर्मा मृतं गमया मृतमाकुर्वत्ये
तद्देतदाह तमसो माज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमोज्योतिरमृतं मृत्योर्मा मृतं गमया मृतमाकुर्वत्ये तद्देतदाह मृत्योर्मा म
मृतं गमयेति नात्र किंच नतिरोहितमिषेति अत्र मंत्रद्वये गमयेत्यस्य कुर्वित्यर्थप्रदर्शनेन तृतीयमंत्रे मृत्यादिपदानां म-
व्याख्येयत्वेऽपि गमयेत्यस्य कुर्वित्यर्थपरतया व्याख्येयत्वमस्तीति द्योतयितुं नात्र तिरोहितमिषेतीव शब्दः प्रयुक्तः परंतु
पूर्ववदेव गमयेत्येतद्व्याख्यातुं शक्यं तदिति स्पष्टतया न व्याख्यातं क्वचिद्दर्शितायाः व्युत्पत्तेः सर्वत्रोहितुं शक्यत्वादिति
ति उक्तब्राह्मणव्याख्यायाममृतीकरणं च नाहममृतमित्याकारकाज्ञाननिवृत्तिरर्थान्तरस्य बाधा तैव च ब्रह्मभावाभि-
व्यक्तिर्मुक्तिरिति चोच्यते ॥ यच्च मासद्वयमयेत्यस्य परमं साम्यं प्रापयेत्यर्थः निरंजनः परं साम्यमुपैतीति श्रुत्यंतरादिति
तन्न सच्छब्दस्यामृतार्थकतायाः श्रुत्यैव व्याख्यातत्वेन तद्दिहाय तदीयसाम्यार्थता कल्पनाया अनुचितत्वात् तदनुरो-
धेन परं साम्यमित्यस्यैव तद्वाचापत्तिरित्यर्थकताया वक्तव्यत्वादत एव तत्र परमिति शब्दः सार्थकः ॥ अन्यथा साम्य
मुपैतीत्यनेनैव निर्वहितद्देत्यर्थान्तरमसाम्यस्य चोक्ताज्ञाननिवृत्तिरूपानिर्भेदतत्त्वरूपानिर्भेदतत्त्वानुपत्त्यात् गम्यादी-
नां च तनादावैव मुख्यतया परमसाम्यापादनानुकूलव्यापारे लाक्षणिकत्वाविशेषादज्ञाननिवृत्त्यनुकूलव्यापार-
बोधकतायामपि दोषाभावात् ॥ अयतिचाज्ञाननिवृत्तावपि असिद्धपदेशः यथा यथावस्थित एव कंठस्थत्वेनाज्ञाय-
मानेनामीकरणण्यादौ तदज्ञाननिवृत्तौ सत्यां चामीकरादिकं प्राप्तिमित्यवधारत् ॥ नहि परमसाम्यापादनं क्वपि

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

प्राप्तिरित्येव न व्यपदिश्यते येन सच्छब्दो यथाश्रुतार्थः स्यात्तु योपिन तादृशार्थे कापि प्रयोगः ॥ न च तुल्यो नु योगः मृत्युश
ब्दस्य प्रमादात् परपर्यायाज्ञानवाचकतायाः प्रमादवैमृत्युमहं ब्रवीतीति सनत्सुजातेन विचरणात् मृतशब्दस्या
पि भावसाधनस्य प्रमादपरतया अमृतं प्रमादशून्यं कुर्वित्यनेन स्वनूपाभिव्यक्तिरेव सद्रूपमिति पदव्यसांनेन रुओ
पि प्रसित्यर्थपरत्वाभावात् असत् इति त्वष्टोपे पंचमी तथा चासदुपगूह्य संतं मासद्रूपमेत्यर्थः तथाभिधानं च प्रसि
त्तब्रह्मभावस्य ते कथं तत्प्रापणमुपपद्यत इति शंका व्युदासाय पद्यव्यस्ति मे ब्रह्मभावस्तथापि तदविद्यातिर
स्करिण्या असत्कल्पमतः परमानुग्रहेण मासमृतं कुर्विति हितत्रपर्यवसितोर्थः ॥ एतेन जीवब्रह्मणोर्भेदे ब्रह्मैव स
न्ब्रह्मोप्येतीति श्रुतिविरोधमाशङ्क्य नात्र परब्रह्माभिधायक आद्यब्रह्मशब्दः किंतु ब्रह्मणि जीवाः सर्वेपीति श्रुते जीवाभि
धायक एव ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वे पि नात्र तत्परता तथा सति ब्रह्माप्येतीति श्रुतब्रह्मप्राप्तिविरोधादिति भेद
व्यपदेशाच्चेति सूत्रे जयदीपिकाभावात् नात्र ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मैव सतीति श्रुत्यनुश्रयादुक्तब्रह्मणो नुश्रयात् सदयो वैतत्
परंब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति तद्योयो देवानां प्रत्यनुष्यत स एव तदभवदिति श्रुत्यंतरानुश्रयोपात् एतीत्यस्य भवत्यर्थकत्व
स्तीकारस्य न्याय्यत्वात् किंचाप्तिरप्यत्र न मुख्या संभवदुक्तिका अन्यस्यान्येन परिच्छिन्नेन परिच्छिन्नस्य च सा मुख्या
दृष्टा अपरिच्छिन्नं च सर्वात्मकं ब्रह्मेति परिच्छिन्नवदनात्मवच्च तस्य प्राप्तिरुपपन्नैवेति दर्शनादर्शनापेक्षयैव तत्त्वा
स्य प्राप्तिगौणे एव वाच्येद्विपरंश्रुत्यंतरानुश्रयगुणार्थकत्वनं प्राप्त्यर्थकशब्दस्येति कृतपि योविदां कुर्वत्यनाग्रहेणोतिदि

दिष्टः॥ आनंदतीर्थायाम्बुपद्यानंदमयो ब्रह्मणो न्यस्तदानब्रह्मजिज्ञासा संभवति अवयविन एव जिज्ञासास्यत्वप्राप्तेरवयविजि-
 ज्ञासां विना अवयवमात्रजिज्ञासायोगात् ब्रह्मजिज्ञासा च श्रुत्युक्तान हा तुं शक्या अत आनंदमयस्य विष्णोरन्यत्वेन
 ब्रह्मजिज्ञासा संभवतीत्यनेन सूत्रेणानंदमयस्य विष्णुत्वमाह सूत्रकारः इति जिज्ञासासूत्रसंगतिः ॥ तस्माद्वा ए-
 तस्माद्भिज्ञानपयादन्योतरआत्मानंदमय इत्यादि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यंत वाक्ये आनंदमयो विषयः स किंचतुर्मुखा-
 दिः किं वा विष्णुरिति चिंता तदर्थमप्यत्र ब्रह्मेति चेदचेदित्यादावानंदमये श्रुतो ब्रह्मशब्दः किं जपन्यवृत्तिरुत मुख्यवृ-
 त्तिः तदर्थमप्यत्र प्रत्ययः किं ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वविरोधी उतनेति तदर्थमप्यत्र किं विकारार्थः किं प्राचुर्यार्थः इत्यादि
 श्रुतिद्विक्रियां दर्शितो विषयः आनंदमयोनविष्णुः किं तु चतुर्मुखादिः जीवांतः आनंदमयमपि कृत्यास्ति ब्रह्मेति चेद्दे-
 देत्यादिवाक्ये नूतयादिना चतुर्मुखादिनिष्ठ ब्रह्मशब्दश्चपणादिति पूर्वपक्षोऽसिद्धांतः ॥ आनंदमयो म्यासादिति ॥ वि-
 ष्णुरित्यानंदमयः असन्नेव संभवति अयमप्यत्र नेति चेदचेदस्ति प्रमेति चेद्देदेत्यानंदमये ब्रह्मशब्दस्यासात् ब्रह्मश-
 हस्य च तदेव ब्रह्मेत्यादि श्रुतिषु विष्णुनिष्ठतोक्तेरन्यथादीनामपि ब्रह्मशब्दादेव विष्णुत्ववितिविकारशब्दान्नेति
 चेन्न प्राचुर्यात्तनापमानंदमयो विष्णुः किं तु प्राचुर्यमकृत्यादय एव विकाराभिधापकमप्यत्र ब्रह्मशब्दमयोगाद्विकारार्थशब्द-
 वाच्यत्वमवृत्तिनिमित्तस्य विकारित्वस्य विकारितादात्म्यस्य च विष्णावभावादिति शंका माभूयतः प्रचुरानंदत्वादानंदम-
 यशब्देनानंदमयः कथ्यते न त्वानंदविकारित्वात् ॥ तादात्म्यार्थविकारार्थप्राचुर्यार्थमप्यत्र विधेति प्राचुर्येपिमप्यत्र

प्रयोगात् आनंदप्रचुरइति यथास्थिताभिधाने ब्रह्मण प्रचुरो ग्राम इत्यादाविधानानंदप्राप्तेः प्रचुरानंदइति विप-
 रीतसमासः कृतः प्रचुरानंदत्वेनानंदमयपदवाच्योपि षण्णुरेव ब्रह्मशाह्वान्यासादित्युक्तं तत्र हेतुंतरमाहायवा तदेव
 हेतुंतरेण प्रतिपादयति ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति ॥ आसमंतात् कारमानः प्रकाशमानः विष्णुर्पदि पूर्णानंदो न स्यात्त-
 दासौ लोको न प्रवर्तयेत् आनंदो द्वैकमंतरेण तत्त्ववृत्तौ कारणभावात् यदुक्तमन्नमयादीनां ब्रह्मशाह्वान्यासादेव विष्णुत्वं
 ब्रह्मत्वं वेति नैतद्युक्तं ब्रह्मशाह्वस्यापरब्रह्मण्युपपत्तेः ब्रह्मशाह्वस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वेपि विष्णोरानंदमया वयवत्वो-
 क्त्यादिना अमुख्यार्थत्वेऽप्यग्रहणोपपत्तेरिति शंकां परिहरति ॥ मां ब्रह्मणिकमेव च गीयते इति ॥ नेदमानंदमयादि
 क्रमपरंब्रह्मयतः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति मंत्रवर्णितं स एव तत्त्वोक्तं परमेव ब्रह्मान्नमयादिशाह्वपंचकेन गीयते सत्य-
 ज्ञानानंतशाह्वानामन्नमयादिशाह्वानां चार्थानुसंधाने सत्यकार्यत्वप्रतीतेः आनंदमयस्य विष्णुत्वे अनन्यथास्थित्य-
 लिंगमाह ॥ नेतरोनुपपत्तिरिति नानंदमयादिविष्णोरितरः ब्रह्मविदाप्नोति पराभित्या नंदमयादिज्ञानेन मोक्षप्रा-
 णात् न चान्यज्ञानान्मोक्षः उपपद्यते ॥ तमेवं विद्वानमृतइहमवतिनान्यः पंचाअपनायचिद्यते इति श्रुत्या विष्णुज्ञा-
 नादेव मोक्षोक्तेः हेतुंतरेणापि ब्रह्मादीनां आनंदमयत्वं निराकुरुते ॥ नेदव्यपदेशाच्चेति ॥ नेतरइत्यनुषज्यते ते ये श-
 तं प्रजापतेरा नंदाः स एको ब्रह्मण आनंदइति रुद्रात् शतगुणमानंदत्वोक्तेर्न तावदानंदमयो विरितिः यतो वाचो
 निवर्तते अप्राप्य मनसा सहेत्यानंदस्यापरिमितत्वोक्तेः अतएव न रुद्रः तस्य हिरण्यगर्भात् शतांशो नानंदत्वोक्तेः

॥ एवमन्येपि अदृश्येऽनात्म्येऽभिरुक्तेऽनित्यपनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सो भयं गतो भवतीति श्रुतौ प्रकृत्याद्ययोग्य-
 स्त्वातं च भवणान्न प्रकृत्या दीनामानंदमपत्वं अदृश्ये अनात्म्ये स्वामिरहिते जीवगुणविधुरे वा साकल्येन वचना गौचरे च
 पराश्रये तस्मिन् नानंदमपेयोऽभयतया प्रतिष्ठां ध्यानं विंदते अनंतरं स्रुता संकः अभयं भगवंतं गतो भवतीति तादृशश्रु-
 त्पर्यः स यश्चापं पुरुषे यश्चासावादित्ये इति आनंदमपत्स्यापकृष्टौ लक्ष्मीवेषु पुरुषादित्यपदोपलक्षितेषु स्थितिकथना-
 न्नानंदमयो ब्रह्मादिजीविसमूहः तत्त्वमस्यादिश्रुतयोपि नाभेदे प्रमाणानामानि सर्वाणीति श्रुत्या तत्त्वमस्यादिशब्दे
 विष्णोरेव वाच्यत्वोक्तेः ॥ अस्तु या ता सा म भेद परत्वं भगवतः सकल स्वामित्वेनाभेदव्यपदेशोपपत्तेरिति अस्त्यानंद-
 मयो विष्णुस्तथापि कथं तेन ब्रह्मादीनां भेदाऽभेदबोधकश्रुतिभिस्तदभेदावगमादिति शंका न प्रकाशः ॥ न न्यनुमान-
 मेवाभेदे प्रमाणं तथा हि विमतानि शरीराणि यज्जोगापतनानि शरीरत्वादिति शंकां परिहरति ॥ कामाच्च नानुमानापे-
 क्षेति ॥ किमहैतं श्रुत्याद्यनुकसानुमानेन साध्यते केवलं न वा ॥ नाहः अहं तं श्रुत्य भावस्योक्तत्वात् ॥ न हि तोयः पृथ-
 गनुमानस्य कामगतिस्त्वेनादृशय विषये असाध्यकत्वात् ॥ न न्यस्त्यानंदमयेन ब्रह्मणा हिरण्यगर्भादीनां भेदः परं सखं
 सारिक एव न पारमार्थिकः भेदवाक्यानां सांसारिक भेद परत्वेनोपपत्तेरिति शंकां परिहरति ॥ अस्मिन् न स्य न तद्यो-
 गं शास्तीति न केवलं भेदव्यपदेशादानंदमयेन जीवानां भेदः किंतु अस्य जीवस्यानंदमयेन सह मुक्तावपि सोऽनुते सर्वा-
 न्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिः संवंप्रमेव शास्ति न त्वैक्यं संवंप्रस्य भेदनिपतत्वात् इति रीत्या अधिकरणयो-

जनया सूत्राणि व्याचक्षते तत्रेदं चित्यते ॥ यदुक्तमवयविजिज्ञासां विना अवयवजिज्ञासानसंभवतीति तन्न सर्वसं-
मतं तथा श्रुतिवाक्यस्थानात्मानात् न हि पदजिज्ञासां विना कपालजिज्ञासानसंभवतीति त्वदुक्तिमात्रस्याश्रये यत्प्रा-
प्तं च प्रमदावयवस्याप्रमदत्वनिपमादानंदमयावयवजिज्ञासायां प्रमदजिज्ञासानसंघटतद्वत्पक्षे पदतिवाच्यं तर्हितप-
आदिभिरवयवैक्यत्वेन प्रमदादस्यान्यपरत्वसंभवेन प्रमदविद्यमोतिपरंतद्विजिज्ञासत्वेत्यादिश्रुतिप्रापितप्रमदविना-
राक्षेपकत्वायोगः ॥ नाप्यानंदमयोनविष्णुः किंतु चतुर्मुखादिजीवांतः प्रमदादस्य नूट्यादिना तन्निष्ठस्यासत्प्रमदेति-
वेदनेदित्यादिवाक्येष्वप्यवयवादिपूरुषसोपि युक्तः जिज्ञासासूत्रे तद्विजिज्ञासत्वं तत्प्रमदेति वाक्यस्थं प्रमदादस्य
पौनिकत्वेन जीवाच्चेदकलोकैः जन्मादिसूत्रेपितस्मिन्नेव वाक्ये प्रमदादस्य कारणत्वादिना जीवादी नूटिं पाधित्या
योगस्य प्रमदविषयवस्थापनाच्च पुनर्नूट्यावयवो न पूर्वपक्षानुत्थितः ॥ यच्चुचंद्रिकायां यद्यप्येवं तथापि आनंदमयवाक्ये
नूटौ वापकाभावः प्रत्युत यि कारुण्यदस्तत्त्वावयवत्वादिपूरुषसोपि युक्तं तदसत्प्रमदादिसूत्रे तद्विजिज्ञास-
त्वं तत्प्रमदेति वाक्ये प्रमदाद्वार्यः यदि जीवादिः स्यात् तदा तत्र पतोपेत्याद्युक्तजगत्कारणत्वात्तु पपत्तिरिति पक्षानू-
त्यार्यत्वागेषा पकं तथाप्यानंदमयमधिकृत्य प्रवृत्ते असत्प्रमदेति वाक्ये प्रमदाद्वार्यः यदि विष्णोरन्यः जीवादिः स्या-
त् तदा तस्यानंदमयं प्रकृत्य प्रवृत्तेन सोकामयते कोह्ये वा न्यात्कः प्राप्यात्पदेषां कारा आनंदो न स्यादित्यादिपा-
क्ये नोक्तजगत्कारणत्वजगत्प्राणनादिहेतुत्वाद्यनुपपत्तिरिति साधकतौल्यात्विकारोपक्रमपदशब्दस्य नमानु-

पपरतया अन्यथा सिद्धत्वात्संदिग्धत्वाच्च ॥ सो कामयतेति वाक्यं तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति वाक्यनिर्दिष्टमा-
 त्मानं परमृशतिसत्त्वात्मा ब्रह्मविदा प्रोति परमिति यज्ज्ञानान्मोक्षउक्तः यस्य च तस्माद्वा एतस्यादात्मन आकाशः समू-
 तइति वाक्येनाकाशादिक्रमेण हेतुत्वमुक्तं तत्तद्ब्रह्मेव तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य एष एव शारीर आत्मा य एष आनंद-
 मयइति योजनाया तस्यानंदमयपरत्वे क्लिष्टकल्याणपत्तेरित्येवं पूर्वपक्ष्याशयइति तु न युक्तं ॥ तस्यैष एव शारीर आ-
 त्मेत्ययं मंत्रः प्रथममन्नमयपर्यायेनास्नातः प्राणमयपर्यायमारभ्य समास्नायते तत्र यः पूर्वस्यान्नमयस्य शारीर आ-
 त्मा एष एव तस्य प्राणमयस्यात्मेति वक्तुं न शक्यते अन्नमयस्य प्राणमयादन्यत्वेनात्मनोऽनास्नानात् तस्माद्वा अन्नरस-
 मयादन्योऽंतर आत्मा प्राणमयइति प्राणमयस्यैव तं प्रत्यात्मत्वेनास्नानादतस्तस्य पूर्वस्यान्नमयस्य एष एव शारीर आ-
 त्मा य एष प्राणमयइत्येवार्थो वर्णनीयः ततश्च तदैक रूप्या योत्तरेष्वपि पर्यायेषु तथैवार्थः स्वीकर्तव्यः इति आनंदम-
 यपर्यायास्नातः तस्यैष एवेति मंत्रः दर्शितुं योजनाया आनंदमयपरत्वेति तदुत्तरमास्नाते सो कामयतेति वाक्ये त-
 स्यैव परामशाचिश्यकत्वात् ॥ एष सो कामयतेति जगत्कारणवस्तुनि नूपाणानंतरं प्रवृत्तरसो वै सः रसं ह्येषा पंचधा-
 नंदमयति को ह्येषान्यात्कः प्राण्वात्पदेष आकाश आनंदो न स्यादिति वाक्यं तदेकार्थमिति जगत्कारणत्ववत् जगत्प्र-
 णनादिहेतुत्वस्यानंदमय एव पर्यायस्नानात् ॥ यदि चानंदमयपर्यायास्नातस्तस्यैष एव शारीर आत्मेति मंत्रः अहोति-
 मत्तरीत्या ब्रह्मविदा प्रोति परमित्युपक्रांतसंघतिरमेवानंदमयादन्यमात्मानं परमृशति उक्तक्लिष्टयोजनाया आ-

(C) Karnāṭaka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

नंदमयः ग्रहणापेक्षया यथाशु तार्थग्रहणस्यैव युक्तत्वात् ॥ नच प्राणमयपदार्थे तस्यैव एवेति मंत्रस्य यथाशु तार्थ
ग्रहणं न संभवति प्राणमवादस्य स्यान्न रसमयस्यात्मनो नुक्तेरिति वाच्यं ॥ यस्यादन्नरसमयउत्पन्नः स एव ब्रू
कारणभूतः प्राणमयस्यात्मा भविष्यतीति तस्यैव एव शारीरआत्मा यः पूर्वस्येत्यनुशादयत्नादेवावगंतुं शक्यत्वा
त्सचमूलकारणतया तस्याद्वा एतस्यादात्मन आकाशः संभूत इति निर्दिष्ट एव ततश्च यः पूर्वस्येति षष्ठीजन्यजन
नकभावे तथा च तस्य प्राणमयस्यैव एवात्मेत्यत्रापि षष्ठीजन्यजननकभावेशारीरपदं च तस्य जीवस्वरूपा मेरसू
चकं अयं जन्यजननकभावः उपादानोपादेयरूपेणापि भवतीति स वा एष पुरुषोन्नरसमय इति अन्योत्तरआत्मा प्रा
णमय इति आत्मपदसामानाधिकरण्यं चोपपद्यत इति सोकामयतेति वाक्यमपि तादृशात्मानमेव परामृशतीति
पूर्वपक्ष्याशय इत्युच्यते ॥ तदा वन्यते असन्नेव संभवति असत् ब्रह्मेति वेदचेदिति ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य पुच्छब्रह्म
विषयतया आनंदमयं (प) ॥ स्वप्नब्रह्मकण्डोपाशान्तिवर्णनं वाजिप्रे निष्ठोत्सवध्यानां विषयब्रह्मस्वप्नाध्यानायोगात् ॥
इत्थं हितव्यं तं असन्नेवेति मंत्रो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यनिर्दिष्ट ब्रह्मपरः नत्वा नंदमयपरः तदप्रत्यभिधानात्
पूर्ववाक्यस्मारस्येन ब्रह्मभिन्नतया अवगते तस्मिन् ब्रह्मपदलक्षणाप्रसंगात्प्रियादिविशिष्टस्य तस्य स्वरूपमि
ति प्रतीयमानस्यासत्त्वशंकानास्यदत्त्वेन तच्छं कानिगारणार्थं प्रवृत्तस्य मंत्रस्य तद्विषयत्वे आनंदक्यप्रसंगात् ॥
अपि चैतस्य मंत्रस्य पुच्छपदानंदमयविषयत्वे स एव चैतन्यं चे प्राधान्येन वेद्य इत्यसन्नेव संभवतीति वेदनकर्तृत्वेन

समाप्ता तस्य तस्य परामर्शोऽप्यसंगतः स्यात्वेदितृत्ववेद्यत्वयोर्विरोधादिति ॥ एवमानंदमये ब्रह्म शब्दाभ्यासात्स न
 दमयो विष्णुरेवेति सिद्धांतोऽप्युक्तः आनंदमये ब्रह्म शब्दाभ्यासात्सिद्धेस्तस्य पुच्छब्रह्मविषयत्वात् न हि तदनभिधा
 यकेन शब्देन तदभ्यासोक्तिः ॥ नानंदमयप्रकरणे श्रुतं ब्रह्म पदं तस्यैव वाचकमिति गान्यं ॥ किमानंदमयस्य प्रकरणे
 त्वमभ्यासात्किं गान्यतः ॥ नाद्यः आनंदमयस्य प्रकरणित्वे अभ्यासस्यानंदमयविषयत्वात् ब्रह्म शब्देनानंदमयोप
 स्थितिः अभ्यासस्यानंदमयविषयत्वे आनंदमयस्य प्रकरणित्वमित्यन्योन्याश्रयापातात् ॥ न हितीयः अभ्यासादि
 तिसौत्रहेतुर्नैव्यर्थापत्तेः ॥ अथ समानप्रकरणे भृगुवत्यामधीहि भगवो ब्रह्मेत्युपक्रम्य सैषा भार्गवी चारुणी विद्याप
 रमेव्योमन् प्रतिष्ठितेति आनंद एव परिसमाप्तिदर्शनात् तत्रानंदमयत्वस्य एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यनेना
 वगमादिहाभ्यासानंदमयो ब्रह्मेवेति असन्नेव स भवति असत् ब्रह्मेति वेदचेदस्ति ब्रह्मेति चेद्देत्यादि ब्रह्म शब्दाभ्या
 सः आनंदमयविषय एवेति निश्चयात्प्रोक्तान्योन्याश्रयः ॥ तथा चोक्तं चंद्रिकायामन्नमयादीनां कोशत्वनिराकरणेन
 ब्रह्मत्वनिरूपणमस्तावै भृगुवै चारुणिरित्युत्तरानुवाक्ये उक्ता नामन्नादीनां तावत् ब्रह्मत्ववक्तव्य भार्गवी चारुणी वि
 द्यापरमेव्योमन् प्रतिष्ठितेति श्रुत्या स्वयमेव परब्रह्मत्वोक्तेः अधीहि भगवो ब्रह्मेति ब्रह्म प्रश्नोत्तरत्वात् स तपस्तप्त्वा
 अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रवणानंतरभाविनिदध्यासनाख्यतपसापरोक्षीकृतत्वलिङ्गात् अन्नं ब्रह्मेत्यादि ब्रह्म
 शब्दात् अन्नात्स्वैव खल्विमानि भूतानि जायंत इत्यादि ब्रह्म लक्षणाच्च तत्समाख्यया चात्रापि अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वं

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

नच तत्र मयरोऽश्रवणाद्भिन्नविषयत्वं तत्राप्येतन्मन्मयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादौ एतन्मानंदमयमात्मानमुपसंक्र-
म्येत्युपसंहारे च तच्छ्रवणात्तत्राप्यन्नाहै प्रजाः प्रजायंत इत्यादौ तदश्रवणात्तत्राप्यन्नमयादीनामब्रह्मत्वे एतन्म-
न्मयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यात्मशब्दस्य मुक्तप्राप्यत्वस्य चायोगादितीति चेन्न ॥ आनंदमयपर्यायोत्तरं पुच्छब्र-
ह्मणः तस्यैष एव शाश्वत आत्मा यः पूर्वस्येत्यनेनानंदमयांतरात्मत्वेनास्मानोत्तरं ॥ सो कामयतर सो वै सः को ह्येवा-
न्यात्कः प्राण्याद्यदेश आकाश आनंदो न स्यात् ॥ यदाह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने अभयं प्र-
तिष्ठां विंदते अथ सो भयं गतो भवति ॥ श्रीवास्माद्वातः पचते श्रीषोदेति सूर्य इत्यादिकार्यरसलाभप्राणनामयप्रति-
ष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्येवं तदाकाशादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादनेन ब्रह्मविषये अस्ति नास्तीति प्रश्नमपा-
कृत्य ह्यवस्थापनु प्रश्नो विदुर्दविदुषो ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयो तत्र मध्यमो नु प्रश्नो विद्वान्समश्नुत इत्यंत्यप्रश्नापकर-
णेनैवापाकृतो भविष्यतीति तत्र न पाकृत्या तत्र प्रश्नापकरणायान्तात्सर्प एव विदुर्ब्रह्मास्मात्प्रत्येतन्मन्मयमा-
त्मानमुपसंक्रामतीत्यादि एतन्मानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तत्रायमर्थः सयः कश्चित् एवंपथोक्तं ब्रह्मोत्सृष्टो-
त्प्रिर्गर्भमहैतं सत्यं ज्ञानमनंतमहमस्मीत्येवं वित् एवंप्रशब्दस्य प्रकृतपरा मशार्थित्यात्सकः यः अस्मात्लोकात् प्रेत्यान्न-
मयादिमानंदमयांतरमात्मानमुपसंक्रामत्यथा दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विंदत इति तथाचो-
पसंक्रमितत्यान्नमयादिप्रवाहपतिनस्यानंदमयस्योपसंक्रमणकर्मत्वावगमात्प्रियमोदादिविशिष्टस्य तस्य

सुख्यहमिति प्रत्यक्षविषयस्य सत्त्वा सत्त्वाशंका नास्ति दत्तेन तत्परिहाराया सत्त्वमेत्यादिपाक्यवैध्वर्थात्तमिषा-
 दिविशिष्टस्य च तस्या दृश्यत्वादिधर्मकेत्या संभवाद्यनोपायो निवर्तत इति श्रुतिप्रतिपादितवाङ्मनसा गोचरत्वासं-
 भवात्पूर्वोक्तरीत्या आनंदमप्यपदार्थे दुःखलेशप्रतीत्या ब्रह्मराह्मुख्या र्थत्वाभावाच्चा नंदमपस्या ब्रह्मत्वसिद्धौ
 गुवत्या मास्नातस्य सैवाभार्गवीयारुणीविद्यापरमैव्योमन्प्रतिष्ठितेत्येतदनंतरमास्नातस्य य एवं वेदेत्यस्य ए-
 तमानंदमप्यमात्मानमुपसंक्रम्येत्यनेन संबन्धात् अदृश्येनात्म्येत्यादेरभयमित्यंतस्यानंदवह्नीस्थस्यापितत्सन्नि-
 धौ पोजनया य एवं वेद सकः यः एतमन्नमयादिमानंदमयांतमात्मानमुपसंक्रम्या दृश्यत्वादिधर्मके अयं प्रतिष्ठि-
 तिप्रतिष्ठां च भवत इत्यस्यैव पाच्यत्वात् भृगुवत्या आनंद एव समाप्तिर्नानंदमये इत्यादेरतिस्पष्टत्वात् ॥ अतएवमा-
 तिपदिक्मात्रमेवाभ्यस्यते रसो वै सः यदेष आकाश आनंदो न स्यात् सैवानंदस्य मीमांसा भवति आनंदो ब्रह्मेति व्य-
 जानादिति उपसंक्रामति उपसंक्रम्येत्या नंदमयादायुपसंक्रमणकर्मत्वस्यैव प्रतीतेर्न तस्य मुक्तमाप्यत्वं आत्मश-
 ङ्खस्तु अमुख्यान्नमयाद्यनात्मप्रवाहपतितत्वात् तत्र गोण एव विषयविषयते च दमुपरिधात् ॥ यत्तु चंद्रिकायां नोप-
 संक्रम्येत्यत्रोपशब्दोति क्रमार्थः अव्ययानामनेकार्थत्वस्यापि प्रयोगानुसारित्वात् अन्यथा अंतः शब्दो बहिरर्थः स्यात्
 अस्यात् लोकात्प्रेत्येत्यनेनैव चरापिराख्यान्नमप्यपरित्यागस्योक्तत्वेनान्नमप्यमुपसंक्रामतीत्यनेनापितदुक्तौ
 पुनरुक्तिर्यस्यादिति ॥ तत्तु च्छमेव ॥ न ह्यत्र जलूकावत्नीडेपक्षिप्रवेशपद्ममुख्यं संक्रमणं विवक्षितं अन्नमयेवा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ait Gargeshwari

धातुन ह्यन्नमयमुपसंक्रामतो बाह्यादस्मात्लोकात् जलूकाय दन्यथायासंक्रमणं दृश्यते स्वीकृतं वा त्वयापि किंतु ज्ञानमात्रं
प्रयोगानुसार्य कल्पनाया अपिता त्वया धीनत्वात् प्रकृते च यो वेदनिहितं गुहायामिति सर्वान्तरब्रह्म प्रतिपिपादयिष्ये
अन्नमयाद्यानंदमयां तूकोशानि नूपणेन ब्रह्मात्मता ज्ञानेनान्नमयाद्यानंदमयां तेषु अनात्म स्वात्मतु पाश्चांतिगृहीते
षु अनात्मत्वग्रह नूपणापेक्षोपसंक्रमणपदार्थः ॥ एवं सति न पुनरुक्तिरपि अस्मात्लोकात् प्रेत्ये त्वब्रह्मीपुत्रादिदृष्टा
दृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकः स्वोपकारकत्वात् स्वीयत्वेनात्मतपा गृहीतः तदुक्तमथा सभाष्ये स्त्रीपुत्रादिषु सकृत्
षु विकल्पेषु वा अहमेव सकलः विकलो येति बाह्यधर्मान्नात्मन्यध्यस्यतीति तस्मात्लोकात् प्रेत्यममैते एतेनाहमिति
विषेकेनान्नविकारे अन्नमये देहे आत्मबुद्धिं कृत्वा ततः यथा व्याख्यातमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति अनात्मत्वेन
पश्यति ततः प्राणमयं ततः मनोमयं ततो विज्ञानमयं ततः आनंदमयमुपसंक्रामति अथाहरपत्वादिरधर्मे सत्यज्ञा-
नानंदादि नूपे आत्मनि यमि यं धर्मिष्ठं किं दृष्टिवाङ्मूढादिप्राप्तिवोपायमिच्छंति येषां विचारोपशान्तिरुपपन्नं अन्नं ब्रह्मेति ब्र-
ह्मशब्दादन्नात्मेव खल्विमानि भूतानि जायंत इति ब्रह्मलक्षणाच्च तत्समाख्ययात्रापि अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वमिति तद-
प्यसत् ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ब्रह्मप्रश्नानंतरं तस्मा एतत्प्रोवाच अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति तद् हो वा
चयतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यग्निसंविशंति तद्भिज्जिज्ञासस्व तत् ब्रह्मेति स तपो त-
प्यत स तपस्तस्या अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्याद्यान्नापतेत चायमर्थः भृगोः प्रश्नानंतरं पितावरुणः ब्रह्मप्रतिपत्तौ अ-

न्नादीनां हारत्वमन्नं प्राणमित्यादिनाभिधाययतो वेत्यादिना ब्रह्मलक्षणं चाभिधायैवं लक्षणं ब्रह्मन्नादिद्वारेण प्रति-
 पद्यस्वेत्युक्तवान् अन्नादीनां ब्रह्म प्रतिपत्तौ हारत्वं प्राणस्य प्राणमुत्तमं सुषुप्तं च श्रोत्रं च स्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो येम-
 नो विदुस्ते निचक्षुर्ब्रह्मपुण्यमिति श्रुत्यंतरप्रसिद्धमेवेहोक्तं समृगुः ब्रह्मोपलब्धौ हाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा इ-
 दमित्यमिति स्वतः रूपेण ब्रह्मनिर्दिशन्पिता ब्रह्म प्रतिपत्तौ नूनं साधनांतरमपेक्षत इति अनिर्दिष्टमपि तपसः ब्रह्म-
 प्रतिपत्तौ साधनत्वमवगत्य भृगुः कुत्रेदं पित्रोदितं लक्षणं वर्तते केदं परिपूर्णं भवतीत्येकाग्रेण चेतसा पर्यालोचना-
 त्मकं तपः कृत्वा अन्नात्थे वर्यात्विमानि भूतानि जायंते अन्नेन जातानि जीवंति अन्नं प्रयं त्यभि संविशंति तस्माद्यु-
 क्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमिति प्रथमतः अन्नं ब्रह्मेति अजानात्ज्ञातवान् अन्नं ब्रह्मेति विज्ञायापि अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात्-
 श्रुत्युक्तं लक्षणं तत्र परिपूर्णं न भवतीति पुनरपि संशयमापन्नो भृगुः पितरमुपसृत्याधीहि ब्रह्मेत्युक्तवान् ततः या-
 वत् ब्रह्मणो लक्षणं परिपूर्णं न भवति यावच्च तेजिज्ञासानि वर्तते तावत् तप एष ते ब्रह्म प्रतिपत्तौ साधनं न त्वन्यतर-
 ति प्रतिपद्यितं तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वति पिता तस्मै उक्तवान् ततः तपसा विश्रुत्वा त्मा प्राणादि अपि साकल्येन ब्रह्मल-
 क्षणमपश्यन् शनैः शनैरांतरमानंदं ब्रह्मेति प्रतिपन्नवानित्यर्थः प्रकरणस्य प्रतीयते तत्र कथमन्नं ब्रह्मेति ब्रह्मवाह्यद-
 न्नादौ अन्नात्थेवेति ब्रह्मलक्षणाच्चान्नस्य ब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यं तथा सति पुनरुपसत्यनुपपत्तेः यत्तु चंद्रिकायामन्नादीनां ब्रह्मत्वे-
 पित हि ज्ञापयन् नरेव वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति पुनरुपसति स्तुष्टु कं नू पं नि हि ध्या सने न साक्षा-

॥२३३॥

कृत्य रूपान्तरस्य गुणान्तरविशिष्टतया निदिध्यासनार्थं महज्ज्ञा मा दातुं तत्रानुजानी हीति वक्तव्ये यद्भीहीत्याह तद्दिन-
 यातिशयादित्युक्तं तदसत् ॥ आधीहीत्यस्यानुजानी हीत्यर्थकत्वे मुख्यार्थत्यागापत्तेरस्मदुक्तरीत्या निषाहे लक्षणा-
 योषी जाभाषात् ॥ किंच एष हि पुनरुपसत्तौ तत्तद्ब्रह्म रूपसाक्षात्कारे भृगोरुक्तार्थता बुद्धिरेव हेतुर्नान्यत् ॥ तथा-
 चान्नाद्येकदिध्यादिमहद्वैतसाक्षात्कारेपि अरुतार्थता बुद्ध्या ततोपि गुणान्तरविशिष्टतया निदिध्यासनाया अनुजामा-
 दातुं पुनरुपसन्नस्य तस्यानंदमपांतं पंच ब्रह्म रूपसाक्षात्कारानंतरमपि ब्रह्मण अनंत रूपतया नंत गुणविशिष्ट

॥ २३३ ॥

कृत्य नूपांतरस्य गुणांतरविशिष्टतयानिदिध्यासनार्थमनुज्ञा मादातुं तत्रानुजानीहीति वक्तव्ये पदधीहीत्याह तद्दिन
यातिशयादित्युक्तं तदस्ति ॥ ^(६) Karnataka Samskrita University Digitised by eGangotri
यां बीजाभावात् ॥ किंच एष हि पुनरूपसन्नौ तत्तद्ब्रह्म रूपसाक्षात्कारे भृगोरुक्तार्थता बुद्धिरेव हेतुर्नान्यत् ॥ तथा
चान्नाद्ये कहिच्यादि ब्रह्म रूपसाक्षात्कारेऽपि अरुक्तार्थता बुद्ध्या ततोऽपि गुणांतरविशिष्टतयानिदिध्यासना या नु ज्ञामा
दातुं पुनरूपसन्नस्य तस्यानंदमयांत पंचब्रह्म रूपसाक्षात्कारानंतरमपि ब्रह्माण अनंत रूपतयानंत गुणविशिष्ट
तया चारुक्तार्थता बुद्ध्या ततोऽपि गुणांतरविशिष्टतयानिदिध्यासना या नु ज्ञामा दातुं पुनरनुपपत्तौ बीजाभावात् ना
पि ब्रह्माण अनंत रूपत्वेऽपि अन्नमयादि पंचरूपसाक्षात्कार एव उक्तार्थतेति भृगोर्निश्चये किंचिद्भ्रमस्तु ॥ अथ
ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमे ब्रह्मज्ञानस्य फलवत्वं प्रतिज्ञाय किंतद्ब्रह्म किंचातद्देदनमित्याकांक्षायां सत्यं जा-
नमनंतं ब्रह्मेति तल्लक्षणमुक्तं ॥ तत्रानंतपद बोधितं सर्ववस्त्वनुस्यूततया सर्वांतरत्वमेव यो वेद निहितं गुहाया
मित्यनेन वेदनस्वरूपकथनपरेण तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना चोपपादितं तस्य च सर्वांतरत्वस्यानंदमय एव
पर्यवसानस्य कृतत्वात् तस्यैवौक्तलक्षणावच्छया परप्राप्तिफलकवेदनविषयत्वजगत्कारणत्वादित्यादिना ब्रह्मत्वावग-
मान्निरुक्ताभ्यास आनंदमयविषय इति निश्चीयतइति चेन्न ॥ आनंदमयस्योपक्रांत सर्वांतरत्व पर्यवसानस्यासि-
त्वेः ॥ अन्नमयादिभ्य इत्येतान्योतर आत्मेत्यनाम्नानात्तत्स्थिति रिति चेन्न ॥ आनंदमयपर्यायोंतरंतस्यैष एव शा

रीरआत्मापः पूर्वस्येत्यानंदमयादन्यस्यातरात्वनआम्नानेनतत्रैवसर्वांतरत्वपर्यवसानेनपुच्छब्रह्मरूपतद्विषयए
वाभ्यासइतिचकुपुक्तत्वात्अभ्यासस्यपुच्छब्रह्मविषयत्वेपिसोकामयतइतिपुष्टिगनिर्देशोपपत्तिः प्राक्समर्थ
तैव ॥ वस्तुतस्तुसर्वांतरत्वंनात्रोपक्रांतयोवेदनिहितंगुहायामितिगुहानिहितत्वमात्रोक्तेस्तस्यचवस्थानंदम
यएत्रपर्यवसानंतस्यजीवत्वएवतिंगंहिप्रकारेणहिब्रह्मणोगुहानिहितत्वंब्रह्मणः पारमेश्वररूपेणजैवरूपेणचत
त्रचयोवेदनिहितंगुहायामित्यत्रगुहायांस्थितमित्यनभिधायनिहितमित्युक्त्यापारतंन्यायगमात् ॥ परमे-
ज्योमन्प्रतिष्ठितमितितस्यपरमेश्वराश्रितत्वोक्तेश्च ॥ अत्रहिपरमेज्योमशब्दः परमेश्वरपरः भृगुवत्यांसप्रं
चंब्रह्मस्वरूपंनिनूप्यसैषाभार्गवीचारुणीविद्यापरमेज्योमन्प्रतिष्ठितेतिब्रह्मपरपरमज्योमशब्दसमानार्थ
कत्वानुरोधात् ॥ अतएवोपसंहारेपिब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेति तस्यब्रह्माश्रितत्वंप्रतीयमानंनपथाकथंचिन्ने-
यमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यस्वन्याय्यत्वात् ॥ नचैवंसतिब्रह्मविदाप्रोतिपरमिति संक्षिप्यकथितस्यार्थस्य
(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari
योवेदनिहितंगुहायामित्यादिसोऽनुतेसर्वान्कामानित्यनेनविधृतत्वेनगुहानिहितस्यजीवत्वेतद्देदनस्य
सर्वकामायासिफलकत्वासंभवइतिशङ्क्यं ॥ गुहायांनिहितंसत्वंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिष्येदेति योजनयास
र्वकामायासेब्रह्मज्ञानफलकत्वस्यैवप्रतीतेः ॥ नचजीवस्यब्रह्मज्ञानस्यब्रह्मणासहसर्वकामायासिः फलं
तवमतेनसंभदतीतिवाच्यं ॥ यतःसोऽनुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेत्यत्रनसदार्थेत्तृतीयासहस्यस्यहि

न ब्रह्मणे त्वनैत्रान्ययः पौदिकसंप्रदायागतसहेत्यत्र विरामस्य तत्र गमकत्वात् किंतु सहेति यौगपद्येका मानित्यत्रा
न्येति ब्रह्मणे तीत्यं भावे तृतीया तादात्म्येन ब्रह्मास्तु चानस्य लक्षणं ॥ तथाच ब्रह्मात्मना सर्वान् कामान् श्रुते एतस्यैवा
नंदस्याभ्यानिभूतानि मात्रा मुषजीयंतीति श्रुतेः विषभूतानं दानुभवेन सर्वकामायासेः सुकरत्वात् न निर्विशेषप्रकर
णाननुगुण्यं च पूर्वपर्यायेषु अन्नाद्वैप्रजाः प्रजायंते प्राणं देवा अनु प्राणंति विज्ञानं यजंतनु ते इति श्लो अनामयवि
विषयत्वदर्शनात् प्रायपाठान्नंदमयपर्यायेपि असन्नेव सम्भवति असद्ब्रह्मेति चेदित्यादिनिगमनश्लोकस्य
नंदमयविषयत्वेन ब्रह्मब्रह्मज्ञाभ्यास आनंदमयविषय इति वाच्यं ॥ मनोमयपर्याये यतो वाच इति श्लोकस्य
ब्रह्मविषयत्वेन तादृशानियमासित्येः प्रायपाठभंगात् ॥ यदि च तत्रापि ब्रह्मविषयकमास्याश्रयतया मनः प्रतिपा
दितमेव प्राप्ते ज्ञानरूपत्वात् तस्य च मनोवृत्तिरूपत्वादिति श्लोकस्य कथंचिन्मनोविषयत्वमित्युच्यते तदा प्रकृते
पि असन्नेव सम्भवतीत्यत्र (६) स्वामेवावक्ष्ये ईदृशकामांदमयांस्वप्नं विप्रपिण्डं जगत्संस्तुत्याश्रयतया प्र
तिपादनमस्तीति श्लोकस्यानंदमयविषयत्वं वक्तुं सुवचं परंतन्नानंदमयस्य ब्रह्मत्वसाधकं तेनानंदमये ब्रह्मज्ञा
द्वाभ्यासासित्येः असन्नेव सम्भवतीति श्लोकश्च सर्वनास्तीति सन्निहितत्वेन परामृष्टस्य प्रियादिविशिष्टस्य सत्त्वास
त्वं शंका नास्पदत्वात् तन्निवारणाय प्रवृत्तमंत्रस्य तद्विषयत्वे आनर्थक्यापातस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च ॥ एतेन तत्त्वे तु व्य
पदेशा मां ब्रह्मणि कगानव्यपदेशादयो व्यानंदमये सुतरामसिद्धा इति व्याख्यातप्रायमेव सोकामयतेति पुल्लिङ्गेन स

र्वनाम्नातिसन्निहितस्यानंदमयांतरात्मनस्तस्यैव एवशारीरआत्येति निर्दिष्टस्यैव परामर्शानां नंदमयस्येत्यप्युक्तमे
वेति न तद्वत्तादवितत्येनुव्यपदेशोपपत्तिः ॥ यदप्यन्नमयादीनामपि ब्रह्मशब्दादेव ब्रह्मत्वमिति जयतीर्थोक्तं श्रुताप
न्नमयस्यादित्वेपि सूत्रे आनंदमयस्येतरोपलक्षकतपोपादानं युक्तमिति चंद्रिकोक्तं तदप्यसत्प्रभ्यासादित्यसंगतेः
॥ यद्यपि विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति विज्ञाने ब्रह्मशब्दाभ्यासोस्ति तथापि येन ब्रह्मोपा
सते प्राणं ब्रह्मोपासते इति सकृदेव ब्रह्मशब्दश्रवणादन्नमयादौ ब्रह्मशब्दाभ्यासाभावात् ॥ यदित्थं ब्रह्मशब्दाभ्यासा
दिति भाष्ये ब्रह्मार्थकशब्दाभ्यास एव विवक्षितः ॥ तथा च एतन्मन्त्रमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादौ ब्रह्मशब्द-
समानार्थकात्मशब्दाभ्यासत्वात् ॥ येन ब्रह्मेत्यादि नूपादभ्यासात्तैत्तिरीयकृत्यनुव्याख्यानामुसारेणैक
विंशत्या सकृदुक्तिलक्षणा मुख्याभ्यासाभावेऽप्यसकृदुक्तिरस्ति ॥ तथा च अन्नमयादिविषयत्वेन ब्रह्मशब्दस्या
सकृत् श्रुतत्वाभिप्रायोऽभ्यासशब्द इति सुधोक्तरीत्या वा नानुपपत्तिरिति विभाव्यते न ह्यभिप्रायेण मयस्योपस्थिता-
न्नमयनिर्देशत्यागे बीजाभावः ॥ यत्तु अन्नमयादीनां तर्हि ब्रह्मतां नासूत्रयदित्याक्षिप्य सूत्रस्यात्यासरत्वादि
मत्वेऽप्यानंदमयस्य संगतत्वेन ग्रहणमिति जयतीर्थोक्तं समाधानयच्चात्र श्रुतावन्नमयस्यादित्वेपि सूत्रे आनंदम
यस्येतरोपलक्षकत्वेनोपादानं युक्तं तत्र जिज्ञासासूत्राक्षेपकस्यावयवत्वादि पूर्वपक्षहेतोः सत्वादिति चंद्रिकोक्तं चा
सत् ॥ जिज्ञासासूत्रासंगतेः प्रागेव निरस्तत्वात् अन्नमयेऽपि अद्यत्वं श्रुतिविकारार्थतोपपादकस्यान्नातुपुरु

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwar

षस्तस्मात्सर्वैर्ब्रह्ममुच्यते इत्यादेः पूर्वपक्षोपपादकस्य सत्त्वाच्च ॥ एवमन्नमयादित्वात् पूर्वपूर्वस्यादुत्तरात्तरस्याभा-
वामपादेरन्तत्त्वोपदेशेन न पंचानां ब्रह्मता ब्रह्मशब्दाभावे च योनामयस्योपासत इत्यादि विषयब्रह्मतामयकेचित्त
ब्रह्मत्वोपासनमात्रं ॥ यत्तु नाविद्यमानं भुवते वेदाभ्यासु न वैदिका न यतरमस्य होमसदुपासतया जगद्वत्
इति स्मृत्या अचेतनसत्त्वायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविषयपास्यामिति संकल्पणपूर्वपक्षोपासनापाति
वेधान्नाम ब्रह्मेति रास्ये ब्रह्मशब्दः नामाभिमानिनीजोपातस्या ब्रह्मद्वयस्यैव इति स्मृत्या ननु वेदव्यापिकरस्यो

1123411

[illegible]

न्यपानेयत्वात् अन्नाहै प्रजाः प्रजायंत इति प्रजाशब्देन संकोचाद्वगवैश्वनसर्वकारणत्वं तस्य उक्तस्मृतिसूत्रयोर-
 त्वंतासदुपास्तिनिषेधपरत्वसंभवेन नामादौ ब्रह्मत्वेनोपासनवद्येन ब्रह्मोपासत इत्यादावन्नादौ ब्रह्मत्वेनोपासन-
 विधिपरत्वेन ब्रह्मशब्दोपपत्तेस्तस्यान्नादौ ब्रह्मत्वासाधकत्वाच्च ॥ ननु उक्तस्मृत्यादिनिषेधोपासनाया अत्यंतासत्वं
 प्रातीतिकत्वमस्तीकत्वं वा ॥ नाद्यः बाधेन त्वादेरुपास्यत्वात् ॥ न चोपास्यत्वेन विहितं यत् तदन्यप्रातीतिकत्वं तदिति
 याच्यं ॥ तदुपासनास्यसक्तत्वेन तन्निषेधायोगात् ॥ अतएव ज्ञातः अस्तीकस्योपास्यत्वेनाविहितत्वाच्चदुपास-
 नस्यासक्तत्वेन तन्निषेधायोगात् ॥ अपोपास्यत्वेनाविहितस्यापि देहादेः षगमासोपास्यत्वेन निषेधाहत्वमिति
 प्रथमप्रश्नः साधुरेवेति चेत्तर्हि स्मृतेः प्रतिषेधपरत्वेन सावकाशत्वेऽपि सूत्रानर्थक्यं न्यायाप्रतिपादनात् ॥ न हि सूत्रं विधि-
 प्रतिषेधरूपं किंतु न्यायविशेषप्रतिपादनद्वारा प्रतिषेधतात्पर्यनिर्णायकमिति चेदत्र वदंति ॥ अत्यंतासत्वं हि प्र-
 रुतेऽपास्यत्वेनाविधेयत्वायोग्यस्य रूपं विवक्षितं तत्त्वं च देहाऽपास्यत्वेन विध्यभावात् तच्चावेन्यायविरोधाद्वा त-
 याच्च देहादेरुपास्यत्वेनाविधेयत्वापि उपास्यत्वेन षगमासत्वात् स्मृत्योपास्यत्वेन निषेधता सूत्रेण तु यत्र व्यावहा-
 रिकं प्रातीतिकं च विहितोपास्यत्वेन असक्तं तत्र व्यावहारिकमेवोपास्यं शास्त्रार्थेन तु प्रातीतिकं व्यावहारिकस्य सं-
 भवे प्रातीतिकस्य नादेयत्वात् ॥ यथोद्गीतोपासनायामनंतत्वादिकं प्रातीतिकमाकाशादौ नोपास्यं किंतु ब्रह्मणि
 सत्त्वं यथा चासत्यकामत्वादिकं ब्रह्मणिल्यावहारिकमुपास्यं न प्रातीतिकं देवताधिकरणन्यायेनोपासनाप्रत्य-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

स्वव्यापहारिकप्रामाण्यात् ॥ एवं यत्र चेत्तनमचेनं चोपास्यं विधिना प्रसक्तं तत्र चेत्तनमेवोपास्यं शास्त्रार्थः प्रत्यातिश्र
यत्तामात् यत्र चोपास्यत्वेन पंचपुरुषं प्रतिपदयोग्यं यथा तामसं प्रतिपरमसात्त्विकी विष्णुमूर्तिः सात्त्विकं प्रतिवातामसी
मैरवविज्ञोषादिमूर्तिः तत्तेन चोपास्यं अथवा संभवात् इति बोध्यत इति न सूत्रवैयर्थ्यं ॥ यच्च पेनुमुपासीत योषितमग्निं
ध्यायीतेति प्रातीतिके पात्रपेनुतादात्त्ये उपास्यत्वदर्शनादुक्तं स्यूत्यादेर्मिथ्याभूते उपास्यत्वनिवेधपरत्वात् संभवाद्भुक्ती
त्याभ्रत्यंतासदुपास्तिनिषेधपरत्वं त्वयाप्यवरयं वाच्यं पचुरात्रिं पेनुमिवायतीति श्रुत्यंतरे रात्रौ पेनुसादृश्योक्तेः रतो-
जुह्वतीति श्रुत्यंतरे रेतो नूपाहुत्याभारत्वस्याग्ना बुक्तेः पेनुराद्वाग्निशब्दौ गोणौ असौ वात्र लोको गोतमाग्निरित्यादिपंचा
ग्नियिद्यायां दोग्यपात्रे स्वर्लोकादयः प्रतीयमानानपंचाग्नयः किंतु नारायणादयः पंचक्रमात् पंचाग्नयः स्यूताः अ
दनादंगने कृत्यान्वितरामबलत्वं तदिति भाष्योक्तरीत्या नारायणादयः योगेन तदर्पावगमादिति च त्रयोषितमग्निं ध्यायी
तेति वाक्ये अग्निशब्दो योगिको वै किं त्रयोषितं सैव स्यूता ॥ यच्च पेनुमुपासीत योषितमग्निं ध्यायी
तौ ण्युच्छेदप्रसंगः शांभ्यः यत्र उपासनाया अश्रवणं यथा कौंडिन्नापि नाम पने श्रुते मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ वेदे आरो-
पस्य निष्प्रयोजनतया अग्निहोत्रसादृश्या र्थकाग्निहोत्रपदेन नैव मिफाग्निहोत्रधर्माणां तात्पर्यविषयाणां मासाग्नि-
होत्रे प्रास्यं तत्रासिंहो देवदत्त इत्यादौ लोके आरोपस्य निष्प्रयोजनतया सिंहगुणशौर्यादिप्रतीतितात्पर्यनिर्वाहार्थं च
गौण्या आवश्यकत्वात् नूद्यर्थस्मारितगौणार्थविषयाणां नूद्यर्थस्यात्यागात् योगिकार्थस्य च नानावयववृत्तिसापेक्ष

॥ ३३७ ॥

दत्तं तदुच्यते इति श्रुत्युक्तमद्यत्वं मपि तत्रानुपपन्नमेव स्यात् ॥ यत्तु उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वं साक्षादेष्टव्यमित्यभारं
मादित्यानंदतीर्थोक्तं तदपिन साधुयद्यद्यत्वं सुपजीव्यत्वं तदा अक्षरत्वं सुपजीवकत्वं स्यात् तच्च शाश्वतं न हि मृतानि परमा
त्मन उपजीव्यानि किंचोपजीवनं नादिधातोः शक्यं अदिभक्षण इति भक्षण एव तस्य दान्तत्वात् न पातघ्नानादि तात्पर्यमा
श्रित्य लाक्षणिकप्रयोगोपि दृष्टः ॥ नचाद्यतइत्यत्रादिरूपजीवनपरः प्रणीत्यत्र संस्कारपर इति वैरूपाकिं निद्रामकम

न्याः सापयः स्त्रीयाः पूज्या स्त्रीर्षयः तावन्त्यर्थे तावन्त्यर्थे देहादिभिर्जीवाणां कथं चारिभिर्जीवाः सापयः स्त्रीयत्वं पूज्यत्वं ती
 र्ष्यत्वं भूत्या इति प्रमथ्य दासपरत्वेन शिवा दीदेयतात्वात् पतिपेधकत्वाभावात् मथयतश्च देहपुमस्य र्षया न मति
 शारयां प्रदर्श्य पश्चाद्यथा चंद्रो दर्श्यते तद्वत् प्रथमतः सुस्थात्वनोदयोपेत्यात् पश्चात्तेनापुष्टमपि योपयितुं नामाद्यवधि
 न्नात्वनूपा नात्योपास्ति मुक्ता पश्चाच्छूमाख्य सुस्था त्योपदेशः कृत इति सुस्थात्मानं पुष्टवंतं नारदं मतिना योपास्ति कथ
 नमयुक्तमिति दूषणानपकाश इत्यलमप्रस्तुतप्रासंगिकविचारेण ॥ एवमन्नस्य ब्रह्मत्वे अद्यदेति च भूतानि तस्या

॥ २३७ ॥

दत्तं तदुच्यते इति युक्तमद्यत्वं मपि तत्रानुपपन्नमेव स्यात् ॥ यत्तु उपजीव्यत्वं मेवाद्यत्वं स एव इत्यन्यप्रारं
 मादित्यानं दतीर्षोक्तं तदपि न साधु यद्यद्यत्वं सुपजीव्यत्वं तदा अतुल्य सुपजीवकत्वं स्यात् तच्च पापितं न हि भूतानि परमा
 त्मन उपजीव्यानि किंचोपजीवनं नादिधातोः शक्यं अदिभक्षण इति भक्षण एव तस्य शक्तत्वात् न वा तत्रानादितात्पर्यमा
 श्रित्य लाक्षणिकप्रयोगोपि दृष्टः ॥ न चाद्यत इत्यत्रादिरुपजीवनपरः अतीत्यत्र संस्कारपर इति वैरूप्ये किंचिद्भ्रमकम
 स्ति संस्कारोपि नादेर्मुख्योर्थः प्रसिद्धान्नमयादिपरत्वे तूभयं युक्तं पुरुषात्मा नापरिणतस्य तस्य भूताद्यत्वात् तदतुल्या
 च तस्मादन्नमयादफोशा एव न ब्रह्म ॥ अतएव ओषधीभ्योन्नं अन्नात् पुरुष इति प्रसिद्धान्नविकारदेहमुक्ता स-
 वा एष पुरुषोन्नरसमप्यदितितदेतत्तं द्वाभ्यां प्रकृतानि सन्निहितान्बविकारः प्रत्यक्षशिरः पाण्याद्या रुतिमान् परामृष्टः
 ॥ यत्तु सवा एष इत्यन्यप्रारं मादित्यनेन यस्मादाकाशादिकमुत्पन्नं स एवात्मा तदेतत्पदाभ्यां परामृष्टपत इत्यानं दतीर्षो
 क्तं तदसत् ॥ उक्तरित्या प्रकृतानि सन्निहितान्नमयपुरुषपरामर्शसंभवे दूरस्थ परामर्शकित्यनाया अन्याप्यत्वात् दूर
 स्थ परामर्शे व्यस्मद्गीत्योपादानपरमात्मतादाभ्योपदेशपरतयोपपत्तेस्त्वद्गीत्यापितत्वमसीत्यादौ तच्छब्दस्य तद
 धीने लक्षणावतत्तदेतच्छब्दयोरपि तदधीने लक्षणा योपपत्तेश्च न ततोन्नमपस्य ब्रह्मत्वं ॥ न च लक्षणा कल्पने बीजाभा
 वः शक्यः अद्यतेति च ओषधीभ्योन्नं अन्नात् पुरुषः इत्यादिविकारोपप्रादक बहुतरा ब्रह्मलिङ्गदर्शनस्यैव बीजत्वात् ॥
 एवं प्राणमयादीनामयुक्तरित्या परस्परान्यत्वयोपनात्सुख्यार्थस्य प्रसिद्धस्य त्यागात्ततोऽप्यंतरात्यश्रवणाच्च न ब्रह्म

तामनोमयेतुनब्रह्मराहः श्रूयते आनंदात्मकशुक्लब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वेनविशुद्धमनसस्तूयमानत्वादितिदिक्॥
प्रचुरानंदत्वादानंदमयोविष्णुरितिद्वितीयसूत्रार्थोप्यसाधुरेवआनंदमयब्रह्मस्यदिप्रचुरानंदार्थकत्वंतत्प्रकृतवचनेमय-
डिति सूत्रेणप्रचुरतायांविहितमयदंतत्वात्प्रकृत्यंतच्च व्याकरणतत्त्वज्ञाः अस्मदीयाः केचित्तुनक्षयंते॥ तथाद्वितद्विधा
याः इदं सूत्रं वै व्याकरणैरित्यं व्याख्यातंतदितिप्रथमांतोपस्थापकं तथाचप्रथमासमर्थात्प्रकृतस्यवचनेप्रतिपादनेवि-
वक्षितेमयद्विधवतीतिसूत्रार्थः अत्रचप्रकृतइत्येवसित्येवचनग्रहणाल्लोकेमयदंतैः शब्दैः पादशस्यप्रकृत्यर्थस्यप्रति-
पादनं प्रसित्यंतत्वेन प्रकृत्यर्थस्यप्रतिपादनेविवक्षितेमयद्विधवतीतिवच्यतेलोकेचप्राचुर्येणप्रस्तुतेप्रकृत्यर्थेएववि-
वक्षितेमयदंतप्रयोगदर्शनात्प्राचुर्येणप्रस्तुतत्वंवचनग्रहणाल्लभ्यतेअस्मिंश्चपक्षेप्राचुर्येणप्रस्तुतत्वंप्रकृत्यर्थः मय-
द्विधार्थिकएवतदर्थद्योतकः तस्यचोदाहरणंअपूपमयाः पर्वणिप्राचुर्येणप्रस्तुताअपूपाइत्यर्थः अस्तुवाप्राचुर्येण-
प्रस्तुतत्वंप्रत्ययार्थः तथापिसविभक्त्यर्थसंख्यायुतप्रकृत्यर्थेविशेषणमेवत्युपपत्तिरितिज्यातुअपरस्त्वर्थः प्रथमा-
समर्थात्प्रस्तुतत्वविशिष्टप्रकृत्यर्थसंबंधित्वेनान्यस्मिन्नर्थेगम्यमानेमयद्विधवतिअस्मिंश्चपक्षेउच्यतेअस्मिन्निति
चनमित्यधिकरणार्थल्युडंतपचनशब्दंस्तीरुत्यान्यपदार्थसंभनंयोध्यंअन्नमयोपज्ञइतितदुदाहरणंप्रस्तुतान्नापि
करणोपज्ञइतितदर्थः अस्मिन्पक्षेप्राचुर्येणप्रकृत्यर्थः किंत्वधिकरणमात्रंपचनशब्देप्रात्यर्थस्याविवक्षितत्वात्तद-
वपक्षद्वयेपिप्राचुर्येणप्रस्तुतआनंदः आनंदमयः प्रस्तुतोस्मिन्नानंदः आनंदमयइतिवाप्रस्तुतत्वगर्भमानंदंस्तीरु-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

त्वेवानंदमयपदं व्याख्येयं तच्च न संभवति पूर्वस्मिन् ग्रंथे आनंदस्याप्रस्तुतत्वात् न शाहे चोत्सर्गतः शाहस्यैव प्रस्तुतत्वस्य व-
 कुं पुक्तत्वात् कथमत्र तत्कृतवचन इति सूत्रेण मयदभिव्यक्तीति ॥ अस्तु वापचा कथंचिदानंदस्य प्रस्तुतत्वं तत्राप्यत्र
 प्राचुर्यार्थकमयदपुक्त एव तत्रास्तु च प्राचुर्यशब्देन विवक्षितमाधिक्यं संख्याकृतमुत परिमाणकृतं वा नाद्यः प्रमृद्वानंदाने
 कत्वे प्रमाणाभावात् आनंदं प्रमृद्वानंदो विद्वानिति तदेकत्वश्रवणाच्च न ह्यसति प्रमाणांतरे विप्रतिपन्नपुपदातन्निर्णयः
 संभवति जगच्चेष्टकत्वादेरपि अनावृताधिक्यैकानंदमात्रेणाप्युपपत्तेर्न ह्यप्रामाणिकं गौरवमसति प्रमाणांतरे युक्तमप्यु-
 पगंतुं ॥ न च यतो वाचो निवर्तत इति श्रुतिरेवानंता संख्याकानंदवत्तया इयत्ता परिच्छेदकवागविषयत्वं प्रुक्तीं प्रमृद्वानंदाने
 कत्वे प्रमाणमित्यपि वक्तुं शक्यं अपरिच्छिन्नता मात्रेणापि तस्या अन्यथा स्थित्वा तन्न ह्यसंख्याकानंता नंदस्वीकारेपि य-
 पाश्रुतं वाङ्मनसा गोचरत्वनुपपद्यते भगवदानंदा अनंता इति वाग्विषयत्वा न पापात् विशिष्यवाचा वक्तुं न शक्यत इ-
 तितदर्थोपि विशिष्येत्यस्यापि विचारोपेक्षित एव यतो विशिष्यति सकलविशेषवत्तयैवैकचदनं न च शाहे नानंदो यो
 ध्यस्तथाभवतीति व्यापातः निवर्तत इत्यत्र स्वगतया वद्विशेषनिष्ठानवच्छिन्नप्रकारता शालिबोधजनना सामर्थ्यमेव नि-
 वृत्तिरित्युक्ता यपि मनुष्या नंदसा पारणमेव न हि मनुष्याद्या नंदगता विशेषाः स्वेतरतत्तदानंदव्यावृत्तिलक्षणाः विशिष्य-
 केनापि गणयितुं शक्याः प्रतिपादितं चैतदीक्षत्यधिकरणे विस्तरेण ॥ तस्माद्यतो वाचो निवर्तत इत्यनेन इतः उत्कर्ष-
 बोधश्च वाचो निवर्तत इत्येवार्थो वाच्यः सचैकस्मिन्नप्या नंदे सवनिंदांतरावधिकोत्कर्षाभ्युपगमेनापि निवर्ततीति कि-

मानंदपाहुल्योपगमेन ॥ नापिद्वितीयः पक्षः परिमाणाधिक्यमात्रेण लोकवेदयोः कापिमपदप्रयोगादर्शनात्तन्नचैकद
 स्तिमत्त्वापहुपदातिपुक्तायांसेनायांगजमयीसेनेतिप्रयोगः प्रामाणिकः अतएवोत्कर्षमात्रंपूर्णत्वंयामपउर्ध्वइतिनिर
 स्तं ॥ एकचातुर्वैद्यमहाशौर्षोदायादिगुणशालिब्राह्मणवत्यपरिमितशूद्रभूयिष्ठेपरिपूर्णेकतराकारिमतितदितगन्य
 भूयिष्ठेग्रामेवाविविधपवित्रिन्नरत्नखचितैकशकटवत्यामनेकचक्रीवदनुवत्यायांयात्रायांप्राह्मणमयोपंशमः तराक
 मयोवाशमः शकटमयीयंयात्रेत्यादिप्रामाणिकप्रयोगादर्शनात्तस्मादनन्मयादिशहृषद्विकारार्थएवानंदमयइत्यत्रापि
 मयदृष्टयोगोपुक्तः ॥ एतेनप्रचुरानंदत्वेनानंदमयपदवाच्योविष्णुरेवाभ्यासादित्युक्तंतदेवहेत्वंतरेणप्रतिपादयतीतिप
 राभिमतप्यारव्यापिप्रत्यारव्यातैपयातुसत्यंज्ञानमनंतमितिमंत्रवर्णेलक्षणवत्तयोक्तंपरमेवब्रह्मानन्मयादिशहृषच
 केनगीयतेसत्यज्ञानानंतशह्रानामन्नमयादिशह्रानांचार्थानुसंधानेएकार्थत्वप्रतीतेरितिचतुर्पसूत्रव्याख्यासापिनपुक्त
 सत्यादिशहृप्रतिपाद्यस्यकालत्रयावाध्यत्यादेरन्नमयादिशहृप्रतिपाद्येऽनवगमात्तेषामेकार्थत्वप्रतीतेरसिद्धेः ॥ यत्तुस
 त्थमित्यत्रसत्शहृः सद्भाववाचीसद्भावश्चजन्मतथाचजन्मात्मककर्मवाचिनिसच्छब्दोपपदअतमूतण्यर्थात्वाधा-
 तोरादंवात्यातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदेकः स्यादित्यर्थकेनातोनुपसर्गेकइतिसूत्रेणकप्रत्ययेकतेसत्यमितिस्वरूप
 मुच्यते ॥ एवमस्तिदेवदत्तइत्युक्तेजीवतीतिप्रत्ययात्जीवनमपिसद्भावः तथाषद्व्यवशरणगत्यवसादनेष्विति
 स्वरणात्सदिनाविशरणादिकमुच्यतेततश्चास्तेः शान्तस्यसदेः क्विबंतस्यनूपंसदितिभावप्रधानंचैतदितिअन्यत्रभा-

॥ २३९ ॥

ग्वत्एवंचसत्यशह्रेनजगत्सहृत्वारिकमुच्यतेतदेवान्मप्राणयोरपगम्यतेअन्नाहैप्रजाः प्रजायंतेप्राणंदेवाअनुप्रा
 णंतिइत्यादिनाचेतितेषामेकार्थताप्रतीतिर्नासिद्धेतिपराभिप्रायवर्णनंकेपांचित्तन्नचैव्याकरणसंमतं ॥ तथास-
 तिभुतोसद्यदितिप्रयोगापत्तेः अयस्ययादित्वाज्जसतेत्यपिनश्वत्येयंसत्यादिशह्रेषुअयस्मयादिगणप्रवित्वासिद्धेः-
 त्वदीयव्याख्यानमात्रेणतत्कल्पनायाअश्वत्येयत्वात् अस्तुवानजयतेअरुतज्यूहपरिभाषायाअसत्येनहरिः गच्छतीति
 वत्सत्यमित्यस्योपपत्तिः पूर्वमपसानपिषक्षयाजस्यापवादचत्येतत्तउपपदसमासेदृष्टरूपसिद्धेः ॥ तथापिसत्यरा-

सत्यादिशब्दप्रतिपाद्यस्य कालत्रयाभावात्त्यादरन्मयादिशब्दप्रतिपाद्यजनवगमात्तत्राभावात्प्रत्ययान्तरासत्यः ॥ यत्सु-
 त्पमित्यत्र सत्शब्दः सद्भाववाची सद्भावश्च जन्म तथा च जन्मात्मककर्मवाचिनि सच्छब्दे उपपदे अंतर्भूतं पार्थात्यापा-
 तोरादंवात्यातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदेकः स्यादित्यर्थकेनातोनुपसर्गेक इति सूत्रेण कप्रत्यये कृते सत्यमिति स्मृत्य-
 मुच्यते ॥ एवमस्ति देवदत्त इत्युक्ते जीवतीति प्रत्ययात्जीवनमपि सद्भावः तथा षट्पदविशरणगत्यवसादनेष्विति
 स्मरणात्सदिनाविशरणादिकमुच्यते ततश्चास्तेः शब्दंतस्य सदेः क्विबंतस्य नूपंसदिति भावप्रधानं चैतदिति अन्यत् प्रा-

॥ २३९ ॥

गत् एवं च सत्यशब्देन जगत्सृष्ट्यादिकमुच्यते तदेवान्मप्राणयोरवगम्यते अन्नाहै प्रजाः प्रजायंते प्राणं देवा अनुप्रा-
 णंति इत्यादिना चेति तेषां मकारा यतो प्रतीतिर्ना सत्याति पराभिप्रायवर्णनकपाचित्तन्निवेष्ट्याकरणसंमतं ॥ तथा स-
 ति श्रुतौ सद्य इति प्रयोगापत्तेः अयस्मयादित्वाद्भसजेत्यपिनश्रत्येयं सत्यादिशब्देषु अयस्मयादिगणप्रवित्वाचित्ये-
 त्वदीयव्याख्याना मात्रेण तत्कल्पनाया अश्रत्येयत्वात् अस्तुवानव्यमते अकृतव्यूहपरिभाषाया असत्वेन हरिः गच्छतीति
 यत्सत्यमित्यस्योपपत्तिः पूर्वमवसानविवक्षया जस्त्वापवादचत्येतत् उपपदसमासे इष्टरूपसित्येः ॥ तथापि सत्यश-
 ब्दस्यापाधिते नूटस्य नूटि परित्यज्य निरुक्तयौगिकार्थग्रहणे त्यक्तजन्मापिकरणे तद्विजिज्ञासस्व तद्भूमेति वाक्ये ब्रह्मश-
 ब्दस्य नूटित्वागेन यौगिकार्थग्रहणे नूट्यर्थे जीवे यतो वेत्यादिश्रुत्युक्तजगत्कारणत्वानुपपत्तिवत् अनुपपत्त्यादिवापकार-
 शनेन तदनुसरणायोगात् सत्यशब्दस्योक्तयौगिकार्थकत्वाभावेपि श्रुतिबलादेव कारणत्वसिद्धिसंभवात् भगवतः सू-
 त्रकारस्य तावकाभिप्रायानुसारित्वे तद्विंशात् तत्त्वमोपदेशादिति विन्यासोपेक्षायां बीजाभावादेवं सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्व
 सर्वप्राणनहेतुत्वसर्वभीषकत्वादीनां स्पष्टतया बोधकश्रुतिशतसिद्धार्थस्यातिक्लेशेन सत्यादिशब्देनोक्तिकथननैक-
 त्याच्च न किंचिदेतत् ॥ पंचमसूत्रार्थोपिनयुक्तः ज्ञात्वा शिवं शांतिमत्यंतमेति यदा चर्मयदा काशं वेष्टयिष्यंति मानवाः त-
 दा शिवमविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यतीत्यादिश्रुतिभिः शिवज्ञानादपि मोक्षोक्तेः तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतेरपि शिव-
 परत्वव्युदासे हेतुदर्शनात् पुरुषादिशब्दानां विष्णवे कनिष्ठत्वं निरसनेन शिवसाधारण्यस्य पुंसूक्तस्यापि शिवपर-

(G) Kamataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

त्वस्य च पूर्वमेवावेदितत्वाच्च ॥ षष्ठसूत्रार्थोऽप्यनुपपन्न एव रुद्रानंदस्य ब्रह्मानंदश्चातगुणान्यूनतायाः अनुक्तेः न हि बृहस्प
 तिशास्त्रः प्रजापतिशास्त्रे वा शिववाची योगमात्रस्यातिप्रसंगान्न तदादरः साधुः देवशास्त्रस्य स्त्रिंशत्वाची तत्र रुद्रा अपि नि
 विष्टास्तथापि परशिवस्य न तत्र निवेशः किंतु कार्यरुद्राणां मेव द्वादशादित्येषु निविष्टो विष्णुर्विभूतिविशेष एवेति त्वया
 वक्तव्यं न्यायसाध्यात् सप्तमसूत्रव्याख्यापिनसाधीयसीयतो जीवसामान्यमानंदमय इति शंका निरासायैदं सूत्रमिति हित
 यमतं भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रेण पूर्वतनेन ब्रह्मरुद्रादेः शतगुणानंदत्वोक्तेरानंदमयस्य विष्णुत्वं प्रसाध्यास्त्वानंदमयो वि
 ष्णुस्तथापि कथं तेन ब्रह्मादिजीवानां भेदस्तत्त्वमस्यादिश्रुतिवापितत्वादित्याक्षेपे तत्त्वमस्यादिश्रुतीनां गौणभेदपरत्वं व्या
 ख्यायश्रुतिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधान्न तेषां तेन भेद इति एतत्सूत्रनिरस्य शंकाया ब्रह्मादिजीवसमूह एवात्रानंदमय इ
 त्यस्मिन्नर्थ एव पर्यवसानात् तच्च न संभवति जीवपूर्वपक्षस्यैवात्रासंगतेः ॥ तथा हि न तावत्स्वमताभिप्रायेणाप्यपूर्वपक्ष
 उपदर्शितानुमानस्य स्वपक्षप्रातिकूल्येन शंकितमशक्यत्वात् न आप्यहैतिमताभिप्रायेण तेनाप्यविद्यातः करणोपहितस्य
 जीवस्य संकल्पपूर्वकजगत्प्रवृत्तस्यानभ्युपगमात् आनंदमयस्य च तथाश्रवणमिति त्वयाभ्युपगमात् तदुपलक्षितब्र-
 ह्मैवानंदमय इति पूर्वपक्षिणापाच्यं तदपिनोचितं वक्तुं शक्यं त्वस्य ब्रह्मणोऽभ्युपगमेनोक्तानुमानस्य तद्विषये तेन शंकि-
 तुमशक्यत्वात् अस्यानुमानात्स्याहैतिपूर्वाचार्यैः सर्वशरीरेषु जीवैस्वसाधन एवोपन्यस्तत्वाच्च न शक्यं ब्रह्मसाधक-
 तानापि जीवब्रह्मभेदसाधकतेत्यस्य तद्विदामतिस्पष्टत्वात् तस्मादुक्तानुमानमवश्यं पूर्वपक्षप्रसक्तत्वात् तत्त्वमा

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

आनायैतत्सूत्रमित्युक्तिरत्यंतायुक्तैव ॥ किंचास्यस्वतंत्रानुमानविरोधनिरासकत्वमितितेमतंअहैतश्रुत्यादेरभावस्यो-
क्तत्वात्पृथग्गुणानुमानस्यकामगतिवैनादृष्टार्थविषयेअनपेक्षिततपोक्तवापकत्वायोगादितिकामाच्चेतिसूत्रावयवव्या-
ख्यानात्तच्चायुक्तंनआसतिअनुमाननिरासकनयएवेदंयक्तव्यंनानेतिदूषणस्यस्पष्टत्वात् ॥ किंचभेदव्यपदेशाच्चेति
सूत्रेणप्रतिपादितेभेदेप्रसक्तंतत्वमस्यादिश्रुतिविरोधंवाहिर्निरस्यानुमानविरोधमनेननिरस्यतीतिव्याख्यानमव-
श्यंनिरसनीयंनसूत्रितंक्षुद्रंनिरस्तंभाषणसूत्रितमिति सूत्रकारोपातंभमात्रफलकंसुचिंत्यमेवसूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ अष्टम
सूत्रार्थोअनुपपन्नएवभेदव्यपदेशादित्यनेनचारितार्थात्भेदव्यपदेशादितिसूत्रोदाहृतवाक्येपिनसाक्षाद्भेदव्यपदे-
शः किंतुप्रजापत्याद्यानंदस्यब्रह्मानंदात्तशतगुणान्यूनत्योक्त्यासअनुमेयएवप्रकृतेपिगम्यंभेदमाश्रित्यैवभेदव्यपदे-
शसमर्थनेऽविशेषात् ॥ अथभेदव्यपदेशाच्चेतिसूत्रोदाहृतवाक्येगम्यस्यापिभेदस्यप्रापंचिकत्वशंकायामुक्तिकालेपि
सोश्रुतेसर्वान्कामान्(सदे)सिद्धिमावाक्येऽद्यानंस्मादिनप्राप्तुमांसिपुत्रपुत्राश्चैव ॥ अथभेदव्यपदेशादितिसूत्रोदाहृतवाक्ये
नसूत्रेसमर्थनात्तथैवभाष्यतत्त्वप्रकाशिकयोर्व्याख्यानाज्ज्ञास्यभेदव्यपदेशाच्चेत्यनेनगतार्थत्वमितिचेन्न ॥ तथास-
त्यनेनतस्यवैयर्थ्यदुर्गारंमुक्तिकालेपिजीवब्रह्मणोर्भेदस्यशास्त्रबोध्यत्वेआनंदमयेनब्रह्मादीनांभेदएवास्त्यतिभे-
दव्यपदेशादितिसूत्रनिवर्तनीयशंकायाएवानुदयात्मुक्तिकालेपिपदिजीवब्रह्मणोर्भेदस्तदासंसारकालेसुतरा-
मित्यतिस्यष्टत्वात्मुक्तिकालेजीवस्यब्रह्मभावापत्तिबोधकश्रुतिविरोधेनसोश्रुतेसर्वान्कामानितिश्रुतेः सहेत्यस्य

योगपदार्थकत्वं ब्रह्मणे तीत्यं भूतलक्षणे तृतीयेति रीत्या वाक्यार्थस्यावश्यकतायाः पूर्वमेवोदितत्वेन तस्यामुक्तिकावेपा
 रमार्थिकजीवेश्वरभेदबोधकत्वाभावाच्च जीवेश्वरभेदस्य पारमार्थिकतायाविचारसहत्वाच्च ॥ तथाहि न तावत्भेदस्य प
 रमार्थिकत्वं गोत्यादिपञ्जातिविशेषः कश्चित्पदार्थमात्रगृह्णितजातेरभावात्सत्तायाश्च भेदानभिधानत्वात्स्पष्टं चेदमा
 करैकिंतु बाधागोचरत्वं तच्च न जीवेश्वरभेदे स्ति नान्यो तोस्ति द्रष्टानान्यो तोस्ति श्रोतानान्यो तोस्ति मंतानान्यो तोस्ति विज्ञा
 तेति श्रुतिवाक्येन जीवेश्वरयोर्भेदनिषेधात् ॥ अथ प्रत्यक्षबाधागोचरत्वं तत्तच्च जीवेश्वरभेदे व्यस्तीति चेत्तापवेन बा
 धागोचरत्वस्यैव परमार्थपदार्थत्वात्तच्च द्रष्टादेशिकत्वादायतिव्यामेश्च ॥ अथ नान्यो तोस्ति श्रोतेति वाक्यं न स्यात्परं भिन्नो
 चिंत्यः परमोजीवसंपादित्यभेदनिषेधानुवादित्यादिति चेत्तत्तावदिदं वाक्यं अभेदनिषेधकं निषेधबोधकं न आदेरश्वप
 णात्तन्वभेदाभावाभेदः अभावबोधकं च निषेधबोधकमिति चेत्तथासतिसर्वस्यैव प्रमाणस्य निषेधकत्वाप्रज्ञेः तत्त्वमेव
 स्य स्वाभावाभावनूपत्वात्किंचासतो प्राप्तस्य वा निषेधायोगात्भेदवाक्येनाभेदो निषिध्यत इति वदतुः अभेदभावीतिकः
 आहोस्ति व्यापहारिकः स्यात् ॥ नाद्यः अहं ब्रह्मास्मीत्येद्विषयकाभेदाप्रतीतेः नाहं ब्रह्मेति भेदयादिप्रत्यक्षविरोधाच्च ॥ अतए
 व नहितीयः न हिनत्वावेदकभेदः प्रमायां व्यापहारिकभेदः प्रमायां वा सत्यां व्यापहारिकाभेदः संभवदुक्तिकः तस्यान्नान्यो
 तोस्ति द्रष्टेति वाक्यं न भेदवाक्यं बोधकं किंतु पारमार्थिकभेदपरमेव ॥ किंच भिन्नोचिंत्य इति वाक्यं भेदो नूद्य निषिध्यते अचिंत्य
 इति भेदव्यापकचिंत्यत्वनिषेधे भेदनिषेधपर्यवसानस्य व्यापकाभावात्स्य व्याप्याभावात् व्याप्यतयाऽतिस्पष्टत्वात्स्वभूपा-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

ख्या न मात्र परत्वे प्रयोजनाभावात्प्रतिपादितं चेत्तत्तज्ज्ञायायूषे ॥ नापि नान्यो तोस्ति द्रष्टेति द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिरनु
 वादः द्रष्टृभेदाभावात्स्यान्यतः अप्राप्तेः ॥ नान्यभेदवादिनामसिद्धौ दाभावात्तदनुवदति ॥ तथा च तत्त्वप्रकाशिकायां भेदव्य
 पदेशाच्चेति सूत्रे अहं तत्त्वभावे रूपमहं तत्त्वत्वा निषिध्यते तस्यापत्यस्यैव श्रुतिविनाशस्य भावात् अप्राप्तस्य च निषे
 धायोगादित्याशं फपाउक्ता च प्राप्तिरिति भाष्यमप्यतार्पयत्तत्त्वमस्य हं मादाश्रयित्वा श्रुतिपरोप इति भाष्ये ह्येतन्निषेधाय
 श्रुत्यर्थापरिज्ञाननिमित्तभावे रूक्त्वा शुज्यते तन्निषेध इत्युक्ते ॥ तत्र च श्रुत्यार्थापरिज्ञाननिमित्तभावे रित्यनेन न प्रमसि

स्य स्वाभाविकानुपपत्तिरिति चेन्न तत्रापापस्य व्यापकभावेनाप्यत्रापि न भेदो निषिध्यत इति वदतः अभेदोऽप्रातीतिकः
 आहोस्वित् व्यापहारिकः स्यात् ॥ नाद्या भवेत्तस्मात्स्वीकृत्य काले दाप्रतीतेः नाहं ब्रूहेति भेदया हि प्रत्यक्षविरोधाच्च ॥ अतए
 व नहिनीयः न हिनत्या वेदकभेदः प्रमाया व्यापहारिकभेदप्रमायां यासत्यां व्यापहारिकाभेदः संभवदुक्तिकः तस्यान्तान्यो
 तोस्तिद्रष्टेति वाक्यं न भेदवाक्यं दोषं किंतु पादमाश्रिते दपरमेव ॥ किंच भिन्नोभित्यदतिवाक्ये भेदो नूद्य निषिध्यते अचिंत्य
 इति भेदव्यापकचित्यत्वं निषेधे भेदनिषेधपर्यवसायस्य व्यापकाभावे स्य व्याप्याभावे व्याप्यतयाऽतिस्पष्टत्वात् स्वपूषा-

॥ २४१ ॥

ख्या न मात्र परत्वे प्रयोजनाभावात् प्रतिपादितं चैतत्तज्ज्ञासा सूत्रे ॥ नापि नान्यो तोस्तिद्रष्टेति द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिरनु
 वादः द्रष्टृभेदाभावे स्यात् (निःकरणेन) ॥ तत्रापि नान्यो तोस्तिद्रष्टेति द्रष्टृभेदनिषेधश्रुतिरनु
 पदेशाच्चेति सूत्रे अहैतश्रुत्यभावे कथमहैतश्रुत्या निषिध्यते तस्या प्रत्यक्षत्वेन श्रुतिविनाशस्य भावात् अप्राप्तस्य च निषे
 धायोगादित्याशंकपाठोक्ता च प्राप्तिरिति भाव्यमयतार्यनचतत्त्वमस्य हं ब्रूह्यस्वीति श्रुतिविरोध इति भाव्ये हैतनिषेधा य
 श्रुत्यर्थापरिज्ञाननिमित्तमाप्तेरुक्तत्वाद्युज्यते तन्निषेध इत्युक्तं ॥ तत्र च श्रुत्यर्थापरिज्ञाननिमित्तमाप्तेरित्यनेन नमसि
 त्थभेदाभावस्यैव निषेधाया तु यादस्योक्तेरिति चेन्न ह्यभेदवादि अन्यो वाक्यचित्ज्ञानस्य स्वयमेव कारणं किंतु करणांतर
 ज्ञानजन्यज्ञानस्याश्रयः तज्ज्ञानशङ्कितायाः प्रसिद्धेः किंचित्करणं निरूपणीयं न हि प्रमैबहेतुमपेक्षतेन भ्रान्तिः सर्वेषां
 सर्वदा भ्रान्तिप्रसंगात् न तावत् प्रत्यक्षं भेदसिद्धौ हेतुः जीवपरभेदस्य प्रत्यक्षेण केनाप्यगृहीतत्वात् प्रत्यक्षभेदप्रमा
 यां सत्यामभेदभ्रान्त्यनुदयाच्च नाप्यनुमानं स्फुटतरप्रत्यक्षविरोधेन यद्व्यनौक्यानुमानवत्तदनुदयात् भेदेप्यनेकेषां लिंगा
 नां सत्वाच्च न च प्रत्यक्षस्य मत्वाभिमानान्न तद्वाधकमिति वक्तुं युक्तं वाधकप्रमितिं विना तत्र मत्वाभिमाना प्रोक्तां न
 प्यनादिषौ रूपेयवाक्यं अहैतवादिनोऽन्यस्य वा अभेदात्तौ हेतुः स्फुटतरभेदादयोग्यत्वं निश्चयेन शाब्दोपाधुदयात् ॥
 शाब्दोपमात्रस्य योग्यता ज्ञानजन्यत्वात् ॥ पौरुषेयवाक्यस्य च प्रत्यक्षादिविलक्षणप्रामाण्यसिद्ध्या अ
 हैतवादिभिरनभ्युपगमाच्च न तस्य भेदनिषेधश्रुतितुल्ययोगक्षेमता न च प्रत्यक्षेण भेदाप्रतीतिदशावामनुमानात् पौरु

येयवाक्याद्वाअभेदमिति वाच्यं जीवपरपदार्थद्वयज्ञाने सति तच्चेदज्ञानस्य विशेषदर्शनिपशादवश्यमुत्तरेः पदार्थद्वय
 पज्ञानाभावे अभेदानुमिति शाब्दादेरनुदयात्सर्गप्रलययोरंगीकारेण पौरुषेयवाक्यस्यानुमानप्रवाहस्योच्छिन्नत्वा
 त्सर्गाद्यकालीनप्रमासंभवाच्च न च जीवभेदनिषेधश्रुतेर्जीवपराभेदे तात्पर्यमादहेतुप्रसिद्धिः अनुपस्थिते प्रमाणं
 तत्राप्रमिते वा अभेदे तत्र श्रुतितात्पर्यमासंभवात् श्रुतिप्रमिते तन्निषेधायोगात् ॥ यत्तु दृष्टपूर्वमन्यमाना परिष्ठमित्या
 दाविव श्रुतितात्पर्यज्ञानेन तत्तैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यादाविवानादिकुसमयेन चादेहेन्द्रियादीन् प्रतिस्वातं-
 त्रनूपस्यैश्वर्यस्य सर्वैरपि स्वात्मन्यभिमान्यमानत्वेन प्रत्यक्षेण वा ऐक्यस्य प्रसक्तिरिति तन्न ॥ तात्पर्यनिर्वाधैकैतुप
 क्रमादिति गैरैक्यतात्पर्यस्य प्रमितत्वेन सुसमयत्वस्याकरेव्यवस्थापितत्वेन च तात्पर्यज्ञानकुसमयमाप्तस्य स्वय-
 कुमशक्यत्वात् ऐक्यलिंगस्याभिमानिकत्वाभावेन तेन प्रसक्तस्य निषेधायोगाच्च देहेन्द्रियादीनां जीवैक्येनाध्यस्तत्वात्
 तान् प्रतिस्वातं व्याभिमानस्य सार्वलौकिकस्य वक्तुमशक्यत्वात् यत्किंचित्प्रतिस्वातं त्र्यस्यैश्वर्यलक्षणत्वाभावाच्च ॥
 न च यत्किंचित्प्रत्यपि स्वातंत्र्यं न जीवस्येति तदपीशलक्षणमेष स्वातंत्र्यं हि स्वभिन्नानधीनतपादेहादिविनिर्गोत्रत्वं जी-
 वस्तु स्वभिन्नस्येशस्याधीन एव तथा च स्वामित्यस्य स्वातंत्र्यनूपत्वाभावादैक्याध्यस्ते देहादौ स्वामित्याभावेऽपि न सति रि-
 ति वाच्यं ॥ स्वत्वाननुगमात् ईशो हितदन्यानधीनत्वघटितमेव स्वातंत्र्यं तच्च जीवेपीतितस्येशलक्षणत्वाभावात् ॥ किंच
 जीवे यत्किंचित्प्रत्येव स्वातंत्र्यं वाच्यं तदपि नेशस्वरूपस्य सुखस्य लक्षणं किंतु पदितस्यैव तथा चाभेदवाक्येषु तच्चेदयो

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

भक्त्ये स्थापिते पितृस्मादहैतुप्रसिद्धे मूर्त्तान्तराभावात् नान्यो तोस्ति द्रष्टे तीयमेव श्रुतिः साक्षात् भेदनिषेधो धीमूलमिति
 नाहैतुश्रुतिरनुवादः किंच प्रमाणसिद्धस्यैवानुवादइति वदतः कथमहैतुप्रमाणं भेदादावहैति मत इव तत्र व्यापहारिक
 प्रमाणाप्रसरात् तदंशे तात्त्विकप्रमाणविषयत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् न च निषेधार्थत्वात् प्रमाणानपेक्षेति वाच्यं भेद्विनां मतेषु
 चित्प्रमितस्यैवान्यत्र निषेधात् जीवेश्वरभेदस्यान्यत्राप्रमितत्वात् ॥ नचैवमसदेवेदमग्र आसीदिति असहा दोनस्यात्-
 प्रपंचसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षविशेषेन तद्भूमानुपपत्तेः अतस्तत्त्वसिद्धिरपिश्रुतिमूलैव स्यादिति वाच्यं ॥ असहादिना श्रुतिप्रा-
 माण्याच्च भ्युपगमात् उक्त्युक्तेः पूर्वकार्यमसदेवान्यथोत्पत्त्युगादित्यादितर्कमासप्रसिद्धस्यासतोनुवादसंभवात् न च प्रत्य-
 क्षविशेषोपपितस्येदानीं तत्र प्रपंचसत्त्वग्राहिणः भिन्नविषयत्वात् तस्मान्न द्रष्टृभेदश्रुतिर्भेदश्रुतिशेषार्थानापि द्रष्टृभेदो-
 पासनार्थं तर्कम्यक्षरब्राह्मणयोरुपासीतेत्यादि विदुर्गद्यश्रवणात् कल्पकाप्रतीतेश्च वाक्यस्यानुभूयमानप्रमेयपरत्वे
 संभवति तद्विरुद्धाश्रुतार्थकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ अथ यथात्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति प्रपतन्नात्मेत्यादिवा-
 क्येन नियंतृनियंतव्यत्वादिना ईश्वरजीवयोर्भेदप्रतीतेस्तत्सन्निपाचाम्नातं नान्यो तोस्ति द्रष्टेत्यादिवाक्यं तदपि रोधेनातौ-
 ऽतर्कमिणः सकाशात् तत्सजातीयो न्यो द्रष्टानास्तीत्येवमर्थकतया व्याख्येयं न च तत्सजातीयइति मध्ये पूरणमयुक्तमयुक्तं
 च चाक्षुषाज्ञानाश्रयवाञ्छिनां द्रष्टादिशब्दानां संतर्कमिदं द्रष्टृपरत्वमिति वाच्यं ॥ सजातीयइत्यस्य नञि वयुक्तमन्यसदृशाधि-
 करणे तथाह्यर्थवगतिरिति व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् यथासिद्ध इवायमितीव शब्दपरितं वाक्यं सिद्धान्तं सिद्धसदृशं बोधयति

तथा न श्रुतमप्यनश्च मानयेत्यादिसामान्यमश्रुतमप्यनश्च सदृशं वस्तु बोधयतीत्यस्य लोकप्रसिद्धत्वात् न अपरं चान्यपर-
 स्याप्युपलक्षणं लौकिकव्युत्पत्तेस्तत्रापितुत्यत्वात् ब्रह्मणादन्यमानयेत्याद्युक्तेन परादिरानीयते अपितु तत्सदृशः सन्नि-
 यादिरेवेत्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् नापि द्रष्टृदिपदासांगत्यं पश्यत्यचक्षुः सश्रुणोत्यकर्णः इत्यादिप्रयोगात् नूपादिसाक्षा-
 त्कारवाचिन एव दृश्यादिधातव इति तेषां तादृशसाक्षात्काराश्रयपरत्वेऽसंगत्यभावादिति चेदत्र वदन्ति ॥ नभिचेति ना-
 न्यः न सर्वत्र प्रवर्तते किंतु यत्रापरमानयेत्यादौ विशिष्यानिर्देशात् किंतु दृष्टमिन्नमित्याकांक्षायां प्रति योगिसमर्पकेण प-
 देन तत्सदृशोपस्थित्या तदेवान्यत्वेन निर्णयिते तत्रैव न तु यत्र विशिष्यस्य निर्देशो न निराकांक्षता तत्रापि अपीतं परमान-
 येत्यादौ तदप्रवृत्तेः प्रकृते च नान्यो तोस्ति द्रष्टृत्वा दौ द्रष्टृदिपदैर्विशिष्यस्य निर्देशान्न तदाकांक्षेति श्रुतिसंकोचकतया न
 तादृशोन्यायः कुलधर्मइत्येवाश्रयितुं युक्तः नापि द्रष्टृदिपदानां नूपासाक्षात्कारत्वमात्रनिमित्तकत्वेन जीवेश्वरसाधारण-
 त्वं येन तत्र विशिष्यनिर्देशोऽपि न हि शोभाकांक्षायां तन्मात्रमवस्थानेन सीतव्यं न च साक्षात्कारादिरात्रादिधातूनां च सृज-
 न्यतावच्छेदकजातिविशेष एव प्रवृत्तिनिमित्तं न नूपासाक्षात्कारत्वं साक्षात्कारत्वमात्रं वा आद्ये गौरवात् नूपां पश्यतीति
 प्रयोगासामंजस्य प्रसंगाच्च दर्शनापचक्षुः चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्येवमादिश्रुत्या चक्षुः संबंधितयैव दर्शनादिबोधनाच्च द्विती-
 येति प्रसंगात् ॥ नचैव सति पश्यत्यचक्षुः सश्रुणोत्यकर्ण इति श्रुतिविरोधः शंक्यः अपाणिपादोजवनो गृहीतेति तदुप-
 क्रमेजवनादिशब्दस्य न तदाप्यस्यादिमात्रपरत्वेन जाक्षणिकताया दर्शनात् तत्साहचर्यात् दर्शनादीनामपि तत्र गौ-

णत्वोपपत्तेः चक्षुराद्यभावेऽपि दर्शनमत्यद्भुतमिवेति यत्तुं प्रवृत्ताया एतच्छ्रुतेः जातिविशेष एव दृश्यादीनां प्रवृत्तिनिमि-
 त्तमित्यत्रैव तात्पर्याच्च ॥ अपि चात्रात्माचारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतिप्रतिपादितानां ॥ आत्म-
 नोपादर्शनेन श्रवणेन मत्स्याविज्ञानेनेदं सर्वविदितमिति श्रुतिप्रतिपादितानां वा दर्शनादीनां ग्रहणं न्याय्यं शब्दक्रमसंख्यामत्य-
 भिज्ञानात् तत्र जीवधर्मा एवेति द्रष्टृदिशब्दैर्जीवस्यैव विशिष्यस्य समर्पितत्वात् प्रकृतादंतर्पामिणः सकाशात् द्रष्टृ-
 दिनूपाजीवोन्यानास्तीत्येव प्रतीयते न तु तत्सजातीयोऽन्यो द्रष्टृनास्तीति अस्तवाप्यप्युक्तं चित्तं तत्र नभिचेति न्याय्यं

त्यप्यन्यथापि शिष्यान् दर्शयन्तं हि शिष्याकाक्षायां तन्व्या यप्रवृत्त्यातेषामीश्वरव्यवस्थापकत्वं स्यात् दृश्यादिधातूनां च सुज-
न्यतापच्छेदकजातिविशेष एव प्रवृत्तिनिमित्तं न रूपसाक्षात्कारत्वं साक्षात्कारत्वमात्रं वा आद्ये गौरवात् रूपं पश्यतीति
प्रयोगात्तामस्य मयं गा च दर्शनाय चक्षुः चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्येवमादिश्रुत्या चक्षुः संबंधितयैव दर्शनादिबोधनाच्च द्विती-
येति प्रसंगात् ॥ न चैवमिति परपक्ष चक्षुः सश्रुणोत्यकर्ण इति श्रुतिविरोधः शंक्यः अपाणिपादोजवनो गृहीतेति तदुप-
क्रमेजवनानादिवा ह्यस्य न त्वदायभास्यादिमात्रपरत्वेन जाक्षणिकताया दर्शनात् तत्साहचर्यात् दर्शनादीनामपि तत्र गौ-

णत्वोपपत्तेः चक्षुराद्यभावेऽपि दर्शनमत्यद्भुतमिवेति यत्कं प्रवृत्ताया एतच्च ते जातिविशेष एव दृश्यादीनां प्रवृत्तिनिमि-
तमित्यत्रैव तात्पर्याच्च ॥ अपि चात्रात्माचारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतिप्रतिपादितानां ॥ आत्म-
नोवा दर्शनेन श्रवणेन मत्प्राविज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुतिप्रतिपादितानां वा दर्शनादीनां ग्रहणं न्याय्यं शङ्क्यक्रमसंख्यामत्य-
भिज्ञानात्तेन जीवधर्मा एवेति द्रष्टादिशङ्कैर्जीवस्यैव विशेषस्य समर्पितत्वात् प्रकृतादंतर्पामिणः सकाशात् द्रष्टा-
दिनूपोजीवो न्योनास्तीत्येव प्रतीयते न तु तत्सजातीयोऽन्यो द्रष्टानास्तीति अस्तु वा यथा कथंचित् तत्र न भवेति न्यायप्रवृ-
त्त्यात्तदन्यतत्सजातीयस्य द्रष्टादिशङ्कैरुपस्थितिः तथापि तद्वाक्ये अतो तर्पामिणः सकाशात् तत्सजातीयो द्रष्टानास्ती-
ति जीवेश्वरयोर्भेदमादाय वाक्यार्थवर्णनमसंगतमेव ॥ तथा हि किमत्र साजात्यं यथा कथंचित् जीवेश्वरसाधारणरूपे-
णोत ईश्वरसाधारणरूपेण नाद्यः तथा सति जीवस्यापि परमात्मसदृशतया द्रष्टादिशङ्कैरुपस्थिते जीव एवांतर्पामि-
भेदो निषिध्यते इति पर्यवसानात् तवाभीष्टासित्येः नापि द्वितीयः तथांतर्पामिणा सजातीयस्याप्रसक्ततया तन्निषेधा-
योगात् एतेन नान्यो तोस्ति श्रोतेति वाक्ये ईश्वरांतरनिषेधकत्वं निरस्तं ईश्वरभेदस्येश्वरनानात्वनूपस्याप्रसक्तेः न च क्षि-
त्यादिकमनेककर्तृकं विचित्रकार्यत्वात् प्रासादादिपद इत्यनुमानेनेश्वरनानात्वप्रमेतन्निषेधतीति यत्कं युक्तं पृथिव्या-
देः स्वतंत्रनानेश्वरकर्तृकत्वे एकस्य सर्जने छाया मेकस्य संहारे छाया मेकस्य पालने छायां जगदुच्छेदप्रसंगाः असर्वज्ञ-
नानाशिल्पिकर्तृकप्रासादादिदृष्टान्तेन नानाकर्तृकत्वसाधने असर्वज्ञनानाकर्तृणामेव सिध्यातेषामीश्वरत्वासिद्धिरि-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

त्यादित्तर्कबाधितत्वात् ॥ कामाच्चानुमानानापेक्षेति सूत्रे अनुमानस्य कामचारत्वेन हृदयविषयेऽप्रमाणत्वव्यवस्थापकतात्वा-
 या अनुमानिके श्वरनानात्वप्रसक्तेर्यक्तुमशक्यत्वात् औपनिषदत्वश्रवणादेकोदेवः सर्वभूतेषु गूढइत्येकत्वश्रवणा-
 त्तादृशानुमानस्य श्रुतिबाधितत्वाच्च अस्तु वा कथंचित् प्रसक्तिस्तथापि अन्नादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वं वदता त्वया अ-
 स्याः श्रुतेरीश्वरनानात्वनिषेधकत्वं न वक्तुं शक्यं किंचा स्याः श्रुतेः परमात्मभेदनिषेधकत्वेनान्यो तोस्ति द्रष्टेत्येतावन्मात्रेणो-
 पपत्त्या नान्यो तोस्ति श्रोतेत्यादिकं निरर्थकमेव स्यात् असंगतमेव च स्यात् परमात्मनः नित्यज्ञानाश्रयस्य तद्रूपस्य वा अश-
 रीरिणः श्रोत्रादिजन्यज्ञानाश्रयत्वनूपश्रोतृत्वाद्ययोगात् ॥ न च नान्यो तो स्तीत्यादिवाक्यस्य जीवेश्वरभेदनिषेधकत्वे-
 यमात्मनितिष्ठान्तित्यादिनानि पंतृनियंतव्यत्वादिना भेदव्यपदेशः एष त आत्मेति भेदव्यपदेशश्चातुपपन्न इति वाच्यं ॥
 य आत्मनीत्यत्र श्रुत्यात्माननिर्दिष्टः यो विज्ञानेतिष्ठान्तित्यास्नानेनांतःकरणचतुष्टयांतर्गतविज्ञानोपाधिकस्याभिधानात्
 अप्रापितस्यैवात्मशब्देन निर्देश इत्यस्य पण्यमात्रस्य चैवंमात्रादुदीकृतादौ तस्या औपनिषद्भेदात्पि पंतृनियंतव्यभेद-
 सत्त्वेपिश्रुत्यनूपेण तदभेदे साधकाभावात् एष त आत्मेति निर्देशस्य परस्य स्वनूपमिति वदुपपन्नत्वात् तत्तत्त्वादनवकाशोप-
 नान्यो तोस्तीत्यभेदधीः श्रान्तिप्रतीतजीवेशभेदमेवाप्यदतीति निर्बाधः पंथाः ॥ एतेन संतुचैताः श्रुतयोऽद्वैतपरास्तथा-
 पि नोक्तभेदस्य तद्विरोधो भगवतः सकलस्वामित्वेनैक्यव्यपदेशोपपत्तेरिति जीवेश्वरभेदप्रमाणत्वेनानंदतीर्थोपिन्यस्त-
 स्य इदं हि विशंभगवानिवेतरो य तो जगत्स्थाननिरोधसंभव इति वाक्यस्याभिप्रायवर्णनं जयतीर्थीयं निरस्तं ॥ नान्यो

तोस्तीतिजीपेश्वरमेदनिषेधकनिरवकाशश्रुतिविरोधेनाहैतश्रुतेस्तथातात्पर्यवर्णनायोगात्इदं हि विश्वं भगवानिह
 रोइत्यस्येतरहिंश्चं भगवानितियः स्थाणुः सपुमान् यद्रजतमभास्त्राश्रुक्तिरिति वत्वा पायामप्युपपन्नं सामानाधिकर
 ण्यं न त्वदुक्तार्थगमकमित्याकरेस्पष्टत्वात् ॥ यजुर्मेदः पारमार्थिक एव सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा
 इति श्रुतेरिति ॥ तन्न केचित् समंते ॥ प्रसितशशाखास्तनवगमादस्याः श्रुतित्व एव विप्रतिपत्तेः अस्तु वा श्रुतित्वं
 तथापि ना न्यो तोस्तीत्याद्यनवकाशश्रुतिविरोधेन निषेधापेक्षितसत्यत्वेन प्रतीतव्यावहारिकभेदानुवादपरत्वेन तच्छे
 षतमात्मार्यपरत्वाभावात् अमेदश्रुतेर्यावहारिकभेदविषयत्वा संभवात्मास्तु वा स्याः श्रुतेरमेदश्रुतिशेषत्वतथा-
 पि मेदनिषेधश्रुत्यविरोधाया स्यामेदनिषेधपरत्वमेवास्तु ॥ तथा हि सत्य आत्मेति आत्मनस्त्रिकात्वावाध्यत्वमाह किंत
 हि जीवत्वमपि वास्तवं नेत्याह असत्यो जीव इति भावप्रधानो निर्देष्टः जीवत्वमिदं विद्यावत्विशिष्टनिषेधस्य विशेष्यप
 षेविशेषणोपसंक्रमात् हि विषेपदविभागे संभवत्यपि यदमेदश्रुतिना न्यायानुरोधेनोक्तमस्येति पदके
 दप्युचितः ॥ एवं सजातीयमेदं निराकृत्य विजातीयमेदं निराकरोति सत्यं भिदा सत्यं भिदेति सत्यशब्देन पंचभूतात्म
 कं जगत्प्रतिपाद्यते सच्चिदानंदमय इति श्रुतेः तत्र सदिति पृथिव्यपतेजांसित्यादिति वाक्याकाशौ तदेव भिद्यत इति भि-
 दा असत्यमनिर्वचनीयं तस्य दास्यपि पुनरुक्तिः भिदाः सत्यं भिदेति काकाक्षिगोलकन्यायेनासत्यमित्यस्योभयप्रा-
 नुषंगः स्मृतिरपि मेदमप्यदतिविमेदजनके ज्ञानेनाशमात्यंति कंगते आत्मनो ब्रह्मणो मेदमसंतकः करिष्यतीति-

ह्यसुपर्णावित्यादिश्रुतीनामपि भेदपरत्वं निरस्तं प्राकृष्टाकरे चातिविस्तरेणेति दिक् ॥ श्रीमत्शंकरपादाब्जभूषणे
 परदूषणे ॥ आनंदमयसित्वांते राघवाचार्यसूरिणां ॥ शिष्यस्य रूपनायस्य कृतिर्भवतु सन्नुदे ॥ अनया तुष्टिमाप्नुतु
 ह्रीपतिः श्रीपतिः स्वराट् ॥ श्रीरस्तु शुभं भवतु ॥

तमः॥ प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षय इति विष्णुपुराणमपि संगच्छते तथा च मोक्षसाध-

धिकरण

K-1797
ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

श्रीगणेशायनमः ॥ अंतस्तत्त्वमोपदेशात्सविशेषब्रह्मनिर्गुणस्य यथाशास्त्रादिसंगतिस्तथा प्रागेवोक्तमानंदम-
 याधिकरणोपक्रमे ॥ पूर्वपि करणे बहुभिः प्राधान्यविगैरेकमप्राधान्यद्योतकं पुच्छपदमिवेह बहुभिरनीश्वरधर्मैः सर्वपा-
 षोदितत्वं यथा कथंचिज्वाग्येयमिति प्रत्यवस्थानादनंतरसंगतिः इदमाम्नायते येषां तत्रादित्येहिरण्यस्यः पुरुषोदश्य-
 तेहिरण्यश्च शुद्धिरण्यकेन आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कथासंपुंडरीकमेव मक्षिणी न स्योदिति नाम स एष
 सर्वेभ्यः पापान्यउदितउदेति इवै सर्वेभ्यः पापान्यो य एवं वेदेत्यपि देवतमया ध्यातं येषां न रक्षिणी पुरुषोदश्यते इत्य-
 दि आप्रणखात् प्रणखो न खाग्रंतदभिध्याप्यतस्य यथा कथासंपुंडरिकमित्यत्र कथासंज्ञाहः लक्षणाया तत्सदृशपरः-
 आस्ते उपविशत्यनेनेत्यासः पश्चाद्भागः कपेमर्कटस्यासः गुदभागस्तत्सदृशं रक्तवर्णमिति पर्यवसितो र्यः पुंडरिकं प-
 त्रं यथा एवं तस्य मंडलांतर्गतं निः पुरुषस्याक्षिणीति च्छांदोग्यमाष्ये श्रीमद्भगवत्पादैर्यो वर्णितः अन्यैस्तु अस्मिन्नर्थे-
 कथा सप्रदे लक्षणा कथा सपदस्योक्त्युपेत्या मर्कटगुदपरत्वे हीनोपमानस्यात्सादृश्यपरेण कथासंज्ञाह न पुंडरी-
 के रक्तत्वत्वात् पुंडरीकं सितं चोक्तमिति कोनाग्रंतमिसे प्रश्नास्यदिति मन्त्रांशः ॥ अतः पुंडरीकमिति त्वमिः सूर्यस्तेनासितं-
 विकसितं कथासंयहा कंजलं पिबतीति कपिः पद्मनालस्तत्रास्ते हति कथासंयहा कं पिबतीति कपास्तस्मिन् कपिस-
 तस्याजलु कसमासे कथासंयहा केप्यास्ते इति कथासमिति पुंडरीकविशेषणे ब्रह्मो व्युत्पत्तयो दर्शिताः तत्राचार्य-
 णामयमाशयो वर्णितस्तदनुयायिभिः योगादूटिर्बलीयसीति न्यायेन कपिशब्दस्य नूद्यर्थग्रहणसंभवे योगाश्रय

पञ्चन्याय्यं आसदाहस्य सर्वेषु पक्षेषु यौगिक एव पद्यपिकपिशदहस्यनूत्यर्थपरत्वे कप्याहशहोताक्षणिकस्तथापि नू-
 टिपूर्वकलक्षणापेक्षया यौगिकार्थग्रहणं जपन्यं योगमपेक्ष्य नूदेः शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तन्मूललक्षणाया अपि शीघ्रोप-
 स्थितिकत्वात् ॥ अपिच कपिशदहस्यादित्यपरत्वे योगोप्यतिक्रिष्ट एव कपिपतीत्यत्रादित्ये मुख्यजलपानस्य चाधान-
 आदित्यकिरणसंपर्कज्जलं शुष्यतीत्येतावन्मात्रमवलंब्यादित्यकिरणानां जलगृहीत्वमुपचरणीयं जलं ग्राह्यं कांशा-
 रकस्येवादित्यकिरणानां जलादर्शनं प्रयोजकत्वं साम्यात् तस्मिंश्चौपचारिके ग्रहणे अपि पीतां बुन्यायेन पानत्वं भारो-
 प्यकिरणकर्तृके आदित्यकर्तृकता अप्यवसनीया एवं कपिशदहनादित्यं क्रिष्ट गत्या लुप्ताद्यतद्विकसितत्वमपि पद्यानां
 कुशोनैव व्याख्येयं न हि रात्रौ मुकुलितानि पद्यानि पुनः प्रातः सूर्योपिका सयति किंतु किंचित्कालं मुकुलितानि पिका-
 वस्थां प्राप्तानि न पुनर्मुकुलितानि भवन्ति अतएव काननभात्रे सिंहशार्दूलदिनदीभात्रे हंसचक्रवाकादिनगरभात्रे अ-
 त्युन्नतगोपुरभासादादि कीर्तौ भावत्वं प्रतापे लौहित्यं चंदोदयभात्रे कुमुदविकासः दिवा सूर्यकृतः पद्यपिका सदृशक-
 विसमयद्वत्यालंकारिकैरुक्तं रात्रौ मुकुलितानां दिवा विकासः पद्यानां भित्तिनियमोपगमे पिकालंकृत एव सः न सूर्य-
 कृतः सूर्यस्य सर्वदा सत्त्वेन सर्वदा विकासोपपत्तेस्तत्तत्कालोपलक्षितसूर्यस्य विकासकालस्यैव तदुक्तं ॥ अतएव-
 रात्रौ यणे कविप्रौढोक्तिस्तथागादांधकारं प्रस्तुत्य निगीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः विकसत्यां च मालत्यांग-
 तोस्तं ज्ञापयेत् रविरितिकालकृतावेव विकाससंकोचौ प्रतिपादितौ एव माद्ययोगोऽतिक्रिष्ट एव हि तीपतृतीययोगयो-

स्तुनालस्यजसग्रहणकर्तृतास्त्येवग्रहणेपानत्वमात्रमुपचरणीयंआसराहेचनहेराइतिनातिक्लिष्टावेतौकेजवे-
 प्यास्तइतिनुरीययोगस्त्वतिक्लिष्टएवतथापिसर्वेष्वेतेषुयोगेषुकराहेनाप्रसित्वंजलंग्राह्यमितिनिहतार्थत्वदोषोदुर्गति-
 आयेषुत्रिषुकपिश्राहेनसूर्योनालोवाग्राह्यःइतिनिहतार्थत्वमश्वेष्वेषयमकादिप्रयोजनंविनाअप्रसित्यार्थग्रहणा-
 निहतार्थत्वंतदेवावाचकत्वमप्युच्यतेअलंकारिकैःअपिआद्ययोगेभगवदाश्रयीभूतेआदित्येअमंगलकपिश्राहःप्रयुक्त-
 इत्यश्वीनत्वमपिदोषःद्वितीयतृतीययोर्योगयोर्नेत्रदृष्टांतभूतपुंडरीकेतदाश्रयेचकपिश्राहःप्रयुक्तइत्यश्वीनताअ-
 विवक्षितामंगलघोराद्यपिस्तेषयमकादिप्रयोजनंविनार्थप्रत्यापकत्वंपदस्याश्वीनत्वमितितल्लक्षणात्अपिआ-
 सत्पक्षेनहीनोपमाहीनोपमानचसुरूपमानपुंडरीकोपमानत्वमात्रेणचसुषिहीनोपमाऽप्रसक्तेःकवयोहिवर्य-
 मानएवहीनोपमानंप्रयुंजतेयथा महामहानीलशिलारुचःपुरोनिषादगान्कंसरुषःसरिष्टरेश्वितोदयाद्रेरभिसा-
 यमुच्चकैरचूचुरचंद्रमसीमिश्रमतीमितिमाषकाद्येइहूदयाश्रयापिमासिमुखःसायकासायवर्णमानस्यश्रीरुणास्ये-
 पमाबुल्लेखनिबन्धःननुसायंकास्तस्यतमस्त्वित्पिनहीनत्वमनादिकविसमयस्तीकृतत्वादितिवेत्तव्यनादिपेदस्ती-
 कृतत्वाच्चर्कटपश्चाद्भागस्यापिनहीनत्वमपिचकप्यासराहेनरक्तिन्ःपुंडरीकविशेषणत्वसित्यौतादृशपुंडरीको-
 पमितंनसुरूपमिति सित्यतितच्चादित्यांतवर्तिपुरुषस्ययंडदगान्महोर्णपादिभ्राजमानःसतिरस्यमभ्यात्समा-
 वृषमोलेहितास्तःसूर्योविपश्चिन्मनसापुनात्विति मंत्रांनुमतंनचपुंडरीकंसितांभोजमिति कोशविरुद्धत्वात्पुंडरी

कपदस्य न पद्ममात्रपरत्वं रक्तपद्मपरत्वं वा किंतु सितां भोजनपरत्वमिति शंभ्यं अनेकवृत्त्यवधारविरुत्थस्य कोशव-
 चनस्याप्रमाणत्वात् शब्देभाष्ये मौढ्यं चरुं निर्वपेत् श्रीकाम इति वाक्यविहितायामिष्टौ पुंडरीकाणि च ह्रीं विभवंतीति
 बहिःस्थाने पुंडरीकाणां विधानेन तत्र प्रकृतितः प्राप्ते र्भेस्तृणीत हरीतैरिति मंत्रे दर्शपदस्थाने पुंडरीकपदवत् हरीतप-
 दस्थानेरक्तपदोहः कर्तव्य इत्युक्तं आकाशवा पीसितपुंडरीकमिति महाकविप्रयोगे पद्मत्वसामान्यमादायैव पुंडरी-
 कशब्दः प्रयुक्तः अन्यथा सितेति विशेषणैर्व्यर्थपित्तेः महापुरुषनेत्रोपमानुपपत्तेश्च पाणिपादतलनखनेत्रांततासु
 जिह्वापरणां सप्तानां रक्तिमाहिमहापुरुषलक्षणमिति सामुद्रिकशास्त्रविदः वदन्ति अत उपजीव्यप्रयोगविरोधे कोश-
 वचनमप्रामाणिकमेवेति अत्रादित्याह्णोरंतः स्थलेन प्रतीयमानः विद्याकर्मातिशयवशात् प्राप्तोत्कर्षः कश्चिदादित्यपु-
 रुषनूपदेवताविशेषनूपोजीवः स्यादाहोस्वित्परमात्मेतिसंशयः ऐश्वर्यमर्यादाधारत्वनूपवत्त्वाद्यनीश्वरधर्माणां स-
 र्वपाप्मोदितत्वादीश्वरधर्माणां च बलाबलानवधारणात् तत्रादित्याद्यंतस्थः तावत्तनपरमेश्वरो भवितुमर्हति येषां त-
 रादित्य इत्याधारश्रवणात् अपरिच्छिन्नस्यैव माहिमप्रतिष्ठितस्य निराधारस्य च तस्याधारायोगात् स माहिम्नि प्रतिष्ठित-
 इति श्रुतेः स एष येषां मुष्मात्परां चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानामिति ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणाच्च एष सर्वेश्वर इति श्रुत्या पर-
 मेश्वरस्य निरंकुशैश्वर्याविगतेः हिरण्यवज्रमश्रुरिति नूपश्रवणाच्च अशङ्कमस्पर्शमनूपमव्ययमिति श्रुत्या ब्रह्मणो नीनूप-
 त्वावगमादेव माहिस्थोऽपि न परमेश्वरः चक्षुषीत्याधारश्रवणात् येषैतस्मादर्थो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चे-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

तैश्वर्यमुपादिश्रवणात् तस्यैतस्य तदेव नूपं यदमुष्य नूपमित्यतिदेशेनास्ति स्थेपि नूपवत्त्वश्रवणादादित्यपुरुषनूपदेवता
 त्माजीव एवेहान्तं स्थ इति प्रतिपत्तुं युक्तं तादृशजीवविशेषस्य विद्याकर्मातिशयवशात् प्राप्नोति कर्षस्य सर्वमेतद्युक्तमिति
 पूर्वप्रक्षेपस्थानतः ॥ अंतस्तत्त्वमोपदेशादिति सूत्रे ॥ अंतरिति शब्दः आदित्ये अक्षिणि चांतर्विद्यमानपुरुषोपस्थापकः आ
 धिकारिकुप्रसू पदं चात्र संबध्यते आदित्यांतं स्थस्तावत्परमेश्वर एव तस्य पुरस्य ब्रह्मणो येषमयि आत्मा अपहृतपाप्मा इदं
 सर्वं यद्रूपमात्मेत्यादिश्रुत्यंतरे परमात्मधर्मतयानिर्णीताः सर्वपाप्मोदितत्वसाक्षात्तयादयस्तेषामुपदेशात् तथा हितस्यो
 दिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेतीति सर्वपाप्मोदितत्वस्य तस्य कूचसामचगेष्णाविति ऋकसामयोरिन्द्रादि-
 स्तावकयोरेतत्स्तुति साधनत्वेनोक्त्या लब्धेन्द्राद्यात्मकत्वोपलक्षितसार्वात्म्यस्य निरंकुशसर्वलोककामेशितृत्वस्य च परमा
 त्मन्येव संभवात् एवमस्ति स्थेपि परमेश्वर एव तत्रापि यन्नामतन्नामयावमुष्यगेष्णोतावमुष्यगेष्णाविति सर्वपाप्मोदि
 तत्वप्रवृत्तिनिमित्तान्नामातिदेशेन संप्रकृतदुष्यतद्यजुरित्युक्त्या विधेयाभिप्रायस्त्रालिगादिकतद्यद्मेवीणायां
 यंत्येतमेव तंगांतीत्यनेन लौकिकगीतिगोपत्वोक्त्या च सर्वपाप्मोदितत्वेन्द्राद्यात्मकत्वऋग्यजुरात्मकत्वलौकिकगीतिगे
 पगजाद्यात्मकत्वोपलक्षितसार्वात्म्यनूपधर्मोपदेशात् स एष ये चैतस्मादवांचो लोकास्तेषांचेष्टे मनुष्यकामानांचेति नि
 रंकुशलोककामेशितृत्वश्रवणाच्चेतेषां धर्माणां सर्वकारणत्वात् सार्वात्म्यनः परमेश्वर एव संभवात् नूपवत्त्वादिकंच स्या
 त् परमेश्वरस्यापीच्छावशात् मायामयं दिव्यं नूपं साधकानुग्रहार्थमायाद्येषामयासृष्टा यन्मां पश्यसि नारद सर्वभूतगुणै

युक्तं नैवं मांद्रुमर्हसीति स्मरणात् अपि च यन्निरस्त समस्तविशेषं पारमेस्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रमनूपम
 स्वर्गमित्यादिकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चित् विशिष्टः परमेस्वरः उपास्यत्वेन निर्दिश्यते सर्वकामसर्वकाम इत्यादि
 नात्तथा हिरण्यश्मश्रुत्यादि निर्देशोऽपि भविष्यतीत्यादि श्रीमद्वाच्योक्तदिशा उपास्ये ब्रह्मण्यपि संभवतीति ॥ ननु रूपवा
 त्यादीनि जीवलिङ्गानि भाष्योक्तदिशा यथा कथंचिन्नेयानीति न च कुं युक्तं तुल्यवत् श्रुतानां जीवब्रह्मलिङ्गानामेकानुरोधे
 नान्यस्य नयनेनियामकाभावात् ॥ न च निरवकाशत्वं नियामकं जीवेऽपि परमात्मलिङ्गानां यथा कथंचिद्योजयितुं श-
 क्यत्वात् सर्वपाप्मोदितत्वं तावत् आदित्यमंडलाभिमानिनिजीषेऽपि नेतुं शक्यं देवानां पुण्यसंबंधे सत्यपि न ह वै देवान् रूप
 पंगलतीति श्रुतिपर्यालोचनया पापासंबंधस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥ न चेंद्रादीनां वृत्रघादिना पापश्रवणात् उक्तश्रुतिः-
 पापफलव्यत्याभिप्रायेण नेयेति वाच्यं तथा सत्यमेदितस्य सर्वपाप्मोदितत्वस्यापि तदुक्ताभिप्रायेण नेतुं शक्यत्वात्
 जीवपरत्वेऽपि बाधकाभावात् न चादित्यादि स्वस्य परमेस्वरत्वमभ्युपेत्य सर्वपाप्मोदितत्वस्य यथा श्रुतस्यैव नेतुं शक्य
 तयोक्तार्थे लक्षणाकल्पननिपुक्तिक एव तात्पर्यालिङ्गात्तत्तत्फलवचनमुदेति ह वै सर्वस्यः पापमप्यप्येव वेदेति सर्वपा
 प्मोदयनूपेण श्रूयते तथा च सर्वपाप्मोदयस्य निरंकुशस्य फलतया प्रतिपादनात् तत्तत्कृत्युन्यायेन गुणभूतं सर्वपाप्मो
 दितत्वं निरंकुशमेव भविष्यति तथा च तत्पर्यालिङ्गोपबृंहितस्य न्यथा कथंचिन्नयनमुचितमिति वाच्यं सिद्धांतेऽपि हिरण्य
 रश्मश्रुत्यादिविशिष्टशरीरसंबंधविरोधात् रमणीयचरणारमणीयां योनिमापद्यंते कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यं

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajiit Gargeshwari

तेन ह वै स शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वा यसं तं प्रियाप्रियेन स्पृशत इति श्रुतिपर्यालोचनया शरीरमा-
 त्रस्य पुण्यपापतत्फलसंबंधापादकत्वावगमात् ॥ न चोक्तबलवह्निगेन तस्येश्वरत्वसिद्धौ तस्य शरीरत्वावगतौ न ह वै स श-
 रीरस्येत्यादेः स्वकर्माजितशरीरपरत्वं कल्पनीयमिति वाच्यं ॥ एवमपि प्रियाप्रियसंबंधव्याप्यतायां शरीरित्वस्याप्येक-
 त्वेनाप्यमिति लाघव नूपोपपत्तिनूपतात्पर्यलिंगसचिवापानं ह वै स शरीरस्येत्यादि श्रुतेरन्यथानयने निषामकाभावा-
 त्समर्थादैश्वर्यप्रतिपादनमपि व्ययस्थितनिर्देशोपपत्तिपुक्तं स एष ये चाश्रुष्मात्परां चो लोकास्तां श्वाप्नोति देवकामां-
 श्वाथानेनैष ये चाश्रुष्मादवां चो लोकाः तां श्वाप्नोति मनुष्यकामांश्चेति तत्क्रतुन्यायेन व्ययस्थितफलनिर्देशानूपोपपत्तिपु-
 क्तंचकथमिवेश्वरे व्याख्यातुं शक्यं ॥ तथाच प्रबलानेकजीवतिंगानुसारेण सर्वपाप्मोदय एव यथा कथंचित् व्याख्येयः अ-
 पि चोदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति फलवचनानुसारेणैव सर्वपाप्मोदयः संकुचितो वगम्यते फलवाक्ये हि जीव-
 गत एव सर्वपाप्मोदयः (6) Kamataka Samskrita University Digitised by Ait Gargeshwari
 प्रतिपाद्यते न च जीवोपरिकुशः सर्वपाप्मोदयः संभवति ॥ अपि चादित्यमंडलाभिमानिन्यादेव ताया-
 जीवन्मुक्तायाः प्रारब्धमात्रशेषायानपापं विद्यते ज्ञानाग्निदग्धनिखिलापत्तान्तस्याः प्रारब्धंतु अधिकारमात्रोपयोगिपु-
 ण्यमेव ॥ तथाच तत्र निरंकुशसर्वपाप्मोदयस्यापि सत्वात् नानेन धर्मेण परमेश्वरत्वनिर्णयः संभवति ऋगाद्यात्मत्वं तु
 आदित्यमंडलस्थ पुरुषस्यापि संभवति तैत्तिरीयके आदित्यो वा एष मंडलंतपति इत्युपक्रम्य मंडलतदर्चिस्तदंतर्पति पुरु-
 षाणां ऋगाद्यात्मत्वक्रमेणानिनूय सैषात्र व्येष्टतपतीत्युपसंहरात् इंद्राद्यात्मत्वं तु परमेश्वरस्यापि न परमेश्वरनूपेण संभवति शुभचैतन्य

त्वनाभमेरस्तु देवतापक्षेऽपि योजयितुं शक्यः निरंकुशौ श्वर्यं तु न श्रूयते ॥ तथा च कथमत्र परमेश्वरनिर्णय इति चेदुच्यते ॥
 जीवन्मुक्तेऽपि न सर्वपाप्मोदयः निरंकुशः संभवति कर्माजितशरीरस्याभियसंबंधनियमस्य श्रुतिसिद्धत्वात् ॥ न च तर्हि शरी-
 रमात्रस्यैव तन्नियमोऽस्तु तापवसहकृतोक्तश्रुतेरिति वाच्यं ॥ फलवचनरूपतात्पर्यलिंगोपेतयानिरंकुशसर्वपाप्मोदयबो-
 धिकयोक्तश्रुत्या यथा आत्मा अपहृतपाप्मेत्यादिश्रुता यो श्वरधर्मत्वेन प्रसिद्धस्य सर्वपाप्मोदयस्येहावगमादीश्वरत्वे निर्णयिते त-
 त्र च स शरीरत्वस्यापि श्रुत्या प्रतीयमानतयोक्तनियमे कर्मजन्यत्वस्य शरीरविशेषणस्यावश्यकतया वैदिकफलवचनरूप-
 तात्पर्यलिंगमपेक्ष्य तापवस्य लौकिकोपपत्तिरूपतया दुर्बलत्वाच्च न प्रागुक्तो विनिगमकाभावः ॥ एवं रमणीयेत्यादिश्रुति-
 रपि जीवविषयैव व्याख्येयान च फलवचनानुसारेणैव सर्वपाप्मोदयः संकोचनीयः इति युक्तं क्रममुक्तिमादाय जीवेऽपि स-
 र्वपाप्मोदयस्य वक्तुं शक्यत्वात् वृक्षापादानकं शंकुतोद्गमनमिव पापापादानकं जीवोद्गमनं तु बाधितं पापस्यामूर्ततया वि-
 शेषावहित्वा योगात् ॥ तत्राप्युक्तं तदुक्तं पक्षीसर्गत्माना वृक्षासंसृष्टो भवति तथा जीवोऽपि पापासंसृष्टो भवतीत्येतावदे-
 व वाच्यं ॥ तच्च जीवेऽसंभवीत्युक्तं परमेश्वरे तु तदांज सं एवमैश्वर्यं व्यवस्थयानिर्दिष्टमपि सर्वापि पत्य एव पर्यवस्यति
 आदित्यश्चक्षुर्मूलाक्षिणी प्राविशदिति श्रुत्या स्यादित्यपुरुषयोरभेदावगमात् पूर्वपक्षिणापितस्य प्रत्याख्याना योगात्
 अथ आत्मापि दैविकविभागापेक्षया विभज्य निर्देशश्चोपासनार्थस्तथा च निरंकुशतदैश्वर्यं पारमेश्वरमेव लिंगं ॥ एवं स-
 र्वतत्त्वमपि न चेश्वरस्याविद्योपहितस्याविद्याविषयत्वोपहितस्य वानताद्रूप्येणैवाद्यात्मकत्वमित्युक्तं युक्तं अविद्योपहि-

ते अविद्यापरिणामांतः करणोपहिततादात्म्यावश्यकत्वात्समुद्रावच्छिन्नाकाशेतरंगावच्छिन्नाकाशातादात्म्यस्य लोकेदश
 मात्वाचस्य निमित्तं तु अविद्याविषयचैतन्यस्यैव सर्वाधिष्ठानतया तत्राविद्याश्रयतादात्म्यस्य सत्वमक्षतमेव जीवस्तु अ
 विद्याविशिष्टोक्तः करणविशिष्टो वा न जगदुपादानमित्यादिकं स्पष्टमाकरे विषये चित्तमिति दिक्मेदव्यपदेशाच्चाप्यः ॥ य
 आदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोपमादित्यो न वेदेति श्रुत्यंतरे वेदितुं रादित्यात्मेदेनांतरत्वादिनेशस्य व्यपदेशादत्रापि तस्यै
 व प्रत्यभिज्ञानात्तत्पाचचरमं निर्दिष्टस्याप्यपहतपाप्मत्वादेरनन्ययासिद्धत्वेन प्रयोजनवत्त्वेन तात्पर्यवत्त्वेन च बलव
 त्यात्तदनुरोधेनोक्तलिङ्गानुसारेण चास्यादित्यपोरंतः स्थः परमेश्वर इति सिद्धं ॥ यत्तु चंद्रिकायां अन्येतित्यादिना निरुक्त
 पूर्वपक्षसिद्ध्यां तावन्नूयनीनूपे ब्रह्मणि नूपादियद्युपासनार्थमुच्यते जीवेपि पाप्माभावादि तर्ह्युपास्त्यर्थमुच्यतां त्वन्यते उपा
 स्तनामवागादौ ब्रह्मत्वपेनुत्वादेः प्रातीति कत्व नियमेनात्रापि तथैव वक्तुं युक्तत्वाज्जीवे पाप्माभावादेव्यविहारिकस्यासं
 भवेपि न क्षतिः त्वन्यते उपासनीया इत्यस्य तत्कृतव्यतामात्रपरत्वेन स्वायत्तपरत्वाभावात्कृतव्यतायाचव्यावहारिकप्राति
 सासिकविभागानपेक्षणात् श्रुतौ श्रुत्यानुनाश्रुत्योर्विषयभेदेन तात्त्विकत्वस्यैव वक्तव्यतापांताच्च ॥ किंच ब्रह्मणि हिरण्य
 स्म श्रुत्वादेर्मनांतरा प्राप्ततया तद्वाक्यस्यानुयादकत्वाभावेन तद्वाक्यंतत्परमेव वाच्यं ॥ तथा च तस्य तात्त्विकत्वं दुर्गि
 मेव यच्चोपादानं ब्रह्मकार्यकारणयोरभेदात् कार्यधर्मैर्व्यपदिश्यत इत्युक्तं तन्न स्यर्णैककत्वादेरिव कटकादावपि स्व
 र्णत्वव्यवहारेण ब्रह्मधर्मैः कार्यव्यपदेशापातादिति दूषणमुक्तं ॥ तत्रोच्यते यद्यपि नाम ब्रह्मेत्युपास्ते वाचं धेनुमुपासीते

त्यादायुषास्यस्य प्रातिभासिकत्वमस्ति तथापि न सर्वत्रापि तथैव बाध्यमित्यस्ति नियमः मानाभावात्परंतु मनोवृत्तीनां प्रा-
 माण्यस्यौत्सर्गिकतया तत्संभवे विषयस्याबाध्यत्वमेव तत्र च त्रिकालाबाध्यत्वं श्रुत्यस्यैव ब्रह्मण इति तद्विषयकज्ञानध्या-
 नादीनामेव मुख्यं प्रामाण्यं यत्र च प्रमाणांतरेण बलवता विरोधात् तत्र त्रिकालाबाध्यत्वं विषयस्य संभवति तस्मादर्थक्रिया-
 दिकंच दृश्यते न दृश्यते च व्यवहारदशायां बाधः तत्र तद्विषयकज्ञानध्यानादीनां व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वलक्षणं व्या-
 वहारिकप्रामाण्यमेव यत्र व्यवहारकाल एव विषयस्य बाधः तद्विषयकज्ञानध्यानादीनां द्विविधस्यापि यथार्थत्वापरंपर्या-
 यस्य प्रामाण्यस्यासंभवादयथार्थत्वमेव ॥ एवं च विनापवादं पूर्वपूर्वस्य त्यागायोगात् प्रकृते जीवस्योपास्यत्वे सर्वपाप्मोदयां-
 शो ध्यानस्यायथार्थतापरंपर्यायिमप्रामाण्यमेव स्यात् ब्रह्मणस्तथात्वे नूपवत्त्वांशो इतरांशो वा तद्विषयकध्यानादीनां यथार्थ-
 नूपतैपनूपवत्त्वादीनां ब्रह्मण्यवहारकालाबाध्यत्वात् यथार्थवृत्ते विधेयता संभवे अयथार्थवृत्ते विधेयता कल्पनस्यानु-
 चितत्वात् प्रतिपादितं चैतत् अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यामिति संकल्पणसूत्रार्थवर्णने असदु-
 पासनानघटते इति त्वदुक्तिदूषणप्रकरणे सविस्तरमानंदमयाधिकरणे इति न जीवस्योपास्यता युक्तानापिश्रुतिद्वयस्य
 विषयभेदेन तात्त्विकविषयकत्वं कल्पनं युक्तं श्रुतिद्वयस्य समानबलत्वे एव तत्कल्पनाप्रसारात् प्रकृते च न तथा अद्वैत-
 श्रुतेरुपक्रमादितात्पर्यसचिद्यत्वेन बलवत्त्वात् नूपवत्त्वादिबोधकश्रुतेश्च विधेयध्यानांगगुणसमर्पकतया तद्वैशिष्ट्येता-
 त्पर्याभावात् ॥ न च तद्विध्यावहारिकनूपवत्त्वादिकमपि न सिध्येत् तद्विधेयकश्रुतेस्तत्परत्वाभावादिति वाच्यं ॥ प्राशस्त्य

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

परार्थं वादेरसतिप्रमाणांतरविरोधेदेवताविग्रहादिसिखित्प्रमाणांतरविरोधेसत्सुपासनापरैरपि वा स्यैर्देवताधिकर
 णन्यायेन तस्मात्सिखित्प्रमाणांतरविरोधेदेवताविग्रहादिसिखित्प्रमाणांतरविरोधेसत्सुपासनापरैरपि वा स्यैर्देवताधिकर
 कत्वमेव स्यादिति किंचेत्याद्युक्तिरपि चाररमणीयैव अपूर्वत्वेऽप्यन्यशेषस्यात्यरतायाः पूर्पतंत्रेदशमाष्टमे निर्णीतत्वात् ॥ त
 दादिजर्तिलयवाग्वाजुहुपा तग्वीधु रूपवाग्वाजुहुपा तनग्राभ्यान्पशून् नहि नस्ति नारणान् अपोखत्या हुरनाहुतिर्वैज
 र्तिताम्भगवीधुकाभ्यपयसाग्निहोत्रं जुहुयादित्यग्निहोत्रेभ्युतं तत्र जर्तिलयवाग्वाग्वादिना विहित योजीर्तिलयवीधु रूपवाग्वा
 रनाहुतिरित्यादिनिर्दिष्टा प्रतिषेधकत्वात् तयोर्विधिप्रतिषेधाभ्यां विकल्पः पयसेत्यादिकं तु पयोविधिः वाक्यभेदस्त्वष्टः पृ
 थगारख्यातश्रवणात् इति पूर्वपक्षे सिद्धांतः ॥ जर्तिलयवाग्वाग्वादेर्विधित्वेऽपि अनाहुतिरित्यादिकं न विकल्पतात्पर्यग्राहकं तदि
 नापि पयोविधिबलादेव विकल्पस्य ग्राह्यत्वेन न्यायेन सिद्धं किंतु नहि निर्दिष्टान्यायेन पयस्तुतिपरं वस्तु तस्तु जर्तिलयवाग्वाग्वा
 त्यादिरपि न विधिः किंतु पशुनिर्दिष्टा हारणपयस्तुतिपरवा शब्दविना विग्रहियव न्यायेन विकल्पोपसम्भवेन वा शब्दस्वयैव
 प्यतितस्मादिदं वाच्यं विष्णुमपूजयित्वा मुंस्वविषमोजनमरणहेतुविष्णुपूजयित्वा मुंस्वेत्यादाविधान्यनिर्दिष्टा पोषणहा
 राभ्यस्तुतिपरं प्रथमवाक्यमिति पयोविधौ क्वाक्यतापन्नमेव जर्तिलादिवाक्यमितितथा च यथा जर्तिलयवाग्वादेरपूर्व
 होमसाधनता वाक्यस्यानाहुतिरित्यपूर्वनिर्दिष्टा विकवाक्यस्य च पयसा जुहुयादिति विधि शेषतया जदेकवाक्यतापन्नस्य
 नजर्तिलयवाग्वादिनिष्ठ होमसाधनतादिपरत्वं ॥ तथा हिरण्यश्मश्रुरित्यस्यापि उपासनाविधि शेषतया उपासनाविधौ क

वाक्यतापन्नस्य नदिरण्यमश्रुत्वादिपरत्वमिति तस्या पूर्वं त्वेन तात्त्विकत्वापादानमापातत एवेति यच्च स्वर्णैकटकत्वादिरिच-
 कटकादौ स्वर्णव्यवहारेण ब्रह्मधर्मैः कार्यव्यपदेशापातादिति दूषणमुक्तं तदव्यविचाररमणीयं कार्यकारणयोरभेदात्कचित्के-
 नचित्कारणधर्मेण कार्यव्यपदेशोपिन सर्वैरेव कारणधर्मैः कार्यव्यपदिश्यत इति वक्तुं शक्यं किंतु यत्र यत्र बाधकानुपलंभस्तेन तेनैव
 तथाच सर्वकार्यसाधारणयत्किंचित्सत्त्वादिब्रह्मणः धर्मेण कार्यव्यपदेशोपि द्वाद्यात्मकत्वराजाद्यात्मकत्वादिना आदित्यव्यपदेशायोग-
 स्तविरुद्धादित्यलस्य तत्रोपलंभात् बाधकसत्त्वात् अन्यथा कार्यकारणयोरभिन्नत्वनियमवत्त्वदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नधर्मेण तदभिन्नत्व-
 नियमात् कटकाभिन्नसुवर्णाभिन्नकुंडलस्य सुवर्णात्मना कटकाभिन्नस्य कटकधर्मसुवर्णत्वव्यपदेशवत् कटकत्वव्य-
 पदेशापातात् ॥ एवं सर्वपापोदितत्वद्वाद्यात्मत्वोपलक्षितसर्वतादात्म्यादिनापि नादित्यव्यपदेशाः संभवतिसंशरी-
 रस्य नियतपापादिमत्वासावर्त्यादिविरुद्धधर्मोपलंभात् सर्वात्मके ब्रह्मणि च सर्वधर्मवत्त्वाविरोधात् तत्तत्कार्यधर्मे-
 ण व्यपदेशो मुक्त एव सकलकल्पनानिदानाविद्यानिवर्तकविजातीयब्रह्मसाक्षात्कारं यावत् तथा व्यवहारे बाधकाभावात् ॥
 एतेन कथंचापिष्ठाने ब्रह्मणि पापसाहित्याद्यसाधारणरूपेण भासमाने तत्रोपलंभस्तत्र धर्मव्यवहार इति च द्विकोक्तं दूषणं
 निरस्तं ॥ तादृशापिष्ठानभासस्य निखिलकल्पनामूलाविद्यानिवर्तकत्वाभावात् प्रतिपादितं चैतद्विज्ञासासूत्रे विस्तरे-
 ण ॥ मुमुक्षुं प्रति सविशेषब्रह्म निरूपणं च मोक्षसाधननिर्विशेषज्ञानार्थं तच्च ज्ञानं महावाक्यजन्या हैतब्रह्मात्मैक्यबोध-
 प्रयोजकनिर्विशेषात्वरूपमहावाक्यपटकपदार्थज्ञानं यथोक्तं कल्पतरौ ॥ निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ॥

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji, Gargeshwari

ये मंशस्ते नु कंथ्यते सविशेषानि नूपणैः ॥ पशोरुते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ॥ तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेतोपाधि-
 कल्पनमिति ॥ आविर्भवेत् सगुणज्ञानापीनसगुणोपासनापरिपाकेनैकाग्र्यादौ पशोरुते मनसि विशेषपरित्यागेन नि-
 र्विशेषाकारवृत्त्या अपरोक्षी भवेत् ॥ यन्नुचंद्रिकायां सविशेषनिनूपणं मोक्षसाधननिर्विशेषज्ञानार्थमित्यनेनोक्तार्थ-
 मनूयतन्न उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति श्रुतपापनिवृत्तिनूपमुक्तिफलहानस्याश्रुतफलांतरकल्पनस्यायो-
 गात् किंच सविशेषज्ञानं निर्विशेषज्ञानार्थं किं वाचितस्य विजातीयवृत्त्यंतरनूपमारोपितविषयमुपासनापर्यायं ध्यानं-
 यानां निर्विशेषशब्देन विशेषाभावविशिष्टस्योक्तौ त्वन्मते विशिष्टज्ञानस्य मोक्षादेतुत्वात् तदभावापत्तिस्तस्योक्तौ
 काफेनगृहसंस्थानविशेषस्यैव विशेषाभावेनोपलक्ष्यांतरस्यैवाभावात् विशिष्यस्यैवोपलक्ष्यत्वे तस्य विशिष्टग्राहिणा
 ज्ञानेन प्रागेव ज्ञातत्वात् उपलक्ष्यत्वाकारेण ज्ञानस्य त्वन्मते मोक्षसाधनत्वात् ॥ न च विशेषणाविषयं विशेष्यज्ञानं प्रा-
 गसिद्धमिति वाच्यं ॥ (C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari
 विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाभावात् यावत् ॥ तथा च विशिष्टब्रह्मसाध्यश्रुत्वात् धीरि-
 त्यसंगतं विशिष्टप्रत्यये यस्यादिशेषं भासते तदमिति दूषणमुक्तं ॥ तदसत्तु उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यत्र
 विदेरुपासनार्थकतयानिर्विशेषात्मसाक्षात्कारप्रतिबंधकपापनिवृत्तेः विचाराक्षममत्याश्रितश्रुत्योपासने गुयोरित्यभि-
 युक्तोक्तरीत्या तत्क्रतुन्यायेन सविशेषब्रह्मज्ञानापीनतदुपासनाफलत्वस्यैवोक्तत्वेन श्रुतफलहानाश्रुतकल्पनाप्रसंगा-
 भावात् ॥ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पन्नं च निरूप्यत इति न्यायेन सृष्ट्याद्यध्यारोपेण सृष्ट्यादिविशिष्टज्ञानस्यैव सविशे-

पात्यज्ञानस्य निर्विशेषाद्वितीयात्यज्ञानार्थत्वस्याकरे सपिस्तरं प्रतिपादनात् ॥ पथाहिवा यौ नूपं नास्तीत्युक्तौ नूपस्यात्यं
 तिका सत्त्वं न तन्म्यते तस्य वा यावभाषज्ञानेपि पृथिव्यादावुपादानकारणे सत्योपपत्तेः ॥ तथा निगुणनिर्विशेषश्रुत्या ब्रह्मणि
 उपास्यतया विवक्षितगुणविशेषयोर्निषेधे व्यन्यत्र तेषां सत्याशं कया तत्कृतपरिच्छेदेन चतुर्विधाभावां प्रति योगित्वनूपं नि
 रंजुशं ब्रह्मत्वमात्मनि न संभवतीति तेषां मधिष्ठाने ब्रह्मण्येव रोपपुरःसरं निषेधे जगत् इव उपादानादत्यत्र तेषां सत्यायोगा
 त् तत्कृतपरिच्छेदा संभवाय तत्रैव निषेधे अद्वैतनिर्विशेषात्प्रतिपत्तिः सुकरैरेवेति निर्विशेषाद्देन सकलविशेषाभावात्प्रतिपत्ति
 तं ब्रह्मैव विवक्षितं तेन विशिष्टात्मा ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वाभावेपि न क्षतिः ॥ यदुपस्थितधर्मांतरवत्तया ज्ञात एव विधेयस्य-
 विधेयवदन्यव्यावृत्तेर्गोपः तस्योपलक्षणत्वमिति नियमस्य काकादिनूपोपलक्षणोपस्थितोत्तृणत्वादिनूपधर्मांतरवत्तया
 ज्ञात एव देवदत्तगृहत्वस्य देवदत्तगृहेतरव्यावृत्तेर्देवदत्तगृहे बोधात् नानाव्यक्तिगतकाकादिनूपोपलक्षणधर्मे धर्मांतरोप
 स्थापकतानियमदर्शनेन संभवेपि एव व्यक्तित्वात्तत्र गोपलक्षणेन तादृशानियमसंभवे ॥ तथा हि देहसंस्थानविशेषविशि
 ष्टे दमर्पस्य तदन्यव्यावृत्तेः प्रत्यक्षसित्यतया सोयमित्यादिवाक्येन तद्दोषने तादृशवाक्ये वै व्यप्यति सोयमित्यादिवाक्यात् त
 आदि रूपैकव्यक्तिमात्रगतोपलक्षणोपस्थितदेहसंस्थाननूपधर्मांतरवती दमर्पस्य तद्व्यावृत्तेर्वापि योऽसंभवापातात् तत्र
 तादृशानियमस्य पक्षमशक्यत्वात् तस्मात्तर्धर्मस्य धर्मिणो वा उपस्थितिद्वारा त्वाविषयकं स्वाश्रयविषयकं यत्तानं येन ज
 न्यते न स्मिन् स्वाश्रयज्ञाने तस्योपलक्षणत्वमिति सर्वोपलक्षणसाधारणनियमस्य वाच्यतया तादृशोपलक्षणत्वस्य ध

मंत्रिराज्यपस्थापकेविशेषाभावेपिप्रकृतेसंभवात्सहृदं चेदमहैतसिस्तिरीकादौ ॥ सविशेषब्रह्मज्ञानमारोपितविशेषवि
षयमुपासनापरपर्यायध्याननूपहृदैकाग्र्यनूपचित्तवशीकरणसाध्यनिर्विशेषध्यानजन्यशुद्धात्मानुभवाहितसंस्कारजन्य
पदार्थस्मरणहेतुकमहावाक्यार्थनिर्विशेषब्रह्मात्मापरोक्षज्ञानार्थमित्यपिचक्तुंसुवचं ॥ तथाहियतोवाइमानिभूतानिजायं
तेइत्याद्याः श्रुतयः तत्त्वमस्यादिमहावाक्यस्थितत्त्वदवाच्यार्थबोधिकाः सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयः तत्त्वदलक्ष्या
र्थबोधिकाः ॥ तद्यथा महामत्स्यउभेकूडेनुसंचरतिपूर्वंचैवापरंचएवमेवायंपुरुषः स्वप्नांतंचबुद्ध्यांतंचेत्येवमाद्याः श्रुत
योज्ञातृत्त्वप्रसुप्तस्यवस्थाविशिष्टजीवचैतन्यबोधिकाः महावाक्यस्थित्वंपदवाच्यस्यबोधिकाः योयंविज्ञानमयः प्राणे
बुद्ध्यंतज्योतिः पुरुषः नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येरित्याद्याः श्रुतयः त्वंपदलक्ष्यस्यबोधिकाः ॥ तथाचोक्तवाच्यार्थबोधकश्रुतिमि
मूर्खवृत्त्योपस्थितयोर्विशिष्टजीवब्रह्मणोरैक्यबोधस्यप्रमात्मानुपपत्तिज्ञानेनलक्षणयोक्तायांतरवाक्येभ्योनुभूतयोः
श्रुत्यतत्त्वंपदार्थयोः स्मरणेनब्रह्मात्मैक्यनूपवाक्यादीपरोक्षबोधेसातेतस्यस्वतः प्रमाणभूतवदवाक्यजनितत्वात्स
तएवप्रामाण्यात्तस्याविद्यातत्कार्यनिवृत्त्यात्कमोक्षसाधनत्वेपिअसंभावनाविपरीतभावनादिशून्यस्यैवतस्योक्ता
विद्यातत्कार्यनिवृत्तौशक्तत्वात्प्रमाणप्रमेयासंभावनाविपरीतभावनादिनिवृत्तौचश्रवणमनननिदिध्यासनान्तविचारस्यै
वसामर्थ्यावधारणात्उक्तविचारप्रतिबंधकप्रज्ञामाद्यकुतर्कविपर्ययदुराग्रहाद्यभिभूतस्यपुरुषस्योक्तनिदिध्यासनांत
विचारस्यासंभवेनसविशेषोपासनासाध्यनिर्विशेषोपासनाक्रमेणानिर्विशेषत्वंपदलक्ष्यार्थात्मानुभवद्वारोक्तनिवृत्ति

समो ब्रह्मात्मैक्यनूपमहावाक्यार्थपरिरोधः ॥ तदुक्तं वासिष्ठे ॥ द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगोज्ञानं च राघवयोगश्चित्तनिरोधः
 स्यात्ज्ञानं सम्यगवेक्षणं ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्वात्मनिश्चयः इति ॥ चित्तनाशस्य चित्तपर्यादर्शनप्रयुक्तशुद्धा
 त्मदर्शनस्य अदर्शनं स्वनूपेण सत्यत्वेन वा क्रमो साधनानुष्ठानक्रमेण क्रियमाणोऽपायौ सम्यगवेक्षणं श्रवणमनननिदिध्य
 सनांतविचारनूपयोगः साविशेषध्याननूपसंप्रज्ञातसमाधिसाध्यासंप्रज्ञातसमाधिनूपः उक्तसंप्रज्ञातसमाधेरसंप्रज्ञातस
 माधिहेतुत्वं चोक्तं भगवद्गीतासुरुष्णेन भगवता ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुत्थं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्म
 नितुष्यति ॥ सुखमात्यंतिकं यत्तत्तुष्टिर्वाह्यमतींद्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ पंचध्यानापरं छा
 सं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमिति व्या
 ख्यातं च मधुसूदनसरस्वतीभिः ॥ योगसेवया संप्रज्ञातसमाधिनूपयोगाभ्यासेन यत्र यस्मिन् मनः परिणामे जाते सति
 चित्तं निरुत्थं सर्ववृत्तिशून्यं सत्तत्परमते कस्यपि विषयं न गृह्णाति यत्र यस्मिन् मनः परिणामे सति आत्मना शुद्धसत्त्वेन
 मनसैव व्यंजनेनात्मानं ब्रह्मात्मिनो साक्षिणमेव पश्यन् पुरुषः आत्मन्येव तुष्यति हेतुमानप्रयुक्तानं दाल्पतरहितः भवति तं
 परिणामयोगसंज्ञितं विद्याज्जानीयात् असंप्रज्ञातसमाधौ निरुत्थेन मनसा ब्रह्मेवात्मस्वनूपं भाति न तु संप्रज्ञातसमाधाविष
 यब्रह्मान्यत्तु ध्यातुं ध्यानादिति भावः ॥ तदुक्तं ध्यातुध्याने परित्यज्य क्रमात्सैवैकगोचरं ॥ निर्वर्तदीपयच्चित्तं समाधिरभिधीयत इ
 ति ॥ यथा दीपो निपातस्थो नैव गते सोऽप्यमास्यता ॥ भगवाननुमेयार्थमर्जुनायन्यवेदयदिति च ॥ आत्मन्येव तोषमुपपादय

तिपत्रमनः परिणामे सति आत्यंतिकं सर्वसुखेभ्य उल्कं सुखं वेति विषयादि सुखादि नति अतीन्द्रियमिति विषयेन्द्रियसंयो-
गाजन्यं ॥ सौषुप्तसुखात् नति प्रुत्तिग्राह्यमिति निरुत्थमनोभिव्यक्तं सुषुप्तौ मनो न व्यजकं नीनत्या तउक्तं च गौडपादैः सी-
यते तु सुषुप्तौ तद्वन्निरुत्थं नैव सी. यत इति आत्यंतिकत्वे हेतुमाह पत्रपरिणामे स्थितो यं योगी तत्त्वतो मग्धाभिन्नस्वनूपात्
परिणामान्न च लति द्वैतमाना प्रायात् ॥ तथा च पातं जलसूत्राणि ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ तदा द्रष्टुः स्वरूपे व स्थानं ॥ वृ-
त्तिस्वानुभूतिरत्रेति सकलचित्तवृत्तिनिरोधकाले द्रष्टुः दृक् स्वरूपस्य पुरुषस्य स्वरूप एवावस्थानं न तु बुद्धिर्वृत्तौ प्रतिबिम्बि-
तत्वं इतरत्वाभावांतरे तु वृत्तिसादृश्यं बुद्धिर्वृत्तौ प्रतिबिम्बितत्वं द्वैतमानं विषयवासनाचात्यंतिकसुखानभिव्यक्तौ प्रयोजकं-
तत्राद्येतत्त्वतो न चलतीत्यनेन द्वितीयमभिव्यक्त्यनेन निर्वासनबोधकेन निरस्तं अस्यासंभ्रजातसमाधेरावश्यकता माह यं प-
रिणामं तद्वा अपरं श्रवणादिभिन्नं लाभं महावाक्यार्थापरोक्षधीप्रयोजकं न मन्यते तस्यैव मुत्थत्वं पदार्थसाक्षात्कारद्वाराम-
हावाक्यार्थापरोक्षधीप्रयोजकत्वात् ॥ अयमर्थः मंत्रायणो यज्ञाखायामपि ॥ लयापेक्षे पराहितमनः कृत्या सुनिश्चलं ॥ य-
दायात्यमनीमायं तदा तत्त्वरमं पदं ॥ तावन्मनो निरोक्ष्यं हृदियावत्गतक्षयं ॥ एतत्ज्ञानं च मोक्षं च शेषान्ये ग्रंथविस्तराः
॥ समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्यनियत्सुखं भवेत् ॥ न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतः करणेन गृ-
ह्यते ॥ अपामापोऽग्निरग्नी वाव्योऽस्त्रिज्यो मनलक्षयेत् ॥ एवमंतर्गतं यस्य मनः सपरिमुच्यते ॥ मन एव मनुष्याणां कार-
णं वं धर्मोक्षयोः ॥ वंधाय विषया संगि मोक्षे निर्विषयं स्मृतमिति प्रतिपादितः ॥ अत्र भाष्यं लयो निद्रा विषेपो विषयस्मृत्या

दिअमनीभावः मनः . अवेदा रुतविशेषस्यात्मनित्यागः तं यदा याति तदा तत्परमं पदं याति इति साक्षिणि गतः प्राप्तः विना
 शो येन तत्तथा अंतःकरणेन श्रुत्यसत्त्वेन निरुत्थेन गृह्यते अन्यते अंतःकरणावस्था विशेषवशात् साक्षिणा स्वयं गृह्यते नस्त
 प्रकाशात्पातद्वातीति वा अपा मसु आपः अपः निक्षिप्ता इत्यध्याहारः अग्निरग्निं निक्षिप्तः इत्यनुपंगः ज्योमपदाया
 काशः एवमितितयाच निरुत्थं सत्पुनश्च भूतं भवतीति असंभ्रजात समाधिकाते साक्षिस्वरूपं ब्रह्मेव भातीत्यर्थः ॥ कठबल्ली
 प्यपि यदा पंचायतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह ॥ बुद्धिश्च न विचेष्टिता माहुः परमां गतिं ॥ अभमतस्तदा भवति योगो हि प्र
 भावाप्ययौ इत्यनेनापमर्श उक्तः ॥ ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च न विचेष्टते वृत्तिनूपेण न परिणमते अभ
 मतः हैतमानूपप्रभादशून्यः निरुत्थस्य मनसोपिन्यग्भावेन साक्षिभास्यत्वाभावात् ॥ सौषुप्तलयावस्थाया इव प्रल
 यावस्थाया अप्यावृतत्वमेव न्यग्भावादिति भावः महावाक्यार्थसाक्षात्कारोत्तरमपि तदा वश्यकता माह न दुःखेन गुरुणा
 पीति गुरुणा तत्त्वज्ञानानां इत्युच्यमानं प्रारब्धकर्मान्वयेन प्रारब्धकर्मापेक्षयापि समाधेरुत्पत्त्येन स्वकाते मोक्तव्यस्य प्र
 मणो नाशकतया तज्जन्यं दुःखं नोत्पद्य इत्यर्थः ॥ तथाच संभ्रजात समाधिपादवेना संभ्रजात समाधिलाभः संभ्रजात समा
 धिस्तु श्रवणमननादिनूपविचारसमर्थस्य पंचकोशविवेकादिना देहादिभिन्नतया तत्साक्षिणो ज्ञानप्रवाहनूपः ब्रह्मा
 त्मसाक्षात्कारोत्तरं तु ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानप्रवाहनूपः तदसमर्थस्य तु सविशेषब्रह्मोपासनाप्रवाहनूपः असंभ्रजात
 समाधिस्तु सकलध्यातृध्यानादित्रिपुट्यात्मकवृत्तिशून्यनिरोधरूपं मन एव ॥ न चापरोक्षहेतुचित्तैकाग्र्यादेः निर्विशेष

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

परोक्षज्ञानाधीनतन्निदध्यासनादेवसिद्धेश्चित्तवशीकरणाभावे सविशेषनिदध्यासनस्याप्यसंभवः इति चंद्रिकोक्तदूषणं
साधुशनैः शनैः रूपमेतदुपपाधृतिगृहीतया ॥ आत्मसंख्यमनः कृत्या न किंचिदपि चिंतयेदिति ॥ भगवतैव चित्तस्य साक्षात्
पयासक्तिस्वाभावात् निर्विशेषोपासनस्य प्रथमत एवासंभवेन विषयेषु दोषदर्शनादिनोपायेन क्रमेण विषयमनोमनः
रूपसविशेषोपासनाभ्यासेनैव चित्तवशीकरणं ह्यारानिर्विशेषनिदध्यासनात्कोक्ता संभ्रजातसमाधिहेतुत्वस्योक्तत्वं
तु ॥ मनुदशमस्कन्धमष्टीत्यादाविषया ह्यप्येक्षज्ञाने चित्तवशीकरणं न पेक्षेति चंद्रिकोक्तदूषणं तदप्युक्तरीत्या संभ्रजातस
माधिस्थनिर्विशेषानुभवाहितसंस्कारजन्यषडार्यस्मरणद्वारा वा न्यायापि रोक्षज्ञाने चित्तवशीकरणं वश्यकतामदर्श
ननिरस्तं अन्यथाऽसंभ्रजातसमाधेरेवानुपपत्तैः ॥ एतेन किंच सविशेषज्ञानं निर्विशेषज्ञानस्य न तावत्तद्वद्वारा हेतु
तद्विशिष्टज्ञानजन्येनाज्ञानध्वंसेन वा चित्तवशीकरणेन वा तदभावविशिष्टज्ञानस्य तदुपलक्षितज्ञानस्य द्वाप्यदर्श
नात्तूपादियुक्तपरांगभूतविशेषज्ञानेनाज्ञानादित्येव निर्विशेषज्ञानं प्रोक्तं ॥ अत्रापि विशेषोपासनाप्यपि
शाहप्रमाणानपेक्षणाच्चेति चंद्रिकोक्तदूषणं निरस्तं ॥ उक्तरीत्या सविशेषज्ञानस्योपासनासाध्यचित्तवशीकरणं
रानिर्विशेषात् साविज्ञानहेतुत्वस्योक्तश्रुतिस्मृतिप्रमाणसिद्धतया द्वाप्यदर्शनादित्युक्तेस्तद्व्यालोचननिमित्तत्वस्य
स्यत्वात् अत्रोपासनाप्येन निर्विशेषात् ज्ञानस्य सविशेषज्ञानजन्यसाध्यामहैतद्वेषेषु बहुशाहप्यनुपदमेवोक्त
त्वात् प्रमाणांतरागम्योपास्यसत्यकामत्वादि वैदिकगुणारोपणीयासनयोक्तृकतासौश्रुत्योत्पादनाय प्रमाणभूतश

ह्यापेक्षायाः स्पष्टत्वात् ॥ तदुक्तमभिपुक्तैः पासनायामश्रद्धैः प्रतिबंधिकानेतरदिति अथवा सविशेषब्रह्मज्ञानमुपास-
 नमप्यदृष्टद्वारा ब्रह्मलोके निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यापरोक्षज्ञानार्थं अदृष्टं चोक्तापरोक्षहेतुपुण्यनूपमैहिकब्रह्मविद्याप्र-
 तिबंधकपापनिवृत्तिरूपं वा ॥ दिनेदिने च वेदांतश्चरणं तत्त्वमक्तिसंयुतात् ॥ गुरुशुश्रूषया लब्ध्वा तृच्छाशीतिफलं
 लभेत् ॥ क्षणमेकं क्रतुशतस्येत्यादिना सगुणब्रह्मविचारस्य तत्त्वाभ्योक्तोपासनात्मकसमाधेश्चापरोक्षनिर्विशेषा-
 त्मब्रह्मैक्यसाक्षात्कारजनकपुण्यजनकतायाः ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति स्मृत्या च उदित उदेति
 ह वा सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यादिश्रुत्या च तादृशपरोक्षात्मकसाक्षात्कारहेतुपापनिवृत्तिहेतुतायाश्चोक्तत्वात्
 ॥ यच्च चंद्रिकायां नापि सविशेषज्ञानं निर्विशेषज्ञानस्यादृष्टद्वारा हेतुः ॥ विहितक्रियाजन्यत्वाददृष्टस्य त्वच्च
 ते च ज्ञानस्याविधेयत्वात् ॥ नापि ज्ञानप्रतिबंधकदुरितनिवृत्तिद्वारा तस्य नित्यादिकर्मणैरनिवृत्तेः ॥
 नित्यादिकर्मणामपीहैव शास्त्रे निरूपणापत्तेश्च त्वन्यते ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वाच्च ॥ न च व्यावहारिकं दुरितं त्व-
 दहासिसविशेषब्रह्मज्ञानकायपेनाज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यपापनिवर्तते एतेन सविशेषज्ञानसंताननूपमनिदिध्यासन-
 मदृष्टद्वारा वा दुरितनिवृत्तिद्वारा वा चित्तवशीकरणद्वारा वा निर्विशेषज्ञानार्थमिति निरस्तं श्रुतद्वानायापातादित्युक्तं
 तदस्मन्मता ज्ञानरमणीयं ॥ मन्यते प्रमाणवस्तु परतंत्रस्य तत्त्वज्ञानस्य पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यतया
 तस्याविधेयत्वेऽपि पुरुषेण कर्तुमन्यथा कर्तुमकर्तुं शक्यस्य पुरुषेणाधीनव्यापारतंत्रस्य चोदमातंत्रस्य ध्यानस्य विधेयताया

माध्य एवोक्तत्वात् ध्यानस्य ज्ञानाभेदस्य ॥ ननु बुद्धिं मर्दयन् हृदोपरतत्त्वस्य वेदिता ॥ उपमृद्वाति चेत् बुद्धिं ध्याता सौ
ननु तत्त्वविदिति विद्यारण्यचरणैरुक्तत्वाच्च ॥ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणादिविदित्वं त्वेन दानेन तपसानाशके
नेत्यादिनानित्यकर्मणां विविदिषार्थत्वं प्रतिपादनेन तेषां विविदिषाप्रतिबंधकदुरितनिवर्तकत्वेपि विविदिषोत्तरमपि नि
र्विशेषात्मसाक्षात्कारप्रतिबंधकदुरितनिवर्तकत्वाभावेनोक्तरीत्या तस्य सविशेषोपासनादिनैव निवृत्तेः प्रमाणसित्य
त्वात् न विचारशास्त्रेनित्यकर्मविचारापत्तिः ॥ स्पष्टं श्रूयमर्थः ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेतद्दर्शनादिति सूत्रेण माध्यतर्क्ष
पटीकादौ ॥ तथाहि प्रतिबंधकानि पापानि हि विपापानि प्रारब्धफलान्यप्रारब्धफलानीति तत्र विविदिषाप्रतिबंधकानि
पापानि यान्यनारब्धफलानि तानि विविदिषोद्देशेन कृतैः कर्मभिर्नष्टानि प्रारब्धफलानि तु भोगैकनाश्यानीति पापव्ययोगस्तु
यं विविदिषैव नोदेति तथा च श्रुतिः श्रवणायापि यो बहुभिर्न लभ्य इति सत्सुरप्रतिबंधकेषु श्रवणसामग्र्या एवानिष्पत्तेः ए
वं विविदिषोत्तरमपि यदि (किं) कर्मविचारेति बंधकानि तानि विचारेति तद्दर्शनात् किं दुष्टं यच्च यच्छीगस्तं विविदिषो
त्सत्यनंतरं विद्यमानानां श्रवणादिप्रतिबंधकानां तु पापानां मनारब्धफलानां ज्ञानोद्देशेन कृतैः कर्मभिर्नाशः ॥ ज्ञानमु
त्तद्यते पुंसां क्षमात् पापस्य कर्मण धर्मेण पापमपनुदति इति वचनेन कर्मणां पापनिवृत्तिद्वारा ज्ञानार्थताया अपि प्रतीतेः श्र
वणादिषु प्रवृत्तस्यापि प्रारब्धफलानि अप्रारब्धफलानि च निदिध्यासनपर्यंतं विचारप्रतिबंधकानि पापानि संभावितानि
नित्यं अपि प्रारब्धफलानां भोगादेव नाशः अप्रारब्धफलानां तु श्रवणोपासनादिनियमानुष्ठानेन ॥ तथा च श्रुत्योक्तं श्रुतं पंच सो

पिबहपोयत्पविद्युःश्रवणायापिबहुभिर्योनलभ्यइतिअत्रहेतुःकुशलोस्यलभाआश्रयोस्यज्ञाताकुशलानुशिष्टइतिअस्यात्म
नोसाक्षात्कारयानकुशलएवयोषिध्यानसंस्पगनुतिष्ठतिरुतश्रवणस्यापिनिदिधासनप्रतिबंधकपापंप्रस्तुतंभवतितदायावद्दो
मक्षयंभ्यानासंपत्तेदुर्लभएवात्मेतिभावःकिंबहुनाक्रियमाणेषिश्रवणेषुस्त्रिमांद्यादिनाशाहज्ञानमपिनोत्पद्यतेतदिदमाहाश्रयोज्ञाते
तिकुशलेनाचार्येणानुशिष्टोबोधितोपिज्ञाताआश्रयोदुर्लभएवतथाचयस्यध्यानपरिपाकांतंप्रतिबंधकानिप्रारब्धफलानिपा
पानिनमवतितस्यैवेहविद्यासिध्यतिअन्येषांतुश्रवणादिषुप्रवृत्तानामपिजन्मांतरएवेति॥सेत्वज्ञानाकार्यस्यापिपा
पस्यसेतुंदृष्ट्यासमुद्रस्यब्रह्महत्यां व्यपोहतीतिवचनबलेनसेतुदर्शननिवर्त्यत्वस्येवसविशेषज्ञानाकार्यस्यापिनिर्वि
शेषात्मज्ञानप्रतिबंधकपापस्यसविशेषज्ञानसाध्योक्तसविशेषोपासननिवर्त्यतायाउदेतिहपैसर्वेभ्यःपापभ्योयएव
वेदेतिश्रुतिबलादंगीकारात्अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनाधिष्ठानसाक्षात्कारस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेपिनोक्तदूषणावका
शःउक्तीत्यासविशेषज्ञानस्यनिर्विशेषज्ञानार्थत्वानपायात्तथात्वेपिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाभावस्योक्तत्वाच्च॥एते
नेत्यादिचंद्रिकोक्तदूषणामाभासएवसविशेषध्याननिर्विशेषध्यानार्थमात्रेचंद्रिकायाविकल्पितःपक्षोपिसाधुः॥उक्त
रीत्यासंप्रज्ञातसमाधिपूषसविशेषध्यानस्यनित्तवशीकरणद्वाराअसंप्रज्ञातसमाधिपूषनिर्विशेषोपासनापरपर्या
यनिर्विशेषध्यानार्थतायाःश्रुतिस्मृतिप्रमाणसित्यतायाउक्तत्वात्ध्यानस्यज्ञानाहैतद्वक्ष्यस्यभाष्यादिसंमतस्यो
क्तत्वात्विदधातोनुपासनायांप्रयोगस्यबहुस्थलेषुदृष्ट्यादिदृषएवंपेदेत्यत्रोपासनायाएवविवक्षितत्वात्वेदन

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ait Gargeshwari

ध्यादिसंमतस्योक्तत्वात्विदधातोनुपासनायां प्रयोगस्य बहुस्थलेषु दृष्टत्वादिह य एवं वेदेत्यत्रोपासनाया एव विवक्षितत्वात्वेदनस्य तत्कृतुन्यायेनोक्तत्वाच्च ॥ नापि सविशेषध्यानं निर्विशेषध्यानार्थमिति द्वितीयः पक्षः ध्यानविशेषो ज्ञानमित्यन्यत्रोक्तत्वात् इह य एवं वेदेति ज्ञानार्थविदधातुश्रवणाच्चेति चंद्रिकोक्तं दूषणं निराख्यते न मेव ॥ यच्चोक्तं चंद्रिकायां भगवति तात्त्विकं नूपमित्यन्यत्रोक्तत्वात् हिरण्यमयः पुरुषो ह इत्यत इत्यपरोक्षज्ञानविषयत्वोक्तेः न हि योषित्यनिर्वाह इत्यत इत्युच्यते किंच योषिदादेरग्नित्याद्यभावेऽपि तथा ध्यासवत् निर्विशेषब्रह्मण एव हिरण्यमश्रुत्यादिना ध्यानसंभवेन सविशेषब्रह्मणः साधकानुग्रहार्थं ऐच्छिकं नूपपरिग्रहोक्तिरयुक्ता तस्मान्न सविशेषनिनूपणं न निर्विशेषज्ञानार्थं अन्यथा त्रैपरीत्यं स्यात् सत्यं ज्ञानमसंतं ब्रह्मेत्यादिसत्ब्रह्मनिनूपणमपि असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिसिद्धासत्ब्रह्मज्ञानार्थं स्यात् ॥ एवं चासत्तूपं ब्रह्मसाक्षात्कर्तुमनीश्वराः ये मंदास्ते तु कृष्यंते सत्ब्रह्म प्रतिपादनैरित्याद्यपि स्यादित्यादितत्रोक्तं ते केषां निगुणश्चेति श्रुत्या आत्मनो निगुणत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मणि नूपवत्त्वादि कं न तात्त्विकं किंतु उपासना र्थमारोपितमेव ॥ यत्तु बृहंतोस्य धर्मा इति श्रुत्या ब्रह्मे शानादिभिर्देवैः समेतैर्यद्गुणांशकः नावसायचितुं शक्यो व्याचक्षाणेऽसर्वदेति श्रुत्या च ब्रह्म धर्मवत्पदार्थत्वादित्याद्यनुमानैश्च ब्रह्म समानसत्ताक धर्मवत्ब्रह्मेति परैरुक्तं तदा करग्रंथेषु दूषितं विस्तरेण तत्संक्षेपतो ब्रह्मसंगो दुच्यते ॥ न तावत्त्वदुदाहृतसगुणादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्त्विकसगुणवत्त्वसिद्धिः सगुणप्रकरणस्त्वयास्तस्याः उपास्तिविधिविषयविशेषणसमर्पकत्वेन ब्रह्मणि धर्मविशेषप्रकारको

पासनाविधायकत्वेन ब्रह्मणि परमैश्वर्ये शिष्टे तात्पर्याभावात् ॥ अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात् सत्यकामादिनूपं ब्रह्मोपासीतेत्यादि
वाक्यस्य ब्रह्मणिसत्यकामत्वादिप्रकारकोपासनायां तात्पर्येऽपि ब्रह्मणिसत्यकामत्वादि वैशिष्ट्यस्याबाधितत्वात् मानान्तरा
प्राप्तत्वनूपापूर्वत्वस्य तात्पर्यनिर्णायकषड्विधलिङ्गातर्गतस्य तस्मिन् सत्त्वाच्च तत्परत्वमप्युक्तश्रुतेरस्तामिति चैकवाक्यताभंग
तेर्मानान्तराप्राप्तस्यापि अन्यशेषस्यातत्परताया सदृशं तत्पूर्वमेवोपपादितत्वेन च निरस्तमेव निर्गुणप्रकरणस्थायास्तस्य
श्रद्धाद्वितीयब्रह्मपत्यनुकूलनिषेधापेक्षितप्रतियोगिसमर्पकतया अन्यथासित्थेश्वरनचनेह नानास्ति किंचनेति द्वैतसामान्या
भावबोधकश्रुतिस्त्वेन किंचनेत्यादिसामान्यवाचकेन पदेनैव ब्रह्मातिरिक्तसकलनिषेधोपस्थितौ विशेषसमर्पणमन-
र्पकमिति शङ्क्यं अलौकिकतया सगुणोपासनावाक्यप्रमेयत्वमप्युदासार्थत्वेन सार्थक्यात् ॥ पञ्चश्रुतिप्राप्तस्य श्रुत्या
निषेधे अहिंसावाक्यं अग्निषोमीयं पशुमालभेतेति वाक्यबोधितहिंसायानातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यग्रहणवाक्यं अति
रात्रेषोडशिनंगृह्णातीति वाक्यविहितषोडशियग्रहणस्यासहाइदमग्रआसीदिति वाक्यं सदेवसौम्येदमग्रआसीदिति वाक्य
बोधितब्रह्मसत्त्वस्य ह्यसुषुप्तेत्यादिभेदवाक्यचतस्रस्य ह्यस्य भेदस्य निषेधकत्वादातिपररुक्तं तदतएव नि-
रस्तं ॥ प्रकृतेश्रुतिप्राप्तस्यैवाभावात् श्रुतिप्राप्तत्वं हि न यथा कथंचित् श्रुतिबोधितत्वं तथा सति न कलञ्जमक्षये ब्रह्मणं
हन्यादित्यादौ मानान्तरागादिप्राप्तकलञ्जमक्षणानुवादकेन कलञ्जमक्षयेदित्यनेन कलञ्जमक्षणादेर्बोधिनात् तस्य श्रुत्यैव
नेत्यनेन निषेधो विकृत्यापत्तेः किं तु श्रुतितात्पर्यविषयत्वं श्रुतिप्रमितत्वापरपर्यायमेव तद्वाच्यं तच्च न प्रकृतेश्रुतित्युक्तमेव

अहिंसा वाक्यस्य वै धिंसा विषयत्वाभावात् वै धिंसा विषयानीषोमीय हिंसा बोधक वाक्यं समानविषयकत्वाभावेन नाहिं
सा वाक्यमभिषोमीय हिंसा वा बाधकस्यादित्यापादानं युक्तं ह्ययोः समानविषयत्व एव बाध्य बाधकभावकल्पनाप्रसङ्गात् तयोः समा
नविषयत्वे ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पस्यैवापत्तेर्न बाध्य बाधकभावापादानं संभवति ग्रहणाग्रहणवाक्ययोस्तु सत्यपि समा
नविषयत्वे एकस्याधिकबलवत्त्वाभावेन बाध्य बाधकभावस्यासंभावितत्वात् अन्यथा विकल्पान्नाश्रयणप्रसङ्गात् असद्वाक्यभेदश्च
क्ययोस्तु कथमसत्तः सज्जायेतेति दूषणाद्यनान्यो तोस्ति दूषेत्यादिना भेदनिषेधा यत्रासद्भेदानुवादतयोपक्रमाद्यवग
तसत्तैक्यतात्पर्यकसत्तैक्यपरवाक्यतो दुर्बलतया न ब्रह्मसत्तैक्यनिषेधकता संभवः ॥ अथ वा सगुणश्रुतिरपरब्रह्म
विषया उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेस्तस्याः सगुणत्वे तात्पर्याभावेऽपि देवताधिकरणन्यायेन तथा श्रुत्यब्रह्मान्यसगुणं ब्रह्म
प्रमाप्यते निर्गुणश्रुत्यनुरोधेन विषयभेदस्यावश्यकत्वात् तावतापि श्रुत्यब्रह्मणो निर्गुणत्वे बाधकाभावः अविद्याविंबत्वा
द्युपहितस्यैव सगुणत्वप्रमाणत्वाभावात् कस्यैव शुभप्रतिविद्यास्यैव अणोर्ध्वसिद्धिः सगुणोऽनुज्वालाप्रतिविम्बकस्य गुणादाववि
षयीकरणोपि बाधकाभावात् तात्त्विकगुणवत्त्वस्य तदर्पताया अवर्जनीयतया त्वसक्षेतात्त्विकगुणवत्त्वत्तयंतरस्याभावा
दिति वाच्यं हैतमिच्छात्वं श्रुत्यनुमानादेरेव बाधकत्वात् सगुणत्वांशोऽश्रुतेर्वावहारिकप्रामाण्यवत्त्वात् निर्धर्मकश्रुतेर्विषयांत
राभावेन श्रुत्येव निर्धर्मकप्रमापकत्वावश्यकतया निर्धर्मकत्वादिश्रुत्यैव श्रुत्यब्रह्मसिद्धिसंभवात् ॥ अत एवोक्तस्मृतिसूत्रा
न्यां न विरोधः व्यावहारिकधर्मभेदाद्यंशविषयत्वेन तेषां श्रुत्यान्यसगुणब्रह्मप्रमापकतया श्रुत्यविषयकत्वाभावात् ॥ एते

न किंचाद्यसूत्रे धर्मशब्दाद्वितीये भेदशब्दतः निर्धर्मकत्वमैक्यं च निरस्तं ॥ परवस्तुनः धर्मो भेदश्च मिथ्या चेत् ॥ श्रुतिसूत्राप्रमा-
णता व्याख्या व्याजेन चोक्ता स्यात्तया सौगतसौहृदादिति चंद्रिकोक्तप्रलाप उच्यते प्रलाप एवेत्युपेक्षणीयः अत्र मासि त्वमर्थं त्वम-
सि त्वत्वेन बोधयतां श्रुतिसूत्राणामप्रमाणत्वा संभवस्य जिज्ञासाधिकरण एवोक्तत्वात् ॥ न च सगुणः परः पराणामित्यादि
स्मृत्या सगुणस्य परादपि परत्वं स्पर्धते तथा च कथं सगुणवाक्यानामपरविषयत्वमिति शंभ्यं जडापेक्षया परः किंचित्स्तद-
पेक्षया सर्वज्ञस्य श्रुत्या पेक्षया अपरस्यापि परत्वात् ॥ न चैवं सतिसदेव सौम्येदमग्र आसीत् असहा इदमग्र आसीदिति श्रुती अ-
प्यपरब्रह्म परब्रह्म विषये स्यातामिति वाच्यं तत्रेदमिदमिति प्रपञ्चस्यैव प्रकृतत्वेन ब्रह्म परत्वस्य वक्तुमशक्यतया प्रपञ्चस्यैव सृष्टेः पूर्वं
कारणात्मना सत्त्वमनमिदं क्तनामनूपत्वत्वनूपकार्यात्मना असत्त्वं च विषयीकुरुतः ॥ अतएव पश्चात्तत्रोच्यते स दजायतेति
विशेषणामिदं क्तत्वोक्तिः संगच्छते नापि ग्रहणाग्रहणवाक्ये परापरयागविषये स्यातामिति पादनं सम्यक् ऐन्द्रवायवं ग्रहं गृ-
ह्णातीत्यादि वाक्यवत् षोडशग्रहणवाक्यस्य यागपरत्वेऽपि अग्रहणवाक्यस्य तदभावात् बोधकत्वात् यागविषयत्वाभावात् ॥ न
च ग्रहणवाक्यस्य यागविषयकत्वस्यैवाग्रहणवाक्यं ग्रहणशून्यपरयागविषयकमस्त्विति वाच्यं ॥ ग्रहणवाक्यप्रमितया-
गनिषेधपरत्वसंभवे ग्रहणशून्यपरयागविषयकत्वे मानाभावात् अपूर्वपरयोगग्रहणस्याप्राप्तत्वेन तन्निषेधवैधर्ष्यात् ॥
न च ग्रहणाभावनित्यानुवादेनापूर्वयागपरत्वकल्पनमपि युक्तं यदेव ग्रहणवाक्ये विधीयते तत्त्वतिषेधनूपमुख्यार्थपरत्व-
संभवे व्यर्थं प्रायनित्यानुवादेनापूर्वयागपरत्वकल्पनायोगात् निर्गुणवाक्ये तु अद्वैतश्रुतिविरोधेन निषेधपरत्वा संभवा

तप्रतिषेधोपलक्षितश्रुत्यब्रह्मपरत्वस्यैवयुक्तंयुक्तत्वात् ॥ नन्येवंसत्यसन्नेवसमवतिअसत्ब्रह्मेतिवेदचेदितिश्रुतिर-
 पिनासत्वसिध्यर्थाकिंतुशून्यतापत्तिरूपपरममोक्षपरेतिस्थादिति ॥ असद्रूपंपरंब्रह्मसाक्षात्कर्तुमनीश्वराः ॥ येमंदास्ते
 नुकंष्यंतेसत्ब्रह्मप्रतिपादनैरितिचंद्रिकोक्तदूषणमापतेदितिचेन्न ॥ शून्यतायाअपुरुषार्थत्वादानंदंब्रह्मणोनूपंतच्च-
 मोक्षेप्रतिष्ठितमितिश्रुतिसित्थानंदैकत्वकब्रह्मस्वरूपतावासिन्नूपपरमपुरुषार्थमोक्षसाधनज्ञानविषयसद्रूपब्रह्मस्वरूप
 प्रतिपादनायप्रवृत्तायाःश्रुतेः शून्यतापत्तिरूपपरममोक्षपरत्वस्यवेदवाद्यशून्यवादीसुहृदेनैववक्तव्यत्वात्पुनश्चश्रुत्योर्विरोधेनै-
 कस्याः तात्त्विकविषयकत्वमन्यस्याअतात्त्विकविषयकत्वमितिकल्पनंयुक्तंतत्रांतरेव्याकरणादौचशास्त्रयोर्मिथोविरो-
 धेसंकोचविकल्पादिनाप्रयप्रामाण्यस्यैवनिर्णीतत्वात्तदुदाहरणानांपूर्वतंत्रेस्पष्टत्वात्त्याकरणेपिपरेणपूर्वस्यनि-
 त्येनानित्यस्येत्यादिनाबाधस्योक्तत्वेपितस्यसंकोचरूपतैवतथाचोक्तंकोहिमीमांसकोब्रूयात्विरोधेशास्त्रयोर्मिथः ए-
 कंप्रमाणमितरत्वप्रमाणंविरोधेनैवनिर्णीतंयुक्तंयुक्तत्वात्तदुदाहरणानांपूर्वतंत्रेस्पष्टत्वात्त्याकरणेपिपरेणपूर्वस्यनि-
 कइतिपरमिमंतं ॥ तदसत् ॥ पूर्वतंत्रादौविधिनिषेधशास्त्रयोः द्वयोरपिस्वार्थेतात्पर्यसत्त्वेनप्रामाण्येसमकक्षतयाए-
 कतरस्यात्यंतिकबाधायोगात्संकोचेनविकल्पेनपर्युदासादिनावापाक्षिकंप्रामाण्यमाश्रितंदहतुनिर्गुणश्रुतेः स्वार्थपरत्वे-
 नप्राबल्यात्सगुणश्रुतेस्वार्थेतात्पर्यभावेनततोदुर्बलतयाप्रामाण्येसमानकक्षत्वाभावेननिषेध्यसमर्पकतयैकैवाक्यतया
 प्रामाण्यसंभवेनवाक्यभेदेनगुणप्रमाणकतायाअन्यार्थत्वेनचयैवस्यादतएवकोहिमीमांसकोब्रूयादित्यादिनानविरोधतस्त-

समानवत्परित्यक्तास्त्रहयविषयकत्वादधिकमाकरेद्रष्टव्यं नाप्यनुमानेन ब्रह्मणि तात्त्विकनूपवत्त्वसिद्धिः ब्रह्मधर्मिसमान
सत्ताकधर्मवत्पदार्थत्वात्पदवत्ब्रह्मस्वज्ञानावाप्यप्रकारवत्अधिष्ठानत्वात्श्रुतिकादिवदित्याद्यनुमानेषु परेकेषु धर्मिपद
स्वपदघटितेषु धर्मिपदस्वपदयोरीकंचित् धर्मियत्किंचित् संबधिपरत्वे घटादिसमसत्ताककल्पितधर्मवत्त्वेन सिद्धसाध
नं ब्रह्म परत्वे साध्याप्रसिद्धिः घटादिधर्मैर्ब्रह्मसमानसत्ताकत्वादेरप्रसिद्धेः ॥ नचदृष्टान्ते साध्यनिनूपणवेलायांतदेव धर्मि
पक्षेतान्निनूपणवेलायांब्रह्मेव धर्मिधर्मिपदस्वपदादीनां समभिध्याहृतपरत्वादिति वाच्यं ॥ शब्दस्वभावोपन्यासस्यानुमा
नेप्रत्यप्रयोजकत्वात्पर्वतोरुणवह्निमान्धूमात्तयो यो धूमवान्सश्रुकुपह्निमानित्यादिवाक्यस्यानुमानानुपयोगात्तयेन
नूपेण साध्यं प्रतिज्ञातं तेनैव हेतुव्यापकत्वस्योदाहरणादौ प्रदर्शनीयतया प्रतिज्ञावाक्ये पक्षनूपधर्म्यादिपदार्थघटितनू
पेण उदाहरणादौ दृष्टान्तनूपधर्म्यादिपदार्थघटितनूपेण साध्योपकृतेति शब्दस्वभावस्यानुमानोपयोगित्वाभावात् ॥ य
त्तु एवं सति प्रमाणज्ञानं स्वप्नागभावातिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वंतरपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्अंधकारे
प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदितिविवरणोक्तानुमानासंगतिस्तत्रापि स्वपदस्य पक्षपरत्वे दृष्टान्तनूदित साध्याप्रसिद्धिः
दृष्टान्तपरत्वे पक्षे तदुदित साध्यबाधइति परेणोक्तंतदसत् ॥ तत्रानुमाने स्वपदस्य पक्षदृष्टान्तान्यपरत्वस्य विवरणसं
मततायाजिज्ञासाधिकरण एव तादृशानुमाने परेक्तदूषणनिराकरणप्रसंगे स्पष्टतयोक्तत्वेनोक्तदूषणानवकाशा
त्प्रकृते धर्म्यादिपदस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरपरत्वे घटादिसमानसत्ताककल्पितधर्मवत्त्वमादाय सिद्धसाधनापत्तेर्दुर्वी

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

रत्नात् ॥ अशरीरशरीरेषु अनवस्थे च वस्थितं ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ सपर्यागात् शुक्रमकायमव-
 णमस्मादिरशुभमपापवि-स्थमिति श्रुत्या निराकारमपि ब्रह्मस्मादिराः नाड्यः अब्रह्मौतिकशरीरत्वव्यापकव्रणस्मादिरा-
 दिमत्त्वनिषेधेनैव शरीरनिषेधे सिद्धे अकायमिति ॥ व्रणस्मादिरादिशून्यलीलाविग्रहाणामपिमिथ्यात्वेन परमार्थत-
 स्तन्निषेधायेति बोध्यं ॥ अतएव मायाहेषामयासृष्टयन्त्रां पश्यसि नारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां द्रष्टुमर्हसीति नारदं
 प्रतिमगवद्वाक्यं ॥ ननु आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् यदा पश्यते रुक्मवर्णं क्रतुसत्त्वं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलं विश्व-
 तश्च ह्युरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहु रुरुत विश्वतस्यात्सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् पश्य मे पार्थ नृपाणि-
 शमशोय सहस्रशः सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ब्रह्मसविग्रहं स्मृत्वा त्पात्रयि-
 तृत्वा त् इत्याद्यनुमानैश्च ब्रह्मणो विग्रहसि स्थिरिति चेन्न ॥ आदित्यवर्णमित्यस्याविद्याविलक्षणस्वप्रकाशस्वनूपप्र-
 तिपादनपरतया आरोपितशरीरवत्त्वेनापासनापरतया चोपपत्तेरुक्तं श्रुत्यनुरोधात् ॥ न च तमसः परत्वोक्त्या उपास-
 नापरत्वानुपपत्तिः उपास्यविग्रहोपलक्षितस्यैव तेन तमसः परत्वोक्तेरूपविशिष्टस्य तमसः परत्वानुक्तत्वात् ॥ यत्तु चं-
 द्रिकापां एषो तदादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इत्यत्र वर्तमाना परोक्षज्ञानविषयत्वोक्तेः परमात्मशरीरस्यानारोप्यत्वं
 न हि योषित्यग्नित्वं दृश्यत इत्युच्यत इत्युक्तं ॥ तदपि न सत् हिरण्यमयशरीरविशिष्टस्य दृश्यतोक्त्या हिरण्यमयशरीरस्या-
 पि दृश्यत्वलाभादविद्यमानस्येन्द्रियसन्निकर्षसाक्षिसंबन्धाद्यभावेन वर्तमाना परोक्षज्ञानविषयत्वाभावात्तत्र दृश्यत्व-

स्थश्रुत्तुक्तस्यानुपपत्त्यादृश्यत्वेनोक्तं शरीरमनारोप्यमिति वक्तव्यं तच्च न संभवति नाभादिप्रतीके ब्रह्मोपासने उपास्य
 साक्षात्कारनियमाभावेऽपि यस्य स्यादध्यानविचिकित्सेति श्रुत्या यस्योपास्यमन्त्रासाक्षात्कृतं भवति उपासनाफलं मया प्रा-
 प्तं न वेति विचिकित्सानास्ति तस्योपास्यप्राप्तिद्वारकमुक्तिरूपफलप्राप्तिरिति बोधनेनाहं ग्रहेण सगुणब्रह्मोपासनायामुपा-
 स्यसाक्षात्कारनियमात्तत्तद्गुणशरीरविशिष्टस्य ब्रह्मणः इंद्रियसाक्ष्ययोग्यत्वेऽपि अविद्यमानस्यापि तस्य हिरण्यमयश-
 रीरविशिष्टत्वादित्यवर्णत्वादिनाविर्भावेनातिशयेन साक्षात्कारसंभवादुपासनाफलीनसाक्षात्कारमादाय दृश्यत इति श्रु-
 त्युपपत्तेः ॥ योषितादावग्नित्वाद्युपासनाया प्रतीकोपासनात्वेनोपास्यसाक्षात्कारनियमाभावाद्योषितादावग्नित्वं दृ-
 श्यत इति न प्रयोगः ॥ अथ वा उपासनाया ज्ञानत्वाभावेऽपि इच्छाविषयत्वेनेव तद्विषयत्वेनारोप्यस्यास्याविद्यमानस्या-
 पिसाक्षिमास्यत्वादादित्यवर्णत्वहिरण्यमयत्वादेरारोप्यस्य वर्तमानदर्शनविषयत्वबोधिकादृश्यत इति श्रुतिरुपपन्ना ॥
 न चोपासनाविषयत्वेन दृश्यत्वोपपादनेऽपि स्वरूपेणाविद्यमानस्य दृश्यत्वं नोपपादितमिति वाच्यं ॥ दृश्यत इत्यनेन स्व-
 रूपेण दृश्यत्वस्याबोधनात् ॥ एतेन हिरण्यमयवाक्ये एवैवदतिक्रियापदश्रवणात् एकवाक्योपात्तवर्तमानत्वात् र्थका-
 रण्यात्तानामेकफालीननानाक्रियाबोधकत्वात् यदा यदोपासनात्तदा तदा दर्शनमिति चाभादुपासनासाध्यदर्शनमादा-
 यनदृश्यत इति श्रुत्युपपत्तिरिति परोक्तकुचोद्यमपास्तं ॥ उक्ताख्यातानामेकफालीननानाक्रियाबोधकत्वेऽपि क्रियाणां
 परस्परं व्याप्यव्यापकभावबोधकत्वमप्रामाणिकं न हि पचति पठतीत्युक्ते यदा यदा पाठस्तदा तदा पाठ इति बुध्यते तथा

शोपास्ये साक्षात्कृतेपि आश्रयणाच्च त्रापि दृष्टमिति न्यायेना मरणांतमुपासनाया एवोपासनाया क्येन शोपनादुपासनाया
 ते कदाचित् दर्शनसत्वेन वदादाय दृश्यत इति श्रुत्युपपत्तेः प्रथमपक्षेपि संभवाच्च ॥ यदपि एतमितः प्रेत्यामिसंभवितास्मी
 त्यादिश्रुत्योपास्व रूपमाप्तेनुपासनाफलत्वेनोक्तत्वादुपास्यशरीरमावश्यकमिति प्रयोज्यं ॥ तदपि न तावदाव्यभारोपितश
 रीरस्यासित्वेन रोपितशरीरस्यास्याभिरप्यंगीकारात् ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति स्मृत्यनुसारेणोक्तश्रुतेरारोपितसगुणब्रह्म
 सिपरत्वस्यावश्यकत्वात् विश्वतश्च सूरित्यादिश्रुतिस्मृतीनां ब्रह्मणः सर्वात्मकतया सर्वांतर्यामितया च यान्जीवान्मिय
 मयत्तितदीयशरीरचक्षुः पाणिशिरादिभिरेव शरीरचक्षुरादिमत्वमित्यनुपादितयोपपत्तेः पाणोः सर्वदेशवृत्तित्वेपा
 दादेस्तदसंभवः पादादेः सर्वदेशवृत्तित्वे पाण्यादेस्तदसंभवः मूर्तयोः समानदेशावाविरोधात् भगवतः सर्वतः पाणिपा
 दात्वादेरसंभवात् त्वयाप्येवमेव वाच्यमन्यथा भगवत्शरीरं यदि सर्वदेशवृत्तिपाण्यादियुक्तं तर्हि वैकुण्ठदिदेशविशे
 षावच्छेदने शशरीरप्राप्तिमुक्तिः शरीरं इति स्थानं यामि नूपाणसर्वकायेषु प्रवेश इति त्वदुक्तिरनुपपन्नेष्वस्वात् ॥
 नच सर्वदेशाव्यापकं शरीरं परमेश्वरार्थनूपाणीत्यादिस्मृतिसिद्धं वैकुण्ठस्थ शरीरप्राप्तिरपि एतमितः प्रेत्यामिसंभविता-
 स्मीत्यादिशास्त्रसिद्धैवेति वाच्यं ॥ सर्वतः पाणिपादादियुक्तीपासकस्यापि त्वन्मते वैकुण्ठप्रास्थापश्यमेषार्थनूपाणीत्या
 देरारोपितशरीरबोधकत्वेपि ॥ तत्सत्यव्यापकत्वस्य ॥ मायाद्येषामयासृष्टेत्यादिस्मृतिविरोधेनासं
 भवात् ॥ त्वन्मतेपि मुक्तप्राप्यशरीरस्यैव सत्यत्वौचित्यात् उक्तानुमानेप्यारोपितशरीरमादायसिद्धसाधनं ॥ नचस-

ष्टिपूर्वकावाचच्छिन्ने शत्वेन पक्षत्वात्तत्कालावच्छेदेन सविग्रहत्वसित्ये रुद्देश्यत्वात्तत्सित्यसाधनमिति वाच्यं ॥ तथाप्यन-
 दिमिथ्याशरीरमादायार्थांतरस्य दुर्गारत्वात्तदुद्देश्यसित्ये ॥ अपाणिपादत्वेपि जगत्त्वगृहीतत्वं तत्र अचक्षुः कत्वा श्रोत्र-
 त्वादिमत्वेपि दर्शनश्रवणादिवत् अशरीरित्वेपि सूक्ष्मत्वाद्युपपत्तेरुक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वाच्च ॥ चक्षुराद्यभावेपि त-
 त्कार्यकारित्वेन तत्त्वज्ञानी याविद्या परिणामात्यके क्षणादेः सृष्ट्यादिप्रयोजकस्य स्वीकारेणोपपत्तेश्च ॥ यत्तु तत्सृष्ट्या
 तदेवानुभाविशदिति श्रुत्युक्तं प्रवेष्टुत्वं ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्युक्तं गम्यत्वं च भगवतो विग्रहमंतरेणानुपपन्नमि-
 तितत्त्वात्तिरिति परोक्तं नन् ॥ त्वसृष्टमन आदिकार्येषु जीवादिविशिष्टरूपेण स्फुरणस्यैव तत्रानुप्रवेशाद्वा ह्यर्थत्वात्तस्या-
 पकस्य तस्य मुख्यप्रवेशासंभवात् त्वस्य रूपतः स्वतः प्राप्तस्यापि अविद्यातिरोधाननिवृत्त्यपेक्षया प्राप्यत्वोपचारस्य पूर्वमे-
 वावेदितत्वात्तत्र विग्रहापेक्षा ॥ यत्तु तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति श्रुतौ सविग्रहस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शान्न ज्ञान-
 स्यैव मोचकत्वेन विग्रहासिद्धिरिति तदपि न समुपपत्तिरुक्तं ॥ अत्रानुपपत्तिरिति तदपि न समुपपत्तिरुक्तं ॥ अत्रानुपपत्तिरिति तदपि न समुपपत्तिरुक्तं ॥
 साक्षात्मुक्तिजनकत्वबोधकत्वस्वीकारपक्षेपितदुपलक्षिता त्वज्ञानस्यैव मोचकत्वबोधनात् एतेन देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं
 दर्शनकांक्षिण इति स्मृत्यापि न विग्रहसिद्धिरुक्तदिशानुपपत्तेः ॥ किंच भगवद्विग्रहः किं मौक्तिकः अमौक्तिको वा अमौक्ति-
 कोपि मायिकोऽमायिको वा अमायिकोपि ब्रह्मभित्तो ब्रह्मणोऽभित्तो वा मौक्तिकमायिकावपि स्वकर्माजितौ वा परकर्माजि-
 तौ वा स्वकर्माजितत्वे संसारित्वापत्तेः परकर्माजितत्वे इह भवतिः भक्तानुग्रहार्थे भक्तकर्माजितमायिकदेहस्यैव भागते

मयापि स्वीकारात् ब्रह्ममिन्नत्वे विग्रहस्य त्वया ब्रह्मभेदा स्वीकारात्तवापसि त्वांतः अपाणि पाद इति श्रुतिविरोधः ब्रह्म-
मिन्नस्य सत्यत्व नूपा मायिकत्व स्वीकारे आतो न्यदा तर्तनेति नेति श्रुतिविरोधः ब्रह्ममिन्ना मायिक भगवद्देह स्वीकारे जी-
वतद्देहयोरप्यभेदापत्या देहात्मवादपर्यवसानाच्चा र्वाक्यमतप्रवेशश्च अभौतिक ब्रह्म विग्रहे प्रमाणाभावः ॥ न च नाभ्या आ-
सीदंतरिक्षमिति भूतकारणत्वोक्त्या तस्या भौतिकत्वसिद्धिः शंक्या अग्निर्मूर्धारिवैनाभिश्चंद्रसूर्यौ च नेत्रे विस्तिपादौ-
क्षितिं च इत्यादि श्रुतिपर्यालोचनया अंतरिक्षादीनां नाभ्यादितादात्म्यारोपेण विराट् पुरुषदेहप्रतिपादकत्वाशरीरस्य
भूतकारणत्वप्रतिपादकत्वाभावे सिद्धेनाभ्या इत्यस्य नभिरित्यर्थकत्वात् ॥ यदपि एको ह वै नारायण आसीत्त ब्रह्मने-
शान् इति श्रुत्या महाप्रलये नारायणस्थित्युत्थानित्यविग्रहसिद्धिः सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्यनुरोपेन नारंजी-
वसमूहो यजंनि यम्यंयस्येति व्युत्पत्त्या नारायणशब्देन मायावच्छिन्नचैतन्यस्यैव भूतभौतिक सकल कार्यस्रष्टृत्वविशिष्ट-
स्योक्तिसंभवात् ॥ न च शरीरविशिष्ट एव नारायणशब्दद्वयासद्वेत्यादि श्रुतिरेव शरीरविशिष्टपरेति वक्तव्यमन्यथा सं-
ज्ञायां विहिततणत्वात् प्रसक्तिरिति वाच्यं ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादिविरोधेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् श्रुतिविरोधेन नत्ववि-
धायकत्वमिति बाधोपपत्तेः नारायणस्यायं नारायण इति व्युत्पत्त्या त्वोपपत्तेः पूर्वमुक्तत्वाच्च मायादेस्तु मिथ्यात्वेन तात्वि-
कौहैतवापकश्रुतिविरोधाभावात् माया तु प्रकृतिं विद्यात् जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रु-
त्या मायादेरनादित्वे सिद्धेऽप्यनादिशरीरे मानाभावाच्च ॥ न चाद्वितीयमित्यस्या सहायमित्यर्थकत्वात् न श्रुतिविरोधः जगत्स-

इत्यादिनाशरीरसिद्धिं पदतस्तपशरीरसाहाय्यस्य शृद्धौ सत्त्वेन तादृशार्थवाधात् ॥ न च नारायणशब्दस्य मायोपदि-
 तत्तैव तत्परत्वे तस्य जीवसाधारण्याच्चावर्तकत्वा संभवः शंक्यः मायाशब्देनाखंडमायाग्रहणेन जीवानां मायाप्रदेशानूपा-
 चिद्योपहितत्वेन व्यावर्तकत्वसंभवात् मायाविद्ययोरमेदपक्षे मायाविषयत्वमेव प्रतिविंबव्यावर्तकं यत्तु एवं सति प्रलये श-
 रीरं विना चेत्तन सामान्यसत्त्वात् ॥ नारायणस्यैव सत्त्वकथनमयुक्तं स्यादिति परेणोक्तं तदसदेव ॥ नारायणस्येक्षणादि
 पूर्णकजगत्त्रष्ट्या देवाभ्यत्वेन तदर्थं तस्यैव प्रलये सत्योक्तेः एतेनैव स एकाकीनरे मेतस्य ध्यानांतस्थस्य तस्मिन् पुरुषा-
 श्रुतुर्देवज्ञायांत एकाक्येत्यादिना भूतेंद्रियसृष्टिमुक्ता तस्य ललाटात् अक्षः शूलपाणिरजापतेत्युक्तेः शरीरजगत्कारणं
 नारायणः इत्युक्तमपि समाहितं एकमेवेत्यादिश्रुत्यनुयेनेन ललाटपदस्य मायापरत्वात् ॥ तदानीं मुसन्ननारायण
 शरीरललाटपरत्वाद्दोषपक्षेः न च पुराकल्पापाये स्वरुतमुदरीरुत्य विरुतमिति पुराणाद्युक्त्या महाप्रलये देहस्य साक्षा-
 त्स्थित्यवगमात् भगवतो नित्यशरीरसिद्धिः शंभ्या साधिकारमूलकादुपाधिमात्रां संस्तुतुं नारायणस्य तत्रोदरीकर-
 णशब्दार्थत्वात् न चोदरपदस्य मुख्यार्थत्यागः संस्कारात्मना कार्यस्य कारणे अवस्थानं हि प्रलयः न संस्कारत्वापन्नस्य ज-
 गतः उदरे अवस्थानं उदरस्याकारणत्वात् अत उदरपदस्य विनाशयमानाधारत्वगुणयोगेन मायापांगौण्यस्य त्वयापि
 पाथ्यत्वात् मायापास्तु कारणत्वं मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतिसिद्धमेव यत्तु भगवद्दिग्रहस्य नित्यस्यानंगीकारे स-
 र्वनित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः परमानंदसंदोहाज्ञानमात्राश्च सर्वदेहादिपुराणादिवचनविरोधः इति तदपि

न ॥ नित्याः प्रलयपर्यंतं स्थायिनः आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वेन भाष्यत इति न्यायात् तस्यैवार्थस्य विवरणं शाश्वता
इति योगधारणया दृष्टेति पुराणवचनेन श्रीरुष्णादिदेहस्य प्रलयपर्यंतं स्थित्यभावावगता चेपि देहस्य नष्टत्वेपि तत्सजा
तीयदेहांतरं जनयित्वा भक्त्या तस्येन प्रदर्शनमानत्वात् उपासनातिशयेन तत्तज्जातीयादेहाः प्रलयपर्यंतं सर्वदा भक्तैर्द्र
ष्टुं शक्याः परमानंदसंदोहाः दुःखमौगान्नायतनः ज्ञानमात्राः ज्ञानमात्रप्रधाना आवरणभूत्या इति यावत् रगुनायादिदेहे
रोदनाद्यावरणकार्यं तु नावरणीयं किंतु ब्रह्मणशापावैयर्थ्यसूचनायैवलोकदृष्टेयेति तादृशपुराणवचनार्थत्वात् ॥
अतएव भगवद्विग्रहो जडः ततो भिन्नश्च ॥ यत्तु आनंदरूपममृतं यद्विभाति आप्रणखात् स एवा नंदः मोदोदक्षिणः पक्षः य
दात्मको भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक एव स्वार्थात्मक इत्यादि श्रुतेर्भेदाभावेपि यत्तया काराहेः
कुंडलाभेदेपि त्रयोविशेषवत्तात् यथा अहिः कुंडलीति व्यवहारः तथा ब्रह्मतच्छरीरयोरपि विशेषस्वीकारेण ब्रह्मशरीरी
ति व्यवहारोपपत्तिरिति ॥ (१) कर्नाटक विश्वविद्यालय, बंगलूरु, भारतम्. Digitized by Anil Kumar Goshwami
भट्टादिमते गुणगुण्याद्योर्भेदाभेदस्वीकारः पटल्यनीलत्वादिनूपभेदेन तदुपहितयोर्भेदसंभवात् प्रतीयमानत्वेनाभेद
स्यापि संभवाच्च तथा च भेदस्यैव विशेषेति नाममात्रमेवेति विशेषस्यैव स्थित्योः अस्तु याभेदान्यो विशेषः तथापि ब्रह्मतच्छ
रीरयोर्न तत्संभवः सहिअहि कुंडलन्यायेन विभिन्नधर्मोपहितयोरेव वाच्यः अन्यथा तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिमतीत्यादि प्रत्यय
व्यवहारयोरपि विशेषकल्पनया प्रमात्वापातात् ॥ न च ब्रह्माभिन्नशरीरवृत्तिब्रह्मत्वान्यत्वा शरीरत्वादिकमस्ति मानाभा

भावात्चेष्टावदंत्यावयवित्वं शरीरत्वमिति हि शरीरलक्षणं वृत्तावदंति तस्य ब्रह्मवृत्तित्वे निष्कलं निष्क्रियमिति श्रुति
विरोधः न च प्रकृतांशक्रिययोर्निषेधपरसाश्रुतिरिति वाच्यं ॥ संकोचे प्रमाणाभावात्सावयवत्वेन विनाशित्वापत्तेश्च न
च श्रुतिबलात्सावयवोपि भगवद्विग्रहो नित्यः शरीरित्वबोधकश्रुतेर्गतेरुक्तत्वात्विग्रहांगीकारे अपाणिपादइति श्रुति
विरोधाच्च न चासुखमिति श्रुतौ प्राकृतसुखनिषेधब्रह्मापि प्राकृतावयवनिषेधपरता अन्यथा शृणोति पश्यतीति वाक्य
विरोधइति वाच्यं ॥ आनंदादिनूपताबोधकश्रुतिविरोधेन तत्र संकोचवत् अत्र संकोचे कारणभावात् श्रावणत्वादिजाति
विशिष्टेशक्तस्यापिशृणोत्यादेः शब्दविषयकत्वनूपशक्यगुणेनेशसाक्षिणि प्रयोगोपपत्तेः ॥ अन्यथा त्वन्यतेपि भगवति
श्रावणचक्षुरादिसाध्यज्ञानानंगीकारेण तद्विरोधस्य दुर्परितेय असुखमित्यादौ विषयसंयोगजन्यवृत्त्यभिव्यक्तविषय
पसुखत्वविशिष्टस्यैव निषेधात्सुखनूपस्य ब्रह्मणः नास्ति सुखं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सुखशून्यत्वबोधनेनाविरोधाच्च सं
कोचाभावाच्चोक्तश्रुतेः यदात्मकोयत्स्वनूपेणात्यंताभिन्नस्वनूपो भगवानीश्वरस्तदात्मिका तत्स्वनूपेणात्यंताभिन्नात्यक्तिर
(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajiit Gargeshwari
मित्यक्तिपरोक्षचिद्रूपआत्माज्ञानात्मकः ज्ञानस्वनूपात्यंताभिन्नः एव योऽत्मकः नित्यनिरतिशयानंदस्वनूपात्यंताभिन्नस्त
याचचिदात्माप्युक्तस्वनूपाभिन्नइति जीवब्रह्मस्वनूपयोरभेदप्रतिपादनायात्मनो ज्ञानानंदनूपत्वप्रतिपादनपरत्वेन वि
ग्रहाप्रतिपादकत्वात् आप्रणखात्सर्वएवानंदइति श्रुतेर्ललाकल्पितः प्रणखपर्यंतः सर्वोपि देहः दुखानवच्छेदकइत्यर्थपि
रत्वादन्यथा प्रणखादिमयदेहस्यानंदनूपत्वानुपपत्तेः नापि विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणइति वचनं विग्रहनित्यत्वे प्रमाणं

स्वनूपात्मकविचित्रशक्तेः कार्यस्य संभावितत्वेनियामकत्वेपि ईश्वरस्वनूपाभिन्ननित्यदेहाप्रयोजकत्वात् तस्य नित्य-
त्वेन शक्तिनियम्यत्वाभावात् ननु नित्यत्वादिकं ब्रह्मस्वनूपमेवेति त्वयापि वाच्यमन्यथा ब्रह्मणो नित्यान्यस्वभावापत्ते-
स्तथा च सति विग्रहस्यापि ब्रह्मस्वनूपता संभवेन तस्य नित्यसत्यत्वादिसंभवो न विरुध्यत इति चेत्तर्हि जितं विग्रहस्यारो-
पितत्वादिभिः स्रोपादानकद्रव्यस्य चेष्टावदं त्यागयित्वेन शरीरपदशक्यतायास्तत्रांतरसिद्धत्वात् तस्य च ब्रह्मण्य
संभवात् तत्र शरीरमिति परिभाषामात्रत्वात् भगवत्स्वनूपे नित्यानं दाद्वितीयात्मके शरीरमिति नाम त्रं त्यपाकृतं तदि-
ष्टमेवास्माकमिति मोदोदक्षिणः पक्ष इत्यादेरा नंदमयकोशपरतया ब्रह्मपरत्वाभावस्यानंदमयाधिकरण एव प्रतिपा-
दनात् न ब्रह्मविग्रहपरत्वं ॥ किंच भगवद्विग्रहो विनाशी महत्वे सति नूपयत्वात् विग्रहत्वात् संमतवदित्यनेनानुमाने-
नाप्यनित्यत्वं नूपमात्रं परमाण्वादौ परमते व्यभिचारीति महत्वे सतीति ता यन्मात्रमात्मादौ व्यभिचारीति नूपयत्वा-
दीति न च नित्यत्वश्रुतिर्बहिः ^{(C) Karnataka Sanskrita University, Digitised by Aitavargeshwari} नूपयत्वात् विग्रहत्वात् न व नीरदश्याम-
इत्यादिनानीलनूपश्रवणात् नीलत्वपीतत्वरक्तत्वतद्व्याप्यजात्यवाच्छिन्नप्रतिपथिवीत्वेन कारणत्वान्नीलादिनूपसामा-
न्यस्य पृथिवीजन्यत्वेन ब्रह्मविग्रहे नित्यनूपता यन्न संभवति जन्यं नूपं तु विग्रहे कार्यत्वजन्यत्वसंवादकमेव तथा हितत्-
विग्रहकारणनूपात्पाकाद्वावक्तव्यं आद्ये विग्रहस्य कारणजन्यत्वसिद्धिः अंत्ये पाकात् पूर्वनूपांतरं वक्तव्यं तथा च क-
ष्णादिविग्रहस्य नानानूपतापत्तिर्नाहिसकदाचिन्नवनीरदश्यामः कदाचिदिंद्रनीलश्याम इति संभवति तथा सति तद्ध्या

नस्याप्यवस्थितत्वापत्तेः ॥ नचनवनिरदश्यामत्वमेवोपास्यंनवनिरदश्याममितिगौतमीयतंत्रादौनयैवोक्तत्वात्तथाच-
 श्रीरुणादिविग्रहे एकैकजातीयमेवनूपमुपास्यमितिप्रतिविग्रहं पाकजना नानूपस्तीकारेपिनोपासनाव्यवस्थेतिवा-
 च्यंएवमपिपूर्वनूपनाशकनूपांतरोत्पादकतेजः संयोगविशेषनूपः पाकोब्रह्मणिजायतइत्यत्रनियामफामायात्सर्गा-
 दौजायतइतिप्रक्तव्यं ॥ तथाचनूपरसगंधादीनांचतुर्णामुभक्तिनाशकत्वनेगौरवादिनूपादिविशिष्टंपूर्वदेहंविना-
 श्यतादशमुत्तरंदेहंपाकेनजनयतीत्येवोच्यतांअतएवब्रह्मण्योदेवकीपुत्रोचिन्मयेस्मिन्महाविष्णोर्जातेदशरथेहरो-
 इत्यादिश्रुतकृतदात्मानंसृजाम्यहंजन्मकर्माभिधानानिसंतिमेंगसहस्रशः बहुनिमेव्यतीतानिजन्मानितपचार्जुनेति
 स्मृतपञ्चनशाब्धंते ॥ एपंचूपसमानाधिकरणमहत्त्वस्यापिजन्यत्वनियमात्जन्यमहत्वेचस्वाश्रायावयवमहत्वंबहुत्व-
 प्रचयोवाहेतुः परादौकपालमहत्वात्त्र्यसरेणौव्यणुकबहुत्वात्तूलपिंडादावयवप्रचयान्महत्त्वोत्पत्तेस्तथाचविग्रहे
 महत्त्वोत्पत्तिप्रतितापदुक्तकारणान्यतमहेतुत्वावश्यकतयासावयवत्वेनविग्रहेजन्यत्वंतेनचविनाशित्यमावश्यकंनचो-
 क्तानुमानेसावयवत्वमुपाधिरितिवाच्यं ॥ तस्यसाधनव्यापकत्वात्पक्षीभूतविग्रहेभारुतत्वस्यादिविप्रतिपत्त्यासंदि-
 ग्धत्वेपिसंदिग्धोपाधिनाप्रकृतानुमानदुष्टत्वासंभवः अनुकूलतर्काणांप्रतिपादितत्वात्अनुकूलतर्कविरहएवतस्यदू-
 षकत्वात्एवंसावयवत्वादपिपिग्रहोन्नित्यः ॥ अचंद्रोणंबृहस्पतेर्भागिंद्रौणिंरुद्रांशसंभवं ॥ दुर्वासांशंकरस्यांशइत्यादि-
 नाजीवानामप्यंशोक्तेः यस्यायुतासुतांशांशीविश्वशक्तिरवस्थितापरब्रह्मस्वनूपस्यप्रणाममितमव्ययंविष्टस्याहमिदं

कृत्स्नमेकांशानस्थितोजगदित्यादिनापरमेश्वरस्याप्यंशोक्तेर्जीवेश्वरयोर्व्यभिचारइतिवाच्यं ॥ जीवेश्वरयोरंशस्यौपाधि
 फतयात्वाभाधिकत्वाभावात् अंशव्यवहारस्यभाकत्वात्प्रदीपवदावेशस्तथाहिदर्शयतीतिसूत्रेकायव्यूहसुखेउपासना
 महात्मेनमनश्चक्षुराद्यंतरसृष्टेरुक्तत्वात्द्रोणादिशरीरावच्छिन्नंयत्बृहस्पत्यादिशरीरावच्छिन्नमनोजन्यचक्षुरादि
 कंतदुपाधिकआत्मैवबृहस्पत्याद्यंशः मायापरिणाममनआद्युपाधिकहिरण्यगर्भादिनूपेणेश्वरस्यबहुभवनस्यश्रुत्युक्त
 त्वात्हिरण्यगर्भादपस्तदंशाइतिव्यवहारः एतेनभगवल्लोकादेरपि नित्यत्वमपास्तंनचातोहिपैष्णवालोकानित्यास्तेवे
 तनात्मकाः यत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानं प्राप्स्यसिशाश्वतमितिप्रमाणविरोधः शंक्यः आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्य
 त्किंचनमिषत्पकोइवैनारायणमासीत्नब्रह्मानेशानोनाग्नीषोमौनेमेद्यावापृथिवीननक्षत्राणिनसूर्यइत्यादिश्रुतिभिः
 प्रलयेसंकलकार्यसंस्कारोपहितमायावच्छिन्नचिन्मात्रस्तत्तामुक्तासईक्षतलोकानुत्सृजाइतिसदृमानलोकानसृजतइत्य
 दिनासर्वलोकघटितप्रपंचसृष्टेरुक्तत्वात्पतोवाइमानिभूतानीत्यादिनासुषुप्तिकालेसकलेविहीनेएतस्मादात्मनः स
 र्वलोकाः सर्वेदेवाः सर्वदेवाः सर्वाणिभूतानिच्युच्चरंतीत्यादिश्रुतेः भूतत्वापछेदेनब्रह्मजन्यनाशयत्यकल्पनेलाघवादमौति
 कपैकुंठलोकेमानाभावादनादित्वेनश्रुतिसिद्धमायादिभिन्नजडत्वापछेदेनलाघवात्ब्रह्मोपादानकत्वेनसोपादानकमा
 त्रस्याविद्याकल्पितत्वेनाविद्यानाशनाशयत्वेनचजडसामान्यस्यविनाशित्वसित्यौपूर्वेक्तवाक्यस्थनित्यादिपदस्यात्रांत
 रप्रलयस्थत्यपरत्वात् ॥ यदपिचंद्रिकायांयोषिदादेरग्नित्वाद्याभावेपितथाध्यासवत्निर्विशेषब्रह्माणएवहिरण्यमश्रु

अंतस्तत्

त्यादिना ध्यानसंभवेन सविशेषब्रह्मणः साधकानुग्रहार्थमैच्छिकरूपपरिग्रहोक्तिरयुक्तेत्युक्तं तदसत्सगुणब्रह्मणः हिरण्यवशम
श्रुत्यादिना ध्यानस्य यथार्थस्य विधेयत्वसंभवे निर्विशेषतया ध्यानात्मकवृत्तेरयथार्थाया विधेयत्वासंभवात्तदपवादितं चेत्
तत्राह इतिदिक्पञ्चोक्तं चंद्रिकायामस्याधिकरणस्यांतरउपपत्तेरिति द्वितीयाद्याधिकरणेन पौनरुक्त्यभित्तिरदप्यस
त्तत्रांतस्तत्पत्तेरित्यधिकरणानि र्णयेय एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति विषयवाक्ये अक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति यथा श्रुतं प्रतिबिंब
एव स्वरसमिति प्रतिबिंबपूर्वपक्षः अंतरादित्यत्राज्ये तु न प्रतिबिंबपूर्वपक्षः संभवति आदित्ये प्रतिबिंबदर्शनस्याप्रसिद्धत्वात्
तथा च प्रथमोपस्थितप्रतिबिंबानुसारेणात्मादिश्रुतिब्रह्मलिंगानि तत्रैव कथंचित्वाख्येयानि न न्येवमप्यंतरादित्यविद्यातर्ग
ताक्षिवाज्येपि एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यतैसैव ऋगित्यादावपि प्रतिबिंबसंभवात्परमेश्वरनिर्णयो न स्यादिति चेन्मा स्तु एतद-
धिकरणे तस्यापि विषयत्वोपपत्तेः ननु प्रथमश्रुताया अपि गायत्रीश्रुतेरुत्तरमाविभिरपि सर्वभूतपादत्वादिति ब्रह्मपरतास्ति
ताभूयोनुग्रहस्य न्याय्यत्वादेवं प्रकृतेपि किं न स्यात्तत्र वेदेवं एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यतैसैव ऋगित्यत्र तत्रोत्तरत्र ऋगाद्यात्मक
लादिब्रह्मलिंगसमास्मानात्प्रकृते तथा संभवति अत्रात्मादिश्रुतयो एष आत्मेति होवा चेत्तदभयमेतत्ब्रह्मेतीति पदशिरस्ता
स्तथा च नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादाविवनस्यार्थसत्तापेक्षिण्यस्तादृशादृष्टिविधानार्थत्वात् यद्यपीचोक्त एष एवामनी एष
एवामनीत्यादाविति शब्देन श्रूयते तथापि पूर्वत्र श्रुतस्य तत्राप्यनुषंगो भविष्यति दृष्टिविधानप्रापपाठाच्चेष्टामपिता दृष्टावि
धानार्थत्वेनोपक्षेपोपपत्तेरित्यधिकं वां कानिराकरणार्थत्वेनास्य ब्रह्मलिंगवाक्यसमन्वयार्थत्वेन चान्तरउपपत्तेरित्य-

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

स्य प्रवृत्तत्वात् अस्य च स्पष्टं ब्रह्मलिंगवाक्यसमन्वयार्थतायाः पूर्वमिषोपपादितत्वाच्च न पौनरुक्त्यं अंतरुपपत्तेरित्यत्राक्षिणि
 पुरुषो दश्यत इत्यस्य प्रतिबिम्ब एव स्वारस्येक्यं तत्र जीवदेवतादि पूर्वपक्षोभाये दर्शित इति चेत्तादृश पूर्वपक्षस्य वैभवमात्रम
 दर्शयित्वा याः भाष्यटीकायां दर्शितत्वात् ॥ आनंदतीर्थास्तु एतस्मिन् दृश्येनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने इत्यानंदमयस्या
 दश्यत्वमुक्तं तच्च अंतःप्रविष्टं कर्तारमेतत्तत्र चंद्रमसिमनसा चरंतं सह वै सतं न विज्ञानं ति देवाः इंद्रो राजा जगतो पदं शेष
 युं जंति रथमेकचक्रमित्वा दावं तच्छस्य श्रूयते सचांतच्छः इंद्रादिश्रुतिभिः सप्ताश्वत्वादिलिंगैश्च विष्णोरन्य एवेत्यानंदमयो-
 पिनविष्णुरित्यानंदमयाक्षेपेणास्याधिकरणस्य संगतिः अत्रांतच्छः किमिंद्रादिः किं वा विष्णुरिति चिंता तदर्थं किमिंद्रादिश्रु-
 त्यनुसारेण समुद्रशायित्वादिलिंगमन्यथानेयमुत्तविपरीतं तदर्थं किं श्रुतिर्निरवकाशालिंगं नृसावकाशमुत्तविपरीतं तथा
 लिंगस्य निरवकाशत्वेपि किं श्रुतित्वप्रयुक्तं प्राबल्यं बलवत् किं वा निरवकाशत्वप्रयुक्तं प्राबल्यं बलवदिति चिंतायां इंद्र एवांत-
 श्छः इंद्रो राजा ब्रह्मं द्रमग्निमित्वा दीं दशुत्पत्त्या सेनायां नेतारमित्यादि तत्प्राप्तिं गतां पूर्वपक्षस्यादिश्रुतीनां बाधादित्येकः पूर्वप-
 क्षः सूर्य एवांतच्छः सप्तयुं जंति रथचक्रमेकमिति निरवकाशालिंगसहितया सवितारं बृहस्पतिमित्वादि सावित्रश्रुत्या इंद्रा-
 दिश्रुतीनां त्योचितैश्चर्यादिमति सूर्ये संभवादित्यपरः परुण एवांतच्छः परुणालिंगस्यां ते श्ववणात् पूर्वदौर्बल्यन्यायेन तेनेत-
 रबाधादित्यपरः इतिसिंथांतस्सुलिंगादि स्थौबलवती श्रुतिर्यद्यपि च स्वतः अवकाशो ह्यितैलिंगैः सावकाशात्तु बाध्यते यद्य-
 प्येत्यागा ईपत्यमुपतिष्ठते इत्यादौ श्रुत्यालिंगबाधेन श्रुतेरुत्सर्गतौ बलवत्वं तथापि यथाशयेन नाभिचरन्यजेतेत्यादौ श्येन आहो

अन्यत्र नूदोपि यथा वैश्ये नोति पत्या दत्ते इति वाक्यशो बोक्तव्यस्येन सादृश्यस्येनेऽनुपपत्त्या पागपरः तथा समुद्रांतस्थत्वा
दीनामन्यत्रासंभवादिंद्रादिशब्दाविष्णुपराएव लोके श्रुतौ स्मृतौ चैष विष्णुलिङ्गतया स्थितं समुद्रांतरवस्थानपूर्वकं कथम-
न्यगं एषं चानर्थक्यप्रतिहृता नां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन निरवकाशलिङ्गेन वैदिकतया सर्वथा बाधयोगेन सावका-
शश्रुतिबाध इति रीत्येतदधिकरणत्वेनामाहुः तत्रोच्यते आनंदमयाक्षेपेण संगतिस्तावदयुक्ता उक्तविषयवाक्ये महश्यत्व-
मिवांतः प्रविष्टं कर्तारमिति कर्तृत्वं सर्वे वेदायत्रैकं भवंतीति ज्ञात्वा यो नित्यं अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यंतर्यमित्यप्र-
शासितृत्वं चेत्याद्यन्यनिष्ठमवगम्यते इत्यतो जन्माधिकरणज्ञात्वा यो नित्याधिकरणांतर्यमित्यधिकरणाद्यनेकाक्षेपकस्य-
कथमेकमात्राक्षेपकत्वोक्तिरदनाक्षेपे च तैरेव धर्मैः परमासाधारणतयोक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च परमात्मपरत्वं निश्चयात् पूर्वपक्षा-
नुत्पत्तिः स्यात्पदपि आनंदमयशब्दे क्वचिदन्यत्रानि नूदेषु क्तब्रह्म परता इंद्रशब्दस्य न्यत्रार्थविशेषे नि नूदो न शाक्यो ब्रह्मप-
रोपि ज्ञातुमिति प्रत्यवस्थानात् संगतिरिति चंद्रिकाया मुक्तं तदपि न स तत्तथा सत्यानंदमयशब्दस्य न्यत्र प्रसिद्धनामस-
मन्वयपरमयमपादासंगतिप्रसंगात् अन्नप्राणादिशब्दानामप्यानंदमयाधिकरणे ब्रह्म परता प्रतिपादनेन तेषां चान्य-
त्रानि नूदतया तस्यान्यत्रानि नूदमात्रविषयत्वौचित्याच्च ॥ यत्तु अन्यत्रासंभवादिना तदप्यतेति च भूतानि तस्मादन्तदु-
च्यत इति योगबलात्तत्र तन्निर्णये पीडेंद्रादिशब्देषु तौ योगानुक्तेः पूर्वाधिकरणवैषम्येण पूर्वपक्षोत्पानात् संगतिरिति चं-
द्रिकाया मुक्तं तदपि प्राणशब्देन्यत्रानि नूदेषु तौ योगानुक्तेर्व्यभिचारदयुक्तं आनंदमयशब्दस्य नामलिङ्गोक्तया तत्तयो

मयत्रसंगतत्वेपि प्रथमातिक्रमेकारणाभावात् प्रथमतो निरूपणमित्या नंदमयशब्दस्य नामलिङ्गोभयात्प्रकृत्यमाश्रि-
 त्वापादद्वयसंगतिपरस्वग्रंथविरोधाच्च यदपि यदि ब्रह्मशब्दादानंदमयो ब्रह्म तर्हीद्रादिशब्दादंतस्त्वइंद्रादिः न तु ब्रह्म त-
 च्छब्दाभावादिति पूर्वसिद्धांतन्यायेन पूर्वपक्षिते पूर्वाधिकरणोक्तं श्रुत्या निर्णयमपोद्यलिङ्गेन निर्णयउच्यते इति संग-
 तिरिति चंद्रिकाया मुक्तंतदपि न सत्तथा सत्यानंदमयवाक्ये ब्रह्मशब्दाभ्यासेनेव प्रकृते इंद्रसवितृशब्दाभ्याससत्वे
 नेंद्रसवितृपूर्वपक्षसंभवेपि ॥ चरुणश्रुत्याद्यभ्यासाभावेन चरुणपूर्वपक्षानुत्थिति प्रसंगात् अंतस्त्वे विष्णुनिष्ठ
 यज्ञशब्दाभ्यासेन ब्रह्मपरत्वस्यापि संभवेनेंद्रएवेति पूर्वपक्षानिर्णायकत्वाच्च यदपि मांत्रवर्णिकसूत्रेयो वेदनिहितं गु-
 हायामित्या नंदमयस्यांतःस्त्वमुक्तंतदिहाक्षिप्य समाधीयत इति संगतिरिति चंद्रिकाया मुक्तंतदपि न सत् गुहानि-
 हितत्वांतस्त्वयोर्भिन्नत्वेनांतस्त्वमात्रे गुहानिहितत्वा प्रत्यभिज्ञानात् अंतस्त्ववाक्यशेषे देवानां बंधो निहितं गु-
 हास्त्विति श्रवणंतत्त्वमभिज्ञापकमिति चंद्रिका क्तं तु न सत्तत्रानंतशब्दसमासायकनयज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतिसि-
 त्थेन यज्ञशब्देनामृतस्य प्राणयज्ञमेतमिति पूर्वाधिकरणनिर्णीतं ब्रह्म परताकप्राणशब्दसमभिध्याहृतेनाविरुत्तत्वा-
 त् एकवचनानंत बहुवचनानंतयोः प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्च साक्षात् गुहानिहितत्वाक्षेपेणैवोत्पानसंभवेभाष्योक्ता दृश्यत्व-
 द्वारकतदाक्षेपप्रकारा सांगत्यप्रसंगाच्च न च साक्षात्तदभिधाने अदृश्यत्वेन विष्णुपरत्वशंका स्यादिति तद्वारणाय तदा-
 क्षेपइति कल्पनमपि युक्तंतथा सति प्रागुक्तकर्तृत्वादिनापि विष्णुपरत्वं शंका निवारणाय तद्वारकत्वस्यापि वक्तव्यत्वे

तदनुक्तौ बीजाभावात् त्वस्तु तस्तु अंतस्त्वे सदैव संतं न विज्ञानं ति दे पा इति दे पा दृश्यत्वोक्ते स्तस्य सर्वादृश्यत्वानियततया
 देवान् विदन् गुहाहितमिति तस्मिन् देवदृश्यत्वोक्त्या विरोधेन च तन्मुखेन नोक्ताक्षेपसंभव इति नाम समन्वयपरे
 चास्मिन् पादे अंतः स्तुत्वसमन्वयोपि न सम्यक् यत्तु तत्सम्यक् यत्तु तत्समन्वयस्येंद्राद्यनेकनामसमन्वयार्थत्वात् फलतो
 नाम समन्वयनूपत्वात् पादसंगतिरिति तदपि न सत्तथा सति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यत्र सर्वगतत्वसमन्वयस्याप्या
 दित्यादिनाम समन्वयफलकतया प्रथमपादीयत्वापत्तेः इन्द्रादिनाम समन्वयस्याप्यदृश्यत्वलिङ्गसमर्थनार्थतया फलतो
 नाम समन्वयानुपपत्तेश्चेति इन्द्रो राजा ब्रह्मेन्द्रमग्निमित्यादीन्द्रश्रुत्यभ्यासनेन्द्र एवांतः स्तु इति निर्धारणया पूर्वपक्षोप्यनु
 पपन्नः ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठादिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिं चतुर्होतारं प्रदिशो नुक्नु संवाचो गीर्यंत पसान् चिंददि
 ति ॥ तथा इन्द्राजानं सवितारमेतं वा योरात्मानं कवयो निचिक्षुरिति च तथा अग्निं जगतः प्रतिष्ठां अग्निस्ता ५ अग्ने प्रमुमो
 क्तु दे पा इत्यादिषु मंत्रेषु सवित्रादिपदानामप्याभ्यासदर्शनात् सप्त ये जंतिरथ चक्रमेकमिति निरवकाशसवितृलिङ्गसाहित्ये
 न सवितृश्रुतेरिन्द्रश्रुतितोषि प्राचन्याच्च अंतः स्तुः सूर्य एवेति द्वितीयपूर्वपक्षस्यापि दर्शितत्वादस्तु तथेति चेदेवमपि अपां
 नेतारमिति वरुणलिङ्गमात्रात् कथं वरुण पूर्वपक्षोत्थिति वरुणलिङ्गस्यां तेश्रवणात् पूर्वदोषवन्त्यन्यायेन तेनेतरबाधा
 तदुचितिरिति चंद्रिकोक्तं तु न सत्सुवर्णधर्मानुवाक्ये दशहोतृहृदयारव्यमंत्रेषु इन्द्रस्यात्मानं दशधा चरंतं अंतः समुद्रे
 मनसा चरंतं ब्रह्मान् चिंददृश होतारमर्णे अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां एकः सन् बहुधा विचारुः शतं श्रुक्काणियत्रैकं भ

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

भवन्ति सर्वे ये दायत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति समानसीन आत्मा जनानां अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां ५ सर्वा
 त्मा सर्वाः प्रजाः यत्रैकं भवन्ति चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः समानसीन आत्मा जनानामिति बहूनां समुद्रशायि
 त्वादिविष्णुलिंगानामुपलंभात् तथा चतुर्होतृ हृदयस्थ मंत्रेषु प्रथमायां ऋचि ब्रह्मं द्रमाग्निं जगतः प्रतिष्ठा मिति जग
 त्प्रतिष्ठात्वादिनूपविष्णुलिंगोपलंभात् द्वितीयायामृचि तृतीयायां च ऋचि अंतः प्रविष्टं कर्तारमेतं त्वष्टार ५ नूपाणिपिकु
 र्वंतं विपश्चिं अमृतस्य प्राणं यज्ञमेतं चतुर्होतृणां मात्मानं कवयो निचिक्षुः अंतः प्रविष्टं कर्तारमेतं देवानां वं पुनिहितं
 गुहासु अमृतेन क्लृप्तं यज्ञमेतं चतुर्होतृणां मात्मानं कवयो निचिक्षुरिति कर्तृत्वादिनूपाणां विष्णुलिंगानां यज्ञश्रुत्यभ्या
 सस्य चोपलंभात् विष्णुपरत्वस्यैव संभवेन तद्वापेन अपां नेतारमित्येकलिंगमात्रेण वरुण एवेति पूर्वपक्षे नियाम
 काभावात् न च वरुणलिंगस्यां तेश्च यणंगमकं षडो तृहृदय मंत्रेषु सप्त दश्यामृचि पतंगमक्तनसुरस्य मायया हृदा प
 श्यन्ति मनसामनीषिणः समुद्र अंतः कवयो विचक्षते मरीचो नापदमिच्छति वेधस इति अपां नेतारमित्यस्योत्तरमंतः
 समुद्रे इति विष्णुलिंगस्यश्च यणाद्विष्णुलिंगस्य ततोप्यत्यत्वात् सहैष संतं न विजानंति देवा इत्यनेनोक्तस्य देवा दृश्य
 त्वस्येंद्रादिष्वसंभवाच्च उक्त मंत्रेषु ब्रह्मं पश्यंत उपसे दुरग्रे तपो दीक्षा मृषयः सुवर्षिदः ततः क्षत्रं बलमोज्ञश्च जातं तदस्यै
 देवा अभिसंज्ञमंल्लिति ह्यदश्यामृचि आदित्यसकाशात् क्षत्रादिजातमित्यभिधाय श्वेत ५ रश्मिं बोभुज्यमानं अपां ने
 तारं भुवनस्य गोपाः इंद्रं निचिक्षुः परमेव्यो मन्निति त्रयो दश्यामृचि आदित्यस्यैव अपां नेतृत्वस्य वृष्ट्यादिकर्तृत्वनूपस्यो

कृत्वा तन्नेन सवितृश्रुतिवापः संभपति सर्वनिर्घन्तरिविष्णो अपाने तृत्त्यस्य संभवाच्च उक्तमंत्रे च पमर्यः दश होतृ
 द्वादशं परमात्मा तत्त्वमुच्यते सुवर्णधर्ममित्यादिना अहंमंत्रद्रष्टा इन्द्रस्य परमेश्वरस्यात्मानं निजस्वरूपं परिवेदपरितः
 सर्वत्रापस्थितं जानामि कीदृशमात्मानं सुवर्णं सुवर्णसदृशं स्वत एव भासमानं धर्मं अन्यवस्तुनो दीपकं वनं सर्वदुः-
 खराहित्येन कमनीयं दशधा चित्तिस्त्रुगित्यादि दश होतृमंत्रप्रतिपादितैराकारैः चरंतं लोके व्यग्रहंतं अंतः समुद्रे ब्रह्मांड
 सृष्टेः पुरा सर्वत्र व्याप्यावस्थितो यो यजलसंघः सोयं समुद्रः तस्य मध्ये मनसा चरंतं इदं सर्वजगत्सृजे येत्येवं नूपेण मनो
 वृत्तिविशेषनूपेण संकल्पेन सह प्रवर्तमानं ब्रह्मा चतुर्मुखः प्रजापतिः अर्णो अर्णवे यथोक्त समुद्रे दश होतारं दश होतृमंत्र
 प्रतिपाद्यनूपेणाविर्भूतं परमात्मानं अन्यविंदत् सृष्टि साधनत्वेनास्मिन्मध्यस्थानं सोयमेवं विधः परमात्मा जनानां स
 र्वेषां शास्ता अंतर्धामि नूपेणानियामकः सन् हृदये प्रविश्यावस्थितः स चांतर्धामी स्वकीयेनेश्वररूपेणैक एव सन् पुनर्जी
 वनूपेण बहुधा भूत्वा विचारः विविधा चरणानामनुतिरातं भ्रातृणि शतं संख्योपलक्षितान्यनंतानि सूर्यचंद्रनक्षत्राणि
 ज्योतींषि यत्र यस्मिन् परमात्मनि एकीभवंति एकत्वं प्राप्नुवंति सर्वे ऋग्वेदप्रभृतयो वेदाश्च तारः नानाविधशास्त्रोपेता
 यत्रैकीभवंति होतारश्चतुर्होमकर्तारः सर्वे यजमाना दश होत्रादिमंत्रावापस्मिन्नेकत्वं प्राप्नुवंति यथा बुद्धु दाजलमध्ये
 समुपय किंचित्कालमवस्थापयिष्यमाना जल एवैक्यं प्राप्नुवंति तथा सर्वे मायाः परब्रह्मण एवोत्पद्यतत्रैव स्थित्या
 विधीयमाना तेनैकतां गच्छन्ति स तादृश ईश्वरः सर्वेषां जनानां आत्मा स्वरूपभूतः सन्मानसीनः योगयुक्तेन मनसा उ

पक्षयो भवतिसर्वे जीवा योगेन निरुत्थ चित्ताः संतो जगदीश्वरं स्वस्व नूपत्वेन साक्षात् कुर्वन्ति न तु भेदेनेति पूर्वोक्तः स
 योऽप्यर्प उपपन्न इत्युपसंहीयते स यः प्रजादेव मनुष्यादयो यत्र यस्मिन् योगिप्रत्यक्षगम्ये चैतन्यैकरसे परमात्मन्येकी
 भवन्ति चतुर्होतृमंत्राश्च सर्वे पितृप्रतिपाद्यैर्देवैः सह यस्मिन् ब्रह्मणि संपदं सम्यगेकीभावं प्राप्नुवन्ति स तादृशो मानसी
 नः मानसप्रत्यक्षगम्यो जनानामात्मा ऋचां भेदादपुनरुक्तिः ब्रह्मा चतुर्मुखः इन्द्रं परमैश्वर्यं युक्तं परमात्मानं तपसा-
 न्यविंददन्विष्य लब्धवान् कीदृशमिन्द्रं जगतः प्रतिष्ठां अग्निं सर्वस्य जगतः आधारनूपो यो यंचतुर्होत्री यचित्तिनूपो गि-
 स्तत्स्वनूपं दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिं चतुर्होतारं अदिशो नुकूतं वाचो यीर्यं तपसा न्यविंददिति मंत्रशेषः दि-
 वः युलोकस्य प्रकाशकत्वेनात्मवत् स्थितो यः सवितारं द्रूपं तथा बृहस्पतिर्यो देवगुरुस्तद्रूपेणावस्थितं सर्वेषु प्रदेशे
 शुचि स्थिरं चतुर्होतारं पृथिवीहोतेत्यादि मंत्रस्वनूपं वाचो यीर्यं सर्वस्यावेदया चः सारभूतं कवयो विद्वांसो वेदशास्त्रपार-
 गताश्चतुर्होतृणां चतुर्होतृशब्दनामिधायमानानां सर्वेषां होतृमंत्राणां आत्मानं स्वनूपं भूतपरमेश्वरं निचिप्युर्निश्चि-
 तयंतः कीदृशमात्मानं अंतःप्रविष्टं जीवनूपेण शरीरेषु प्रविश्यावस्थितं कर्तारमेतं लौकिकवैदिकसर्वक्रियानिष्पाद-
 कं गर्भेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिनूपाणिविविधानि निष्पादयंतं त्वष्टृस्वनूपं विपश्चित्तद्रूपनिर्माणप्रकाराभिज्ञं अमृत-
 स्य प्राणं मरणरहितस्य परमात्मनो व्यवहारहेतुमृतप्राणोपाधिस्वनूपं यज्ञमेतं सर्वैरनुष्ठीयमानत्वेन दृश्यमानं द-
 र्शपूर्णमासादियज्ञस्वनूपं चतुर्होतृमंत्रस्य यज्ञसृष्टिसाधनत्वात् तच्च ब्रह्मणे स मास्नातं स एतंचतुर्होतारमपश्यत्

मनसानुद्रुत्याहवनीयेजु होतु ततो ये सदृशपूर्णमासावसृजते तियो यं परमात्मा सो यंदेवानां बंधुवत्प्रियः तादृशं स्वेष्टु-
 पक्षपातित्वेन विजयहेतुं तदुक्तं ब्रह्मदेवेभ्यो विजिग्ये इति न लदकारैः गुहासुषुप्तिषु निहितं साक्षित्वेन स्थितं अमृतेन
 स्वर्गफलनिमित्तेन क्लृप्तं संपादितं एतं यज्ञं यज्ञस्यैवं नामानं सुवर्चिदः स्वर्गमार्गमिज्ञा क्रूषयः भद्रं कल्याणं सप्तहोतृनूप-
 मादित्यं प्रश्यंतः प्राप्तत्वेन निश्चित्य तपोऽनशनादिनूपंदीक्षां नियमविशेषंच उपसेदुः अनुष्ठितवंतः ततः आदित्यसंकाशा-
 त्स्रत्रं सतात्त्राणमनिष्टनिवारणं बलं शरीरशक्तिः योजः कान्तिश्चेत्येतत्सर्वं जातं संपन्नं तच्च क्षत्रादित्रयं मस्यैयजमा-
 नाय अभिसंज्ञं मंतु अभितः संपादयंतु परमेव्यो मनू उत्कृष्टे हृदयाकाशे इंद्रं परमैश्वर्ययुक्तं सप्तहोतृदेवमादित्यं निचिक्षुः
 ध्यातवंतः कीदृशं येतं प्रकाशनूपत्वेन शुकुवर्णं रश्मिरश्मियुक्तं बोभुज्यमानं सर्वैः प्राणिभिर्वृष्टिद्वारेण पुनः पुनः भुज्यमानं
 एतदेव स्पर्शक्रियते अपांने तारं आदित्यात् जायते वृष्टिरिति स्मृतेः सूर्यं भुवनस्य गोपाः पालकं यदपि यथासिद्धांतं प्रापक-
 सद्भावेऽपि तदज्ञानेन पूर्वपक्षः तथा सूर्यादिप्रापकसद्भावेऽपि तदाच्छादनेनैन्द्राद्यैर्कैकावधारणेनानेके पूर्वपक्षा इति चंद्रिका
 यामुक्तं तदपि न सत् अनाच्छादनेनास्मिन्नाद्या पूर्वपक्षसंभव उक्तवाक्यमात्रेण पूर्वपक्षसिद्धांतरचनायोक्तसूत्रव्याख्याने
 स्वारस्याभावात् ॥ यत्तस्मिन्नीतौ आदित्यमंतरो यमयतीति श्रुत्यंतरे ॥ भेदव्यपदेशादिति सूत्रव्याख्यानं ॥
 न स्वरसंस्वप्रकरणे स्थ भेदव्यपदेशवतो वाक्यस्योदाहरणत्वं संभवेत्तद्वहितस्य तदयोगादिति दूषणं चंद्रिका यामुक्तं त-
 दसत् इंद्रस्यात्मानमित्यत्रात्मशब्दस्य स्वनूपपरतया त्वदुक्तविषयवाक्येऽपि सूत्रोक्तभेदासिद्धेः यदपि सदैव संतंनवि

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

जानंति देवा इति साहित्यकर्तृकर्मभावादिना भेदोक्तिरिति चंद्रिकाया मुक्तं तदप्यसत्षट्कोत्तुहृदयमंत्रेषु अंतःप्रवि-
 ष्टं कर्तारमेतं अंतःश्रुद्रमसि मनसा चरंतं सहैव संतं न विजानंति देवा इन्द्रस्यात्मानं शतधा चरंतमिति तृतीयायाम्-
 चिस्वकीये हृदये स्तेनजीवात्मना सहैवावस्थितं इन्द्रस्यात्मानं स्वनूपं न विजानंतीति अंतस्त्वे इंद्रे देवजीवसाहित्यस्य
 देवकर्तृकदर्शनकर्मत्वाभावात्स्यैवोक्तेरंतस्त्वे इंद्रे अस्मदभिमतरीतौ य आदित्येति छान्नादित्यमंतरो यमपतियमादि-
 त्योन वेदति आदित्यांतस्त्वे आदित्यभेदस्य स्पष्टं भेदव्यपदेशादवतवरीतौ इन्द्रभेदव्यपदेशासित्ये देवशाहस्य त्रयस्त्रिं-
 शतदेवमचितायाः प्रसिद्धत्वात् जनानां मात्मेत्यत्रांतर्धामिणि अस्मिन् प्रकरणे आत्मशाहो स्वनूपपर एव अस्मिन् प्रक-
 रणे शास्ता जनानामिति भेदव्यपदेशाभावे अयुक्तं स्यादिति चंद्रिकोक्तं तु न सत् इंद्रे राजा जगतो य ईश इत्यस्मिन् प्रक-
 रणे इन्द्रस्य जगत्शासितृत्वोक्तेस्तस्यांतस्त्वे इन्द्रभेदव्यपदेशासाधकत्वात् सर्वात्मेत्यत्र सर्वेषां प्राणिनामात्मा पारमा-
 र्थिकस्वनूपभूत इत्यस्यैवार्थस्यातः प्रविष्टः शास्ता जनानां समानं सोम आत्मा जनानां मित्युपक्रमानुरोधेन यत्कथ्यं तथा
 अत्रैव प्रकरणे सर्वात्मेति चात्यंतमयुक्तं स्यात् ज्ञानादिनूपस्य ब्रह्मणस्तद्विरुद्धजडरूपतायाः केनाप्यनंगीकारादिति
 चंद्रिकोक्तं तु निरालंबनभेदेनेतरो नुपपत्तेरित्यत्र तमेवं विद्वान्मृत इह भवति नान्यः पंथा अयनाय विद्यते इति प्रकर-
 णांतरस्थवाक्येन पूर्वपक्षनिराकरणपरतया सूत्रं योजयतः ईक्षत्यधिकरणे पूर्वपक्षनिराकरणाद्यानेकप्रकरणस्थ-
 नेकवाक्यान्मुदाहृत्य सूत्राण्योजयतस्तथात्र स्वप्रकरणस्थभेदश्रुत्यभावान्नूपदूषणोच्चारणस्याहैतवादविहेषमा

अमूल्यत्वमेवेति स्पष्टं विदुषां न चानन्यगतिकत्वमपि अस्मद्वागत्यागत्यंतरस्य तत्र तत्रोक्तत्वात् ॥ यदपि चंद्रिकायां इंद्रा-
 दनेकभाषकश्रुतिलिङ्गादि सत्त्वे नेंद्रादिषु निर्धारित एक एवांतच्छ्रुतिपूर्वपक्षमाक्षिप्योक्तरीत्या तपक्षं समर्थानि धारितो-
 यः कश्चिदिति पूर्वपक्षो वास्तुन च संदेहादविशेषः अंतस्त्वो विष्णुरन्यो वेति संदेहे अन्य एवेत्येवकारेण प्रवृत्त पूर्वपक्षे संदे-
 हादिशेषसद्भावादित्युक्तं तदप्यसत्वरुणादिष्वप्यलिङ्गादिवत् विष्णुलिङ्गानामपि सत्त्वे नान्य एवेत्येवधारणे गमका-
 भावात् विष्णुलिङ्गानां भूयस्त्वेन यज्ञश्रुत्यभ्यासेन च विष्णुरेवेति निर्धारणापत्तेः न चेंद्रादिश्रुत्यादिषु लोकप्रसिध्या प्रा-
 बल्यं वैदिकशब्दार्थनिर्णये वैदिकप्रसिद्धेरेव प्राबल्यमित्यस्य पूर्वतन्त्रसिद्धसात्विष्णौ न रेंद्रसुरेंद्रइत्यादि प्रयोग प्रा-
 चुर्येणेंद्रादिशब्दानामपि तन्मात्रप्रसिद्धेः पूर्वोत्तरविष्णुलिङ्गसंदर्शने नेंद्रादिश्रुतेरेवान्यथा सिध्यौचित्याच्च एतेन विष्णु-
 लिङ्गानां बहुत्वेऽपि बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य स्वभावप्रयुक्तप्राबल्यात् दुर्बलत्वमिति चंद्रिकोक्तं निरस्तं विष्णुलिङ्गसंद-
 र्शश्रुतेस्तदयोगात् निरवकाशेन विष्णुलिङ्गे नेंद्रादिश्रुतेर्यौगिकत्वाक्षुणिकत्वादिना सावकाशायाः वापौचित्याच्च उक्तं
 हित्वैवाधिकरणपूर्वपक्षे अदिति शब्दस्य विष्णौ लक्षणादिनावृत्तिसंभवेऽपि नातृत्वं तस्मिन् संभवति ॥ नहि गंगाप-
 दमिव गंगालमपि तीरे संभवतीति पदतापञ्च चंद्रिकायां न च विष्णुलिङ्गानां निरवकाशत्वं समुद्रस्थत्वादेर्वरुणेऽपि
 संभवादित्युक्तपूर्वपक्षोपपादना योक्तं तदपि न सत् ॥ वरुणस्य समुद्रपतित्वेऽपि समुद्रस्थत्वासिद्धेः न विज्ञानं तिदे-
 वाः जगतो य ईश इति देवा दृश्यत्वाजगदीशित्वादीनां वरुणादयः संभवेन तेषां निरवकाशत्वाच्च इंद्रो राजा जगतो य ई

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

शद्व्यप्रेषपदसामानाधिकरण्यादन्यत्रजगदीशितृत्वेनप्रसिद्धिमभिधान इन्द्रशब्दः विष्णुपरएवयुक्तइन्द्रादौदेवाह
 श्यत्वासंभवश्चेतिनोक्तपूर्वपक्षसंभवः यदपिचंद्रिकायांलिंगस्यनिरवकाशत्वेपिप्रबलपाश्रुत्याशोधोस्तुनहिन्निरवकाशः
 शशशावकोमृगेंद्रेणनवाध्यतेनचनिरवकाशमिदंरूपमितिज्ञानेनेदंरूपमितिज्ञानेननवाध्यतइत्युक्तपूर्वपक्षसमर्थनायोक्तंतदवि
 चाररमणीयंश्रुतिलिंगादीनांप्रमाणानांप्राबल्यप्रयोजकंनिरवकाशत्वंहिअनन्यथासिद्धप्रामाण्यकत्वंश्रुत्यालिंगबा
 धेहिवाधितंलिंगमप्रमाणमेवभवतिविषयाभावात्श्रुतिस्तुलिंगेनमुख्यार्थेवापितापियौगिकलाक्षणिकाद्यर्थनूपविष
 यसद्भावात्प्रामाण्यमश्रुतइतिनह्येतादृशंनिरवकाशत्वंशशशावकादेरस्तिनवाविषयांतराधीनमनन्यथासिद्धप्रामा
 ण्यकत्वनूपंश्रुत्यादिनिष्ठंसावकाशत्वंवामृगेंद्रस्यास्तितयोऽप्रमाणत्वात्त्येनशशशावकादेनश्यत्वनूपमृगेंद्रवाध्यत्वंनस्या
 तश्रुतिलिंगादिप्रमाणगतवाध्यबाधकभावस्योक्तनूपस्यप्रमाणबाधितशशशावकमृगेंद्रगतनाश्यनाशकभावनूपस्य
 वाध्यबाधकभावस्यान्यत्वात्इदंरूपमितिज्ञानस्यप्रवृत्तिप्रयोजकप्रातीतिकपिषयसद्भावात्प्रामाण्याभावाच्चोक्तनूपंनि
 रवकाशत्वमेवासिद्धमिति तस्यनेदंरजतमितिज्ञानेनवाधोयुक्तएवअमत्यनिश्चयस्यैवनेदंरजतमितिप्रमात्यकज्ञान
 विषयावाधितरजताभावप्रयुक्तस्यतत्रबाधत्वात्तस्यचोक्तनूपप्रमाणगतनिरवकाशत्वप्रयुक्तात्॥ प्रमाणगतसाव
 काशत्वप्रयुक्तोक्तबाधादन्यत्वान्नकिंचिदेतत्पदपिइन्द्रःसवितावरुणः एतेसर्वेवाअंतस्त्वास्तद्विषयेश्रुतिलिंगादीनांस
 त्वादितितृतीयोवास्तुपूर्वपक्षः नचैवंसतिअंतःप्रविष्टःशास्ताजनानामितिसर्वात्मनामंतःप्रविष्टेशास्तृत्वादेःश्रवणेनाने

केशवरापात इति शंखं विष्णुलिंगानां निरवकाशत्वेनावाप्यत्वादिंद्रादिश्रुतीनां च श्रुतित्वादेव लिंगावाध्यत्वादुभयानुग्रहार्थं वि-
 ष्णुरेव तत्तदुपाधिवशादिंद्रादिसंज्ञां लभत इति पूर्वपक्षिणोंद्रादीनां विष्णौ क्यं गीकारेणाने केशवरापत्यभावात्तथा च
 श्रुतिः सप्रमृशशिवः सेंद्रः सोक्षर इत्यादिका स्मृतिरपि अहं भवो भवंतश्च सर्वे नाशयणात्मकमित्यादिकानचैवं विष्णोरे-
 वांतस्त्वत्स्यादिति वाच्यं कल्पितमेदस्योपहितस्य प्रसिद्धेन्द्रादिरेवांतस्त्व इति पूर्वपक्षात् विष्णुलिंगानां चानुपहि-
 तनूपाभिप्रायेणोपपत्तेरिति चंद्रिकाया मुक्तं तदपि पूर्वोत्तरविष्णुलिंगसंदृष्टश्रुतेः स्वनूपप्राबल्यनिरासकोक्तरीत्या
 निरस्तं चेत्तु तस्तु न तैत्तिरीयकवाक्यमुदाहरणाहं संदेहाभावाच्च ही जाभावाच्च न हींद्रादिश्रुतिः संदेहबीजं इंद्रस्यात्मा
 नमित्युपक्रमेणांतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मैति मानसीन आत्मा जनानां नमिति बहुवारं मध्ये चास्यासेन सर्वात्म-
 ता प्रतिपादन एव सुवर्णमनुवाक्यभात्यर्थवधारणात्तदुपहं भक्तयैव सर्वे वेदापत्रैकं भवंति चतुर्होतारो यत्रै-
 कं भवंति सर्वाः प्रजाः यत्रैकं भवंति चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैरित्याहुः अत्रैकं भवंति चतुर्होतारो यत्रैकं भवंति चतुर्होतारो यत्रै-
 क्युः तदेवानुपरमुच्यते अमृतं देवानां मायुः प्रजानामिति तदेवोपपाद्यते अतएवं इंद्राजनं सवितारमेतं ब्रह्म इंद्रमग्निं
 जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिमिति सर्वैः शहैरभिधानं सार्वत्र्यप्रयुक्तमिति निर्णीयते अतो नेंद्रादि
 श्रुतीनामन्यपरत्वशंकेति तदनुरोधेन पूर्वपक्षात्तल्लिंगानुरोधेन वासित्वांतो वा युक्त इत्यस्मद्वाच्यकारोक्तमुदाहरणमे-
 व युक्तं च्छांदोग्ये अंतरादित्यवाक्याकाशवाक्यप्राणवाक्यं ज्योतिर्वक्त्र्यानां क्रमिकाणां क्रमिकाधिकरणचतुष्टयोदाह-

रणत्वसंभवादित्यलंविस्तरेण ॥ सित्वांतोप्युक्तः यद्यस्मिन्नधिकरणेनिरवकाशलिङ्गबलात् एतद्वाक्यस्यांतस्त्व
विष्णुपरतातर्हि तादृशेन संभवाद्योजनलिङ्गेन सूर्यादिपरतापि प्रसज्येत अन्यथा सित्वांतसहत्वं च समुद्रस्त्वलस्यापि
प्रसित्वांतस्युत्पत्तौ न च भूयस्त्वात् विष्णुलिङ्गानां प्राबल्यं शंस्यं श्रुतिसाहित्येनान्येषामपि प्राबल्यात् ॥ न च विष्णु
लिङ्गैः श्रुतिबाधः स्वरूपतो दुर्बलानां मुपसंख्यारगतानां मुपक्रमगतनिरवकाशलिङ्गसहकृतप्रबलानेकश्रुत्यभ्यास
बाधना सामर्थ्यात् यत्तु श्रुतिसाहित्यनिरवकाशत्वबाहुल्यादिभिः प्राबल्ये च पूर्वपक्षानुत्थितिः तदा ह्यादनं च गतिसंभ
वेन युक्तमिति पूर्वोभेयोक्तं यदपि श्येनादिशब्दानां लोके अन्यत्र निवृत्तानामपि यथाप्येव नो निपत्यादत्ते इति वाक्यशेष
बोधितसादृश्यस्य रयेनेऽनुपपत्त्यारयेन सदृशयागपरत्ववदिहापीन्द्रादिपदानां यमंतः कवयो विचक्षत इति वाक्यशेष
बोधितसमुद्रांतस्त्वत्वादीनामन्यत्रा संभवादि विष्णुपरत्वमिति चंद्रिकायामुक्तं तदपि नश्येनेनाभिचरन् यजेतेति मतीत
यागसामानाधिकरण्यविशेषादिप्रमाणेनादिऽद्वयसंवाक्येनैव प्रमाणेनाहं तयो विधौ पक्रमगतनूदिभंगनि-
मित्तादृशेनैवैषम्यात् अतएव श्रुतिसंदेहे अनन्यथा सित्वांतलिङ्गेन निर्णय इति न्यायविवरणोपहंभकवर्णनमपि निर
स्तं इंद्रादिश्रुतेरिंद्रादौ नूदत्वेनासंदिग्धत्वात् ॥ यदपि इंद्रादिशब्दानामन्यत्र प्रसित्वावपि वेद्वद्व्याविष्णुपरत्वात् तस्या
श्वप्राबल्यात् विष्णुपरत्वमिति चंद्रिकायामुक्तं तदसत्त्विह द्रव्यैव सित्वांतकरणे धर्मोपदेशादिति हेतोरस्वारस्यप्रसंगा
त् ॥ न च विद्वद्भ्युपहंभनापैव धर्मोक्तिरिति रात्र्यंतया सति धर्मोपदेशाद्विद्वद्भूतिस्तस्याश्वविष्णुपरत्वमिति साध्यांतर

हेत्वं तत्राध्याहार प्रसंगात् एतेनैन्द्रमित्रं वरुणमग्निमाहुरिति श्रुत्या सामानाधिकरण्येन विष्णोर्विहृद्भूदिनिश्चयात् श्रुतेर-
 विरोधात् धर्मोपदेशादिष्णुपरतास्यादिति चंद्रिकोक्तं निरस्तं स नूपाचैतन्यात्मना अमेदमादायायुर्धृतमिति वद्वौणाभे-
 दमादायवा इदं सर्वं यदयमात्मा यद्रजतमभात् सा श्रुक्तिरिति पत् अपिष्ठानसत्तातिरेकेण प्रतीतेन्द्रादिस्व नूपाचुपादेन
 तस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तमत्ताशून्यत्व नूपाभेदमादायवा पायांवा सामानाधिकरण्योपपत्तेश्च न सामानाधिकरण्यमात्रे-
 णेन्द्रादिशब्दानां ब्रह्मणिविहृद्भूदिसिद्धिः न न्यत एव भेदव्यपदेशाच्चेत्यनेनाभेदपक्षो निरस्यत इति चेत्तर्हि साध्यभेदेन
 समुच्चयानुपपत्तेः ॥ एतेनैवेन्द्रादिपदप्रवृत्तिनिमित्तैश्वर्यादेरनन्या नधीनत्वनिरपधि कत्वाभ्यां परमात्मैव तन्मुख्या-
 र्थइति न श्रुतिविरोध इत्यपि चंद्रिकोक्तं निरस्तं ॥ तथा सति शब्दादेवेति पक्षमुचितत्वेन धर्मोपदेशादिति हेतूक्तेर-
 स्वारस्यात् ॥ अत एव विहृद्योगान्निर्णयोपि निरस्तः नूदेः प्रबलत्वात् आश्रयप्रापत्वात् योगप्रापत्यं तु शिशकोपाधिक-
 रणादयुक्तमिति जन्माधिकरणे तन्मायस्य नूपाचैतन्येन निरपि कृतं यदपि नूपाचैतन्यात्मा अमेदमादाय सामानाधिकरण्य-
 निर्वाहे कारणत्वलिङ्गाकाशश्रुत्योरनुग्रहाय ब्रह्माकाशयोरप्यभेदः कल्प्येत तथा कदाचन स्तरीरसिनेन्द्रसश्चसिदा-
 शुषे इति मंत्रस्थेन्द्रमकाशनसामर्थ्यनूपाचैतन्यस्य ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति द्वितीयाश्रुतेः आविरोधायैन्द्रगार्हप-
 त्ययोः तथा व्रीहियवशास्त्रयोः षोडशियग्रहणाग्रहणशास्त्रयोश्चाविरोधाय व्रीहियवयोः ग्रहणाग्रहणयोर्वि-
 रुद्धांशत्यागेनैक्यं च स्यादिति चंद्रिकायामुक्तं तदप्यसत् ॥ अमेदेन सामानाधिकरण्यस्यैव कारणत्वादेरनिर्वा-

विनियोगवैयर्थ्यापत्तेर्नचविनियोगएवसामानाधिकरण्यस्येतत्कल्पकः लक्षणयापितदुपपत्तेः ग्रीहियवयोर्ग्र
हणा ग्रहणयोश्चभेदग्राहिप्रत्यक्षबाधितत्वान्नाभेदः कल्पयितुंशक्यः ॥ नचजीवपरमात्मनोर्विरुत्थांशत्वा
गेनेचप्रकृतेभेदापादनंचतुरस्रब्रह्माकाशयोर्ग्रीहियवयोर्बाधिरुत्थाकारपरित्यागेनजीवब्रह्मणोरनुस्यूतचैत
न्याकारस्येवाकाराभावात् ॥ किंचविरुत्थाकारत्यागः व्यक्तिद्वयानुस्यूतैकवस्तुबोधाविषयत्वमेवतत्त्वपायः तन्ना
शकाभावात्तच्चतत्त्वमसिसोयमित्यादौविरुत्थांशयोरिवनप्रकृतेसंभवतितत्त्वमसीत्यादादुपक्रमोपसंहारैक्यनू
पतात्पर्यनिर्णायकविंशतिगतजीवब्रह्मैक्यनूपप्रधानप्रमेयनिर्वाहकविरुत्थाकारविषयानूपतत्कारणस्येवप्रकृ
तेतादृशकारणानुपलंभान्ग्रीहियवयोर्विरुत्थाकारपरित्यागेनोभयानुस्यूतैक्यक्तेरभावेनतद्बोधाविषयत्व
नूपत्यागस्यतद्विरुत्थाकारेणसंभवात् ॥ सत्कृतितां कृतिमसिं दं गित्तुमिच्छन्त्या विना कृत्यैस्तद्वत्त्वाभेदपरत्वमाशं
भ्यादुरितितत्तच्छब्दवाच्यत्वस्यैवोक्तेः सप्रार्थगर्भाभिरुचनस्यरेतोविष्णोस्तिष्ठतिप्रदिशाविधर्मणीतिवाक्यशेषमे
दोक्तेश्चसौत्रकः सरुद्रः सप्राणभृत्प्राणनायकोसर्दशोयोहरिरितिश्रुत्यंतरेभेदविवक्षायांसरुद्रइत्यनेनसर्दश
इत्यस्यपौत्ररुक्त्यापत्यातच्छब्दवाच्यतायाएवविवक्षणीयत्वाच्चेत्यादिनेंद्रादिशब्दानांपरमात्मनिविष्णोर्विद्वद्ब्र-
ह्मविद्यवस्थापनंतदपिनसत् ॥ निधर्मकेनिर्विशेषेनिष्क्रियेचपरमात्मनिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणक्रियाजात्याद्यभावेना
शब्दमस्यार्थमनूपमव्ययंयतोवाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुत्याशब्दवाच्यतायास्तस्मिन्निषेधाश्चपरमात्मनि इंद्रादिशब्दवा

अथाप्यसंभवेन तत्त्व तत्त्वानू पैक्येपि व्यावहारिकेन्द्रादिस्वरूपभेदानुवादित्वेनाहुरित्यस्योपपत्तेः लौकिकदृष्ट्या इन्द्रादिस्वरूपभेदभिन्नमपि शास्त्रदृष्ट्या तत्परमात्मस्वरूपभेदेन निश्चित्येति त्रिवरुणमित्यादि शब्दैर्लक्षणवाच्यवहरं तीत्येतत्परत्वावाप्तदर्शनं प्रतिमा मेव विजानीहि प्राणोस्मि प्राजा त्मेति इन्द्राव्ययवत् ब्रह्मा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा स्मीति वदुपपत्तेः ॥ यत्त्वहं शब्दः जीवांतर्यामिणि मुख्यः अहं भनुरभयं सूर्यश्चेत्यंतर्यामिणि अहं शब्दप्रयोगात् ॥ सर्वंतर्यामि को विष्णुः सर्वनाम्नाभिधीयते ॥ एषो हं त्वमसौ चेति नमसर्वस्वरूपत इति स्मृतेऽप्येति परोक्तं ॥ तदपि न साधु शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वा मदेव वदिति न्यायेन वा मदेव जीवचैतन्यस्य वस्तुतो ब्रह्माभेदेन सूर्यादिभावस्योक्ततया अंतर्यामिपरत्वाभावात् तद्यो यो देवानामिति पूर्वतनवाक्ये तत्त्वबोधनिमित्तक ब्रह्मावस्य प्रकृततया परस्मिन् प्रतिपेदे इत्यादेरपि बोधनिमित्तक ब्रह्मावपरतया अंतर्यामिपरत्वाभावात् अन्यथा तस्मात् सर्वमभवदिति वाक्यशेषे बोधनिमित्तक साधारण लक्षणैकैकान्तनस्यापुक्तता पक्षः ॥ मदेव सीत तद्यो यो देवानां प्रत्युद्ध्यत स एव तदभवत्तथर्षिणां तथा मनुष्याणामिति भेदपरत्वं वाक्यशेषस्य विरुध्यतेति वाच्यं ॥ तत्र देवादिषु प्रबुद्धं पुरुषं निर्धार्य स एव तदभवदिति ब्रह्माभेदपरत्वेन भेदपरत्वाभावात् ॥ न चान्न वाक्ये ब्रह्मेति ब्रह्मण एव प्रकृतत्वान्नानेन जीव ब्रह्मैक्यसाधिरिति शङ्क्यं ॥ यो यो देवानामिति जीवपरा मर्षि वाक्यशेषानुसारेण ब्रह्मपदस्य कार्य ब्रह्मप

रत्वात् शुक्लब्रह्म परत्वे स्मृत्यवधिनिमित्तस्य तस्मात् सर्वमभवदिति सार्वात्म्यापातिनूपफलकीर्तनस्यापुक्तताप-
त्तेः ॥ नच नामब्रह्मेत्युपासीतेत्यादाविति शङ्कशिरस्कृतयानामाद्यभेदाभाववत् अत्रापीति शङ्कशिरस्कृतया ब्र-
ह्माभेदाभावः इति शङ्क्यं ॥ नामब्रह्मेत्यादावियानुपासनाप्रकरणे अस्मिन्वाक्ये अभेदा विवक्षा
यावक्तुमशक्यत्वात् ॥ नच तद्धीतिपदवैयर्थ्यशङ्क्यं आत्मेत्येवोपासीतेत्यादाविवशङ्कज्ञानयोः स्वाभाविकसकर्मकृत्य-
प्राप्तौ तन्निराकरणपरत्वेनोपयोगात् ॥ नचैवमुक्तस्मृतिविरोधः शङ्क्यः इन्द्राहमादिशङ्कानामसाधारणतत्त्वदात्म-
निशङ्के रावश्यकतया तत्सहचर्येणांतर्यामिणि एवोहमित्यादिप्रयोगः अग्निरधीतेनुपाकमिति माणवके अग्नि-
साहचर्येणाग्निरिति प्रयोगवत् अंतर्यामित्याहंत्वाद्युपहितयोरैक्यासंभवादंतर्यामिणः अहंत्वेन्द्रत्वाद्युपहितसर्वस्व-
नूपत्वनिषेधनंसर्वनामभिरभिधानं नेतितदर्शयत्वात् ॥ किंचांतः कर्तारमिति वाक्ये समुद्रांतस्थत्वमिवांतश्चंद्रमसि-
मनसाचरंतमिति अष्टमूर्तिः शिवस्याप्यस्ति मण्डपविद्याविष्णुः पृथिवीप्रसिद्धः सूर्यः पृथिवीयस्य तस्मै मू-
तात्पनेन मइत्यादित्यपुराणादिषु शिवस्य पृथिव्यादिमूर्त्यष्टकोक्तिषु पृथिव्यातिष्ठन् पृथिवीमंतरोपमयतियं पृथिवी-
नपेदयः स्य पृथिवीशरीरमित्याद्यंतर्यामिब्राह्मणार्थप्रत्यभिज्ञानदर्शनात् विष्णुत्वपरिपंथिनी प्रजापतिश्चरति गमैति
रिति प्रजापतिश्चरतिश्चास्ति नच सा समुद्रांतस्थ नूपलिंगानुसाराद्योगादिनाविष्णुपरेति शङ्क्यं ॥ अष्टमूर्तिलिंगानु-
सारेणापातियस्मात् प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरिति स्मृत इति लैंगे दर्शितयोगेन शिवपरेति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ नच लो-

कैशुतौ स्मृतौ चैव विष्णुलिंगतया स्थितं समुद्रांतरवस्थानपूर्वकं कथमन्यगमित्यादिना समुद्रांतस्थत्वस्य निरव-
 काशत्वेन प्राबल्यं त्वदुक्तं साधु ॥ मध्येलिंगं महापोरं महाधेरं मसि स्थितमित्यादित्यपुराणोक्तेः समुद्रांतस्थत्वस्य
 शिवसाधारण्यात् ॥ न च पंचहोतृहृदयाख्यमंत्रेषु तृतीयायामृचि चण्डकोशो भुवनं बिभर्ति अनिर्भिण्णः सन्नयलोक-
 नविचष्टेयस्यां डकोशश्च शुभमाहुः प्राणमुल्लंघते न कूभो मृते नाहमस्मीति ब्रह्मांडवीर्यत्वं विष्णुलिंगं निरवकाशं वक्तुं श-
 क्यं यः पंचहोतृदेवः ब्रह्मांडमध्ये अभेदेनावस्थितः स नूतनं भुवनं भूतजातं धारयति अथ ब्रह्मांडभेदानंतरं तदं तस्थि-
 तान् भूरादिलोकान् विशेषेण प्रख्यापयति यस्य परमात्मन आं डकोशं शुभं प्रवृत्तं ब्रह्मांडायां काशस्थसूत्रात्मरूपप्राण-
 वायुविशेषं उल्लंघयति न स्थानीयमाहुः तेन परमात्मना ऽमृतनूपेणाहं मंत्रद्रष्टा कूभः व्यवहारसमर्थत्वेनोत्पादितो
 स्मिदित्यर्थं के परमात्मनः ब्रह्मांडवीर्यत्वं प्रतिपादयेदित्यनुवादस्य प्रतीतेस्तस्य पुरोवादापेक्षायां सामान्येन प्रतीतस्य-
 विशेषाकांक्षायां वा अं डकोशं हि रम्यं मयि स मुद्रं रूद्रस्य गीयात् प्रथमं यमूयते ब्रह्माविष्णुजीतो जीतवदा इति रूद्रप्रतिपा-
 दकश्रुत्युपस्थिते ॥ रूद्रसंज्ञस्य देवस्य रूपे मूर्तिः प्रजापतेः ॥ तेन क्षिप्तं रसेवीर्यं परमूर्त्यभिमानिना ॥ तदं डमभवत्वीर्यं
 सदस्वकिरणप्रभं ॥ विष्णुस्तत्प्राविशत् साक्षात् मम शक्तेस्तु वैभवात् ॥ पुनर्नारायणाख्यां मे नियोगात् प्राप्तवानसा-
 वित्यादि तैंगादिषु तदुपपृच्छेणु शिवस्यैव ब्रह्मांडवीर्यत्वेन तदर्थं प्रतिपादनात् ब्रह्मांडवीर्यत्वस्य शिवसाधारण्या-

त् ॥ तथा च हरिहरयोर्द्वयोरपि लिंगयोः सतोः तत्तद्वाक्यमुदाहृत्य पूर्वपक्षोत्तरपक्षग्रंथनात्मकन्यायेनासति च तद्
 लाबलविवेके कथं शिवसाधारणसमुद्रांतस्त्रुलिंगेनांतःप्रविष्टशब्दप्रतिपाद्यांतस्त्रुलिंगस्य विष्णुरेवेति विष्णुत्वनिर्णयः ॥
 पदप्युक्तं परमेश्वर्यादेर्भगवत्तिनिरवधिकत्वेन भगवत्तिमहायोगसंभवादज्ञनूदि तोपि विहृद्देरेव प्राबल्यादन्यगत
 प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि भगवदधीनत्वेन हरावैवेद्वादिश्रुतीनां मुख्यत्वमिति ॥ तदपि न सर्वप्राज्ञसंमतं निरवधिकं परमै
 श्वर्यस्यापि शिवसाधारण्यात्तायाः श्रुतिसिद्धत्वात् ॥ तथा ह्याथर्वशिखायां किं तत् ध्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येय इत्युपक्रम
 स्त्रुप्रश्नानुरोधेन ध्यानध्यातृनिनूपणानंतरं ध्येयनिनूपणायास्मायते ध्यायी ते शानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्म विष्णु
 रुद्राः संप्रसूयंते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतैर्नकारणं कारणानां धाता ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वेश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः
 रामुराकाशमध्ये इत्यादि शिवएको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समाप्ताथर्वशिखेत्यंतं अत्र शिवतत्त्वविदः योग
 नूत्या परमशिवे रतमिति शेषः ॥ ^{निरवधिकत्वेन} ^{सर्वमन्यत्परित्यज्य} ^{समाप्ताथर्वशिखेत्यंतं} ^{अत्र शिवतत्त्वविदः} ^{योग} ^{नूत्या} ^{परमशिवे} ^{रतमिति} ^{शेषः} ॥
 नूत्या च परमशिवपाचित्वात् सर्वोत्कृष्टकार्षिभिः सर्वातिशयैश्वर्यः परमशिवो ध्यातव्य इति भाषेने शानशब्देन विशेष
 ध्यानिर्देशः कृतः प्रध्यायितव्यमित्यापि स्यात् ध्यानाहत्वेन स्तुतिः किमन्येन तादृशायेनैव मवधारणमिति शंकां निराकृतुं
 देवमनुष्यादिनूपे सर्वमपंचे ब्रह्मादीनां चतुर्णां प्रामुख्यमुक्त्वा तेषामथैश्वर्यपरिच्छेदसूचनाय सोपपत्तिस्तथा दीपकेन स
 होक्त्या च भूतैर्द्रियादिनौत्येन तेषामुपपत्तिमलं दर्शितं सर्वमिदमित्यारभ्य सहभूतैरित्यंतेन ॥ यद्येतत्परशिवस्यापि स्यात्

नस्यात् तस्यापि तद्देव ध्येयत्वमित्याशङ्क्योक्तं न कारणं कारणानां ध्याता ध्यातेति संप्रसूयत इति यत्नविपरिणामे व्या-
 नुषंगः तथाचायमर्थः ब्रह्मादीनां प्रसूत्युक्तिसामर्थ्यात् यत्तेषामर्थसिद्ध्यंकारणं तद्रूपः कारणानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मंत्रोप-
 निषदुक्तानां कालादीनां बाध्याता आदिसर्गसंकल्पकर्ता एव भूते ज्ञानः कुतोपि न संप्रसूयत इति यद्यप्यनेन ब्रह्मादीनाम-
 र्थलब्धयकारणं तन्न संप्रसूयते इत्येतावदिह प्रतीयते न त्वीशानस्तथापि तस्य ध्येयत्वं विधाय ब्रह्मादीनां परिच्छिन्नैश्वर्य-
 ह्वनूपदोषमुद्भाव्य तत्परिजिहीर्षया ध्येयत्वेनोपदिष्टस्य ज्ञानस्यापरिच्छिन्नैश्वर्यं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तं तत्पृथिव्यादिषु
 द्रावितां तवत्यदोषपरिहाराय सामगतिपरंपराविश्रान्तिभूमेरनंतत्वं प्रतिपादनार्थं प्रवृत्तं स एषो नंत इति वाक्यमनन्य-
 यांसिद्धं सत्तु उपक्रमस्थलेन बलवती मप्याकाश इति होपात्तेत्याकाशश्रुतिमधिगणय्य परमात्मपरमिवेशानपरमेवा-
 न्यथोक्तदोषपरिहारात्तामात् ॥ किंच केवल यौगिकत्वेन प्रयुक्तयोर्धातृ ध्यातृ शब्दयोः कारणसिद्ध्यत्र तु शब्दास्त्वेन तत्र
 वाक्यारंभप्रतीतेरिहैव वाक्येन्यितयोः स्वतो लिंगव्यवस्थाभूयतया अन्यलिंगग्राहिणोः स्वसमानाधिकृतव्यवस्थित-
 लिंगकारणशब्दलिंगग्राहित्वेन पुंसकलिंगावतः श्रुतपुल्लिङ्गत्वाविद्याहृत्पुल्लिङ्गाववेशोऽप्येकसिद्धिर्वाक्यार्थपक्षमा-
 नुकूलसन्निधि श्रुतशब्दानुषंगसंभवे सत्येतादृशशब्दानंतरा ध्यादारायोगेन ज्ञानशब्दानुषंगस्यावश्यकत्वेन शिवस्यैव
 वसामर्थ्यसिद्धं ब्रह्मादिकारणत्वसिद्धयत्कारेण तत्रैव प्रसूत्यभाव उपन्यस्त इति निश्चीयते ॥ अतएवानंतरवाक्ये कारण-
 मित्यस्य शंभुपदसामानाधिकरण्यं दृश्यते तत्राकाशमध्य इति उपासनस्थान कथनं परमाकाशनूपशिवस्थानाभिप्रा-

यं सर्वेश्वर इति शिवनामत्वेन प्रयोगः न तु सर्वेश्वर्यपरत्वेन प्राचीनविशेषणेन पौनरुक्त्यापत्तेः यद्वा यौगिकत्वे पूर्वपदेन नू
दत्वे उत्तरपदेन योगनूदत्वे पदद्वयेन पौनरुक्त्यापत्तेः ततश्च शंभुर्न केवलं प्रसूतिरहितत्वेन ब्रह्मादिकारणत्वादपरिच्छि
नैश्वर्यः अपित्वनन्यसाधारणसर्वेश्वरशब्दाच्चत्वादपीति सर्वेश्वरइत्यनेन ब्रह्मादीन्परित्यज्य शिव एव ध्येय इति दर्शितं
यति अमुमेवार्थमादरात् कंठोक्त्या स्फुटयति श्रुतिः शिव एको ध्येय इति द्वयमर्थमस्याः श्रुतेरुपवृंहणान्यपि स्पष्टयन्ति ॥ तथा हि
शिवपुराणेशिवस्य सर्वोत्कर्षेण परिणामकरणे ॥ यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म विष्णुरुद्रं द्रुपूर्वकं ॥ सहस्रैर्भूतैर्द्रियैः सर्वैः प्रथमं संप्र-
सूयते ॥ कारणानां च योधा ताव्याता परमकारणं ॥ न संप्रसूयते न्यस्मात्कुतश्च न कदाचन ॥ स सर्वेश्वर्यसंपूर्णो नाम्ना
सर्वेश्वरः स्वयं ॥ सर्वैर्मुमुक्षुभिर्ध्येयः शंभुराकाशमध्यग इति ॥ अत्र सर्वमिदमित्यारभ्य सहस्रैर्भूतैरित्यंतस्यार्थप्रदर्शके प्र-
थमश्लोके मूलवाक्ये अशद्गृहीतोपि शिवा दुत्यद्यत इत्ययमर्थः उत्तरवाक्यपर्यालोचनया सामर्थ्यात् सित्य इति सितं रु-
त्वा यस्मादिति निर्दिष्टं द्वितीयश्लोकेन तत्रासंख्यतायां पौनरुक्त्यापत्तेरित्येतदेवं प्राप्तं तत्रासंख्यतायां पौनरुक्त्यापत्तेरित्येतदेवं
श्रुतिदर्शितं तृतीयश्लोकेन नाम्ना सर्वेश्वरः स्वयमिति सर्वेश्वरशब्दस्य शिवनामत्वोपन्यासेन स्वयं सर्वेश्वरशब्दाच्च इति
अनन्यसामान्यं नामैव तस्य सर्वेश्वरत्वं व्यापयतीति प्रदर्शनेन पुनरुक्तिः परिहृता हरिवंशे च रुष्णा रुतशिवस्तोत्रे ॥ अहं
ब्रह्माकपिलोथाप्यनंतः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीराः ॥ त्वतः सर्वे देवदेव प्रसूतास्त्वं सर्वेशः ॥ कारणत्वात् त्वमीड्यः इति पठ्यते ॥
सर्वज्ञता वृत्तिरनादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः ॥ अनंतशक्तिश्च विमोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्य ॥ ज्ञानं पै

एतन्मैश्वर्यं तपः सत्यं समाधृतिः ॥ सृष्ट्व मात्स्यं संवो धोत्यपि शातृत्वमेव च ॥ अत्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठंति शंकरे ॥
 इति स्मृतयो मिशिवस्य निरवधिकपरमैश्वर्यं स्थातं व्यादित्संख्यं वर्णयंति एवं ब्रह्मविष्णवाद्यैश्वर्यस्य शिवाधीनत्वमपि
 गम्यते ॥ तथा हि कौर्मेशिवपूजायां ॥ निवेदयित्वा त्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वर इत्यात्मार्पणे विनियोगसिंघातु शिवप
 रत्वेनापगता ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रदिणोति तस्मै इति श्रुतिः तथा शिवं प्रस्तुत्य ॥ यो ग्रेमां विदधे पुत्रं
 ज्ञानं च प्रदिणोति मे ॥ यत्स सादान्मया प्राप्तं प्राजापत्यमिदं पदं ॥ ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ॥ दत्तवान-
 खिलान् वेदान् विष्णोः आत्मानि संस्थितान् ॥ इत्यादि शिवपुराणे तदुपबृंहणानि च ब्रह्मणः प्राजापत्याद्यैश्वर्यस्य शिवा
 धीनत्वं ज्ञापयंति ॥ एवं ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानामिति श्रुतिः ॥ ईशानः सर्वविद्यानां स एवादिगुरुर्बुधः
 ॥ तस्य शिष्यो महाविष्णुः सर्वज्ञानमहोदधिरिति शैवे तदुपबृंहणं च विष्णोर्ज्ञानाद्यैश्वर्यं परमेशिवाधीनमिति ज्ञापय
 ति ॥ एवमारण्यपर्वणि तीर्थयात्राविधौ ॥ ततो गच्छेत्सुपणासिं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधय
 यत्पुरा ॥ वरांश्च सुबहून् लेभे दैवतैरपि दुर्लभान् ॥ उक्तश्च त्रिपुरघ्नः परितुष्टेन भारत ॥ अपि चान्यैः प्रियतमो लोके
 कृष्णमविष्यसि ॥ तन्मुखं च जगत्सर्वमविष्यति न संशयः ॥ इति द्रोणपर्वणि च तपोध्याये मैनाके ॥ षष्टिवर्षसहस्रा
 णितपश्चर्यया लब्धप्रसादाय नारायणाय भगवता शिवेन लोकोत्तरशौर्पादिकं दत्तमिति श्रूयते हरिपंचोत्तरि जातसं
 हितायां ॥ इति संस्तूयमानस्तु भगवान् गोवृषध्वजः ॥ प्रसार्य दक्षिणं हस्तं नारायणमपावरीत् ॥ मनीषितानामर्थानां

प्राप्तिस्तेस्तु सुरोत्तम ॥ परिजातापहर्तासि मा भूते मनसो व्यथा ॥ पुरामैनाकमाश्रित्य तपस्त्वमकरोर्यदा ॥ तदा मम व
 चः कृष्ण संस्पृत्य स्छैर्यमा मुहि ॥ अवध्यस्त्वमजय्यश्च मत्तः शूरतरस्तथा ॥ भवितासीत्यवोचं यत्तत्तथा न तदन्यथा ॥ इ
 त्येवमादीनि प्रमाणानि विष्णोरचतास्त्रिणस्तदवताराणां च शीघ्राधीनमैश्वर्यं प्रमापयंति ॥ तत्र श्रिये मरुतो मर्जयं तरुद्र
 यत्तेजनिमन्त्रारुचिब्रमिति शिषामित्यक्तिस्त्वनं लिङ्गं प्रकृत्य तद्विशेषयन् पदं यद्विष्णोरुपमं निधायीति मन्त्रोपि विष्णोः परम
 पदप्राप्तिलक्षणमैश्वर्यं शिवाधीनमिति दर्शयति तन्मन्त्रार्थस्तु पराशरपुराणो विवृतः ॥ रौद्रं लिङ्गं महाविष्णुर्मन्त्र्यालिं
 गांशिलामयं ॥ चारुचित्रं समभ्यर्च्य लभ्यमानं परमं पदमिति ॥ तथा च ब्रह्मविष्णवाद्यैश्वर्यस्यापि शिवाधीनत्वे तदितरदे
 यतानामैश्वर्यस्य नितरां तदधीनत्वादिन्द्रादिश्रुतीनां प्रवृत्तिनिमित्तत्वादधीन्यन्यायेन विष्णुपरत्वमेवेति वर्णनमाग्र
 हसूलमेव ॥ एवं विद्वद्भूयापि तैदेवार्द्रं ध्यायंति ततो देवार्द्रं ध्यायन्तीत्युत्तरायणं शिखायां यो वै रुद्रः स भगवा
 न्पश्य ब्रह्मा भूर्भुवः सुवस्तस्मै नमो नम इत्यादि नारुद्रे पि इन्द्रादिशब्दप्रयोगात् तत्त्वब्रह्मत्वं विष्णुस्त्वरुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमित्यन्यत्रा
 पोष्येन्द्रो भूर्भुवः सुवस्तस्मै नम इत्यादि नारुद्रे पि इन्द्रादिशब्दप्रयोगाच्चैन्द्रादिशब्दानां विष्णवावेव विद्वद्भूदिरित्यस्यासिद्धेरिति दिक् ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥

(इति अंतस्तत्त्वार्थाधिकरणं समाप्तं.)

चेत्युपक्रमोपसंहारसंस्पर्शिनोऽङ्गस्य स्थानप्रमाणेनान्यथानयनासंभवात् ॥ अपिच पृथिवीप्रतिष्ठात्वनस्वर्गप्रत्यु
 पजीव्यत्वेन तदापेक्षिकं स्यात् इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या इति स्वर्गपृथिव्योः परस्परं तस्य प्रतिपा
 दनात् किंतु न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति पृथिव्याः प्रतिष्ठा त्वोक्त्या निश्चलत्वद्रूपमेव तस्मिन् विपक्षिते अप्रतिष्ठितं वै कि
 ल ते दातव्यसामेति स्वर्गस्याप्रतिष्ठितत्वं च लक्ष्मणं पर्यवस्यति तच्च ज्योतिश्चक्रांतर्गतस्य स्वर्गस्थोपपद्यते ॥ आर्यभट्टोक्त
 मूत्रमणवादी मत्स्यजिपृक्षुपक्षिपतृणुगो नित्यमपः पतनवादः यवनकल्पितजलांतर्गतशुक्ला लाबुपतृजैनकल्पितो
 मूषुवनवादी बहुप्रमाणविरोधादेतत्प्रतिष्ठा लोक्तिविरोधाच्च हेय एव विद्येतेषु पक्षेषु दुर्धनिक्षिप्तकंदुकादेः इत्थं प्राप्तिर्न
 स्यादित्यादिदूषणसहभावादित्यन्यत्र विस्तर इति पृथिव्याः प्रतिष्ठितत्वं प्रदानं त्वमापेक्षिकमित्यसंगतमेव निश्चलत्वद्रूप
 स्य तस्य स्वाभाविकत्वेन सार्वकालिकत्वेन चापेक्षिकत्वा संभवात् ॥ अपिचोपक्रांतमानं त्यं त्रिषु परिच्छेदनिरासेनोत्त
 रपाक्यैर्व्युत्पाद्यते तत्र हि स्याणिहवा इमानि मूतान्याकाशादवसमुत्पद्यन्त्येव इत्यनेन वस्तुपरिच्छेदराहित्यस्य निखिलकार
 णत्वं च याकाशपरिच्छेदराहित्यस्याशोषैश्चेभ्यो न्यायानितिदेशपरिच्छेदराहित्यस्य च व्युत्पादनात् ॥ अतो स्याणिहवा
 इमानि मूतानीति वाक्यप्रतिपाद्यमपि सर्वकारणत्वं निरंकुशमेव व्याख्येयमापेक्षिकस्य तस्य ग्रहणे उपक्रांतमानं त्यं मव्यु
 त्पादितं स्यात् स एषो नंत इति उपसंहारे आनंत्यं श्रूयते ॥ एवं चोपक्रमोपसंहारैक्यद्रूपकारणत्वाद्युपपत्तिनूपताखर्पादि
 गोपेतमानं त्यं नान्यथानेतुं शक्यं यद्यप्याकाशश्रुतिरभ्यस्ता तथापि निवृत्त्या ब्रह्मण्यपि व्याख्यातुं पुक्ता सा चाकाशवत्स

वर्गगतमनित्यइति श्रुतिसिद्धत्वं सर्वगतत्वशुणमादाय ब्रह्म परासती उपक्रान्तमानं त्यमेवोपो हलविष्यतीति न कथंचिदानं
त्यनेतुं रास्यमुपक्रान्तां तवत्वतूपदोषपरिहारात्तामात् ॥ नचाकाशशब्दप्रतिपाद्यं यत्तत्प्रधानमिति प्रकृतसंदर्भनिर्ण
ये सत्यपि भूताकाशमेव प्रधानमिति प्राक्निर्णयो भवति किंत्वाकाशपदस्य भूताकाशे नूदत्वात् भूताकाश एवोत्सर्गतस्त
त्यतिपाद्यइति मतिः प्राप्ताया पञ्चपतितावदेव भूयसी ब्रह्मलिंगप्रतिपादिका श्रुतीरूपलभ्यसामतिः कुठिता भवति त
था च भूयो नुग्रह न्यायानुसरणेन प्रधानविरोधोपपादयितुं शक्यः ॥ अपितु प्रधानप्रतिपादकस्य लक्षणामात्रं तत्रा
नुपपन्नं अग्निरधीतेनुवाकमिति दर्शनात् अत आकाशपदं ब्रह्मैव प्रतिपादयति ततश्च तदेवेह प्रधानमिति सिद्धं ॥ ए
तेन प्रधानविरोधान्न भूयो नुग्रह न्यायइति कस्यचिदुक्तिः परस्तात्तदेतत्सूचितमाचार्यवाचस्पतिमिश्रैः नचाकाशप्र
धान्यमुत्तरइति ॥ यत्तु चंद्रिकायां अत्रोभयेष्याहुः आकाशइति होवाचेत्याकाशे निनूदप्रथमानुपसंजातविरोध्याकाशप
दानुरोधेन बहुन्यपि चरमाणिसर्वकारणत्वज्यायस्त्यानंतत्प्रादीनि भूताकाशो कथंचिद्योज्यानीतिमासेयद्यप्याकाश
पदं सर्वाणीत्यादितः प्रथमतयापि परिहारवाक्यस्वाकाशपदादपि प्रथमानुपसंजातविरोधिप्रश्नानुरोधेन चरमस्यो
त्तरस्य नेयत्वात् ॥ अस्य लोकस्य कागतिरिति प्रश्नस्य दृश्यमानसर्वप्रपंचविषयत्वात् सर्वलोकगतिरेवाकाशपदे
न प्रतिवक्तव्यानत्रलोकांतर्गतो भूताकाशः सर्वभूतगतिः किंच सर्वलोककारणत्वादिवद्धनुग्रहार्थमेकमाकाशपद
मेव जघन्यवृत्त्या ब्रह्म परं त्यजेदेकं कुलस्यार्थइति न्यायादित्यादिनानि नुक्तपूर्वपक्षसिद्ध्यां तावन्नूद्य अत्र भूमः प्रथमानु

सारेण चरमस्यास्ये पूर्वाधिकरणेपि हिरण्यश्मश्रुत्वा दनुसारेण सर्वपाप्मोदितत्वं जीवे कथंचिन्नेयं स्यात् इहापि प्रश्नानु-
 रोध्य त्वे प्राथम्यमेव हेतुः प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वस्योत्तरानुसारेण प्रश्नव्याख्यानेपि स्थितेः किंच प्रकृतं पृथिवीं वक्ति प्र-
 श्नस्त्वं सर्वनामयत्तस्मात्तदनुरोधी चेत्स माधिश्च तथा भवेत् तथा हि असौ लोक इत्यादिना दाल्योक्तं स्वर्गलोकस्य स-
 माश्रयत्वं शालायत्याः अप्रतिष्ठितं किलेत्यादिना दूषयित्वा अयं लोक इत्यादिना पृथिवी समाश्रय इत्युच्ये जैबलिस्तु तं अं-
 तव है किलेति दूषयत्तर्ह्यस्य लोकस्य का गतिरिति शालायत्येन प्रकृतपृथिवी लोकगतिरेव पृष्ठान्न सर्वगतिः अस्येति
 सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्यात् ॥ तथा च प्रश्नानुरोधेन व्याख्याने सर्वाणि द्वे त्वन्न सर्वशब्दः पृथिवी मात्र परः स्यात्
 न च पृथिवी कारणस्यापां प्रसिद्धत्वेन प्रश्नैवैव्यर्थ्यं सर्वलोककारणस्यापि पाक्यांतरतः प्रसिद्धेः लोकतत्त्वपां पृथि-
 वी कारणत्वस्या प्रसिद्धेः न च पृथिवी मात्र कारण प्रश्ने आपदतिवक्तव्यत्वात् आकाशपदं सर्वाणीति पदमाकाशादेवे-
 त्यपधारणं चायुक्तं तस्मात् प्रश्नेपि सर्वलोकगतिविषय इति वाच्यमा भवत्या प्रश्नानुरोधेनोत्तरस्य व्याख्यानादित्युक्त-
 त्वेनोत्तरानुसारेण प्रश्नव्याख्याने अन्यो न्याश्रयात् यच्चोक्तं त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इति तन्नाकाशश्रुतेः प्रधानत्वात् अप्रधा-
 नानेकलिंगवापस्याप्यात्मार्ये पृथिवीत्यजेदिति न्यायसिद्धत्वात् किंच कारणे कार्यगाय ह तत्तथा कार्येपि हेतुगाः व्यपदे-
 षुं हि शक्यं ते धर्मापेक्षया विशेषतः पूर्वाधिकरणोत्पत्त्यस्यैकावर्गतस्य हिरण्यरमश्रुत्वादेः कारणे व्यपदेश इवेह कारण-
 ब्रह्म धर्माणां सर्वकारणत्वादीनां भूताकाशो व्यपदेशोस्तु तयोरभेदाविशेषात् किंच विशिष्टविषयत्वं चेत्प नंतत्वाद्य

संभवः प्रत्युपविषयत्वं चेज्ज्याय स्वादेरसंभवः न हि सोपाधिके परिच्छिन्ने ब्रह्मणि अनंतत्वादिकं नापि निर्विशेषे ज्ञायत्वादिकं न च ज्ञाय-
 यस्त्वमपरिच्छिन्नत्वमनंतइत्यनेन पुनरुक्तेः किंतु परिमाणाधिक्यं गुणाधिक्यं वा न च तन्निर्विशेषे स्ति यद्यपि यस्तु तो निर्विशेषे अ-
 रोपितविशेषो न विरुध्यः तथापि त्वदुक्तो निर्विशेषसविशेषविद्ययोरधिष्ठातिभेदः फलभेदः विद्याभेदेन पादभेदश्च न स्यात् एवमुत्तरा-
 धिकरणविषयवाक्येष्वपि सगुणानिर्गुणलिंगयुक्तेषु दोषकृत्यः किंच सूत्रोक्तलिंगं न तावत् ब्रह्मणित्वतो स्ति यदि चा-
 रोपितं लिंगं तत्साध्या ब्रह्मत्तापि हि आरोपिता स्यात् एवं च पूर्वपक्षः स्थिरो भवेदिति दूषणमुक्तं तदसारमेव प्रथमचर-
 मयोस्तुत्य बलवत्त्वे प्रथमस्याधिकबलवत्त्वे वा प्रथमानुसारेण चरमं नेयं चरमस्याधिकबलवत्त्वे तु चरमानुसारेण प्रथमं
 नेयमिति हि स्थितिः एवं च पूर्वाधिकरणे प्रथमं तु तद्विरण्यरमश्रुत्यादिकमपेक्ष्य स एष सर्वेभ्यः प्राप्ताभ्युदित उदेति ह
 वै सर्वेभ्यः प्राप्ताभ्योप एव वेदेति फलवचनरूपतात्पर्यलिंगोपेतस्य सर्वप्राप्तीदित्यस्य ब्रह्मधर्मतया य आत्मा अपह-
 तपाप्मेति श्रुत्यंतरे प्रसिद्धस्यानन्यथासिद्धतया प्रपञ्चत्वेन तदनुरोधेनोक्तरीत्या असंशयो नैव ब्रह्मणि संभवतो हि
 रण्यरमश्रुत्यादेर्नयनं युक्तं प्रकृते चोपक्रमोपसंहारैक्यनूप्योपपत्तिरूपतात्पर्यलिंगोपेतानंत्यलिंगवगतब्रह्मावेन
 विषयेण निणीतस्वविषयस्य ब्रह्मस्यानुपसंजातविरोधिनो नुरोधेन चरमाकाशश्रुतिरेवान्यथानेयेति प्रथमानुसारे-
 णेत्याद्युक्तिप्राथम्यमेव हेतुरित्येवकारश्चासंगतायेवेति स्पष्टमेव किंचेत्याद्यप्युक्तमेव अंतर्गते किंच शाखावत्येति
 निंदयागतित्वेन यत्कृत्यमनंतमित्यवगतवत्ताशाखावत्येन भक्तां तानंत्योपपादनानुरोधेन सर्वलोकगतरेव प्रष्टव्य

तथा अस्येति सर्वनाम्नोऽपिशेषेणोपस्थितकार्यमात्रपरामर्शकतायाएवयुक्तत्वादतएवोक्तरीत्यापृथिवीमात्रकारण
 तापुक्षिर्माभूदितिसर्वाणिहवेतिवाक्यशेषेसर्वादिपदंश्रुयतेपरिचतदपिसर्वपदंश्रुयानुरोधेनपृथिवीमात्रपरंस्थात्व
 र्थमेवस्यात्पृथिवीकारणत्वमात्रस्यास्यलोकस्थगतिरितिप्रश्नस्तद्वदत्रयानुपेक्षमात्रेणैवलाभेनसर्वाणिहयाइमानि
 भूतानीतिबहुवचनवैयर्थ्याच्चानंत्यरोधनायसर्वलोककारणताबोधनस्यैवयुक्तत्वात्तयस्तन्योन्याश्रयउक्तःसोप्यत्यंत
 मयुक्तएवप्रथमावगतानंत्येनैवप्रश्नविषयनिर्णयस्योक्तत्वात्प्रश्नानुरोधेननिर्णयस्याकाशपदार्थस्यप्रश्नविषयनि
 र्णयेननपेक्षितत्वेनान्योन्याश्रयलोकेर्निरालंबत्वात्सर्वाणीत्यस्याकाशादेवेत्यवधारणस्यचार्थनिर्णयेप्रश्नानपेक्ष
 णाच्चआकाशपदानुसारेणप्रश्नव्याख्यानोक्तिस्त्वनुक्तोपालंभएवश्रीमद्भाष्यभाष्येत्यादौतथानुक्तेःप्राधान्यंतुगतित्वे
 नयुक्तव्यस्यानंत्यस्यैवभूताकाशस्येतिप्रागुक्तमेवेति॥यच्चोक्तमित्यादिनोक्तदूषणमप्ययुक्तमेव॥किंचकारणेका
 र्यगायहदित्यादिनोक्तमपिदूषणमपिचाररमणाय॥जीवेपिहिरण्यरमश्रुत्यादेयथाश्रुतस्योपपादयितुमशक्यत्वा
 त्नहिजीवेपिहिरण्यरमश्रुसंबधस्तादयदेहतादात्म्यतत्त्वामित्याद्यतिरिक्तःसंभवतितादृशसंबधहयंचसर्वविका
 रसर्वकारणसर्वनिर्णयंतरिचप्रमात्मन्युपपन्नमेवेतिपरमात्मनितज्यपदेशोक्तियुक्तैवचननस्वकर्मापार्जितत्वसंबधए
 वबहुव्रीह्यर्थइतिनियंतुंशक्यंसर्वकर्मसिर्बगंधःसर्वरसइत्यादौसंबधान्तरस्यापिबहुव्रीह्यर्थतायादर्शनात्उपक्रमा
 दिभिःपरमेस्वरपरतयानिर्णीतवाक्यांतर्गतैत्रिलोचनंनीलकण्ठंप्रशान्तमित्याद्यायुक्तसंबधातिरिक्तसंबधार्थक

ताया एव बहुग्रीहेरपरयं वाच्यत्वाच्च एवं चान्यथासित्यानां हिरण्यमश्रुत्वादीनामुक्तदिशा ब्रह्मण्यपि संभवतां तत्र व्यप-
 देष्टुं शक्यत्वेन नन्यथासित्यानां मानं त्यादीनां सर्वकारणत्वादीनां भूताकारोऽसंभवतां पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या तत्र व्य-
 पदेशोऽस्त्वित्युक्तिरविचारिणां प्रतारणैवेति स्पष्टमेव ॥ प्रपञ्चितं चैतत्पूर्वाधिकरणे स्वर्णकटकत्वादेरिषकटकादौ स्व-
 र्णत्वव्यवहारेण ब्रह्मधर्मैः कार्पण्यव्यपदेशापातादिति चंद्रिकोक्तदूषणनिराकरणो विस्तरेण ॥ किंच विशिष्टेत्यादि-
 कमप्युक्तमेवोपहितस्यैवोक्तनूपेणोपास्यतायां बाधकाभावात् ॥ न च तत्रानंतत्वाद्यसंभवः उपहितस्य श्रुत्याभिन्नत-
 याश्रुत्यनूपेणातत्रतदुपपत्तेः उपहितब्रह्मणोऽप्यमिथ्यात्वेन देशकालाद्यपरिच्छेदसंभवाच्च यथाचोपहितब्रह्मणोऽमि-
 थ्यात्वं तथा प्रपञ्चितमीक्षत्यधिकरणोऽस्माभिर्विस्तरेण ॥ यदपिश्रुत्यस्यैवात्र प्रतिपादने सविशेषनिर्विशेषविषयविद्य-
 योरधिकायादिभेदो न स्यादुक्तविद्याभेदेन पादभेदश्च न स्यादिति दूषणमुक्तं तदसत् ॥ आपादकाभावात् न चैकविषय-
 कत्वमापादकं धर्मैः न्येष्टि ॥ (C) Karmataka Samaskriti University Digitized by eGangotri तत्रापि निश्चयतया चापि निश्चयतया
 त्यात्निर्गुणविद्यायाः प्रपञ्चाधिष्ठानश्रुत्यब्रह्मविषयकप्रमाणरूपतया सद्यो मुक्तिः फलसंगुणविद्यायाश्च गुणप्रका-
 रकब्रह्मधर्मिकध्यानरूपाया ज्ञानानात्मकत्वात् अविद्याविरोध्यसंकीर्णस्वरूपानवगाहित्याच्च सद्यो मुक्तिजननस्य
 मध्यश्रुत्यतयाश्रुतं कर्मसमृद्ध्यादिकं फलमिति स्वरूपफलादिभेदस्य निश्चयतया अधिकारिभेदस्य निरपवाद-
 त्याच्च न चैतदंशमियं श्रुतिरिति बुद्धेरपीदं रजतमिति भ्रमनिवर्तकतया अविद्यानिवर्तकताया तद्विषयान्यूनविष-

यकत्वमेव तत्र ननु तदनातिरिक्तविषयकत्वमपीति ध्यानस्य मुख्यस्वरूपाविषयकत्वेऽपि कुतो नाविद्यानिवृत्तिरिति वाच्यं ज्ञान-
स्यैव ज्ञाननिवर्तकत्वनियमात् इत्येनातिमहतीति बुद्धेरिदं रजतमिति ज्ञाननिवर्तकत्वेनोक्तविषयकत्वस्याप्यज्ञाननिवर्तकताया-
मतंत्रत्वेन जिज्ञासासूत्रोक्तगतेरेवाश्रयणीयतया दोषगंधाभावात् एवमेवेत्तराधिकरणविषयकत्वेऽपि सगुणनिर्गुण-
प्रयासिङ्गेषु परोक्तदूषणोत्थारप्रकारदुःखः किंच सूत्रोक्तमित्यादिकं अपि न युक्तं आरोपितस्याप्यसाधारणस्य स्वव्यापकसाध-
कतायानि श्रुत्यूहत्वा तन्न ह्यारोपितरजततादात्म्येन साध्योरजतमे दोष्यारोपित इति शङ्क्यं सचेत्सापेक्षं प्रपञ्चितश्चा-
यमर्थः विस्तरेण जन्मादिसूत्रे चंद्रिकोक्तदूषणोत्थारेऽस्माभिराकरेच स्पष्ट इति दिक् ॥ आनंदतीर्थाद्यास्तु आपि दैविकेन्द्र-
दिनामसमन्वयः पूर्वाधिकरणोक्तः अत्रादिभौतिकाकाशादिनामसमन्वयः क्रियवेभूतेष्वकाशप्रधान्यात्तद्वचनं
नामेतरोपलक्षकतया सूत्रेऽपात्तं अनंतरसंगतिस्तु कोहो वान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यादित्यत्र विष्णोः
लोकचेष्टकत्वमानंदमयत्वे हेतुरुक्तः तच्चेहाकाशस्य श्रूयते स यदि विष्णोरन्यः स्यात् आनंदमयोऽप्यन्यः स्यादित्याशङ्क्या
धिकरणाक्षेपादाक्षेपिकीतत्राकाशशब्दोऽयं नूदयाभूताकाशोऽप्रसिद्धः न योगमात्रेण ब्रह्मणिरतिरिक्तं शक्यं पद्यप्यवका-
शेऽप्ययं नूदः तथापि पृथिवीलोकगतित्योपपादकतयोक्तकारणत्वस्याकाशाद्युरित्यादौ भूताकाशा एव श्रवणात्
एवाभगृहीतुं शक्यो नावकाशरूपाकाशः अतोऽयं देशाकाश इत्युक्तोऽपि स एव स्यात्तन्न च वैपरित्यं शङ्क्यं नूदेर्बलवत्तात्
इति पूर्वपक्षेऽपरोक्षरीयस्त्वादिनिरपेक्षशशिङ्गादाकाशो विष्णुरेव न चाकाशश्रुतिर्निरवकाशलक्षणव्ययोगेन विष्णा-

मपि वृत्तिसंभवात् नानाभिन्नसंयोगमात्रादिति तत्रैव विष्णुपरममुदाहरंतीति सर्वनाम्नां विष्णुपरत्वाच्च न चा मुख्यत्वं दोष
योगविहङ्गव्योस्तत्रैव संभवादिति सिद्धांत इति ध्यात्वा अधिकरणयोजनामाहुः तत्रंदेवक्तव्यं नूद्यनुग्रह रूप पूर्वपक्षहेतो
निरवकाशालिङ्गवाच्यत्व रूपसिद्धांत हेतोश्च मौक्तिकमौक्तिकसाधारण्ये अस्याधिकरणस्य मौक्तिकमात्रविषयकत्वे
किंविनिगमकं न चाधिदैविकेन्द्रादिनामसमन्वयानंतरं मौक्तिकस्यैव बुद्धिस्थित्यात्तन्निरूपणमिति युक्तं तर्हि चिन्त्या-
येनैवास्पृगतायैस्त्वंदुर्गतरं चापि निरवकाशालिङ्गपलादेव श्रुत्यन्यथा करणात् यथोक्तं चंद्रिकायामंतस्तत्प्राधिकरणे
सिद्धांते लिंगादिभ्यो वतपतीश्रुतिर्यद्यपि च स्वतः आकाशोऽस्ति तैर्लिङ्गैः सावकाशा लुगाध्यत इति न च पूर्वव्याप्तिदेशाए
वायमभ्यधिकशंका निरासार्थ इति चंद्रिकोक्तं साधु अत एव प्राण इति वदति देशस्याप्रत्यक्षत्वात् अभ्यधिकशंकायां
भाषाच्च ॥ यत्तु चंद्रिकायां प्रत्यक्षानिरवकाशालिङ्गैर्लोफप्रसिद्धिवाध इह पूर्वत्रावशिष्टस्तथाप्यधिकशंका निरासाद
पौनरुक्त्यमित्युक्ता पूर्वत्रेन्द्रादिशब्दानां तत्त्वप्रतिनिधिर्नैव पर्यायान्तेतत्त्वत्वे अत्र उदाहरितव्यात् यत्तु विष्णुपर-
त्वं चैतन्नभृत्यगतजयस्य राजाधीनत्वेन राजाजयीति प्रयोगदर्शनात् शचेतने जडवाचिशब्दप्रयोगदर्शनेन अचेतन
गतप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेतनानधीनत्वाप्रधारणात् तत्त्वसादलब्धत्व रूपे तदधीनत्वमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं तथा
चाचेतने आकाशे ज्ञानाधीनमगत्वसादस्यासंभवादाकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य विवरत्वादेरचेतनगतत्वात् अचे
तनाकाशस्वभावत्वान्तस्यान्याधीनत्वस्वभावत्वदानेर्भगवदधीनत्वेन नाकाशश्रुतेः प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यन्यायेन

विष्णु परत्वं संभवति विद्महे महा यौगौतु असिद्धौ वैदिक प्रयोग बाहुल्यादेरद्याप्यसिद्धेरिति प्रमेयाश्रिता आकाश-
 बाहुल्यप्रभृति मुख्यत्वविरोधिनी अधिकारांका प्रमाणाश्रिता तु पूर्ववदेव श्रुतित्वात् प्राचल्येशंकिते निरवकाशत्वप्रयुक्त
 प्राचल्यस्य बलवत्वात् निरवकाशलिंगेन श्रुति बाधो युक्तः अत्र त्वाकाशश्रुतेः आकाशादेव समुत्पद्यंते आकाशप्रत्यस्त
 यंति आकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्योऽन्यथानाकाशः परावर्णमिति आकाशश्रुतेः बाहुल्यात् श्रुतित्वबहुत्वोभयप्रयुक्तप्राचल्यान्नि
 रवकाशत्वमात्रप्रयुक्तप्राचल्यस्य दुर्बलत्वान्निरवकाशस्यापिलिंगस्य बाध इति यद्वा युक्तमन्यत्र निरूढानामपीन्द्रा
 दिशद्वा नांशेनादिशद्वा नां पजिसामानाधिकरण्यवत्त्वं सीद्रमिंदोपवमानविष्णुमित्यादौ विष्णुशब्दसामानाधिकरण्यात् ॥ यो देवा
 नां नाम घा इति विशेषश्रवणात् अन्यत्रानिरूढां तस्त्वमुखसद्भावाच्च विष्णुपरत्वं उत्पत्तिशिष्टसोमावरुद्धेपियागे उत्प
 न्निशिष्टस्य फलचमसस्य भक्षणमुखेनानुप्रवेशवदर्यात् एव रुद्धेपीन्द्रादिशब्दे अंतस्त्वमुखेन ब्रह्मप्रवेशाविरोधात्
 आकाशशब्दे तु कापि तत्सामानाधिकरण्याभावात् अन्यत्रानिरूढमुखामावाच्चाभिसाचरुत्वे यागे राजिनवहिरोधात्
 नविष्णुपरत्वं अथवा आकाशशब्दस्योपक्रमस्थलेन श्रुतित्वेन च बलवत्वात् इन्द्रबृहस्पत्यादिशब्दपञ्चपरस्परविरुद्ध
 नानार्थोपस्थापकत्वाभावेनैकवाक्यत्वमंगाभावात् ॥ आकाशब्रह्मणोर्विरुद्धांशत्वागेनैक्यांगीकारेपि पूर्ववदेवात्र
 बाधकस्य भेदव्यपदेशस्याभावाच्चाकाशशब्दः प्रसिद्धार्थपरः इति प्रबलश्रुत्यनुसारेण चानंतत्वादिलिङ्गानिकथंचित्
 योज्यानीति सविस्तरमुपपादितं तदपि नक्षोदक्षमंतत्थर्मोपदेशात्तल्लिङ्गादित्यत्र धर्मोपदेशात्तल्लिङ्गादित्यनेनैव सिद्धं

तसि त्वेस्तत्त्वदोषादानं तदसाधारण्यलाभार्थं पक्षं तच्च परमं लिङ्गयोर्निरवकाशत्वं नूतनं नूदिषा पनार्थेन नृत्वं तरेण त
तच्छब्दः परमात्मपरइत्येतावदधिकरणप्रमेयं नृत्वं तरेच योगोवा लक्षणावागौणीया पर्यपेक्षान नृत्तिर्याविद्वद्भूतिर्वेत्य-
न्यतो वसेयं यथा आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते रयेनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ धातुसामानाधिकरण्यात्त्वोत्र नामत्यावगमा
दाज्यादिपदानां पदाजिमिपुस्तदाज्यानामाज्यत्वं यथा वारये नो निपत्येत्यादिवा स्य द्योप्रात्ययाक्रमं यौगिकत्वत्वास्त
णिकत्वगौणत्वनिर्णयः तद्वदिह पूर्वाधिकरणन्यायेनाकाशपदस्य निरवकाशत्वेन प्रबललिङ्गात्विष्णुपरत्वनिर्ण
ये आकाशपदमवृत्तिनिमित्तविवरत्वादेर्भगवदनधीनत्वेपि आसमंतात्काशते प्रकाशतइत्यांकाशइतियोगेनापि
विष्णुपरत्वसंभवादन्येषामपियोगेन लक्षणयागौण्यावृत्त्यावातत्संभवा दुक्तप्रमेयाश्रिताधिकशंक्यापौ न रुक्त्यप
रिदारं अयुक्त एव नापि आकाशश्रुतेः श्रुतित्वबाहुल्यप्रयुक्तमावल्यान्निरवकाशत्वमात्रप्रयुक्तमावत्यस्य दुर्बलत-
यानिरवकाशस्यापिलिङ्गस्य बाधइति प्रमाणाश्रिताधिकशंकायुक्ताश्रुतिलिङ्गादिसूत्रस्य जैमिनीयस्य नियोगप्रमा
णश्रुतिलिङ्गादिनिष्ठमावत्यदोषल्याननूपकतामात्रपरत्वनापसामान्यनिर्णायकप्रमाणविषयत्वाभावाद् ॥ अत
एवपि नि योगातिरिक्तविषयलिङ्गादिप्रमाणमन्यार्थदर्शनेमेव नूक्तसूत्रस्थश्रुतिलिङ्गादिनूपमिति श्रीमांसकव्यव
हारः ॥ तथानश्रुतिलिङ्गाद्योपनि यो गेशेषशेषिभावाख्यो विरोधः प्रसक्तो भवति तत्रश्रुत्यादिनालिङ्गादिकं बाध्य
तेन सर्वत्रैति पूर्वाधिकरणे एव दर्शितमेवं ॥ अतएवानंदमयो न्यासादित्यधिकरणे विफारार्थं नपदश्रुतेरप्यस्तापाजपिनिरवका

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

शसर्वांतरत्वं तिंगेन वाचोपृत्तिकारैराश्रितः अस्तु वा श्रुतिविधिं गादिसूत्रस्यार्थसामान्यनिर्णयोपयोगिप्रमाणविष-
यता ॥ तथापिश्रुतित्वमात्रप्रयुक्तप्राबल्यशंकायाः पूर्वाधिकरणे एव निरस्तत्वात् श्रुतिभूयस्त्वसत्वेपितस्य प्रा-
बल्यप्रयोजकभूयोनुग्रहत्वायस्य विरुद्धयोः प्रमाप्रायोर्दयोः समानबलत्वाएव प्रवृत्तेः प्रकृते श्रुतेः योगादिना सा-
धकाशत्वाहिंगस्य निरकारत्वेन हयोः समानबलत्वाभावाच्चोक्ताधिकशंकासंभवः नापि यदेत्यादिनोक्ता अ-
धिकशंकायुक्ता इन्द्रशब्दस्य विष्णुशब्दसामानाधिकरण्यस्येवाकाशशब्दस्यापि यदेष आकाशानंदोन स्यादाका-
शो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्दिता इत्यादौ जगत्प्राणनादिहेतुत्वेन नामरूपनिर्वाहकत्वादिनाविशेषेण निर्णीत-
परममूर्तार्थकेन शब्देन सामानाधिकरण्यदर्शनाविशेषात् सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्प-
द्यंत इति विशेषश्च यणस्याप्यविशेषात् ॥ ऋचो अक्षरे परमेव्यो मन्यस्मिन् देवा अभि विश्वे निषेदुः ॥ सैषा भार्गवी
वारुणी विद्या परमेव्यो मयि ॥ अथोक्तं ॥ इन्द्रोऽपि विश्वं हृष्यति ॥ इन्द्रोऽपि विश्वं हृष्यति ॥ इन्द्रोऽपि विश्वं हृष्यति ॥ इन्द्रोऽपि विश्वं हृष्यति ॥
व्योमखादिशब्दानां सामानाधिकरण्यदर्शनाच्च ॥ अन्यत्रानि नूतनपरोक्षरीयत्वादिमुख्यस्य संभवाच्च ॥ आर्ग्येणाव-
हत्वे यागे पाजिनवह्निरोधान् विष्णुपरत्वमित्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनमप्ययुक्तं तत्तेषां सिद्ध्या नयति सांयैश्वदेव्यामिक्षा-
वाजिम्योवाजिनमित्युदाहरणे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यनेन द्रव्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरं वाजिम्योवाजिनमिति श्रूयते त-
त्र राज्ञमन्नममिक्षा नृपं येषामस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिपदेन विश्वदेवोक्तेः तेषां पाजिनसंबंधस्तथा चामिक्षया सह या-

जिनस्यैकत्र पागेविकल्पः समुच्चयो वा अथवा आमिः सानुनिष्पन्नवाजिनसंबन्धात् वाजिपदस्य भिक्षायागे गौणत्वात्
 तदुद्देशेन वाजिदेवतायाविकल्पेन समुच्चयेन वा विधिरिति पूर्वपक्षे वाजिपदस्याध्यादौ नूदयावतीयस्या अश्वस्योक्ते
 यौगेन विश्वेदेवानुक्तेरुत्पत्तिः शिष्टत्वेन प्रबलया आमिक्षया विश्वेदेव देवतया वा सहोत्पन्नः शिष्टस्य वाजिनस्य वाजि
 नां वा विकल्पाद्यसंभवात् द्रव्यदेवताविशिष्टा भिक्षायागादिजातीययागांतरं विधीयत इति यस्मिन् कर्मणि यो गुणो न-
 निवेशादस्त्वतो वैजात्येन सत्त्वाच्च पितया विधेयकर्मणः समेदक इति सिद्ध्यांतः कृतः ॥ प्रकृते तु निरवकाशालिंगेन नूदिवा
 धस्य पूर्वाधिकरणेन सिद्ध्या आकाशापदस्य यौगिकत्वस्य वाच्यत्वाद् युक्तयोगार्थस्य विष्णोर्विरोधाभावेन तस्य विष्णुप-
 रत्नसंभवात् दृष्टान्तवैषम्यात् ॥ किंच पूर्वतन्त्रे शाहमेदेन कर्मभेदप्रयोजकत्वेन कुसोक्तोदाहरणदृष्टान्तेनाकाशादिशा
 ह्यर्थभेदशंकाप्रयुक्तैवान्यभेदप्रयोजकस्यान्यभेदाप्रयोजकत्वादप्यथाविशिष्टभेदप्रयोजकस्य विशेषणभेदस्यापि
 विरोध्यभेदकत्वापत्तेः देवदत्तउत्तिष्ठति शिष्यबोधयति यजति ददाति जुहोतीत्यादावप्यर्थभेदापत्तेः अथवेत्यादिनो-
 क्ताधिकशंकापिन युक्ता पूर्वाधिकरण एव आकाशस्य जडत्वेन वा अस्वनूपत्वेन जीवप्रभृणारिविपरुत्वांशत्यागेनोप-
 यानुस्यूतत्वनूपाभावेनाकाशप्रभृणोर्विरुत्वांशत्यागेनैक्या संभवस्योक्तत्वात् आकाशात्यनाश्रुताकाशादिसर्गितकाल-
 णत्वानुपपत्तिरूपबाधकस्यातिस्पष्टत्वाच्च ॥ एवं स एष परोवरीयानुद्गीयः स एवोनंत इति वाक्यशेषश्चुतपरोवरीयस्त्व-
 नंतत्वादिनिरवकाशालिंगेनाकाशाशाहस्य विष्णुपरत्वनिर्णयोप्युक्त एव ॥ आनंदमयाधिकरणे श्वेताश्वतरोपनिष-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

दिकात्स्न्येन शिवपरत्वप्रतिपादनेन तदंतर्गतेन यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिदिति शिवपरेण मंत्रेण हिरण्यगर्भादि
 सर्वापेक्षया परत्वज्यायस्त्वोक्तेः परोपरीयस्त्वस्य शिवसाधारणतायाः श्रुतिसिद्धत्वस्य तत्रैव व्यवस्थापितत्वात् तद्विगस्य
 स्वलोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाचेति वाक्यस्य तत्त्वाकाशपदस्य वा विष्णुमात्रपरत्वनिर्णयाशक्तेः एवं अचिंत्य
 मव्यक्तमनंतं रूपं शिवं प्रशांतममृतं भूतयोनि तथादि मध्यांतविहीनमेकं विमलचिदानंदमनूपमद्रुतं उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
 त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशांतमिति कैवल्योपनिषद्भिर्मानंदस्यापि शिवसाधारण्यावगमान्तेनाप्यकाशवाक्यस्य विष्णुपरत्वनि
 र्णयासंभवः एवं चिद्रूपस्येशांतं ब्रह्मेत्यादेवाचिद्रूपस्य तत्त्वतोत्यंतपराधीनं चेतनादप्यचेतनं अस्ति च राजा जयीति प्रयोगाद्
 वज्रगतस्य मृत्वादेरभिमानि देवताधीनत्वाद्देवतायां मृदव्रवीदित्यादि प्रयोगात् तस्माद्दिव्यरत्नादिकमपीश्वराधीनं तथा विवरस्त
 भावत्वादिकमपि अस्तु खं छिद्रमिति याहीच्छातद्वशान्न भः छिद्रात्मकं हि संजातमन्यथानिबिडं भवेत् आकाशस्योत्पत्त्यनंतरमपि वि
 वरत्वं निद्रुत्य संपादयितुं शक्यं इत्येवमस्ति तथैवाभावात् संपादयितुं न शक्यं तथैवाभावात् आषाढवशात् लोकात्मादिरप्यताम्रतां कुर्वती इति शस्तु
 नेच्छा तकिं छिद्रस्या छिद्रताकृतेः तस्मादन्यथा करणाभावेऽप्यन्यथा कर्तुं शक्यताय येषु विनियोगार्हतास्त्येव बोधयंति च श्रुतिसु
 तयः स्वभावस्यापीश्वराधीनत्वं स्पंदं तेशासनान्नद्योभीषास्मात्पर्वते नीलः नभोददाति श्वसतां मार्गमित्यादिका इति रित्या
 आकाशस्येश्वराधीनत्वेनाकाशश्रुतेर्विष्णोर्मुख्यत्वोक्तिरपि न साधीयसी कैवल्योपनिषदि शिवं प्रकृत्य एतस्माज्जायते प्राणो मनः
 सर्वेन्द्रियाणि च खवायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति आकाशस्य शिवाधीनोत्पत्तिवर्णनेनाष्टमुर्तेशिवस्य शरीरत्वात्पूर्वो

करीत्याशिवस्य तदंतर्गताभिभावेनायस्थितेराकाशस्य तत्त्वभावस्य च शिवाधीनत्वेन तदधीनत्वादिष्णावेव मुख्यत्वमाकाश-
श्रुतेरित्यस्यासित्यैः एवमेव विद्वद्भूया आकाशश्रुतेर्विष्णावेव मुख्यत्वोक्तिर्हेयाशिवसाधारण्यादिष्वेकनिष्ठविद्वद्भू-
सित्येति तिदिक् ॥ श्रीमच्छंकरपादाब्जमूषणे परदूषणे ॥ रघुनाथकृतिर्मूयादाकाशाधिकृतावियं ॥ १ ॥ शंकरानंदतीर्थपि-
व्याख्ययोस्तत्त्वनिर्णये यदत्र युक्तं विद्वांसस्तत्तृणहंतुरुपातयः ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥

इति आकाशाधिकरणं समाप्तं.

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

श्रीगणेशायनमः ॥ अतएव प्राणः ॥ अध्यायादिसंगतयः प्राग्वत् अनंतरात्यातिदेशिकीयद्वापूर्वाधिकरणे आन-
त्यायनन्ययासित्थब्रह्मलिंगोपोह्वितनिर्णीतविषयानुपसंजातविरोधिप्रश्नानुरोधादाकाशश्रुतेरन्यथानयनं युक्तं
इह च तदभावात् श्रुतित्यागोचुचितइति प्रत्यवस्थानात् प्रत्युदाहरणरूपासा ॥ ॐ दो ग्ये उ द्वी या ध्याये धना श या कस्य
चिद्राज्ञो यज्ञशाखायां प्रविष्टेन चांक्रायण क्रषिणा स्वज्ञानख्यापनाय प्रस्तावो द्वीय प्रतिहार रूपसामभक्तिदेवतावि-
ज्ञानरहितानां भवतां मम विदुषः सन्नित्यावात्स्वियं कुर्वतां मूर्धापातो भविष्यतीति शपथैव तत्तद्देवताविज्ञानं परीक्षितुं
प्रस्तौत र्यां देवतां प्रस्तावमन्यायत्ततां ब्रूहीत्येवं पृष्ठानां प्रस्तौतोद्गातृ प्रतिहर्तृणां तत्तद्देवताविज्ञानरहितत्वाद्भीतानां
तं प्रतिशिष्यभाषमुपगतानां कतमासादेव तेत्येवं त्रयाणामपि प्रश्नमुपक्षिप्य प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्यायत्तेति प्रस्तादेवता प्राणरूपा प्रतिपादि-
ता ॥ आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आदित्यमुक्षुः सतगायतोत्सु ह्यक्षदेवता अन्नमिति होवाच स
र्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवंतीति प्रतिहारदेवता च तत्र प्राणवाक्यं विषयः ॥ तत्र स्थ प्राण
शब्दात्सर्वविषयः किं मुख्यः प्राणः अथवा परं ब्रह्मेति उभयत्र प्राणशब्दप्रयोगदर्शनात् संशयः मुख्यप्राणो प्राणशब्द
प्रयोगस्तावत्प्रसिध्यतरः प्राणनिबंधनं हि सौम्यमनः प्राणस्य प्राणमित्यादौ च ब्रह्मण्यपि प्रयोगो दृश्यते तत्र प्राणश
ब्दात्सर्वविषयस्तावत् मुख्यप्राण इति युक्तं विना बाधकं नूदित्यागायोगात् ॥ न च वाक्यशेषगतानन्ययासित्थानि

स्थित्व जगत्कारणत्वादिलिङ्गात् तत्त्याग आवश्यक इति वाच्यं॥ अन्त्यस्य मानानुपसंज्ञातविरोधिप्राणाश्रुत्यनुसारेण
 नवाक्यशेषस्यान्यथानेयत्वात् न च भूयोनुग्रहस्यायेनवाक्यशेषगतानेकलिङ्गानुसारेणैकस्याः प्राणाश्रुतेरन्यथानयनं
 युक्तमिति वाच्यं मुख्यप्राणस्यापि भूतसंवेशनोद्गमनाधिकरणत्वस्य श्रुतिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् श्रुतिस्तावत्पदायै पुरुषः स्व
 पिति प्राणतर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणा देवाधिपुर्न जायंते इत्यादिका स्वापकाले प्रा
 णवृत्तपरिलुप्यमाना यामिन्द्रियवृत्तीनां विपरिलोपः प्रबोधकाले प्रादुर्भाविदतिसार्वजनीनं प्रत्यक्षमिति इन्द्रियसारत्वा
 च्छभूतानामविरुद्धो भूतसंवेशः नोद्गमनवादिवाक्यशेष इति एतेन पूर्वाधिकरणनिर्णयाकाशवाक्यद्वान्नापितलिङ्गात् ब्रह्म
 ण एव ग्रहणं युक्तं इहापि वाक्यशेषभूतसंवेशोद्गमनं पारमेश्वरैकर्मप्रतीयत इति पौनरुक्त्यशङ्कानवकाशः॥ अधिको-
 क्तशङ्कानिरस्य नार्थत्वादतिदेशोक्तेः सार्थकत्वात् न नूक्तसंवेगीविद्यागतेन वाक्येन वागादीनामेव प्राणे लये निरूप्यते न
 सर्वभूतानां सोपिन मुख्यः अपितु प्राणवृत्तौ विद्यमानायां वागादिवृत्त्यभावे मात्रेणैवौपचारिकः प्रत्यक्षसंवादोपि तावत्ये
 व सर्वाणीत्याद्युक्तवाक्ये च प्राणसर्वभूतलयः प्रतिपाद्यततया च भूतशङ्कस्य प्राणिमात्रपरत्वे आकाशादिसर्वभूतपर
 त्वे भवंतीति भूतानीति व्युत्पत्त्या कार्यमात्रपरत्वे वा नात्र वायुविकारप्राणपरिग्रहो युक्तः एतेन भूतसारभूतैर्द्रियलयाभि
 धानेन भूतलयोर्थास्तिभ्यत इति भाष्योक्तं निरस्तं मुख्यप्रलयासंभवस्योक्तत्वात् यथा कथंचित्गौणार्थग्रहणोच प्रमा-
 णाभावात् न च प्राणाश्रुत्यनुसारेण लिङ्गान्यथानयनं युक्तं उपक्रमगतचेतनवाचिदेवताश्रुत्यनुसारेण प्राणाश्रुतेरेवान्यथाने

यत्वात् ॥ न चान्नादित्ययोः प्रस्तावदेवतानंतरमुद्गीयप्रतिहारदेवतयोर्निर्देशात्तयोरब्रह्मत्वात्तत्वापवादानुसारेण-
प्राणपदस्याप्यब्रह्मपरत्वं भाष्योक्तं युक्तं लिंगविरोधे प्रायपाठस्यानिर्णायकतायादिसत्यधिकरणेनोक्तत्वादिति चे-
दयमत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः प्रथमश्रुतापिदेवताश्रुतिरप्यस्त बलवत्प्राणश्रुत्यनुरोधेनाचेतनपरैरपवाच्याभूयोनुग्रह-
स्यन्याय्यत्वात् ॥ नचैवं तेनैव न्यायेन प्राणश्रुतिरप्यन्यथानेयेति वाच्यं प्राणश्रुतीनामपि भूयस्त्वेन त्यजेदेकमिति न्यायान-
वतारात् पूर्वत्रैव श्रुतितो लिंगानां भूयस्त्वेन लिंगानुसारेण श्रुतीनामन्यथानयनमुचितमुक्तं अब्रचनतया अब्रह्मन्नादित्यप्रायपा-
ठश्चाधिकः स च बलवत्प्राणश्रुत्योपोद्धलितपूर्वत्रचनबलवती श्रुतिरित्यसकृदापेदितमेव ॥ नचतत्रापिदेवताश्रुत्याचे-
तनवाचिन्या ब्रह्मपरत्वं निर्णयइति युक्तमप्यस्तान्नादित्यश्रुतेरेव ततोपि बलवत्वात् देवताश्रुत्याचेतनत्वावगमेपितत्र
ब्रह्मत्वसाधकलिंगाभावेनाब्रह्मप्रायपाठस्य निराबाधत्वात् ॥ हंताहमिमास्ति स्मोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामनू-
पेय्याकरवाणीत्यत्राचेतनत्वमिति शेषोपपत्तिरित्येवमप्युक्तं प्रायपाठेऽपि तद्वत् ॥ किं न त्यज्य-
मान इति राद्युद्देश्यत्वलक्षणं देवतात्वं नचेतनत्वपरितंतं तन्नियतं वा पूर्वकांडे जडस्यापि मंत्रादेर्देवतात्वं निर्णयात् ॥
सास्यदेवतेति पाणिनि सूत्रेऽपि देवतापदमुक्तलक्षणदेवतात्वपरमेवातः अग्न्यादिशब्दानां देवतात्वेऽपि अग्न्यादिशब्दा-
नामाग्नेयमित्यादिदेवतातद्धितोपपत्तिः ॥ एवं च न तदनुरोधेनान्नादित्यादिश्रुत्यन्यथानयनं युक्तं प्रत्युत सर्वाणि ह-
वाइमानि भूतान्यादित्यमुच्यैः संतंगाद्यंति सर्वाणि हवाइमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवंतीत्यब्रह्मलिंगबोध-

कवाक्यशेषानुसारेण तन्मुख्यार्थप्रपञ्चः सर्वाणि ह वा इ मानि भूतान्यादित्यमेवोच्चे संतंगा यतीत्यत्रादित्यकर्मकंगानं प्रतीय
 तैतत्रादित्यशब्दः अचेतनमंडलपरणयोच्चैः संतमिति तल्लिंगात् श्रुतिमंजकब्रह्मल्लिंगाभावाच्च एवमन्नमेव प्रतिहरमाण
 निजीवंतीत्यत्राप्यन्नशब्दोदनपर एवमिस्सास्त्रीभक्तमंधोन्नमिति कोशादेवं च प्राणश्रुत्यनुसारेण लिंगस्यान्यथा
 नयने स्थिते कीदृक् विधः प्राणाधिकरणकः संवेशः कीदृग्विधश्चोद्गमकस्तदन्यथोनिचकानि सर्वाणि भूतानीत्यपेक्षा
 यामुक्ताधिकाशं कार्यकं संवर्गविद्यागतं वाक्यं प्रत्यक्षं चोदाहृतं श्रीमच्छापरैः न च प्राणमेवाभिसंविशंतीत्यवधार
 णं प्राणस्याब्रह्मत्वे विरुध्येत स्रष्टु सिद्धशायां ब्रह्मणोपि संवेशाधारत्वादन्ययोगव्यवच्छेदकैव कारणानुपपत्तेरिति वाच्यं
 अन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवंतीति समभिव्याहृतवाक्यशेषे हि एवकारस्य नान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वं संभवति उक्तको
 शावगतान्नशब्दमुख्यार्थैरनातिरिक्ता पूषशाकादेरपि जीवनोपयोगितया प्रतिहरणीयानां सत्यादतस्तत्रैवकारस्यायो
 गव्यवच्छेदार्थकत्वमभ्युपेत्य जीवंत्येवेत्यन्यथा च स्तद्वत् प्राणमभिसंविशंत्येवेत्येवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थक
 त्वेनुपपत्त्यभावात् एवमन्नादित्यपर्याययोः सर्वपदमपि संकुचितमेव वाच्यं वृक्षादिभिः प्राणिभिरन्नस्यानाहरणात् ते
 षामादित्यगात्वाभावाच्च तथैवात्रापि सर्वपदमिंद्रियादिषु संकुचदृत्येव वाच्यमिति वा युचिंकार एव प्राण इति पूर्वपक्षे
 सिद्धांतः अत एव प्राण इति उक्तप्राणशब्दितं ब्रह्मैव सर्वभूतसंवेशनोद्गमनाश्रयत्वात् ब्रह्मल्लिंगात् न च प्राणश्रुतेरुक्त
 रीत्यावलपत्वं देवताश्रुतिद्वयस्य सर्वपदसंकोचस्यैवकारव्यत्ययस्य संविशत्यभ्युज्जिहते इत्यनयोरपसि स्तार्थता

क्षणिकत्वस्य च कल्पनमप्येव भूयो नुग्रहस्यायेन श्रुतिविंगानुरोधेन श्रुतेरेवान्यथानेयत्वात् यच्चोक्तं त्यज्यमानहवि
 रुद्देश्यत्वमात्रं देवतात्वमिति न देवताश्रुतिपाध इति तदसत्कोशादावमरानिर्जरादेवा इति चेत्तन एव तद्गूढेरुक्त-
 तया क्वचिदचेतने देवताशब्दप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वात् देवशब्दादेव हि स्वार्थे तत्पिते देवताशब्दो निष्पन्नः चैतन्याची
 नचरमपठितप्राणश्रुत्यनुसारेण लाक्षणिक इति यत्कुंयुक्तं उक्तार्थस्य च कथंचित् योगलभ्यतेऽपि योगाद्गूढेर्पक्षीयत्वात्
 नूत्यर्थचेतनाश्रयणमेव युक्तं उक्तधर्मस्य नूत्यवच्छेदकत्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात् मीमांसकमतेऽपि कजादिपदात्पद्मस्यैव यो
 गात् ॥ धेन्यादिपदात्मानकर्मार्थकात् चेत्तनगवादेरेव द्वादित्युपस्थित्या त्वन्यतेऽपस्थितत्यागानुपस्थितकल्पनयो
 र्दुर्गारत्वात् श्रुतेः प्राबल्येऽपीदमेव तत्रं यल्लक्षणाद्याश्रयणेऽपस्थितत्यागेनानुपस्थितकल्पनं तच्छक्तिस्थलेऽपि तुल्यं शी
 प्रमंदमवृत्त्योस्तुल्यत्वात् अतएवलक्षणात्वाविशेषेऽपि निरूढलक्षणात् आधुनिकलक्षणायादौर्बल्येन एतेन प्रधानप्रा-
 णश्रुत्यनुरोधेनानेकमप्यप्रधानमन्यमानेयमित्येकस्याचेत्कुचाद्यमयास्तदेवताश्रुत्यनुरोधेन चैतनस्यैव प्राधान्याव-
 गमात् ॥ नन्यन्नादित्यपर्याययोरपि देवताशब्दप्रत्यये तस्यैव चैतनपरत्वमपित्वादित्यमंडलपरत्वमेवौदनपरत्वमेव च वक्तव्यं न
 चैतप्रापिप्रथमश्रुतदेवतापदानुसारेणान्नादित्यपदयोरेव तदभिमानिदेवतापरत्वं कुतो नावगम्यत इति शंभयं सर्व
 भूतगानस्य प्रसिद्धे मंडल एव संभवात् देवताया लोकाप्रसिद्धत्वेन सर्वभूतगानकर्मत्वानुपपत्तेः एवं सर्वभूताभ्यव-
 हार्यत्वमपि न देवतायां संभवति ततस्तत्र देवताशब्दो लाक्षणिक एव तस्यापवादात् अरुतेऽपि देवताशब्दो लाक्षणि-

कोमविष्यतीति चेन्न तत्र वाक्यशेषस्य सर्वात्मना चेतनेऽनुपपत्त्या प्रथमं श्रुतं देवतापदस्य लाक्षणिकत्वात्पुनरपि देवता
 पदस्य चेतनब्रह्मपरत्वेऽपि प्रकृते वाक्यशेषस्य स्वारस्येनान्ययोपपत्तौ वाक्यशेषविरोधिनः स्थानस्यानादरणीयत्वात् किंच
 सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीत्यत्र भूतपदं भवंतीति भूतानीति व्युत्पत्त्या सर्वकार्यमात्रपरंप्रादित्या न्न वाक्यशेषे प्राणिनिकार्य
 परतया प्रायपाठानुरोधात् तत्परं वा महाभूतपरं वा सर्वधामूतसंवेशनोद्गमनाश्रयत्वं मुख्यप्राणे असमंजसमेवाद्यप्ये
 तस्य स्पष्टत्वात् द्वितीयेऽपि सुषुप्तिदशाया मे कस्मिन् प्राणे सर्वप्राणि लयस्य गौणस्याप्यभावेन व्यक्तिसाकल्यमादाय त-
 स्य वक्तुमशक्यत्वात् तत्तत्प्राणे तत्तत्प्राणिसंवेशनविषयायां च सर्वपदासमंजस्य तस्य सर्वः परोरक्त इति वदययवसा
 कल्यपरत्वे च नूदित्याग एव शरीरमारभ्य चेतनपर्यंतस्य प्राणितया चेतनेन्द्रियसंवेशनस्य यथाकथंचिद्भक्तुं शक्यत्वेऽपि श-
 रीरांशो वृत्तिलयस्याप्यभावेनावयवसाकल्येन लया संभवात् तृतीयेऽपि महाभूतलया संभवो वायुविकारे प्राणे स्पष्ट एव अ-
 यास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेतन्वाक्यं सर्वैर्नामभिः सहाप्येतीत्यत्रापि मुख्यः प्राणशब्दार्थः अपि तूक्तन्यायेन ब्रह्मेवेति
 निबन्धे तु प्रस्तोतार्यं देवतामित्युपक्रम्य श्रूयते कतमासादेवता प्राण इति ह वा च सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसं-
 विशंतीति तत्र प्राणशब्दः प्रसिद्धप्राणपर इति भासे ब्रह्मपर एव सर्वभूतसंवेशनादि ब्रह्मसिंगादिति सिद्धांतः न चैवं पूर्वेण
 दंगतार्यं यदायैषुरूपः स्वपित्तप्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं च स्फुरित्यादि श्रुतेः स्थापकाले प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतसारेंद्रियलया-
 युक्तिद्वारा सर्वभूतलयपरायाः मानांतरानुगृहीतत्वेन प्रचलत्वात् ब्रह्मणि भूतलयवोधिकायाश्च यतो वा इमानि भूतानि श्रुतेः तद-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

ननु गृहीतत्वेन दुर्बलत्वात् प्रस्ताववाक्यमपि प्रबलानुसारेण प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरं न तु ब्रह्मणि प्रसिद्धभूत
लयपरं यद्वा प्रबलत्वापवाक्यानुसारेण प्रस्ताववाक्यमपि प्रसिद्धप्राणे इन्द्रियमात्रलयादिपरं आकाशाहायुरित्यादिव
क्यंतु न मानानंतरानुगृहीतमिति तदनुसारेण सर्वाणि भूतान्याकाशादेवेति वाक्यं न वाच्यादिमात्रकारणभूताकाशपरमि
तितदुक्तं भामत्यां अर्थैश्चुत्यैकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्वियामहे मानानंतरावगम्ये हितदृशात्तच्च वस्थितिरिति पूर्वस्मादभ्यधिक
शंकापुंवाक्ये मानानंतरानुग्रहतदभावाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये स्तः अपुंवाक्ये तु अनाशंकित दोषेन ताभ्यां ते स्तः तदुक्तं भाम
त्यां पुंवाक्यस्य च लीयस्त्वमानानंतरसमागमात् अपौरुषेयवाक्ये तत्संगतिः किं करिष्यति इति तन्निरासार्थत्वादस्येति
रीत्या अधिकरणरचनोक्ता यच्च चंद्रिकायां अन्येत्यित्यादि नोक्तनिबंधरीत्या पूर्वपक्षसिद्धांतावचूयतन्न पूर्वपक्षे प्राण
स्य जडवायुत्वेकतमासादेव तेति प्रश्ने प्रतिवचने च सैषा देवतेति च देवताशब्दायोगात्तदभिमानिचेतनत्वे च वायुविका
स्य पंचवृत्तेः प्राणस्योपादानयुक्तमित्यादित्वदीयभाष्यविरोधः स्थापवाक्यमानानंतरसंवादस्यैवाभावात्तस्वीकृत्य पूर्वपक्षे
तरपक्षोक्त्ययोगाच्च तथा हि न हि स्थापेष्टृपित्यादेरक्ष्णां चाविनाशधीः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा देवतायां जडेयवानतावत्स्थापका
ले जडे देवतायां वा महाभूतानां लयादौ मानानंतरसंवादः तेषां स्थापकाले प्यलीनानामेवानुभवात् दृष्टिसृष्टिवादे च तदा वा
युविकारादेरप्यभावेन तत्र भूतलयायोगात् नापि स्थापकाले जडे देवतायां वा इन्द्रियाणां लये प्रत्यक्षसंवादः तेषामतीं
न्द्रियत्वात् न च स्थापकाले वायुवृत्तेरलोपादिन्द्रियादिवृत्तीनां च लोपात्तत्र तेषां लयोनो सीधत इति वाच्यं त्वया जन्मादिसू

ब्रह्मणोपादानत्वेपिश्रुतिसंवाद्यनुमानानामुक्तत्वात् यस्मिन्सव्यापारेषतिपन्निर्व्यापारंतत्तत्र जीयतइतिव्यास्य
 प्राचाच्च पूर्वयेनैवदृष्टं तेनैवपरपामीतिप्रत्यभिज्ञापिरोधाच्चयथासौम्ययथासिवासृक्षं प्रतिष्ठंते एवंहवैतत्सर्वं परआ
 त्मनिसंप्रतिष्ठतइतिप्रकृत्यचक्षुश्चद्रष्टव्यंश्रोत्रंचश्रोतव्यमित्यादिनासुषुप्तौचक्षुरादीनामनाशस्यैवोक्तत्वाच्चकिंचाकाशा
 द्वायूत्पत्तिरपिमात्रांतरसंवादिनीआकाशात्पवनस्यपवनाच्चफूत्कारादहनस्यदहनाच्चोष्णः स्वेदस्यपृष्ठितः पार्थि
 वपदार्थानामुत्पत्तिदर्शनात्नाकाशवाक्यात्प्राणवाक्येअभ्यधिकाशंकायद्यपिभाष्येप्रत्यक्षसंवादोऽभ्यधिकाशंका
 प्रयोजकत्वेनकंठतोक्तः तथापिप्रत्यक्षंचैतत्इत्याद्युक्त्यवैयर्थ्यायितस्याभ्यधिकाशंकाप्रयोजकत्वेतात्पर्यवाच्यमत
 एवरीकायामर्थेश्रुत्यैकगम्येहीत्युक्तमितिचंद्रिका मिमायः नचकतमासादेवताउद्गीथमन्यायत्ताआदित्यइतिहोवाचे
 त्यादिनाउद्गीथादावादित्यादेरब्रह्मणएवदेवतात्वोक्त्यातत्सन्निहितेप्रस्तावेष्यब्रह्मणएवदेवतात्वमित्यभ्यधिकाशं
 काभाष्योक्तायुक्ता ॥ पूर्वाधिकरणेपिअपांकागतिरितिअसौलोकइतिहोवाचेत्यादिकेनाब्रह्मणएवगतित्वेनोक्त
 तथातत्सन्निधानादस्यलोकस्यकागतिरितिवाक्येपिआकाशस्याब्रह्मत्वयुक्तमितिसाम्यात्पदव्यर्थेश्रुत्यैकगम्येत्यु
 क्तिनिरासायपुंवाक्यस्येत्युक्तंरीकायांतदपिनअपुंवाक्यद्वयेप्येकेनान्यानुसरणेभ्रुवंकर्तव्येसतिक्लृप्तत्वात्संवादे
 यानुरुध्यतांतथाहिप्रमाणभूतेषुपुंवाक्येषुप्रत्यक्षादौचसंवादिनएवानुसरणीयत्वंक्लृप्तमितीहापितथैवयुक्तमर्थाबाधरूप
 प्रामाण्यस्यसंवादेनदादयतिअनपेक्षत्वस्यचदैवात्संवादेनाहानेः सप्रयोजनत्वायप्रस्ताववाक्यस्यापूर्वार्थत्वेत्वाप-

वाक्येपितत्त्वसंगात्स्यापवाक्यस्याप्याभिमानिदेवतापरत्वे अपूर्वार्थत्वसंभवाच्चा नाशंकितदोषत्वं तु द्वयोरपि प्राप्ता-
प्यप्रयोजकं न त्वन्योन्यमननुसरणमन्यथाश्रुत्याश्रुत्यंतरसंवादः उपक्रमादिकंचाननुसरणीयं स्यात्मानंतरविरो-
धश्चनपरिहार्यः स्यात्उक्तंचमामत्यामपियद्यपिश्रुतयः स्वतः प्रमाणतयाऽनपेक्षाः तथापि मानांतरोपनीतार्थवशेन
व्यवस्थाप्यंते इति तस्मात्सरेषामधिकरणं न युक्तमिति दूषणमुक्तं ॥ तत्रोच्यते यदुक्तंचेतनवाचिदेवताशब्दसंनि-
धानान्नप्राणौ वायुविकारइति पूर्वपक्षोदयइति तत्पूर्वपक्षे अचेतनेपि देवताशब्दप्रयोगोपपादनेन पूर्वपक्षाभिप्रा-
यवर्णनात्प्रागेवनिरस्तं आभिमानिचेतनपरंप्राणपदमिति तु नास्मदभिमतपूर्वपक्षोयेन भाष्यं विरुध्येत अत्रोद्गीयप्र-
तिहारयोः सामभक्तयोर्ब्रह्मणो न्ये आदित्यश्चान्नंचदेवते अभिहिते कार्यकारणसंघातनूपेतत्साहचर्यात्प्राणोपिकार्य-
कारणसंघातनूपदेवतात्मा भवितुमर्हतीत्यादिवाचस्पतिकल्पतयोस्तदुक्तिस्तु उक्तीत्या वायुविकारपूर्वपक्षेचेतन-
वाचिदेवताश्रुतित्यागात्प्राणोपिकार्यकारणसंघातनूपदेवतापरत्वं मथ्युपेत्यापि प्राणाभिमानिदेवता-
प्राणशब्देनोच्यतइत्युच्येततदापि पूर्वपक्षनिरासायैवननुतत्रनिर्भरः अतएवमामत्यां पूर्वपक्षकोटिप्रदर्शनावसरे उ-
तवायुविकारवचनइतिसिद्धांतकोट्युल्लेखेपिनवायुविकारइति पूर्वपक्षोपसंहारेपितस्माद्वायुविकारएवात्रप्राण-
शब्दार्थइतिसिद्धांतोपसंहारेपितस्मात्प्रस्तावमक्तिंप्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्टेयोपासीतनवायुविकारदृष्ट्येत्यु-
क्तंकल्पतयादौ तु अथप्राणाभिमानिदेवतालक्ष्येतेत्युक्त्या अनिर्भरएवसूचितः परिमलेतु आक्षेपसमाधानाभ्याम

यवर्षः स्पष्ट एवेकः अन्यत्रापि तयैवेति न किंचिदेतत्स्वापवाक्ये इत्यादिकंच वाचस्पतिकल्पतयोरभिप्रायानवबोध
 निबन्धनमेव ॥ तथाहि यदायै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादौ अप्ययः सूक्ष्मरूपेणा वस्थानरूपो विवक्षितः न
 त्वात्यंतिकलयरूपः स च नासंभवी वृत्त्यात्मना परिणतानां वागादीनां स्वापकाले वृत्तिविगमेन सूक्ष्मरूपेणा वस्थानस्य
 सर्वसिद्धत्वात् जले लवणं लीनमासीदित्यादौ लवणादेरात्यंतिकनाशाभावेऽपि लयव्यवहारदर्शनात् न च ध्वंस एव ता
 दृश व्यवहारविषयः सूक्ष्मरूपातिरिक्तस्य ध्वंसस्य तादृशस्थले अनभ्युपगमात् प्रपञ्चितं चेत्तत्सत्कार्यवादनिरूपणे अद्वै
 तचंद्रिकायां ब्रह्मानंदैसर्वाणि ह्यादमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंतितत्राभिसंविशोरप्ययमेवार्थः यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यादौ तेन ल
 याभिधानात् अस्ति चात्रापि सः प्राणवाक्ये ह वै इति प्रसिद्धतरवन्निर्देशात् प्रसिद्धतिशयद्योतनाय भाष्ये श्रुतिप्रत्यक्षरू
 पप्रमाणद्वयसंवाद उक्तः न चैवं वागादिलयस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि न भूतलयप्रसिद्धिरिति वाच्यं यदायै पुरुषः स्वपिति प्रा
 णं तर्हि वागप्येतीत्यादौ वागाद्यव्ययोन्यादृशी न वृत्तिकल्पभूतशब्दाभिधेयचेतनप्राणिपदस्य तद्वाभात् चेत्तनस्या-
 पि हि वृत्त्यभिव्यक्तिदशायां स्थौल्यमापन्नस्य स्वापेऽपापिलयात् सूक्ष्मतासंभवत्येव यदायै पुरुषः स्वपिति नाम स तासौ-
 म्यतदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः तस्यां श्रुता संपत्तिरप्यय एवेति स्वाप्ययादिति सूत्रे सिद्धांतिनैव वर्णितं आदित्यान्न प्रस्ता
 ये गानान्नाभ्यवहरणलिंगात् भूतपदस्य चेतनप्राणि विशेषपरत्वात् तत्साहचर्यात् प्राणवाक्येऽपि भूतपदस्य चेतनप्राणि
 विशेषपरत्वमित्याशयस्य पूर्वमेव वर्णितत्वात् ॥ एवं च भूतशब्दोपात्तचेतनप्राण्यभिसंवेशनमुक्तनूपं सुरव्यप्राणो-

उपपद्यत एव श्रुतिप्रत्यक्षसंवादादबाधितं चेति सित्वे अभ्यस्तप्राणश्रुते सुख्ये प्राणे संभवता ह वै इति प्रसित्यतरतया
निर्दिष्टेन श्रुतिप्रत्यक्षसंवादादद्वीकृतेन च भूताप्येन मुख्यार्थात् प्रच्यावनमप्युक्तं आकाशश्रुते श्वह वै इति प्रसित्यप्यनिर्देशोपि
ब्रह्मणि भूतकारणत्वप्रसित्येव काशे वा व्यादिकारणतातः प्रसिध्यति शयोनसंभवमिद्वयोरपि श्रौतत्वात् असंदि
ग्धप्रमाणां तस्मात्प्रवृत्तेऽप्यधिकशंक्याभाचार्यवाचस्पतिभिरधिकरणांतरांशस्योपपादितत्वेन तत्र वायु
विकारे पृथिव्यादिलयाभावस्याकिंचित्करत्वेन तदुक्तेर्निषेधाप्यनियमो धविजृम्भितत्वस्य विदुषां स्पष्टत्वात् यच्च वाच
स्यत्युक्तमर्थदूषयितुमुत्सुकेन दृष्टिसृष्ट्यभिप्रायेण भूताप्ययोपपादनमाशंकितं तन्न युक्तं ॥ अज्ञानानेकतामते दृष्टि
सृष्टिपक्षस्यानप्युपगमाद्वाचस्पतिमते चाज्ञानानेकत्वात् ॥ यच्चेंद्रियाप्ययोनप्रत्यक्षः इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वादित्युक्तं
तत्तथैव ॥ नचैवं सति प्रत्यक्षसंवादालाभः ॥ असंदिग्धप्रत्यक्षापगतकार्यलिंगकानुमानसंवादाभिप्रायेण मा
ध्यदीकादिनयेन च ब्रह्मणि जगत्कारणताया अपि प्रसिध्यति शयशालितया तस्याः मानांतरसंवादाभावकथनं विरुध्येतेति वाच्यं ॥
कार्यसकृत्कमित्यानुमानस्य केवलस्य प्रतिपक्षादिपराहततया स्वयमप्रतिष्ठितप्रमाणत्वेन तेन श्रुतेः संवादित्य-
स्यासंभवात् ॥ अतएव शास्त्रयोनित्वाधिकरणे ब्रह्मणः शास्त्रैकसमपिगम्यत्वमुक्तं संगच्छते ॥ परमतेपि
जगत्कारणतायाः शास्त्रैकसमपिगम्यतोक्तिः संगच्छते ॥ परुते च प्रत्यक्षतो निर्णीतेन तत्तत्कायमा-

पक्षेनेन तत्तद्वत्त्वात् सापेक्षधूमनेनैव न हे निश्चिततया तदव्यभिचारिभूताप्यवस्थाप्यवधारणेन प्रतिष्ठितप्रामाण्यक
प्रत्यक्षतुल्यप्रत्यक्षमूलकानुमानसंवादि तथा प्रत्यक्षसंवादित्वोक्तिसामंजस्यात् ॥ अतएवज्ञानकार्यत्रयचनावभा
वेन मूर्खताया अनुमानेपि अस्य मूर्खता प्रत्यक्षसिद्धेति लौकिको व्यवहारः अनुमानेन जगत्कारणता संभावनैव नावधार
णमित्यादिकं जन्मादिसूत्रद्वयमाप्यरीकादौ सुप्रसिद्धमेव परस्यापि प्रत्यक्षश्रुत्याद्यसहायानुमानस्य प्रामाण्यमन
भिमतमेव यद्योक्तं श्रुतिसाहित्यरहितमनुमानं न कुत्रचिदिति अत्र श्रुतिपदं प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणं यदपि यस्मिन्स
व्यापारेपन्निर्व्यापारं तत्तत्र लीयत इति व्याप्तिर्नास्तीति तन्नास्माकं क्षतिकरं तादृशव्याप्तेरस्य दमिमतानुमानमूलत्वा
भावात् पागादिकमैतत्क्षणेवृत्तिशून्यमयं क्षणोपापागादिवृत्तिशून्यः तत्कार्यनिधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वत्वादित्यनु
मानस्यैवास्मदभिमतत्वात् न न्येतावता मुख्ये प्राणे पागाद्यवस्थानालभात् ॥ न तत्राप्यये प्रमाणांतरसंवादसिद्धिरि
ति वाच्यं सर्पशरीरव्यापित्वात् (C) Karmatakarḥ Sanskrita University Digitized by eGangotri
न न्येतत्सर्पापारे परमात्मन्यपि तुल्यमिति चेत् को नामनेत्याह कथं तर्हि पापुषिकार इति निर्णय इति चेत् छिन्नस्यान्यथा
सिद्धापि प्राणश्रुतेर्विनिगमनादेत्तो जगि रूकत्वात् ॥ अतएव माप्ये मुख्येपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनदर्शनादित्य
त्रापि शब्दः प्रयुक्तः इयांस्तु विशेषः परमात्मनि भूतसंवेशनोद्गमनादिकं श्रुत्यैकसमधिगम्यं तस्योपनिषदत्वात् प्रा
णस्य तु प्रत्यक्षसिद्धमप्यस्तीति मुख्यप्राणे भूतसंवेशनोद्गमनादेः प्रसिद्धतिशय इति यत्तु चक्षुरादिसंवेशाद्यंगीकारे

पूर्वयेनैव दृष्टं तेनैव पश्यामीति प्रत्यभिज्ञाविरोधाभिधानंतरदसत् ॥ चक्षुरादीनामतीन्द्रियतया प्रात्यक्षिकप्रत्यभिज्ञाया अस्ति
 स्थेरनुमानस्याप्रयोजकत्वात् चक्षुरादीनां सूक्ष्मरूपेणावस्थानाभ्युपगमाच्च ॥ एतेन सुप्तौ चक्षुरादीनामनाशश्रवणम
 प्यप्रतिकूलमिति स्पष्टमेव किंचेत्यादिकमपि न युक्तं आकाशस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षेण वायुकारणतायानिश्चेतुमशक्य
 त्वात् नानुमानेन लिङ्गाभावात् अप्रयोजकत्वाच्च न न्याकाशः साक्षिवेद्यइति चेदास्तां तावत् तथापि वायुकारणतायां प्रत्य
 क्षाद्ययोगएव सन्निधेरपि तस्यान्यथासिद्धत्वं संभवात् सत्यप्याकाशे कचित् फूत्कारानुसृत्या अतिप्रसंगभञ्जककारणा-
 तरकल्पनाया अपाच्यकत्वेन तेनैव निखिलातिप्रसंगवारणसंभवे आकाशे स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकयोरसिद्धेः न च पाषा
 णायं तर्भागावच्छेदेन वायोरनुसृत्या अवकाशे सत्युक्तत्वाच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाशस्य वायुकारणतासिद्धिरिति वा
 न्यं विमोहाकाशस्य पाषाणायं तर्भागसंयुक्तत्वात् तदसत्यप्रयुक्तकार्यत्वात् तदस्य प्रयुक्तमशक्यत्वात् अप
 काशत्वेनाकाशकारणतेति चेत्तस्मिन्मवकाशत्वेन तावन्निबिडद्रव्यरूपावरणाभावविशिष्टत्वं अतश्चिद्रपाषाणांतर्भागावच्छे
 देनोक्तावकाशसत्वेपि वायोरनुसृत्या देन तन्निर्वाहाय कारणांतरकल्पनापातात् तत्कल्पने च तेनैवोक्तातिप्रसंगभङ्गेनाका
 शकारणतायां मानाभावात् न चान्यविधमनतिप्रसक्तमवकाशत्वं सुवचं किंच स्खलं वायुं प्रति सूक्ष्मस्य तस्य हेतुताया अपा
 च्यकतया निबिडद्रव्याभावविशिष्टवायुत्वेनैव हेतुतायास्तु क्लृप्तत्वात् वायोरिति न च वायुना नानात्वाद्गौरवनानात्वेपि क्लृप्तत्वे
 न कारणतायां गौरवानवकाशात् ॥ कथमन्यथाभूतचतुष्टयवादिनां वाय्वाद्युपपत्तिनिर्वाहः तस्मात् युक्तैकशरणतायां

प्रत्यक्षेणानुमानेनपानाकाशस्यवायुकारणतासिधिरितियुक्ताभ्यधिकाशंकाअपिचाकाशस्यवायुकारणत्वेप्रमाणांतरसिद्धेपिनासंयुचितसर्वभूतकारणतायाप्रमाणांतरसंवादः तत्रहिभूतपदंभवतीतिभूतानीतिव्युत्पत्त्याकार्यमात्रपरमाकाशपृथिव्यादिभूतानामुपस्थिततयातत्संबंधादुपस्थितमहाभूतपरंभयथापिसाकाशनिखिलभूतकारणत्वमाकाशोऽप्रसिद्धमेवब्रह्मणितुप्रसिद्धमिति युक्तं ॥ तत्राकाशपदस्यपरमात्मपरत्वंहवैद्व्युक्तिश्चतत्परत्वएवोपपन्नाअत्रचदित्यान्नपर्याययोर्भूतपदस्यगातृत्वाम्यवहर्तृत्वलिङ्गेनप्राणिपरत्वावधारणात्तत्सामान्यादन्नभूतपदस्यप्राणिपरतयाअसंकीर्त्तयेनैवप्राणितल्लयाभिधानंवक्तुंशक्यतइतिशंकाविशेषोनिराबाधः एवंचवाक्यशेषस्यवायुविकारसाधारणत्वात्अभ्यस्तायाःप्राणश्रुतेश्चबलवत्यात्देवताश्रुतेरपिपूर्वपक्षेप्रदर्शितयुक्तयोपपत्तेश्चविरोध्यन्मेषाभावेनप्रायपठस्यापिबध्वावसरत्वमस्तीतितस्यापिमुख्यप्राणनिर्णायकतयाअभ्यधिकाशंकाप्रदर्शकभाष्येप्रदर्शनेनविरोध्यतेपूर्वाधिकरणेतुबलवत्किंवाक्यशेषानुरोधतप्रायपाठः अकिंचित्करएवेतियुक्ताभ्यधिकाशंकेतिपूर्वनिरुक्ताभ्यधिकाशंकाभाष्योक्तानचेत्यनेनानूद्यपूर्वाधिकरणेप्राप्त्यादिचद्विकोक्तदूषणसुचित्यमेवसेषाभ्यधिकाशंकाटीकायांपुंवाक्यस्यबलीयस्त्वंमानांतरसमागमात् ॥ अपौरुषेयवाक्येतत्संगतिः किंकरिष्यतीत्यनेनपरिहृतायत्यत्रअपुंवाक्यहूपेपीतिदूषणमुक्तंचंद्रिकायांतदसत् ॥ यत्रहिप्रामाण्यतात्पर्येनिर्णीतेअपिनददेतत्रप्रामाण्यदाढ्यायप्रमाणांतरसंवादस्यापेक्षितत्वेपिनिर्णीततात्पर्यकस्ययस्याप्रामाण्यव्यावर्तकधर्मवत्वमवधृतंतत्रनप्रमाणांतरसंवादापेक्षानवातात्पर्यनिर्णयिस

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

मानविषयकप्रमाणांतरापेक्षातया सत्यपूर्वताया एवमंगप्रसंगात् किं तूपक्रमादीनां श्रुत्यादीनां च एवं च न्यायेन यादृशार्थः
श्रुत्याप्रतीयते तादृशोर्थः प्रमाणांतरसंवादाभावेपि ग्राह्यः न तु प्रमाणांतरसंवादलोभेन न्यायसिद्ध्यर्थमुल्लंघ्य संकोचादिना
संवादापर्यांतरपरत्वफलनायुक्तान्यायश्च मुख्यसंवेशानोद्गमनयोः सर्वप्राणिनां वायुविकारेकाप्यसंभवात् परमात्मपक्षपाती
तिप्रपञ्चितं प्राक् ॥ एतेनान्ययेत्यादिकमप्यपास्तं तात्पर्यनिर्णयायोपक्रमादीनां मानांतराविरोधस्य चाश्रयणीयत्वात् ता
त्पर्यनिर्णयायां शमिरेन श्रुत्यंतरसंवादस्यापेक्षितत्वाच्च भामत्या यद्यपीत्यादेरयमर्थः अनपेक्षाप्रमोत्यादने अन्यानपेक्षा
व्यवस्थाप्यंते विषयविशेषोपरक्ततात्पर्यवत्तयानिर्णीयंते इति तथा च दीकोक्तिरस्मदनुकूलैवेति सर्वं शिवं ॥ यदपि सुधा
यामुक्तं उक्तवाक्ये प्रस्तापमन्यायत्वेत्यनेनाधिष्ठातृत्वोक्तेस्तस्य देवताश्रुतेश्च चेतन एव संभवेन वायुविकारविषयसं
शयपूर्वपक्षयोरनुत्थानमेवमपि दुर्गारं ॥ किंचात्र भूतानां संवेशानमुद्गमनं च पारमेश्वरं कर्मप्रतीयते इति तत्प्रहणमेव यु
क्तमिति कुतः पूर्वपक्षार्थः ॥ वसो धीमहि यन्नमो ब्रह्मणेव्योम उत शिवोऽस्य ॥ इति च सर्वप्राणिनां संवेशानमुद्गमनं च श्रा
वयति सुप्तिजागरयोरपि सत्तासौम्यतदासंपन्नो भवतीत्यादियदि च सर्वप्राणि संवेशानोद्गमनाधारत्वं मुख्यप्राणस्या
पिश्रूयत इति मन्यते तदापि संशयः स्यात् न पूर्वपक्षः समवत्त्वात् किंच यदा वै पुरुषः स्वपितीत्यादिवाक्यमपि मुख्यप्राणविषयमि
तिकुतोऽपगतं प्रत्यक्षानुगुण्यात् मुख्यप्राणविषयत्वं प्रावृत्य चानुमीयत इति चेदिन्द्रियाणां मुख्यप्राणे संवेशानोद्गमनयोरप्र
त्यक्षत्वात् अनुमानमस्त्यिति चेन्न परमात्मनोऽप्यपरिलुप्यमानस्य सद्भावेनावधारणानुपपत्तेः किंचेन्द्रियाणां मुख्यप्राणसंवेशानोद्गम

नपोःश्रुत्यनुमानसित्यलेपिकिमायातंसर्वभूतसंपंथिनोस्तपोःसर्वेन्द्रियसारत्याद्भुतानांसंगतिरितिचेत्किमेतदनुमानेसंभाव
नावानाद्यः व्यास्यमावातद्वितीयेतुश्रुत्यनुमानाभासमूलसंभावनामात्रेणश्रुतिबाधयापूर्वपक्षइतिसुविभावितं॥
नन्यादित्यान्नूपाग्रमूपायपाठमाश्रित्यायंपूर्वपक्षइतिचेन्नलिंगविरोधिनःप्रायपाठस्यानिर्णायकत्वात्स्यष्टंचात्र-
वाक्यशेषेपारमेश्वरंकर्मेत्युक्तंकथंचावधारितमादित्योन्नंचाग्रमूहेतिश्रूयतेहितत्रापिसर्वाणिहवाइमानिभूतान्या
दित्युच्यैः संतंगा यंतीत्यादिब्रह्मलिंगंअन्नमेवप्रतिहरमाणानीतितुप्रायपाठादुपजीवनार्थंयाह्यमिति॥ तदसत्॥प्र-
स्तावमन्यायचेत्यस्यप्रस्तावमनुगतेत्यर्थकतासंभवादपिष्ठात्त्वस्यततोऽलाभात्श्रुतिवाक्यशेषयोर्विराधादेवता
शङ्कस्यगतेःप्रागेवदर्शितत्वात्किंचेत्यादिकमप्युक्तंतस्यमुख्यप्राणसाधारण्यस्योपपादितत्वात्॥ यच्चोक्तंतदापिसं-
शयःस्यान्नपूर्वपक्षइतितदपिनप्राणश्रुतिमादायपूर्वपक्षसंभवात्॥ किंचयदावैइत्यादिकंसुभावितमित्यंतंतुप्रायोद्-
षितमेवमाकृष्यधारणमपिप्रायपाठादित्यादिसंभवात्किंचयदावैइत्यादिकंसुभावितमित्यंतंतुप्रायोद्-
षाधेनैवपूर्वपक्षमवृत्तेनुपपादितत्वात्॥ प्रायपाठेपिलिंगाविरोधःपूर्वमुक्तएववाक्यशेषस्थकोटिहयसाधारण्योपपाद-
नात्॥ ननुसित्यांतयुक्तिभिःपूर्वपक्षयुक्तीनामाभासीकरणान्नायंपूर्वपक्षोयुक्तइतिचेत्तदंतसित्यांतयुक्तिभिरपरि-
हार्यंपूर्वपक्षमुपदर्शितुंभवानेवकुशलःश्लाघनीयमज्जोसिकथंचावधारितमित्यादिकंतुदेयमादित्यान्नश्रुतेरुच्यैः सत्या-
दिलिंगस्यचानेकस्यासामंजस्यात्कथंचिदाभिमानिकदेवतापरत्येपिब्रह्मप्रतिपत्त्यलिंगाभावेनब्रह्मपरत्वासित्येन

हि ब्रह्मणोऽप्यसंकुचितं सर्वप्राणिष्वेयत्वादिकं संभवति ह वै इति शब्दोऽत्र प्रसिद्ध्यतिशयं द्योतयंता वादित्यश्रुतिमैवोपहृतं
 यंताविति न किंचिदेतत् ॥ श्रीः ॥ आनंदतीर्थायास्तु अत्राध्यात्मिकप्राणादिसमन्ययउच्यते प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जीव
 नादिहेतुत्वमन्ययव्यतिरेकाभ्यां प्राणशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धस्य वा योरेवेति स एव प्राणशब्दवाच्यो न तु विष्णुरित्यभ्यधिकाशं
 कानिरासेन पूर्वन्याय एवातिदेशिकी अत्रांतर संगतिः ॥ भूताकाशस्य त्ववकाशहेतुत्वे अन्ययव्यतिरेकौ न स्तः परि-
 च्छिन्नस्य तस्याभावेऽपि कचिदवकाशदर्शनात् प्रयोजनं तु तद्वैतं प्राणोऽभवः महान् भोगः प्रजापतेः भुजः करिष्यमाणः य
 द्द्वैतान् प्राणयो न वेति वाक्ये यदि प्राणो ब्रह्मन्यः स्यात् तदा अतिशयितभोगशब्दितानंदयत्वेन प्रतिपन्नो सायानंदमय
 स्यादिति प्रागुक्तानंदमयस्य ब्रह्मत्वं न सिद्ध्येदिति तत्समर्थनं पूर्वपक्षस्तु प्राणशब्दस्तावत् स्वप्रवृत्तिनिमित्तं जीवना-
 न्ययव्यतिरेकानुविधायिनिवायावेव युक्तो न ब्रह्मणोऽस्य सर्वागतस्याशरीरस्य स्वरूपः शरीरद्वारा वा नास्मदादिशरीरे अ-
 भावादिति ततः व्यतिरेकाज्जीवनव्यतिरेक इत्यन्ययव्यतिरेकयोरसंभवात् प्राणप्रसिद्धिविरोधाच्च ॥ न च निरवकाशलं-
 गेन तदभावः तदभावात् महाभोगवत्त्वस्य वा यावपि सायकाशत्वात् अतो वायुरेषां प्राणआनंदमयभ्येतिसिद्ध्या तस्तु श्री
 श्रुते लक्ष्मीश्रुपत्याविति निरवकाशलिंगादयं प्राणो विष्णुरेव न च योगनूढयोरसंभवः महायोगविहृद्भूयोरव्यतिरेकात्
 प्राणगतजीवनकारणत्वस्यापि भगवदधीनत्वेन ईशानः प्राणदः प्राणइति नामपाठेन च तयोरवगमाच्च तस्मादत्र प्रा-
 णो विष्णुरेवेति रीत्येतदधिकरणरचनामाहुः तत्रेदंचित्यं अधिकाशं कातावदसमीचीना आकाशातिरिक्तस्यावकाशहे

तोरप्रसित्त्वाभा काशोप्यन्ययत्यतिरेकतौल्यात्प्रयोजनमप्ययुक्तं अस्याब्रह्मत्वेप्यानंदमयेवदेष आकाशानंदो न ह्यादि-
 ति आकाशपदसामानाधिकरण्यवत् आनंदमये प्राणपदसामानाधिकरण्याभावेन तस्यैतदभेदे हेत्वभावात् न च महान्-
 भोगः प्रजापतेर्भुजः करिष्यमाण इति ब्रह्मभोगकारणत्वेन महाभोगत्वप्रतिपादनात् अन्यभोगकर्तृत्वेनास्य महानं-
 दत्वप्रतिपादनादस्यानंदमयामेद इति युक्तं तथा सतिते नैवैष स्येप्यानंदयातिरसं ५ सवधानं दीभवतीत्यादिभिः प्र-
 माणैर्ब्रह्मासाधारणतयावगतेन निरवकाशालिंगेनाकाशपदस्यैव प्राणपदस्यापि प्राणपर्यायस्थ श्लोक इव परमात्म-
 परत्वनिर्णयसंभवे पूर्वपक्षानुत्थितिप्रसंगात् अतएव श्रुतिर्निरवकाशालिंगं सावकाशमित्युक्तिर्निरस्ता ह्योरप्यानंद-
 मयाधिकरणे परमात्मपरत्वदर्शनात् ॥ न च तदुभयाक्षेपेणारंभ इति युक्तं तदाक्षेपकानुपलंभात् न हि प्राणश्रुतिस्त-
 दाक्षेपिका भाक् आनंदमयाधिकरणे ब्रह्मणि ह्युपयोगत्वात् ननु सत्यं दृष्टः प्रयोगः तथापि प्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवनहेतु-
 त्वस्य ब्रह्मणि अन्ययत्यतिरेकायोगात् प्राणौ च तत्सत्यात् प्राणशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तौ न ब्रह्मणि मुख्यार्थग्रहणसंभवेना मुख्यार्थ-
 ग्रहणं युक्तमिति तदाक्षेपेणैव तदुत्थानमिति चेत्तर्हि तत्रैवाक्षेपसंभवे वाक्यात्तरोदाहरणस्य व्यर्थत्वापातात् ब्रह्मश-
 हं विरोधान्न तत्र तदाक्षेप इति चेत् कथमिदानीमपि तदाक्षेपः अत्राप्युक्तं ब्रह्मासाधारणलिंगविरोधस्य साम्याज्यात् ॥
 किंचाचेतनवृत्तिपर्यायामपि परमात्माधीनत्वस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वाद्वाप्युगतजीवनहेतुत्वस्यापि परमात्माधी-
 नत्वे तत्रैव निश्चिते कुतः पुनरिदानीमाक्षेपः किंच मास्तां ब्रह्मणि जीवनहेतुत्वान्ययत्यतिरेकौ वेन जातानि जीवंति को-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

होयान्यात्कः प्राण्यात्तयदेष आकाश आनंदो न स्यादिति श्रुतिभिरेव ब्रह्मणि जीवनहेतुत्वनिर्णयोस्तु प्राणमयश्लोके च
 प्राणं देवा अनुप्राणंति मनुष्याः पशवश्च येददिति तदेवोच्यते न चैतदपि वायुपरमिति शंकां ब्रह्मासाधारणतया निर्णीति ब्र
 ह्माकाशादिश्रुतिविरोधात् भूयो नुग्रह न्यायादत्रत्य प्राणश्रुतिभंगस्यैव न्याय्यत्वाच्च किंच पूर्वत्राकाशशब्दप्रवृत्तिनिमि-
 त्तावकाशहेतुत्वान्ययव्यतिरेकयोः प्रसिद्धाकाशोभावाद्वाकाशपदेन तदुक्तं स्यात्तर्हि प्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तप्राणनहेतुत्व
 स्पवाया क्वयव्यतिरेकसद्भावात् प्राणशब्दस्तत्पर एव स्यादिति शंका स्यात् न च तत्र तथासिद्धांतस्त्वया संकलितः किं
 तु निरवकाशलिंगेन तच्चाप्यस्तीत्युक्तं न च तद्वा यौ सावकाशं अचेतने स्वयमनानंदे आनंदयितृत्वासंभवात् श्रुतिस्तु
 सावकाशाप्राणमयेतत्प्रयोगादित्युक्तं वस्तुतस्तु नात्र जडो वायुरिति पूर्वपक्षः तद्वै त्वं प्राणो अभिपद्यति चेत्तन संबोध्यवा
 चित्वमिति निर्देशविरोधात् न चाभिमानि देवतापरो निर्देश इति युक्तं प्राणश्रुतेर मुख्यत्वापत्तेर्मुख्यप्राण एव तस्याः मुख्य
 त्वात् स च प्राणः प्रसिद्धे वायुरित्यापत्तीति त्वदीयमाप्यविरोधात् अस्मद्गीत्या पूर्वपक्षदूषयता त्वया पूर्वपक्षे प्राणस्य ज
 डवायुत्वे प्रश्नप्रतिषेधनयोर्देवताशब्दयोगात्तदभिमानि चेत्तनत्वे च वायुविकारस्येत्यादिमाप्यविरोध इत्युक्तदूषणविस्म
 रणेन स्वकीयमते तथा पूर्वपक्षकरणा नौचित्यात् अमुख्यत्वे च परमात्मपरत्वस्यैवोचितत्वात् नापि मुख्यप्राणमाश्रित्य पू-
 र्वपक्षो युक्तस्तस्मिन् जीवनहेतुत्वान्ययव्यतिरेकानुविधानाज्ज्ञानेनोक्तापि शंका नुदयात् ॥ यत्तु प्रत्यक्षेण जीवनस्य-
 मुख्यप्राणान्ययव्यतिरेकानुविधानाज्ज्ञानेनोक्तं प्राणोऽप्यन्यदतिष्ठत्तत्प्राणोऽल्पांतेपतदित्यादिवाक्यान्तज्ज्ञानमिति

प्राणा

विकरण

चंद्रिकायां सुक्तं तदसत्त्वेन जातानि जीयंतीत्यादि श्रुत्या तदनुविधानस्य परमात्मन्यपि संभवात् न न्येतत्पूर्वपक्षे प्राण
पदपरितानां सर्वेषामपि वाक्यानां मुख्यप्राणपरत्वात् परमात्मनि न तत्संभव इति चेन्न तथापि प्राणपदपरितानां चे-
न जातानि जीयंतीत्यादीनां तद्वाहकता सौलभ्यात् प्राणशब्दवतां सर्वेषामत्रैव विचारे प्राणस्तथानुगमादित्यादेर्वैद्य-
ध्यापिताच्च निरवकाशान्यलिंगवतामेतदविषयत्वे ब्रह्मासाधारणलिंगवतामपि तथैवाविषयत्वसंभवेन तैरेवैतस्ति
स्थिरस्तु यदपि चंद्रिकायां तत्प्राण इत्यत्र प्राणस्तथानुगमादिति वक्ष्यमाणन्यायेन प्राणो विष्णुरिति तत्प्राणे प्रपन्न इ-
त्यादि श्रुत्युक्तं मुख्यप्राणे जीवनान्ययव्यतिरेकानुविधानमाक्षिप्य अभवत्यसि त्वांतन्यायेन प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
जीवनादिहेतुसंपिण्णोरंगीकृत्य निरवकाशान्यलिंगेन तत्र पूर्वपक्षोदयेन तद्विचारस्यैतस्ति त्वांतोत्तरभाषितया
एतत्पूर्वपक्षदशायां तत्रत्यसि त्वांतासि त्वेरेतेन प्राणस्तयेत्यनेनास्यगतार्थत्वशंका निरस्ता एतदभावे ब्रह्मणो जी-
वनहेतुत्वाभावेन तत्र प्राणशब्दस्य मुख्यत्वासि त्वेरित्युक्तं तदव्यसत्तनप्राणेनापानेन मर्त्ये जीवति कश्चन इतरेण
तु जीवति यस्मिन्नेतापु पाश्रिताविति श्रुतौ प्राणशब्दितस्य जीवनहेतुत्वं निषिध्यते तरेण तु जीयंतीति परमात्मन एव-
जीवनहेतुत्वविधानान्मुख्यप्राण एव तद्धेतुत्वं ब्रह्मणितदभावेति शंकि तु मशक्यत्वादेतदभावेपि परमात्मनि प्राण
शब्दस्य मुख्यत्वसि त्वेर्निश्चित्य हत्वा तन्न चोक्तश्रुतौ प्राणशब्दो वा सुपरः इतरशब्दस्तद्धिन्न मुख्यप्राणपर इति चंद्रिको-
क्तं वक्तुं सुक्तं मुख्यार्थत्यागापत्तेरित्यपदस्य स्वसममिव्याहृतान्ययितावच्छेदकायच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदपरत्वव्युत्पत्ति

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

विरोधाच्च एतेन यद्वा कुञ्जालशरीरस्य घटं प्रतीय मुख्यप्राणशरीरभूतवायोजीविनं प्रत्यन्ययव्यतिरेकदर्शनाच्चेण त
 स्य तत्र हेतुत्वं अतएवोक्तं सुधायां वायुविकारशरीरत्वाच्च मुख्यस्येति ब्रह्मणस्तु सर्वगतत्वादशरीरत्वाच्च तस्य वा तच्छरी
 रस्य गानास्मदादिशरीरेषामावादिति ततः व्यतिरेकात् जीवनव्यतिरेकस्तस्मान्नविष्णोर्जीविनहेतुत्वमन्ययव्यतिरेकक
 ल्प्येनापिश्रुतिसिस्थमित्यादिना चंद्रिकास्त्वपूर्वपक्षोपपादनं निरस्तं मुख्यप्राणस्य वायुशरीरकत्वात् छरीरद्वारा तस्मि
 न्जीवनहेतुत्वस्येव ब्रह्मणोपि सर्वशरीरतायाः यस्यात्माशरीरं यस्य पृथिवीशरीरमित्यादिश्रुतिसिस्थत्वेन तद्द्वारा ब्र
 ह्मण्यपि तत्संभवेन पूर्वपक्षानुयानाच्च ॥ यत्तु अन्ययव्यतिरेकमात्रगम्यत्वं हेतुतायां मुपजीव्यैतत्पूर्वपक्षप्रवृत्तिः त
 च्च न ब्रह्मणीति केनचिदुक्तं तन्मुख्यप्राणेपितदसंभवात् यागादेः स्वर्गादिहेतुत्वासिद्ध्या पाताच्चेति दूषणेन चंद्रिकाया
 मेव दूषितं ब्रह्मणः जीवनहेतुतायाः न प्राणेनेत्यादिश्रुतिसिस्थतया ब्रह्मणितदभावस्य शङ्कितुमशक्यताया उक्तत्वाच्च ॥
 यदपि व्यतिरेकगमायाः हेतुतायाः श्रुत्यापि ब्रह्मण्यसंभवाज्जीवनहेतुता न ब्रह्मण इति वर्णनतदपि नित्यविभूतानां न
 विकारणत्वमिति प्रसंगादिति दूषणेन चंद्रिकायामेव दूषितं कारणत्वस्य ब्रह्मणो लक्षणत्वाभावप्रसंगाच्चायुक्तं किंच
 मुख्यवायुरेव प्राणः स एवानंदमय इति पूर्वपक्षे आनंदमयेश्रुतब्रह्मशब्दायोगः नहि मुख्यप्राणे तस्य ब्रूहिः जातिजीवा
 दन्यत्वात् नपियोगः गुणपुत्यभावात् ब्रह्मत्वमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ यदपि चंद्रिकायां भूताकाराश्रुतेरभ्यस्ताया
 पि निरवकाशालिंगेन बाधः इदं तु त्वं प्राणः देवान् प्राणयोनयत्वं मातरिभ्येति श्रुतिबाहुल्येनावृत्तिमात्रमिति श्रुतिबा-

॥२९६॥

प्रवृत्तेरत एवेत्याद्यतिदेशविरुद्धत्वात् ॥ एतेन यद्यपि चैयमाशंका आकाशादिसाधारणीतत्राप्याकाशावदस्य प्र-
 सिद्धार्थहानादनंतत्वादिलिङ्गानामपि तत्त्वानापत्तेरित्याशंक्यतयापि पूर्वाधिकरणेऽनुवृत्तत्वात् स्यादेवाधिकाशंके-
 ति चंद्रिकायां समाधानमुक्तं तदपि निस्तुतं तच्छंकायाः सूत्रेणानुत्थारादतिदेशानुपपत्तेश्च तृतीयापिन युक्ता आकाशा-
 दिपदानामपि भूताकाशमुख्यताग्राहककोशादिसद्भावात् पचसांवाच्यमुक्तमिति भगवत्यपि सत्त्वाच्च तस्मादधिका-
 शंका तन्निरसनपूर्वपक्षास्तापदनुपपन्ना एवेति सिद्धांतोपिन चतुरस्रः अत एवेत्यस्य हेतुसमर्पकस्यानुक्तलक्ष्मीप-
 तित्वादिलिङ्गपरत्वे स्वारस्यविरोधात् तल्लिङ्गत्वदूषसामान्यदूषावच्छिन्नातिदेशपरत्वेन कथंचिद्योजने तु प्रागपि तथा-
 लाभयात्तयोक्तिसंभवेनान्यथोक्तेर्विनिगमनानुपपत्त्या सात्पूर्वानुयाकोलक्ष्मीपतित्वादिलिङ्गसमाभ्यानेपि प्रकृतानुयाके तदश्रवणा-
 त्तदेकवाक्यत्वांगीकारेपि प्रथमश्च तत्र प्रसिद्धविषयसाधारणलिङ्गविरोधेनासाधारणमहापुरुषादिश्रुतिविरोधेनान्यान्यपंथा इति
 कंठतो न्यज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं निषेधेन चान्यपरत्वशंकानुदयात् ॥ अत्रानुयाकेपि तदवधारयमायं तित्वमेको बहू-
 ननु प्रविष्टइति सर्वातिर्यामित्यसर्वशरीरत्वारिखलकर्माध्यत्वादेरितरा संभावितस्य श्रवणादुपक्रम एव तमेव मृत्यु-
 ममृतमाहुस्तं भर्तारं तमुगोत्तारमाहुरित्यादिधारकत्वपोषकत्वभोग्यत्वदूषाणां ब्रह्मलक्षणां तर्भूतानां श्रवणेन सर्वतर-
 त्वप्रयुक्तं तत्तद्धव्यवहारविषयत्वस्य स्पष्टत्वेन त्वं भर्ता मितरिश्वा प्रजानामित्यस्य त्वं यज्ञः त्वमुपेयासि सोम इत्यादे-
 रिपतत्तदात्मकत्वेन समन्ययस्य स्फुटत्वात् तद्वदेव तद्वत्वं प्राण इत्यादेरपि प्रसिद्धपनिर्देशस्य संदेहाविषयत्वात् न नि-

र्णो यो र्ध इति न तद्दिश्यमिदं सूत्रं श्रीश्रुते लक्ष्मीश्वरपत्न्याविति पुष्पज्जडस्य मतसि संश्रियमाण इत्याद्यनेकपरोक्षनिर्देशाज्य
 पहितस्य तद्वैल्यमित्यत्र प्रत्यभिज्ञानोक्तिश्च न युक्ता ॥ मातरि श्वराहस्य पूर्वपक्षशीजस्यांतरधिकरणन्यायेन ब्रह्म
 परत्योक्तिश्च न युक्ता ॥ प्राणशब्दस्यापितन्यायेन गतार्थताया उपेक्षकाभावात्तस्मादस्मद्भाष्योक्तच्छांदोग्यक्रमपठि
 तप्राणवाक्योक्तौ दाहरणमेव सम्यक् ॥ तद्वैल्यं प्राणो मय इत्यादिवाक्ये प्राणशब्दस्य तत्पूर्वात्तु वाक्यं श्रुतेन श्रीश्रुते ल
 क्ष्मीश्वरपत्न्याविति लक्ष्मीपतित्वलिंगेन विष्णोः समन्वय इत्यपितल्लिंगस्यानंदमयाधिकरणे प्रदर्शितरीत्या शिवसा
 धारण्यादनुपादेयमिति स्पष्टमेव दूषणं ॥ ईशानः प्राणदः प्राण इति विहृद्ब्रह्मयोगेन च प्राणशब्दस्य विष्णौ सावका
 शतेत्युक्तिरपि न समीचीना सर्वात्मतया स्तोतुं प्रवृत्ते विश्वं विष्णुरित्यादौ अन्यदेवतानां स्तामपि परिगणने न तस्य
 शक्तिग्राहकत्वमित्यस्य पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् प्राणशब्दस्य विष्णौ नूद्यसित्येः ॥ अन्यथा आथर्वशिखायां देवकृ
 तशिवस्तोत्रे यो वै रुद्रः सः संप्रगानसश्चाप्राणस्तत्त्वो न मो न म दत्यत्र यश्च प्राणास्तत्त्वो रुद्रादेत्यर्थके मंत्रे प्राणेपि रु
 द्रपदप्रयोगात् कैवल्योपनिषदि उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशांतं ध्यात्वेति प्रक्रम्य स ब्रह्मा स शिवः स
 हरिः सेंद्रः सोक्षरः परमः स्वरादस एव विष्णुः स प्राणः सकलोग्निः स चंद्रमा इति शिवेऽपि प्राणशब्दप्रयोगात् शिवसहस्र
 नाममध्येऽपि प्राणशब्दश्रवणाच्च ॥ तत्रापि नूते र्चकुं शक्यतया लिंगस्य च तत्साधारण्याच्च तद्वाक्ये प्राणो विष्णुरेवेत्य
 स्यादिति रिति स्पष्टमेव ॥ एतेनैव योगेन प्राणशब्दो विष्णौ सावकाश इत्यपि निरस्तमेवेति ॥ श्रीमद्भुंकरपादब्ज

मूषणेपरदूषणे ॥ सीमांसा न्यायपंचास्यराघचार्यप्रसादजा ॥ रघुनाथकृतिर्मूयात्स्वपक्षपरपक्षयोः ॥ विवेकाय
चमोदायप्राणाधिकरणेसतां ॥ ॥ श्रीरस्तुशुभंभवतु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

{ इति प्राणाधिकरणं समाप्तं }

श्रीगणेशायनमः ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ अत्राध्यायादिसंगतयः पूर्वपदेवपूर्वाधिकरणेस्ववाक्यगतब्रह्म
 लिंगानुसारेणप्राणश्रुतेरन्यथानयनंयुक्तंइहचतदभावात्तज्योतिःश्रुतेरन्यथानयनमितिप्रत्ययस्थानादनन्तरेण
 प्रत्युदाहरणसंगतिःइदमात्मन्यतेअथयदतःपरोदियोज्योतिर्दीप्यतेविश्वतःपृष्ठेषुसर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषुलो-
 केऽपिदंवावतद्यदिदमस्मिन्नंतःपुरुषेज्योतिरितितत्रदिवःपरंज्योतिरादित्यादिरुतपरंब्रह्मेत्युभयब्रज्योतिःशाह
 प्रयोगात्संशयःतत्रादित्यादौज्योतिःशाहःप्रसिद्धएवब्रह्मण्यपितदेवज्योतिषांज्योतिःपरंज्योतिरुपसंपद्येत्यादौप्र
 युक्तःपूर्वपक्षस्तुइदंज्योतिरादित्यादिकमेवज्योतिःशाहस्यचक्षुरनुयाहकृतमःप्रतिहं द्विन्येवप्रचुरप्रयोगात्दीप्य
 तइत्यनुभूतमास्वरूपवत्त्वस्यज्वलनकर्तृत्वस्यवाश्रयणाच्चकिंचइदंवावतद्यदिदमस्मिन्पुरुषेज्योतिरितिफौक्षे-
 यकेज्योतिषिपरंज्योतिरध्यस्यमानंदश्यतेअध्यासाश्चप्रायोत्यंतसादृश्यनिमित्ताःतच्चाचेतनयोज्योतिषोरतितरासु
 पपद्यतेनचेदमपिज्योतिर्भावेतिवाक्यतेवक्तुं तस्यैषादृष्टिस्तस्यैषाश्रुतिरितिचौसामप्रोषविशिष्टत्वश्रवणाच्चतस्यैषा
 दृष्टिर्यत्रैतस्मिन्शरीरेसंस्पर्शनोष्णमानंविजानातितस्यैषाश्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिधायनिनदभिवनदद्युरिवाग्ने
 रिवज्वलतःउपश्रुणोतितदेतत्दृष्टंचश्रुतंचेत्युपासीतचक्षुष्यःश्रुतोभवतीतिचदर्शनीयरूपवत्त्वकीर्तिमत्वरूपा-
 त्यफलश्रवणाच्चनदिपरमपुरुषोपासनमत्स्यफलायेतिवक्तुंयुक्तं॥ नचैतादृशश्रुतिलिङ्गबाधनक्षममस्त्यत्रब्रह्म-
 लिङ्गंयेनतदनुरोधात्ब्रह्मपरत्वमाश्रितुमीशमहेतस्माद्विवःपरंज्योतिरादित्यादिकमेवएवंसतिद्युमर्यादात्यवह

धारत्वश्रुतिरप्यमुमेवपक्षमाभ्युज्जिनोतीति एवं पूर्वपक्षे सिद्ध्यांतः ज्योतिश्चरणाभिधानादिति दिवः परं ज्योतिरिह
 ब्रह्मैव पूर्ववाक्येद्युसंबंधितया ब्रह्मचरणाभिधानात्तत्र हि पादोस्य सर्वभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति त्रिपात् ब्रह्म
 द्युसंबंधिनिर्दिष्टं तदेवेह द्युसंबंधात्प्रत्यभिज्ञायते तावानस्य महिमेत्युपक्रांतज्यायस्त्वेव्युसादयति पादोस्येति सर्वा
 णिभूतानि अस्य ब्रह्मणः पादः एकदेशः यथा च तुष्यादयुक्तात्पदार्थात्तदेकदेशपादपरिमितं यस्तु तस्मादत्यंतदृ-
 त्प्रपंचोपपद्यति द्योतयितुं पादत्वकल्पनं अस्य परमात्मनः दिविसत्यलोकोपरिभागे त्रिपात् ब्रह्म विष्णु शिवात्मना
 भिज्यक्तं स्वरूपमभूतात्मकमस्तीति मंत्रार्थः अथवा दिव्यद्योतनात्मके स्वरूपे इत्यर्थः सर्वनामयच्छब्दश्च प्रक्रांतपराम-
 र्शको गायत्रीवाक्ये प्रक्रांतं ब्रह्मैव परांशुशतियद्यपि यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ प्रकरिष्यमाण परामर्शकत्वं
 मपि यच्छब्दस्य दृष्टं तथाप्यौत्सर्गिकं प्रक्रांत परामर्शकत्वं प्रसिद्धार्थानुपादकत्वं च तस्य न विना बलवद्वाधकं त्यागम-
 र्हति अतएव यस्योभय (C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ait Gargeshwari
 २५ विरातिमाह दित्यादौ विधिमात्मैव पूर्वाय वाधनस्वभावात् प्रच्याज्ययत्पदोपनीतां प्र-
 सिद्धार्थानुपादकतामेवाद्वियं तेनां त्रिकाः अतएव लोकेऽपि देवदत्तोस्ति तमानययज्ञदत्तो गच्छतीत्यादौ सर्वनाम्ना प्र-
 स्तुतयदेवदत्त एव परांशुशतेन प्रस्तोप्यमाण यज्ञदत्तः यत्पदपरितवाक्यस्यानुपादकत्वमपि यो ब्रह्मणो वेदचित्तस्यै-
 देयमित्यादौ प्रसित्यमेव तथा च प्रकृते यत्पदस्य सर्वनाम तथा प्रकृतवस्तुपेक्षायां तद्दृष्टितवाक्यस्यानुपादकत्वात् पू-
 रोपादाकांक्षायां च पूर्ववाक्येद्युसंबंधितयानिर्दिष्टः पुरुष एव प्रकृतः स च परमेश्वरः विष्टन्याह मिदं कृत्स्नमेकांशो नस्ति

तो जगदित्यादि स्मृत्युपबृंहिता तपादोऽस्य सर्वभूतानि त्रिपादस्यामृतदिपीति निरिखलपादत्वलिङ्गाच्च गावत्रीचाइद
 सर्वमित्युपक्रमः स्पर्शिसर्वात्मकत्वद्वयपारमेश्वरलिङ्गाच्च स एवोपक्रांत परमेश्वरः सर्वनामांक्षांतद्वदितपा
 ज्यस्य पुरोवादांक्षांच स्वप्रतिपादकमंत्रद्वारा पूरयतीति ध्रुसंघात् प्रत्यभिज्ञापमानं यच्छब्दोपात्तमपि ज्योतिः स
 एवेत्युपक्रमगतबलवत्श्रुत्यनुरोधेन ज्योतिः श्रुतिरेवान्यथा नेतुं युक्ताननु अथैष ज्योतिरथैष पिश्य ज्योतिरथैष सर्व-
 ज्योतिरेतेन सह स दक्षिणेन यजेतेत्यादावेष इति सर्वनाम्नः उत्सर्गतः प्रस्तुतपरस्यापि प्रकृतज्योतिशो मपरत्वं न सं-
 भवति ज्योतिशो म इति ज्योतिरिति च नामभेदस्यार्थतरपरत्वस्वारस्यात् अथेत्यनेनाधिकारार्थेन प्रकरणविच्छेदाय
 माह प्रकृतज्योतिशो म एवाऽस्य वाक्यस्य सह स दक्षिणालक्षणगुणविधानार्थतायां एतेनेत्यादि मात्रस्यैव पर्याप्ततया
 अथैष ज्योतिरित्यनुवादवैयर्थ्याच्च तस्माज्ज्योतिर्नामकं यागांतरमेव प्रस्तोष्यमाणमेष इति सर्वनाम्ना परामृश्य तद-
 तिसंज्ञाधिकरणे पूर्वतन्त्रे निष्पत्तिरिति तद्वदिहापि ज्योतिः पुरुष इति संज्ञाभेदात्तद्वत्प्रमाणमथ श-
 छेन प्रकरणभेदाय गमाच्च यदिति सर्वनाम्नः न प्रकृतब्रह्म परमर्शकतेति चेन्नैवं ज्योतिः शब्दस्य प्रकाशवाचिनः त्रिपा-
 दूपेण प्रकृते ब्रह्मणि वाचकतयैव वृत्तिसंभवात् श्रुत्यंतरे प्राप्नुयेण दृष्टप्रयोगत्वात् ॥ संज्ञाभेदेनार्थभेदस्यैव प्रकृते
 अभावात् ॥ अथ शब्देन प्रकरणभेदोक्तिस्त्यकिंचित्करी गावत्रीविद्या प्रकरणभेदेऽपि यदिति सर्वनाम्नः औत्सर्गिकम-

+ तदुपलक्षितब्रह्म परतया

क्रांतपरामर्शस्वभावा न पोहनात् नचैवं ज्योतिषो मपरामर्शपतिः यतस्तत्र ज्योतिषो मानुषादेन यागांतरविधाने
 अथशङ्कावगतप्रकरणभेदस्यानुपपत्तिर्दुषारैव ज्योतिषो मप्रकरणानुवृत्तेः अत्रच प्राक्विहितायाः गायत्रीवि
 द्यायाः यत्पदस्यत्रिपात्ब्रह्मपरामर्शकत्वेपि अनुवृत्तेरप्रसक्तेरनुपपत्त्यभावात् ॥ अथशङ्कस्यानंतर्यार्थकत्वे
 तु कथंचिदप्युक्तदोषानपकाशः ज्योतिर्विद्यायाः स्वोपयोगिवाक्यार्थनिर्णायगायत्रीविद्याविधायकसंदर्भार्थपर्या-
 लोचनापेक्षाद्योतनायानंतर्योपदेशस्यसार्थक्यात् यत्पदस्यप्रकृतब्रह्मपरामर्शकताद्युक्तैव ब्रह्मपरवाक्यसंदंशा-
 च्चैदं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यवगम्यते गायत्रीविद्यायामितः प्राचीनायामव्यवहितायां ज्योतिर्विद्यातः परस्यां शांडिल्यविद्याया
 मपि सर्वेखल्विदं ब्रह्मेति ब्रह्मप्रकरणसंज्ञायात् शांडिल्यविद्याया ब्रह्मविषयत्वं च सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्याधि-
 करणे स्पष्टं छंदोभिधानादिति सूत्रे गायत्रीविद्यायाः ब्रह्मविषयत्वं च नचैवं संदंशात्मकप्रायपाठस्य कथं ज्योतिःश्रु-
 तिवाधकत्वं श्रुतितः स्थानस्य दुर्बलत्वात् ॥ नचदशपूर्णमासो प्रकृत्यप्रयाजसमीपे अभिक्रामजुहोतीति श्रूयते त
 आभिक्राममित्यस्याभिक्रम्येत्यर्थकत्वात् जुहोतीति नाप्रकरणिकसर्वहोमानुवादात् तदुद्देशो नाभिक्रमणं विधीयते प्रया-
 जानां सन्निधिसत्वेपि तदपेक्षया प्रकरणस्य बलवत्त्वादित्यथाऽतिसन्निहितोत्तमप्रयाजांगं स्यात् ॥ नचापंतरप्रक-
 रणेन प्रयाजांगं तेति वाच्यं ॥ अपंतरप्रकरणस्यचिनिधोजकत्वे सर्वेषामंगानां तत्संभवेन मियोंगांगितापत्तेरिति प्रा-
 से प्रयाजानविधायत्रीन् प्रयाजानिष्ट्वा समानयत उपभृत इत्यनेनोपभृत्स्त्वाज्यस्यार्धजुहोत्वाप्यमित्येवं नृपंसमान

यनं विधायाभिक्रमं जुहोतीत्युक्ता योयै प्रयाजानां मिथुनं पेदसमिधो बद्धीरिय यजति नूनं पातमेकमिवेत्यादि प्रयाजा
 निष्ठाहवींषमिधायतीत्यं तेन प्रयाजपरा मर्शात् तावत्संदर्भस्य प्रयाजप्रकरणत्वं निश्चयात् तन्मध्यै यद्यदि हितं त
 तत् प्रयाजांगमिति निश्चयात् यदीयांगतायां तु न संदंशो न तस्यां पांतरप्रकरणं तदुक्तं न विद्यते तु संदंशो यत्र वाचनि
 कैर्गुणैः तत्रांगानां कथं भावः सन्नप्यविनियोजकः निष्फलत्वेन सर्वेषां विशेषो वगम्यते कः शेषः कस्य शेषित्वमतः सर्वे
 प्रधानगमिति प्रयाजाभिक्रमणन्याये स्थितं तन्यायेनापि ब्रह्मप्रकरणोन्मेषान्तत्वं करणे प्राकृतज्योतिः मतिपादनैव व्यर्थपरिहार
 यप्रकरणानुरोधेन ज्योतिः श्रुतेर्ब्रह्मपरता आश्रयणीयेति वाच्यं ॥ प्रयाजाभिक्रमणे हि उभयतः प्रयाजांगसंदंशमात्रे
 णानां पांतरप्रकरणोन्मेषः किंतु प्रयाजानां मंगाकांक्षाया अभिक्रमणस्य चाभिक्रमं जुहोतीति वाक्येन होमान्वये अपग
 तेपि कोयं विशेषो मदिति अपेक्षायाश्च सद्भावेनोभयाकांक्षानूपप्रकरणमस्त्येव परंतु व तीयस्याः प्रधानाकांक्षाया
 जुहोतिपदस्य प्रधानहोमपरत्वप्रसक्त्या प्रयाजप्रकरणस्य जुहोतिपदार्थानियामकत्वं प्रसक्तौ श्रुत्यादिप्रमाणप्राप्तांग
 संदंशेन विद्यमानस्यैव प्रकरणस्योद्देशः संपाद्यते अत्र च तिसृणां विद्यानां मन्योन्यनिरपेक्षत्वात् सत्यपि प्रकरणे ब्रह्मे
 पासनांगतया प्राकृतज्योतिः उपासनासंभवाच्च न संदंशेन श्रुतिबाधोन्याय्य इति मैवं सर्वैरवल्लिख्यं दं ब्रह्मेति शांडिल्य
 विद्यागते वाक्ये इदं शब्दो न सर्वविशेषणव्यर्थत्वात् न चात्मैवेदं सर्वमित्यादि वाक्येषु इदं पदं सर्वविशेषणं तेन चेदं प
 देन सर्वस्य दृश्यत्वोपक्षेपहारमिध्यात्वमुपक्षिप्य सर्वपदार्थस्य विचर्ताभिप्रायोपहरणेनात्मनो निर्विकारस्य तत्साम

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

नाधिकरण्यं वाधायां व्युत्पाद्यते एवंप्रकृतेष्वस्तु ऐक्यरूप्यसंभवे वैरूप्यकल्पनाया अन्याव्यत्यादिति वाच्यं ॥ आत्मे
वेदं सर्वमित्यादिषु निर्विशेषब्रह्मप्रकरणगतवाक्येषु इदं शाहस्य सर्वस्य मिथ्यात्वद्योतकत्वेन सर्वपदार्थविशेषण
त्वसार्यक्येपि सविशेषब्रह्मप्रकरणस्थे स्मिन् वाक्ये तद्योतनस्य निश्चयोजनत्वात् प्रस्तुतव्यवस्थाविधातकतया तद्विरो
धितैव तथा चेदं शाहो ब्रह्मविशेषणमेवेदं शाहस्य सर्वनामातदेव ब्रह्मविशेषणं भवेद्यदि पूर्वसंदर्भे ब्रह्मप्रस्तुतं तत्तत्र
गायत्रीवाक्ये ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वेऽपि ज्योतिर्वाक्यस्यात्यपरत्वे तेन व्यपहितस्य गायत्रीवाक्यस्य स्वस्य ब्रह्मणः परमशीनसंभ
वतीतीदं शाहो ज्योतिर्वाक्ये ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वमपेक्षते अतः इदं शाहयुक्तसंदंशादपि ज्योतिर्वाक्ये ब्रह्मसित्यति दीव्य
तइत्यनेन च प्रमायत्यमुच्यते तच्च ब्रह्माद्यात्मकदिव्यशरीरस्य ब्रह्मणो नानुपपन्नं ॥ किंचेत्याद्युक्तमपि न सत्तनामादा
वपि ब्रह्मदृष्टिदर्शनात् अत्यफलश्रवणमपि न ब्रह्मतापिरोपि उपाधिविशेषावलंबनेन ध्यानस्य संसारगोचरोच्चापच
फलदातृत्वसंभवात् ॥ यथा हि लोकसार्वभौमोऽपि तत्तत्सर्वकुरुतोपासनभेदेन कस्मैचिदत्यमेव फलं कस्मैचिन्महत्क
लंददातीत्येवमेतद्युमर्थादात्यश्रुतिश्चांतराधिकरणे ऐश्वर्यमर्थादाश्रुतिव्याख्यानरीत्या व्याख्येया पूर्वपक्षे तदभिधा
नंचाम्युच्चयमात्रं तस्मात्सित्यं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमिति ॥ नन्येतदनुपपन्नं गायत्रीवाक्यगतायास्त्रिपादस्यामृत
दिव्योतिर्वाक्योपि ब्रह्मणि युसंबंधप्रतिपादकत्वासित्येः ॥ तथा हि गायत्रीविद्यायामेवं हि श्रूयते गायत्रीवा इदं सर्वभूतं य
दिदं किं तन्मागै गायत्रीवाग्या इदं भूतं गायति च प्रापते च यावै सा गायत्री इयं पावसा येयं पृथिवी अस्यां हीदं सर्वभूतं प्र

1130211

परापागायत्र्याश्चतुष्पात्यमनुपपन्नं षड्विधेत्यनेन चतुर्विंशत्यक्षराया षड्विः षड्विरक्षरैश्चतुर्विंशान् प्रकल्प्य चतु
ष्पात्यसमर्थनस्य दर्शितत्वात् ॥ न च सैषेति वचनानुसारेण प्रकृतानामेव भूतानां पादत्वं प्रतीयत इति वाच्यं ॥ त
थासतिवाचा सद्विपंचपदात्प्रसंगात् एवंचानया सरण्या एतावानित्यादेर्भूत्परत्वापसाद्यात् तत्र ब्रह्मणोद्यु
संबंधितया अभ्रमात्प्रक्रांतपरमशस्त्रभावेनापि सर्वनाम्ना कथं तत्परामर्शः ॥ न च पुरुषसूक्ते ब्रह्मपरतया-
अवगतस्य सर्वात्मकता प्रकाशकस्य कथं छंदोमिधायकत्वमिति वाच्यं ॥ उपक्रमे अभ्यस्ताया गायत्री श्रुतेरन्य
याने तु मशक्यत्वात् छंदः परत्वे निर्णीते सति पश्चात्पुरुषसूक्ते ब्रह्मपरतयानिर्णीतस्यापि तदेतद्व्याप्त्यनूक्त
मिति वचनेनैव गायत्री प्रतिपादकतया विनियुक्तस्यार्थान्तरपरत्वकल्पनोपपत्तेः विनियोगभेदेन मंत्राणां यथै
दस्य दृष्टत्वात् मंत्रप्रतिपाद्यं सर्वभूतात्मत्वमपि पूर्ववदेवोपासनार्थमपि पुरुषत्वं च पूर्णत्वात् त्रिपादस्यामृ
तं दिवीत्येतच्च बाह्यशक्तिरूपकवाक्यं आत्मिकी शक्त्या व्याख्यातं पांशाब्जवाप्रे क्षमद्वारद्वेषमंतरं हीदं वाक्यं प
ठ्यते यद्वै तत् ब्रह्मे तीदं पावत तयोयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो योयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो अयं वाव सोयमंतः पुरु
ष आकाशो योयै सौ तः पुरुष आकाशो अयं वाव स यो तर्ह्यदय आकाशो योयै सौ तर्ह्यदय आकाशस्तदेतत् पूर्णमप्र
वृत्तीति अब्रह्मपाक्ये ब्रह्मशब्दो वेदैकदेशभूतायां गायत्र्यामुपपन्न एव तस्या एव गायत्र्याः शरीरबाह्यशरीरं तय काशद्व
दयाकाशमेदस्य ध्यानाय प्रतिपादनात्तद्युशब्दस्य चाकाशपरत्वेऽप्युपपत्तेश्च तदभिप्रायं त्रिपादमृतं दिवीत्यु

॥ ३०३ ॥

मित्यस्य मुख्यसार्वात्म्यपरत्वेऽपि ॥ वाग्वै गायत्रीत्यादिवाक्यशेषस्य गायत्र्यवच्छिन्नब्रह्मस्त्वापकत्वेन ब्रह्मोपाधिभूता
 या गायत्र्यापाउपासनायैवागात्मकत्वप्रतिपादकत्वेनोपपन्नस्य पूर्ववाक्यगतसार्वात्म्ये गौणताप्रतिपादनपरत्वकल्प
 नायाप्रयुक्तत्वात् ॥ नन्येतत्सूत्रस्येदं सर्वभूतमिति वाक्योक्तसार्वात्म्यसमर्थनपरत्वे सार्वात्म्यत्वव्यपदेशादित्येव सूत्र-
 स्यान्नुपवादितिवेचनैवं ॥ यद्यप्युक्तसार्वात्म्यसमर्थनपरमिदं सूत्रं तथापि त्वदुक्तरीत्या सूत्रपिन्यासे सार्वात्म्ये गौणत्वशं-
 कायाः परिहारो न लभ्यत इतीत्यपिन्यस्तं ॥ एवं सति भूतादिपादव्यपदेशरूपतावानस्य मदिमेत्यादिमंत्रात्मकोपपत्तेः स-
 द्भावात् ॥ भूताद्यात्मकत्वपर्यवसितं भूताद्यात्मकपादत्वं यथाश्रुतमेवानुसरणीयं ॥ तथाच भूतादिव्यपदेशस्य ब्रह्मण्येव
 संभवात् गायत्रीपदं ब्रह्मपरमेष्ठे त्वर्थादुक्ताशंकापरिहारो लभ्यते नच प्रकृते भूतादय एव पादाग्राह्या इत्यत्रानियामका-
 भावः शक्यः गायत्रीपादं सर्वमिति पूर्ववाक्ये सर्वभूताद्यात्मतयानिर्ूपितायाः गायत्र्याः सैषेति पदेन परामर्शाच्चतुष्प-
 देति पूर्वेक्तप्रकारस्यैवानिगमनमित्यवगन्तात् ॥ नच तथा सति वागात्मतयापि गायत्र्या निरूपितत्वात् पंचपदेति प-
 क्तव्यमिति शक्यं ॥ वाग्यादं सर्वभूतमिति वाक्यस्य हेतुवन्निगदार्थवादव्यायेन भूतात्मकत्वोपपादकतया अस्या-
 हीदं भूतं प्रतिष्ठितमिति वाक्यवच्छिन्नकक्षातूदत्वेन तदर्थस्य षड्विधेति पदेन संग्रहोपपत्तेः षड्विधेत्यनेन हि वागात्म-
 नायद्वा नत्राणहेतुत्ववृत्तप्रकारद्वयमुक्तं यच्च पृथिव्यात्मना भूतं प्रतिष्ठात्वं भूतानतिक्रमणीयत्ववृत्तप्रकारद्वयमुक्तं
 तदुच्यते तथाच गायत्रीचतुश्चरणात्मिका षट्प्रकाराचेति अतो नचतुष्पदेत्यस्य ब्रह्मणिसार्वात्म्यत्वनिगमनाभिप्रा-

प्रकृत्येकाचिदनुपपत्तिरावृचीत्यनुशासनविरोधोपि नास्त्येवाध्यासिकेनाभेदेन ऋगुपहिते ब्रह्मणि गायत्रीपदप्र-
 योगप्रत्तङ्गगनुशिष्टरापोपि प्रयोगे अनुपपत्त्यभावात् ॥ तथाचायं निर्गमितोर्थः गायत्रीपदं सर्वभूतात्मकत्वरूपं नि-
 गानुसारेण नेयमुतेदमेव श्रुत्यनुसारेण नेयमिति विशये गायत्री श्रुतिस्तावदनिर्णीतार्थैव तत्र वाक्यशेषस्यापि न
 निर्णायकत्वं तस्योभयथाप्युपपत्तेरुक्तत्वात् ॥ एवं च स्वभावबलवत्याश्रुत्या निर्णये प्रसक्ते तन्निरासायेदमुक्तं भूता-
 दीत्यादितथाच संदिश्यामम्यस्तामपि श्रुतिमपेक्ष्य निर्णीतार्थकतायानित्यादि मंत्रसंवाददृष्टी रुतमम्यस्तं छिगमेव च
 लीयः उपक्रमोपसंस्कारयोः समबलत्वे उपक्रमस्याधिकबलवत्त्वे चा उपक्रमानुसारेण निर्णयस्योक्तत्वात् ॥ न च भूता-
 द्यभिप्रायेण सैषा चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तौ तदर्थकतया मंत्रोदाहरणमयुक्तं मंत्रे एकपदात्मनैव सर्वभूतान्युक्त्वा अ-
 भूतात्मकपादत्रयस्य द्युसंबन्धितयानिर्देशात् न हि पृथिवीशरीरादीनाममृतत्वसंभव इति वाच्यं अत्र चतुष्पदेत्युक्त्या
 फलितस्य सर्वभूतात्मकत्वस्य तावानस्य महिमापादोऽस्य सर्वभूतानीत्यनेनैवोक्तत्वात् तदंशमादाय मंत्रसंवादस्याप्र-
 त्युदत्वात् इदं सर्वभूतं यदिदं किंचित्तिरिव शेषभूतपरिग्रहात्स्यान्निपादस्यामृतदिव्योत्तिकायमूर्तिपरिग्रहसंभवा-
 च्छ्रद्धयास्तु विशेषः अत्रोक्तं पादचतुष्टयं प्रकारांतरेण विभज्य तत्र पादचतुष्टयत्वेनाभिहितमिति न च तावता सं-
 वादविरोधः फलीभूतसर्वात्मकत्वप्रतिपत्तेरुभयत्र तुल्यत्वात् अतएव पुरुषसूक्ते सहस्रशीर्षत्वादि महिमाप्रस्तु-
 तः इह तु सर्वभूतात्मत्वादिरितिकथं पुरुषसूक्तमंत्रस्योर्थः स एवेह गृहीतुं शक्यत इति परास्तं उभयत्रापि सर्वा

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

त्तानि नू पणस्य ब्रह्मणि तावन्मात्रत्वं मध्युदासाधारितभूतानां तदेकदेशोक्त्या तत्र ज्यायस्त्वप्रतिपादन
 स्य चतुस्त्यात् ॥ किंचात्र यत्पदेन प्रकृतं गायत्रीपदप्रतिपाद्यमाकृत्य ब्रह्मत्वं संवधानुवादादवगम्य ते गायत्रीब्र
 ह्मेति नचात्र ब्रह्मपदस्य वेदपरत्वं ब्रह्मण एव प्रयोगप्राचुर्येण द्वाविति बुद्ध्या पारोहात् अपि च प्रकृतस्य गायत्रीपदाभिधेयस्य
 हृदयाकाशाभेदेनोपासनां विधाय हृदयस्य प्रागादिषु चतुर्षु दिक्षु उर्ध्वं च पंचयानि छिद्राणि तेषु प्राणापानव्यानोदा
 दानसमानादित्य चंद्रार्कपर्वजान्याकाशदेवताभिश्च सुः श्रोत्रवाङ्मनोवायुसंबन्धिभिरधिष्ठिताननुक्रम्यते वा ए
 ते पंच ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गलोकस्य द्वारपाः स य एतानेव पंच पुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुचेरीरोजा
 यते इत्याम्नायते अत्र गायत्रीपदार्थप्रतिवेशमत्वेन कल्पिते हृदये पंच सुच्छिद्रेषु द्वारत्वेन कल्पितेषु विद्यमानान् द्वार
 पातकत्वेन ध्येयान् प्राणादीन् प्रति ब्रह्मपुरुषत्वाभ्या सोपि गायत्र्या ब्रह्मतां गमयति इदं च सौत्रं च शास्त्रेन संगृहीतं
 ननु द्युसंबन्धिप्रत्यभिज्ञा (वि) त्पदं ब्रह्म त्रिपादस्थं तदिवा त्रिपदं ब्रह्म परमेश्वर इति न युक्तं प्रकृत्यर्थप्रत्यभि
 ज्ञानेऽपि प्रत्ययार्थभेदावगमो सत्यप्रधानप्रकृत्यर्थप्रत्यभिज्ञाया अप्रयोजकत्वात् ॥ न च संख्येयकारकमपि प्रकृत्य-
 र्थविशेषणं ॥ एवं सति गामानयेत्यादौ कर्मत्वादिविशेषितगवादीनामभेदातिरिक्तसंबन्धेन धात्वर्थविशेषणत्वा
 पातात् कारकस्य विभक्त्यर्थत्वे प्रमाणाभावप्रसंगाच्चेत्यादिकमन्यत्र विस्तृतं ॥ एवं च दिवीत्यस्य द्युलोकांतर्गत
 स्य दिवद्वत्यत्र च तदनंतर्गतस्य च प्रत्ययात् कथं प्रत्यभिज्ञोक्तिः संगतास्यादित्याशंकां प्रत्याह ॥ उपदेशभेदा

ज्यातिर

नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ यद्यपिचविभक्त्यर्थः प्रधानंतथापिनोपदेशभेदात्प्रत्यभिज्ञाभावः शंकितुंयुक्तः
उभयस्मिन्सप्तम्यंतेपंचम्यंतेचनिर्देशोक्ततेपितदर्थयोरविरुद्धतयाप्रत्यभिज्ञायाअविरोधात् ॥ यथाहिवृक्षाग्रेश्ये
नइतिवृक्षाग्रात्परतःश्येनइतिनिर्देशयोः सप्तम्यादिभेदेपिनश्येनाभेदप्रत्ययविरोधस्तथादिविदिवः परमित्युक्ता
वपिनाभेदप्रत्यभिज्ञाविरोधः सप्तम्युक्ताधिकरणात्तायाः पंचम्याव्यवस्थापनात्सप्तमीनिर्देशेनहिवृक्षाग्रगतेषुपल्ल
वेषुनिष्ठीनइवपल्लवानामग्रभागेस्थितस्तेनावृतोपिपक्षानिर्देशुंशक्यस्ततः साधारणः सप्तमीनिर्देशः पंचमीनिर्देशो
तुवृक्षाग्रमध्यवर्तीश्येनोनप्रतिपादयितुंशक्यतेतस्मिन्वृक्षाग्रा ॥ परइतिनिर्देशानुपपत्ते रतोवृक्षाग्रात्परइति
निर्देशोवृक्षाग्रात्वंतावयवभूतायेपल्लवास्तदुपरिभागेलभ्यतेतत्रचयद्यपिवृक्षाग्रात् ॥ परमावोवृक्षासंलग्न
स्यापिसंभवति ॥ तथापिसप्तमीपक्षेनवृक्षाग्रसंश्लेषस्यावगमेनपंचम्यावृक्षाग्रोपरिसंलग्नएवपर्यवसानात् ॥
तथाचयथाकेवलसप्तमीनिर्देशोवृक्षाग्रमध्यस्थितेरपिकेवलपंचमीनिर्देशोवृक्षाग्रासंलग्नतायाअपिप्रतीतिर्भव
तिउभयनिर्देशोतुमध्यभागाद्यसंलग्नस्थितिव्यापर्तनेनाग्रोपरिभागेसंलग्नएवश्येनोवगम्यतेइतिसप्तमीपंचम्यो
परस्परार्थनियामकतथायथानविरोधः तथादिविदिवइतिनिर्देशोपिनविरोधः द्युलोकोहिदेधाभूर्भुवः स्वर्गमहर्ज
नस्तपः सत्यमितिसप्तलोकीपक्षेपृथिवीभूलोकः पृथिव्यादित्ययोर्मध्येभुवर्लोकः आदित्यादुपरिभुवलोकांतस्त्रिदश
निवासोद्युलोकएवस्वरितिव्यवहीयतेतदुपरिमहारादिलोकाइतिएकः प्रकारः भूर्भुवः सुपरितित्रिलोकीपक्षेआद्यौ

पूर्ववदेव स्वर्गलोकस्तु सूर्यमंडलमारभ्य सत्यलोकांतोद्युशह्वार्योपि स एव त्रिपादस्या मृतं दिवीत्यत्र तु कः पक्षो विवक्षित
 इति विशये दिवः पर इत्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया लोकत्रयपक्ष एव विवक्षित इति निर्णयिते सत्यलोकपक्षमाद्यद्युलो
 कग्रहणे विश्वतः पृष्ठे चित्वाद्यनुपपत्तेस्तत्कोष्युपरिविश्रुतां तर्गतानां महारादीनां विद्यमानत्वात् लोकत्रयपक्षमादाय स
 त्वलोकांतद्युलोकविवक्षया तदग्रभागावच्छेदेन विद्यमानता प्रतिपादको दिवीति निर्देशोऽप्युपगम्यते चेद्दिश्वतः पृष्ठे-
 चित्वादि संभवं संभवति तस्माद्युक्तं यु संवधप्रत्यभिज्ञानात् त्रिपादस्या मृतं दिवीति वाक्ये प्रक्रांतं ब्रह्मैव यदिति
 सर्वनाम्ना परमृश्यत इति सूत्रक्रमस्तु आद्ये स्वपक्ष साधकोक्तिः द्वितीयादित्रये बाधकोद्धारः तत्रापि द्वितीयतृतीय-
 योः प्रत्यभिज्ञा संभवमुपेत्य सिद्धांते मुरव्यसावस्या संभवात् त्रिपादित्यादि वाक्यगायत्री वाक्ययोर्न ब्रह्म परत्वं तत्
 श्रव्यत्वं तदस्य ब्रह्म परमार्शकत्वासिद्धिमाशंक्यतदुत्थारः द्वितीये वाक्यद्वौ बावगतगौणतादात्म्यसंभवादसिद्धिवांका
 यां निरासः चतुर्थे प्रत्यभिज्ञाया एवासाधनिराकृता ॥ यच्च चाद्रिकायां चरणाभिधानादित्यस्य पादाभिधानादित्य
 र्थविवक्षायां लापचार्यं श्रुत्यनुगमार्थं च पादाभिधानादित्येव सूत्रांशः स्यात् ॥ किंचास्मदुक्तरीत्या आनंदमयाधिकरणाक्षे
 पेण पूर्वपक्ष संभवतदनाक्षेपेणाद्ययदत इति वाक्योदाहरणमयुक्तं पौनरुक्त्यं च परमतेज्योतिर्भूतादिसूत्रयोः पा
 दोपदेशादन्यानैपास्तिचरणाभिधापादोऽस्य सर्वभूतानीति पूर्ववाक्यस्थ पादाभिधानादन्यस्य ज्योतिर्वाक्ये पादाभि
 नस्याभावात् तस्य च भूतादिसूत्रेणैवोक्तत्वात् चरणाभिधानादित्यस्य पौनरुक्त्यं ॥ अथ चरणाभिधानादित्यनेन

पादोऽस्य सर्वभूतानीति मंत्रवाक्यस्थं सर्वभूतानामेकपादत्वममृतस्य त्रिपात्यं चोच्यते भूतादिपादेत्यनेन सैषा चतु-
 ष्यदेति ब्राह्मणवाक्यस्थं भूतपृथिवीशरीरहृदयानां पादत्वमुच्यते अतो न पौनरुक्त्यमिति चेन्न चरणाभिधानादित्य-
 नेनैव मंत्रब्राह्मणोभयगतपादाभिधानसंभवे सूत्रद्वयवैयर्थ्यात् किंच त्वच्यते ब्रह्मणो भूतादिपादत्वं तदा त्वत्वं तथा च
 सर्वात्मकत्वं चरणाभिधानादित्यनेनैवोक्तमिति किंतदेकदेशभूताद्यात्मकत्वप्रतिपादकेन भूतादिसूत्रेण । किंच चतु-
 ष्यदेत्यत्र चतुःशब्देन भूतादिपरः पूर्ववाक्ये वाक्प्राणयोरप्युक्त्या भूतादीनां षट्त्वेन चतुष्टयायोगात् ॥ अतएव श्रुतौ ष-
 ट्ठिपेत्युक्तेन च वाच्यं भूतादीनां वाक्प्राणरहितानां चतुर्णां पादत्वं तत्सहितानां षण्णां विधात्वमिति पादशब्देन तदात्म-
 कत्वविषयायां वाक्प्राणयोरपि तदात्मकत्वाद्धिषा षट्कांतर्गतस्य भूतादिचतुष्टयस्य पृथक्पादत्वोक्तेर्निष्फलत्वात् उपा-
 सनार्थं ब्रह्मणि चरणत्वायेप्येतद्गायत्र्याख्यं छंदस्येव सस्यादिति गायत्रीब्रह्मेतिसिद्धांतासिद्धिः ॥ तस्मान्न सैषेत्य-
 वषाद्विध्यमनूद्य चतुष्यदत्वं त्रिपात्यं तद्विषयं पादोऽस्येत्यादिभिरनुदाहरणेन ब्रह्मणोर्भिन्नार्थक-
 त्वात् ब्रह्मणोक्तेस्तदेतत्क्रचाभ्यनूक्तमिति मंत्रसंमतिर्न स्यात् त्रिपादस्यामृतं दिवीति पादोऽस्येति पादशब्दनिर्दिष्टे-
 चतुष्टये सति तदनिर्दिष्टस्य भूतपृथिव्यादेः पादचतुष्टयत्वायोगात् दिविदिपद्विति विरुध्य विभक्तिद्वयसहितद्युप्राप्ति-
 पादिकार्थसंबंधस्यैक्यं तद्रहितचतुःसंख्यानां तु मंत्रब्राह्मणस्थपादानां भेदइत्यस्यात्वं तममुक्तत्वाच्चास्माकं मते
 षाद्विध्यं तु गायत्र्या संस्थितो विष्णुरिति छांदोग्यविपरणात् ज्ञेयं तस्मात् मात्रवर्णिकादन्यस्य पादाभिधानस्याभा-

वातस्वचरणाभिधानेनैवोक्तत्वात् दुर्वारं परमतेभूतादिसूत्रवैयर्थ्यं अस्याकंपक्षेतुभूतादीत्यादिपदेनामृतं दि-
 योत्युक्तामृतारव्यपादत्रयपरिग्रहः नचात्रपादमुद्दिश्यविश्वभूतत्वविधिः येनपादैकत्वमुद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहं
 समाहृत्यत्रग्रहगतैकत्वपदविषयित्वमितिचतुष्पात्वेनसिध्येत्किंतुविश्वभूतोद्देश्येनपादत्वविधिः पादानामे-
 वजिज्ञासितत्वात् यथाचपौर्णमास्यांपौर्णमास्यायजेतेत्यत्रप्रथमः पौर्णमासीशब्दः काले मुख्यः द्वितीयेकर्मणिगौणः एवं
 त्रिपादित्यत्रपादशब्दः स्वतृपांशे मुख्यः पादोस्येत्यत्रभिन्नांशोगौण इतिनकश्चिद्विरोध इतिदूषणमुक्तंतदसत् ॥
 पादाभिधानादित्युक्तेभूतात्त्वकपादप्रतिपादकत्वप्रतीतिः स्यात्तच्चप्रकृतेअपिबक्षितंकिंतुभूतादित्यतिरिक्तं-
 यत्त्रिपादस्यामृतमित्युक्तंतदत्राभिमतमिति सूचनायशब्दभेदानुसरणसाफल्यत्वात् अनुसृतेचशब्दभेदेश्चुत्य
 नुगमं परित्यज्यशब्दभेदानुसरणं किमर्थमितिफलजिज्ञासायां फलांतरानुपलंभात्पादशब्दसमानाधिकरण
 तथाश्रुतात्भूतादतिरिक्त एवाथोपबक्षित इति युक्त्यनुसृत इतिनकश्चिद्विरोधः नचैवत्रिपादभिधानादित्ये-
 वसूत्रांशः कुतो न कृत इति पाच्यं गायत्र्यास्त्रिपादत्वेनाभिप्रसिद्धतयातद्दुष्टिर्माभूदितिचरणपदोक्तिसामंजस्या-
 त् नचचरणाभिधानादित्युक्तेपिचरणशब्दस्यरमणीयचरणारमणीयां योनिमापद्यंत इत्यादौ क्रियायामपिप्रयो-
 गदर्शनात्तद्ग्रहणेपिपुनरविषयित्वप्रतीत्या असामंजस्यं दुर्वारमेवेति पाच्यं अभिधानादित्यनेनैवतच्छंका-
 निरासात् यच्छब्देनाभिधानं हि प्रकांतस्य करिष्यमाणस्य वा भवति भूतादीनां तु पादत्वेन प्रकांततया यच्छब्देन पराम-

श्रुतिः प्रसज्यते इति तद्धारणाय यत्नः न च सर्वनाम्नां प्रकां तमुख्यविशेष्यपरामर्शकता स्वाभाव्येनैव तच्च्युदास इति
 शक्यते यत्कुंदशैते राजमातंगास्तस्यैवाभीतुरंगमा इत्यादौ प्रकांतविशेषणपरामर्शदर्शनात् तादृशस्वभावासि-
 त्यैः त्रिणादित्यस्यापरामर्शसंगाच्च अचांतरबोधीयमुख्यविशेष्यता च भूतादावप्यविशिष्टेति दिक् ॥ यदपि भूतादि
 सूत्रस्य पौनरुक्त्यमुक्तं तच्चिंत्यमेव तावानस्येति मंत्रस्य ब्रह्मपरतां सित्यवत्कृत्य तत्परामर्शक यच्छब्दत्वारस्येन
 ज्योतिर्वाक्यस्य ब्रह्मपरताया आद्यसूत्रप्रमेयत्वात् ॥ तादृशवाक्यस्य ब्रह्मपरतैवा सित्येति शंकायां भूतपादत्वादिति
 गायत्रीवाक्यस्यापि ब्रह्मपरत्वमित्यस्य भूतादिसूत्रप्रमेयतया पौनरुक्त्यलेशस्याप्यनवकाशात् श्रीमद्भाष्यफक्कि
 कानामुक्तार्थताया अतिस्पष्टतया एवमपि स्पष्टेपि प्रमेयभेदेन पौनरुक्त्योद्भावनं व्यामोहमात्रनिबन्धनं हेतुनिबन्धनं वेति भाष्य
 दर्शनां स्पष्टमेव किंच चतुष्पदेत्याद्यप्यसत्वागादेरन्यार्थमुक्तत्वेन भूतादिवदमुख्यत्वात् ॥ तथा हि भूतमिति प्राक्यस्य
 हेतुवन्निगदार्थवादव्यामोहनायान्नाप्युक्तत्वादिना स्तुत्यासर्गत्वकृत्योपपादनाय स्याद्दीदृष्टतं प्रतिष्ठितमिति भिन्न
 कक्षा नूतवाक्यवत्तादृशप्राक्यभेदो गायत्र्यामुक्तः न तु प्राधान्येनातएव प्राग्वैसागायत्री इयं वा पसायेयं पृथिवीति
 वत्प्राग्वैसागायत्री इयं वा पसायेयं वा गिति नोक्तं अन्यथा अग्रिमपर्यायसाध्यायतयैवावक्ष्यत् प्राणस्य तु गायत्र्या
 त्यकलं विशिष्य नोक्तमिति न किंचिदेतत् ॥ श्रीः ॥ आनंदतीर्थीयास्तु चतुः सूत्र्या एकाधिकरणत्वं स्वीकृत्यैव विमेक-
 णापि तयतो विचक्षुर्विज्योतिर्हृदय आहितं यत्तद्वत्त्वाद्यग्नि सूक्तस्थं वाक्यं यदतः परोदितो ज्योतिर्दीप्यत इति

छांदोग्यसूत्रं वाक्यं वा उदाहरणं अधिकरणमेदं स्वीकृत्य ज्योतिश्चरणाभिधानादिति सूत्रे पूर्वोक्तमग्नि सूक्तसूत्रं
 वाक्यमुदाहरणं उत्तरत्रिसूत्र्यास्तु उक्तं छांदोग्यवाक्यमुदाहरणमिति वा प्रतिपादयति तथा गुहानिहितस्य
 स्यान्न्यनिष्ठत्वं शंकया आनंदमयाधिकरणाक्षेपेण च संगतिं वदंति तथा हि लोकतो न्यत्र प्रसिद्धज्योतिर्नास्ति न
 ब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनात् शास्त्रसंगतिः यो वेदनिहितं गुहायामित्यानंदमयस्य हृदयगुहानिहितस्य मुक्तं
 तद्गुहानिहितत्वं विमेकणापितयतो विचक्षुर्वादमित्यस्य चिज्ज्योतिषः प्रतीयते तत्र वाक्येयमर्थः मेकणौ ज्योतिषा
 विरुत्थं पततश्चक्षुश्च विरुत्थं पतति यदि दं हृदये आहितं ज्योतिस्तदप्यत्यंतं कर्णादिविरुत्थं वर्तते मे मनश्चातीव
 विरुत्थं चरति अतोऽव्याप्तबुद्धिरहं किं नु वक्ष्यामि किं चेदं चिंतयामीति एतच्च यदि विष्णोरन्यत्तत्त्वात् नंदमयत्वं च-
 तस्यैव प्रसज्जल इति निर्णयं भवतीति ॥ तत्रेदं चिंत्यं संगतिस्तद्वदयुक्ता गुहानिहितस्य हृदयाहितस्य योरेकत्वं
 पत्वाभावेनाप्रत्यभिज्ञानात् छांदोग्यवाक्ये सुतरात् तदभावाच्च प्रत्युत यदि दमंतः पुरुषे ज्योतिरिति जाठरज्योति-
 शोरैक्योपदेशेन तदभावस्यैव ज्ञापनाच्च यो यमंतर्हृदय इति गायत्र्याः श्रवणेऽपि पूर्वपक्षे गायत्री ज्योतिषोर्भिन्नत्वे
 न ज्योतिर्द्वारात् दाक्षेपायोगाच्च चतुःसूत्र्या एकाधिकरणत्वं स्वीकृत्योक्तमग्नि सूक्तसूत्रं वाक्योदाहरणत्वमप्ययुक्तं
 तत्र छांदोभिधानभूतादिपादोपदेशोपदेशाभावेन छांदोभिधानभूतादिसूत्रासांगत्यप्रसंगात् ॥ य-
 तु चंद्रिकायां मुक्ताक्षेपे ज्योतिर्हृदय आहितं यदि त्वग्नि सूक्तसूत्रस्यैव ज्योतिषः छांदोग्येऽपि ज्योतिः श्रुत्या यो यमंतर्हृ-

धिकरण

[illegible]

पत्या सूक्तवाक्येन यजमानस्यैव प्रहरणं स्यात् ॥ चतुः सूच्या एकाधिकरणेच्छां दोग्यवाक्यमुदाहरणमित्यपिनपु
 क्तं छांदोग्यवाक्ये विचरणाभिधानाभावात् ॥ अग्निसूक्तं छांदोग्यस्थं ज्योतिषो रुक्तरित्या ऐक्यस्या युक्तत्वात् स्व
 वाक्यगता साधारणानेकश्रुतिलिङ्गत्यागेनान्यवाक्यगतलिङ्गेन निर्णये बीजाभावाच्च ॥ यच्च चंद्रिकायां यद्यपि
 छांदोग्योक्तस्य ब्रह्मत्वे यद्वै तत् ब्रह्मेत्यादिश्रुतिलिङ्गानि स्ववाक्यस्थानि संतीत्यास्तित्थतथापि तत्तत्सूक्तस्थानिर
 वकाशविष्णुलिङ्गैः सावकाशश्रुतिसूक्तवाधेन सर्ववेदांतानां विष्णोः समन्वयदर्शयितुं सूत्रकारेणाग्निसूक्तस्थं लि
 गमुक्तमिति समाधानं तथा च छांदोग्यस्थं ज्योतिर्विष्णुरस्यैव ज्योतिषः अग्निसूक्ते चरणाभिधानादिति सूत्रार्थेन
 बाधकमिति तदसत्त्वनिरवकाशलिंगविरोधेन श्रुतिबाधस्यांतराधिकरणाकाशाधिकरणन्यायसिद्धतया अनन्य
 यासिद्धचरणादिविदूरत्वलिङ्गेनैव तत्समाख्याश्रुतिद्वयभङ्गेनाग्निसूक्तस्यांतरादित्यन्यायसाजात्येन ब्रह्मपरत्व
 सिद्ध्या तन्निर्णयस्यानपेक्षितं तथा तन्मुखेन तदभिधानेनैव फल्यार्थेन निरवकाशलिंगबलात् तस्य ज्योतिषः परमात्म
 त्वेष्वस्य ज्योतिषो निरवकाशजाठराग्नौ क्यसचिवश्रुतिबलादन्यपरत्वशंकायास्तेनापरिहाराच्च ॥ किंचैतच्च ते छं
 दोभिधानादिति सूत्रं न विचारणाभिधानरूपहेत्याक्षेपकं तत्प्रतिपादकाग्निसूक्तगायत्रीविद्ययोरैक्यहेत्वभावात्
 कथंचित्तदुपपादने वा ज्योतिः शब्दस्यैव गायत्री शब्दस्यापि निरवकाशात्तद्विरोधेनान्यपरत्वानुपपादकत्वात् श्रुते
 र्निरवकाशलिंगभञ्जकत्वे च ज्योतिः शब्दस्यैव तद्भञ्जकत्वापत्तेरन्यथासिद्धिः स ह्यस्योभयोस्तुल्यत्वात् ॥ अतए

णयागनूपाभावात्नयागविधित्वमिति पूर्वपक्षयुक्तिसाधारण्यात्तमंत्रवर्णादिनादेवतादिनामान्नूपाद्यभावइति
 सिद्ध्यांतयुक्तिसाधारण्याच्चैकाधिकरणतातद्वदिति वाक्यद्वयोदाहरणत्वोपपादनंचतदपिनसत् ॥ छांदोग्यसूत्रे
 तिषः विचारणाभिधानाभावेन पूर्वपक्षसिद्ध्यांतयुक्तिसाधारण्यस्याधिकरणैक्येपि वाक्यद्वयोदाहरणतायांसाधक
 त्वेनोपन्यस्तस्यासिद्धेः ॥ यदपिचंद्रिकायामग्निसूक्तइवैतावनातिशीयंतइतिनिरतिशयवैभवनूपंछांदोग्येअस्यै
 वविचारणाभिधानमस्तीत्युक्तं ॥ तदपिनविमेकणापतयतोविचक्षुरित्यादेरग्निसूक्तोक्तस्यद्वर्णादेर्विरुद्धपतननू
 पज्योतिरतिक्रमणनूपविचरणस्यएतामेवनातिशीयंतइतिछांदोग्योक्तगायत्र्यनतिक्रमणनूपस्यविचरण-
 स्यपरस्परंभिन्नस्वरूपस्यैकशब्देनाभिधानायोगात्ताभ्यांगम्यमाननिरतिशयवैभवपरत्वेतुनाभिधाननूपंसंभव
 त्यांगतौक्लिष्टंफल्ययितुंयुक्तं ॥ किंचयद्युभयोर्वाक्ययोरत्रविषयतातदाछंदोभिधानादितिपदग्न्यभिधानादितिपक्षे
 तदभिधानोपेक्षायांभीजाभावात्छंदःशब्दःअग्निरथुपलक्षकइतिचांद्रिकाक्तंतुनसत् ॥ उपदेशभेदभूतादिपादव्यपदेशा
 योस्तदाप्यगतेः उपदेशभेदादिति पूर्वपक्षयुक्तिः भूतादिपादेतिसिद्ध्यांतयुक्तिश्चछांदोग्यवाक्यमात्रासाधारणीतिचं
 द्विकोक्तंतुछंदोभिधानादिति सूत्रंतथैवपक्षंवाक्यतयातत्रोपलक्षणत्यांगीकारस्यनिष्फलत्वापत्त्यानुपादेयमेवआ
 धाराग्निहोत्राधिकरणदृष्टान्तोअयुक्तएव ॥ तदधिकरणेअग्निहोत्रंजुहोतिआधारमाधारयतीत्यादिवाक्येनकर्मवि
 धायकंतत्रद्रव्यदेवतयोरश्रुतत्वात्द्रव्यदेवतालक्षणयागनूपस्याभावात्किंतुअग्निहोत्रवाक्यंपयसाजुहोतिदक्षा

जुहोतीत्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्याधारवाक्यं ऋजुमाधारयति तुर्ध्वमाधारयतीत्यादिवाक्यविहित-
कर्मसमुदायस्यानुवादइति पूर्वपक्षे दध्यादिवाक्येन न दध्यादिगुणमात्रविधानं संभवति त्वन्मते अग्निहोत्रवाक्य
स्य कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धेः नापि दध्यादिगुणविशिष्टकर्मविधानं संभवति विधिगौरवापत्तेस्तस्माद
ग्निहोत्रादिवाक्यमेव कर्मविधायकं तन्न दध्यादिवाक्यैर्द्रव्यलाभः देवताच होमकणमंत्रवर्णादितिसिद्धांते चोभ
यगोचरग्राहकस्य साधारणस्येव प्रकृते पूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तिसाधारणस्यासिद्धेरुक्तत्वात् ॥ यदपि चंद्रिकायां
उपदेशभेदादिति पूर्वपक्षयुक्तिः मूतादिपादेतिसिद्धांतयुक्तिश्च छांदोग्यवाक्यमात्रासाधारणीत्यत्रार्थवाद नयेन
हमते एकोपिचारः अर्थवादमंत्रादिसाधारणः अन्यस्तु अर्थवादमात्रासाधारणइति द्विपर्वविचारदृष्टांतकथनंतद
पिन अर्थवाद नयेद्विवायुर्धैस्तेपिष्ठादेव ता इत्यर्थवादगताः शब्दास्तथोरुप्रथस्वेति मंत्रगताश्च शब्दाः वायव्यंश्चेत
मालभेत भूतिकाम इति (वि) किमत्रात्राशब्दोक्तत्वात् तावदेव संभवति विधिगौरवापत्तेस्तस्माद
तार्थमन्याचक्षते विधिवाक्यगतवायव्यादिशब्दा अर्थवादगतशब्दनैरपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थविदधतीति मंत्रार्थ
वादेभ्यः भारतरामायणादिवत् फश्चित्पृक्षांतः प्रतीयते न त्वनुष्ठेयं किंचिदित्येकवाक्यत्वाभावात् नार्थवादमंत्रा
णां धर्मे प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे पदैकवाक्यत्वाभावेपि विधिवाक्यस्य पुरुषं मेरयितुं विधेयार्थप्राशस्त्यदेवताप्रक
शाद्यपेक्षत्वात् अर्थवादमंत्राणां च फलवदर्थविबोधपर्यवसिताध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थपेक्षत्वात् प्राश

स्तयं लक्षणया समर्पयत् यतः क्षिप्रगामी स्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता ततः प्रशस्तमिमं वाय
 व्यं पशुमालंभेतेति वाक्ययोरन्यथादर्थवादानां विधिवाक्यैकवाक्यतया धर्मे प्रामाण्यं ॥ एवं मंत्राणामपि विधिवाक्यैकवा
 क्यतयैव प्रामाण्यमित्येको विचारः मंत्रार्थवादसाधारणः यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः अतो वायव्यं पशुमालंभेतेत्येव
 मर्थवादोक्तं हेतुमपेक्ष्यैव विधिः पुरुषं निश्चुक्ते ततः सापेक्षत्वाद्दिधेर्न प्रामाण्यमनपेक्ष्यत्वरूपमिति पूर्णपक्षे सापे-
 क्षत्वं हि प्रमाणांतराधिगतार्थबोधकत्वं अर्थवादविमतं कर्मानुष्ठेयं फलप्रददेवतोपेतत्वात् राजसेवावदित्यनु-
 मानं यदि विवक्षितं स्यात्तदा विधेर्मानांतरसापेक्षत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् न त्वेवमस्ति किंतु फलप्रददेवतातोष
 कलोपन्यासेन कर्मप्राशस्त्यसुपलक्ष्यते तथा सति प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादविधेः पर्यवसाना
 देकवाक्यता लभ्यत इति कुतः प्रमाणांतरसापेक्षत्वमिति विधिः प्रमाणमेवेति सिद्धांत इति ॥ अन्यो विचारः अर्थ
 वादमात्रसाधारणः तत्र हि तौ विचारौ ह्यस्य मानांतरानपेक्षत्वरूपप्रामाण्यप्रकारविशेषस्थापनस्य प्रथमवि-
 चारकृतसामान्येन प्रामाण्यसिद्ध्यधीनसिद्धिकत्वाद्दिचारद्वयस्य परस्परपक्षत्ववदिह विचारद्वयस्य परस्परपक्ष-
 त्वाभावात् ॥ तद्दिह विचारद्वयस्य सामान्यविशेषरूपहेतुद्वयाभावाच्च वैषम्यस्य तद्दिशं स्पष्टत्वात् ॥ यदपि आ-
 नंदतीर्थीयानां प्रथमाधिकरणशरीरं ज्योतिरिदमग्निर्विष्णुर्येति संदेहः अस्य सूक्तस्याग्निं सूक्तत्वात् तद्भूतज्यो-
 तिः शब्दोऽग्निपरः ॥ न च हृदयं आहितं यदिति गुहानिहितत्वं लिङ्गेन बाधः शङ्कनीयः प्रकरणसनायायाः श्रुतेर्लिङ्गे

नदुर्बलेन बाधायोगात् नचनिरवकाशत्वं श्रुतेरिवलिंगस्यापि जाठरे जातवेदसिलिंगस्य सावकाशत्वात् अतः सावकाशलिंग-
 गात्प्रबलाभ्यां प्रकरणश्रुतिभ्यामुक्तज्योतिषोयुक्तमग्नित्वमिति पूर्वपक्षेनिरवकाशेन करणादिविदूरत्वेन प्रकर-
 णबाधात् श्रुतेर्विष्णावेवमहायोगविह्वद्रूढिभ्यामुपपत्तेः विष्णुरेवेदं ज्योतिरिति स्थितं तः स्पष्टं चेदं चंद्रिकादौ तदी-
 यग्रं येन तत्रेदं चित्तं निरवकाशलिंगेन श्रुतिबाधस्य पूर्वाधिकरणह्यसि स्थित्येन पुनरिहान्यपरत्वशंका नुत्पानात् प्रकर-
 णस्य लिंगात् दुर्बलत्वेन नान्यत्सहायेनोक्तशंकोत्थानं निरवकाशतया प्रबलेन लिंगेन प्रकरणबाधस्यैव मुत्पत्त्याय-
 स्थित्यात् ॥ एतेन त्वमग्ने इत्यग्निशब्दसन्निधानादग्निपरत्वशंकेति चंद्रिकोक्तकल्पनं निरस्तं सन्निधानस्य
 प्रकरणादपि दुर्बलत्वेन तद्बाधस्य दंडापूपिकान्यायस्थित्यात् किंच ज्योतिः शब्दाग्निशब्दयोर्देवतापरत्वे अंतर-
 धिकरणन्यायेन भूतपरत्वे आकाशाधिकरणन्यायेन गतार्थत्वं दुर्वारं नच प्रकरणानुग्रहादधिकाशंकेति युक्तं श्रुते-
 र्विष्णुपरत्वे प्रकरणस्यापि विष्णापरत्वसंभवेनान्यपरत्वायोगात् नच अग्निसूक्तत्वादिव्यवहारेण प्रकरणस्यान्यप-
 रत्वशंकेति कल्पनं युक्तं अक्षिविद्या आदित्यविद्येत्यादिव्यवहारस्याक्षिशब्दादित्यादिशब्दवत्तामात्रेणैव गार्हपत्य-
 पराया अपि क्रूचः ऐंक्षीतिव्यवहारस्य इंद्रपदवत्तामात्रेणैव विष्णुपरस्यापि सूक्तस्याग्निपदवत्तामात्रेणाग्निसूक्त-
 त्वव्यवहारस्थित्यैः यदप्युक्तरित्याक्षिष्यजाठरेनौ सावकाशस्य लिंगस्याग्नौ सावकाशश्रुत्या बाधोपपत्तेरिति पूर्वप-
 क्षसमर्थनं चंद्रिकायां यदप्यसत्जाठरेनौ हृदयनिहितत्वात् प्रसिद्धे लिंगस्य निरवकाशत्वात् जाठरत्वप्रसिद्धि-

विरोधेन तत्सावकाशत्वकल्पनानुपपत्तेश्च कर्मादिविदूरत्वस्याग्नावसंभवाच्च तदा दानेन पूर्वपक्षस्तु अस्य द्वीत्या
 पूर्वपक्षसिद्ध्यान्ताभिप्रायेणाधिकरणयोजना संभवेनायुक्त एव ॥ यदपि चंद्रिका सामिदमग्निसूक्तं न विष्णुसू
 क्तमित्यध्यापकप्रसिद्धाग्नि सूक्तत्वविष्णुसूक्तत्वाभावव्यवहारसाचिव्यान्निरवकाशमपि लिंगं श्रुतिः प्रतिबध्ना
 तातिनिरवकाशत्वमात्रप्रयुक्तलिंगगतप्राबल्यास्यनिरवकाशोक्तव्यवहारसाचिव्यश्रुतित्वोभयप्रयुक्तश्रुति-
 गतप्राबल्यात् दुर्बलतया लिंगगत बहुत्वप्राबल्यस्य श्रुतित्वरूपस्य भावप्रयुक्तप्राबल्यात् दुर्बलतया युक्तमेव सू
 क्तस्याग्निपरत्वमिति पूर्वपक्षोपपादनं तदपि न विचारक्षमं ॥ प्राणविद्या अक्षिविद्या आदित्यविद्येत्यादिव्यवहार
 पदैर्द्रीमंत्रप्रसिद्धिपञ्चोक्तरीत्यान्यथासिद्धव्यवहारादेरर्थविशेषनिर्णायकत्वायोगात् ॥ अतएवैकविष्णुविष
 यकत्वाविशेषेपितत्त्वत्पदश्रवणाश्रवणरूपपरविशेषश्रवणप्रयुक्तः पुरुषसूक्तमिदं नारायणसूक्तमिदं नेदं पुरु
 षसूक्तं नेदं नारायणसूक्तमिदं विष्णुसूक्तमिदं शिवसूक्तमिदं तत्त्वत्पदश्रवणेन तत्त्वत्प्राबल्यायोगात् लिंगस्य तु निरव
 काशत्वप्रयुक्तं प्राबल्यं निरप्रवादमेवेति सति बाधकेनात्र अग्निसूक्तादिसमाख्यानिर्णायकप्रभवति निरवकाशत्व
 बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यात् न श्रुतित्वसूक्तसाचिव्यप्रयुक्तमपि प्राबल्यं श्रुतित्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य प्रागेव निरस्तत्वा
 त्वात्तदोपपत्त्येव नोक्तप्रकाराधिकारांकाप्रवर्तते ततो विरोधित्वं ज्योतिः पदप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य ब्रह्मणितम

सा सहावर्तमाने ज्योतिः शब्दा संभवेन पूर्वपक्षोक्त्या नमित्यपि परोक्तं न सत् प्रजननं ज्योतिर्विराट्छंदसां ज्योतिः त्रि
वृत्पंचदशसत्यदशैकविंशएतानि वा ज्योतींषीत्यादि बहुतरप्रयोगविरोधेन तमोविरोधित्वस्य ज्योतिः पदप्रवृ
त्तिनिमित्तत्वाभावात् आदित्यादितेजोमये ब्रह्मणि तमसा सहावस्थानस्य केनापि प्रमाणेनासंप्रतिपत्तेः प्रका
शकत्वमात्रस्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वोचित्यात् ॥ अस्तु वा यथा कथंचित् तमोविरोधित्वं ज्योतिः पदप्रवृत्तिनिमि
त्तमित्याशंका तथापि तस्यादित्यादि साधारणतया अग्निमात्रपूर्वपक्षोपष्टंभकत्ववर्णनमसंगतमेवेति नोक्त
पूर्वपक्षो युक्तः पूर्वपक्षस्यायुक्तत्वेनैव तन्निराकरणसिद्धांतोऽप्ययुक्त एव ॥ किंच कर्णादीनां विदूरत्वं विष्णो
रन्यत्र नैव हि अग्नेस्तु श्रुतिसूक्तादिसावकाशं परात्मनीत्यादिना कर्णादिविदूरत्वलिङ्गेन ज्योतिः श्रुतेर्विष्णु
परत्वनिर्णयसिद्धांतो न युक्तः तल्लिङ्गस्य शिवसाधारण्यात् ॥ तथा स्याथर्वशिखायां अथ हैनं पैष्यलादों गिराः
सनत्कुमारश्चाथर्वणमृगाचमगवन् किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं किं ब्रह्म नमो वा स्यात्तत्कश्च ध्येय इत्यने
न ध्यानध्यातृध्येयविषयप्रश्नमवतार्य स एभ्यो यर्वा उवाचोमित्येदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमित्येदक्षरं
परब्रह्मेति प्रणवानुगतं ब्रह्म ध्येयत्वेनोक्त्वा अस्य पादाश्च त्वा रो वे दा इत्यादिना प्रणवस्य त्रिमात्राभिस्तस्य व्या
प्तिमुक्त्वा एतस्मात् ध्यानादौ प्रयुज्यते सर्वकरणोपसंहारत्वात् धार्यधारणात्तुरीयं ब्रह्मेत्यनेनावसानस्थि
तचतुर्थमात्रात्मकप्रणवारव्यतुरीयपरब्रह्मणः सर्वकरणव्यवहारातीतत्वस्य ध्येयत्वे हेतुत्वमुपन्यस्य ध्यायी

ते शानं प्र ध्यायितव्यमित्युपसंहारे शिव एव ध्येयस्व रूपमिति निर्णयात् सर्वकरणविदूरस्य शिवस्य कणादि
विदूरत्वाक्षतेः उक्तप्रश्नवाक्येयमर्थः प्रथमतो विंधात्रेति शेषः ध्यानं ध्यायत इति ध्यानं ध्यानविषयः ध्यायितव्यं शि
ष्यपुत्रादीनामुपदेशयोग्यमथवा ध्यानयोग्यं अथमत्र विवक्षितोर्थः ध्येयत्वेन योग्यं प्रयुक्तं प्रथमोत्पन्नो विधाता
किं ध्यातवान् भवदादिभ्यः पुत्रेभ्यश्च किमुक्तं वां श्रेति शेषं स्पष्टार्थं मंत्रोपनिषदि च ॥ यदा तमस्तन्नदिवानराभिर्न
सन्नचासत् शिव एव केवल इति शिवं प्रस्तुत्य नैनमूर्ध्वं नतिर्यंचनमध्वे परिजग्रभृत् इत्यनेन को ध्येयं कुत्रापि नगृ
हीतवानित्यभिधाय तदर्थं न संदृशेति षट्तिरूपमस्येत्युक्त्वा तत्त्वे तु त्वेन न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेन मिति श्रुतं तत्र च
क्षुषेत्युपलक्षणमन्यैरुपींद्रियैरेन न कश्चिज्ज्ञानाति ततो न संदृशेत् अस्य रूपं स्वरूपं तिष्ठति संदृशेत् सम्यक् दर्शने इ
त्यर्थः तथा च चक्षुः कणादिविदूरत्वस्य शिवसाधारण्यं श्रुतिसिद्धं निर्विवादमेव कणादिविदूरत्वं च यदिति परिच्छेदा
नह्यैव भवत्यमेवेति चंद्रिकोक्तमसाध्ये च ॥ विमर्शनापि तदर्थं शिवस्य निमित्तं कणादीनां ज्योतिरिति क्रमणस्यै
वोक्तेर्निरतिशयवैभवत्वस्य तेन गम्यमानत्वे तु चरणाभिधानादित्यत्राभिधानपदास्वारस्यमित्यभिहितमेव पूर्वप
क्षनिराकरणे तस्यापि शिवसाधारण्यं विष्णवाद्यैश्वर्यस्यापि शिवाधीनत्वप्रतिपादनेन व्ययस्थापितमंतस्तत्त्वमा
धिकरणे विहृद्द्रव्यादिना ज्योतिःश्रुतेर्विष्णावेव मुख्यत्वोक्तिरपि न युक्तानारायणपरो ज्योतिरिति वत् मंत्रोपनिषदि
शिवपराया ईशानो ज्योतिरव्यय इतीशानपदवाक्ये शिवेऽपि तद्द्रूदे दर्शनात् इदं न विष्णुसूक्तमित्यध्यापकप्रसिद्धि

स्तुधान्यमसिधिनूहीतिमंत्रस्यमांसहविष्कथागेनिधि ऋस्यमांसमसीत्पूहेकर्तव्ये मृगोसीत्पूहप्रसिस्थिवदज्ञा
 नमूलैवविष्ण्वादिशङ्खाभावादेवततप्रसित्येरितित्चंद्रिकोक्तंतुनसाधु ॥ बहुजनसंवादविषयप्रसित्येरज्ञानविषय
 त्वफल्यनस्यायुक्तत्वात्तदृष्टांतोक्तिस्तुस्वकीयप्रममूलैवधान्यशङ्खस्यसतुषट्त्रयवाचिनः ॥ पुरोडाशानुपहयिः प्र
 रुतिद्रव्यत्वेनैवनिर्दिष्टस्यमांसेहविषितत्वरुतिद्रव्यवाचिनोमृगशङ्खस्यैवोहनीयत्वौचित्यस्यन्यापवित्संमत-
 त्वात् ॥ यदपिचंद्रिकायांअग्नेर्नापरिच्छेद्यवैभवंत्वमग्निर्वैदेवानामवमइत्यवमतयाभीवात्मादग्निस्तपतीतिस
 मयतयापरिह्येनंभियंतेपिद्युत्पृष्टिश्चंद्रमाः आदित्योग्निरितिमरणादिमत्तथाचतस्यश्रुतत्वादग्निश्रुत्यादितु-
 अग्निनाग्निः समिध्यतेतद्देवाज्योतिषोज्योतिः नारायणपरोज्योतिर्विष्णुरेवज्योतिः अहमग्निरहंहुतंज्योतिषामपि
 तज्ज्योतिरित्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्विष्णोसावकाशमित्युक्ताएवंसूक्तांतरेष्वपिद्रष्टव्यं ॥ तथाहिऐंद्रेनत्यावांइंद्रक
 श्वनजातो नजनिष्यतइतितथाईशानमस्यजगतः स्वईशमीशानमिंद्रतस्तृषडितितथासमुद्रेतः शयतइति ॥ त
 थाबार्हस्पत्येपिश्येवामिज्जनिताब्रह्मणामसीति ॥ तथासौरसूयआत्माजगतस्तस्तृषडितितथावारुणोयोविश्व
 स्यजगतोदेवईशइति ॥ तथाविश्वकर्मसूक्तेविश्वतश्चक्षुः योनः पिताजनितेत्यादीनि सन्तिब्रह्मलिंगानि किंचसौ
 रेयेनापावकचक्षुषामुरण्यंतंजनांअनुत्वंवरुणपश्यसीतिसूर्यस्यपावकवरुणादिशङ्खैः संबोधनंतथावारुणेअथा
 ययमारित्येतिवरुणस्यादित्यादिशङ्खैः संबोधनंतथाआग्नेयेत्यमग्नइंद्रोवृषभः सतामसित्वंविष्णुरुगुगायोनम

स्य इत्यग्निं संबोध्य तत्रैद्रविष्णवादिशङ्खप्रयोगः उक्तसूक्तानां सर्पशङ्खवाच्यप्रसूपरत्येयुक्तो नान्ययेति सर्पसूक्त
 गतनामसमन्वयपरत्वमस्योक्तं तत्पक्षहेतुरादिशङ्खाभावादुपलक्षणत्वाश्रयणस्य क्लृप्तत्वाद्धेयं ॥ किंचाग्नि
 सूक्तस्य ज्योतिषैव निर्णये ज्योतिर्दर्शनादित्यस्य गतार्थतापत्तिश्च ॥ यदपि चंद्रिकायां ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र तु अ
 ग्निसूक्तस्य स्थापि ज्योतिषोऽप्यिमाणां त्वादिलिङ्गैर्जीवित्वे शंकितां निलिङ्गानि प्रसूपरोपक्रमोपसंस्कारस्य दंत
 भावितव्यं तानीति वक्ष्यते इति पौनरुक्त्यापत्तिनिवारणं तदपि अयमाणां त्वादिलिङ्गानां प्रसूणि संदंशान्यायेना
 न्यार्थपरताया अप्रैव निरूपयितुं युक्तत्वाद्धेयं ॥ यदपि छंदोभिधानादित्यादित्रिसूत्र्या अधिकरणांतरत्ववर्ण
 नं तथा हि अत्र लोकोत्पन्नप्रसिद्धगायत्रीनामसमन्वयः क्रियते छंदां दोषे गायत्रीवा इदं सर्पमित्यारभ्या यद
 तः परोदियोज्योतिर्दध्यत इति श्रूयते तत्र गायत्री यदि विष्णोरन्या स्यात् तदिदं ज्योतिश्च सा स्यात् अतो गायत्री किं
 छंदो विशेष उत विष्णुरिति संशयं गायत्री श्रुतिप्रसिद्धा वाग्विषाति वा स्य त्वसका तना च छंदो विशेष एव ॥ न च ज्यो
 तिः श्रुत्या बाधः श्रुत्या श्रुतिबाधायोगात् ज्योतिः पर्यायितेजः शङ्खस्य तेजो वै गायत्रीति श्रवणेन गायत्र्या मेव तदुपपत्ते
 श्च गायत्री शङ्खश्च न विष्णौ नूतः तत्र मानाभावात् लिङ्गस्य नूत्या बाधात् न चात्र तदधीनत्वान्यायः प्रवर्तते वेदरूपा
 यास्तस्याः नित्यत्वात् तथा चेदं ज्योतिरपि तद्रूपमेवेति पूर्वपक्षे सिद्धांतः गायत्री विष्णुरेव तथा हि दर्शनं श्रुतिरि
 त्यर्थः एतत् गायत्र्याः गानत्राणकर्तृत्वश्रवणात् तस्य छंदस्य भावादतो ज्योतिरपि विष्णुरेव तदधीनत्वाच्च मुख्य

तानचनित्यत्वविरोधः स्वभावोजीवकर्मणिद्रव्यकालः श्रुतिः क्रियायत्नसादादिमे संतिन संतितदुपेक्षयेति नित्या
 नामपितादधीन्यश्रुतेः भूतादिपादव्यपदेशादपीदं निर्णीयते सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति गायत्र्याः षड्विधत्वं
 मनुद्य चतुष्पदत्वं व्यपदिश्यते तत्रैव पुरुषसूक्तमंत्रः संवादायोदाह्रियते तदेतद्व्याप्त्युक्तं तावानस्येति अस्य पुरुषस्य
 तावान् पूर्वोक्तमहिमानकेवलमेतावान् किंतु पुरुषस्ततः पूर्वोक्तादपिमहिम्नोज्यायान् कथं सर्वाणि भूतान्यस्यैकः
 पादअस्यामृतं स्य रूपभूतं पादत्रयं दिव्यितीति यदुक्तं गायत्रीज्योतिश्च विष्णुरिति तद्भवेद्यदि गायत्रीज्योतिः प्रसं-
 गयोरेकं वस्तु चेतनं चैवं त्रिपादस्यामृतं दिवीति गायत्र्याः द्युस्थितत्वं तत्परो दिव इति ज्योतिषः दिवः परत्वं तत्स्या
 विरोध इति नाशंकनीयं त्रिलोकसप्तलोकाद्यभिप्रायेणोपदेशाभेदोपपत्तेस्तथा हि भूर्भुवस्वरिति लोकत्रयाभिप्राये
 ण लक्ष्यो जि नो छितां तरिक्षो परितनश्चेतद्दीपानं तासनपैकुंठानां द्युत्या तत्तद्गतं रूपत्रयं दिवी च्युच्यते सप्तलोका
 पेक्षयेन्द्रसदनस्य द्युत्या तपैकुंठस्य दिवः परत्वं मेरोरपि द्युत्या तत्तत्परा नं तासनस्य दिवः परत्वं सूर्यमंडलस्यापि द्यु
 त्वेन तदुत्तरं येतद्दीपस्य दिवः परत्वं तत्र स्थू मूर्तित्रयस्य दिवः परत्वं च युज्यते अत उभयथापदेशोपि विरोधाभावा
 दुभयत्राप्येकमेव विष्णवाख्यं वस्तु चेत इति गायत्रीविष्णुरेव स एव ज्योतिरानंदमयश्चेति सिद्धांत इति ॥ तत्रैदंचित्य
 ते यद्यत्र गायत्री नाम समन्येत व्यंतर्हि माये ज्योतिर्वाक्योपन्यासः किमर्थः न तावत्पूर्वाधिकरणाक्षेपार्थः ज्योतिर्वाक्य
 स्योभयाधिकरणाविषयतामतेतदाक्षेपेपि ज्योतिः सूत्रे अग्नि सूक्तं स्तु सुक्तं वाक्यमेव विषय इति पक्षे तदनाक्षेपात्

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

अनाक्षेपे च चिंतायै फल्यत्वात् गायत्री शब्दस्य प्राक् ब्रह्मविषयत्वा नुक्त्या छंदोभिधानान्नेति चेन्नेति शंका नुत्या नाच्च
 यदि चैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्योतिर्नामैव छंदो ग्यस्त्वं समन्येत व्यमिष्यते तर्हि समन्येत व्यनामाग्रहणान्यूनतास्व
 पक्षसाधनमनुत्कैय छंदोभिधानादित्याक्षेपोपिनोचितः यत्तु गायत्री वाक्ये विषये ज्योतिर्वाक्योपादानं पूर्वपक्षे ज्यो
 तिरधिकरणाक्षेपदर्शनार्थं ज्योतिर्वाक्यविषये गायत्री वाक्योपादानं गायत्री शब्दरूपपूर्वपक्षबीजप्रदर्शनार्थमि
 ति चंद्रिकायामुक्तं तदसत्त्वात् गायत्री वेत्युपक्रमात् छंदो ग्यस्त्वं ज्योतिषः छंदस्त्वे अग्नि सूक्तं स्तु ज्योतिषः कर्णादि वि

पक्षपक्षसदनस्य युत्वा तपकुठस्यादयः परत्वं मरारापद्युत्वा तत्तत्परानतासनस्यादयः परत्वं सूयमडलस्यापद्यु
 त्वेन तदुत्तरश्वेतदीपस्यदिवः परत्वं तत्र स्थमूर्तित्रयस्यदिवः परत्वं च युज्यते अत उभयथोपदेशोपि विरोधाभावा
 दुभयत्राद्यैकमेव विष्ण्वारब्धं वस्तूच्यत इति गायत्रीविष्णुरेव स एव ज्योतिरा नंदमयश्चेति सिद्धांत इति ॥ तत्रैदं चिंत्य
 ते यद्यत्र गायत्रीनाम समन्येत त्वं तर्हि भाष्ये ज्योतिर्वाक्योपन्यासः किमर्थः न तावत्पूर्वाधिकरणाक्षेपार्थः ज्योतिर्वाक्य
 स्योभयाधिकरणविषयतामते तदाक्षेपेपि ज्योतिः सूत्रे अग्निसूक्तं स्तुतं वाक्यमेव विषय इति पक्षे तदनाक्षेपात्

॥ ३१३ ॥

अनाक्षेपे च चिंतायै फल्यात् गायत्रीशब्दस्य प्राक् ब्रह्मविषयत्वा नुक्त्या छंदोभिधानान्नेति चेन्नेति शंका नुत्यानाच्च
 यदि चैतद्दोषपरिजिहीषया ज्योतिर्नामैव छांदोग्यस्य समन्येत त्वमिष्यते तर्हि समन्येत त्वनामाग्रहणान्यूनतास्य
 पक्षसाधनमनुक्तैव छंदोभिधानादित्याक्षेपोपिनोचितः यत्तु गायत्रीवाक्ये विषये ज्योतिर्वाक्योपादानं पूर्वं पक्षे ज्यो
 तिरधिकरणाक्षेपदर्शनार्थं ज्योतिर्वाक्यविषये गायत्रीवाक्योपादानं गायत्रीशब्दपूर्यपक्षबीजप्रदर्शनार्थमि
 ति चंद्रिकायामुक्तं तदसत् गायत्रीवेत्युपक्रमात् छांदोग्यस्य ज्योतिषः छंदस्त्वेव अग्निसूक्तं स्तुतं ज्योतिषः कर्णादिवि
 दूरत्वेन साधितस्य ब्रह्मत्वस्यानाक्षेपात् चिंतायै फल्यात् ननु ह्योरैक्याश्रयणे नेयं शंकेति परैरुक्तमेवेति चेत् क
 र्णादिविदूरत्वस्य द्रष्टृत्वश्रुतत्वादेश्चात्यंतविरुध्यतया प्रत्यभिज्ञाबाधस्योक्तत्वात् यत्तु चंद्रिकायामुक्तमाक्षिप्य
 ज्योतिषो गायत्रीत्वे इयं वावसायेयं पृथिवीति गायत्र्यभिन्नत्वेनोक्तायां पृथिव्यामस्यां हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमित्यु
 क्तं स्थितिहेतुत्वादेरपि तत्त्वमत्यापत्याजन्मादिसूत्राक्षेपसंभवात् चिंतासाफल्यं वर्णितं तन्मंदं इदं सर्वमिति प्रत्य
 क्षावगतं किंचिदाश्रयत्वमात्रोक्त्याजन्मादिसूत्राभिहितचेतनाचेतनात्मककृत्स्नजगज्जन्मस्थितिचयहेतुत्वा
 दिदृशमवदमिमताष्टकतृत्यानाक्षेपात् तावतापि ज्योतिर्वाक्यप्रयोजनालाभाच्च एतेन यो धर्मो तर्ह्यदय इति छांदो
 ग्यस्य ज्योतिषि आनंदमयधर्मभूतहृदयनिहितत्वश्रवणेन ज्योतिरधिकरणमनाक्षिप्यैवानंदमयाधिकरणाक्षेप
 कत्वपूर्णमपि चंद्रिकोक्तमपास्तं गुहानिहितत्वहृदयनिहितत्वयोर्भेदेन प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्त्या आनंदमया

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aijt Gargeshwari

धिकरणाक्षेपकत्वाभावात् पूर्वः मुक्तत्वाच्च किंच गायत्र्याः छंदस्त्वेपितदुपक्रममात्रान्नज्योतिषः छंदस्त्वं प्रकरणवि
 छंदकाद्यशब्दश्रवणेनाथैषज्योतिरित्यादावेतत्तद्वस्येवाययदतः परोदियोज्योतिरित्यत्रापियच्छब्दस्याप्युक्तपरा
 मर्शित्वासंभवात् अस्मिन्मते तु छंदोभिधानादित्यत्रैव प्रकरणविच्छेदमाक्षिप्यतन्निराकरणेन यदतः परइत्यत्रयच्च
 हस्यपूर्वप्रकृतवाचित्वमेव नाथैषज्योतिरित्यत्रेव प्रस्तोष्यमाणपरामर्शित्यमिति व्यवस्थाप्यतइति न दोषः अतए
 व गायत्री पूर्वपक्षोपिन युक्तः किंच निरवकाशकर्णादिविदूरत्वलिङ्गमात्रेण सावकाशज्योतिः श्रुतिपाधस्य पूर्वाधिक
 रणोक्तत्वात् अत्र यद्वैतत्ब्रह्मेति निरवकाशश्रुतिसहितेन निरवकाशभूतादिपादत्वलिङ्गेन गायत्रीश्रुतिपाधस्यैव मु
 तिकन्यायसिद्धत्वात् नोक्त पूर्वपक्षोदयः यत्तु चंद्रिकायां विष्णो प्रसिद्धेषु अन्येषु भगवन्नाम सुसत्सु अन्यत्र प्रसिद्ध
 गायत्र्यादिशब्दप्रयोगवैयर्थ्यान्न गायत्रीशब्दो भगवत्परइत्यधिकशंकाया पूर्वपक्षोत्थानवर्णनंतदसत् आकाशा
 दिपदसामानाधिकरण्ये अस्याः शंकायाः विशिष्याकीर्तनेन तत्परिहारयोगात् सर्वत्र तत्परिहारस्तु न सूत्रानूदः सू
 त्रे छंदोभिधानादिति विन्यासापत्तेः एतेन आकाशादिशब्दासाधारणीयगायत्रीशब्दोऽनुपपत्त्यंतरसद्भावादधिक
 शंकोदयउदाहृतइति चंद्रिकोक्तमनादरणीयं ॥ यदपि चंद्रिकायां युक्तमग्निसूक्तस्थज्योतिषो विष्णुत्वमुपदेश-
 मेदाभावात् इह तु दिपइति पंचस्युपदेशवद्वाक्यस्थस्यज्योतिषः ज्योतिःश्रुत्या विष्णुत्वेपि दिगीतितद्विरुद्धसप्तस्यु
 पदेशवद्वाक्यस्थाया गायत्र्या न विष्णुत्वमिति असाधारणीत्यन्येत्यधिकशंकाप्रदर्शनंतदप्यसत्प्रत्यभिज्ञाप्रयु

L

A. 6232

क्तस्यैव विष्णु परत्वस्योपदेशभेदप्रतिषेधतया निमित्तात्तरप्रयोज्यस्य तस्य तदप्रतिषेधतया तत्र तदभाप-
 हेतुत्वाभिधानस्या युक्तत्वात्छांदोग्यवाक्यगतद्रष्टृत्वादिविरुद्धकर्णादिविदूरत्वोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वान्नप्र-
 त्यभिज्ञानमित्यस्योक्तत्वात्तथा त एव पंचमीनिर्देशो त्याद्यपि न युक्तं पंचमीनिर्देशस्य विष्णु परतायामहेतुत्वोत्प-
 तिषः चरणभिधानादिहेतुं तरेण विष्णु परत्वस्यैव सर्वात्मत्वादिहेतुं तरेण विष्णु परत्वस्य गायत्र्यामपि संभवेन
 तत्रोपदेशभेदस्याप्रतिषेधकत्वात् यदि हि ज्योतिरूपक्रमात्गायत्री स्यात्तस्यास्तदभेदाच्च तस्याः विष्णु परत्व
 मुक्तं स्यात्तयोपदेशभेदान्न तदभेद इति शंका स्यात्इह तु गायत्र्युपक्रमज्योतिषः छंदस्त्वैशंकिते तद्रूपभेदाभिधा-
 नं छंदस्ताम्रपेऽनुकूलमेव स्यात्तन्नुगायत्र्या विष्णुत्वात् ज्योतिषोपि विष्णुत्वमत्र प्रतिपाद्यं तत्रोपदेशाच्च ज्योतिष इति मैत्रेयगायत्रीनाम्
 समन्ययेप्रधाने सित्ये ज्योतिर्नाम समन्ययाभावेऽप्यदोषात्तन्मन्त्रज्योतिषोऽन्यत्वे पूर्वाधिकरणस्य ज्योतिषोऽन्यत्वं हे-
 तुभेदादित्युक्तं प्रप्रधाने चाप्येकैव चोपरिहारी युक्तौ नैव युक्तौ प्रतिषेधास्त्वारस्यात्तत्रोपरिहारी प्रतिपाद्यत्वेनैकदे-
 शाक्षेपयुक्तः तथा सत्याक्षेप्यनाम ग्रहणकर्तव्यतापत्तेः यदपि चंद्रिकायां अग्नि सूक्तस्य ज्योतिर्निष्ठकर्णादिविदू-
 रत्वविरुद्धद्रष्टृत्वत्वाद्युपदेशभेदान्नेदं ज्योतिर्विष्णुस्ततश्च गायत्र्यपि न विष्णुरित्यपराधिकशंकाप्रदर्शनं तदपि
 पूर्वोक्तशंकाभिराकरणयुक्तैरेव न सत् ज्योतिषोऽन्यत्वेऽपि गायत्र्या विष्णुत्वाविरोधात् ॥ यदपि चंद्रिकायां एकस्या
 बन्दिभुतेरन्यत्र प्रसिद्धिपापेऽपि गायत्रीयाकृष्टिव्याघने कशह्वानान्यत्र प्रसिद्धिबाधेन युक्त इत्यधिकशं-

काप्रदर्शनं तदव्यसदेव अंतराधिकरणे श्रुतिबाहुल्येपिलिंगेन बाधदर्शनात् प्रकृते एकविषयानेकश्रुत्यभावेन श्रुतिबाहुल्यासिद्धेऽन्यथातिप्रसंगात् गायत्रीपदयोरपर्यायत्वात् प्राणपातरिभ्यादिपदवत्तल्लिङ्गबाध्यत्वोपपत्तेश्च ॥ यच्च चंद्रिकायामंतराधिकरणे इन्द्रादिबहुश्रुतीनामन्यत्र प्रसिद्धिबाधस्तु अन्यत्राप्रसिद्ध्या तस्त्वमुखे न युक्तः न चेद्वतया मुखमस्तीत्युक्तं तत्र प्रकृते पितृभूतसर्वभूतात्मकत्वादिसुखसद्भावात् ॥ यदपि चंद्रिकायां एताश्च प्रमाणाश्रिताः प्रमेयाश्रितास्तु युक्ता माकाशाद्यधिकरणोक्तं जन्यभूताकाशस्य भावस्य विवरत्वादेर्ज्योतिःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेशाधीनत्वं धर्मिणा सह जन्यत्वात् गायत्री नूतनपदेदस्य तु अनादित्वेन तत्त्वभावस्य गानप्राणकर्तृत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य चेशाधीनत्वमित्यपि काशं काप्रदर्शनं तदपि न सत्नतावत् पूर्णानां पदानां पानित्यत्वं वेदनित्यत्वं कविकाव्यादेरपि नित्यत्वप्रसंगात् अपित्वा तु पूर्वी नित्यत्वं तच्चोच्चारणप्रयोज्यमिति कथं तस्य नेशाधीनता तस्याः अनादिस्थितेः परित्यक्तस्य स्यादित्युक्तं न च नित्यस्य विरोधोऽपि न विरोधः शेषादिषु अपि न युक्तः पूर्वाधिकरणं ब्रह्म परत्वेन निर्णीतया ज्योतिः श्रुत्या गायत्री श्रुतिबाधसंभवात् ॥ अतएव श्रुत्या श्रुतिबाधा योग इति तत्त्वप्रकाशिकायां जयतीर्थी योक्तिरपि न युक्ता निर्णीतत्वानिर्णीतत्वार्था वैलक्षण्यात् ॥ न चोपक्रमसूत्रात् गायत्री श्रुतिबाधस्य मित्यभिप्रायकत्वनमित्यपि साधु ब्रह्म तर्कद्विपक्रमापेक्षया उपक्रमभावस्य मवगच्छतात्पर्यपक्षिणा तथा पूर्वपक्षिणुपयोग्यत्वात् अनुगायत्र्या अपि षण्णुत्वे अयमदत्त इति यदत्तः परो ज्योतिरिति निर्दिष्टमिति निर्देशः य

छद्मसमानाधिकरणो ज्योतिः शब्दोपितत्परः स्यादिति ज्योतिरप्यपि षण्णुः स्यादिति चेन्न अथैष ज्योतिरित्यत्रैतच्छब्दस्यैव प्रकृतेऽप्यथ शब्देन विभिन्नप्रकरणस्य यच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वा योगेन करिष्यमाणपरत्वौचित्यादनेकार्यस्य तस्यैवमादिपत् पूर्वपरामर्शित्वाभावाच्च तस्य गायत्री परत्वे या ज्योतिरिति स्त्रीलिङ्गतौचित्याच्च ब्रह्मवर्चमते जोहेतौ गायत्र्या मायुर्पुतमिति यत्तेजो वै गायत्रीत्यन्यथा सित्यमिति पूर्वमेवोक्तमतो ज्योतिर्गायत्री वाक्ययोरेक

राधीनतातस्याः अनादित्वरूपनित्यत्वस्य सादित्वरूपजन्यत्वविशेषित्वेपि ईश्वराधीनत्वाच्चेति पूर्वपक्षस्यापिन युक्तः
 पूर्वाधिकरणं ब्रह्म परत्वेन निर्णीतया ज्योतिः श्रुत्या गायत्री श्रुतिबाधसंभवात् ॥ अतएव श्रुत्या श्रुतिबाधायोगइति
 तत्त्वप्रकाशिकायां जयतीर्था योक्तिरपिन युक्तानिर्णीतत्वानिर्णीतत्वार्थावैतक्षण्यत्वात् ॥ नचोपक्रमस्य तादृगाय
 त्रीश्रुतिप्रत्ययमित्यभिप्रायकल्पनमित्यपि साधु ब्रह्म तर्कदुपक्रमापेक्षयोपक्रमभावत्यमवगच्छता तत्पूर्वपक्षि
 णा तथा पूर्वपक्षितुमयोग्यत्वात् अनुगायत्र्या अभिषुत्वे अयमदत्त इति यदतः परोज्योतिरिति निर्दिष्टमिति निर्देशः य

॥३१५॥

छद्मसमानाधिकरणो ज्योतिः शब्दोऽपि तत्परः स्यादिति ज्योतिरिति श्रुतिः स्यादिति चेन्न अप्रामाण्येति तिरित्यत्रैतच्छ-
 द्मस्यैव प्रकृतेऽप्यथ शब्देन विभिन्नप्रकरणस्य यच्छद्मस्य प्रकृतपरामर्शित्वा योगेन करिष्यमाणपरत्वौचित्यादनेका
 र्यस्य तस्येदमादि यत्पूर्वपरामर्शित्वाभावाच्च तस्य गायत्री परत्वे या ज्योतिरिति स्त्रीलिंगतौचित्याच्च ब्रह्मवर्चमते
 जोहेतौ गायत्र्या मायुर्धृतमिति यत्तेजो वै गायत्रीत्यन्यथा सित्यमिति पूर्वमेवोक्तमतोज्योतिर्गायत्री वाक्ययोरेक
 विषयता ग्राहकप्रमाणाभावात् गायत्री शब्दस्य छन्दः परत्वेपि ज्योतिः शब्दस्य तत्परत्वासित्येः कथंचिदेकवाक्यता
 कल्पने च निर्णीतोपसंहारश्च ज्योतिः पदानुरोपेन गायत्रीपदस्यैव ब्रह्म परत्वापत्त्या न छन्दः परोज्योतिर्गायत्री श-
 द्वाविति युक्तं कल्पयितुमिति एवं सिद्धांते सूत्राक्षरार्थस्तावदयुक्तः तथा चेत्तौ पर्येत्यादेः पञ्चम्यंतस्य हेतुसमर्पकत्वे
 तथा हि दर्शनमित्यस्य दृष्टांतसमर्पकत्वं स्वतः स्वरसंतत्परित्यज्य तथा हीत्यादेर्हेतुसमर्पकत्वकल्पनस्य चे-
 तोर्पणेत्यादेः प्रयोजनसमर्पकत्वकल्पनस्य चायुक्तत्वात् किंच तथा शब्दः सादृश्यवाची प्रसिद्धः तेन सादृश्या
 तु संपानमेव स्वरसतः प्रतीयते तथा हीत्यखंडो निपातः उक्तार्थोपपादनमिति ज्ञायां स्वरसः तदुक्तार्थेतु न स्वार
 स्य उत्तरसूत्रद्वयानन्तरप्रस्तूक्त एव तादधीन्या संभवस्य पूर्वपक्षोपन्यस्तस्य न किंचिदुपपादकं सौत्रं पदं उत्सूत्र
 सिद्धांतस्त्ययुक्तः अतएव प्राणइत्यादि यदतिदेशादेव तद्वारणसूचनं त्यतिदेशाभावादेव न युक्तं ॥ यत्तु चंद्रिकायां
 अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितंत्रता तथा नादिश्रुतेरस्तु क्षेमायेश्वरतंत्रता यथा वैशेषिकमते अनादिनित्या-

नामपि गगनादिपरिमाणादीनां स्वाश्रयगगनाद्यधीनता यथा अहैतिमतेषां अनादेरात्माज्ञानसंबंधस्य जीवब्रह्म
विभागादेश्च संबंधज्ज्ञानाद्यधीनता यथा वा भाषाकरमते अनादेर्दुःखभागभाषस्य मोक्षस्य ज्ञानाधीनता यथा वामतां
तरेदुरितभागभाषस्यानादेरपि निषिद्धाकरणाधीनता तथा गायत्र्यास्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य चोत्पत्त्यभावेपि
विषयधीनता स्थितैवेति पूर्वपक्षपरिहारप्रदर्शनं तन्न सम्यक् गायत्र्याश्रितस्य धर्मस्य गानत्राणकर्तृत्वस्य फलतरे
नाश्रयब्रह्माधीनत्वमिति शंकायां गुणानां स्वाश्रयाधीनत्वोपपादनेनापरिहारात् न हि नित्याया गायत्र्यास्तत्त्वभा
वस्य चान्याधीनत्वे गगनादिपरिणामादिदृष्टांतो घटते तद्दृष्टिगुणगुणिभाषाभाषात्स्वनिष्ठानि हि द्रव्याणि नि
त्यानि गगनादीन्यनधीनान्युपलभ्यते अतः तत्साधारण्यं न तादधीन्यप्रयोजकं अनित्येष्वपि नोत्पादकत्वमाश्रितत्वं
या तादधीन्यनियामकं अनुत्पादकपोषकाद्यधीनत्वस्यैव बहुलमुपलंभात् श्रुतिप्रामाण्यात् तदं गीकारे तु तदे
व तर्हि पक्षं न तु दृष्टांतमात्रात् दुःखभागभाषेन ज्ञानाद्यधीनता अपि तु भागभाषनाशकप्रतियोग्युत्पत्तिप्रतिबंध
कत्वमात्रं तच्चात्रेण तादधीन्यव्यवहारमात्रं एव महैति मतेष्यनाद्यज्ञानसंबंधस्य जीवब्रह्मविभागादेश्च अपिद्याना
ज्ञाधीनता वा प्रतियोगित्वे नापिद्याधीनत्वव्यवहारमात्रमेव दुरितभागभाषस्यापि निषिद्धाकरणाधीनत्वं दुरितोत्प
त्तिकारणनिषिद्धाकरणाभावादेव नैवं परमात्मनो गायत्रीस्वरूपे गानत्राणकर्तृत्वे वा कारणत्वमिति दृष्टांतोप्य-
युक्त एष किंचास्त्वनानादेरपि गायत्र्याख्यवेदस्यैवराधीनत्वं मास्तु वा किं तेन स्यात् न च गायत्र्यास्तादधीन्यास्तत्पद

वाच्यताब्रह्मणः किंतु तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य तादधीन्यात् तच्च दानीमपिसिध्यतिभृत्यस्य राजाधीनत्वेपितद्वत
 स्वाभावविशेषाणां तादधीन्यादर्शनेन वस्तुतस्तदधीन्यस्य तत्स्वभावविशेषतादधीन्यप्रत्यप्रयोजकत्वात् दीपगत
 प्रकाशकत्वादेस्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य तैलाद्यधीनत्वादर्थनेपितैलादेर्दीपादिपदवाच्यत्वादर्थनेन तत्पदप्रवृ-
 त्तिनिमित्तस्य तादधीन्येपितस्य तत्पदप्रयोगाप्रयोजकत्वाच्च तस्माच्चतुः सूत्र्या एकाधिकरण्यं तत्र च छंदोग्यवा
 क्यमेव विषयः तत्र स्तब्धज्योतिः पदस्यैव परमात्मपरत्वं साध्यं तत्र मंत्रवर्णोक्तचरणाभिधानमेव हेतुः तत्र छंदोभिधा
 नादित्यसिद्धिंशं कातस्यां छंदसिभूतचरणत्वा संभवसूचनेन छंदोभिधानस्यान्यथासिद्धिसूचनेन तत्रापि भूतादिपा
 दव्यपदेशेनोपष्टंभनं पुनरुपदेशभेदप्रयुक्तसिद्धिंशं कानि वारणमित्येवास्मद्वाच्यकारोपदर्शितः क्रम एव युक्त
 इति ॥ श्रीमत्शंकरपादाब्जभूषणे परदूषणे रघुरघुनाय कृतिर्भूयाज्ज्योतिर्नयविषेचने ॥ श्री ॥ ॥७॥ ॥

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

इति ज्योतिरधिकरणं समाप्तं.

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

श्रीगणेशायनमः ॥ मन्वाद्यहैतवादिप्रतिभटकपिलाद्यागमस्यैववाधोन्यास्यस्येवंगुणान्कवचविवरणाक्षे-
पिणांदूषणाय ॥ कुतः कोपिप्रबंधः सरलमतिमताराधवाचार्यसूरिछात्रेणायं प्रयत्नात्प्रभवतुविदुषांसंसदि-
प्रोत्सवाय ॥ १ ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगइतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥ पूर्वाध्यायेजगदुपादानत्वं
कर्तृत्वाद्युपलक्षितं प्रत्यगभिन्नाद्वितीयं ब्रह्मवेदांतैः प्रतिपाद्यतइतिवेदातानां तादृशब्रह्मपक्षंसंप्रपंचनिनूपितं
॥ तदिह स्मृत्यादिविरोधोद्भापनेनाक्षिप्यास्मिन्नध्याये समर्थतइत्यनयोरध्याययोर्विषयविषयिभावः संगतिः
अतएवास्यप्रथमाध्यायानंतर्त्यफलवत्त्वं चविषयपरिज्ञानंविनाअसांगत्यनाक्षेपस्यतत्परिहारद्वारस्यवाकर्तु-
मशक्यत्वात् ॥ अत्रसाक्षात्परंपरयावाधकोद्भापनेनसमन्वयाक्षेपः पूर्वाद्यभिमतः तत्रसाक्षात्वाधकमपेक्ष्य
परंपरयावाधकस्यविलंबितप्रवृत्तिकत्यादतिविरोधिनः स्वपक्षेस्मृतिन्यायविरोधस्यसाक्षाद्वाधकस्यैवप्रथम
पादेनिरासः ततश्चइतिविरोधोद्भापनेनसमन्वयाक्षेपः पूर्वाद्यभिमतः तत्रसाक्षात्वाधकमपेक्ष्य
तत्कार्यस्मृतेरिवतेनैव नूपेणतत्सधर्भतयाकारणस्मृतेरप्रामाण्यं प्रसाध्यस्मृत्यनवकाशप्रसंगस्येष्टापत्तिपरा-
हतत्वेनावाधकत्वेसमर्थितेवक्ष्यमाणानुमानाद्यदुष्टप्रमाणमूलकत्वादमूलत्वासिद्धान्तैष्टापतिः संभवतीति-
पुनः स्मृत्यनवकाशोपापादितेउक्तपरंपरयास्वपक्षविरोधिनां तादृशानुमानादीनांदुष्टत्वोपपादनेनहि-
तीयेनिरासः एतेनहितीयतृतीययोराद्यवत्स्वपक्षवाधकोत्थारूपत्वादाद्यानंतर्त्यहितीयस्यपरपक्षदूषणस

स्मृत्यधि

नूपत्वात् अंत्यता स्यादिति चंद्रिकाकारोक्तं दूषणं निरस्तं कारणं स्मृतेरनुमानादिमूलकत्वस्मृत्यनवकोशप्रसं
 गेष्टायत्ययोगत्रांकायां तन्मूलत्वाभिमतानुमानादीनां दुष्टत्वोपपादनमंतरेणोपक्रांतस्मृत्यविरोधस्यापर्यवसा
 नाद्वितीय एव तदुपपादनस्यावश्यकत्वात् ॥ अथैवंपराभिमतमूलप्रमाणदुष्टत्वोपपादनं न विलक्षणादित्यतः
 प्रागेव कर्तव्यं स्यादिति चेदत्र तात्पर्यविदः स्मृतिविरोधे सति स्मृत्यप्रामाण्यस्य विरोधे त्वनपेक्षमिति न्यायेन स
 रैरेव चेदप्रामाण्यविरुद्धमिति नुपगतव्यतया विलक्षणत्वादितर्कमुपजीव्य वेदांतानां वेदांत्यभिमतार्थपरतानिरासे
 कृत एव तत्र स्वप्रामाण्यासंभवात् तदुपजीव्य वेदांतानां स्मृतिविप्रतिषेधेन ब्रह्मपरत्वाभावाः शंकितुं शक्यः ना
 न्यथेति प्रथमसूत्रोक्तं बाधकौपजीव्यब्रह्मवादसाक्षाद्बाधकविलक्षणत्वादितर्कनिरासस्यैव प्रथमं कर्तुं मुचितत्वा
 दितितृतीयतुरीययोर्भूतभौतिकदिविषयश्रुतीनां परस्परविप्रतिषेधात् ॥ विरुद्धवाक्यद्वयान्यतरत्वमहाजनप
 दिगृहीतत्वादेः प्रामाण्यप्रयोजकत्वासंभवेन तदन्यस्य च प्रामाण्यप्रयोजकस्य वेदे दुर्वच्यतया प्रामाण्यप्रयोजक
 धर्मशून्यानां वेदांतानां नास्त्येव ब्रह्मपरत्वलक्षणसंभन्धयः संभवतीति रीत्या परपरया ब्रह्मवादविरोधिनः श्रुतिविप्रति
 षेधस्य निरास इति पादोपाधिभेदः एतेन पादोपाधिभेदाश्रीमद्भाष्ये भगवत्पादैः संक्षेपेण दर्शिताः इदानीं स्वपक्षे स्मृ
 तिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदांतं सृष्ट्यादिप्रक्रियायाः अविगीतत्वमि
 त्यस्यार्थस्य प्रतिपादनाद्वितीयोऽध्याय आरभ्यत इति ॥ तृतीयचतुर्थपादयोरप्युपाधिभेदस्तैरेवोपदर्शितः वि

यदादिविषयवृत्तिविप्रतिषेधस्तृतीयेन परिहृतश्चतुर्थेनेदानीं प्राणादिविषयः परिहृत इति ॥ यत्तु चंद्रिकायां
अन्येतु आद्यपादे स्वपक्षे सांख्यादि स्मृतिभिस्तदुन्नीत तर्कैश्च विरोधपरिहारः द्वितीये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वोक्तिः
तृतीये पूर्वभागे महाभूतश्रुतीनामुत्तरभागे तु जीवश्रुतीनां चतुर्थपादे लिंगशरीरश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहार इति
पादार्थानां हुरिति निरुक्तपादोपाधिमेदमनूयतन्नाद्येतृतीये च पादे एकोपाध्यभावात् ॥ आद्येऽपि द्वितीये चानुपल-
ब्धेः एतेन योगः प्रागुक्तः स्वपक्षदोषाच्च ॥ एतेन शिष्टपरिग्रहा अपि व्याख्याता इत्यादौ परमतानां दुष्टत्वोक्तेस्तथापि
स्वीकृतत्वाच्च आद्येतेषां दुष्टत्वोक्तिः स्वपक्षस्य तैर्विरोधनिरासार्थेति चेन्न ॥ द्वितीयेऽपि तदुक्तेस्तदर्थत्वात् ॥ य-
था आद्यपादे दृश्यते त्वमित्यत्र विलक्षणयोरपि ब्रह्मप्रपंचयोः वृश्चिकगोमययोरिव कार्यकारणभाव इत्येतदर्थ-
प्रतिपादके स्वपक्षे तर्कविरोधपरिहारः तथा द्वितीयेऽपि मूढदोषमदिति सूत्रं ॥ यथा मूढाणां मूढत्वोक्तत्वाच्च स तौ मह-
द्दीर्घच ॥ अणुकं जायते नाणुर्नातिह स्व एवं चेतनाम् ब्रह्मणोऽप्येतन्नं जगन्निष्पद्यत इति त्वया भाषितत्वेन तत्रापि तर्क-
विरोधपरिहारोऽस्त्येतत्तृतीयस्य पूर्वभागेऽपि अंतरा विज्ञानमनसीत्यत्र त्वन्मतेऽतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रिया-
णि चेत्यादि प्राणमन आदिविषयश्रुत्यविरोधस्योक्तत्वेन न भूतश्रुत्यविरोध इत्येव नियमः ननु अन्नमयं हि सौम्य-
मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् इति श्रुतेर्मन आदिनिभूतान्येवेति तद्विचारो भूतविचार एवेति चेत् तर्हि चतुर्थे-
पि यथा प्राणः सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ अणवश्चेत्यादिवद् अधिकरणैः कृत इन्द्रियविचारोऽपि तृतीयस्य पूर्वभागे स्यात्

चतुर्थेऽपि संज्ञासृतिः कृषीत्यत्रानेन जीवेनेति राग्ये जीवस्य कर्तृता नोच्यते किंतु ब्रह्मण इति त्वया सिद्धांतितत्वेन न
 तिगशरीरस्यैव विचार इति नियमः किंच तृतीयचतुर्थ्यां यवत्स्वपक्षविरोधपरिहाररूपत्वात् ॥ आद्यानंतर्यस्यात्
 द्वितीयस्य तु परपक्षदूषणरूपत्वात् अंत्यता स्यादिति दूषणमुक्तं तत्रोच्यते यदुक्तं आद्ये तृतीये च पादे एकोपाध्यभावादिति
 तदसत्स्वपक्षसाक्षाद्बाधकोत्थारः प्रथमपादोपाधिरनुगत एव स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहार इति ॥ प्रथमपादो
 पाधिकथनपरभाष्ये स्मृतिन्याययोर्द्वेराग्येन कथनं तु तयोः स्वपक्षसाक्षाद्विरोधित्वपरिहारेऽपि युक्तिमपेक्ष्य सर्वज्ञप्र
 णीतत्वमहाजनपरिगृहीतत्वादित्यादिना वेदतुल्यायाः स्मृतेरभ्यर्हितत्वसूचनद्वारा तद्विरोधनिरसनप्राथम्यबीजोद्घाट
 ननाय अभ्यर्हितत्वजाभ्यर्हद्वे प्रथमं निर्देशादभ्यर्हितं पूर्वमित्यनुशासनात् एवं तृतीयपादे पूर्वोत्तरभागयोर्महा
 भूतजीवविषयकश्रुते विरोधपरिहारेऽपि भूतिकेतरविषयश्रुतिपरिहाररूपस्तत्पादोपाधिरनुगत एव तदीयैर्जयतीर्थैरपि अभ्या
 त्येतरविषयकत्वघटितस्यैव तृतीयपादोपाधेरुपदर्शितत्वाच्च ॥ यदपि इतरेषां चानुपलब्धेरित्यादितदस्मदनभिप्रेतार्थदूष
 णत्वाच्चित्यं इतरेषां चानुपलब्धेरित्यत्र कार्यस्मृतेरिव कारणस्मृतेरपि निमूलत्वापवर्णनस्यैवाभिप्रेतत्वेन स्मृतिमूल
 त्याभिमतानामनुमानादीनां दुष्टत्वोपवर्णनस्यानभिप्रेतत्वादत एव प्रथमपादांते इदानीं परपक्षनिषेधप्रधानं प्रकर
 णं प्रारोक्षमाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरतीति भगवत्पादैरभिहितं तथा योगाधिकरणोपियोगस्मृति
 विरोधरूपं स्वपक्षबाधकमुत्थृतं ॥ ननु तन्मताभिमतानुमानादिदुष्टत्वमुपपादितं ॥ स्वपक्षदोषाच्चेत्यत्रापि परोप

न्यस्तब्रह्मवादविरोधिदूषणानां परपक्षसाधारणतया परैस्तेषां दूषणं नास्तीत्येवांगीकार्यमित्येवाभिप्रायोभाष्ये
वर्णितः न तु परमतानां दुष्टत्वं एतेन शिष्टपरिग्रहादित्यत्रापि वैशेषिकाद्युक्तानां ब्रह्मवादसाक्षाद्विरोधितर्काणां
निरास एव कृतो न तु तदीयस्मृतिमूलत्वाभिमतानुमानदुष्टत्वमुपवर्णितमिति नैतेषां सूत्राणां परंपर्याबाधक
निरसनपरे द्वितीयपादे संगतिः यथा आद्यपादे त्यादिकमपि न सत् कारणगुणाः कार्येषु स्वजातीयगुणमारभत
इत्यभ्युपगमादिना जगतः चेतनब्रह्मकार्यत्वाभ्युपगमे जगतश्चेतनत्वं स्यादित्यापादिते यदि कारणगुणानां स
र्वेषामेव नियमेन स्वजातीयगुणारंभकत्वं तवानुमतं तदा स्वपक्षविप्रतिषेधः ह स्वपरिमंडलाभ्यां महदीर्घयोरुत्पत्ते
स्त्वयोपगमेन पारिमांडल्यादेः कारणगुणस्य स्वजातीयकार्यगुणारंभकत्वादिति परपक्षदूषणमुखेनैव स्वपक्षबा
धकोत्थारस्य महदीर्घवहेतिसूत्रेऽभिमेततया तत्सूत्रस्य स्वपक्षबाधकोत्थारपरपक्षदूषणोभयनूपतया परपक्ष
दूषणपरद्वितीयपादेऽपि निवेशोपपत्तेः ॥ न चैवं तत्सूत्रस्योभयनूपत्वे प्रथमोपस्थितस्वपक्षबाधकोत्थारपरप्रथम
पादनिवेशपरित्यागे बीजाभाव इति शक्यं स्यात्तत्रैव निवेशोपपत्तेः स्वपक्षबाधकोत्थारस्य प्रथमपादे कृतत्वेन द्वि
तीये च स्यात्तत्रैव तन्मनिरासस्य प्रस्तुतत्वाच्च तत्रैव तन्निवेशोपपत्तेः ॥ त्वन्मतेऽपि मोक्षापत्तेरिति सूत्रेन नुभक्ते
श्वरयोर्भेदसमर्थनं फलाध्यायसंगतमतो नैव तत्सूत्रार्थइत्यादिना फलत्वेऽपि युक्तिविरोधेन भावाद्बोक्तिमिति भा
ष्यमवतार्य एतत्सूत्रस्य फलाध्यायसंगतत्वेऽपि भ्रानासंगतिः एतान्यर्थकत्पनं उक्तरीत्या युक्तिविरोधेऽप्यंतर्भावाद

सूत्र

न्यतोभयांतर्भूतस्यैकत्राप्यनुक्तिप्रसंगादिति उभयांतर्भूतस्यैकत्रनिवेशस्वीकाराच्चैतद्दूषणं स्वस्य शिरस्तापननू
पत्यात् ॥ तृतीयस्य पूर्वभागे पीत्यादिकमपि भाष्यादर्शिनं प्रतारणमात्रत्वादसाध्ये अंतराविज्ञानमनसीत्येतत्सू
त्रात्मकभूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्रमभ्यां भवतइति निनूपिते आयर्वणे भूतानामात्मानश्चांतरालेक
रणान्यनुक्रम्यते एतस्माज्जायते प्राणइत्यादिना तेषां चोत्पत्तिलयक्रमांतरान्येषणे उक्तमधिरोधइति अंतराविज्ञानमन
सीक्रमेण तल्लिंगादिति चेत्पनेनाक्षिप्ते ॥ यदित्वाचद्वैतिकाणि करणानिततो भूतोत्पत्तिलयाभ्यामेव तेषामुत्प
त्तिलयौ भवतइति तयोः क्रमांतरं मृग्यप्रत्यविशेषादिति सूत्रभागस्य भाष्ये व्याख्यानात् तत्सूत्रस्य भूतविषयश्रुतिवि
रोधपरिहारनूपत्यस्यातिस्पष्टत्वात् ॥ तथाच तस्मात् पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभंगो भूतानामिति पूर्वपक्षोपसं
रेतस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमभंगइतिसिद्धांतोपसंहारे भाष्यरुदुक्तीति चतुर्थे पीत्यापिन सत् भौतिकेतरविषयश्रु
तिविरोधपरिहारात्मके (७) तीये मध्ये (८) त्रिंशत्तमः प्रमाण इति पाठः श्रुतिविरोधपरिहारात्मा प्रमाण इत्यादीनां नि
वेशायोगात् उत्पत्तिविषयश्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतसंख्याविषयइदानीं परिहि यतइतिसप्तगते विशेषि
तत्वाच्चेति सूत्रावतरणभाष्यपर्यालोचनया तत्रेन्द्रियविचारस्य कृतत्वेपि पदद्वये इन्द्रियविचारस्य विषयमेदोबाले
नापिसुबोधएव चतुर्थे पीत्यापिन युक्तं संज्ञाभूतीत्यत्रानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिवचनानुसारेण जीवस्यैव
भौतिकनामनूपस्रष्टृत्वमवगम्यते ॥ तत्त्वेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामनूपाभ्यामेव व्याक्रियतइत्यत्र तु परमेश्वर

धिकर०

स्येति भौतिकनामनूपविषयश्रुतिविरोधस्यैव निराकृतत्वेन चतुर्थपादोपाधिनियमात्यागस्यातिस्पष्टत्वात् ॥
तृतीयचतुर्थयोरप्याद्यपत्स्वपक्षविरोधपरिहारनूपत्वादाद्यानंतर्यस्यात् ॥ द्वितीयस्य तु परपक्षदूषणनूप
त्वादंत्यता स्यादिति दूषणं तु प्राक् निरस्तमेवेति दिक् ॥ आनंदतीर्थीयास्तु प्रथमे युक्तिविरोधो द्वितीये समया
विरोधः तृतीये केवलश्रुत्यविरोधश्चतुर्थे सयुक्तिकश्रुत्यविरोध इत्याहुस्तदसत् ॥ अलौकिकार्थगोचरबहु-
जनपरिगृहीतवाक्यसंदर्भनूपसमयत्वस्य त्वदीयचंद्रिकाकारोक्तस्मृतिसाधारणतया स्मृतीनां समयनूप-
ताभिप्रायेणैव स्मृत्यधिकरणे समयविगानं संदेहबीजमिति तत्त्वप्रकाशिकायां जयतीर्थोक्त्या च स्मृतीनां स
मयबहिर्भाषायोगेन स्मृत्यविरोधस्य समयपाद एव संगतेः स्मृतीनां युक्त्यादिनूपत्वेनेति जयतीर्थोक्तेः स्मृ-
तीनामिषसमयानामपि युक्तिनूपत्वापिशेषात् समयविरोधस्यापि स्मृतिविरोधवदाद्यपादे निरसनीयत्वात् स
मयानामपि स्मृतिविशेषनूपतया स्मृतिविरोधपरिहारणसमयाविरोधस्यापि उक्तानुपाध्याइतरेषांचेत्यत्र रु
तत्वेन तदर्थं द्वितीयपादानपेक्षणाच्च ॥ न च तत्र सामान्यतो निराकृतानामत्र विशेषतो निराकरणादिति जयती
र्थोक्तिरपि साधीयसी ॥ विशेषतो निराकरणस्य समयेष्वपि स्मृतिष्वपि तुल्यतया द्वितीयपादे स्मृत्यविरोध एवोप
पणित इत्यस्यापि वक्तुं युक्तत्वात् ॥ यत्तु चंद्रिकायां स्मृत्यविरोधपराधिकरणस्य युक्तिपादे निवेशानुपपत्तिमाशं-
स्य पाशपतादि स्मृतीनां समयनूपत्वेन त्योक्तार्थसंमतित्वेन श्रुतियुक्तिकथनेन चतुरूपत्वात् तदविरोधस्यैकै

॥४॥

त्वन आकाशः संभूतः अनादिव्यमाकाश इति श्रुत्योर्विरोधपरिहारपरे आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वांगीकारे अनु
 भूतियुक्तिबहुवाक्यविरोधादित्यादिनाविषयदनुत्पत्तिमत्त्वविभुत्वादितियुक्तेर्जयतीर्थोपदर्शितायाश्चुतेवि
 यदनादित्वसाधकाया एतेनमातरिश्वाख्याख्यात इति द्वितीयाधिकरणेतासांवापुर्वस्वः सावा एषादेवतानादिर्यो
 यंपवत इति श्रुत्योर्विरोधनिरासपरे सर्वदेवतोपास्यताचनोत्पत्तिमत्त्वे घटत इत्यादिनोपदर्शितायाः सर्वदेव
 तोपास्यतातिशयितचेतनत्वयुक्तेस्तदनादित्वसाधिकायाः असंभवस्तु सतोनुपपत्तेरित्यधिकरणे असतः स
 दजायतसदेवसौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतिविरोधनिरासके ब्रह्मणः सादित्वसाधिकायाः असंभवदुत्पत्तिक
 नमोनमः स्वत्साम्यनूपाया असंभवदुद्भवयोर्नमोनमस्त्वोरित्यादिना जन्मश्रुतेः युक्तिकत्वेन भाषत्यादित्यंते
 नत्वदुक्ताया युक्तेः ॥ ५ ॥ आप इत्यधिकरणे अग्रे रापस्तदपो सृजतेति श्रुतिविरोधपरिहारपरे अपांतेजोजनि
 साधिकाया विमता आ (५) तेन सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतिविरोधपरिहारपरे आप इत्यधिकरणे ॥ ५ ॥ तदभिध्यानादेव तु
 तल्लिंगात् स इत्यधिकरणे यत्पयं त्यमिसंविशंति रुद्रो माविशोतक इति श्रुत्योः विरोधपरिहारपरे विष्णोः सं
 व्धारकर्तृत्वाभावसाधिकाया विष्णोर्जगदुत्पादकत्वालोकेपितुरन्यस्यैवमारकत्वदर्शनादितित्वदुक्ताया उत्पा
 दकयुक्तेः ॥ ६ ॥ अंतराविज्ञानमनसीत्यधिकरणे अक्षरात्परमादेव श्रुतेः यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेजान आ
 त्मनीति पूर्वापस्थितमनस्तत्त्वस्य पूर्वमेव लयमिति लिंगदर्शनस्य चोत्पत्ति क्रमेण व्युत्क्रमेण च लयविषये विरो

सूत्र्यपि

धपरिहारपरेन सर्वेषां व्युत्क्रमेणैव लयः किंतु केषांचित्कृमात् केषांचित् व्युत्क्रमेण ॥ तथाहि विज्ञानतत्त्वं तावन्न
नस्तत्त्वा दुत्पन्नं भूयते मनस्तु विज्ञानमिति श्रुतौ तस्य च पश्चादुत्पन्नस्य विज्ञानतत्त्वस्य पश्चादेव लयः पूर्वावस्थि
तस्य मनस्तत्त्वस्य पूर्वमेव लय इति पूर्वपक्षोपपादिकाया ज्ञानत्वयुक्तेः तस्याः सयुक्तिकलिंगदर्शनेत्यादिना त्व
दुक्तायाः ॥ ११ ॥ ज्ञोत एवेत्यधिकरणेनित्योनित्यानां सर्वा एतच्चिदात्मनो व्युच्चरंतीति श्रुत्योपि रोधपरिहारे जीवा
नुत्पत्तिसाधिकाया न जीवत्वत्पत्तिमान् अनादित्वात् ईश्वरवत् न च साध्यविशिष्टताहेतोः प्रागभावाच्च न्यताया-
विवक्षितत्वात् न च तत्र विवादः कारणानुपलब्धेरित्यादिना त्वदुक्तायाः कारणराहित्ययुक्तेः ॥ १२ ॥ उक्तातिग-
त्याधिकरणेन व्याप्ताया ह्यात्मानश्चेतनानिर्गुणाश्च सर्वात्मनः सर्वहृपा अनंता इति काषायणश्रुतेः अणुद्वेषात्प्राप्त्यापं
वा एतिसिनीतः पुण्यं चापुण्यं चेति मेषवन्नं श्रुतेः जीवस्य व्याप्तत्वाणुत्वविषये विरोधनिरासकं जीवव्याप्तित्वसा-
धिकाया न तावदणुरात्मा सर्वदेहगतस्पर्शज्ञानादित्यादिना त्वदुक्ताया देहव्यापिसुरवाद्युपलब्धिनूपयुक्तेः ॥
१३ ॥ व्यतिरेको गंधवत्तथाहि दर्शयतीत्याधिकरणेन नित्यानिरपेक्षः पुण्ययुक् पापयुक् इमे लोकममुं चावर्तते
सधिसुच्यते स एकधानसप्तधानशतधेति गौपवनश्रुतिः स पंचधा सप्तधा दशधा सहस्रधा सगच्छति समुपच्य-
त इति पाराशर्याणश्रुतेः जीवस्य एकत्वबहुत्वविषये विरोधपरिहारपरे जीवस्यैकनूपत्वसाधिकायाः युज्यते
सुखदुःखिभावात्मनियोगमभावेन शरीरबहुतया वेत्यादिना त्वदुक्ताया अनेकशरीरयोगित्वनूपयुक्तेः ॥ १५ ॥ याव

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

यदात्ममायित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनादित्यधिकरणे लयमभ्युपैति स चानन्त्यायकस्य तदित्यनित्यत्वानित्यत्वयोः
 श्रुतिविरोधनिरासके जीवोत्पत्ति साधिकाया उपाधेरुत्पत्तिमत्वे प्रतिबिम्बस्योत्पत्तिनियमादित्यनेन त्वदुक्ता-
 या उत्पत्तिमदुपाधिप्रतिबिम्बितत्वनूपाया युक्तेः ॥ १६ ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो मित्यक्तियोगादित्यधिकरणे वि-
 ज्ञानात्मा सह देवैश्च स रैः स आनन्दः सबलः स भोजश्रुतेः स दुःखादिमुक्त आनन्दी भवति सो ज्ञानादिमुक्तो ज्ञानी भव-
 ति इत्यादिपैंगिश्रुतेश्च परस्परविरोधनिरासके जीवस्य नानन्दत्वसाधिकायाः सर्वदा तदनुभवप्रसंगरूपयुक्तेः त्व-
 दुक्तायाः ॥ १७ ॥ कर्तारोऽर्थवत्त्वादित्यधिकरणे ईश्वरस्यैव कर्तृत्वबोधकश्रुतेः फलसंपत्त्या जीवकर्तृत्वा बोधि-
 कायाः स यत्कर्म कुरुते तदभि संपद्यते इति श्रुतेश्च विरोधनिरासके जीवस्य कर्तृत्वाभावसाधिकाया लाघव रूपयु-
 क्तेः समर्थितं हीश्वरस्यैवानन्ययोगेन कर्तृत्वमितरव्यपदेशादित्यादौ अतएव ह्ययोः कर्तृत्वमपि प्रत्युक्तं ईश्वरस्यै-
 व कर्तृत्वांगीकारे कल्पना साधय च स्थादित्यदुक्तायाः ॥ १८ ॥ आभास एव स्वधिकरणरूपवृत्तमिति श्रुतेः प्रक-
 रणवशादनुमितप्रतिबिम्बत्वाभावबोधकश्रुतेश्च विरोधनिरासके एकेश्वरप्रतिबिम्बत्वाभावसाधिकाया प्रति-
 बिम्बानां एकजातीयत्वाभावरूपयुक्तेस्त्वदुक्तायाः सत्वेनैषामधिकरणानां युक्तिविरोधनिरासके प्रथमपाद ए-
 व उचितः अत्र च प्रमाणपाक्यस्य स्वविरोधार्थविषयकज्ञानकरणत्वव्यापकाप्रामाण्यकत्वनियमात् ॥ वेदांतनि-
 ष्टस्योक्तप्रमाशक्तत्वस्य तद्विषयकविरुद्धविषयबोधकसांख्यस्मृत्यप्रामाण्यं पि नानुपपद्यमानतया तादृशभा-

स्युत्पधि

माण्यापादकत्वमप्रत्युहं तादृशप्रामाण्यापादकापत्तेश्च ब्रह्मप्रमाशक्तत्वज्ञानविरोधितयावेदांताः यद्युक्तब्रह्मप
रास्तुस्तदास्वविरोध्यर्थकज्ञानकरणत्वव्यापकाप्रामाण्यवन्तः स्युरितितर्कः स्वपक्षसाक्षाद्विरोधीतितन्निरासकत्वा
दस्याधिकरणस्याध्यायपादसंगतिः तत्रवेदांतानामुक्तब्रह्मपरत्वमयुक्तमुत्तयुक्तमितितदर्थसांख्यस्मृतिप्रामा
ण्येसाधकमस्तिउतनास्तीतितदर्थेचसांख्यस्मृतिः किमदुष्टकरणजन्यज्ञानमूलाउतनेतिसंशयेवेदांतानोक्त
ब्रह्मपराः तथासतिसांख्यस्मृतेरप्रामाण्यप्रसंगात् न चेषापतिः सर्वज्ञप्रणीतायामहाजनपरिगृहीतायाश्चवेदव
देवप्रामाण्यस्यनिरपवादत्वात् आभिर्हिप्रामाण्यबीजंसाचवेदइवतंत्रेपितुल्यातत्त्वणेतुरिवतंत्रप्रणेतुरपिभ्र
षिप्रणीतंकपिलंयस्तमयेज्ञानैर्भिर्मतिजायमानंचपश्येदितिश्रुतिसिद्धसर्वज्ञताकत्वात् ॥ नचेश्वरज्ञानस्य
नित्यतयाअसंभावितदोषकरणत्वेनतन्मूलकानांवेदांतांप्रामाण्यनिश्चेतुंशक्यतेकपित्वादिसिद्धज्ञाना
नांचजन्यतयासंभावितदोषकरणात्तानंप्रामाण्यनिश्चयसंभवइतिवाच्यंमगवदनुगृहाविर्भूतविज्ञानानांकपि
लादीनांज्ञानेदोषमूलकत्वशंकायाअयुक्तत्वात् ॥ नहितेषांप्रतारणादिदोषकल्पनेकिंचिद्बीजमस्तिनचविरोधे
त्वनपेक्षंस्यादसतिह्यनुमानमितिन्यायस्यात्रावकाशोस्तिनिर्णीततात्पर्यकश्रुतिविरोधएवतत्त्वसरात् ॥ नचत
त्राप्युपक्रमादिभिस्तात्पर्यनिर्णयः शक्यशंकः बलवत्तर्कवष्टंभेनसांख्याचार्यैस्ताभिमतार्थएवतस्यतात्पर्य-
स्यवर्णितत्वात् ॥ नचैवंसतिमन्यादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रसंगस्तत्रापिमहाजनपरिगृहीतत्वस्यप्रामाण्यबीजस्य

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Garageshwari

तुल्यतयादृष्टापत्ययोगादिति वाच्यं ॥ तासामनुष्ठेयार्थसावकाशतया सांख्यस्मृतिविरुद्धार्थे तास्यैकस्मिन्ना
त् ॥ सांख्यस्मृतीनां तु अर्थात्मदर्शनमधिकृत्यैव प्रवृत्तानां निरवकाशत्वात् ॥ अतएव वेदतंत्रयोः समबलत्वे निर्ण
योवाच्यो न तु तंत्रानुरोधेन निर्णय इति परास्तं ॥ वेदस्यापि धर्मादौ सावकाशत्वात् ॥ नचोपनिषदां निरवकाशता
तासामपि सांख्यरीत्या सावकाशताया उपपादनीयत्वात् ॥ तथाहि न तावत्कारणवाक्यानां ब्रह्मणि जगदुपादा
नता बोधकत्वं तद्वत्कर्तृता बोधकत्वं वा वक्ष्यमाणतर्कविरोधात् ॥ नापि प्रत्यगभिन्नपरमात्मबोधकवाक्या
नां यथाश्रुतार्थकत्वं हिताकरणबंधमुक्तिव्यवस्थाभावप्रसंगात् ॥ इत्यमेवाहितीयत्वादिपक्षे दोषा उन्नेय्याः ए
वं च सांख्यप्रवचनोक्तरीत्या सृष्टिवाक्येषु प्रकृतिता बोधकवाक्यानां जगत्प्रकृतिभूतप्रधानस्वामितामात्रेणो
पचारिकत्वं कर्तृता बोधकवाक्यानां केषांचिदयंतरे श्वरबोधकत्वं केषांचिदौपचारिकत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
चिन्मंडलांतः प्रातित्वा बोधकत्वमित्येवागत्यानुसारणाय ॥ तथाच सांख्यसूत्राणि तस्मान्निधानादधिष्ठातृत्वम
णिसत्मुक्तात्मनः प्रशंसोपासित्वस्यवानाहैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ एवमादीनि तत्र माथ्यं ननु तथापि
प्रकृत्याधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते लोके संकल्पादिना परिणाममानस्यैवाधिष्ठातृत्वव्यवहारादिति तत्राहत
दितियदिसंकल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते तदायं दोषस्यादस्माभिस्तु पुरुषप्रकृतिसान्निधानादेवाधिष्ठा
तृत्वं स्रष्टृत्वादितूपमिष्यते मणिवत् यथायस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षत्वं न संकल्पादिना तथैवा

दिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतिर्महत्त्वादिदूषेण परिणमते इदमेव सोपाधिकस्रष्टृत्वमित्यर्थः ॥२॥ नन्वयम
 श्वरप्रतिपादकश्रुतीनां कागतिस्तत्राह मुक्तेति यथा योग्यं काचित् श्रुतिमुक्तात्मनां केवलात्मसामान्यस्य ज्ञेयता
 विधानाय सन्निधिमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्ररोचना र्थाकाचिच्च संकल्पपूर्वकं स्रष्टृत्वप्रतिपादिका श्रुतिः सित्यस्य
 ब्रह्मविष्णुहरादेरेवानित्ये श्वरस्याभिमानादिमतोपि गौणानित्यत्वादिमत्वात् नित्यत्वाद्युपासनापरेत्यर्थः न
 न्येवं पुरुषनानात्वे सति एक एव हि मूतात्मा मूते मूतेत्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रयत् नित्यः सर्व
 गतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः एकः संभिद्यते वाक्तया मायया न स्य भावतः इत्याद्या श्रुतिस्मृतयः अतैक्यप्रतिपा
 दिकानोपपद्यंत इति तत्र हानादेतच्छ्रुतीति आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति तासां जातिपरत्वात् ॥ जातिसामा
 न्यस्यैकनूपत्वं तत्रैवाहैतश्रुतीनां तात्पर्यासित्यखंडनत्वे तत्र प्रयोजनाभावादित्यर्थः नन्वयं पूर्वपक्षो न युक्तः उक्तदो
 षाणां समन्वयाध्याय एव तत्र तत्रोक्तत्वात् ॥ तथा हि ईक्षत्यधिकरणे पूर्वपक्षभाष्ये प्रधानस्यानेकात्मकस्य प
 रिणामसंभवात्कारणत्वापपत्तिः मृदादिपन्नासह तस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्युपादानत्वस्य ब्रह्मणि प्रतिक्षिप्त
 त्वात् तत्साधनं विना न सित्वांतोत्यतिरिति कृत्स्नप्रसक्तिरिति न्यायाभासोऽपि तत्र निरसनीयतया विवक्षितः एवं
 क्वचित् ईक्षणस्यौपचारिकत्वमित्यपि तत्रैव निरस्तं ॥ एवमदृश्यत्वाधिकरणे चिदात्मनानुसानूप्यं जडानां नोप
 पद्यते जडं प्रधानमेव तो जगद्योनिः प्रतीयतामिति निबंधे पूर्वपक्षोऽप्युपपत्त्यापनात् पिवर्तस्तु प्रपंचोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणा

णामिनः अनादिवासनोद्भूतो न सा ह्यन्यमपेक्ष्यत इति सिद्ध्या तत्र प्रणयनाच्च न विलक्षणत्वादित्याद्यधिकरणार्थ एवो
 क्तः जिज्ञासा सूत्र एव च सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वतदभावादिविरुद्धधर्माध्यासाज्जीवब्रह्मभेदमाशङ्क्यतन्मिथ्यात्व
 साधने विषयः समर्थितः इति तदनन्यत्वाधिकरणार्थोपि स्थग्योक्तः प्रकृतिश्चेत्यत्रापि कार्यचेदजगत्सावय
 यमचेतनमज्ञत्वं च दृश्यत इत्यादिना न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्रार्थ एव दर्शित इति तदनुगुणे न सिद्ध्यां तेन म
 वितव्यमेवेति चेदत्र पदंतिर्दृष्टत्वाधिकरणेनित्यचेतन्यनूपस्य परमात्मनो मुख्यसर्वज्ञत्वासंभवत् ॥ तन्निर्वाहा
 यजन्यज्ञानोपगमे स शरीरत्वापत्तेश्च सिद्ध्यां तद्देहो रस्यारस्यमुपपाद्य पूर्वपक्षोपाह्वलनायैतत्पादोयनिरसनीयस्य
 निरवयवत्वादिप्रयुक्तोपादानत्वासंभवस्योपदर्शितत्वेपितं निरासकन्याये एतत्पादोयसिद्ध्यां तस्यैव समाश्रय
 णात् ॥ यथोक्तं तत्र सिद्ध्यां तत्राप्येयथातु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोदं शक्यते प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चये
 ष्यते न विलक्षणत्वादित्येवमादिना त एतन्नाक्तानि वयः प्रकृत्याधिकरणमात्रेणैव विधेयमभ्यारब्धत्वात् ॥ एवमन्य-
 त्रापि द्रष्टव्यं यत्तु चंद्रिकायां यत्वेदां तानां बहुमुखतया परतंत्रप्रज्ञानां पुंसां तैः स्वतो र्थानिश्चयायोगेन स्मृत्या त
 दर्थानिश्चये सति मन्वादि स्मृतीनामनुष्ठेयपरत्वेन सावकाशत्वात् कापिलस्मृतेस्तु सिद्धार्थनिष्ठाया मोक्ष
 साधनसम्यक्दर्शनेमधिकृत्य प्रवृत्तायाः अन्यपरत्वायोगात् निरवकाशत्वमूषप्रसंगात्तदनुसारेण वेदां
 ताप्रचेतनकारणपरतया व्याख्याय इति प्राप्ते मन्वादि स्मृतिषु पुराणादिषु च ब्रह्मकारणत्ववाक्यानां सत्या

तेषामनवकाशत्वान्नूपदोषप्रसंगान्नदनुरोधेनचेतनकारणत्वपरतयावेदांताख्याख्येयाइतिसिस्थांतइत्यस्म
 द्रीत्यापूर्वपक्षसिस्थांतावनूद्यतन्नवेदांतानांचेतनकारणतायामैकंमुख्यस्यगतिसामान्यादित्यत्रोक्तत्वेनस
 मन्वयाध्यायेउपपादितत्वेनचबहुमुखशंकासुदयादितिपूर्वपक्षेदूषणमुक्तंतदतएवनिरस्तंअसिस्थानांवेदांत
 नांयादृशकरणपरत्वमन्येषामपिनतद्विरुद्धत्वमितिप्रागुक्तत्वेउक्तेरीत्यासर्वेषामेववेदांतानांसांख्याचार्योक्त
 रीत्यानब्रम्हपरत्वमितिशंकायामनुपपत्त्यभावात् ॥ यद्यपिचंद्रिकायांस्पर्शनश्रुतिविरोधेनसर्ववेषनादिस्मृत्य
 प्रामाण्यस्यपूर्वतंब्रएवोक्तत्वेनेहस्मृतिविरोधेनश्रुत्यस्त्वारस्यस्यशंकासुदयाच्चेतिपूर्वपक्षेद्वितीयंदूषणमुक्तंतदपि
 नसत्निर्णीततात्पर्यकश्रुतिविरोधएवविरोधेत्वनपेक्षस्यादितिपूर्वतंब्रीयन्यायप्रवृत्तेःपूर्वपक्षएवोपपादित
 त्वात् ॥ यदपिचंद्रिकायांअस्याधिकरणस्यसौत्रस्मृतिशब्दासंकोचायवैदिकस्मृतिमात्रविषयत्वसंभवेतत्सं-
 कोचेनकापिलस्मृतिमात्रविषयत्वोक्तययोगाच्चेतिपूर्वपक्षेतृतीयंदूषणमुक्तंतत्परिहारश्चसतीष्यध्यात्मविष
 यासुबहुषुस्मृतिषुसांख्ययोगस्मृत्योरेवनिराकरणेयत्नःकृतःसांख्ययोगादिपरमपुरुषायसाधकत्वेनलोकेप्र
 ख्यातशिष्टैश्चपरिगृहीतौलिंगेनचश्रौतेनउपबृंहितौतत्कारणंसांख्ययोगाभिपन्नंज्ञात्वादेवंमुच्यतेसर्वपाशैरि
 तिसांख्यस्मृतिमात्रनिरासनिर्बंधबीजकथनपरश्रीमद्भाष्यदर्शितानांस्पष्टएव ॥ यदिचंद्रिकायांमहद्दीर्घपदे
 त्यादौकाणादादिमतंदूष्यते ॥ तथा ॥ रचनानुपपत्तेश्चनानुमानमित्यत्रसांख्यमतप्रतीतिचतुर्थदूषण

मुक्तं तथापि न निर्दोषश्रुतिमूलकस्मृतिविरोधात् निर्मूलत्वान्महत्तत्वादिकार्यस्मृतेरिव तत्सधर्मतया कारणस्मृ-
 तेरप्रामाण्यस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वे वक्ष्यमाणानुमानाद्यदुष्टप्रमाणमूलकत्वादमूलत्वासिद्धिशंकायां तत्सा-
 ध्यकानुमानदुष्टत्वस्य रचनानुपपत्तेश्चेत्यधिकरणप्रमेयत्वेन चादोषात् ॥ अयमत्र सिद्धांतनिष्कर्षः तुल्यबल-
 योर्विरोधेन निरवकाशेन सावकाशस्य संकोचोक्तव्यः न चैवं प्रकृते स्ति वेदानुसारि स्मृतीनां कृतमूलतया निश्चितप्र-
 माण्यकत्वात् ॥ वेदविरुद्धानां च सांख्यस्मृतीनां मूलं यावदनुमीयते तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन प्रामाण्यमेव प्रमा-
 रणादि कृतं मूलं निश्चीयत इति न मूलश्रुतिकल्पनावकाशः तथा च नासां प्रामाण्यनिश्चयः संभवतीत्युक्तं तर्कस्येष्टा-
 न्तिशंकापराहतत्वां नास्मत्प्रत्यक्षविरोधिता तदेतदन्यस्मृतीनामप्रामाण्यमापादयता सूत्रकारेणैव सूचितं ॥ अन्य-
 स्मृतीनां प्रामाण्यानभ्युपगमे तासामप्रामाण्यापादनायोगात् ॥ न च सांख्यस्मृतेः प्रमाणविरुद्धार्थकत्वस्याप्रामा-
 ण्यहेतोर्लभात् ॥ न नूक्तं समबलत्वं श्रुतिस्मृत्याः दुरुक्तं तत्श्रुतेः प्रमाणांतरप्राप्तिनिरपेक्षाया एव प्रमाणत्वात्
 स्मृतेश्च तत्सापेक्षत्वात् कपिलादिस्थिताप्रामाणांतरेणार्थमुपलभ्य तद्बुधो धियिषया स्मृतीः प्रायोचन् अन्यथा स्मृती-
 नां कथमाप्तिमूलकत्वं कथं यात दभावे प्रामाण्यं स्वतः सिद्धं जप्तिमूलकता च नानपेक्षत्वभंजिका यतो जप्तेरुत्प-
 द्यमानाया एव दोषजन्यत्वशंकायाः अप्रामाण्यशंकायाः प्रसरात् ॥ न न्येवं तार्किकवद्देदपौरुषेयत्वाभ्युपगमा-
 पत्तिरिति चेन्न ॥ यतस्तार्किकाः वेदप्रामाण्यप्राप्तप्रणीतत्वात् न स्वत इति मन्यते ॥ तथा हि सूत्रं तद्वचनादा-

स्मृत्य

न्नायमात्राप्रामाण्यमितिइदंच सर्वज्ञेश्वरसिद्धौ तदुक्ततया वेदप्रामाण्यसिद्धिः तस्यांच सत्यां प्रमाणवेदप्रसिद्धस
 र्वज्ञेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदुष्टं औपनिषदस्तु उत्पत्तौ प्रामाण्यस्य त्वत्तत्त्वाभ्युपगमात् न तथेति विशेषात् न च
 नित्यज्ञानेऽपि अमत्वं शक्यं शंकरमसति बाधके ज्ञानानामुत्सर्गतः प्रामाण्यात् न न्येतस्मिन्नांत विरुद्धं हृश्य सामान्य-
 स्य मिथ्यात्वे नेश्वरज्ञानस्यापि मिथ्याविषयत्वलक्षणममत्वा न पवादत्वादिति चेन्न हि मिथ्याविषयकत्वमात्रं अमत्वं
 इदं रजतमनिर्वाच्यमसद्देति ज्ञानस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगात् किंतु तद्वद्विदवगाहितं न चानिर्वाच्यमनिर्वाच्यत्वादि
 नाविषयीक्यु र्वतो भगवज्ज्ञानस्य तत्संभवः न च कपिलादिज्ञानस्य नित्यतायां किंचित्त्वमात्रमस्ति तस्मान्निरस्त
 समस्तदोषशंकाया श्रुत्या तन्मूलया स्मृत्या वा न समबलत्वं कापिलस्मृतेरिति न सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यां
 व्यवस्थापुक्ता किंच वैदविरुद्धसांख्यप्रयुक्तः कपिलस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वप्रसिद्धं कपिलमिति सामान्यश्रुतेरन्य
 स्य च कपिलस्य सगरपुत्राणामनुसर्वा सुदेवनाम्नः स्मरणात् न च तावतापि कपिलशब्दार्थसंदेह एवेति वाच्यं ॥ अ
 पि प्रसूतमिति वचनं ये तावत्तरगतश्चातद् द्वितीयवद् भतिपादन एव स्वरसमिति च मसाधिकरणे निणीतं तेन-
 चाह तावतापी वा सुदेवांशः कपिल एव प्रतिपाद्यत इति निर्धारयितुं शक्यत्वात् किंच यद्वै किंच न मनुरवदत्त
 ज्ञेयमिति मनुक्तिमात्रस्य प्रामाण्यबोधकश्रुतेर्जागरूकत्वेन तदुक्तिसावकाशत्वं कथनमसंगतमन्यथा किंच
 नेति पदवैयर्थ्यापत्तेः मनुना तु सर्पभूतेषु चात्मानं सर्पभूतानि चात्मानि समं पश्यन्नात्मया जीत्वा राज्ञमधिगच्छ

तीतिसर्वात्म्यप्रशंसताकापिलं मतं निंदितमिति गम्यते कपिलो हि न सर्वात्म्यं न मन्यते आत्मभेदानुपगमात् श्रुत्य
नुरोधेन्यः स्मृतयश्च यत्तत्सु क्षममविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रकृत्य सद्यं तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञस्येति कथ्यत इति चोक्ता त
त्मादव्यक्तसु त्वन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेत्याह तथा न्यत्रापि अव्यक्तं पुरुषं ब्रह्म न निःक्रिये संप्रलीयते इत्याह अत
श्च संक्षेपमिमं शृणु ध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः सर्गकाले च करोति सर्गसंहारकाले च तदन्ति मूय इति पुराणे भ
गवद्गीता सुच अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति परत्मानमेव च प्रकृत्याद्यस्तं बः पठति तस्मात्कायाः प्रभवं
तिसर्वे मूलं शाश्वतिकः स नित्य इति ईश्वरकारणत्वयादिन्यः महाभारते बहवः पुरुषराजन् उता हो एक एव त्विति वि
चार्य बहवः पुरुषराजन् सांख्ययोगविचारिणां मिति परपक्षमुपन्यस्य तद्युदासेन बहूनां पुत्रुषाणां हि यथैकायो
निरुच्यते तथा तपुरुषं विश्वमाख्यस्यामि गुणाधिकमित्युपक्रम्य समांतरात्मा तव च यै चान्ये देह संस्थिताः सर्वे
षां साक्षिभूतो सौ न ग्राह्यः प्रकृतिकृत्विजः प्रकृत्यध्वं विप्रमुक्तो विप्रः प्रकृत्यध्वं विप्रमुक्तो विप्रः प्रकृत्यध्वं विप्रमुक्तो विप्रः
यथा सुखमिति सर्वात्मता या च भाष्योक्ता अमूलत्वाच्च सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यमाह इतरेषां चानुपलब्धेरिति इतरे
षां प्रधानादितरेषां महादादितत्त्वानां लोकवेदयोरनुपलब्धः ॥ तथा च स्वतंत्र प्रधानादिनीकापिलस्मृतिरप्रमाणमूलमन्यत्वा
त् महत्तत्त्वादिवोधककापिलस्मृतिवत् महत्तत्त्वादयो यथानश्रुत्यादिसिद्धास्तथोपपादितं न संख्योपसंग्रहादि
त्यत्र भाष्यव्याख्यानयोः अत्र निर्दोषश्रुतिमूलकस्मृतिविरोधात् सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यं प्रथमसूत्रे उक्तं द्वितीये च नि

मूलत्वात्प्रामाण्यं निमूलत्वं च स्वसमानविषयकादुष्टकरणजन्यज्ञानमूलकत्वरूपसमूलत्वाभावे प्रामाण्यं हेतुवेदेत्यभिप्रा-
 रवारणाय स्मृतित्वमन्यद्वा हेतुविशेषणमवसेयं ॥ यत्तु चंद्रिकायां यच्चोक्तं परैः प्रधानादितरेषां महदादीनामनु-
 पलब्धेश्च सांख्यमतमयुक्तमिति इतरेषां मिति सूत्रार्थमनूद्य तन्न संख्योपसंग्रहादित्यत्रैव श्रुत्यादिषु महदादी-
 नामनुपलब्धेर्दर्शितत्वादिति दूषणमुक्तं तदपिन सत्निमूलमहत्तत्वादिकार्यस्मृतिसधर्मतया कारणस्मृतेर-
 प्रामाण्यस्यैतत्सूत्रार्थस्य दूषणस्य चित्वात्कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्रामाण्यं
 युक्तमित्यभिप्रायकेति श्रीमद्भाष्ये निरुक्तं सूत्रार्थस्यातिस्पष्टत्वेन दर्शितत्वादित्यस्मिन्नर्थे शंका नुदयाच्च ॥ ए-
 तेन योगः प्रयुक्तः अब्रह्मवादसाक्षाद्गोधि योगस्मृतिविरोधादध्यायपादसंगतिः संशयपूर्वपक्षाबाह ॥ योगस्मृ-
 त्यास्तिसंकोचो न वा वेदे समन्वये धर्मे वेदसावकाशसंकोचो न वकाशयेति संशयपूर्वपक्षादिकं प्रागुक्तदिशा वसेयं यत्तु चंद्रिका-
 यां यच्चोक्तं विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमित्यादि श्रुत्या योगस्य परिगृहीतत्वेन न सांख्यतुल्यतेत्यधिकांशं कायामेतेनेति
 तन्न तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्य ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरित्यादिषु श्रुतिषु सांख्यस्यापि परिगृहीतत्वेनाधिकांशं
 कामावात् ॥ तत्र वैदिकं ज्ञानमेव सांख्यशब्दार्थश्चेदिहापि ज्ञानोपाय एव योगशब्दार्थस्त्विति दूषणमुक्तं ॥ तत्
 श्रीमद्भाष्ये दयापरीक्षानिवंधनं ॥ तथाहि योगविषये तां योगमिति विद्यामेतां योगविधिं चेत्यादिना वैदिकानि
 लिङ्गान्युक्त्वा योगशब्देऽप्यर्थत्वदर्शिनोपायो योग इति सम्यक् दर्शिनार्थत्वेनैव योगो गीक्रियते तत्संप्रतिपन्नार्थे

कदेशत्वादृकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवादनीयाप्रविष्यतीतिइयमप्यधिकाशंकातिदेशेननिवर्त्यतेइति
अधिकाशंकोपपादनेअर्थतत्त्वदर्शनोपायोयोगइतिहिरण्यगर्भप्रणीतयोगशास्त्रीयसूत्रस्यप्राथम्यपदविति
त्वात्तहैरण्यगर्भस्मृत्यवष्टंभेनायंपूर्वपक्षइतिगम्यतेतत्रचसंभवत्येवाप्यधिकाशंकासाचेत्यंक्रषिप्रसूतं-
कपिलंयस्तमग्रेइत्यादिश्रुतिर्नपासुदेवावतारकपिलपरातस्याजानसिध्याधौरेयस्येतरानुग्राह्यत्वायोगा
त ॥ लीलापरत्वंचसंभवत्यांगतावनुचितं नापितंत्रप्रणेतृकपिलपराअग्रेपदासंगतेःतस्यहिरण्यगर्भपुत्रत्वे
नैवप्रसिद्धेः किंतुहिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेहिरण्यगर्भपश्यतजायमानंयोत्रस्थाणंविदधातिपूर्वमित्यादिपहु
श्रुतिसिद्धप्रथमजत्वादिलिंगप्रत्यभिज्ञानुरोधेनैकाकपिलश्रुतिरतिप्रसिद्धमपितंत्रप्रणेतारंपरित्यज्यप्र
सिद्धमपहायैककपिलवर्णहिरण्यगर्भपरतयानेयानचनिरपेक्षवेदविरोधादुक्तस्मृतेरप्रामाण्यंयद्वैकिंचनम
नुरवदत्तद्वेषजमिति^{पुन्येतिहिरण्यगर्भविषयमात्रस्यप्रमाणेन}पुन्येतिहिरण्यगर्भविषयमात्रस्यप्रमाणेन^{पुन्येतिहिरण्यगर्भविषयमात्रस्यप्रमाणेन}पुन्येतिहिरण्यगर्भविषयमात्रस्यप्रमाणेन^{पुन्येतिहिरण्यगर्भविषयमात्रस्यप्रमाणेन}पुन्येतिहिरण्यगर्भविषयमात्रस्यप्रमाणेन
त्वात्अन्यथाकिंचनेतिपदवैयर्थ्यापत्तेःनचोक्तश्रुतिःप्रसिद्धमनूक्तीनामेवप्रामाण्यबोधयतिनहिरण्यगर्भो-
क्तीनामिति कथमेतदिति शंक्यंतस्यांमनुशाहस्यसमष्टिमनोभिमानिहिरण्यगर्भपरत्वात्तथाहितैतिरीयशा
खास्त्वमानवीक्रचौ धाव्येकुर्यादिति विधेयमर्थवादः यद्वैकिंचनमनुवददितितद्विधिविधेययोर्चौर्देशानांयद
नमनोयजमानइयक्षतीतिश्रवणात्देवमनोभिमानिहिरण्यगर्भप्रकाशकताअवगम्यते ॥ तथाचविधिगतस्य

मानवीतिपदस्य मनुप्रकाशिकेत्यर्थपरत्वात् ॥ मनुपदस्य सृष्टिप्रणेतृमनुपरत्वे तदसंभवात् विधिपदस्य मनु
गतस्य हिरण्यगर्भपरत्वे तदैकाग्र्याय विधिया क्योपात्तः ऋग्विशेषस्तदनुगुण्येन व्याख्येयतदर्थवादगतमनुश
हस्यापि हिरण्यगर्भपरत्वमेव युक्तं ईश्वरप्रतिपादकत्वाच्च वेदांतपक्षात् सारित्वेऽप्यस्यैरण्यगर्भयोगशास्त्र
स्य स्फुटं न च तेषां चानुपलब्धेरिति न्यायेन तन्निरासस्यैवै किंच नेति हिरण्यगर्भोक्तिमात्रप्रामाण्यमभिधाना
याः श्रुतेरेव कार्यस्य त्यादेः समूलव्यवस्थापकत्वादप्यथा किंच नेति पदवैयर्थ्यस्योक्तत्वादिति उक्ताभ्यधिकांशं
काचपरिहृताभाष्ये अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावैयर्थ्यैकदेशविप्रतिपत्तेरिति सिद्ध्यां तमाह प्रामाण्ययोगतात्पर्या
दत्तात्पर्यान् साप्रमाअर्थैकप्रधानादावसंकोचतस्तथाप्यत इति अयं भावः अस्तु तादृशार्थैरहिरण्यगर्भप्रका
शकता तथापि विधिगतस्य तद्धितप्रत्ययस्य न प्रकाश्यप्रकाशकसंबंधपरत्वमपि तु यद्वै किंचेति वाक्यशेषा
दनुसारेण तासां मनुना दृष्टमानवीत्यर्थ एवाश्रयणीयः तथा च हिरण्यगर्भप्रकाशकयोरपि मनुक्तां तर्गत्याम
नुना दृष्टत्वं संभवात् न कुशलेन मनुशहस्यप्रसिद्धमनुत्यागेन हिरण्यगर्भपरत्वमुक्तामिति तथा च प्रधानाद्यं
शेषप्रत्यक्षविरोधेन तदंशयोगशास्त्रस्य तात्पर्यकल्पने असंगतिर्गुणपुरुषमव्ययाद्युपदेशेन निवृत्तिनिष्ठत्वा
दिनूपमाभ्योक्तांशां तप्रामाण्यस्य रक्षितुमशक्यतया तदंशे यथाश्रुतार्थे तात्पर्यमेव नास्तीति कल्प्यते तात्प
र्याभावेऽपि तत्प्रतिपादनं परमात्मनोति सूक्ष्मतया तस्मिन्सहसाचित्तस्य योजयितुमशक्यतया प्रथमस्त

दपयोगितया स्खूलविषयं योगं वक्तुं तत्पूर्वपक्षा समुत्थानमाद्ये हे तोरसि स्थिता द्वितीयेभ्यः अधिकारां कानुपपत्तिस्तु
 तीयके इति चंद्रिकाकारोक्तं सर्वपरास्तमितिदिक् ॥ आनंदतीर्थीयास्तु स्मृत्यनवकाशेत्यादिसूत्रेकथमेकमधिकर
 णं स्मृतिविरोधनिरासकं तत्र धूणाक्षरतुल्यानां वेदानामाप्तिमूलकत्वाभावात् ॥ सर्वज्ञप्रणीतानां च पाशुपतादि
 स्मृतीनां च रुद्रादिप्रत्यक्षमूलकत्वेन श्रुतितो बलवत्तात्तदनुसारेणैव वेदार्थोचर्णनीय इति न विष्णोर्जगत्कारण
 त्वं युक्तं पाशुपतादिस्मृतिषु रुद्रादेव जगत्कारणत्वोक्तेरिति प्राप्ते विष्णवादिप्रत्यक्षमूलकपांचरात्रादिस्मृतीनां
 समबलत्वे प्रतिरोधाद्विष्ण्वयुक्तस्य श्रुतिषु संवाददर्शनेन रुद्राद्यपेक्षया तत्तद्विष्णवादिप्रणीतत्वादधिकबलत्वे बा
 धात्तादृशस्मृतिसचि यया श्रुत्या अतितरां बाधाञ्च न पाशुपतादिस्मृतीनां प्रामाण्यमतो नोक्तवेदप्रामाण्येन
 विष्णोर्जगत्कारणत्वसमन्वयानुपपत्तिः अत्र च विशेषेणावैदिकनिखिलस्मृतिप्रत्येकावलंबनेन पूर्वपक्षा च
 हकः चंद्रिकायुक्ताः तथा हि चंद्रिकाया अभिप्रेषा पाशुपतसंख्यादीनामते वेदस्यापौरुषेयत्वप्रामाण्येन तन्म
 तेश्रुत्यनुसारेण श्रुतिर्नैवेति श्रुतिप्रामाण्येन पूर्वपक्षः एषां तु काणादादीनामते वेदस्य पौरुषेयत्वप्रामाण्येते
 षां काणादादीनां स्मृतेः स्वार्थत्वं स युक्तिकत्वं चेति पूर्वपक्षिणः बौद्धादिमते तु आमप्रणीतबौद्धाद्यागमविरो
 धादाप्ताप्रणीतो वेदः अप्रमाणमित्येव पूर्वपक्षः ॥ अतएव सुधायां पाशुपतसंख्यबौद्धादिभते तु बौद्धा
 दिराह एवमादिसंकोचे प्रमाणाभावादवैदिकत्वेन संकोचस्तु न्यायप्रामत्यात्सह इत्याहुस्तदसत्तद्रूपणीता

नामपिपरस्परविरुत्थानां पटूनामागमानामुपलंभेन तत्प्रणीतागमांतरविरुत्थायापाश्रुपतस्मृतेरातिमूलक
 न्यमाश्रित्यापौरुषेयश्रुतिस्वारस्यभंगस्यशंकितुमशक्यत्वात् ॥ कणादादिस्मृत्यवलंबीपूर्वपक्षोपिनयुक्तः ते
 षामपिरुद्रोपदेशादेव तादृशशास्त्रप्रणेतृत्वस्वरणात्कपिलकमलासनयोरामौतुश्रुतिरूपदर्शिता ॥ न
 न्येयंसांख्ययोगयोः परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसक्त्या त्वन्यतेपि कथं पूर्वपक्षासिद्धिरिति चेदशयानपबोधात् ॥
 तथाहि आद्याधिकरणे योगाधिकरणसिद्धांतन्यायेन योगस्मृतेरीश्वरांशोन्यायेतात्पर्यं इतरांशो तु न विरोधस्त-
 योः उपायभूतयोगप्रतिपादकतयामन्यादिस्मृतिवत्सावकाशातेति पाद्वितीयेष्वन्यायसिद्धांतन्यायेन प्रयोजकुरना
 मत्वमाश्रित्य पूर्वपक्षोत्थितेरप्रत्यूहत्वात् पशुपतिप्रणीतानां च स्मृतीनां परस्परविरुत्थत्वादेकतरप्रामाण्यनि-
 धारिणे कारणभावात् तस्यामाण्यावलंबनेन पूर्वपक्षो न युक्त इत्युक्तं पांचरात्रादिस्मृतिविरुत्थबौत्थादिस्मृत्यव-
 लंबी पूर्वपक्षोप्यनयैव स्वरण्यानिरस्तः भगवत्प्रणीतपांचरात्रादिस्मृतिविरुत्थाभावात् प्रणीतशास्त्रादिस्मृतेरातिमू-
 लताया दुर्निश्चयत्वादितिरुद्राद्युक्तस्वरुद्रादेर्जगत्कारणत्वादेः श्रुतिषु यथासंवादस्तथोपपादितं प्रागिति जग-
 त्कारणत्वांशोपाश्रुपतस्मृत्यपेक्षया पांचरात्रादेरधिकबलत्वासिद्धैश्च यश्चेतरेषां न्यायानुपलब्धेरिति सूत्रस्येतरे-
 षां पाश्रुपतस्मृतिपूक्तानामतींद्रियेभ्य इतरेषां फलानुष्ठानात्तदुक्तकर्मानुष्ठानपरित्यागयोः कृतयोरपि प्रत्यक्ष-
 तोनुपलब्धैस्तदंशोपाश्रुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यमित्यर्थ इति तन्नयैर्गुण्यादपि फलानुपलंभोपपत्तेर्न विलस्त

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwar

णत्वादित्यत्र कारीर्यादि स्थले तथा तथैव फलानुपलंभस्य समर्थितत्वाच्च मनुश्रुतौ प्रामाण्यनिश्चयेन तन्निर्वा
 हाय पैगुण्येन तत्र कल्पितं मयेति चेद्वाप्यप्रामाण्यस्यानिश्चयेनोत्सर्गतः प्राप्तप्रामाण्यरक्षणाय तथा कल्पयितुम
 युक्तत्वात् अत्राप्रामाण्यं प्रमाणांतरेण निश्चितमिति चेत्तर्हि सूत्रवैयर्थ्यात् निश्चितेऽप्यर्थे हेतुं तत्राभिधानं तदैवो
 चितं भवति ॥ यदि प्राचीनं हेतुमनुपजीव्यास्य स्वसाध्यसाधनसमत्वं तच्च न संभवतीति एतेन योगः प्रत्युक्तः इ
 त्यत्र योगस्मृतौ हृष्टार्थाविसंवादात् प्रामाण्यमाशंस्य प्रथमं स्वेदनं द्वितीयं गात्रभंजनमिति तदुक्तं क्रमानुपलं
 भात् न तत्प्रामाण्यमित्यर्थवर्णनमपि न युक्तं इतरेषामित्यत्र याग्यानां फलानामिव क्रमस्यापि विवक्षा संभवेन
 तृतीयसूत्रस्यापि त्यक्त्यर्थत्वात् ॥ ७ ॥ मीमांसा न्यायपंचास्य राघवायसूरिणां ॥ शिष्यस्यैषा रुतिर्भूयाद्रघु
 नायस्य सन्मुदे ॥ ७ ॥

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

इति स्मृत्याधिकरणं समाप्तं.

श्रीगणेशायनमः ॥ नविलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शङ्कात् ॥ अत्र ब्रह्मणो जगदुपादानत्वसाक्षाद्विरोधिन्यायनि-
 रासादध्यायादिसंगतिः यदुक्तं श्रुत्यनुरोधि स्मृत्यप्रामाण्यप्रसंगात् कापिल स्मृतेरप्रामाण्ये इष्टापत्तिरितितदुक्तं
 कापिल स्मृतेरेव श्रुत्यनुरोधित्वात् न हि ब्रह्मणो विद्यदादिप्रकृतितायादिश्रुतिविरोधात् सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यं-
 संभवति विलक्षणत्वादितर्कविरोधेन श्रुतिभिर्ब्रह्मणो विद्यदादिप्रकृतिताया एव बोधयितुमशक्यत्वात् स्मृत्यधि-
 करणपूर्वपक्षोपष्टम्भकसांख्याचार्योक्तरीत्या ब्रह्मणो विद्यदादिप्रकृतिता बोधकश्रुतीनां तात्पर्यस्य समर्थनी-
 यत्वादिति प्रत्यवस्थानादनंतरसंगतिः ॥ यद्वा असूत्रानां स्मृतीनां समन्वयाविरोधित्वेऽपि अव्याहतव्याप्तिप-
 क्षधर्मताकानां न्यायानां समन्वयविरोधितानिरपवादो वेति सा बोध्या अत्रोक्तसमन्वयोनयुक्तउतयुक्तइति
 तदर्थं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाभावसाधने विलक्षणत्वादिहेतवो दुष्टा उता दुष्टा इति संशये प्रधानमेव सुखदुःख
 मोहात्मकत्वात्तादृशजगदुपादानं न तु ब्रह्मणो विद्यदादिप्रकृतिताया एव बोधयितुमशक्यत्वात् स्मृत्यधि-
 देयभावदर्शनात् अत्र विशेषव्याप्ता यविद्यादृष्टांतः यद्यद्विलक्षणं तत्तत्प्रकृतिकमिति सामान्यव्याप्तौ यथा
 हिरण्यविलक्षणो घटो न हिरण्यप्रकृतिक इति दृष्टांतः इति पूर्वपक्षस्तदिदमुक्तं नविलक्षणत्वादिति अस्य जग-
 तो चेतनत्वादिनावैलक्षण्यात् साध्याभावात् न ब्रह्मोपादानं यद्वा अस्य ब्रह्मणो न तथात्वं न जगत्प्रकृतित्वं वि-
 क्षणत्वात् तथात्वं च वैलक्षण्यं च शङ्कात् श्रुतेरिति सूत्रार्थः श्रुतिश्च विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति चेतना चेतन

विभागेन ब्रह्मजगतोर्वैलक्षण्यं बोधयतीति भाष्योदाहृत्य चन्द्रिकायामस्मद्रीत्यास्वीयप्रमाणविरोधेन परकीय
 प्रमाणाप्रामाण्ये पूर्वोक्ते प्रब्रह्मीयप्रमाणाप्रामाण्यनिरास एव युक्तो न स्वपक्षेन्यायविरोधपरिहार इति उक्त
 रीत्या पूर्वपक्षे दूषणमुक्तं तदसत् सांख्योक्तन्यायानां श्रुत्यर्थनिर्णायकानां बलवत्त्वस्य पूर्वशंकिततयातेषां दुर्बल-
 त्वानुपपादने सांख्यस्मृतिविरोधनिरासापर्यवसानेन तन्निर्वाहयता ह शन्यायानां दौर्बल्यस्याप्यवश्यवक्तव्य
 त्वेनोक्तपूर्वपक्षावश्यकत्वात् अन्यथा प्रकांतस्मृत्यविरोधपरीक्षामपरिसमाप्य केवल युक्तिविरोधेन समन्य-
 याक्षेपचिंताया असंगतत्वापत्तेः स्वीयप्रमाणाप्रामाण्यपरिहारस्तत्र न युक्तः वेदप्रामाण्यवादिभिः कपिलकम
 णासनादिभिस्तदप्रामाण्यस्य शंकितुमशक्यत्वात् पौल्लहृतादीनां पूर्वपक्षित्वे च तदनभ्युपगतेन वेदप्रामाण्या
 धीनसिद्धिकेन वेदनित्यत्यादिना तत्प्रामाण्यसाधनस्याशक्यत्वात् वर्णनित्यतायांचर्वाक्याद्यागमानामपि प्रा-
 माण्यापत्तिः आनुपूर्वीनित्यता च न वेदप्रामाण्यमंतरासत्स्यात् युक्तमात्रस्य बौद्धाद्यागमसाधारण्यात् प्रामाण्य
 स्य स्वतस्त्वादिना तत्साधने च नित्यत्वरूपवैलक्षण्यानुसरणं तस्य श्रुतिसिद्धत्वकथनं च व्यर्थं श्रुतिप्रामाण्याया
 वश्यानुसरणीयेन स्वतः प्रामाण्ये नैव कारीर्यादि श्रुतिप्रामाण्यस्यापि सिद्धेः न च तत्राप्यस्ति विषयबाधो येन तत्राप
 यदकसत्त्वमाशंक्येत स्वभूषयोग्यता लक्षणास्य श्रुतिबोधितकारणत्वस्वक्चित्कार्यानुत्पत्त्याविरोधाभावात्
 प्रत्युत चाभ्यनित्यतायामेवास्ति प्रत्यक्षविसंवादः तस्यान्यथासिद्धिफल्यनंच वेदप्रामाण्यमंतरानसुकल्पनं ॥

यदपि चंद्रिकायां वैलक्षण्यादनुपादानत्वशंकायास्त्यन्मते अहश्यत्वाधिकरण एव निरासात्तेनास्य पुनरुक्ततेति
 दूषणमुक्तं तदप्यसत् तत्रत्य पूर्वपक्षसिद्धांतोपोद्घातनाय निबंधादौ प्रकृत पूर्वपक्षसिद्धांतन्यायोपदर्शनेपितस्य
 तदधिकरणप्रमेयत्वाभावात् ॥ यच्च चंद्रिकायां केवलोपादानस्य कार्यसालक्ष्यनियमेपित्वन्मते तंतूनप्रत्यूष्ण
 नाम्यादेरिव जगत्प्रतिब्रह्मवैलक्ष्येपिसिद्धांत्यभिमतस्य निमित्तत्वे सत्युपादानत्वस्य संप्रवेन पूर्वपक्षः सिद्धां
 तापिरुत्थ इति दूषणमुक्तं तदप्यसत् उष्णनिमित्तत्वे चेतनांशस्य तदीयत्वालादेरेवोपादानत्वं बुद्धेरेव च कर्तृत्वं
 तदसंसर्गाग्रहमात्रेणात्मनः कर्तृत्वव्यवहार इति वदतः पूर्वपक्षिणः सांख्यस्य मते चेतनस्य चेतनोपादानतायाम
 संप्रतिपत्तेः मदभ्युपगमश्च न सांख्यरीत्या पूर्वपक्षानुत्थिति प्रयोजकः यच्च चंद्रिकायां किंच त्वन्मते अविद्यादेस्तद्विशि
 ष्टस्यैवोपादानत्वात् तस्य च जगत्सालक्षण्यात् शुद्धस्य विलक्षणत्वेपि जगद्भाविष्ठानत्वात् आत्मनि चानात्मा-
 दिभ्रमस्य सांख्यादिभिरपि स्वीकारात् कथं पूर्वपक्षोदय इति दूषणमुक्तं तदप्येतेन परास्तं उपाधिभेदेपि उपाधिवि
 शिष्टस्य शुद्धानतिरिक्तत्वात् तस्यापादानतानुक्तौ सांख्यरीत्या पूर्वपक्षोदयस्यैवोपादानोपसुबोधत्वात् का-
 र्याभिन्नकारणतानूपमुपादानत्वं शुद्धस्यापि परंतद्विषयोपादानतानूपमिति द्योतनाय शुद्धस्यात्र माधिष्ठानत्वमु
 च्यते तादृशोपादानत्वं न सांख्यानामनुमतं तैरन्यथाख्यातेरिवानिर्वचनीयाख्यातेरपि निषेधात् तथा च सांख्यसू
 त्राणि जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वं उपाधिभिद्यतेन तु तद्वान्नाविद्यातो अवस्तुना बंधायोगात् ॥ वस्तुत्वे सिद्धां

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

तद्धानिः विरुध्योभयनूपाचेत्तादृक् पदायप्रतीतेः तत्र भाष्येननुचैतन्यैक्येपितत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्तताम
भ्युपगम्यव्यवस्थोपपादनीया तत्राह उपाधिरिति उपाधिरेवनानानु तद्धानोपाधिविशिष्टोपिनानाभ्युपेयः विशि
ष्टस्यातिरिक्तत्वेनानासत्तायाएवशब्दांतरेणाभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः विरुध्योभयंसद्विलक्षणमसद्विलक्षणंचेति
किंचानिर्वचनीयख्यातिपक्षेपिकुंभकाचादौसर्वत्ररजताध्यासादर्शनेनाधिष्ठानारोप्योःसालक्षण्यस्यावश्यकतया
विवर्तेपादानतापिनब्रह्मणःसंभवतीतिपूर्वपक्षिणः परस्यशंकातिसुलभैव ॥ यदपिचंद्रिकायांकिंचमममतेत
थात्वशब्दोक्तस्यावैदिकस्मृतिसालक्षण्यस्यनिषेध्यतातवतुतदनुक्तस्यब्रह्मकारणकत्वस्यतथाममविलक्षण
त्वादित्यत्रस्मृत्यनपकाशेतिप्रकृतस्यपरपक्षप्रमाणस्यप्रतियोगितातवतुतदप्रकृतस्यब्रह्मणइतिदूषणमुक्तं
तदपिशिथिलंमममतेपिपूर्वाधिकरणयोःवेदांताःजगत्कारणत्वेनब्रह्मपराइतिसाध्यघटकत्वेनोपस्थितस्यजग
दुपादानत्वस्यतथात्वशब्देनोपस्थितस्यैवनिषेध्यत्वात्तद्वेदायुक्तद्वितीयसूत्रार्थेसाध्यघटककृतृत्वोपादानत्वनि
नूपकतयाप्रकृतस्यजगतोवैलक्षण्यस्यप्रतियोगित्वाच्चनचोक्तद्वितीययोजनानभाष्यकारानुमतायदुक्तंचेतनं
ब्रह्मजगतःकारणंप्रकृतिरितितन्नोपपद्यतेकस्माद्विलक्षणत्वादस्यधिकारस्येति तत्रयोजनादर्शनादितिवाच्यं अत
आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेनचचेतनंब्रह्मजगतःकारणंप्रकृतिश्चेत्येतदधिकरणोपसंहारभाष्यानुशोधेनता
दृशयोजनायाएवभाष्यसंमतत्वात्जगतोर्नब्रह्मप्रकृतिकत्वमितिप्रथमोपदर्शितोपक्रमभाष्यानुसारियोजनायाम

पिनक्षतिः जन्माद्यस्य यत इति सूत्र इवात्रापीदं शब्देन प्रत्यक्षादिसिद्धजगत्परामर्शसंभवात्परमप्रकृतस्य ब्र-
 ह्मणो वैलक्षण्यप्रतियोगित्वसंभवात्ब्रह्मनिष्ठोपादानतानिरूपकत्वस्य पूर्वाधिकरणयोः साध्यघटकत्वेनोपस्थि-
 तस्य तथात्वशब्देन परामर्शसंभवाच्चत्यन्मते परं स्मृतिशब्देन स्त्रीलिंगेनोपस्थितायाः पांचरात्रादि स्मृतेः सर्वना-
 म्नाश्रुतिबोधविषयायां आत्मश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताम्यइत्यत्र स्त्रीलिंगेनैव तेन निर्दिश्यमानायाश्रुतेः श्रुतथाश्रुते-
 नैदं शब्देन परामर्शो न स्वरसः यदपि चंद्रिकायां जगतो ब्रह्म वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्तत्र शब्दादिति शब्दो-
 क्तिरपुंकेतिदूषणमुक्तं तत्परिहारश्चाध्यदर्शनामतिस्पष्ट एवेति भाष्यादर्शनमूलकमेव तत्तथाहि प्रसिद्ध-
 श्वायं चेतना चेतनविभागो तस्मात्ब्रह्मविलक्षणत्वाच्चेदं जगत्ब्रह्म प्रकृतिकमिति न विलक्षणत्वादिति सौत्र-
 भागं व्याख्याय योपिकश्चिदाचक्षीतश्रुत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्वत्तेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्या-
 मिप्रकृतिरूपस्य विकारेऽस्मादहंकारादिति भाष्येन तन्मैत्रेयस्य प्रतिपादयितुं भाष्यादिसिद्धत्वात्तथा स्पष्टं चैतन्याना-
 मप्यात्मनां स्वापमूर्च्छासु चैतन्यं न विभाव्यते एवं काष्ठलोष्ठादीनामपि चैतन्यं न विभाव्यिष्यत इति शंकाविशेष-
 निराकरणपरतया तादृशसौत्रभागस्यानवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य यस्तु नश्चेतनत्वं चेतनप्रकृ-
 तिकत्वश्रवणात्तद्वत्शरणतया केवलयोगेक्ष्यते तच्च शब्देनैव विरुध्यत इति व्याख्यातत्वात् ॥ यदपि चंद्रिका-
 यां किंच यदि विज्ञानं चाविज्ञानं चेति श्रुतिवैलक्षण्ये प्रमाणं चेत्कथमुपादानत्वेन प्रमाणं सच्चत्यच्चाभवदिति

पूर्ववाक्येनोपादानत्वप्रतीतेः अपिचविज्ञानाविज्ञानशङ्कोनकार्यकारणपरौकिंतुत्वत्यक्षेसत्त्वदादिशङ्क
 वत्कार्यपरावेवचशङ्काभ्यांप्रत्येकंभवान्वयप्रतीतेरितिदूषणमुक्तंतदपिनसत् विज्ञानंचेतनंनिर्दिश्यत-
 तःपार्थक्येनाविज्ञाननिर्देशोरुक्तेचेतनपदार्थप्रतिसंबंधीततौऽन्योबाधकाभावादचेतनःसिध्यतिउपादानता
 यांचनिर्विकारश्रुतिनूपबाधकसद्भावादुपादानत्वश्रुतिगौणोभवतीतिविशेषस्यशंकायांसंभवात् अतएवा
 पिचेत्याद्यपिनिरस्तंचेतनातिरिक्तवस्तुसिद्धिमात्रेणप्रकृतपूर्वपक्षसंगत्याविज्ञानाविज्ञानशङ्कयोः कार्यका
 रणपरतायाअस्माभिरप्यनाश्रयणात्कारणस्यचेतनतातुब्रह्मवाद्यनुमतासत्यंज्ञानंयःसर्वज्ञःसर्वविदित्या
 दिश्रुतिसिद्धाचेति ॥ यदपिचंद्रिकायांअपिचानुपादानत्वेयथाकथंचिद्वैलक्षण्यंहेतुश्चेत्तृमृदब्रवीदित्यादेरभि
 मानिपरत्याभावेपिशुध्यशुध्यादिनापिवैलक्षण्यस्यप्रत्यक्षादिनापिसिद्धेस्तदुपादानार्थंद्वितीयसूत्रं व्यर्थंचे
 तनाचेतनत्वाभ्यामेववैलक्षण्यंहेतुश्चेदचेतनवृश्चिकादिकप्रत्यचेतनस्यगोमयादेरेवोपादानतयाचेतन
 त्याचेतनोपादानतायाः क्वाप्यदर्शनेनतृतीयसूत्रममुक्तंस्यादितिदूषणमुक्तंतत्रोच्यतेवैलक्षणेनकार्य
 कारणभावानुपपत्तिवदतःपूर्वपक्षिणःसंभावितंवैलक्षण्यमात्रंबाधकत्वेनेहामिमेतंतच्चचेतनत्वाचेतन
 त्वनूपंशुध्यशुध्यादिनूपंचशुध्यशुद्धीचसुखदुःखमोहनात्मकत्वतदभावपर्यवसितेभाष्येणोपदर्शितेए
 वचश्रुतिबलात्ब्रह्मणिश्रुत्यैरनुभवानुसारिणजगत्तोऽश्रुत्यैश्चएकदेशिनाप्यंगीकारात्चेतनत्वाचेतनत्वाभ्या

वैलक्षण्यस्य कथंचित्परिहारेपिशुभ्रश्रुतिभ्यां वैलक्षण्यं तेन दुष्परिहारमिति न विलक्षणात्वादस्य तथात्वमि-
त्येतेन पूर्वपक्षोद्घातः परमार्थस्तु चेतनाचेतनत्वाभ्यां वैलक्षण्यमपि दुष्परिहारमेवेत्याश्रयगमवादप-
रित्यागेन मुख्यसमाधानंतथात्वं च शङ्कादिति प्रकृतसूत्रैकदेशेन द्वितीयसूत्रेण च समर्थतइति ना संगतिरिति
तीर्त्ति ॥ ननु चेतनोपादानकत्वस्य श्रुतार्थापत्त्या जगतश्चेतनत्वं कल्प्यतइति न युक्तं विज्ञानं चाविज्ञानं चेति प्र-
त्यक्षश्रुतिविरोधेन श्रुतार्थापत्तेरनुन्नेषादिति हितथात्वं च शङ्कादिति सौत्रभागेन विपक्षितं तच्चायुक्तं मृदादी-
नां भूतानामिन्द्रियाणां चाचेतनत्वाभिमतानां मृदब्रवीत्ता आपऐक्षंततत्तेज ऐक्षंतते ही मेधाणाः अहं श्रेयसे वि-
पदमाना ब्रह्मजम्पुरिति ते च वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति वक्तृत्वादिलिंगेन चेतनत्वावगमात् ॥ नच मृदादीनां व-
क्तृत्वं न शक्यं शंकं प्रत्यक्षविरोधादिति वाच्यं सर्गाद्यकालीनमृदो वक्तृत्वाभिधायिश्रुतायुक्तविरोधशंका नवकाशा-
त् ॥ नचैवमप्याधुनिकमृदश्चेतनत्वासिद्धिरिति वाच्यं चेतनोपादेयत्वेन तत्स्थितेश्चेतनकार्यादर्शने च हेतुः प्रा-
गुक्त एव ॥ तथा च चैतन्यमिच्छति तद्रूपमाप्नुयान्नेमा विहायैवापि ज्ञानं वेत्ति शुक्तिर्विज्ञानेन किंच मृदब्रवीदि-
त्यादौ मृदादीनां वक्तृत्वे क्षितृत्वादिसिद्धापपितथात्वं च शङ्कादिति पूर्वसूत्रोक्तविज्ञानाविज्ञानादिवैलक्षण्याप-
रिहाराच्च मृदादीनां वक्तृत्वशंका योगाच्चेति तत्परिहारार्थं द्वितीयसूत्रमयुक्तमिति चंद्रिकोक्तमपास्तमित्या-
शङ्क्य परिहरति ॥ आभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॥ तु शङ्कः पूर्वपक्षिणं प्रति प्रकृता माकांक्षामपनु-

द्वयपूर्वपक्षमेवदृष्टयतिनतुत्तरसूत्रगततुशहृदयपूर्वपक्षमपवदतिमृदब्रवीदित्यादिश्रुत्यामूर्तेन्द्रियाणांचेतन-
त्वंनाशंकनीयंयतोचेतनोचितचदनसंपदनादिनूपत्यवहारयोग्यमृदागाद्यभिमानिचेतनदेवताव्यपदेशोयंमृद
ब्रवीदित्येवंजातीयकः कस्मादिशेषानुगतिभ्यांविशेषभामोक्तृणांमूर्तेन्द्रियाणांचेतनाचेतनविभागलक्षणःभाग
भिहितः सर्वचेतनतायांचनासाधुपपद्यतेअतएवकौषीतकिनः प्राणसंवादेकरणमात्रांकायिनिवृत्तयेअधिष्ठातृदे
वतापरिग्रहायएताहवैदेवताअहंश्रेयसेविषदमानाइतितावाएतसर्वादेवताः प्राणेभिः श्रेयसंविदित्वेतिचपठंतिअ
ग्निवग्निमूल्यामुखंप्राविशदित्येवमादिकाचश्रुतिकरणेष्वनुग्राहिषांदेवतामनुगतांदर्शयतिविस्तरेणचसूत्रार्थोभा-
ष्यनिबंधादौद्रष्टव्यः यत्तुचंद्रिकायांयद्यपिपूर्वमीमांसादौपूर्वपक्षसूत्राणिसंतितथापितत्राध्यायाद्यपादएवपूर्वप
क्षसूत्रसंज्ञायादिहत्वन्मतेपिप्रथमाध्यायेपूर्वपक्षसूत्राभावेनान्यत्रेवात्रसूत्रकृतः पूर्वपक्षत्वसूचकजैमिन्यादिग्रह
णाभावेनव्याकरणक^(१)सूत्रादपिबन्धनंन^(२)प्राविशत्येवमितिह^(३)सूत्रापूर्वपक्षसूत्रात्किंचित्किंचिच्चात-
त्ववेदकंउपासनापरंकिंचेदितिकस्मादिनाश्रयतेअन्यथाएकःपादः पूर्वपक्षः पादांतरंसिद्धांतइतिस्यादितिसूत्रद्वय
स्यपूर्वपक्षप्रतिपादकत्वेदूषणमुक्तंतत्रेदंयत्कृत्यंअत्रैवसूत्रांतरेषुसर्वथाचतंत्रांतरेष्वहृष्टंचेदित्यादिशहादिपूर्वपक्ष
लिङ्गरहितस्यइतरव्यपदेशास्तिताकरणादिदोषप्रसंगइतिसूत्रैकदेशपंचम्यंतभागस्यपूर्वपक्षांशत्वंकल्पयतो
मवतःसंप्रदायाविरुत्थार्थप्रवृत्तसूत्रन्यस्यतंत्रांतरसिद्धौल्यविरुत्थपूर्वपक्षरचनाप्रतिसंश्लेषोक्तिनुपहासास्प-

दैवयदिजीवकृत्वस्य शुभौघपदेशादिसिध्यत्यात् जीवः स्वतंत्रकर्तव्यते तर्हि तस्य हिताकरणमहितकरणं च न
 त्यादिति हि इतरव्यपदेशादिति सूत्रस्य जयतीर्थादिभिरर्थो वर्णितः ॥ त्वन्यतेऽपि पूर्वाध्यायाद्यापादद्वयादावदृष्ट-
 स्यापि प्रासंगिकविचारस्य तृतीयपादे तदुपर्यपि बादरायणः संभवादित्यादाविषाध्यायांतरेऽदृष्टस्यापि पूर्वपक्षसू-
 त्रप्रणयनस्य द्वितीयाध्यायादावयुक्तत्वायोगात् पादांतरेऽददर्शनस्येवाध्यायांतरेऽददर्शनस्याविशेषेणाकिंचित्क-
 रत्वात् ॥ उक्तं च जयतीर्थेन तदुपर्यपि बादरायणः संभवादिति सूत्रेऽत्र देवानां ब्रह्मविद्याधिकारसमर्थनादस्ति-
 शास्त्रादिसंगतिः प्रासंगिकत्वान्नाध्यायादिसंगतिर्गवेषणीयेति दृश्यते च न्यायपंचाध्याय्यां प्रथमाध्यायेऽदृष्टम-
 पिसमानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्दानसंज्ञायः विप्रतिपत्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ विप्रतिप-
 तौ च संप्रतिपत्तेः ॥ तथा त्वंतसंज्ञायः तत्त्वमसातत्योपपत्तेरित्यादि पूर्वपक्षसूत्रप्रणयनं द्वितीयाध्याय-
 इति न किंचिदेतत् ॥ इत्यत्रेति ॥ यदुक्तं विलक्षणात् तन्नेदं जगत्तन्मसुप्रकृतिं यदुक्तं विलक्षणं तन्न तत्सकृ-
 त्तिकमिति व्याप्तेरितितन्न लोके विलक्षणादपि गोमयादितो वृश्चिकादेश्चेतनस्य चेतनत्वेन प्रसिद्धात् विल-
 क्षणात् पुरुषादेरचेतनस्य केशलोमादेरुत्पत्तिदर्शने न हेतोर्व्यभिचारात् ॥ नन्यचेतनान्येषु वृश्चिकादिश-
 रीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणि तथा अचेतनान्येषु पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां का-
 रणानीति चेत् किंतु ततः तावता वैलक्षण्यापरिहारात् वैलक्षण्यं हि अनौपाधिकभेदवत्त्वं अनौपाधिकत्वं च प्रति-

योग्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नान्नयोगिताकत्वं परस्परवृत्तिधर्मवत्त्वं यथा कथंचिद्देवत्वं वा स्यात्त्रिविधस्यापि
गोमयपुरुषादिषु वृश्चिकादिशरीरकेशनखलोमादिषु च सत्त्वात् तत्तथा च चेतनत्वेऽपि वृश्चिकपुरुषशरीरा
दिकं भोगायतनं भवति न गोमयकेशनखादिकमिति गोमयपुरुषादीनां नू परसादिकमन्यदेवान्यदेवान्य
देववृश्चिककेशनखलोमादीनामिति पारिणामिकस्वभावविप्रकर्षस्य दुःपुनह्यवत्त्वात् अत्यंतसानूष्ये च
प्रकृतिविकारभावस्यानुपपत्तेश्च विपक्षे बाधकस्य सत्त्वाच्च यद्वा हेतूकृतं विलक्षणत्वं अनौपाधिकभेदवत्त्वं
तत्त्वयोजकपरस्परवृत्तिधर्मवत्त्वं वा तच्च प्रकृतिविकारयोः परमतेऽपि दृश्यते इत्यर्थः इत्थं परेषां मतं तदे
वं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य सांप्रतं प्रकृत्यनुमाने विशेषमाह ॥ कार्यात्कारणानुमानं ॥ कार्यात् महत्तत्त्वादे
र्लिङ्गात्कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ कारणानुमानं यदुक्तं तत्तादस्थयनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसाहि
त्येनैव कर्तव्यं तद्यथा महदादिकस्वापाहतात्रिगुणात्मकवस्तुपादाने कार्यत्वात् शिला मध्यस्थ प्रतिमा च त
तैलादिवच्चेत्यर्थः प्रकृतेः कार्यादौ लक्षण्यमाह अव्यक्तं त्रिगुणलिङ्गात् त्रिगुणलिङ्गात् महत्तत्त्वादिनूपात्कार्या
दपि मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्ममहत्तत्त्वस्य हि सुखादिगुणः साक्षात्क्रियते प्रकृतेऽपि न साक्षात्क्रियते इ
ति प्रधानं परमाव्यक्तं स्मारयति तत्कार्यतस्तिथेर्नापलापः सुगम इत्येवं गीत्या सांख्यसूत्रभाष्यपर्यालोचनायां
हि कार्यकारणयोरुक्तानौपाधिकभेदवत्त्वादिकं दुर्वारमेव अस्यां हि प्रक्रियायां तत्तत्कार्योपहितप्रकृतिजन्य

त्वत्तत्कार्याणामुक्तं यद्यवस्थांतरापन्नाप्रकृतिरेव कार्यं तदा कार्यात् प्राक् अभिव्यक्तकार्यावस्थावत्सो
 पहितत्वाभावेनोक्तानुमानं बाधितं स्यात् न च यथा कथंचित् कार्यावस्थावत्सोपहितत्वं साध्यघटकमि
 ति वाच्यं तथाप्यनभिव्यक्तकार्यावस्थावत्यां प्रकृतौ तादृशसोपहितत्वाभावेनोक्तदोषस्य दुर्वारित्वात् सोप
 धानाविवक्षायां न तादृश्यनिवृत्तिगिति स्पष्टमेव अन्यथा कार्यतिकारणानुमानं तत्साहित्यादिति सूत्रभा
 ष्यासंगते ननु यद्यतो विलक्षणं तन्न दुपादानकं नेति सामान्यव्याप्त्युपपन्नानुमानस्य व्यभिचारादिदोषदुष्ट
 त्वेपि विद्यदादिनब्रह्मप्रकृतिकंतदीययावत्स्वभावानुवृत्तिशून्यत्वात् तदीयस्वभावसामान्यशून्यत्वात् त
 तादात्म्यशून्यत्वाद्वा अविद्यावदित्यनुमानानि निराबाधान्येपेति चेन्न ॥ परमतेषु क्तरीत्या विकारे महदा
 दौ यावत्स्वभावाननुवृत्त्या सर्वत्र प्रकृतिविकारभाष्योच्छेदप्रसंगेन तदीययावत्स्वभावाननुवृत्त्या तदनु
 पादानकत्वस्य साधयितुमाशक्यं तत्सर्वत्र प्रकृतिसत्त्वमात्रस्य मिथ्यात्वात् तस्य पुनरनुमाने हेतु
 रसिद्धत्वात् तृतीयानुमाने दृष्टान्ताभावः सर्वस्य सच्चित्ब्रह्मतादात्म्याभ्युपगमात् अनादिभावत्वस्योपा
 धित्वाच्च अधिकभाष्यादाववगंतव्यं यत्तु चंद्रिकायां तृतीयं चायुक्तं गोमयादिवत् ब्रह्मणः पूर्ववत्पहानेन ज
 गद्भवनाभावेन दृष्टं तोक्त्ययोगाच्चेति दूषणमुक्तं तदसत्त्वादानोपादेययोर्विलक्षण्योपदर्शनमात्रेण
 प्रकृतिसिद्ध्या गोमयादिदृष्टान्ते ब्रह्मत्वं तत्सादृश्यविरहस्य किंचित्करत्वात् असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् कार्यप्र

रणयोरैक्ये ह्युत्पत्तेः प्राक्कारणसत्वे तदभिन्नस्य कार्यस्यापि सत्त्वावरयंभावात् ॥ सदेव कार्यमुत्पद्यत
 इति शक्यं वक्तुं वैलक्षण्येषु पादानोपादेयभावः संभवतीति वदता त्वया अचेतनस्य जगतश्चेतनब्रह्मविलक्षण
 त्वांगीकारात् वैलक्षण्यस्याभेदपरिपथित्वात् जगत्ब्रह्मणोरैक्यायोगेनोत्पत्तेः प्राक्कारणसत्वेऽपि कार्यस
 त्वस्य समर्थयितुमशक्यत्वात् उत्पत्तेः प्राक् असत्कार्यस्यासत्त्वं प्रसज्येत इष्टापत्तौ सत्कार्यहानिरिति चेत्
 प्रतिषेधमात्रत्वात् त्वदुक्तवाक्यस्यार्थशून्यत्वेन प्रतिषेधवाक्यमात्रत्वात् नास्य किंचित् प्रतिषेध्यमस्ति न
 ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं प्रतिषेधुं शक्नोति तथा हि सत्कार्यवादानामप्राक्कारणात्मना परमा
 र्थसत्तः कार्यस्योत्पत्तिरित्युत्पत्तेः प्राक्सूक्ष्मरूपेण वर्तमानमेव कार्यमुत्पद्यत इति वा वादः तत्राद्यपक्षस्ताव
 त् निराधार एव ददानीमिवोत्पत्तेः प्राक्कारणात्मना कार्यसत्त्वानपायात् न हीदानीं कारणात्मानमन्तरेण का
 र्यसत्तास्ति सर्वतः परादत्तवान्यत्रात्मनः सर्ववदत्यादिश्रवणात् ननु प्राक्कारणात्मना परमार्थसत्त इत्यस्ये
 त्यत्तेः प्राक्काले वर्तमानं यत् परमार्थसत्कारणं तदात्मन इत्येवार्थः अन्यथा कार्याभिन्नकारणत्वात् नूपा
 पादानत्वात् नुपपत्तेस्तथा च विलक्षणयोः कथमभेद इति चेदाशयानवबोधात् न हि वयमुपादानोपादेययोः
 ब्रह्मजडयोः स्वरूपैक्यं वदामः अपितूपादाने ब्रह्मणिकल्पितस्य विलक्षणप्रपञ्चस्य पारमार्थिकं नूपादेयं वेति ब्रह्म
 व्यतिरेकेणासत्त्वं शुक्तिकायां कल्पितविलक्षणरजतस्य शुक्तिकाव्यतिरेकेणासत्त्वमिव तथा चोत्पत्तेः प्रागापि प्रपञ्चस्य

पारमार्थिकस्य रूपभूतं ब्रह्मास्तीत्येतावता सत्कार्यपादोक्तिरिति ॥ द्वितीयकल्पस्तु विस्तरेणोपपादयिष्यते
 श्रीमद्भगवत्पादैस्तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यत्रेति न किंचिदनुपपन्नमिति ॥ यत्तु चंद्रिकायामभास
 त्कारणमिति चेन्न तस्य प्रतिषेधमात्रत्वादित्यध्याहारनैरपेक्षेण हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्येनान्वयः
 साक्षात्ब्रह्मकारणत्वाक्षेपश्चेतन्नु असत्कारणं प्रसज्येतेति चेन्न ॥ सत्कार्यप्रतिषेधस्य प्रतिषेधमात्र
 त्वादित्यध्याहारेण वैयधिकरणेन चान्वयः साक्षात्तदनाक्षेपश्चेति दूषणमुक्तं तत्तदीयरीत्या सूत्रव्याख्या
 नदूषणेन मदीयव्याख्यायामेव ॥ स्वरस्य स्ववक्ष्यमाणत्वाददूषणमैवेति विदुषां स्पष्टमेव ॥ अपीतौ
 तद्वत्प्रसंगादसंभोजसं ॥ ननु नाशः कारणे लय इति सांख्यसूत्रे कार्याणां कारणेनाविभाग एव लय
 इति प्रतिपादितं इष्टं श्रूयमर्थस्तत्रापि स्वाप्ययादिति सूत्रे अविभागस्यैवापीति शब्दार्थतायास्त्वया स्वीकृ-
 तत्वात् एवं चापीतौ प्रलये कार्येणाविभागात् ॥ (C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari
 नत्वां शुद्धादिमत्वप्रसंगात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्यौपनिषदं मतमसंभोजसंयोजनानंतराणि भाष्ये द्रष्ट-
 व्यानि न च कार्यस्याप्ययेतत्त्वमिणामप्यप्ययात् कार्यधर्मसंसर्गापत्तिर्न ब्रह्मण्यापादयितुं शक्यत इति शं-
 क्यं कार्यवदपीतानां तत्त्वमिणां कारणे प्रसंजनस्य दुर्वारत्वात् ॥ न च तदानीं कार्यधर्मिणामसत्त्वात् कथं तत्सं-
 सर्गापादानसंभव इति वाच्यं ॥ यतो धर्मिणां शशशृंगवत् नान्यं तासत्वं किं त्ववीता वस्थापत्तिरेव एवं चातीता

वस्थापन्नतद्वत्तापत्तिर्दुर्वारैव ॥ एवं वर्तमानावस्थापन्नाया अतीतावस्थायाः कार्यगतायाः ब्रह्मण्यापत्तिर्दु-
 वरैवेति ॥ यत्तु चंद्रिकायां प्रत्येकब्रह्मणः कार्यधर्मपित्तौ यदि कार्यनाशो हेतुः तर्हि कार्यनाशो सुतरांतत्त्वमणिं
 नष्टत्वेन ब्रह्मणस्तदापादानमयुक्तमिति दूषणमुक्तं तदसत्ताशः कारणलयइति सांख्यप्रवचनसूत्रे का-
 र्याणां कारणेनाविभागएव लयइति तद्व्याख्येयवर्णितत्वेन तदनुसारेणोक्तशंकासंगतेः यदपि चंद्रिकायां-
 अभेदेन तदापत्तौ स्थितावपितुल्यत्वेन सूत्रे अपीतावित्यस्य वैयर्थ्यमिति दूषणमुक्तं तदप्यसत्कारणेना-
 विभागोलयइति पदतास्थितिकाले लयव्यवहारवारणाय तत्कालवृत्तेः अतीतावस्थावत्कार्याविभागस्यैव
 लयशब्दार्थतायावक्तव्यत्वेनाविभागेन तत्त्वमपित्तौ स्थितिकाले तदसंभवेनापीति ग्रहणसार्थक्यात् ॥ समा-
 धत्तेन तु दृष्टान्तमावातनैवास्मदीयदर्शने किंचिदसामंजस्यमस्ति यदुक्तं प्रलयकार्येणाविभागमापन्नस्य
 ब्रह्मणः कार्यधर्मस्योल्यासत्त्वप्रसंगादसंभवेनापीति तददृष्टान्तमावात ॥
 संति हि दृष्टान्ताः कार्येणाविभागमापन्नानि कारणानि न कार्यधर्मैः संसृजंतीति ॥ यथाशरावादयो
 मृत्प्रकृतिकाः विकाराः विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः संतः पुनः प्रकृतिमपि गच्छंतो प्रकृत्याभ-
 विभागमापन्नाः नात्मीयेन धर्मेण कारणंदूषयंतीति त्वत्क्षेतुन कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति अपीतिरेव न संभवेत्
 यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणावतिष्ठेत् तद्विस्तरस्तु भाष्यादौ द्रष्टव्यः ॥ यत्तु चंद्रिकायां विलक्षणयोरपि कार्यका-

रणभावेदृष्टान्तं कथयता दृश्यते त्वितिसूत्रेणास्य पौनरुक्त्यं तेनैव कार्यवृश्चिकधर्माणां कारणे गोमये अनाप-
 चावपि दृष्टान्तस्यैवोक्तत्वादिति दूषणमुक्तं तदसत् तत्र वृश्चिकादीनां स्थितिकाले कारणाद्विभक्ततयैव स्थि-
 तत्वेन परस्परधर्मसांकर्याभावे निदर्शनेऽपि अविभागदर्शनात् तस्याप्रदर्शितत्वात् तत्प्रदर्शनायैतत्सूत्रप्र-
 णयनायाससार्थक्यात् ॥ स्वपक्षदोषाच्च स्वपक्षे चैतं प्रतियादिनः साधारणा दोषाः कथमिति चेत् यत्तावदभि-
 हितं विलक्षणत्वात् नोदंजगत्ब्रह्मप्रकृतिकमिति प्रधानप्रकृतिकतायामप्येतत्समानं शब्दादिहीनात् प्रधानात्
 शब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमेन प्रधानप्रतियोगिकानौपाधिकभेदवत्त्वं नूपाधानवैलक्षण्यस्य जग-
 ति परमतेऽपि सत्त्वात् अनौपाधिकत्वं च प्रतियोग्यवृत्तिधर्मविच्छिन्नानुयोगिताकत्वं स्पष्टीकृतं चैतत् न विल-
 क्षणत्वादिति सूत्रयोजनायां परमते अतीतानागतवर्तमानावस्थात्रययोगिनः कार्यस्य नित्यत्वेन तत्रोत्प-
 त्त्यवहारस्य नभावयोगश्चेन्नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहारा व्यवहाराविति सांख्यप्रवचनोक्तरीत्या अभि-
 व्यक्त्यैवोपपादनीयत्वेनाभिव्यक्त्यदुपपत्त्येन सत्कार्यवादहासिः सांख्यस्यैव दोषः तयोहि अभिव्यक्तिः प्रा-
 क्सर्तानवाभावे कारणव्यापारवैयर्थ्याद्वितीये च सतः कार्याद्विलक्षणायाः असत्याः उत्पत्त्यभिव्यक्तेरभ्यु-
 पगमात् तत्रैव सत्कार्यवादभंगः न च कारणव्यापारात् प्राक्सर्वेषां कार्याणां सदसत्त्वोपगमेन नोक्तविक-
 त्यावकाशः घटादिपदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थायाः प्रागसत्त्वेन तदसत्तानि वृत्त्यर्थं कारणव्यापारापे

क्षणात् ॥ अनागतावस्थयाचसत्कार्यसिद्ध्यांतस्याक्षतेरेकस्यापिदर्शित्वूपभेदेन सदसत्त्वेविरोधाभा
 वाच्चेतिवाच्यं एवमप्यभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तेर्वाच्यतया अनवस्थापत्तेरपरिहार्यत्वात् अनवस्थाभियैवा
 भिव्यक्तेः प्रागसत्त्वस्यत्वयांगीकृतत्वाच्च ॥ तथाचोक्तं सांख्यप्रवचने उत्पत्तिवद्वा दोष इति अत्र भाष्यं यथा
 घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पत्तिवादिभिरिष्यते लाघवात् ॥ तथैवास्माभिरभिव्यक्ते
 रभिव्यक्तिः स्वूपमेवोच्यते लाघवात् ॥ असदुत्पत्ताविवाभिव्यक्तावपि नानवस्थेत्यर्थः अथैवमप्यभिव्य
 क्तेरभिव्यक्त्यनंगीकारे करणव्यापारात् प्राकृतस्याः सत्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न अस्मिन्
 पक्षे सतएवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्ध्यांत इत्याशयात् अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागस
 त्वेपि नासत्कार्यवादत्वापत्तेरिति ॥ नचममतत्रैवासत्कार्यवादः तदनुसर्वाकार्येष्वातिवाच्यं ॥ एकत्रप्रस
 क्तस्यासत्कार्यवादस्याक्षतिनाशे अस्मिन्मतेऽपि सत्कार्येऽपि सत्त्वानुपपत्त्याः समप्रसक्तमनिर्गुणत्वादेनादोषाच्चेति
 तथापरेणाप्यपीतौ कारणस्य कार्येणाविभागाभ्युपगमात् कार्यधर्माणामतीतत्वादीनां प्रधाने प्रसंगः समान
 एव अधिकं भाष्ये स्पष्टं ॥ यत्तु चंद्रिकायां जलाहरणाद्यसमर्थस्यापि मृन्मात्रस्य तत्समर्थघटं प्रतीकशब्दादिही
 नस्यापि प्रधानस्य शब्दादियुक्तजगत्प्रत्युपादानत्वसंभवेपि न चेतनस्याचेतनोपादानत्वं क्वाप्यदर्शनात्
 निर्विकारत्वाच्चेति परेण त्वां प्रत्युक्तदोषस्य तत्पक्षे अप्राप्तेर्दोषसाधारण्यापादानमयुक्तमिति दूषणमुक्तं त

दध्यसत् ॥ उक्तरीत्या अनौपाधिकभेदवत्त्वूपहेतोः प्रकृतिविकारभावविरोधित्वे त्वन्मतेपितदापत्तिः ब्रम्ह-
 नजगदुपादानं चेत्तन्त्वादित्यनुमानेन ब्रम्हणि जगदुपादानत्वनिरासे प्रधानं न शङ्क्यदुपादानं अशङ्क्यत्वा-
 दित्यनुमानविरोधेन प्रधानस्यापि विषयदाद्यकरणत्वापत्तिर्व्यभिचारदर्शनस्योभयत्रतुल्यत्वादितिसमान-
 न्यायेन दोषसाम्यापादनस्य निश्चित्यहत्वात् ॥ न हि शङ्क्यं शङ्क्यवत उपादानं दृष्टं कापिलोक्ते यथा हि परम-
 ते प्रकृतिसंयोगमात्रेण पुरुषस्य न परिणामिता लक्षणो विकारः तथामन्मतेपि विषमसत्ताकार्यतादात्म्ये-
 न न विकारितेत्यभ्युपगमेन विवर्तोपादानत्वाभ्युपगमेन चोपादानत्वेपि न निर्विकारत्वविरोधः ॥ तर्कप्रतिष्ठा-
 नादन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मेक्षप्रसंगः ॥ किंच न केवलेन तर्केण ब्रम्हणः श्रौतब्रम्हकारणत्वाप-
 न्नवोयुक्तः तर्कणां पुरुषोत्तमसामानिबन्धनत्वात् पुरुषबुद्धीनां वैचित्र्यात् तेषामप्रतिष्ठितत्वात् ॥ तथा चो-
 क्तं यत्त्वेनानुमितोऽप्यर्थः कुत्रात्रैरनुमातुमि-
 अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यतइति सर्वज्ञत्वेनाभिमता-
 नामपि कषिपुणादप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनाच्चाप्रतिष्ठितत्वं ॥ अथाप्रतिष्ठानशून्येनैकतर्केणा-
 नुमेयं न हि प्रतिष्ठितस्तर्केनास्तीति वक्तुं शक्यं अप्रतिष्ठानसाधकतर्कस्यापि तथात्वापत्त्या इष्टासिद्धेः त-
 र्कमूलसकललौकिकवैदिकव्यवहारोच्छेदापत्तेश्च ॥ मनुरपि प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमं व्रयं
 सुविदितं कार्यधर्मशुद्धिमभीप्सता आर्षेधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना यस्तर्केणानुसंधते स धर्मवेद

नेतरः इति ब्रुवन् एवं मन्यते सावद्य तर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्य इति चेत् ॥ एवमपि क्वचि
तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि अचिंत्ये अतिगंभीरे मोक्षायज्ञेयप्रकृतविषये तर्कस्याप्रतिष्ठानादनिर्मोक्ष एव अ
चिंत्याख्यलुपेभावात् न तांस्तर्केषु योजयेत् इति स्मृतेः अथवा एवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगात् मुक्त्यभावप्रसंगा-
दित्यर्थः सम्यक्ज्ञानाभ्योक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनां संमतं सम्यक्ज्ञानं चैकं रूपमेव वस्तु तत्रत्यानवस्तु-
निचयिकल्पाभावात् ॥ तत्रैवं सति सम्यक्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना कपिलकणभुगाद्युक्त
तर्कज्ञानानां तु अन्योन्यविरोधात् प्रसिध्वा विप्रतिपत्तिरिति तर्कप्रभवसम्यक्ज्ञानाभावात् ॥ मुक्त्यभाव
प्रसंगो न्यथानुमानपक्षे दुर्वारः यद्वा पूर्वोक्तवैपरीत्येन पूर्वहिंश्रुत्याद्यनुग्रहरहितस्य तर्कसामान्यस्याप्र
तिष्ठितत्वमुक्तं ॥ न चैतद्युक्तं तर्कसामान्ये अप्रतिष्ठितत्वसाधकतर्कस्यापिश्रुत्यादिसहाय्यरहिततया
अप्रतिष्ठितत्वे सति तर्कसामान्ये अप्रतिष्ठितत्वात्सिद्धेः पदार्थमपि विद्वन्मयापि पदमूलकत्वेऽनव
स्थापत्याश्रुत्याद्यमूलकत्वेऽपि प्रतिष्ठितत्वस्यापश्यकत्वाच्च ॥ एवं च नोक्तन्यायेन विलक्षणत्वादितर्कणि
मप्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यनुमेयमिति शंका भागार्थः साक्षात् परंपरया वाश्रुतिप्रत्यक्षानुसारिण एव ॥ त
र्कस्य प्रतिष्ठितत्वं तर्कप्रतिष्ठितत्वलक्षणस्तर्कोपिश्रुत्यनुसार्ये वा न्यथाबाह्योक्ततर्केण श्रुत्यप्रामाण्यप्रसं
गात् ॥ एवमेव तात्पर्यनिर्णायकोपितर्कः क्वचित्प्रत्यक्षानुग्रहीतः क्वचित्श्रुत्यनुग्रहीतः क्वचिच्च तदविरु

ल्यन्यायाविरुद्धाभाभवतीतिनाप्रयोजकइतितर्काणांप्रतिष्ठितत्वेपिविलक्षणत्वादितर्काणांतथात्याभा
 वादप्रतिष्ठितत्वंदुर्धरमेवेति ॥ एवमप्यनिर्माक्षप्रसंगइतिसिद्धांतभागार्थः ॥ यद्वातर्कप्रतिष्ठानादिति
 यद्यस्मात्तविलक्षणंतत्तदुपादानकंनेतिसामान्यव्याप्तेर्यत् तत्पदार्थघटितत्वेनपक्षसपक्षसाधार-
 ण्येनानुगतीकर्तुमशक्यतयासाध्यासाधकत्वादित्यर्थः दृष्टांतैहि यदे सुवर्णविलक्षणत्वं सुवर्णोपादान
 कत्वाभावेप्रयोजकं वक्तव्यं न तत्तद्विषयादेर्ब्रह्मोपादानकत्वाभावेसाध्यहेतूकर्तुमशक्यते अपितु ब्रह्मविल
 क्षणत्वं ॥ तथाच दृष्टांतद्राष्टांतिकयोः साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरेक्यालाभस्तदलाभेपक्षवृत्तिहे
 तौ व्याप्तिग्रहासंभवादनुमिति रसंभावितैवशास्त्रयोनित्यसूत्रेश्रुतिसिद्धे सार्वज्ञ्ये संभवनामात्रप्रयोजन
 ययद्यद्विस्तरार्थशास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवतिसततोव्यधिकतरज्ञानवानितिसामान्यव्याप्त्युप
 न्यासेपि स्वातंत्र्येण कंचिदप्यर्थं प्रतिसाधकत्वेनोपन्यासाभावात्तनासंगतिः ॥ ननु दृष्टांतद्राष्टांतिकयोः
 साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरेक्याभावेनपक्षवृत्तिहेतौ व्याप्तिग्रहामपि प्रकृतहेतुसजातीयहेतौ
 प्रकृतसाध्यसजातीयसाध्यनिवृपितव्याप्तिग्रहात्प्रकृतहेतौ च पक्षधर्मताग्रहात्प्रकृतसाध्यानुमितिः
 स्वीक्रियते अविद्यादृष्टांतेन विशेषव्याप्तिरेव वा विपक्षितास्तु तत्रचनोक्तदोषइति शंकते ॥ अन्यथानुमेय
 मिति प्रकृतहेतुसजातीयहेतौ प्रकृतसाध्यसजातीयसाध्यनिवृपितव्याप्त्या विशेषव्याप्त्या वा अनुमेयमि

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

त्यर्थः ॥ एवमपि उक्तपक्षेऽपि अनिमोक्षप्रसंगान् ॥ अप्रयोजकत्वपरिहारार्थं तद्विलक्षणत्वं
ब्रह्मविलक्षणत्वं वा तदुपादानकत्वे ब्रह्मोपादानकत्वे चानस्यादिति तर्कमूलसामान्यव्याख्यादेराश्रयणीय
तया पूर्वोक्तमेवाप्रतिष्ठितत्वं पुनरापद्येतेत्यर्थः यद्वा विलक्षणत्वे हेतुर्नाप्रयोजकः निर्विकारत्वबोधकश्रुत्य
नुकूलत्वादित्यस्यानुमानस्य स्वतन्त्रासिद्ध्यादिना अप्रतिष्ठितत्वादनिर्मोक्षइतियोजना ॥ यत्तु च शब्दाभा
वान्नास्य हेतुं तत्तत्तु क्विंचान्यथानुमेयमित्यनेन त्वयाप्येकसूत्रतया स्वीकृतस्य तर्कप्रतिष्ठानादि-
त्यस्य मद्गीत्या अन्यथा स्वपक्षदोषाच्चेत्यादिसूत्रोक्तात् वैपरीत्येनानुमेयं तर्कप्रतिष्ठानादित्येकवाक्यत
या श्रुतसाध्यान्वयेशंकाविशेषत्वे च संभवति विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्य न हानिः तर्कस्याप्रति
ष्ठितत्वात् ॥ इत्येवमध्याहृतसाध्यान्वयेन वाक्यमित्वासिद्ध्यां तशेषत्वोक्त्ययोगः अनिमोक्षप्रतियोगिनो
नुपगमापत्तिश्च प्रसंगश्चिह्नैक्यबोधकैर्विवादिवाक्यानां तूपायमुक्तं प्रसंगेन ॥ अत्रात्रात्रैक्यत्वमानार्थकापिश
हसत्वेन हेतुं तत्तत्तु पपत्तेः यद्यपि हेतुं तत्तत्तु परत्वे तत्तु तिपादकभागस्य सूत्रांतरत्वमुचितं ॥ तथापि तर्क
प्रतिष्ठानादित्यं शस्यानिर्मोक्षप्रतियोगिसमर्पकतया उत्तरवाक्यैकवाक्यताप्यस्तीति सूचनाय सूत्रैक्या
नुसरणं ईक्षते न शिद्धं गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ आनन्दमयोभ्यामात् विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥
ज्ञेयत्वावचनाच्च पदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् इत्यादौ तु ईक्षणाभ्यासज्ञेयत्वादेरुत्तरवाक्यार्थे अप्र

विष्टतया पृथक्सूत्रत्वमादृतं ॥ अन्यथा शब्दोक्तान्यत्वप्रतियोगितया अत्यन्ता व्यवहिततर्कप्रतिष्ठानस्य
 न्ययसंभवे पूर्वसूत्रोक्तादिति पदाध्याहारेण व्यवहितस्य तत्प्रतियोगित्वेनान्ययोपगमस्य जन्यत्वाच्च
 किंच तर्कसामान्यस्यानुकूलतर्कशून्यतया आभासत्वनूपप्रतिष्ठितत्वं नान्यथानुमेयत्वनूपसाध्यसाधकं
 स्वस्यापि तर्कसामान्यान्तर्गततया आभासत्वात् ॥ अन्यथा च सिद्धांत्यभिमत तर्कस्याभासत्वासिद्ध्या ॥ अन्य
 थानुमित्ययोगादिति तर्कप्रतिष्ठानादन्यथानुमेयमिति व्याहृतानुमानपरतया तवैव व्याख्यानमनुचितं
 ममतुश्चुतिप्रत्यक्षान्यतरसाहाय्यरहितस्तर्कएव तर्कशब्देन गृह्यत इति न दोषः सिद्धांतसाधकहेत्वन्तर-
 त्वपरत्वे संभवति निरसनीयशङ्केशोषत्वकल्पनाया एवानुचितत्वाच्च ॥ उक्तेरीत्या व्याहृत्याक्रांतहेतुपर-
 याख्यानमपेक्ष्य साध्या तरान्वयं वाक्यभेदं अनिमोक्षप्रतियोगिनोऽनुषंगंच स्वीकृत्य सूत्रयोजनमेवोचि-
 तमिति स्पष्टमेव विदुषां प्रथमयद्देत्यादिरीत्या द्वितीययद्देत्यादिरीत्या च सूत्रयोजनायां मन्मते व्याहृति-
 शङ्काया एवाप्रसरः अनिमोक्षप्रसंगादित्यस्य मुक्त्यभावप्रसंगादित्यथपक्षप्रसंगपदसार्थक्यमिति स्प-
 ष्टमेव ॥ यदपि चंद्रिकायां किंतर्कमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वं किंवा श्रुत्याद्यननुगृहीतस्य नाद्यः तर्कप्रतिष्ठित-
 त्वसाधकतर्कस्याप्यप्रतिष्ठितत्वेन तर्कप्रतिष्ठानासिद्धेः मीमांसानारंभप्रसंगश्च मंतव्यश्च सो न्येष्टव्यः
 यस्तर्केणानुसंधत्ते इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च न द्वितीयः ब्रह्मणो नुपादानत्वसाधकस्य वैलक्षण्यनूप

तर्कस्य निर्विकारमिति श्रुत्यनुगृहीतत्वादिति दूषणमुक्तं तदतिशिथिलं उक्तरीत्या श्रुत्याद्यननुगृहीत
स्यैव तर्कस्य केवलेन तर्केण निमाष्येणाप्रतिष्ठितत्वात् केर्विकल्पस्य स्वगुप्तिमात्रकल्पितत्वात् ॥ यदुक्तं वै
लक्षण्यनूपतर्कस्य निर्विकारमिति श्रुत्यनुगृहीतत्वात् ॥ न तस्य केवलत्वं श्रुत्याद्यननुगृहीतत्वनूपमिति
तदप्यतिशिथिलं निर्विकारत्वस्योपादानता बोधकश्रुतिविरुद्धत्वात् विपक्षविकारित्वाप्रसक्त्या तस्य-
निर्विकारमिति श्रुत्यनुकूल्यासित्येः अन्यथा यत्तर्कबलेन सतः कारणत्वसाधनं असतश्च तद्वाधनं तदनु-
क्तं तर्कबलेन यत्साध्यते तस्मादन्यथापि प्रतितर्केण साधयितुं शक्यत्वेन तर्कस्याप्रामाण्यात् ॥ न हि प्र-
तितर्क एतावानेवैतादृशं तर्कप्रतिविरोधितया प्रवर्तते नैतादृशमिति नियामकमस्तीति त्वदीयोक्तायापु-
न्येव सदेवेह प्रश्न आसीदित्यादि श्रुत्यनुकूलत्वेन शुष्कत्वानुपपत्तेः वस्तुगत्या श्रुत्यनुसारित्वाभावा-
च्च विलक्षणत्वादेरपि तुल्य इति दिक् ॥ मानदत्तायास्तु श्रुत्यादिप्रामाण्याद्द्विजाजगत्कारणत्वं सि-
ध्यतीत्युक्तं श्रुत्यादिप्रामाण्यस्य च युक्तिविरोधे ब्रह्मणो न जगत्कारणत्वं सिध्यतीत्यसौ परिहरणीय एव
श्रुत्याद्येव विषयः प्रमाणं न वेति संदेहः वृष्टिकामः कारीर्याजनेतेत्यादि श्रुतेरप्रामाण्यदुर्वारमेव कृतायाम-
पि ॥ कारीर्याफलादर्शनेनान्वयव्यभिचारेण कारणताबाधेन कारणताशून्ये कारीर्यादौ कारणताबोध-

धकत्वात् ॥ दृष्टार्थकफलसंवादशून्यार्थबोधकपाशुपतादिस्मृतिवत् एवंचवेदाद्येकदेशस्याप्रामाण्ये
 न्यदेशप्रमाणतायामनाश्वसात्श्रुत्यादिनप्रमाणमिति नविष्णोर्जगत्कारणतासिद्धिरिति प्रामेनोक्त
 श्रुत्यादेस्तथात्वं पाशुपतादिस्मृतिवदुक्तानुपलब्ध्यादिहेतुना अप्रामाण्यंकल्प्यं ॥ उक्तान्वयव्यभिचार-
 स्याकारणत्वासाधकत्वात् ॥ यतो न्वयव्यभिचारो निर्णीतयदादिकारणताकेषु मृदंडादिष्वपि दृश्यते
 स्वस्वव्यापारेतरयावत्कारणसत्वे कार्यानुत्पत्तिस्त्वसिद्ध्या व्याघातात् ॥ अधिकारादिनूपकारणांतराभा-
 वसंभवाच्च ॥ नचैवं फलविसंवादेन पाशुपतादीनामप्रामाण्योक्तिरसंगता स्यादिति वाच्यं ॥ तेषामनि-
 र्णीतस्याप्रामाण्यकत्वेन कारणांतराभावाधीनविसंवादकल्पनायां बीजाभावात् ॥ नचवेदानामपि तथा-
 त्वं तेषां ततो नित्यत्वाख्यवैलक्षण्यात् ॥ नित्यत्वं च वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिसिद्धं ॥ नचनित्यत्वेऽपि
 प्रामाण्यं वक्तुं शक्यं तास्याप्रामाण्यस्य वक्तुं दोषाधीनत्वात् ॥ नचात्माश्रयः यतो वाचा विरूपनित्ययेत्या-
 दिश्रुतिजन्यज्ञानस्य प्रामाण्यसाक्षिसिद्ध्यापवादमतो राहा तु शक्यं तत्र प्रमाणांतरविरोधादिरपवाद-
 हेतुश्चात्र नोपलभ्यते ॥ तथाचसिद्धेप्रामाण्येतन्निर्वाहयफलविसंवादो वैगुण्याधीन इति युक्तं कल्पयि-
 तुं पाशुपतादिस्मृतेश्च प्रामाण्यानिश्चयात् ॥ नतत्र तत्कल्पनायकाशः पांचरात्रादिस्मृतीनांचवेदानुसा-
 रित्वान्नाप्रामाण्यमतो वेदादिभिर्विष्णोर्जगत्कारणतासिद्धिरप्रत्यूहेतिसिद्ध्यांत इति रीत्या सूत्रयोज-

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

जनामाहुः तत्रेदं दूषणं चिंत्यं अस्मदीत्या पूर्वतं बाधुपपादितवेदप्रामाण्यमनाक्षिप्यैव पूर्वपक्षसंभवे
तराक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवर्तनस्थानुचितत्वात् ॥ किंच कपिलकणभुक्पाशुपतादीनां वेदप्रामाण्याभ्युप
गंतृत्वात् ॥ न तन्मतावलंबनेनेयमाशंका कपिलतंत्रेनाहैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्यादित्यादिसूत्रैः श्रु
तित्याख्यानदर्शनात् ॥ तद्वचनादात्मन्यस्य प्रामाण्यमिति वैशेषिकतंत्रे वेदप्रामाण्यस्य न्यायपंचा
ध्याख्यां कंठत एवोक्तेः एवमभ्यर्थितस्तैस्तु कृतवानस्मि संहितां ॥ वेदक्रियासमायुक्तां पुराहं हि
जसत्तम ॥ सैव पाशुपतेरीक्षायोगः पाशुपतंचसः ॥ इति पाशुपतागमोक्तेश्च ॥ कारणा-
गमेपि पातीति पावे दस्तं खंडयतीति पाषंड इति निरुच्यस्यस्य वेदाविरुध्यत्वादपाषंडता इतरेषां तथा
त्वं चोक्तं ॥ अथ जैनब्रौत्यादिमतावलंबनेनात्र पूर्वपक्ष इति चेत् ॥ तथा सति तदनभिमतवेदनित्यत्य
स्यतः प्रामाण्यादिनाक्षिप्यंते न तत्रात्राशंका ॥ अत्राशंकायां न तत्राशंका ॥ अत्राशंकायां न तत्राशंका ॥ अत्राशंकायां न तत्राशंका ॥
दाभावाद्देदप्रामाण्यसिद्धिरिति तन्न उत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इति प्रत्यक्षविसंवादस्य तत्रापितु-
त्यत्वात् ॥ प्रत्यभिज्ञायाश्च बुद्ध्यागमसाधारण्यात् ॥ आनुपूर्वी नित्यतायामप्येवं ॥ एतेन फलविसंवादे
न पाशुपतादि स्मृतिवत्कारीया यजेतेत्याद्येकदेशा प्रामाण्यशंकायां नित्यत्वेन प्रामाण्यसाधनमिति नि-
रस्तं ॥ कारीयादिस्थले फलविसंवादस्यैव वाचाविहूपनित्ययेत्याद्येकदेशे प्रत्यक्षविसंवादस्य तुल्यत्वे

नतदुक्तनित्यत्वेनप्रामाण्यसाधनायोगात् ॥ यदपिनविलक्षणत्वादित्यादिप्रथमसूत्रानंतरंदृश्यते-
 त्वितिसूत्रंपरित्या अधिकारिणांफलं दृश्यते अधिकारश्च फलयोग्यत्वं कर्मवैगुण्यप्रतिबंधराहित्यं या
 वत्कारणासंपत्तिर्वा इतितदर्थवर्णनंतदपिशिथिलं काचित्फलदर्शनस्य फलकतालीयत्वशंका कवल
 तस्य बौत्वादिभिरप्यनिरासेन तद्वैयर्थ्यमिति ॥ यदपि मृदादिवेदित्यादि वेदवाक्यस्य मृन्नवदतिजडत्वा
 दित्यादियुक्तिविरुद्धार्थकत्वादप्रामाण्ये स्थिते तत्सजातीयवेदमात्रे अनाशवासप्रसंगान्नोक्तसमन्वय
 इति प्राप्ते भवेदेतत् ॥ यदि मृदाद्येवोच्येत नैतदस्ति मृदाद्यभिमानिन्यो देवता एव तत्र मृदादिशब्दैर्व्यपदि
 श्यंते ॥ ननु ता अभिमन्यमानव्यापिन्यः किं वा तदेकदेशवर्तिन्यः आद्येपि विग्रहवत्योनवानप्रथमे प्रथम
 उपलंभप्रसंगात् न द्वितीयः वचनाद्ययोगात् नान्यः तद्वद्विददेशवद्देशांतरावस्थानोपपत्तौ तद्वैयर्थ्यमि
 ति चेदस्त्येव तासां सर्वत्रानुगतिर्विगुह्य ॥ न च दर्शनप्रसंगः सर्वगतानां विगुह्यतीनामपि तासामि
 तरेभ्यो विशेषसामर्थ्यनादर्शनसंभवात् इत्याभिमानिसूत्रार्थः नन्वप्रामाणिकदेवताकल्पनात् ॥
 तासांच विशिष्टसामर्थ्यकल्पनाच्च परं वेदाप्रामाण्यलाघवात् ॥ न च वेदेन तत्स्थितिः तत्प्रामाण्ये विवा
 दात् ॥ इत्याशंकां परिहरति दृश्यते च ॥ आभिमानिदेवतानां तत्सामर्थ्यस्य च महद्भिर्दृश्यमानत्वादिति
 दृश्यते चेति द्वितीयसूत्रार्थ इति तदप्यसत् ॥ अत्रापि कपिलकणमुगादिमतावलंबनेन पूर्वपक्षा योग

स्य महत्कृत्कदेवतादर्शनिहूपसिद्धांतयुक्तेरवेदवाद्यनभिमतत्वेन तान्प्रत्येतादृशसिद्धांतोपपाद
कयुक्तिप्रदर्शनायोगस्यचतुल्यत्वात् ॥ नचश्रुतिस्मृत्याद्यलौकिकप्रमाणमंतरेणाभिमानिदेवतानांम
हापुरुषप्रत्यक्षगोचरतासिध्यतिमन्मतेतुवेदप्रामाण्यमनपहायैवाभिमानिसूत्रप्रवृत्तेर्ननुपपत्तिः काचि
दपि ॥ यदपि असदेवेदमग्र आसीदसतः सदजायतइत्यादिना असतः कारणत्वोक्तेर्विरोधइत्यतोयक्तिअस
दिति चेन्नप्रतिषेधमात्रत्वादिति जगत्कारणत्वंविषयः तत्विष्णोर्युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः श्रुतिविगा
नंसंदेहबीजंतत्रनविष्णोर्जगत्कारणत्वंयुक्तंतत्रप्रमाणाभावात् ॥ नचयतोवेत्यादिश्रुतिः प्रमाणंअ
सदेवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुत्या असतोपिकारणत्वोक्तेः द्वयोः श्रुतित्वाविशेषेपि असत्कारणताबोध
कश्रुतेः कारणं प्रलये असत्प्रवितुमर्हतिवस्तुत्वात् ॥ कार्यवत्विमताभावाः प्रलये असंतः भावत्वा
त्संमतवत् इतितत्प्रकाशिकाचंद्रिकायुक्तानुमाननूपयुक्तिसहितत्वेन प्रबलत्वात् ॥ असदेव
कारणमिति ॥ पूर्वपक्षेसिद्धांतः युक्तमेवविष्णोः जगत्कारणत्वंनत्यसतः तस्याभावधर्मात्म्यतामंत
रेणस्वरूपतएवप्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात् ॥ असतः कारणत्वादियुक्तिविरुद्धंवेदवाक्यमित्येतदत्र
निषिध्यतेसर्वशङ्कानां ब्रह्मणिसमन्वयेपितदधीनत्वादर्थवदित्यादिना मुख्यस्येवा मुख्यस्यापिवा
अत्यांगीकारादसतः प्राप्तिः तथाश्रुतिप्राप्तमेवासन्मतंनिषिध्यतेसमयस्यो परिनिषेधादर्थाद्युक्ति

विरोधानिगक्रियतइतिआनंदतीर्थायानामसदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वादितिसूत्रयोजनंतत्रेदं चिं
 त्यंकारणतायाः कालसंबंधितानियतत्वेनासतः कारणत्वशंकायाः अयुक्तत्वात् ॥ अथात्रासत्पदं प्रा
 गभावपरंतथैवव्यासतीर्थानांचंद्रिकायांव्याख्यानदर्शनात् ॥ उक्तंचचंद्रिकायांअत्रासत्शब्दः सत्
 प्रत्ययस्यासदभवनमितिछांदसेनभावसाधनत्वेनासदसत्वमितिभावप्रधानत्वेनवाअभावपरइति
 ॥ तथाप्रागभावस्यैवकर्तृत्वमितिपूर्वपक्षएवतत्संमतः तथाहिचंद्रिकायांअत्रविष्णोर्जगत्कर्तृत्वंश्रु
 तिविरुद्धमुतनेतिचिंतातदर्थंविश्वप्रागभावः किंविश्वकर्ताउतनेतितदर्थंप्रागभावस्यकर्तृत्वसाधि
 कायस्यमाणायुक्तिः श्रुतिसंवादिनीउतनेतितदर्थंअसद्वाइदमग्रआसीदितितदसदेवसन्मनोकुरु
 रुतेतिश्रुतिः किंप्रागभावस्यसंकल्पप्रतिपादिकाउतान्यस्येतिपूर्वपक्षस्तुविश्वप्रागभावस्तावत्
 विश्वहेतुः घटंप्रतिघटप्रागभावस्येवानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वात् ॥ अन्यथेत्यन्नोघटः पुनरुत्प
 द्येतप्रागभावस्याहेतुत्वंचपाकजहूपरसादीनामिदानस्यात्प्रागभावादन्यस्यकारणस्यतत्रामेदात् ॥
 श्रूयतेचासद्वाइदमग्रआसीदितिप्रागभावस्यहेतुत्वंनह्यत्रासत्शब्दः शून्यपरः असतोनियतप्राक्सत्य
 रूपहेतुत्वायोगात् ॥ आसीदितिसत्योक्तिविरोधाच्च ॥ एवंचसिद्धेप्रागभावस्यहेतुत्वेप्रागभावांतरेअ
 दृष्टमपिविश्वप्रागभावस्यकर्तृत्वंदृश्यतेचाचेतनेपिकर्तरिविहिततृतीयादिः तदसन्मनोकुरुतेतिश्रुतौ

(G) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

असत्शब्दार्थस्य विश्वप्रागभावस्य ज्ञानेच्छाद्युक्तेश्च शब्दगम्योर्थः यथा शब्दमङ्गीकार्य इति प्रागभाव
 स्यैव कर्तृत्वमस्ति तित्त्वेन श्रौतासत्पदस्वारस्य हानावश्यकत्वे एतेन सर्वव्याख्याता इति प्रथमा
 ध्यायांत्यधिकरणोक्तेन तदधीनत्वादर्थवदिति प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यन्यायेन यतो वा इमानि भूता
 नि जायंत इत्याद्यनेकश्रुत्यैकवाक्यत्वाद्यथा कथंचित्प्रतीयमानार्थपरत्वमिति प्रसंगापादकं परि
 त्यज्य तत्पदस्य ब्रह्मपरताया एवोचितत्वेन श्रुत्या प्रागभावकर्तृताया अप्राप्तेः पूर्वपक्षे ब्रह्मकारणा
 त्याभिधायि बहुश्रुतिविरुद्धमसत्कारणत्वं कृष्टः श्रुत्यर्थः स्यात् ननु कथं श्रौतासत्पदस्वारस्य हानिः
 पूर्वपक्ष इति चेत् असत्शब्दस्य प्रागभावे नूत्या प्रयोगाभावेन प्रागभाववादिभिर्वैशेषिकादिभिरपित
 स्य तेन शब्देन व्यवह्रियमाणत्वाभावेन नासतो दृष्टत्वादित्यादौ सूत्ररुताशून्यस्यैव त्वन्मतरीत्या तेन श
 ह्नेन ग्रहणेन न सदसदिति लुप्तत्वासाधनत्वेन भावमिन्नत्वपर्यवसितं तत्प्रागभाववाचित्वसं
 भावनायामपि अत्रासत्शब्दः सत्यत्यगम्यसदभवनमिति छांदसभावसाधनत्वेना सदसत्वमिति भा
 वप्रधानत्वेन वा अभावपर इति प्रागभावस्यैव कर्तृत्वमिति प्रयासेन तस्य प्रागभावार्थकत्वं वर्णयतः-
 त्वत्पूर्वपक्षिणस्तथा प्रयासवैफल्यात् तस्य तथा प्रागभाववाचिताया अनभिप्रेतत्वेन प्रागभावस्या
 धिधेयत्वेन भावधर्मात्मनः भावमिन्नत्वे सत्यभावत्वपर्यवसितं प्रतिषेधमात्रत्वमसिद्धमिति हेतुस्तत्र

प्रविशेचनायां ॥ त्वदुक्करीत्या प्रागभावस्य सद्भिन्नत्वा संभवेन कथंचित् संभवे च ॥ तद्वीत्ये
 वतस्य प्रतिषेधमात्रत्वापि संभवेन स्वरूपां सिध्य भावात् तन्निराकरणाया भावधर्मात्मना संतरेण
 त्यादिहेतुस्वरूपनिर्वचनप्रयासवैफल्येन चासत्तद्वाहस्य प्रागभावार्थतायामस्वारस्यमित्यपेहि ॥
 प्रागभावसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च न श्रुत्या तत्कर्तृत्वप्राप्तिः न च घटोत्पत्त्यनंतरं घटस्य प्रागभावो ब्रह्मासीदिति
 प्रतीतिरेव तत्सत्त्वे प्रमाणमिति शङ्क्यं उत्पत्त्यनंतरं प्रागभावस्यासत्त्वे नोत्पत्तेः पूर्वं घटस्यैवा सत्त्वे नासत्ता
 घटेन प्रागभावेन वा संबंधानि रूपणात् प्रागभावस्य घटीयत्वासिद्धेः प्रतियोग्यनुयोगिभाव एव संबंध इत्य
 पिन तस्य स्वरूपसंबंधविशेषरूपत्वेन प्रत्येकस्वरूपत्वेन संयोगादिवत् संबंधत्वात् संप्रतिपत्तेः प्रतीतिमा
 त्रस्य वस्तुसाधकत्वात् प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य केनचित् संबंधेन संबन्धस्यैव संबंधतो ता संबन्धस्येत्या
 दिविकल्पग्रस्तत्वात् घटात्वं ताभावविषयकत्वेन तादृशप्रतीत्युपपत्तेश्च न चोत्पत्तेः पूर्वमुदादौ घटादेः
 प्रागभाव एव नात्यंताभावः अन्यथा असत्कार्यवादेशाविषाणस्यापि कारकव्यापारादुत्पत्त्या पत्तेस्त
 द्वाप्रतीतेः प्रागभावविषयकत्वमेव नात्यंताभावविषयकत्वमिति पक्षं शङ्क्यं उत्पत्तेः पूर्वमसत्त्वाविशे
 षे उक्तविशेषस्यासिद्धेस्तन्मते शशविषाणोत्पत्तेरापादनीयत्वात् उत्पन्नोपि घटः पुनरुत्पद्येत पाकज
 रूपरसादीनां जेदश्च न स्याद्यदि प्रागभावस्य तद्हेतुत्वं प्रागभावादन्यस्य कारणस्य तत्राभेदादिति पूर्वप-

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

क्षेत्रे चंद्रिकोक्तं तु न सत् घटं प्रति घटस्य प्रतिबंधकत्वेन कुत तदत्यंताभावस्य कारणत्वकल्पनयैवोक्तं
 न घटोत्पत्तेरापादनायोगात् घटोत्पत्तेः पूर्वमित्यंताभावसत्त्वमुपपादितमेव ॥ एकासावपी एकमेव का
 र्यं जनयतीति स्वभावकल्पनात् धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनायां लाघवाच्च उपचेश्वरतत्कर्तृत्वकल्पनापे
 क्षाया कुत प्रागभावस्य हेतुत्वमित्यनेनोक्तं लाघवस्य त्वयोक्तत्वाच्च न तदापत्तिः तत्क्षणादृष्टादिनू
 पकारणाभावेन सामग्र्यभावाच्च न तदापत्तिः न चाप्रागभावादन्यस्य कारणस्याभेदात् पाकजनूपर
 सादीनामभेदापत्तिः विजातीयनूपरसत्त्वाद्यवच्छिन्नं प्रति एकजातीयाग्नि संयोगानूपपाकस्य हेतु
 त्वमितिकार्यकारणभावा नुरोधेनैव तद्भेदसिद्धेः तद्विरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन च तदैव या पादानस्या
 संभवात् ॥ किंचोत्पन्नो घटः पुनरुत्पद्येतेत्युक्तं न स्यात्तिरापाद्यमानाप्रसिद्धत्वात् दपादयितुमश
 क्यता तदापादकतत्कारिणा कुतः अन्यथा शशिविषाणादीनामभ्युपसर्गापत्तिः स्यात् कथं वा प्रत्यक्ष
 तो गृहीतभेदानां नूपरसादीनां नूपरसः स्यादित्यापादानं संभवति नूपरसत्त्वाभावादेव तदापत्य
 योगादित्यलं ॥ अस्तु वो मन्नस्य घटस्य पुनरुत्पत्तिवारणानुरोधेन प्रागभावसिद्धिस्तथापि तस्य तत्त-
 व्यक्तिप्रतियोगिकस्यैव सिद्धेः विश्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यातिरिक्तप्रागभावस्यासिद्धेस्तत्र
 प्रमाणाभावात् तद्धंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमनंगीकुर्वणैस्ता किं कैलं

त्यानश्यतीति पूर्वपक्ष्याशयइति केषांचिदुक्तिः सुवचा तस्मात्तत्तत्प्रागभाव एव तत्कार्यहेतुरिति सुधो-
 क्तपूर्वपक्षनिगमनोक्तिविरोधात् एकस्मिन् प्रागभावे तत्तत्कार्यनाशय तत्तत्कार्यप्रतियोगिकत्वं स्वी-
 कृत्य तस्य हेतुत्वे विनिगमनाविरहेण सर्वेष्वपि प्रागभावेषु तथा स्वीकर्तुं शक्यत्वेन लघुचे श्वरतत्कर्तृ-
 त्वकल्पनापेक्षया प्रागभावहेतुत्वकल्पनमिति पूर्वपक्षे चंद्रिकोक्तिविरोधाच्च त्वदभिमतैतादृशभाव-
 स्याच्छून्यत्वाच्च तत्तत्प्रतियोगिकत्वस्य प्रागभावातिरिक्तस्य भावरूपस्य प्रलये सर्वभावासत्वं समर्थ-
 यता त्वत्पूर्वपक्षिणा वक्तुमशक्यतया प्रागभावात्मकस्वरूपसंबंधविशेषस्य तस्यैककार्यमुत्पाद्यान्य-
 कार्येभ्यस्त्यर्थे स्थितस्य प्रागभावस्य स्थितौ नाशसंभवेनोत्पन्नस्य पुनरुत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च न च तत्त-
 त्कार्यप्रतितत्प्रागभावस्य कर्तृत्वमित्येतादृशानेकार्थो विवक्षितस्तत्पदेन विवक्षितकर्तृत्वव्यपदेशइति वा-
 च्यं तथा सत्यपि असद्वाइदमय आसीत्तदसदेव सन्मनो कुरुतेति श्रुतिः किं प्रागभावस्य संकल्पप्रति-
 पादिका उतान्यपरेति व्यासतीर्थानां तदर्थसंशयप्रदर्शना संगतेः संकल्पो हि प्रागभावस्य कार्यतेनै-
 वचनहेन प्रागभावेन कार्यंतरजनना संभवात् किंच कार्यमात्रस्य संकर्तृकत्ववत्सोपादानकत्व-
 स्यापि अनुभवसिद्धत्वात् युक्तिसिद्धत्वाच्च प्रलयकाले भावमात्रासत्वं समर्थयता पूर्वपक्षिणा आद्य-
 कार्यप्रतिउपादानं प्रागभाव एवेति वक्तव्यं तथा सति उपादानकारणस्य संकल्पोत्तरकालीनकार्ये

अन्यस्यावश्यं वाच्यं न या प्रागभावमर्थादा मुहुं अवर्तमानस्य तस्य प्रागभावत्वोक्तिरत्यन्ता संभ-
 ल्यैव किंच प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वं तत्रांतरसिद्धिपूर्वकालीने विश्वकर्तृत्वेन तत्पूर्व-
 पक्ष्यभिमतविश्वप्रागभावे दुर्घटं तेन प्रलयेभावमात्रासत्त्वसमर्थनात् ॥ तथाच कू स प्रागभाव म-
 र्थादा तिलं घनेन पूर्वपक्षो नितरामयुक्त एव श्रूयते चेत्त्यादि दृश्यते चाचेतने कर्तरि विहित तृतीयादिरिति
 प्रागभावस्य श्रुत्यर्थगौणकर्तृता मादाय पूर्वपक्षः विष्णो मुरत्यकर्तृता सिद्धांता विरुद्धश्च अद्वैतरी-
 त्यान विलक्षणत्वादित्यधिकरणे ग्रहणः जगद्विलक्षणत्वादनुपादानत्वपूर्वपक्षं केवलं पादान-
 कार्यसालक्षण्यनियमे पित्यन्यते तं न प्रत्यू णि नाभ्यादेरिव जगत्प्रतिग्रहवैलक्षण्येपि सिद्धांत्य-
 भिमतस्य निमित्तत्वे सत्युपादानत्वस्य संभवेन पूर्वपक्षसिद्धांता विरुद्ध इति दृश्यता त्वया कर्तुं मशक्य-
 एव तदसम्भनो कुरुते त्यादि शङ्का म्योर्थे यथा शङ्का मंगी कार्य इत्यनेन ज्ञानेच्छादिभत्व रूपमुरत्यकर्तृत्वमादाय
 पक्षोपि असंशङ्कस्य प्रागभावास्वरसतया तदर्थत्वं निराकरणेन निरस्तं प्राय एव नान्मज्जनमर्हति अ-
 पि च विमता प्रावाः प्रलये असंतः भावत्वात् संमतवदिति प्रलयेभावमात्रासत्त्वसमर्थनेने श कारण-
 ताप्रतिषेधसिद्धेः आवश्यकता दृश्य युक्तिविरोधपरिहारमात्रपरत्वे संभवत्येव तादृशरीत्यै तत्सूत्र-
 स्यालीकस्य प्रागभावस्य वा सर्वथा असंभावितं विश्वकर्तृत्वं दुराग्रह तथैव पूर्वपक्ष्य भिमेततया त्व

(C) Karnataka Sanskrit University Digitised by Ajit Gargeshwari

योपवर्णनीयं तच्चायुक्तं ॥ नचश्रुत्युपसर्जनयुक्तिपरिहारस्यैतदधिकरणोपाधेर्मदभिमतस्यनिर्वाहार्थं
युक्तौश्रुतिसंवादित्वस्यावश्यं वाच्यतया प्रकृतानुपयुक्तमपि प्रागभावस्य कर्तृत्वं पूर्वपक्ष्यभिप्रेततया
अहतंतउक्तंचंद्रिकायां श्रुत्युपसर्जनप्रागभावकर्तृत्वसाधकयुक्तिविरोधोन्निरस्यतेन तु समयप्राप्त
मसत्कारणत्वं तस्य द्वितीयैरनिरसिष्यमाणत्वात् नापिश्रुतिमात्रप्राप्तं तस्य तृतीय एव संगतेः नापियु
क्त्युपसर्जनकश्रुतिप्राप्तं तस्य चतुर्थ एव संगतेः नापिसमप्रधानश्रुतियुक्तिभ्यां प्राप्तं तस्य तृतीयेपिसंग
तेः नापियुक्तिमात्रप्राप्तं पूर्वाधिकरणोद्दयुक्तिविरोधेनिरस्ते इह युक्तिमात्रेण पूर्वपक्षानुदयादितीति
वाच्यं प्रलये सर्वभावासत्त्वसाधकयुक्तेः श्रुतिमूलकत्वासिद्धेः नच प्रागभावकर्तृता बोधकश्रुतिरेव स्यात्
सिद्धये प्रलये सर्वभावासत्त्वं माक्षिपतीति वक्तुं युक्तं प्रलये भावांतरसत्येपि प्रागभावकर्तृता या उपपद्य
मानतया तदर्थमुक्ता ॥ योमात्राप्रकाशनादुपपन्नमित्यादिप्रमाणेन ज्ञेयमेवेत्यादिश्रुतिविरोधेन प्रा
गभावस्यासत्त्वार्थाभावावस्थोक्तत्वाच्च किंच प्रागभावस्य कर्तृता पूर्वपक्षः तत्त्वप्रकाशिकाविरुद्धः त
स्याहिन्नन्यस्त्येव मसत्तः प्राप्तिस्तथापिसमयोन्निराक्रियतइतिकिनस्यादिति शंकया श्रुतिप्राप्तमेवे
ति भाष्यमवतार्य शून्यस्योपरितनपादे निराकरिष्यमाणत्वात् अत्रश्रुतिप्राप्तमेवासन्मतं निषिध्यत
इत्येवांगीकार्यमन्यथापौनरुक्त्या पातादिति भावइति भाष्यतात्पर्योक्तेः नच शून्यवादिना प्रागभाव

स्यदेतुत्वमुच्यते येनात्र प्रागभावकारणताविरोधोक्त्यापौनरुक्त्यम्यात ॥ यत्तु चंद्रिकायां प्रागभावप्रापक
 समयाभावात् अप्रापिभूयनिराकरणे अग्रेपितनिराकरणत्वात्पौनरुक्त्यमिति पौनरुक्त्यापातादित्यस्य
 माध्ववर्णनंतत्त्वोक्तिविरोधात्सुधोक्तिविरोधाच्चानुपादेयमेव ॥ तथाहि स्मृत्यधिकरणे युक्तिविरोधपरि
 रिहाशक्त्येपादे स्मृत्यधिकरणनिवेशमाक्षिप्योक्तं चंद्रिकायां पाशुपतादिस्मृतीनां समयनूपत्येनस्वो
 क्तेर्येसंमतित्वेनश्रुतियुक्तिकथनेनचतून्पत्वात्तदविरोधस्यैकैकाविरोधप्रतिपादकेपादविशेषे-
 अनंतभावेपिअविरोधाध्यायांतभावेनकचिन्निवेशोक्तव्येप्रथमातिक्रमेहेत्वभावाच्चतुरात्मकतयाप्र
 बलतयाचप्रथमंनिरसनीयत्वाच्चादावेवनिवेशइतितत्रपाशुपतादिस्मृतीनामित्यत्रादिपदेनबौत्था-
 हर्तादिस्मृतीनांग्रहणंतन्मतरीत्यापूर्वपक्षाणांस्मृत्यधिकरणेदर्शितत्वात्तदुक्तंपरस्यब्रह्मणःविष्णोः
 सकलजगज्जन्मादिकारणत्वादिकृतं तदयुक्तं पाशुपतबौत्थासांख्याहतादिस्मृतिविरुद्धत्वादिति स्मृत्य
 धिकरणेपूर्वपक्षेसुधोक्तेश्च ॥ सुधायाचयुक्तिविरोधपरिहारलक्षणेनपादस्मृतिविरोधपरिहारेनक
 र्तव्यः असंगतत्वात्कर्तव्यतायां प्राथम्यकुतइतिशंकयातस्याइत्यनुभाष्यमवतार्यएतदुक्तंभवति
 पाशुपतादिस्मृतयोहिस्वयमाभाभिमतवाक्यतयासमयनूपाअपिस्वाभिमतार्थेयुक्ति श्रुतीश्चसंवाद
 यंत्योयुक्तिसमयादिविरोधिचतुष्टयनूपाः ततश्चोक्तेर्येतद्विरोधपरिहारोस्मिन्नध्यायंतर्भावत्येवकिंतु

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

पादचतुष्टयसंगतोप्ययं न निष्कृष्यैकत्रैव पादं तर्भवति ततो ध्यायादौ तदंते वा वक्तव्यः प्रथमाति क्रमे च न
किंचित्कारणमिति आद्याधिकरणे निरूप्यत इत्युक्तं तथान्यदपि चातुर्विध्यं पक्तीति प्रत्येकं चतुरात्म
का इति मूलमयत्तार्यत देयं आख्यातं च त्वारोपि पादाः प्रत्येकं चतुरात्मकाः पादचतुष्टयार्थपंतो द्रष्टव्यः त
द्यथा युक्तिविरोधपरिहारलक्षणोप्ययं पादः समयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोपि भवति तथा समय-
विरोधपरिहारात्मकोपि द्वितीयो युक्त्यादित्रयविरोधपरिहारात्मको भवतीत्यादि पाद इत्येवोक्तं सन्नि
हितत्वादेतदध्यायगता एवेति ज्ञायेत तदर्थं सर्व इत्युक्तं सर्वाध्यायसंबन्धिनोपीत्यर्थः यो यदध्यायग
तः पादः स तदध्यायगत पादचतुष्टयार्थवानित्यवधेयः न केवलमेव पादाः किंतु तदंशाश्च ते पादा अंशा
येषां ते तदंशा अध्याया इत्यर्थः प्रथमाध्यायः समन्वयस्येवाविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवति-
पादानां चतुरात्मकत्वं अधिकरणानां तथा त्वसिद्धमेव न चैवमध्यायादिनां शेषपक्षः पौनरुक्त्यदो
षश्चेति वाच्यं विवक्षाभेदेन सामंजस्यात् यदा प्रथमः समन्वयार्थः विवक्ष्यते न तदेतरार्थं ते तरेषामि-
त्यादितथाचा सदधिकरणे निरसनीयस्य प्रागभावस्य समयप्राप्तत्वाभावे तदधिकरणस्य तद्द्वितीया
धिकरणसमुदायात्मकस्य पादस्य च चतून्पत्वाद्यनुपपत्तेस्तस्य श्रुतिप्राप्तस्यापि समयप्राप्तत्वस्या
वश्यकत्वात् एवं प्रागभावकर्तृता पूर्वपक्षपक्षः तदीयमाप्यविरुद्धः तत्र हि अत्र श्रुतिप्राप्तमेवासम्मतं

निराक्रियते समयस्योपरिनिषेधादित्युक्तं ॥ यदिच प्रागभावप्रापकसमयाभावः तदाश्रुतिप्राप्तमेवे-
 त्यत्र एवकारवैयर्थ्यं शून्यनिराकरणपक्षे तु तस्य श्रुतिसमयोभयप्राप्तत्वात् समयप्राप्ततद्व्यावृत्त्यर्थ-
 मत्र श्रुतिप्राप्तत्वेनैव निषेधः न तु समयप्राप्तत्वेनोपरितथानिषेधादित्यर्थे एवकारसार्थक्यं अतएव शून्य-
 स्योपरिनिषेधादित्यनुक्त्वा समयस्योपरिनिषेधादिति धर्मैक्येऽपि धर्मभेदेनैव परिहारउक्तः एवमसहाइ-
 दमग्र आसीदिति श्रौतासत्पदस्य प्रागभावार्थकत्वेन तस्य श्रुतिप्राप्तत्वापपादने एतेन सर्वव्याख्याता इ-
 त्यधिकरणतत्त्वप्रकाशिकाविरोधः तस्यांहि सर्वशब्दात्प्राप्त्यसदादिशब्दानां न विष्णुवाचित्वमिति समन्य-
 याक्षेपाय पूर्वपक्षेन विष्णुरसदादिशब्दाच्चः तेषां निषेधमुखवेद्यवस्तुवाचित्वात् परमात्मनश्च भावत्वे-
 न तदयोगात् न च स्वयं निषेधमुखवेद्यत्वाभावेऽपि तद्वतः असतः परमात्माधीनत्वेन तस्यासदादिशब्दा-
 च्यतेति वाच्यं स्वरूपशून्यस्य नियम्यत्वाभावेन पराधीनत्वायोगादित्युक्तं असत्शब्दस्य प्रागभावार्थकत्वे-
 तु तस्य स्वरूपशून्यत्वाभावात् सुधायामसदाधिकरणप्रागभावकर्तृतापूर्वपक्षे प्रागभावस्वरूपसत्त्वादिना-
 सदेवेत्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्तेरित्युक्तत्वाच्च स्वरूपशून्यस्य नियम्यत्वाभावेन पराधीनत्वायोगादित्य-
 स्यासंगत्यापत्तेः चंद्रिकाकारैरेव एतेन सर्वव्याख्याता इत्यधिकरणे तत्त्वप्रकाशिकायामुदाहरणत्वेन धृता-
 नामसहाइदमग्र आसीदित्यादि श्रुतिस्थासदादिशब्दानां शून्य एव मुख्यत्वोक्तेर्न ततः प्रागभावकर्तृताप्रा-

(C) Karnataka Samskrita University, Digitised by Ait Gargeshwari

मिस्तैर्वक्तुं शक्या तथाह्या नंद मयाधिकरणै चंद्रिकायां वैदिकशब्दानामन्यत्रैव प्रसिद्धो मयत्र प्रसिद्धान्य
त्र प्रसिद्धतत्र प्रसिद्धानां लक्षणेषु बलवत्श्रुतिलिङ्गाद्यैरन्येष्वेव प्रसिद्धतेति अन्येष्वेव प्रसिद्धानां लक्ष
णेश्रुत्यादीनां बलवत्तंहि प्रवृत्तिनिमित्तस्य तदधीनत्वादिना ब्रह्मणि परममुख्यत्वेऽपि तस्य तद्युक्तवा-
क्यस्य या अपरममुख्यवृत्त्या अन्यपरत्वं विनानुपपद्यमानत्वं न त्वापाततो ब्रह्मण्यसंभवमात्रमित्युक्तो-
क्तं एवं च एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यत्रापरममुख्यवृत्त्या अन्यपरवाक्यस्था एवा सदादिशब्दा उदाहर्तव्याः
प्रकरणात् माथ्ये वाक्यविशेषानुपादानाच्च टीकायामसद्वा इदमग्र आसीदित्यस्यापरममुख्यवृत्त्या
प्यन्यपरत्वरहितस्योदाहरणं तु क्वचित्श्रुतावसत्तशब्दस्य शून्यमुख्यत्वे ब्रह्मणि चामुख्यत्वे असद्वा
इदमग्र आसीदित्यत्रापि मुख्यार्थत्वाय शून्यमेव गृह्यतदर्शयितुमिति एवं यद्युक्तं प्रतिषेधमात्रत्वात्
शशविषाणादिवदसत्तापिनकारणत्वा मितिन तद्युक्तं युक्तिविरुद्धस्यापिश्रुतिबलत्कस्यचिदसतः
कारणत्वाभ्युपगमे बाधकाभावात् न च शशविषाणादीनामपि तथात्वप्रसंगः सत्सु वैलक्षण्यवदस-
त्त्वपि वैलक्षण्योपपत्तेरित्येतदधीकरणं यद्वितीयसूत्रावतरणतत्त्वप्रकाशिकाविरोधश्च न हि
कश्चित्सागभावः कारणं कश्चिन्नेति विप्रतिपत्तिरस्ति येन वैलक्षण्याभ्युपगमेन तत्कारणत्वं समर्थनी-
यं असत्सु शशशंगप्रागभावादेषु किंचिच्छशशंगादिकं न कारणं किंचित्सागभावादिकं कारणमित्ये

यवैलक्षण्याभ्युपगमइतिचेत्सिद्धत्वात्तदुपपत्तिसाधनवैयर्थ्यात् ॥ युक्तिविरुद्धस्यापीतिग्रंथविरु
 द्धत्वंचेदसुच्यतेतत्रहिकालसंबंधनियतंकारणत्वंकालसंबंधिनएवेतियुक्तिविरुद्धमपिकारणत्वंश्रुति
 बलात्कस्यचिदसतःस्वीक्रियतइतिकालासंबंधिनोपिकारणत्वेऽशशविषाणादीनामपिकारणत्वंस्या
 दित्यापत्तौकालसंबंधिष्यपिसत्सुकस्यचिदेवकारणत्वंकस्यचिन्नेतिवदत्त्वपिकालासंबंधिषुश्रुति
 बलादेवकस्यचिदसतःकारणत्वमित्युपपत्तेरित्यनेनसाधितंतच्चशून्यपक्षेसमंजसनप्रागभावपक्ष
 इतिस्पष्टमेवप्रागभावस्यकालसंबंधित्वेनतत्कारणतायायुक्तिविरुद्धत्वाभावात् युक्तिविरुद्धस्या
 पिकारणत्वस्येत्यनेनकर्तृत्वरूपमेवकारणत्वंविषक्षितंतच्चप्रागभावेयुक्तिविरुद्धमेवेतिचेदेवंसतित-
 स्याचेतनमात्रेअसंभवादचेतनमात्रस्यतत्त्वसंगापत्तौशशविषाणादीनामपितथात्वप्रसंगइतिग्रं
 थास्वारस्यप्रसंगात् युक्तिविरुद्धस्यापीत्यनेनप्रतिषेधमात्रत्वरूपसौत्रयुक्तिविरुद्धस्येतिविषक्षि-
 तंतस्यन्याचेतनमात्रेनप्रसंगइतिशशविषाणादीनामेवतत्प्रसंगापादनमितिचेदवमपिशशवि-
 षाणादीनामित्यत्रात्यंतासतएवादिपदार्थत्वस्वारस्यभंगापत्तेर्दुर्वारित्वात् ॥ अचेतनत्वयुक्त्याअचे
 तनमात्रस्यकर्तृत्वनिराकरणंविहायप्रतिषेधमात्रत्वेनतन्निराकरणंकुर्वतःसूत्रकारस्यकारणत्वनि
 षेधेसामान्यनिषेधेनतद्विशेषकर्तृतानिषेधोप्यार्थिकइत्यभिप्रायावगतेश्चकिंचप्रागभावकर्तृतापूर्व

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwari

पक्षे असतः सकाशात् जगदुत्पत्तौ स्वीकृतायां प्रत्यये असन्मात्रावशेषः स्यात् कार्यनाशो कारणसत्त्व
नियमादिति अपीतौ तद्वत्पसंगादिति सूत्रव्याख्यानतत्त्वप्रकाशिकाविरोधः तत्प्रागभावस्थितेः भा-
विकार्यनिमित्तकत्वेन तत्स्थितेः कार्यनाशनिमित्तकत्वाभावात् न ह्यत्र प्रागभावकर्तृता पूर्वपक्षिणा
प्रागभावस्योपादानत्वं वक्तुं युक्तं येनात्र कार्यनाशो तन्मात्रावशेषः आपाद्येत समवायिकारणत्वलक्ष-
णस्य कार्यभिन्नकारणत्वस्यैवोपादानत्वस्य प्रागभावे दुर्घटत्वात् प्रागभावमर्यादासुखं व्य-
वर्तमानस्य तस्य प्रागभावोक्तिविरोधाच्च तथा प्रागभावस्याकृतत्वात् लघुचेश्वरतत्कृतृत्वकल्पना-
पेक्षया कृतप्रागभावस्य कृतृत्वकल्पनमिति पूर्वपक्षे चंद्रिकौक्तिविरोधाच्च किंतु कृतृत्वमात्रं कृतृ-
मात्रावशेषश्च न कार्यनाशनियतो दृष्टः अभावधर्मात्मतामंतरेण स्वस्वरूपतएव प्रतिषेधबुद्धिर्विषय-
त्वादिति प्रतिषेधमा(५) त्वादिविधौ सहेतुकत्वात् अत्रैव शिष्यद्वयार्थे वाग्ये प्रागभावकर्तृता पूर्वपक्षे
प्रागभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यस्य प्रतियोगिपुरस्कारेणैव ज्ञाननियमात् तस्य स्वरूपतः प्रतिषेधबु-
द्धिर्विषयत्वाभावात् अन्यथा विषयनिरूप्यस्य ज्ञानस्य विषयपुरस्कारेणैव ज्ञाननियमात् निर्विषय-
कज्ञानस्वरूपेन प्रमाणमिति न्यायाभूतादौ तदुक्तिविरोधापत्तेस्तस्मात् असत्शब्देन शून्यपक्ष एवाभि-
मतः तस्य च कालासंबन्धिनः कालसंबन्धनियतकारणत्वाक्षेपः अयुक्तः अन्यथानस्य त्रसत्शब्दः शू-

न्यपरइतिचंद्रिकाविरोधः कालाद्यपरिच्छिन्नत्वेन शून्यवाद्यभिमतस्याविनाशिनः प्रागभावत्योक्ति
विरोधश्चैतत्पक्षे उक्तं च तत्त्वप्रकाशिकायां शून्यस्याविनाशित्वं नासतो दृष्टत्वादित्यधिकरणे एकं शू
न्यमेव खल्वंतत्रयरहितं परमार्थतो विद्यमानं तस्मादेवैतदशेषं जगदुत्पद्यत इति प्रागभावकर्तृता पू
र्वपक्षादरेतत्त्वप्रकाशिकाविरोधः शून्यस्य कारणता पूर्वपक्षे चंद्रिकाविरोध इत्युभयतस्याशारज्जुरि
ति एवं प्रागभावकर्तृताक्षेपेणोक्तसिद्ध्यांतोऽप्यानंदतीर्थीयाणामयुक्त एव भावस्याभावधर्मत्वकतामि
च्छतस्तेषामभावेऽपि भावधर्मत्वकतोक्ति संभवात् तार्किकादिभिः प्रागभावस्य हेतुत्वांगीकारेणाभाव
त्वहेतोः कारणत्वाभावेऽप्रयोजकत्वाच्च न न्यभावस्य कर्तृत्वाददर्शनात् तत्त्वं हेतुक्रियते तथा चोक्तं सि
द्ध्यांतोपपादने चंद्रिकायां न तृतीयादियोगिते ह कर्तृताविषयते किंतु ज्ञानेच्छादियोगित्वं तच्चाभावे
न युज्यते न हि जन्मादि स्रोतं कर्तृत्वं तृतीयादिप्रयोजकत्वेन वै स्यात् कारणमभिमतं पारिभाषिकं किंतु
ज्ञानचिकीर्षादिमत्त्वं तच्चाभावे न युज्यत इति नायुक्तमिति चेन्नयः कतासभावः यः प्रागभावः स न कर्ते
तियः कालः सभाववानित्यादि दृष्टनियमलंघने नाशं किं तारं प्रतिविपक्षे बाधकमनभिधायत दभ्युप
गतस्याभिमतव्यभिचारिता कहे तु मात्रस्याभिधाना नौचित्यात् ॥ यदपि असतः सकाशात् जगदुत्प
त्तावभ्युपेतायां प्रलये असन्मात्रावशेषः प्रसज्येत कार्यनाशे कारणमात्रावशेषनियमादतोऽसमंज

समसन्मतमिति आनन्दतीर्थीयानां अपीतौ तद्वत् प्रसंगादसमंजसमिति सूत्रस्यार्थवर्णनं तदप्यसत् ॥
पूर्वपाद्यभ्युपगतस्य प्रलये सर्वभावासत्त्वस्य तं प्रत्यापादनायोगात् यदपि प्रलये सर्वभावासत्त्वं न युज्य
ते तदापदार्थसत्त्वस्यैव विप्रतिपन्नोत्पत्तिः सतो भवितुमर्हति उत्पत्तित्वात् परोत्पत्तिवत् विमतो नाशः सशेषः
विनाशत्वात् प्रतिपन्ननाशवदिति दृष्टान्तबलेन साधयितुं शक्यत्वादिति अस्माभिरपि प्रलये असन्मा
त्रावशेषस्याभिलषितत्वेन नानिष्ठापादनमिति शङ्कानिवर्तकं न तु दृष्टान्तभावादिति सूत्रस्यानन्दतीर्थी
यानां व्याख्यानं तदप्यसदेव विमताः भावाः प्रलये असन्तः भावत्वात् संभवदित्येवं नूपस्यानुमानस्य
पूर्वपक्षिणाभ्युपदर्शितत्वात् ॥ एवमपि सत्यतिपक्षतादोषो दुर्वार एवेति चेत् ॥ तथा सति पूर्वपक्षस्यै
व सित्वात्तस्याप्यसिद्धापत्तेः तथा चात्र स्वपक्षसाधकप्रमाणानुग्राहकस्त्वं एव प्रदर्शनीयः न तु दृष्टा
तसत्तामात्रमिति सूत्रेण व्यर्थं दुर्वारमेव यदपि न तावत् प्रलये सर्वासत्त्वप्रत्यक्षासत्त्वाप्यागमसित्त्वं
तस्याभावात् नानुमानमपि प्रलये सर्वासत्त्वसाधकं तत्र दृष्टान्ताभावेन तस्य दुष्टत्वादिति स्वपक्षदोषा
च्चेति सूत्रस्यार्थवर्णनमा नन्दतीर्थीयं तदपि न सत् दृष्टान्ताभावदूषकदोषस्य वक्तव्यत्वे दृष्टान्ताभावाच्चे
त्यनभिधायानेकदोषानुगमाय सामान्यशब्दोपादाने स्वारस्याभावात् तर्काप्रतिष्ठानादपीति सूत्रस्य
नन्दतीर्थीयाभिमतव्याख्यानं यथानयुक्तं तथोक्तं प्रागेव स्वकीयरीत्यै तत्सूत्रार्थवर्णनावसर इति दिक्

श्रीगणेशायनमः ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपिव्याख्याताः ॥ एवं परिणामपाद्यमिममजगदुपादानत्व
 प्रतिकूलन्यायस्याविरोधमुपपाद्यारम्भवादिनाममिममस्तत्त्वतिकूलन्यायोऽस्मिन्नधिकरणेनिराक्रि
 यते अयमत्र पूर्वपक्षः सांख्ययोगवृत्तानां तर्ककुशलमतिव्यात् तदीयतर्केण ब्रह्मणोजगदुपादान
 त्वबाधो मा भूत् वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेः तदीयन्यायस्याबाधितत्वात् तद्बाधितं ब्रह्म
 णोजगदुपादानत्वमिति एवं किलारम्भवादी वैशेषिको मन्यते कारणमहत्त्वस्य कार्ये स्वावधिकोत्कर्ष
 शालिमहत्त्वारम्भकत्वदर्शनात् यदि महत्तमं जगदुपादानं स्यात् तदा पृथिवीपद्मनादिकार्ये ततोऽपि मह
 त्स्यात् यद्यत्कार्यद्रव्यं तत्तन् न्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं यथा तत्त्वारब्धः पट इति व्याप्तेः न चास्त्यत्र दृश्य
 तेत्येति न्यायावकाशः नाप्यत्र योजकता उक्तं महत्त्वप्रत्याश्रयमहत्त्वस्य कृमाया कारणता तदुक्ते
 दप्रसंगस्य विपक्षे वा (६) काशी हिन्दू विश्वविद्यालय Digitised by eGangotri पट इति वाच्यं ॥
 महारज्जावत्यपरिमाणभुजंगप्रमादर्शनेन विमौ ब्रह्मणि महिका मशकाद्यारोपायोगात् ननु ब्रह्म
 णः कारणत्वानुपगमे कपालादीनां सर्वेषां कार्यतयानित्यसिद्धकारणालाभेन प्रलये सर्वेषां कार्यद्र
 व्याणां नाशात् मूलकारणाभावेन पुनः सृष्टिर्न स्यादिति वाच्यं परमाणूनां मूलकारणत्वसंभवात् ॥ न च
 तत्र प्रमाणाभावः व्युत्पन्नं स्वन्यून परिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटवदित्यनुमानसिद्धत्वात्

नचतेषामपि पृथिवीत्यादिना सावयवत्वात् नुमाने तेन च कार्यत्वात् नुमाने ततोपिन्यूनपरिमाणं किंचि
द्रूपेत् एवं ततोपीत्यं विश्रान्तिरिति वाच्यं परमाणोः सावयवत्वकल्पने सावयवत्वाविश्रान्तौ मेरुर्ध्वयोर
नन्तावयवत्वाविशेषेण साम्यात् तुल्यपरिमाणतापत्त्या दृष्टविरोधेन पृथिवीत्यादिना परमाणोः सावय-
वत्वात् नुमाना संभवात् ॥ तथाच परमाणव एव मूल कारणं न ब्रह्मेति ॥ एवं बुद्धश्च भगवतो विष्णो रवतारः
अभावं जगत्वेतुं स्मरति स्मृतदत्तकूलं च विमतं भावनूपं जगत् अभावपूरः सरं भावनूपत्वात् ॥ यथा सुषु-
प्तिपूरः सरः प्रपंच इति तर्कं चाह ॥ एवं संघातवादिनोपि एवं मन्यंते न स्थिरस्य कारणता संभवति सम-
र्थस्य क्षयायोगे निखिलकार्ययोगपक्षप्रसंगादिति ॥ एवं स्वभावादिनोपि नित्यधर्माणां देशानियमव-
यत् अनित्यकार्याणां कालनियमस्य स्वभावादेवोपपत्त्या न कस्यचित्कचित् कारणत्वमिति कुतो ब्रह्म-
णो जगत्कारणत्वं प्रतीतिरिति प्रकाशकाचार्यमुक्तपक्षा मुक्त्या प्रतिदेशेन दूषयन् एतेन शिष्टापरिग्र-
हा अपि व्याख्याता इति सूत्रेण सिद्धांतः एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिरोकरणेन शिष्टैर्मनुष्यास-
प्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिग्रहीता ये अण्वादिकारणवादास्तेपि निषिद्धतया व्याख्याताः निराकृ-
ताः द्रष्टव्याः सत्कार्यत्वात्मा मंगल्यस्य प्रकाशत्वाद्यंशैर्वेदांतशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानकारणवादः-
सत्कार्यत्वाद्यंशेन शिष्टैः स्वीकृत इति प्रवचनत्वादुपदेशः अण्वादिकादानां निर्मूलत्वात् दुर्बलत्वेनातिदे-

शइति बोध्यं ॥ अयमत्र सिद्धांताभिप्रायः न तावत् विवर्तयादेः प्राथमिको दोषः उच्चनरगिरिशिखरा
 द्यपि तदस्य भूमिनिष्ठन्यग्रोधमूरुहादावत्यन्तरदूर्वाप्रवालाद्यभेदारोपस्य दर्शनात् घटादिषु दर्शने
 मात्रेण वेदविरुद्धार्थकल्पने पृथिवीत्यादिना परमाणूनामपि सावयवत्वकल्पनं कथं वारयितुं शक्यं ॥
 न चैवं मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणतापत्तिर्दोष इत्युक्तं सम्यक् उभयोरनन्तावयवत्वाविशेषेऽप्यनन्त्य ए
 व विशेषकल्पनोपपत्तेः ॥ तथा च मेरुसर्षपयोरवयवानन्त्यस्य विलक्षणत्वाच्च तुल्यपरिमाणतापत्तिः अ
 वश्यं ह्यनन्त्ये विशेषाश्रयणीयः अन्यथा तीतकल्पानामतीतक्षणानामनागतानां चानन्त्याच्च तुल्यतास्या
 दतस्तत्रानन्त्ये विशेषः कल्पनीयस्तथा च सावयवत्वाविश्रांते मूलकारणमेव परेषां मते दुर्लभं स्यात् प
 रिणामित्वेऽपि नानुपपत्तिः विजातीयमहत्वादावेव त्वयाप्याश्रयमहत्त्वहेतुताया वाच्यतया साक्षात् ब्रह्म
 कार्यगतमहत्वादौ कार्यतावच्छेदकत्वाच्च नानुपपत्तिः संज्ञात्वाच्च नानुपपत्तिः सत्त्वादिगतमहत्त्वत्वाच्च न स्यैव धर्मस्य मह
 त्वारंभकतावच्छेदकत्वोपगमसंभवाच्च सति बाधके यद्विशेषयोरिति न्यायानवताराच्च अतिदीर्घतन्त्रार
 व्यस्यापि कंदुकादेरनतिदीर्घत्वमहत्त्ववच्चूलपिंडारब्धाया दीर्घवर्तेः सूक्ष्मत्ववच्च महदारब्धस्याप्यनतिमहत्वोप
 पत्तेः उक्तं च परममहत्त्वशून्यस्यापि शरीरादेः पांचभौतिकत्वं न्यायपंचाध्याय्योत्तीकृता च महत्तरादहंका
 रात् भूतसूक्ष्मोत्पत्तिः सांख्यादिभिरपि यदप्यभावपुरःसरत्वाच्च मानं बौत्थानां तत्रापि साध्यविकलोद्देशं

तः सुषुप्तेरवस्थाविशेषत्वेनावस्थावत आत्मनः सद्रूपस्यांगीकरणीयत्वेन स्वप्नस्य भावपुरःसरत्वात्
एवं स्थिरस्य कारणता कार्यकारणभावावश्यकता च प्रमहानंदादिभिः बहुतरं प्रपञ्चिता ज्ञेया ॥ यदा वै-
दिकशिरोमणिभिः पुराणकर्तृभिः तत्र तत्र प्रसंगादुदाहृता प्रकृतिपुरुषादिप्रतिपादिका सांख्यसृतिः
जगत्कारणत्वविषये दौर्बल्येन परित्यक्ता तदनिखिलैः शिष्टैः तु पेक्षितानां कणादमतानां दौर्बल्यं कि-
मुक्तव्यं न खलु ब्राह्मपाद्यादिषु पुराणेषु क्वचिदपि प्रसंगात्तद्व्यणुकादिप्रक्रियोदाहृता प्रत्युत मनुस्मृ-
तौ हेतुकान् ब्रह्मवृत्तांश्च बाह्यान्नेणापि नार्चयेत् ॥ मोक्षधर्मे आन्वोक्षिकीं तर्कविद्यामनु रक्तो निरर्थि-
कां ॥ तस्यैवं फलनिर्वृत्तिः सुगलत्वं च नेमम ॥ अधीत्य गौतमीं विद्यां सार्गालीं योनिमाप्नुयादिति नि-
दोपलभ्यते ॥ तथा विष्णोः पुराणोपिमही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोणुः ॥ ज-
नैः स्वकर्मस्तिमितात्मबोधेरालक्ष्यते ब्रह्म किमत्र तत्त्वमिति सा प्रक्रिया निदिता ॥ यत्तु याज्ञवल्क्ये
न पुराणान्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिथिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशानि न्यायमतप्र-
क्रियायाः विद्यासाधनत्वमुक्तं तत्श्रुत्यविरोधिपदार्थशोधकन्यायस्यैवोक्तविरोधः ॥ यत्तु चंद्रिका-
न्यायश्चोक्तं एतेन मनुन्या सप्तमृतिभिः शिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतस्य वैदिकदर्शनप्रत्यासन्नस्य
प्रधानवादस्य निरासेन तैः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीताः वैदिकदर्शनाप्रत्यासन्नाः परमाण्वादिका

रणवादाः प्रत्याख्याता इति एतेनेति सूत्रार्थमनूद्य तन्न एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यत्रापि त्वया स्वैवार्थस्य
 कत्वेन पुनरुक्तेः निरीशसंख्यवादादपि सेश्वरवैशेषिकादीनामेश्वरवादिभिः शिष्टैः परिगृहीतत्वा
 दीश्वरकारणत्ववादिपैदिकप्रत्यासन्नत्वाच्च तदुक्तमनुव्याख्यानेन च शिष्टपरिगृहीतत्वं निरीशवादि
 न इति दूषणमुक्तं तदसत् ॥ एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यत्राप्यादिकारणवादेश्चुतिर्नास्तीत्युक्तं अत्र च त
 दनुमताः ब्रह्मणो जगदुपादानत्वविरोधियुक्तयो दुष्टा इत्युच्यते इति स्पष्टत्वेन पौनरुक्त्योद्भावनस्या-
 द्वैतमतविद्वेषमूलकधूलिक्षेपमात्रत्वात् ॥ निरीश्वरसंख्यवादस्य संत्कार्यत्वाद्यंशेन श्रुतिप्रत्यासन्न
 त्वेन शिष्टपरिगृहीतत्वस्य सेश्वरवैशेषिकवादस्य परमाण्वादिकारणवादतयानिर्मूलतया श्रुत्यप्र
 त्यासन्नत्वस्य चोक्तत्वा न्नानुव्याख्यानोक्तदोषः साधुः इदानीमुपादानांश एव शिष्टपरिग्रहापरिग्र
 हयोरुक्त्या विरोधाभावात् ॥ अत्र यद्यपि निवृत्ते अस्मिन् अधिकरण एव पूर्वपक्षदशायां कार्यकारण
 योरभेदो दूषितः तथापि तदभेदमाधकन्या योत्र न विवक्षितः परंपूर्वपक्षोपोद्धलकताभावेण पूर्वपक्षे
 सदूषित इति ध्येयं ॥ एवं रीत्या अस्याधिकरणांतरत्वसंभवे एतत्सूत्रस्य पूर्वाधिकरणत्वशेषत्वक
 ल्पनैरेतेन संत्कारणत्वादौ दृष्टांतभावेनासत्कारणत्वादौ दृष्टांतभावेन शिष्टपरिग्रहाः मास्तु ज
 गत्कारणत्वमसत् तयापि न विष्णोर्जगत्कारणत्वं संभवति विप्रतिपन्ननिष्कारणं अचेतनकार

णंजीवकारणं वा कार्यत्वात् कूलपतनदध्यादिवदित्युक्तिविरोधात् ॥ नचनिर्मूलयुक्तेरसाधकत्वं
अकस्मादित्यादित्यादिश्रुतिमूलत्वादिति अकर्तृकत्वाच्चेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयः सिद्धांत
व्याख्याताः कूलपतनादावपि निष्कारणत्वादेरसंमतत्वादित्यानंदतीर्थीयानां व्याख्यानमयुक्तमधि
कमुक्तं प्राक ॥ श्रीमत्शंकरपादाब्जभूषणे परदूषणे ॥ रघुनाथकृतिमूर्यात् शिष्टाधिकरणे मुदे ॥

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

समाप्तं.

श्रीगणेशायनमः ॥ मोक्षोपपत्तेरविभागश्चेत्स्यान्नलोकपत ॥ अत्रोक्तसमन्ययेप्रत्यक्षादिसिन्धुमो
 ऋ भोग्यविभागलोपप्रसंगनूपस्तर्कबाधोत्प्रादध्यायादिसंगतिः पूर्वाधिकरणेश्रुतिप्रत्यक्षाननु
 गृहीतं प्रत्यक्षसामान्यमप्रतिष्ठितमितिकारणमहत्त्वान्महत्तरकार्यपत्तिनूपस्तर्कोन प्रतिष्ठितइत्यु
 क्तं इह च मोक्षो भोग्यविभागस्य प्रत्यक्षसिन्धुत्वात् तन्मूलकस्तर्कोनाप्रतिष्ठितइतिप्रत्यवस्थानादनं
 तरसंगतिः अत्रोक्तसमन्ययेनावगम्यमानं तत्त्वमसिसर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यप्रतिपाद्यमानमहैतं
 प्रत्यक्षसिन्धुमोक्षो भोग्यविभागलोपप्रसंगनूपतर्कबाध्यं न वेति संदेहे पूर्वपक्षः स्यादेव बाधः तत्त्वम
 सिसर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यस्य स्वारसिकायां गीकारे ब्रह्माभिन्नयोर्जीवजगतोः परस्परमभेदः स्या
 दित्युक्तविभागलोपप्रसंगस्य दुर्वारितया तादृशवाक्यस्यायंतिरपरताया आवश्यकतया अयुक्तमि
 दं ब्रह्मकारणत्वावधारणमिति ननु कयुक्त्या जीवजगतोरभेदमिधानस्यायुक्तत्वेपि ब्रह्मकारणताव
 धारणस्य कथमयुक्ततेति चेत् ॥ जीवजगतो ब्रह्मोपादेयतया श्रुतत्वात् उपादानोपादेययोश्च समवायं
 निराकुर्यतासिन्धुतिना परिशेषात्तयोर्भेदस्यैवोपगंतव्यतया अभेदासंभवे उपादानोपादेयभावोपि
 न संभवेतीत्यभिमानवतः पूर्वपक्षिणः तथोक्तिसंभवात् ॥ वस्तुतस्तु पूर्वोक्तं जगदुपादानत्वमुक्ततर्क

विरोधादयुक्तमुतयुक्तमित्यत्रचिंत्यतेतत्रतावदयुक्तमिति पूर्वपक्षः उपादानोपादेययोर्नसमवा-
यइतिवदतातयोरभेदएवपरिशेषाद्वाच्यइतिब्रह्माभिन्नयोर्भोग्यभोग्योः परस्परात्मतापत्याविभा-
गाभावापत्तेः ॥ यत्तुचंद्रिकायांयदुक्तंपरैः ब्रह्मणउपादानत्वेभोक्तुः शरीरिणः भोग्यत्वापत्तेः भोग्यस्य
शब्दादेः भोक्तृत्वापत्तेस्तयोरविभागस्यात् द्वयोरपिपरमकारणब्रह्मानन्यत्वादिति मैवं एकसमुद्र-
कार्याणांजलतरंगादीनामिवविभागोपपत्तेरितिसिद्धांतइति अनूद्यपूर्वपक्षेविवर्तिसिद्धांतेनोक्त
सांकर्याशंकासंभवः जगत्प्रमहेत्यविद्या विषयतालक्षणस्याधिष्ठानत्वस्यसमवायतादात्म्यलक्ष-
णसंबंधद्वयनिरपेक्षपेक्षत्वादितिदूषणमुक्तंतदसत् उक्ताधिष्ठानतामात्रंनोपादानताकिंतुकार्य
समवायिकारणताकार्याभिन्नकारणतावा अन्यथापारिभाषिकतापत्तेः एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानोप-
पादनायोगाच्च नचैतदुभयमापिब्रह्मणयुज्यतेसमवायानस्युपगमात् आद्यस्यासंभवेनद्वितीय
स्यैवाभ्युपगंतव्यतयाअविभागः स्यादितिशंकायानिरपवादत्वात् ॥ यदपिचंद्रिकायांपूर्वपक्षे
किंचपूर्वपक्षिणाकिंकार्याणांचेतनत्वेनविभागोनस्यादित्यापाद्यते किंवायेनकेनचिद्रूपेणनाद्यः
चेतनस्यानादित्वेनकार्येतद्विभागाभावेदृष्टापत्तेः ननुचेतनस्यानादित्वेपिब्रह्माभेदात्ब्रह्मकार्यत्वेनब्रह्माभि-
न्नयज्जडंतद्रूपत्वापत्तिरितिचेन्न दृश्यतेत्वितिसूत्रेणैवजडोपादानत्वेपिब्रह्मणश्चेतनत्वाहानेरु

कृत्यान् ब्रह्माभेदेन जीवस्य जडत्वाभेदः नास्त्यः एकस्वर्णपिण्डकार्याणां करकमुकुटाद्यवस्थानां भेद-
 स्यैव दर्शनं न ब्रह्मकार्याणामप्याकाशवाद्यादीनां भेदसंभवात् सुवर्णपिण्डः सावयवः ब्रह्म तु निरव-
 यमिति चेत् त्वन्मतेऽपि कल्लमसक्तिरिति सूत्रेण न निरवयवस्य ब्रह्मणो युगपदनेकद्रव्योपादान-
 त्वं न युक्तमित्येव पूर्वपक्षयितव्यं न तु कार्याणां विभागो न युक्त इति तस्मान्न पूर्वपक्षोदय इति दूषण-
 मुक्तं तदप्यकांडतांडयं भेदाभेदयोर्विरोधाद्भेदमात्रोपगमे समवायानभ्युपगमात् उपादानत्वानुप-
 पत्तिः अभेदस्यैवोपगमे मोक्षादिविभागानुपपत्तिरिति श्रुत्या अस्मदभिमत पूर्वपक्षे उक्तविकल्पा-
 प्रसरात् दृश्यतेत्येति सूत्रेण लक्षणयोरभ्युपादनोपादेयभावो दृश्यत इति कार्याभिन्नकारणता-
 लक्षणोपादानतावादिनं सार्वभौमप्रत्युक्तमिह तु कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमे पूर्वोत्तरभावनियतकार्य-
 कारणभावानुपपत्तेरिति भेद एव न योरिति वादिनं तार्किकं शङ्कितारं प्रत्युक्तसमाधानानवकाशेन
 चेतनस्यानादित्वेऽपि ब्रह्माभेदात् ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्माभिन्नयज्जडतद्रूपत्वापत्तेः सुवचत्वात् ॥ अ-
 तएवैकमहास्वर्णपिण्डेत्यादिकमपि न सत् पूर्वपक्षिणां क्वापि कार्यकारणयोरभेदानभ्युपगमेन
 कारणाभिन्नकार्याणां भेदासंभवेन येन केनचिद्रूपेण विभागो न स्यादित्यापादनसंभवात् ॥ एवं
 पूर्वपक्षे सिद्धांतः स्याल्लोकवदिति अयमत्र सिद्धांताभिप्रायनिष्कर्षः यथा हि तार्किकैरुपादानभूता

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

त्रकपालादेः द्रव्यात्पराद्युपादेयं द्रव्यमन्यदेवतयोश्च समवाय एव संबंध इत्युच्यते नैवं सित्वांते उ
 पादानोपादेयभावस्थले द्रव्यद्वयमभ्युपगम्यते अपित्वेकमेव मृज्जलादिद्रव्यं पिंडावस्थानूपंधर्मप
 रित्यज्यकारकविशेषात् कंबुग्रीवादिफेनतरंगादिनूपसंस्थानविशेषभाक्भवति तथाच मृत्पिंड एव
 घटो जातः जलमेव फेनतरंगादि जातमिति सामानाधिकरण्यव्यवहारोपितथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वा
 क्ये अस्ति भातिप्रियं नूपं नाम चेत्पंचापंचकं आद्यत्रयं ब्रह्म नूपं जगद्रूपं ततो ह्ययमित्यभियुक्तोक्तरीत्या
 सदादिनूपेणोपादानतया जगदनुप्रविष्टब्रह्म नूपधर्मिणामादायां भेद उपपन्नः नाम नूपं शास्यतु ब्रह्म
 णा सह उपादानताघटकं तादात्म्यमेव तच्च सामानाधिकरणशब्दो ह्येव प्रत्ययनिर्वाहकः संबंधविशे
 षः नात्यंता भेद नूपं स्व नूपैक्यं तच्च न भेदेन विरुध्यत इति न ब्रह्म जगतोः सांकर्यं न नु नाम नूपं शो स्व नू
 पैक्या नभ्युपगमेन सांकर्यं चारणोपि नावब्रह्मणोः स्व नूपैक्याभ्युपगमेन तयोः सांकर्यं दुर्वारमेवेति चे
 न स्व नूपैक्ये सत्यपि तयोरोपाधिकभेदाभ्युपगमेन सांकर्यं निवकाशादिति ॥ आनंदतीर्थीयास्तु परे-
 व्यये सर्व एकी भवन्तीति श्रुतौ जीवस्य मुक्तापीशा भेद प्रतिपादनात् तेन संसारदशायां मय्यभेदं प्रसाध्य
 तेन ब्रह्मणिसर्वकारणत्वमसंभवीत्येकः पूर्वपक्षः क्षिप्रत्ययस्वारस्याय संसारदशायां भेद एव मुक्तावे
 व परमभेदस्तथाच जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणास्य मुक्तजीवेऽतिव्याप्तिरिति द्वितीयः ॥ संसार-

दशायां जीवब्रह्मणो भेदाभेदौ मुक्तौ त्वभेद एव ॥ तथा च मुक्ते संसारिणि चातिव्याप्तिरिति तृतीयः
 ॥ तथा हि चंद्रिकायां एकी भवतीति ब्रह्मणस्तावन्मुक्तावभेदः श्रूयते न च तावता ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वं
 सिध्यति संसारिण इव मुक्तस्य सर्वकर्तृत्वे प्रत्यक्षादिविरोधाभावेन पूर्वमसतोपि जीवे सर्वकर्तृत्वस्य
 मुक्तेरिव ज्ञानेनोपगमसंभवेन च मुक्ताभिन्नस्यापि ब्रह्मणः कथंचित् सर्वकारणत्वसंभवात् ॥ तस्मा
 दसर्वकर्तृत्वेन प्रत्यक्षसिद्धसंसार्यभेदात् ब्रह्मणोपिन तथात्वमिति वक्तुं मुक्तावभेदेन संसारेष्वभे
 दः साध्यः ॥ एकी भवतीत्यभूततद्भावाप्यभिप्रत्ययस्तु न ह्यन्यस्यान्यत्वं प्रयुज्यत इति भाष्योक्तयुक्ति
 विरोधात् भेदप्रमनिवृत्तेरभूततद्भावाभिप्राय इत्येकः पक्षः ॥ द्वितीयस्तु चिप्रत्ययस्त्वारस्यात् पूर्वभेदः
 मुक्तौ त्वभेदः न ह्यन्यस्यान्यत्वं प्रयुज्यत इति युक्तिस्तु चिप्रत्ययपक्षश्रुत्या बाध्यते तृतीयस्तु पूर्वभेदाभेदौ मुक्तौ
 तु केवलभेदः एवं च (७) Kamalaka Sanskrita University Digitised by Aji Gargeshwar
 पूर्वभेदोऽप्यभेदाभावात् न ह्यन्यस्येत्यादियुक्तिविरोधश्च न पूर्वम
 प्यभेदस्य सत्वात् ॥ अत्र पक्षत्रये प्रत्येकं पुनः पक्षत्रयसंभवति एकपदलक्षणयैव विरोधपरिहारसं
 भवात् ॥ चिन्मात्राच्चिन्मात्रस्य भेदाप्रसक्त्यैक्योपदेशवैयर्थ्याच्चैकपदलक्षणया एकत्रैव विशिष्टनू
 पत्यागेन ब्रह्मणः प्रत्यक्षसिद्धा सर्वकर्तृजीवसालक्षणेन वा जीवस्य श्रुतिसिद्धसर्वकर्तृब्रह्मसाल
 क्षणेन वा मिथ्यावादिशेत्यापदद्वयलक्षणया उभयत्रापि विशिष्टनूपत्यागेन चिन्मात्रैक्येन वा त

आद्येलक्षणस्यासंभवः द्वितीयेऽतिव्याप्तिरसदापिश्रुत्याभेदइतिपक्षे संसारिणिमुक्तावेवाभेदइतिपक्षेमुक्तेमु-
 क्तेः पूर्वभेदाभेदावितिपक्षेपिमुक्तेअभेदांशमादायसंसारिणिचातिव्याप्तिस्तृतीयेपीति ॥ सिद्धांतस्तु
 जीवेशयोरभेदस्यासंभवान्नजगत्कारणत्वस्यासंभवादिः एकीभवतीतिमुक्तावैक्यव्यपदेशात्तत्सि-
 धिरितिचेत्लोकेउदकांतरस्यैकीभावव्यवहारेपिअंतर्भेददर्शनेनव्यभिचारात् ॥ ऐक्यव्यपदेशस्यस्थ-
 नैक्यादिनापिजलैकीभाववदुपचरितार्थत्वात्तथैवश्रुतितदुपबृंहणैर्बोधितत्वाच्च ॥ तथाचश्रुतिः यथोद-
 कंशुलेश्रुत्मासिक्तंतादृगेवभवतिएवंशुनैर्विज्ञानतआत्माभवतिगौतम ॥ स्कंदैचउदकंतूदकेसिक्तं
 मिश्रमेवयथाभवेत् ॥ नचैतदेवभवतियतोवृत्तिः प्रदृश्यते ॥ एवमेवहिजीवोपितादात्म्यं परमात्मना
 ॥ प्राप्तोपिनासौभवतिस्वातंत्र्यादिविशेषणादितीत्यधिकरणयोजनामाहुस्तदसत् ॥ तत्त्वमसीत्यादी-
 नामनेकेषांसर्वदाजीवभ्रमाभेदबोधकत्वेनपराभिमतानावेदानानासत्त्वेनपरव्ययइत्यादिश्रुत्युक्त-
 मुक्तपराभेदेनप्रसाधितस्यसंसारिपराभेदस्यपूर्वपक्षहेतुतोक्तेः शिरोवेष्टनेननासिकास्पर्शतुल्य-
 त्वात् ॥ मुक्तजीवस्यपरात्वंताभेदेतस्यलक्ष्यतावच्छेदकाकांततयात्त्रलक्षणसत्त्वस्यातिव्याप्तिरू-
 पत्वाभिधानानौचित्याच्च ॥ परेव्ययेसर्वएकीभवतीत्यत्रस्थानैक्यादिकंविषयितमितिस्थानंतोक्तिर-
 प्ययुक्ताजीवपरयोः स्थानैक्यस्यनित्यसिद्धतयान्निप्रत्ययास्वारस्यस्यापरिहारात् ॥ यदप्युक्तंय

थोदकं शुद्धं शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवतीति सावधारणश्रुत्या जलद्वयसाम्यमेव प्रतिपाद्यते न त्वैक्यमि-
 तितत्रेदं विचारणीयं ॥ दृष्टान्ते तावत् शुद्धत्वेन सादृश्यमात्रं विवक्षितं तदनासिक्तस्यापि जलस्य शुद्ध-
 स्य शुद्धत्वादिना सादृश्या न पायात् श्रुतिगतासिक्तं तत्र भागस्य वैख्यार्थमिति तद्वेदग्रहाविषयत्वादिना
 सादृश्यं वाच्यं ॥ तथा सति जलद्वयमेलनस्य भेदग्रहविरोधित्वेनोक्तसादृश्यप्रयोजकत्वलाभेन तद्भाग-
 स्यार्थवत्त्वमेवं च तादृकजलस्य दृष्टान्तत्वं वदतामुक्तस्य ब्रह्मणा पितृभेदग्रहाविषयत्वादिनैव सादृश्यं
 तदभिन्नत्वपर्यवसितमत्र प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यं ॥ यद्यपि सतोपि भेदस्याग्रहणेनाप्युक्तश्रुत्युपपत्ति-
 स्तथापि नान्यो तोस्ति द्रष्टानान्यो तोस्ति श्रोतानह्यस्ति हैतसिद्धिरात्मैव सिद्धः नैव काचनात्र भिदास्ति स-
 हयो वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति यावन्मोहं तु भेदः स्यात् जीवस्य च परस्य च ततः परं न भेदोस्ति
 भेदहेतोरभावतः ॥ ~~विभेदोऽनादिकारणोऽस्ति तस्मात्तद्विभेदोऽनादिकारणोऽस्ति तस्मात्तद्विभेदोऽनादिकारणोऽस्ति~~
 दिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया भेदाभावादेव न तथा ग्रहणमिति युक्तं कल्पयितुं ॥ यथा च नान्यो तोस्ति
 द्रष्टेत्यादिश्रुतेर्जीवेशभेदनिषेध एव स्वरसस्तथोक्तं प्रागानंदमयाधिकरणे विस्तरेण ॥ युक्तं च मुक्ति-
 काले भेदस्यैवासत्त्वकल्पनया तदग्रहणमन्यथा तदग्रहणकारणदोषकल्पनापत्यामुक्तेरेवानुपप-
 त्तेः निरस्तसमस्तदोषस्यैव मुक्तिश्च वणात् ॥ एवं मांडुक्योपनिषदः जीवब्रह्मैक्यपरत्वात्तदंतर्गतस्य

परेव्यये सर्वएकीभवन्तीत्यस्य भेद परत्वाभावात्नोपचरितार्थत्वकल्पनं युक्तं ॥ अथ भेदांशेषाद्धिता
त्यर्थनिर्णायकलिङ्गोपेतमाहुर्व्योपनिषद्गतस्य परेव्यये सर्वएकीभवन्तीत्यस्य कथं न भेद परत्वं तथाह्य
थर्वणेहा सुपर्णेत्युपक्रमः परं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यः अभि-
चाकशीति जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यभ्यासः शास्त्रैकसमधिगम्येश्व
रप्रतियोगिकस्य कालत्रयाबाध्यभेदस्य शास्त्रविना अप्राप्तेरपूर्वतापुण्यपापे विधूयेति फलं अस्य म
हिमानमिति स्तुतिरूपोर्थवादः अति अनश्नन्नित्युपपत्तिरिति चेत् अत्र वदंति आथर्वणे प्रथममुंडके
कस्मिन्नुभगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति शौनकप्रश्नानंतरं हे विद्ये वेदितव्ये इति विद्याद्वय
मवतार्यैकवेदादिलक्षणां परामुक्त्वा अथ परायया तदक्षरमधिगम्य तैयत्तदद्वैत्यमग्राह्यमगोत्रम
वर्णमित्यादिना परविद्याविषयमक्षरप्रतिपादयता अभेदस्योपपत्तिरित्यात् अन्यथा तदुत्तरत्वानुप
पत्तेः द्वितीयमुंडके पुरुष एवेदं विश्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिति मध्ये पितस्यैव परामशतितृतीयमुंडकांते च परेव्यये
सर्वएकीभवन्ति स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्येक्यलक्षणफलेनोपसंहाराच्च मुंडकत्रयात्मिकाया
उपनिषदः ऐक्यपरत्वेन तन्मध्यस्थितवाक्यस्यापि हासुपर्णेत्यादेः असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्य
तार्थित्यादिति न्यायेनाभिक्रमणन्यायेन च तदनुकूलत्वेनैव व्याख्येयतया तस्य भेदोपक्रमत्वाभावा

त असंयुक्तमित्यादिन्यायश्चेत्यं दर्शपौर्णमासादिकं प्रकृत्य समिधो यजतीत्यादि श्रूयते तस्य दर्शपौर्णमासा
मिदाद्यंगत्वबोधकत्वमस्ति न वेति संशये साध्यसाधनाकांक्षयोः स्वर्गयागाद्यन्वयेन विच्छेदान्न तद्बो
धकत्वमिति भासेतयोर्विच्छेदे पीतिकर्तव्यताकांक्षया समिधो यजतीत्याद्युत्तरं दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्ग
कामो यजेतेत्यादि पूर्वमित्यमिति पदकल्पनया समिदाद्यन्वयेनोक्तबोधकत्वमावश्यकमिति कर्तव्य
तात्वं चारख्यातपदात् सामान्यतो ज्ञातभावनाया विशेषरूपत्वं तथा च यागसाधनव्यापारविशेषजिज्ञा
सायामदृष्टद्वारा समिदादीनां द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यथा तादीनामुक्तवाक्येन साधनत्वबोधान्नि
वृत्तिरितिकेचित् ॥ यागादिनूपकारणानिष्ठा पूर्वप्रयोजकशक्तिसाधनत्वमिति कर्तव्यतात्वं यो यत्र श
क्तः स तज्जनक इति मीमांसकाः ॥ एवं च कारणकारणतावच्छेदिका शक्तिर्येभ्यथापि तज्जनकाकांक्ष
या समिदादिजन्यशक्तिमज्ज्यां दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्युक्तवाक्यार्थबोधः मीमांसकमते शक्तेर-
नित्यत्वादखंडकारणतारूपत्वेऽपि तद्विशिष्टस्यैव फलोपधायकतया तज्जनकापेक्षाया आवश्यकत्वा
दित्यन्ये ॥ तथा च विनियोजकश्रुत्याद्यसंयुक्तमपि समिदादिप्रकरणादुभयाकांक्षानूपात् दर्शपौर्णमासा
तिकर्तव्यतार्थित्या दुक्तेति कर्तव्यतात्वेन तदपेक्षितत्वादिति असंयुक्तमिति सू
त्रार्थः ॥ तथा दर्शपौर्णमासौ प्रकृत्य प्रयाजसमीपे श्रूयते अभिक्रामं जुहोतीति तत्राभिक्राममित्यस्य णमु

संतत्वेनाभिक्रम्येत्यर्थकत्वात् जुहोतिना प्राकरणिकसर्वहोमानुवादात् तदुद्देशेनाभिक्रमणं विधीयते
 प्रयाजानां सन्निहितत्वे पितृपेक्षया प्राकरणस्य बलवत्त्वात् अन्यथा अतिसन्निहितोत्तमप्रयाजांगस्य
 दिति प्राप्ते प्रयाजान् विधायत्रीन् प्रयाजानि ष्वा समानयत उपभूत इत्यनेनोपभृत्स्त्वाज्यस्या धं जुहोः स्त्वा
 प्यमित्येवं समानयनं विधाय अभिक्रमं जुहोतीत्युक्त्वा यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदसमिधो बद्धीरिव यजति त
 नूनपातं मे क्रमिषेत्यादि प्रयाजानि ष्वाह वीं व्यभिधारयतीत्यंतेन प्रयाजपरामर्शात् तावत्संदर्भस्य प्र-
 याजप्राकरणत्वनिश्चयात् ॥ तन्मध्ये यद्विहितं तत्प्रयाजांगमिति निश्चयादयमेव संदंशन्यायः ॥ तथा
 च समिदादिवाक्यार्थस्य यथादशद्युपकारकत्वं निर्णयिते तन्न्यायेन पूर्वापरवाक्यार्थयोरेक्यबुद्ध्यु-
 पकारकत्वात् ॥ तन्मध्ये स्थितस्य हासुपणेत्यस्याप्यर्थस्यापि तदुपकारकत्वमेव निर्णयं ॥ ननु यद्
 तयोनिमिति प्रथममुंडके प्राणादिकारेण त्वस्याद्वितीयहासुपणेत्यादः तृतीयपिसखंडस्य प्रतिपा-
 दनात् ॥ अभिक्रमणादिवदेव तन्मध्ये पुरुष एवेदमित्यादेरपि तदनुकूलत्वमेवेति चेन्न ॥ प्र-
 थममुंडके उक्तरीत्या एकपि ज्ञानेन सर्वविज्ञानाद्युपक्रमस्य परेऽव्यये सर्वैकीभवंति सह यो वै
 तत्परमं ब्रह्म वेदब्रह्मेव भवतीत्युपसंहारस्य मध्येऽपि पुरुष एवेदमित्यादि परामर्शस्याद्वैतनिष्ठत्वा-
 त् ॥ अद्वैतस्यैवं महाप्राकरणित्वेन भूतयोनिवाक्यादीनां तद्विरुद्धसखंडे तात्पर्यस्य वक्तुमशक्यत्वा-

त ॥ अभिक्रमणादेः प्रयाजाद्युपकारकत्वं तु न महाप्रकरणविरुद्धमिति विशेषात् ॥ तृतीयमुद्रकांते परेः
 व्यये सर्वे एकीभवन्ति सह यो वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्येक्यलक्षणेन फलेनोपसंख्याराच्च मध्य
 वर्तिनः परं साम्यमुपैतीत्यस्यापि पूर्वोक्तसंदर्शन्यायेनाभेदरूपसादृश्यपरतया न भेदोपसंख्यारूपतापि ॥
 अतएव परमिति साम्यविशेषणं सारिव्यावृत्तस्य निर्दुःखत्वादिना सादृश्यस्य निरंजन इति तत्पूर्वतन
 वाक्येनापि लब्धतया पुनः सादृश्यप्रतिपादने अनुपयोगात् परमत्वविशेषितं सादृश्यं चाभेदरूपमेव ॥ न
 च सहयो वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वाक्ये द्वितीयब्रह्मशब्दः जीवपरएव तस्य जातिजीवकमल
 सनाद्यनेकार्थत्वस्य कोशप्रसिद्धत्वात् ॥ तथान्वयः परमं ब्रह्म वेद स जीव एव भवति न परं ब्रह्मेत्यर्थः अत
 एवाद्यो ब्रह्मशब्दः परमत्वेन विशेषितः ॥ एवं सायं गावः गोष्ठे एकीभवन्ति एकीभूतानृपाः सर्वे च वसुः पांड-
 वंशरैः कीटोन्मरेणोकीभूतः इति स्थानैक्यमत्यैक्यसादृश्यनिबंधनैकीभावस्य गोनूपकीटोन्मरादौ दर्श
 नादत्रापि तदन्यतमनिमित्तनगोणोकीभावव्यपदेशोपपत्तिरित्युपसंख्याराभेदाविषय एवातएव परे
 व्ययइतिसप्तस्युपपत्तिरन्यथाऽश्रुततृतीयाकल्पनापत्तिरिति वाच्यं ॥ जीवे ब्रह्मपदप्रयोगसंभवेऽपि प्र
 कृते ब्रह्मोपादानमेवोचितमन्यथा जीवभावस्याब्रह्मभावस्य च प्रागेव सिद्धतया तस्य ब्रह्मज्ञानसाध्य
 त्वाभावात् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तेरसंगत्यापत्तेः ॥ एवं सति द्विती

यब्रह्मभवनमप्यथात्परमत्वविशेषितमेव एवंचोपक्रमोपसंहारयोरैक्यविषयत्वे पूर्वोक्तन्यायेन
मध्यस्थितस्य परेऽप्येवैक्येकीभवंतीत्यस्य तदनुकूल्येन मुक्तस्य ब्रह्मणा तद्भेदाग्रहविषयत्वनूपैक्य
प्रतिपादकत्वमेव युक्तमेवं सति परे व्ययइतिसप्तम्यपि युज्यते भेदग्रहान्वितविषयतायास्तदर्थत्वा-
त् ॥ सायं गावः गोष्ठ्येकीभवंतीत्यत्र च भेदग्रहसत्त्वेनोक्तनूपैक्योपपादनायोगात् युक्तमेकस्थानस्थि-
तत्वादिना तादृशव्यवहारोपपादनं ॥ नच विनिगमकाभावाः उभयथापि तथा व्यवहारसंभवादिति वा-
च्यं ॥ अस्मदुक्तरीतावुपक्रमोपसंहारैक्यानुगुण्यस्य विनिगमकत्वात् ॥ कर्मणां वैकुण्ठगमना संभवे
न कर्माणि विज्ञानमयश्चेत्याद्यसंगत्यापत्या एकस्थानस्थितत्वादिना प्रकृते तादृशव्यवहारस्य समर्थ-
यितुमशक्यत्वात् ॥ अतएव मत्तैक्येन तादृशव्यवहारोपपादनमपि प्रत्युक्तं कर्मणां मत्तैक्या संभ-
वेन कर्माणि त्यस्यासंगत्यापत्तेः ॥ कीदृशमरणकीभूतइत्यादिरिषसादृशमिषधमैकीभूतव्यवहारो-
पस्थितिशंका तु सादृश्यपरत्वे सप्तम्यनुपपत्त्या निरस्ता मन्मते तु ब्रह्मणिलीनस्य कर्मणः ततो भेदग्र-
हाभावेन जले लवणमेकीभूतमित्यादिवत् स्वीयनूपहानेन तत्त्वमिकभेदाग्रहविषयत्वनूपैकत्वस्यैवोक्त-
वाक्यार्थस्य संभवेनासंगत्यभावात् ॥ अनुनूपश्चात्र नदीसमुद्रदृष्टान्तः यथानद्यः स्यंदमानाः समुद्रायणाः
समुद्रं प्राप्यास्तंगच्छंतीति पूर्वनूपहानोक्त्या अगृह्यमाणभेदत्वोक्तेः अयं तु विशेषः परस्परवयवभेदेन

परस्परमैक्यासंभवात् तत्र सत एव भेदस्याग्रहणमत्र तु भेदाभावादेवेति भेदाग्रहणांश एव दृष्टान्तसंप्रति-
 पत्तेः ॥ न हि दृष्टान्ते सर्वसाम्यापेक्षास्तीति ॥ एतेन मिलितजलभेदसाधने वक्ष्यमाणचंद्रिकाकाराग्रहः परास्तः
 ॥ सिद्धांते तदैक्यानभ्युपगमात् ॥ अतएव निबन्धे अवस्थितेरितिकाशकृत्स्नइति सूत्रे कापुनर्नद्यमिम-
 ता युष्मत्तइत्यादिना नदीसमुद्रयोर्मेलने पितृत्वं नूतनैक्यमित्युक्तं ॥ अहैतसिद्धावपि यथानद्यइति मि-
 न्ननदीसमुद्रदृष्टान्तोक्तिरयुक्तेत्याशंक्यस्पष्टभेदविलयनमात्रपरत्वेन दृष्टान्तोपपत्तेरित्युक्तं ॥ एवं चै-
 क्यपरमांडुक्योपनिषद्गतं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति वाक्यमपि न देशांतरस्थ ब्रह्मप्राप्तिपरंतस्याः
 सगुणोपास्तफलत्वेन ब्रह्मविद्याफलत्वासंभवात् ॥ स्फांदवचनमपि निरुक्तश्रुतिस्मृत्यविरोधेनापान्तर-
 मुक्त्यभिप्रायं ॥ अतएव ब्रह्मलोकगतस्य परस्यांते कृतात्मानः प्रविशन्ति परंपदमिति तस्यैक्यनूपपरप्रा-
 प्तिरुच्यते ॥ एतेन एतदधिकरणसिद्धांते सिद्धांतमाह ननु ओध्याहारेणेत्यादिनेति तत्प्रकाशिकोक्त-
 मवतार्य अयं भावः वाक्यांतरविरोधाच्च पूर्वापरविरोधतः ॥ उपपत्तिविरोधाच्च नैव युक्तं मतत्रयं हि
 विधपक्षत्रयमपि पूर्वपक्षोक्तं मुक्तावभेदसापेक्षं स एव त्वसिद्धः एकीभवतीति श्रुतेः भाष्ये यथोदक-
 मिति श्रुत्यंतरविरोधोक्तेः न्यायविवरणे च निरंजनः परं साम्यमुपैतीति पूर्ववाक्यविरोधस्य परात्पर-
 पुरुषमुपैति दिव्यमित्युत्तरवाक्यविरोधस्य चोक्तेः ॥ अथ भेदाभेदपरत्वे च परेणाव्ययेनेति तृतीयास्या

तनतुसप्तमीसायंगावः गोष्ठ एकीभवन्तीति यत्स्यादिति चेत् तत्र स्थानैक्यस्यैव प्रतीतेः तथा कर्माणि
विज्ञानमयश्च आत्मेति पूर्ववाक्यस्थ कर्मशब्दविरोधः कर्मणां ब्रह्मेक्यायोगात् ॥ किंच भिन्ननदीसमु-
द्रदृष्टांतवदंतीश्रुतिः स्वयमेव गौणार्थपरतां स्वस्या आचष्टेति स्पष्टमेव श्रूयते हि एकीभवन्तीत्यस्या अन-
तरं यथानद्यः स्थंदमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्या स्तंगच्छन्तीति भिन्ननदीसमुद्रदृष्टांतः एवं च रथ्या-
जलं विष्णुपदीजले नैकत्वमागतं इतस्ततो गता गावः सायमेकत्वमागताः एकीभूता तु सासेना पांडवा-
नभ्यवर्षत इत्यादिवद्भेदे की भवन्तीत्यादिवेदवाक् ॥ न च जलस्य जलांतरमेलने ऐक्यं तादृगे वेति भाष्ये
क्तसावधारणश्रुत्या यतो वृत्तिः प्रदृश्यत इति स्मृत्या च विरोधात् ॥ किंच मानभेदात् स्पर्शरसपूर्वभेदा-
च्च नीरयोः मेलनेष्वभेदो नास्ति यथैव क्षीरनीरयोः न केवलं यतो वृत्तिरिति स्मृत्युक्तं परिमाणभेदमा-
त्रं किंतु शीतोष्णयोः स्पर्शरसयोः तत्तत् स्पर्शरसयोश्च जलयोर्मेलने स्पर्शरसभेदोऽपि दृश्यते अन्य-
था हं सैनविविच्यमानयोः क्षीरनीरयोरप्यभेदः स्यात् द्रुतसुवर्णताम्रयोर्मेलने नाभेदे तत्कार्यपणादौ के-
वलस्वर्णकार्यपणात् सूत्यादिभेदश्च न स्यात् क्षीरे सिक्तासुरापि क्षीरं स्यात् प्रसित्यश्च कृष्णादिसप्तन-
दीजलानां गंगादिसहस्रजलानां च पुनः प्रत्येकं समुद्रसंगमार्थं विभक्तानां विलक्षणानूपरसादिमत्तया
भेदः ॥ किंचावस्थितेरिति फाशकृत्स्न इति सूत्रेणामत्यामेव का तु नद्यभिमतानुष्मृतः किंपाथः परमाण

कः उतैषां संस्थानः भेदः आहोतदवयवारब्धोऽवयवी तत्र संस्थानभेदस्यावयविनो वा समुद्रप्रवेशेन न
 शात्कथं समुद्रेणैकतानदीपाथः परमाणूनां तु समुद्रपाथः परमाणुभ्यः पूर्वं स्थितेभ्यः भेद एव एवं स
 मुद्रादापितेषां भेद एवेत्यादिरीत्या नदी समुद्रयोरभेदो निरस्तः एवं च भाषादिवच्च राश्यादौ जले ज
 लांतरस्य संश्लेषो नाभिन्नता द्रवद्रव्यत्वेनान्योन्यमिश्रणे तु भेदाप्रतीतिरिति चंद्रिकोक्तं सर्वे निर
 स्तप्रायमेवेति दिक् ॥ श्रीमच्छंकरपादाब्जभूषणे परदूषणे ॥ व्याख्याद्वयविवेकेन रघुनाथकृतिः
 सतां भोष्काधिकरणे भूयान्मुदेवादिजयाय च मीमांसान्यायपारीणराघवार्यप्रसादजा ॥ ॥

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

भो० प० धि० क०
 समाप्तं.

श्रीगणेशायनमः । तदनन्त्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ पूर्वोक्तमोक्तमोग्यविभागाभावप्रसंगपूर्वपक्षे
त्याह्लोकवदिति परिणामवादमाश्रित्य समाधानमुक्त्वा तत्रैव विवर्तवादेन मुख्यसमाधानार्थमिदं
सूत्रं तथा चैतत्सूत्रव्याख्यानोपक्रमे भाष्ये अम्युपगम्य चे मं व्यापहारिकं मोक्तुमोग्यलक्षणं विभागस्य
लोकवदिति परिहारोऽभिहितः नत्वयं विभागः परमार्थतो स्तीत्यादि ॥ एतत्सूत्रव्याख्यानोपसंहारे-
पिपक्ष्यति जगदान् भाष्यकारः सूत्रकारोपि परमार्थमि प्रायेण तदनन्त्यत्वमित्याह ल्यवहाराभिप्रायेण
तु स्याद्भोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्र-
क्रियां चाश्रयति सगुणोपासनेषूपपक्षे तद्वदिति तत्राभ्युपगम्येत्यस्य मिथ्यात्वेनात्युपाद्यत्यर्थः ॥ प-
रिणामेत्यादेः परिणामित्वप्रक्रियां दृष्टान्तत्वेनाश्रयति परिणामवादसाधारणदृष्टान्तमाहेतितु फ-
लितोर्थः ॥ भाष्ये महासाधनं धेनवस्त्रिभुवनविभक्तं विद्यालोभमादवंतदमरा प्रत्यगभिन्नत्वं
न संभवति कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मयौरेकप्रसमावेशासंभवात् ॥ विरुद्धधर्माणां दृश्यत्वादिना
मिथ्यात्वसिद्धेर्नायं दोष इति तु न सम्यक्प्रबलप्रत्यक्षविरोधे जागरूके दुर्बलेन लिंगेन मिथ्यात्वासि-
द्धेरिति शंका निरासाय ॥ केचित्तु पूर्वसूत्रे लोकवदित्युक्ते लोके विकारानृतत्वाप्रसिद्धेर्विकारसत्य-
तामभ्युपेत्यैव परिहारो दर्शित इति प्रमत्त्यात् तथा मोषाधिकोपि जीवब्रह्मणोर्भेदः उपाधिसत्यत

यां पारमार्थिकः स्यादिति श्रमः स्यादिति न दूषाकरणायास्मिन् सूत्रे विकारमिथ्यात्वप्रतिपादनमिति व
 दन्ति ॥ नन्वेवं मिथ्यात्वोपपादनसंगतायपि अस्मिन् सूत्रे अस्त्युपगम्य चे ममिति भाष्येण मिथ्यात्वाद्बु
 द्धादनकीर्तनस्य कोपयोग इति चेदत्र ब्रूमः ॥ मिथ्यात्वोपपादनं विना पूर्वसूत्रसिद्धांतानुन्वेषेणैतदधि
 करणस्य तादृशमिथ्यात्वोपपादकस्य तच्छेषत्वापत्त्या अधिकरणांतरत्वा नावश्यकता स्यादिति शंका-
 यांतदावश्यकता द्योतनाय मिथ्यात्वोपपादनं विनापि पूर्वाधिकरणसिद्धांतसंभवप्रदर्शनाय तत्कीर्तन
 स्यान्न सामंजस्यं स्यात् ॥ यद्वा नोक्तं ब्रह्मणो जगदुपादनत्वं युक्तं सिद्धांत्यभिमतनिर्विकारत्वमंगप्रसंगा
 दिति शंकायां विकारमिथ्यात्वोपपादनमत्र क्रियते स्वपक्षसाक्षाद्बाधकनिरासस्य पादार्थत्वाच्च नासंग
 तिः ॥ तथा चोक्ताक्षेपसंगतिप्रदर्शनाय भाष्ये तदुक्तिः पूर्वाधिकरण एव तद्व्युत्पादने च न तत्संगतिः
 संभवतीत्युपयुक्तमेवास्त्युपगम्येत्यनेन मिथ्यात्वाद्बुद्धादनकीर्तनमिति ध्येयं ॥ अत्र चोक्तरीत्या स्वप
 क्षसाक्षाद्बहिरोधि नो विरोधि धर्मसत्यत्वादः बाधकस्यात्थारोद्ध्यायादिसंगतिः ॥ तादात्म्यस्य भेदावि
 रुद्धत्वात् भोक्त्रादिविभागानुपपत्तिनूपतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वे पिश्रुत्यनुगृहीतस्य निर्विकारत्वानुपप
 त्तिनूपतर्कस्यैव प्रतिष्ठितत्वमिति प्रत्यवस्थानादनंतरसंगतिः ॥ अत्र ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं निर्वि
 कारत्वमंगप्रत्तिनूपतर्कविरुद्धं न वेति संशये भवत्येव तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निर्विकारत्वस्य सिद्धांति

नोप्यनुमततयादृष्टापत्यनवकाशात्सूलशैथिल्याभावाच्चेतिपूर्वपक्षेनोक्ततर्कविरोधःधर्मिसमानस-
त्ताकविकारशून्यत्वनूपसिद्धांत्यभिमतनिर्विकारत्वस्यब्रह्मगतोपादानतयाअविरोधाद्विकारस्य
मिथ्यात्वात्ब्रह्मणश्चसत्यत्वात्स्वीकृतेषुपादानत्येनिर्विकारत्वमंगाभावात् ॥ मिथ्यात्वंचानि-
र्गच्छित्वंनानात्वंतासत्वमिति सिद्धांतमाहसूत्रकारःतदनन्यत्वमिति ॥ कार्यस्यविकारजातस्यतदन-
न्यत्वंकारणान्यत्वंमिथ्यात्वमितियावत्कुतःआरंभणशब्दादिभ्यःआरंभणशब्दस्तावत्एकविज्ञानेनसर्वविज्ञा-
नंप्रतिज्ञायदृष्टांतापेक्षायामुच्यते यथासौम्येकेनमृत्सिंदेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यात्वाचारंभणविक-
रोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्येवंनूपः आदिपदान्ऐतदात्म्यमिदंसर्वतत्सत्यंसआत्मातत्वम-
सिद्दंसर्वयदयमात्माब्रह्मैवेदंसर्वंआत्मैवेदंसर्वंनेहानास्ति किंचनेत्येवमादिश्रुतिजातंविश्वं-
मिथ्यादृश्यत्वात्परिच्छिन्नत्वादित्याद्यनुमानमाध्यायुपदेशितसंयाह्य ॥ अत्रचारंभणशब्दादिभ्य-
इतिसूत्रांशेनवाचारंभणमिथ्यादिश्रुतेर्हेतुकरणात् ॥ तस्याश्चप्रपंचमिथ्यात्वकथनएवस्वरसा-
दनन्यत्वपदेनसाध्यतयामिथ्यात्वमवप्रतीयतइतिध्येयं ॥ अथतरदन्यत्वपदेनकथंमिथ्यात्वप्रतीति-
स्तत्रतस्यशक्त्यादिग्राहकप्रमाणाभावादाधुनिकलक्षणाभ्युपगमेचसूत्राक्षरास्वारस्यमिथ्यात्व-
मारंभणशब्दादिभ्यइतिविन्यासोपेक्षायांनिर्बीजताचेतिचेदत्रोच्यतेतदनन्यत्वमिति सूत्रेतत्त्व

तद्वतिपदमध्याह्नीयते अनन्यत्वपदं चावर्तनीयं ॥ तथा च तदनन्यत्वं पदं तत्त्वतस्तदनन्यत्वपरं तादात्म्य
 परं च तदनन्यमित्यत्रान्यपदस्यात्यंतमिन्नार्थकतया तादात्म्यस्यापि ततो लाभसंभवात् ॥ तदैक्यश्रु
 न्येन तदंत्यंतमेदाभावस्य तादात्म्यं विना नुपपन्नत्वात् न च मेदात्यंताभावमात्रं तादात्म्यं पृथिवीत
 द्रूपयोर्मेदाभेदवादिनो मते मेदवतिमेदात्यंताभावा संभवात् किंतु तस्मादन्यदेव तादात्म्यं तच्च तद्
 तैधर्मविशेषरूपमतिरिक्तं वेत्यन्यदेतत् ॥ तत्त्वतस्तदनन्यत्वं च तदन्यस्वीयतात्विकरूपशून्यत्वं त
 थाचविशेषनिषेधस्य विशेषाभ्यनुज्ञानार्थत्वात् ब्रह्मान्यजगद्रूपस्या तात्विकतामिथ्यात्वापरपर्याया
 लभ्यत इति नोक्तदोषः ॥ न च तत्त्वतस्तदनन्यत्वसाधनमात्रेण जगतो मिथ्यात्वसिद्धोक्तपूर्वपक्षनिरा
 ससंभवे तादात्म्यसाधनं व्यर्थमिति शङ्क्यं तु साधारणेन ब्रह्मव्यतिरिक्ततात्विकरूपशून्यत्वेन जग
 तो मिथ्यात्वे उपगते तस्य तत्त्वत्वापत्त्या तदपादानत्वं ब्रह्मणो दूर्घटमिति शङ्कानिरासाय तादात्म्यस्या
 पितत्रवक्तव्यत्वात् असत्त्वातिमते घटातिरिक्ततात्विकरूपशून्यस्यापि शुक्तिरजतादुर्घटज्ञानेन
 ज्ञाततात्विकरूपत्वासं प्रतिपत्त्या विद्यदादेर्ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञाततात्विकरूपवत्त्वरूपस्य वक्ष्यमाणै
 कविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपादनायोगेन ब्रह्मणो विद्यदादितत्त्वरूपताबोधनाय तयोस्तादात्म्य
 स्यावश्यं वाच्यत्वाच्च ॥ अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावइति भाष्येपि निरुक्तं रूपमुभयं विवक्षितं न खल्व

॥ ४६ ॥

नन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः किंतु भेदं व्यासै धाम इति भाष्यमपि अभेदं ऐक्यं भेदं तदन्यतात्विकरूपवत्तां
 तत्तादात्म्यासमानाधिकरणतद्भेदवत्तां चेत्यर्थो विवक्षित इति न काचिदनुपपत्तिः ॥ एतेन न तावत्
 ब्रह्माभेदः तदनन्यत्वं अनृतस्य विश्वस्य ब्रह्माभेदायोगात् अनङ्गीकाराच्च ॥ अज्ञानविशिष्टेनोपादा
 नेनाभेदोस्तीति चेन्मुमुक्षुर्ज्ञेयश्रुत्यब्रह्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानार्थश्रुत्येनैवाभेदस्य वक्तव्यत्वात् ॥ अ
 न्यथा अविद्यापियेनाश्रुतं श्रुतमिति वाक्योक्तज्ञेयकोटिप्रविष्टा स्यात् ॥ नापि न खल्वनन्यत्वमित्यभे

तामिच्छात्तु पणितस्य तुल्यत्वात्पत्त्या तदुपादानत्वात् ननु गणदुर्घटमिति शङ्कानिरासाय तादात्म्यस्या
पितत्र वक्तव्यत्वात् असत्ख्यातिमते घटातिरिक्ततात्त्विकरूपशून्यस्यापिशुक्तिरजतादेरपरिज्ञानेन
ज्ञाततात्त्विकरूपत्वासंप्रतिपत्त्यावियदादेर्ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञाततात्त्विकरूपवत्त्वरूपस्य वक्ष्यमाणे
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपादनायोगेन ब्रह्मणो विद्यदादितत्त्वरूपता बोधनाय तयोस्तादात्म्य
स्यावश्यं वाच्यत्वाच्च ॥ अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावा इति भाष्येपि निरुक्तं रूपमुभयं विवक्षितं न खल्व

॥ ४६ ॥

नन्यत्वमित्यमेदं ब्रूमः किंतु मेदं व्यासे धाम इति भाष्ये मत्वा मपि अमेदं ऐक्यं मेदं तदन्यतात्त्विकरूपवत्तां
तत्तादात्म्यासमानाधिकरणतद्दपत्ता चेत्यथा विवक्षित इति न काचिदनुपपत्तेः ॥ एतेन न तावत्
ब्रह्माभेदः तदनन्यत्वं अनृतस्य विश्वस्य ब्रह्माभेदायोगात् अनङ्गीकाराच्च ॥ अज्ञानविशिष्टेनोपादा
नेनाभेदोस्तीति चेन्मुमुक्षुर्ज्ञेयशुद्धब्रह्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानार्थशुद्धेनैवाभेदस्य वक्तव्यत्वात् ॥ अ
न्यथा अविद्यापियेनाश्रुतं श्रुतमिति वाक्योक्तज्ञेयकोटिप्रविष्टा स्यात् ॥ नापि न खल्वनन्यत्वमित्यमे
दं ब्रूमः किंतु मेदं व्यासे धाम इति कल्पत इति क्लीत्या ततो मेदाभावमात्रं तदनन्यत्वं मेदाभावे अभेदध्रौव्या
त्मेदाभावे सत्यानृतव्यवस्थादुयोगाच्च ॥ अभेदाभावेन व्यवस्थायां तेनैवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाभा
वोपि स्यात् ॥ यदि चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुपपत्त्या मेदाभावः सत्यानृतव्यवस्थानुपपत्त्या यामेदा
भावः कल्प्यते तर्हि उभयानुपपत्त्या लाघवाय तथा इदं सर्वं यदयमात्मानेति नेतीत्यादिसामानाधिकर
ण्यश्रुतिभेदश्रुत्योर्मृत्सिंहादिदृष्टान्तस्य चत्वारस्यायमेदाभेदावेव किं न कल्प्येते ब्रह्माण एकरसत्वश्रु
तिरापि अनेकरसात् प्रपञ्चात् मेदाभावे व्यभेदाभावमात्रेण यामेदेव्यभेदेनैवोपपत्त्यास्तु यथाच सत्य
स्यानृताभेदो न युक्तस्तथा ततो मेदाभावोपि ॥ नापि ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वं तदनन्यत्वं विशेषनिषेध
स्पर्शोपाभ्यनुज्ञानार्थत्वात् आनंदादिवत् जीवचैतन्यवच्च ब्रह्मात्मकत्वापातात् ॥ ब्रह्मण्यारोपित-

त्वंतु न तदनन्यत्वशब्दार्थः शुक्त्या रोपिते तु प्येतदनन्यशब्दप्रयोगात् प्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्व्या-
 वहारिकपारमार्थिकभ्यामन्यत्वाभावे अनिर्वच्यत्वासिद्धेश्च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानायोगाच्च मृ-
 त्पिंडादिदृष्टान्तानुपपत्तेश्च कथं हि ब्रह्मविज्ञानाद्विज्ञातंसकलं भवेत् इति चंद्रिकोक्तं पूर्वोक्तभाष्याभि-
 प्रेतार्थनवबोधविज्ञंभितमित्यनादरणीयमेव आरंभणशब्दादिभ्य इति सूत्रांशे नवाचारंभणमित्यादि
 श्रुतेर्हेतुकरणत्वात् तस्याश्च प्रपंचमिथ्यात्वकथन एव स्वरसादुक्तरीत्या तादात्म्यघटितमिथ्यात्वस्यैव त-
 दनन्यत्वमित्यनेन विवक्षितार्थप्रतीतेः यद्रजतमभात्साशुक्तिरितिसामानाधिकरण्यप्रतीतेः सर्वसं-
 मतत्वात् आरोपिते पितत्वतो ऽधिष्ठानानन्यशब्दप्रयोगाविरोधात् प्रातिभासिकव्यावहारिकयोरपि
 तत्वतो व्यावहारिकपारमार्थिकभ्यामन्यत्वाभावेनानिर्वचनीयतायानिष्पत्त्यूहं सिद्धेश्चोक्तचंद्रिका-
 कारोक्तस्य कस्यापि दोषस्यानवकाशात् ॥ अथवाचारंभणमित्यादि श्रुतेः प्रपंचसत्यतामुपेत्याप्य-
 र्थवर्णनसंभवात् कथं तस्याः प्रपंचमिथ्यात्वकथन एव स्वरसः तथा हि केचित् वर्णयति एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानोक्त्या कार्यकारणयोरभेदेऽपक्षिमेपिंडे दृष्टेपि घटादिगोचरः संशयः पिंडघटयोरर्थक्रि-
 यामेदः नामादिभेदश्च कथमुपपन्न इति शंकायां वाचारंभणमिति वाक्यशेषः वाचा घटेन जलमाह-
 रेत्यादिवाक्यतत्पूर्वको व्यवहारश्च वाक्यपदार्थः तदर्थं अध्ययनेन वसतीत्यादाविव फलस्यापि हेतु-

(C) Karnataka Sanskrita University Digitised by Ait Gargeshwari

लविवक्षया तृतीयाविकारो घटादिस्तन्नामधेयं च मृत्तिकया आरंभणं स्पृश्यं संबन्धनीयमिति यावत्
 आलंभः स्पर्शाहिं सयोरिति वचनात् स्पर्शार्थकस्यालभतेः संबन्धे पर्यवसानं कर्मणिल्युद्मृत्तिके
 त्येवेत्यत्र विद्यमानस्यानुषिक्तस्य मृत्तिकापदस्य तृतीयाविपरिणामः तथा च घटमानयेत्याद्य
 मिधाननूपव्यवहारार्थं तन्मूलानयनादिव्यवहारार्थं च मृत्तिकया कंबुग्रीवादिसंस्थानं घटइत्यादि
 नामधेयं च संबध्यत इति प्रतिपादिते पिंडघटयौरेकद्रव्यत्वेऽपि अवस्थानां भेदात् संदेहादिकं सर्व
 मुपपद्यत इति उक्तं भवति ननु द्रव्यैक्यमुपेत्यावस्थाभेदात् संदेहादिकं किमित्युपपाद्यते तार्किका
 दिवत् कार्यकारणद्रव्ययोर्भेद एव कुतो नोपपद्यत इत्याशंक्योक्तं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति घटइति पद
 मध्याहृत्य घटो मृत्तिकेत्येवार्थः सत्यं प्रामाणिक्य इति यावत् घटो मृत्तिकेति लोकसिद्धप्रत्यभिज्ञया
 भेदोऽवगम्यते अतो द्रव्यैक्यमात्रादौ ~~व्यवहारपरिवर्त्य~~ ~~प्राप्तिर्नास्तीति~~ ~~मौल्यस्य~~ ~~सिक्~~ एवमर्थे
 वर्ण्यमाने वाचेति तृतीयायाश्चतुर्थ्यर्थत्वांगीकारः मृत्तिकेत्यनुषंगः तृतीयांततया तस्य विपरिणा-
 मः मृत्तिकेत्येवेत्यत्र घटपदाध्याहारश्चेति रीत्या योजनायाः अतिक्लृष्टत्वात् ॥ यदपि विकारो घट
 शरावादिः मृदोभिन्न इति याचार्ंभणं चाङ्मात्रेण व्यवन्हीयते न भेद इति भावः ॥ घटादिनामधे
 यं घटादिद्रव्यं मृत्तिकेति कृत्वैव सत्यं सति प्रामाणिक्येऽर्थे साधुतत्र साधुरित्यत्ययः तथा च घ

रपिंडादिनामव्यवस्थाभवस्थाभेदानुसारेणैवकर्तव्यानतद्वशेनकार्यकारणद्वयभेदभावस्थेय
इतिपर्यवसितोर्थइतिव्याख्यानंतदपिवाचारंभणमित्यत्रमृदोभिन्नइतिपदाध्याहारात्नामधे
यपदस्यघटादिपरत्वांगीकारेणसंकोचकल्पनात्मृत्तिकेत्यत्रघटादिद्रव्यमितिपदाध्याहाराच्चन
स्वरसं॥यदपिवाचावागिंद्रियमात्रेणारंभणंयस्यतन्नामधेयविकारःसंस्कृतापञ्चशतूपेणविक्रि
यमाणत्वात्त्याकरणसापेक्षेणवागिंद्रियेणनिष्पाद्यंमृत्तिकेत्येवसत्यंनित्यंप्रवाहदूषेणानादी
त्यर्थःनवधेनास्यहन्यतेएतत्सत्यंब्रह्मपुरमित्यत्रसत्यपदस्यनित्येप्रयोगात्सदाशब्दस्यत्यं
तस्यसत्यपदत्वेनसदातनार्थकत्वाच्च॥एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंहिसादृश्यात्प्राधान्याद्वातत्र
एकस्यब्रह्मणोज्ञानेनसत्यादिनातत्सदृशस्यज्ञानेमृत्तिंइमृन्मयादृष्टांताःप्रधानस्यतस्यज्ञाने
नतद्वृणीभूतस्यसर्वस्वभावोक्तंइत्युक्तंअत्रोक्तंइति॥तदधिकं
सार्वत्रिकव्यवहारादिकंसंस्कृतज्ञानाद्भवतीतिसंस्कृतंप्रधानंतादृशगुणप्रधानदृष्टांततालाभो
र्थेचवाचारंभणमित्यादावपियथासौम्येकेनेत्यादिकमनुषंजनीयमितिरीत्याआनंदतीर्थीयव्या
ख्यानंतदप्यस्वरसं॥तथाहिवाचेत्यनेनवागिंद्रियमात्रंलक्षणीयं॥अन्यथात्याकरणनिष्पाद्य
त्वालाभेनापञ्चशालाभापत्तेःमन्मतेवाचेत्यस्यवाङ्मात्रमित्यर्थेनामधेयमित्यत्रनामधेयमात्रं

मित्यर्थंलक्षणातुश्रुतसामानाधिकरण्यानुपपत्तिनिबंधनालोकसिद्धाचेतिवक्ष्यतेसत्यशब्दस्या
वाच्येनूदत्वात्नित्यत्वार्थकत्वमपिलक्षणयैवसंस्कृतस्यापिमुख्यनित्यत्वाभावेनसदाशब्दमा
दाययोगायोगेनत्याकरणनिष्पाद्यत्वदूषणनित्यत्वेलक्षणापत्तिश्चसदाशब्दस्यत्यंबंतत्वम

नत द्रुणीभूतस्य सर्वस्य ज्ञाने संस्कृतापभ्रंशो दृष्टः अपभ्रंशज्ञानाद्विद्यत्फलतत्तदाधिक्यं
 सार्वत्रिकत्वचद्वारादिकं संस्कृतज्ञानाद्भवतीति संस्कृतं प्रधानं तादृशगुणप्रधानं दृष्टं तालाभा
 र्चयवाचारंभणमित्यादावपि यथासौम्येकेनेत्यादिकमनुषंजनीयमिति रीत्या आनंदतीर्थयिव्या
 ख्यानं तदप्यस्वरसं ॥ तथा हि वाचेत्यनेन वागिन्द्रियमात्रं लक्षणीयं ॥ अन्यथा व्याकरणनिष्पाद्य
 त्वालाभेनापभ्रंशालाभापत्तेः मन्मते वाचेत्यस्य वाङ्मात्रमित्यर्थेनामधेयमित्यत्र नामधेयमात्र

॥४८॥

(C) Karnataka Samskrita University, Digitised by Aijt Gargeshwari

मित्यर्थे लक्षणा तु श्रुतसामानाधिकरण्यानुपपत्तिनिबधना लोकासिद्धा चोतिवक्ष्यते सत्यशब्दस्या
 बाधेनूदत्वात् नित्यत्वार्थकत्वमपि लक्षणयैव संस्कृतस्यापि मुख्यनित्यत्वाभावेन सदाशब्दमा
 दाद्ययोगासंभवेन व्याकरणनिष्पाद्यत्वपगौणनित्यत्वे लक्षणापत्तिश्च सदाशब्दस्य त्वत्वं तत्त्वम
 पित्याकरणासिद्धमेव विकारशब्दस्य मुख्यविकारार्थकत्वे त्वदिष्टार्थासिद्ध्या संस्कृतोच्चारणाश
 त्त्याचार्यमाणार्थकत्वं लक्षणयैव नामपदस्यापिशब्दार्थकत्वं लक्षणयैव अपभ्रंशस्य संकेतवत्त्वा
 तिपादिकनूपनूद्यनूद्यर्थत्वाभावात् ॥ यथासौम्येकेनेत्यादिकमनुषंजनीयमित्यपि न सत् पूर्ववा
 क्यप्रविष्टभागस्योत्तरवाक्यघटकत्वेन प्रतिसंधानह्यनुषंगः सच प्रकृतेन संभवति प्रकृते हि मृत्तिके
 त्येव सत्यमित्यादेः पश्चाद्यथासौम्येकेन मृत्तिकेत्यनेन सर्वस्तद्विकारो विज्ञातो भवतीत्यादि हि विष
 क्षितदृष्टांतलाभाय कल्पनीयं न चैतत् पूर्ववाक्ये प्रविष्टं किंच यथावाचारंभणमित्यादिना गुणप्र
 धानभावः श्रुत्याज्ञापितः तथा मृत्पिंडतद्विकारयोः सादृश्यमपि ज्ञाप्येत यदि च मृत्पिंडज्ञाने पितद्वि
 काराणां घटत्वादिना ज्ञानासंभवात् ॥ मृत्वेन नूपेणैव घटादिज्ञानं मृत्पिंडज्ञानादिति पर्यालो
 चनात् तत्सदृशज्ञानं तज्ज्ञानाधीनमिति लक्ष्यते इत्युच्यते तर्हि संस्कृतज्ञानादपभ्रंशज्ञानासंभवा
 त्संस्कृतस्य प्राकृतकार्यकारित्वतात्पर्यकं मृत्तिकेत्यनेन सर्वस्तद्विकारो विज्ञातो भवतीति वाक्यं

॥४९॥

मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ ननु नामधेयमित्यत्र मात्रपदार्थमिति भावेणानृतत्वपर्यवसायिनामधेयप
दव्याख्यानं कथं स्वरसमिति चेदत्रोच्यते वाचात्यवह्नीयमाणं विकारं वाचारेभणामिति वाक्योदितमनू
यनामधेयत्वविधानं ह्यत्र स्वरसतः प्रतीयते तत्र च श्रुतार्थमादाय सामानाधिकरण्यासंभवात्नामधेय
पदेनामधेयवाच्यत्वलक्षणामुपेत्य सामानाधिकरण्योपपादने पौनरुक्त्यापत्तेः मृत्तिकेत्येव सत्य-
मिति वाक्यशेषस्वरसाच्चार्यपरिसंख्यार्थमुपेत्य मात्रपदांतर्भावेण मिथ्यात्वपर्यवसायितदर्थकथ
नस्यैव स्वरसत्वात् दृष्टं च नामपदस्याभासकद्योतकत्वं यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकमिति
लोकेपि पुत्राभासे पुत्र इति नामधेयं नात्र पुत्रत्वमस्तीति मृत्तिकेत्येव सत्यमिति तु शुद्धाजिह्विका-
न्यायेन मृदः सत्यत्वानुवाद पूर्वकं विकारानृतताप्रतिपादनायैव स्वरसं अमुमर्थं दाष्टीति के दर्शय
ति एवं हि सोम्यस आदेशो भवतीति एवमिह न वाचारेभणविकारो आदेशस्य सत्य इति प्रतिपादितं
भवति आदेशश्च आदिश्यत इत्यादेश इति व्युत्पत्त्या उत तमादेशमप्राप्त्योयेनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्युप
क्रांतं उपदेशैकगम्यं ब्रह्मैव इत्यमेव चास्मिन् प्रकरणे तैजसानां पदार्थानां भिन्नत्वकरणनिनूपाणाव-
सरे स्पष्टमेव प्रतिपादितं यदग्नेरोहितं नृपं तेजसस्तद्रूपं यत्शुक्लं तदपां यत्लृष्णं तदन्नस्यापागादग्ने
रग्नित्वं वाचारेभणं विकारो नामधेयं ब्रीणिनूपाणीत्येव सत्यमिति अत्रापागादग्नेरग्नित्वमिति स्प

ष्टमेव विकारोपमर्दोदर्शितोऽतः स्वरसतोवाचारंभणश्रुतेर्विकारानृतत्वपरतैवेत्यवधारयते यद्वा मृत्तिकेत्येव
 सत्यमित्यादौ हेतुर्वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति आरंभणमुत्पत्तिः वाचाया रूपात्रं विचारा सहमिति यावत्
 तथा चोत्पत्तिः सतोवास्तुतो वेति निरूपयितुमशक्यत्वा दुत्पन्नसामान्यविचारा सहमिति भावः तावत्ताप्यनाद्यवि
 द्यासाधारण्येन हेत्वलाभादाह विकारो नामधेयमिति नाशादिविकृति युक्तं नाममात्रं विचारा सहमि
 तियावत् अर्थेनामाभेदासंभवात् अप्रमक्ष इत्याक्षयिवमात्रार्थो तर्भावेन विचारा सहत्वलाभः मृत्तिके
 त्येव सत्यमित्यस्यार्थश्च द्वि कोक्तदूषणपरिहारावसरे वक्ष्यते ॥ एवमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आ
 त्मानं त्वमसि श्वेतकेतो इति श्रुतेरपि विकारानृतत्वप्रतिपादन एव स्वारस्यं ॥ तथा हि ऐतदात्म्यमिदं
 सर्वमिति हि इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्यंतरानुसारात् ॥ सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति उपक्रमानु
 साराच्च ॥ एष आत्मा अस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा ततो भावप्रत्यये कृते भावप्रत्ययस्य प्रकाशभूतप्रकृत्य
 र्थपरत्वात् ॥ बहुव्रीहौ विशेषणविभूतौ स्यात्करणमर्थक्येन गुणविभूतौ स्यात् ॥ इदं सर्वमिति मिति पादयति एष
 आत्मा इदं सर्वमित्येव कृत्ये सामानाधिकरण्यमात्मात्मीयभावेनौपचारिकमिति शंका निराकरणा
 य बहुव्रीहिभावप्रत्यययोरुपादानं तथा सति बहुव्रीहिणैव मुख्ययावृत्त्या आत्मात्मीयभावे लब्धे पुन
 र्भाविप्रत्ययनूपयत्वांतरकरणं व्यर्थं स्यादिति तर्केण तन्निरासः तच्च सामानाधिकरण्यमृद् इति-

यत्परिणामाभिप्रायेण यद्भजतमभात् साशुक्तिरिति वद्वा आरोपितबाधाभिप्रायेण वेति हे धासं
 भवति अतस्तन्निर्धारणाय तत्सत्यमिति वाक्यं तत्र हितच्छब्दः प्रकृतमात्मानं परामृशति तस्यै
 व तात्पर्यविषयतया अस्मिन्संदर्भे प्राधान्यात् स आत्मेति वाक्ये तस्यैव परामृशति ॥ तद्वैकार्था
 नुसाराच्च ततश्च तच्छब्देनात्मानं परामृश्य तस्य विशिष्य सत्यता प्रतिपादनमनात्मनोऽनृततां बोध
 यत्पूर्वोपदर्शितसामानाधिकरण्यं बाधायामेवेति व्यवस्थापयति ततश्च तत्त्वमसीति वाक्यमपि
 स्वस्वारस्यानुसारेणोपक्रमस्वारस्यानुसारेण च यथाश्रुतमेव न तु ब्रह्मणोत्थमहसओमित्यात्मानं
 धुंजीतेति श्रुतेः तस्मै त्वं समर्पणीयोसीत्यर्थे तस्मै त्वं तत्त्वमिति यतो वा इमानि भूतानि जायंते इति श्रु
 तेः तस्मात्त्वमुत्पन्नोसीत्यर्थे तस्मात् त्वं तत्त्वमिति सकारणं कारणं अधिपाधिपद इति श्रुतेः तत्त्वामिको-
 सीत्यर्थे तस्य त्वं तत्त्वमिति सभूलाः सौम्ये माः प्रजाः सदा यस्य मासस्थितिष्ठिवा इति श्रुतेः तस्मिन् त्वं प्र
 तिष्ठितोसीत्यर्थे तस्मिन् त्वं तत्त्वमिति वा सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपादिना क्लेशेन व्याख्येयं प्रदर्शि
 तानेकार्थसंभावनया व्यामोहापत्तेरर्थविशेषानिर्णयात् एवं शरीरवाचकानां शरीरिपर्यंतत्त्वमुपेत्य शरी
 रीरिशरीरभावेन सामानाधिकरण्याभिप्रायेण तत्त्वमसीति वाक्यार्थवर्णनमपि न स्वरसंनत्य च
 त्वं शब्दस्येश्वरशरीरभूतजीववाचकस्येश्वरेवृत्तिरभ्युपेयते त्वं शब्दार्थस्य तच्छब्दार्थविशेषणत्वा-

1149.11

द्विजोत्तमो हं सर्वभूतसत्यव्रतपरायणः ॥ सातमाहमहमात्मानं पृच्छामि हृदि शायिनं ॥ तत्श्रुत्वा
प्रत्युवाचैनं सर्वज्ञो मुनिपंगवः ॥ मनसैव समायुक्तमात्मानं मन्यसे यदि त ॥ तन्मिथ्या गोत्र
सद्भावे वर्तते देहबधनः ॥ त्वमप्यहमहं सर्वमहमित्येव वर्तते ॥ नात्र तत्परमार्थं तत्तत्तत्त्वा
त्वं परिपृच्छसि अत्र सहिद्यायां तत्त्वमसीत्यसकृत् पित्रोपदिष्टः श्वेतकेतुः कथमात्मानं बुध्यत इति जि
ज्ञासमानया सुवर्चलया कस्त्वं द्विजोत्तमेति प्रश्नः कृतस्ततः प्रश्नाभिप्रायमवगच्छतापि श्वेतकेतुना
क्रमेण तमर्थं सा बोधनीयेति मत्वा तत्रोत्तरमुक्तं द्विजोत्तमेति संबंधयं त्याज्यया ब्रह्मणो हमित्यवग
तमेव किमत्र प्रष्टव्यमिति ततः सुवर्चलया देहोपाधिकत्वेनात्मानेकत्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मण्यं न पृच्छा
मिकितु द्विजोत्तमो हमित्यहंशब्देन देहाद्विपिकं यमात्मानं हृदि शायिनं निर्दिशसि ॥ पृच्छ
मित्युक्ते तत्रोत्तरमुक्तं त्वमहंशब्देन देहाद्विपिकं यमात्मानं हृदि शायिनं निर्दिशसि ॥ पृच्छ
णकुलोत्पन्ने देहोपाधिक आत्मनि ब्रह्मण्यमिव अतः आत्मतत्त्वजिज्ञासुमिनिर्दिशद्वयः प्रष्टव्यः अ
पिचाहंभावः सर्वसाधारणः प्रत्यक्षसिद्धोऽतः परमार्थवस्तु जिज्ञासा चेन्नाहंभावः प्रश्नार्हः तदनंतरं
कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्तमहंभावं यद्यनृतमवगच्छसि तर्हि कर्तृत्वपूर्वकं वैदिकं कथमाचरसि इति
पृष्टे लोकसंग्रहार्थं वैदिककर्मचरणमित्युक्तं तदनंतरं सर्वैरात्मनि प्रयुज्यमानस्याहंशब्दस्य कथं

तदर्थतानस्यादिति मनसि निधाय शब्दार्थसंबंधप्रश्ने कृते न संयोगादिः शब्दार्थयोः संबन्धोऽपि तु वाच्य-
वाचकभाव इत्युत्तरमुक्तं तदनंतरं दंपत्योरियं प्रश्नोत्तरपरंपरा सुवर्चला सदाहंकारशब्दोऽयं व्यक्त-
मात्मनिसंश्रितः ॥ न वाचस्तत्र वर्तते इति मिथ्या भविष्यति ॥ श्वेतकेतुः अहंशब्दोऽहंभावेना-
त्मभावेषु भ्रमप्रभे ॥ न वर्तते परे चिंत्ये वाचः सगुणलक्षणाः ॥ सुवर्चला अहंभावोऽत्र कोनामह्यात्म-
भावस्तथैव च ॥ तन्मे ब्रूहि यथा न्यायमेवं चेन्मुनिपुंगव ॥ श्वेतकेतुः मृन्मयो हि घटाभासस्तो ह क-
भाव इहेष्यते ॥ अहंभावेः परे चिंत्ये घात्मभावो महान् परः ॥ न वाचस्तत्र वर्तते इति नैव विरुध्य-
ते ॥ अत्र शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावः संबन्धोऽस्ति चेत् कथमहंशब्दः आत्मवाच्यो न स्यादिति प्रश्ने-
कृते अहंशब्दो नात्मनि मुख्ययावृत्त्या वर्तते ॥ किंतु अहमर्थ इत्युत्तरमुक्तं ततः कोनामाहमर्था-
दन्य आत्मेति पृष्टे मृदि घटाभास इत्यहंभावोऽप्याभास इति अहमर्थात्मनो विवेकं दर्शयित्वा क-
ल्पिताकारोपधाः नैव प्रवर्तमानः शब्दमनुत्थापिष्यति पर्यायसंबन्धे ॥ अत्रानुत्थानेन प्रवर्त-
मानः शुक्तौ रजतशब्द इयातो कल्पितोपाधिनिमित्तोऽहंशब्दो न शुद्धात्मनि मुख्ययावृत्त्या वर्तते इति
न विरुध्यत इत्युपसंहृतं ततो हंकाराद्विचित्रात्मैव प्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्मेति सिद्धवत्कृत्य यथाकाश-
स्य प्रपञ्चाश्रयत्वेऽपि तदसंगित्वमेवं ब्रह्मणोऽप्यसंगित्वे श्वेतकेतुना प्रतिपादिते पुनरिमे प्रश्नोत्तरे

वर्चलानिर्विकारं ह्यमूर्तं च निरंशं सर्वगं तथा दृश्यते च विद्यमानं त्वं तादृगात्मानं दृश्यते श्वेतकेतुः त्वं
चास्पृशति वै वायुमाकाशं स्थं पुनः पुनः तत्स्थं गंधं तथा घ्राति ज्योतिः पश्यति चक्षुषा तमोरस्मि गणं
चैव मेघजालं तथैव च वर्षता रागणं चैव नाकाशं दृश्यते पुनः आकाशस्याप्यथाकाशं सद्रूपमिति-
निश्चितं सदर्थं कल्पितं सर्वं तत्सत्यं विष्णुरेव च मानिना मानिनी गौणानि ह्युपचारात् परात्मिनि च
क्षुषानमनसान चान्ये न पुरोविमुः चिंत्यते सूक्ष्मया बुद्ध्या वाचा वा चक्षुः न शक्यते ॥ एतत्प्रपञ्चमस्मि
लं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं मिति अत्राकाशवत्प्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्म कुतो न दृश्यत इति प्रश्ने आकाश
स्थस्य बाध्यादेरेव ग्रहणमस्ति न तु विविच्याकाशस्य यदा लौकिकाकाश एवेयं गतिस्तदा कैवळ
या परमात्मनि ततोपि सूक्ष्मे ततः सदर्थं कल्पितं सर्वं सच्च सद्रूपं सर्वाधिष्ठानत्वात् व्यापकं तत्रो
पाधिमाश्रित्य प्रवर्तमाना राक्षः शूलो साक्षान् प्रवर्तते इत्युत्तरमुक्तं अस्यां प्रश्नोत्तरपरंपरा
यां मृन्मयो हि घटाभास इति दृष्टांतोक्त्या वाच्यं मणश्चुत्यर्थः सद्रूपमित्यात्मशब्देन प्रकृतस्य जीव
स्य सद्रूपत्वोक्त्या तत्त्वमसीति वाक्यार्थः सदर्थं कल्पितं ह्येतत्तत्सर्वं विष्णुरेव चैत्यनेन एतदात्म्य
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेति श्रुत्यर्थश्च निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्म प्रतिपत्य नु कूलो दर्शित इति
एवं चोक्तोऽप्युद्धरणेन सहिद्यायाः निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्म परत्वं एव स्वारस्येति तस्य प्रपञ्च

मिथ्यात्वविनानुपपत्त्या तदंतर्गतवाचारंभणामित्यादिश्रुतेः प्रपंचमिथ्यात्वप्रतिपादनएवस्वार
 स्यमितिस्पष्टमेवविदुषांएवंनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिवाक्यस्यापिप्रपंचमिथ्यात्वप्रतिपादनएव
 स्वारस्यंअत्रहिअध्यारोपन्यायेनमहावाक्यीयपदार्थशोधकेनइहेत्यनेनजगद्विशिष्टब्रह्मोपस्था
 पनात्तत्रचनानापरिदृश्यमानंजगत्किंचनकिमपियद्वाकेनापिप्रकारेणनास्तीतिहैतसामा
 न्याभावनूपविधेयसमर्पणअसतिबाधकेउद्देश्यतावच्छेदककाश्चिदवच्छेद्यत्वभानस्योद्देशविधेयभावे
 नान्वयस्थलेव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्कालांतरावच्छेदेनहैताभावबोधस्यतरतिशोकमात्मवित्विद्वा
 न्नामनूपाहिमुक्तःज्ञात्यादेयंमुच्यतेसर्वपाशैरित्यादिश्रुतिभिर्ज्ञाननाशयत्वानुमापकदृश्यत्व-
 लिंगादिनूपमानांतरेणचसिद्धत्वेनतद्बोधनेनेहनानेतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेर्यदायेनसंबंधेनये
 ननूपेणचयत्रयत्संप्रतिपन्नंतत्कालावच्छेदेनतत्संबंधावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्र
 तियोगित्वनूपमिथ्यात्वबाधकवाच्यत्वात्सामान्यस्वरसःनानेत्यस्यनानात्वपरतयाब्रह्मणिजीवघटा
 दिप्रतियोगिकभेदसत्त्वेनतन्निषेधस्यकर्तुमशक्यतयाभेदसामान्यनिषेधायोगेननानात्वमि
 त्यस्यभेदसामान्यस्वरसस्यब्रह्मप्रतियोगिकभेदविशेषपरतयाचक्षिप्तार्थत्वात्तावतापिकिं

चनेत्यस्यास्वारस्यं वैयर्थ्यंचेतिदिक् ॥ यदपिचंद्रिकायांपरिहृतदूषणोत्तरं एकविज्ञानेनसर्व-
विज्ञानायोगाच्च मृत्सिद्धदृष्टान्तानुपपत्तेश्चकथं हि ब्रह्मविज्ञानाद्विज्ञातंसकलं भवेत् न हि शुक्ति-
स्वनूपविज्ञानात् रजतज्ञताप्रत्युत्पत्तेश्चकथं हि ब्रह्मविज्ञानात् यथैवरजतज्ञता ब्रह्म तत्त्वापरिज्ञान-
त्तथा सर्वज्ञतोचितेतिदूषणमुक्तंतदपिमंदं विवर्तवादे अधिष्ठानज्ञानेनारोपितस्य तत्त्वतोज्ञा-
तत्वं संप्रतिपन्नंतच्चाधिष्ठानात्मकस्वीयतात्विकस्वनूपकत्वमुक्तंहि भामत्यां रज्यां ज्ञातायां मु-
जंगतत्वं ज्ञातं भवतिसाहितस्य तत्त्वमिति एवं च शुक्तिसाक्षात्कारानंतरं यद्वज्रतमभातसाशु-
क्तिरिति प्रत्ययात् रजतेश्चुक्तिकात्मकज्ञातस्वीयतात्विकस्वनूपकत्वात्मकं शुक्तिकाज्ञानेन त-
त्त्वतो ज्ञातत्वमक्षतमेव ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि तत्त्वतो सर्वविज्ञानमेव विपक्षितं ॥ ए-
वं चाधिष्ठानमूते ब्रह्मणि ज्ञाते इदं सर्वं यदयमात्मा सर्वस्वात्विदं ब्रह्म तेषां धाया सामानाधिकर-
ण्यात्तुरोधात् ब्रह्मनूपज्ञातस्वीयतात्विकस्वनूपकत्वस्य ब्रह्मण्यारोपिते जगति सत्यान्नैकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानानुपपत्तिः मृदादिविज्ञानेन घटादीनां विज्ञानस्वीयतात्विकस्वनूपकत्वं गुडजि-
ह्विकान्यायेनैवेत्युक्तं प्रागिति नोक्तदृष्टान्तसंगतिः ॥ यत्तु चंद्रिकायां रज्यां ज्ञातायां मुजंगतत्वं ज्ञातं
भवतिसाहितस्य तत्त्वं एवं च ब्रह्मज्ञानात् सर्वं तत्त्वतो ज्ञातं भवतीति भामत्युक्तमनूद्य तन्न एवं

द्विब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मैव ज्ञातं भवतीत्यर्थः स्यात्तच्च पुक्तं स्वस्य स्वदेतुत्वायोगात् ॥ येनाश्रुतं श्रुतं
 भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यादिति श्रुतौ श्रुतादिपदायोगाच्च ॥ किंचासाधारणं स्वतत्त्वं
 धर्मोपातत्वमित्युच्यते न तु भ्रमाधिष्ठानं तथा सत्यानंदो ब्रह्मणः रज्जुत्वं च रज्जोस्तत्त्वं न स्यात् ॥
 न च रज्जुः रज्जुज्ञाननिवर्त्यस्य सर्पस्य स्वतत्त्वं धर्मोपातनचपरस्परमिन्नानेकारोप्यानुगतमपिष्ठा
 नमेकैकस्यारोपितस्यासाधारणं न चारोपितमित्येनावतात तोन्यस्य तत्त्वं भवति स्वीकृतं च त्वया
 पिसर्पस्य रज्जुव्यतिरेकेणासत्त्वेन ततो न्यत्याभावेऽपि रज्जोः सर्पव्यतिरेकेणासत्त्वेन ततो न्य-
 त्यात् ॥ किंच रज्ज्यामयं सर्प इति धीरानंदे ब्रह्मधीरिव सर्पेऽपि धीरिव च प्रमास्यात् तत्तत्त्वे तत्त्वी-
 त्यात् रज्जुज्ञानेन सर्पभ्रमनिवृत्तिस्तु अधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य तदज्ञाननिमित्तकभ्रमविरोधित्वा-
 त् ॥ न च घटादेर्मृदादावारोपितत्वात् तद्वृष्टांतो युक्त इति वाच्यं मृत्तत्त्वे ज्ञातेऽपि घटाद्यनिवृत्तेः ॥ य-
 द्यपि तार्किकमत इव घटादिकं मृदारब्धद्रव्यांतरनास्ति तथापि कारिकायां पारसोध्योजलाहरणा-
 दिसमर्थो व्यावहारिको मृदादितुल्यावस्थाविशेषरूपो घटादिशब्दार्थः त्वन्मतेऽप्यस्ति तत्त्वतस्तु न मृ-
 दप्यस्ति किंच यदि मृन्मात्रविज्ञानात् विज्ञातं स्यात् घटादिकं मृत्त्वं निश्चित्य न पुनः संशयः स्याद्
 दादिके एतेन यदुक्तं भ्रामत्यां मृज्ञानेन घटादयस्तत्त्वतो ज्ञाता भवन्ति मृदेव हि घटादीनां तत्त्वमि-

तितन्निरस्तं मूलज्ञानेपिसंस्थानविशेषत्वत्रूपघटत्वाज्ञानेनघटस्तत्त्वतो न ज्ञात इति व्यवहारा
 त् घटेशरावत्याद्यारोपानिवृत्तेश्चेति दूषणमुक्तं तदपिमदं ब्रह्मविज्ञानेन सर्वतत्त्वतो विज्ञातं भव
 तीत्यत्र ब्रह्मविज्ञानेनेति अभेदे तृतीया अभेदस्य च विज्ञातमित्यत्र विज्ञानेऽन्ययः तथा च ब्रह्मवि
 ज्ञानाभिन्नं यत्तत्त्वतो ज्ञानं तद्विषयस्वीयतत्त्वज्ञानाभिन्नज्ञानविषयकब्रह्मकंसर्वमिति पर्यव
 सितायेन स्वस्थस्त्वे तु त्यापत्तिरूपदूषणावकाशः येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादावपि अश्रुतं वियदा
 दिकं येन तत्त्वतः श्रुतं भवति यदभिन्नश्रुतात्मकस्वीयतात्त्विकस्वरूपकं भवतीति रीत्या पाधायां सा
 मानाधिकरण्येन पर्यवसितान्ययेन न श्रुतादिपदायोगोपीति ॥ यदपि विवर्तवादे मृत्पिंडमृन्
 यादिदृष्टान्तानुपपत्तिरिति चंद्रिकायां दूषणमुक्तं तदपि श्रीमद्भाष्यकाररुद्रदयानवबोधनिबंध
 नं ॥ तथा हि वाचारं भणशब्दव्याख्यानामभिव्यक्त्या यमभिप्रायः येनाश्रुतं श्रुतमिति पाधायां सामा
 नाधिकरण्यं अश्रुतं वियदादिकं सर्वतत्त्वतो यदभिन्नश्रुतब्रह्मव्यतिरिक्तस्वीयतात्त्विकस्वरूप
 श्रुत्यमित्यर्थस्तथा चैकं ब्रह्म सर्वस्याधिष्ठानमित्यर्थः प्रतिज्ञातः तत्र मृत्पिंडव्यतिरेकेण तत्त्वत
 स्तोद्विक्ता गेययानास्तीत्यादिदृष्टान्तो यथा सौम्ये केनेत्यादिना प्रतिपाद्यते मृत्पिंडपदं च मुख्यार्थ
 ककपदयागान्तमूमि रूपपिंडार्थकपिंडपदं च स्यौल्यविशेषबोधकं मृन्मयमात्रोपादानतायोग्य

तालाभाय मृन्मयपदं च भूमिविकारमात्रार्थकं तथा च भूमि रूपविकारः सर्वोपियथा भूमिं विना तत्त्व
 नो नास्तीत्यर्थः भूमिविकारत्वं च साक्षादेव वृक्षादावस्तीति भूमेर्विभक्तपिण्डस्य नानाविकारानुपा
 दानत्वेऽपि न क्षतिः यद्यपि भूमिर्नाधिष्ठानं तथाप्यधिष्ठानतावच्छेदकश्रुत्यादिव्यतिरेकेण तत्त्वतो नू
 प्यादिनास्तीति व्यवहारवत् भूमिविकारादिस्वरूपविचारदशायां आधारतावच्छेदकभूम्यादिव्यति
 रेकेण तत्त्वतस्तद्विकारो नास्तीति व्यवहारात् श्रुत्या तथोक्तं एवं च सर्वं मृन्मयं एकमृत्पिण्डात्मकवि
 ज्ञातस्वीयतात्त्विकस्वरूपकमित्यपि बाधायां सामानाधिकरण्यं तत्र हेतुर्मृत्तिकेत्येव सत्यमिति सर्व
 प्रत्ययवेद्ये च भू नूपेव्यपस्थिते इत्युक्तेः मृत्तिका भूमिरिति गृह्यमाणं यत्तदवच्छिन्नसद्रूपं भू
 तदेव सत्यं मृत्तिका स्वरूपस्य सत्यत्वाभावात् तदवच्छिन्नसद्रूपस्य दृष्टान्तत्वं धीदशायां मृदो वि
 विच्याजानात् भूमित्वेन जायमानत्वेन सद्रूपलाभार्थमेव मृत्तिकेत्येवेत्यत्र इतीत्युक्तेरन्यथा तद्व्य
 र्थापितेः एतेन शङ्खप्रकरणव्याकरणादप्रकरणसिद्धपरत्वाविहाय न वातिविभाषेति सूत्र
 स्थनवेति शङ्खस्य स्वार्थपरत्वस्यैवार्थप्रकरणोऽर्थपरत्वस्य प्रकरणादेव लाभेशङ्खपरताया एव
 वक्तव्यतया तस्य च प्रकृतेः नूपयोगात् मृत्तिकेत्येवेत्यत्रेति शङ्खवैयर्थ्यमेव त्वन्मत इति परोक्तदु
 षणमनवकाशमेव ॥ आद्यर्थको वा प्रकृते इति शङ्खः इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमासिषु इत्यम

रकोशात् ॥ तथाचविकारस्वनूपस्यविचारदशायांतत्स्वनूपमिवभूमिस्वनूपस्यविचारदशायांस
 पिमिथ्यैवतत्कारणभूतापंचीकृतभूतान्येवसत्यानितेषामपिस्वनूपविचारदशायांतान्यपिमि
 थ्यातत्कारणं ब्रह्मैवसत्यमित्याद्यर्थलाभएवमेवोत्तरेष्वपिदृष्टान्तेषुयोजनीयंमृत्तिकेत्येवसत्य
 मित्यत्रहेतुवचिरंभणंविकारोनामधेयमित्यादितच्चव्याख्यातं प्राक् ॥ अस्मिन्नेवार्थेकोभवानि
 तिनिर्देशोवाचारंभोह्यनर्थकः शिविकादारुसंघातोवचनास्थितिसंस्थितः अन्विष्यतांनृपश्रेष्ठत
 स्तेदेशिविकात्वया एवच्छत्रशलाकानांपृथक्भावोविमृश्यतांक्वयातंछत्रमित्येषन्यायस्त्वयितथा
 मयि वस्तुसृजेतियल्लोकेयच्चसृजमदात्मकं तथान्यच्चनृपेत्येतन्नसत्संकल्पनामयं एवमेवमि
 दंविश्वंनमोदिसकलजगत्वासुदेवामिधानस्यस्वनूपपरमात्मनः इत्यादिविष्णुपुराणवाक्यस
 हसैरुपबृंहणनूपैरनिर्वचनीयापरपयायप्रपचमित्यात्वा निणीततात्पर्यकसिद्धिद्यागतंयदमे
 रोहितंनूपंतेजसस्तद्रूपंयत्शुक्लं तदपांयत्कृष्णं तदन्नस्यापामादग्नेरग्नित्वंवाचारंभणं-
 विकारोनामधेयंत्रीणिनूपाणीत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणंतत्रहित्रिवृत्कृदग्न्यादि
 स्वनूपस्यात्रिवृत्कृततेजोबन्धस्वनूपव्यतिरेकेणविचारासहत्वमग्नित्वमित्यंतेनहेतूकृत्यवा
 चारंभणमित्यादिनात्रिवृत्कृतमात्रमिथ्येतिप्रतिपादितंपरोक्तेर्येतुनकिंचित्प्रमाणमस्वारस्य

चोक्तमित्यलमधिकेन ॥ किंचासाधारणस्वनूपधर्मोवातत्वमित्यादिदूषणमपिमंदं ॥ अनारो-
 पितस्यैवतत्वनूपत्वेनोक्तदूषणानवकाशात् ॥ अतएवतत्त्वज्ञानान्निश्चयसाधिगमइतिभा-
 ष्येतत्त्वमनारोपितस्वनूपमित्युदयनाचार्यैरुक्तं एवंचव्यवहारदशायांशुक्त्यादावनारोपितत्व-
 म्प्रमेणानूपादितादात्म्योपलक्षितत्वेनचनूपादेः स्वनूपतत्वंशुक्तिरितिलोकेव्यवहारः शुक्त्या-
 देर्धर्मतत्वंशुक्तित्वादिरितिचव्यवहारः विवेकदशायांतुब्रह्मेवानारोपितत्वेनज्ञायतइतिवस्तु-
 गत्यातदेवसर्वेषांस्वनूपतत्वंएतदभिप्रायेणैवब्रह्मतत्वंतपोवेदइत्यमरेणोक्ततत्त्वंपरमात्म-
 निवाद्यभेदेस्वनूपेचेतिहैमंतश्चप्रपंचतत्त्वादिनस्तत्त्ववादित्वंनासाधारणधर्मवादित्वंकिं-
 त्वनारोपितप्रपंचवादित्वमेवेतितवमतेष्वनारोपितस्वनूपस्यैवतत्वनूपवाधाः संमतत्वेनास-
 धारणस्वनूपधर्मोवातत्वमित्युक्तिः स्वमतविस्मरणनिबन्धनैवकिंचतस्यभावस्तत्त्वमितिव्यु-
 त्पात्तत्वशब्दात्तन्साधारणधर्मोसाधारणधर्मांतरवाप्रतीयतेघटत्वमित्यादिशब्दात्घटपद-
 जन्यबोधप्रकारीभूतजातिसमनियतधर्मांतराप्रतीतेः नूदिश्चपारमार्थिकवस्तुन्येवसर्वसंम-
 तानत्वसाधारण्यमपितत्रांतर्भावनीयं ॥ एवंचानारोपिततदीयस्वनूपमेवतदीयस्वनूपतत्त्व-
 मितिचिवक्षितंतदीयत्वंचतन्निष्ठतादात्म्यप्रतियोगित्वमित्युक्तंप्राक् ॥ ब्रह्मानंदयोःकाल्प

निक्रमोदसत्येन तादात्म्यसंभवादानंदस्य ब्रह्मतत्त्वतः पतोपपत्तिः रज्जुत्वं च रज्जो न स्वतः पत-
त्वं किंतु धर्मतत्त्वमेवेति न तथा सत्यानंदो ब्रह्मणः रज्जुत्वं च रज्जोस्तत्त्वं न स्यादिति दुष्णाव-
काशः सर्पभिन्नस्याप्युक्तरीत्या काल्पनिका मेदमादाय तदीयस्वतः पतोपपत्तिश्च रज्ज्वा-
मयं सर्पबुद्धिश्च न प्रमाअबाधितार्थविषयकत्वाभावात् व्यवहारकालीनबाधगोचरार्थविषयत्वा-
च्च न व्यावहारिकप्रमात्वमपि तदीयतत्त्वविशेषकतत्त्वकारकज्ञानत्वादिकंतत्त्वमात्वमिति-
त्वयावक्तुमशक्यं तथा सति घटे द्रव्यत्वमित्याधेयतासंसर्गकघटादिप्रकारकज्ञानानां तवमते-
घटाद्यं प्रमात्वाभावप्रसंगात् तदीयासाधारणस्वरूपादेरेव तत्त्वतः पतायास्त्वयोक्तत्वात् ॥
द्रव्यत्वादेर्घटाद्यसाधारणस्वरूपत्वाभावात् ॥ अधिष्ठानीभूतं यत्तत्त्वं तज्ज्ञानस्यैव प्रमनिवर्त-
कत्वात् मृत्वे जातेऽपि घटाद्यनिवृत्तिरूपस्यैव प्रमनिवर्तकत्वात् ॥ अत्रापि घटाद्यनिवृत्ति-
रपि समानविषयकनिश्चयस्यैव संशयविरोधित्वात् मृदादिविज्ञानेन घटादीनां विज्ञातस्वी-
यतत्त्वकत्वं गुडजिह्विकान्यायादिनोपपन्नमिति प्रतिपादितं प्रागिति मृत्ज्ञानेन घटादयः तत्त्व-
तो ज्ञाता भवन्ति ॥ मृदेव हि घटादीनां तत्त्वमिति भावमत्युक्तमपि सम्यगेवेति एतेनेत्यादिनोक्तदुष्-
णमपि निरस्तं यदपि चंद्रिकायां प्रकृत्यधिकरणादृश्यत्वाधिकरणाभ्यामस्य पुनरुक्तिश्च अहंतिमते अत्र

वोभयत्रापि ब्रह्मविवर्तनाया एवोक्तत्वादिति दूषणमुक्तं तदत्यंतमदं ब्रह्मणः निमित्तत्वे सत्युपादानता
 याव्यवस्थापनमेव प्रकृत्यधिकरणप्रमेयं तददृशोपादानता स्वीकारे भोक्तृभोग्यविभागलोपापत्तिरि
 ति पूर्वपक्षे परिणामवादाभिप्रायेण लोकवदिति स्वपक्षबाधकोत्थारमुक्त्वा परमार्थतस्तादृशविभाग
 एव नास्तीतिसमाधानायात्र विवर्तोक्तावपितस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वाभावात् ॥ अदृश्यत्वाधिकर
 णे भूतयोनिवाक्यस्य प्रधानपरतानिरस्य ब्रह्मपरत्वव्यवस्थापनमेव प्रमेयं तदुपपादनाय तत्र वि
 वर्तोक्तावपितस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वाभावात् ॥ यदपि चंद्रिकायां किंचित्त्वन्मते पूर्वसूत्रे भेदोक्तेरत्र
 चाभेदोक्तेर्विरोधः न च प्रमाणयोः सूत्रयोर्विरोध एकस्यानृतविषयत्वेन परिहर्तुं युक्त इति दूषणमु
 क्तं तदप्युक्तरीत्या तदनन्यत्वमित्यनेन तादात्म्यघटितमिथ्यात्वस्यैवोक्तेरभेदानुक्तेरसक्तमेव प्र
 माणयोरपि सूत्रयोः प्रमाणासु धन्यसामान्यविशेषणस्य योरित्यभिन्नविषयत्वस्य युक्तत्वात् पूर्व
 सूत्रे लोकवदित्युक्ते लोके च विकारानृतत्वप्रसिध्यभावात् सत्यभोक्तृभोग्यविभागमाश्रित्यैव समा
 धानमुक्तमिति भ्रमवारणायैतत्सूत्रारंभ इत्यभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यविभागमि
 ति भाष्याभिप्रायस्यास्मद्भाष्यव्याख्यातृभिरहितत्वाच्च ॥ यदपि चंद्रिकायां किंच घटादेर्मृदनन्य
 त्वप्रतिपादक आरंभणशब्दो जगतो ब्रह्मानन्यत्वनूपेत्यदीये साध्येन साक्षात्क्षेत्रः ममतु हेतुरि

निदूषणं तदपि मंदं ॥ तत्र मतेऽपि केवलारंभणशब्दस्य हेतूपपादकत्वाभावेन किंस्विदासीदधिष्ठानमारंभकृतमस्थित्कथासीदिति हि येनाधिष्ठानादिना भूमिद्यांच जनयन् जनयिता विशेषेण यभूवत रधिष्ठानं किमासीत् आरभ्यते अनेनेत्यारंभणसाधनं वा किमासीत् कथं वा सीत् न किंचित् कथमपीति साधनाद्याक्षेपः क्रियते आक्षेपस्य विपर्ययपर्ययसनात् किं शब्दस्य प्रश्नाक्षेपयोः समत्वात् प्रश्नार्थं किं न स्यादित्यत आह अधिष्ठानाद्यनुक्तेरिति प्रश्नश्चेत्परिहारो वक्तव्यः किं स्त्वित् हि मस्य मे षजमिति प्रश्ने अग्निर्हि मस्य मे षजमिति वत् अत्र परिहाराया अधिष्ठानाद्यनुक्तेर्भावप्रश्नः किंतु आक्षेप एवेति त्यदीयतत्त्वप्रकाशिकादिग्रंथपर्यालोचनया स्वतंत्रसाधनस्य तदनन्यत्वरूपत्वदपिममतसाध्ये केवलारंभणशब्दस्य हेतूपपादकत्वाभावेन तद्गदितवाक्यसंदर्भस्यैव हेतुत्वस्याभिप्रेत्याचार्यकारणादपि तदजन्यत्वमित्युक्तं ॥ अनन्यत्वं तादात्म्यं तस्मात् कारणात् कार्यस्य तत्त्वतोऽनन्यत्वमित्यर्थ इयन्नूपनिबृक्तविवक्षितसाध्ये आरंभणशब्दघटितसंदर्भस्य सदृशांतस्य एवं सौम्यसआदेशोभवतीत्युत्तरदाष्टीतिकवाक्यरूपस्य साक्षादेव हेतूपपादकत्वात् ॥ यदपि वा चारंभणशब्दस्य समासतया वा चारंभणशब्दादिभ्य इत्येष सूत्रणीयां विशिष्टपदग्रहणौचित्यात्पदैकदेशग्रहणं त्वनौचितमिति चंद्रिकोक्तं दूषणं तदपि न साधु

वाचैवकेवलमस्तीत्यारभ्यतेषट् शरावउदंचनंचेति भाष्येव्यस्तस्यैववाचेत्यस्योपादानात् ॥ नचैवं स
 तिकृद्योगेषष्ठीप्रसक्त्यावाचेतितृतीयानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ वाचेत्यत्र करणतृतीयोपगमात् ॥ वा
 चेति तृतीयाषष्ठ्यर्थइति छांदोग्यभाष्यविवरणेभिन्नपदताया उक्तत्वाच्च ॥ वागारंभणमिति वागा
 लंबनमित्येतदिति छांदोग्यभाष्यंतु फलितार्थकथनपरं संदर्भविशेषात्मकवाक्यविशेषस्फुरणाय
 समासैकदेशोपादानेपि बाधकाभावादारंभणशब्दमात्रस्य मतद्वयेपि हेतूपपादकत्वाभावस्योक्त
 त्वात् ॥ यदपि चंद्रियांस्तन्मते सौत्रादिशब्दार्थस्येदं सर्वं यदयमात्मेत्यादेरपि शब्दरूपत्वात् ॥
 सूत्रेवाचारंभणादिशब्देभ्य इत्येव विन्यासः स्यादिति दूषणंतदपि मंदं ॥ आदिशब्दाद्युक्तिमि
 श्रेतित्वदीयभाष्येपि युक्तीनामिव ॥ यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशान्त्यत्वयथा मृ
 गतृष्णिकोदकादीनां मुखरादिभ्यो नन्वत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेणानुपाख्यत्वादेवमस्य
 भोक्तृभोग्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मत्वातिरेकणाभावेदति अस्मदधिभाष्येण दृश्यत्वपरिच्छिन्नत्वादि
 रूपयुक्तीनां मय्यादिशब्दार्थताप्रदर्शनायोपन्यस्तत्वेन शब्दमात्रस्यैवादिशब्दार्थलोके प्राप्तिमू
 लकत्वात् ॥ दृष्टनष्टस्वरूपत्वादित्यनेन श्रुतिसिद्धे प्रपंचमिथ्यात्वेन मानमपि दर्शितं ॥ यि
 प्रतिपन्नं विषयादिकं मिथ्यादृश्यत्वात् ॥ नाशप्रतियोगित्वाच्चेत्यनुमानद्वयमत्र विवक्षित-

मित्यस्मदीयैस्तद्भाष्यव्याख्यानाच्च ॥ भावेचोपलब्धेः अत्रसूत्रात्माकृकारणस्येतिउपलब्धेरित्य
स्यपूर्वकार्यस्येतिचाध्याहर्तव्यंभाव इत्यस्यैवेत्यर्थः चशब्देनकारणोपलब्धावेचोपलभ्यमानत्वंसमुच्चीयते
॥ एवंचकारणसत्त्वएवसत्त्वस्यकारणोपलब्धावेचोपलभ्यमानत्वंसमुच्चितस्यकारणानन्यत्वनूप
साध्यहेतुतालाभः एतादृशार्थद्वयलाभायैवभावेचसत्त्वादित्यनुक्ताभावेचोपलब्धेरित्युक्तं तत्रच
प्रभायासुपलभ्यमानायामेवोपलभ्यघटीयनूपविशेषादेः प्रमान्यत्वात् ॥ व्यभिचारवारणायकं
ठोक्तस्यवन्हिसत्त्वएवसतोधूमविशेषस्यवन्हिभिन्नत्वाच्चभिरवारणायचसमुच्चितविशेषण
स्योपादानंकारणस्यभावः सत्ताचोपलंभश्चेतिटीकायांइतिद्वयंहेतुविशेषणकोटौविवक्षितमि
तिशेषः ॥ तथाचटीकाग्रंथस्यफलितार्थकथनपरत्वाद्भाष्यशब्दोपलब्धिशाब्दयोरावृत्तिर्विभक्ति
विपरिणामः कारणस्यकार्यस्येतिपदद्वयप्रत्ययान्वयः ॥ ममतुउपलब्धे
रित्युत्तरप्रसंगादितिहेतुमात्रं कल्प्यमितिचंद्रिकोक्तदुषणानवकाशः कारणस्यकार्यस्येतिच
पूरणंचपराभिमतं ब्रह्मान्यस्यस्वतंत्रसाधनस्येतिपूरणमपेक्ष्यलघुउपलब्धेरित्यस्योपल
ब्धिप्रसंगादित्यर्थकल्पनापरंपरस्यातिरिच्यते स्वतंत्रसाधनेप्रमाणैरनुपलभ्यमानतायाः
स्वतएवसिद्धत्वात्तदभिधानानर्थक्यादुपलब्धेरित्यस्योपलब्धिप्रसंगादित्यर्थकताया आवश्यक

कत्वात् ॥ तथाहि परकीयव्याख्यानं यदि भगवत्सु दैतदतिरिक्तं स्वतंत्रसाधनमस्ति तर्हि वेदादि
 प्रमाणैरुपलभ्येत न चोपलभ्यते अतो नास्तीत्यर्थ इति ॥ यत्तु कारणसत्त्व एव सत्त्व रूपहेतुत्वस्या
 नृत्तत्वनूपसाध्यविरोधितेति तन्न हेतुविशेषणप्रविष्टसत्ताया विद्यमानात् नूपत्वेन निबन्धित्य
 नूपानृत्तत्वादिविरोधित्वात् अब्रसूत्रे तादात्म्यनूपानन्यत्वस्यैव साध्यतया विवक्षितत्वात् तूक्तं
 चाहैतानंदश्रीचरणैः अनेन सूत्रेणोपादानोपादेयभावनियामकतया तादात्म्याख्यस्वनूपसं
 बंधविशेष उपपाद्यत इति यदपिशङ्कैकसमधिगम्यनिर्विशेषचिन्मात्रनूपस्य सुखस्य सर्वज्ञत्वादिवि
 शिष्टस्य सगुणस्य वाच्यपलंभ एव प्रपंचोपलंभेन सौत्रो हेतुरसिद्ध इति तदपिन तदुपलब्धीत्यने
 न तत्तदीयोपहितनूपान्यतरविषयकोपलब्धेरेव विवक्षणीयत्वात् भावाच्चोपलब्धेरिति पाठे भा
 वेस्तादात्म्यल्यब्लोपे पंचमीभावे विषयीकृत्योपलब्धेऽप्येत्यर्थः च शङ्केन पूर्वोक्तानुमानादिसमुच्च-
 यः प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्चत्वादिसाध्योपलब्धिः कार्यकारणस्योपलब्धिः कार्य
 कारणयोरनन्यत्व इत्यभिप्रायेः नन्यत्व इति सप्तमीविषयत्वार्थिका तच्च भाष्यं भावादिर्यस्य-
 विवरणनूपमिति बोध्यं तेनास्मिन्पक्षे भावशङ्को व्यर्थ इति शङ्कानिरस्ता यत्वास्मिन्पक्षे कार्यकारण
 योरभेदस्यैव सित्याकार्यस्य नानृत्तत्वसिद्धिरिति तत्प्रागेव निरस्तप्रायं सत्त्वाच्च परस्य पूर्वसू

त्रेप्रत्यक्षानुमानाभ्यां पटादीनां तत्त्वाद्यभिन्नत्वप्रसाधनेन तद्दृष्टान्तेनोपादेयत्वहेतुनाविवेकादेः प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं
सत्त्वाच्चावरस्य कारणात्मनैव कारणे सत्वमिति स्वीयसूक्ष्मरूपात्मना परमकारणब्रह्मतादात्म्यमित्यर्थः कार्यविस्थापन
विवेकादिसूक्ष्मरूपस्य सत्तादात्म्यश्रवणादिति निष्कर्षः कार्यविस्थापनविवेकादितादात्म्यविशिष्टस्य सतो गकालस
त्त्वानुपपत्त्या इदं शब्दोपस्थाप्यतावच्छेदककार्यविस्थाया उपलक्षणतयैव वाक्यार्थानुप्रवेशस्यावश्यकत्वात् न च कार्य
विस्थापनस्यैव विवेकादेरुपलक्षणत्वसंभवात् कार्यविस्था मात्रस्योपलक्षणत्वोक्तिरयुक्तेति वाच्यं विशिष्टार्थपरत्व
स्यौत्सर्गिकतया विशेषणां शेतत्यागमात्रेणापवादक बाधोपशांत्कपयुक्ता विशेष्यां शोपिविना निमित्तं तस्यागस्या
नुचितत्वादिनिर्भावः उक्तश्रुत्यर्थस्य वक्ष्यमाणायाम् जगदुपादानतायामुपयोगितां द्योतयितुमाह यच्च यदात्मनेति एवं
च श्रुताविद्वद्वा दोषसंज्ञानस्य प्रयोजनमुपदर्शितं भवति न त्वेवमपि कार्यविस्थापनस्य जगतः सत्तादात्म्यमसिद्धमि
त्याशङ्क्य ॥ तस्याप्याश्रित्यैव विवेकादिप्रसादोपपत्तिरिति चेन्न विवेकादिसत्तादात्म्यप्रसङ्गस्य कालीनसत्तादात्म्य
पल्लवीयसूक्ष्मरूपकत्वात् यत्त्वसमानकालीनसत्तादात्म्यवत्सूक्ष्मरूपकं तत्तादात्म्यवत् यथा घटसमानका कालीनमृ
त्सामान्याभिन्नस्वीयसूक्ष्मरूपात्मको यदो मृत्सामान्यतादात्म्यवानिति सामान्यमुखव्यास्यपक्षानुमानेन कार्यम
त्रेपरमकारणसत्तादात्म्यसिद्धिरिति भावः प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याख्यातुमुपक्रमते यथा चेति त्रिषुकालेषु सत्त्वं न व्य
भिचरतीति कस्यामपि सदविषयप्रतीतौ न विषय इत्यर्थः एवमग्रेपि तथा च विवेकादिकं सत्तादात्म्यवत् सदविषयक

प्रतीत्यविषयत्वात् योयदविषयकप्रतीत्यविषयः सतत्तादात्म्यवान्यथासंप्रतिपन्नइत्यनुमानेन जगद्ब्रह्म-
 णोस्तादात्म्यसिद्धिरिति भावः नचभावेनोपलब्धेरित्यनेनास्यगतार्थताशङ्क्यंतत्रतंतुपदादीनां तादात्म्यप्रसाध्य-
 तदृष्टतेन ब्रह्मणोपि जगत्तादात्म्यमुपादानत्वेन प्रसाधितमत्रच साक्षादेवेति विशेषात् नचोपादानत्वस्य ता-
 दात्म्यघटिततया साध्याविशिष्टता तत्सागभाववत्त्वहोपादानताया एव तत्र हेतुत्वेन विवक्षणात् ॥ नचैवमपितु
 ल्यन्यायतया तैर्नमतार्थतापददौ तं त्याद्यविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्यैव जगति ब्रह्माविषयकप्रतीत्यविषयत्वा
 सित्वेः ॥ अत्रच घटः सन्यतः सन्नित्याद्यनुगतप्रतीतौ अनुगतस्यैकस्यैव सतो विषयत्वेलाघवमाश्रित्य तस्य स
 मर्थनीयत्वात् तादृशलाघवं च नाप्रामाणिकं सदेवेत्यादि श्रुत्यनुगृहीतत्वात् पारमार्थिकत्वेन स्वसजातीयद्विती-
 यत्वत्वे हि ब्रह्मण एकैलावधारणानुपपत्तेरुक्तत्वात् समभिव्याहृतविशेष्यतावच्छेदक रूपेण सजायांतरव्यवच्छेदकत्वे
 संभवति योजनानंतरं (७) शास्त्रादिकं तत्त्वात् ॥ अत्र निष्पत्तिरिति सिद्धं संतुदात्म्यवच्छेदकमिति ॥ संतोभावात्
 सत्वमिति विवक्षितैकत्वसाधकविभक्त्यंतेन समासाश्रययणादुक्तार्थसूचकत्वसूत्रस्यापपद्यते ॥ एतादृशत
 कस्फोरणानुरोधेन च सर्वस्वत्विदब्रह्मेत्यादि वाक्यमनुदाहृत्योक्तवाक्योदाहरणं ॥ एतेनावरकालीनस्य विद्यदा
 देः सत्त्वं त्वदग्निप्रेतानृतत्वविरुद्धमित्यवरस्य सत्त्वादित्यसंगतं ॥ उत्पत्तेः प्रागित्यध्याहारगौरवं च द्वितीयसूत्रस्य तं
 तुपदादिविषयः ॥ तृतीयस्य तु ब्रह्मविद्यदादिति निम्नविषयत्वेन च शब्दास्वारस्यंच तते जोसृजतेति वाक्यशेषेण सदे

वेत्यादिवाक्यस्य कारणपरत्वात्कार्यकारणभेदस्य चाद्याप्यसिद्धेस्तेन कार्यसत्त्वासिद्धिश्चेति परास्तं सत्तादात्म्यकाल
 संबंधादिलक्षणसत्त्वस्यासद्विलक्षणत्वादित्यतस्तथायामनिर्वाच्यतायामनुगुणत्वेन तद्विरोधित्वायोगात् ॥
 अत्यन्तासत्त्वं तु नात्र प्रसाध्यते कार्यस्य सत्तादात्म्यश्रवणादित्युक्ते विप्रदादेः कार्यावस्थापन्नस्योक्तवाक्यैरुक्त-
 तादात्म्यं प्राप्नुक्तीत्याबोधयितुमशक्यमिति कथमेवमुक्तमिति शंका व्यदासाय प्रवृत्ते भाष्ये उत्तरेः प्रागित्युक्तत्वे
 पिसौत्रवाक्यार्थः सदर्थानुप्रवेशविरहान्नाध्याहारगौरवाद्द्वितीयसूत्रेत्यादिकंचापाततइति सूच्यते मेव असद्व्यप-
 देशान्नेति चेन्न धर्मातिरेकवाक्यशेषात् ननु कचिदसत्त्वमपीति अयं भावः ॥ असदेवेदमित्यत्र न समस्तं पदं प्रसदा-
 सादित्युक्तौ व्याहृत्यापत्तेः ॥ असदिति पदद्वयं तथा चेदमात्मकं सत्त्वासीदित्यपि कचिच्छ्रयते यद्वा इदं जगदग्रेऽसदव-
 र्तमानमासीदित्यर्थः तथा च शक्तिद्वयप्रामाण्यनिर्वाहाय सददेवेति वाक्ये इदमग्रे इति समस्तं पदमिदमिति सद्विरो-
 षणं वा आत्मा वा इदमिति वाक्यप्ययंचासावकश्चातिकमधारयो वाच्यः एवंचानेन वाक्येन जगद्भूततादात्म्यसि-
 धिरिति न त्विदमसंगतं तदसदेव सन्मनो कुरुतेति वाक्यशेषादुक्तवाक्यस्य कारणपरत्वेन कार्यसत्त्वाप्रापक-
 त्वात् ॥ नच कार्यकारणयोरनन्यत्वांगीकारेण कार्यसत्त्वाशंकेति युक्तं कार्यसत्त्वस्याप्यनन्यत्वसिध्यर्थकत्वेनान-
 न्यत्वांगीकारेणासत्त्वशंकानुदयादिति चेन्न ॥ वाक्यशेषेण निर्णयस्य सिद्धांतस्युक्तितया तद्विरोधेन पूर्वपक्षानुयि-
 त्यभिधानस्य त्वद्विषयकमहामोहप्रसादैकफलत्वात् तदसत्सृष्टेः प्राक्कालेऽवर्तमानं मनः सद्भूता कुरुतेति यो-

जनामाश्रित्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिसंभवाच्च युक्तेः शब्दांतराच्च॥ यद्यप्यत्र शब्दांतरस्य सदेवेत्यादेरेव भाष्ये उदाहृतत्वा
 त् सत्त्वाच्चावरस्येत्यनेनास्य पौनरुक्त्यमिवाभातितथाप्यव्यवहितपूर्वसूत्रे पूर्वपक्षिणा तस्यान्यथा व्याख्यातत्वात् तदु
 पेक्षायां तादृशवाक्यार्थेपि किंचिद्वाधकं नास्तीति भ्रमस्यान्तद्वारणाय पुनरुक्तिः॥ तथा चोक्तरीत्या ऽसद्वेत्यादिवा
 क्यतात्पर्येव विहितेनोक्तं श्रुतिव्याख्यानमुचितं तथा सतीदमादिपदवैयर्थ्यापत्तेः निरर्थकलक्षणादिस्वीकारापत्ते
 श्चेति पूर्वोक्तं श्रुत्या तस्मिन् स्थिरनपवादेति फलं प्यति अन्यथा युक्तेशब्देन पूर्वापरसर्वयुक्तीनामारंभणशब्दा
 दीत्यत्रादिशब्देन वा सर्वयुक्तिग्रहणसंभवादेतत्सूत्रसार्थक्यंतदापि दुरुपपादं स्यादेवेति पटवच्च॥ यथा च प्रा-
 णादिअत्रचकार्यकारणाद्दिद्यते तस्मिन्निश्रयीयमानेपि संहिग्यत्वात्ततोधिकपरिमाणत्वात् शकादिवशशक इ
 त्यनुमाने व्यभिचारप्रदर्शनायाद्यंतत्रैव विलक्षणकारित्वहेतोर्व्यभिचारप्रदर्शनाय द्वितीयमिति दृष्टांतद्वये
 तदर्शनेन फलसंप्रदायविहितं दृष्टांतं सर्वसाभ्यां न पेक्षणाच्च संवेष्टितपटप्राणदृष्टांतौ न विवर्तवादिनामस्तु
 गुणोजगतो ब्रह्मणीव प्रसारणादेः पटादावनध्यस्तत्वात् सवाहितप्रसारितपटादाविव निरवयवे ब्रह्मणि स
 ङ्गे च विकासयोरभावाच्चेति दूषणमनवकाशं॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

मीमांसान्यायपंचास्यरायवाचार्यसूरिणां॥ शिष्यस्य शांकरे पादभूषणे परदूषणे॥ कृतिवित्तुतां मोदमस्मिन्नयं
 विवेचने॥ १॥

श्रीमच्छंकररूपशंकरमहाचार्यैर्विचार्यहितं यच्छारीरकमाथ्यमायीविनुतंदोषोऽस्मि तंतत्रयैः ॥

दोषाये प्रतिपादिताः परिहृतानिः शेषतस्तमयात्वामेव च दूषिताः प्रतिपदं दुयेजिनायुक्तिभिः ॥ २ ॥

शारीरकस्य प्रथमा द्वितीयाध्यायाद्यपादद्वयभूषावरः ॥ ग्रंथो यमन्वयकनामधेयः समापितः शंकरपादभूषणः

येषां शंकरसंज्ञपूर्वजवरैरोजः प्रसिद्धैः पुरालब्धलोकमनोज्ञपंतसच्चिवाभिरव्याप्तृशंश्रेयसी ॥

नीरातीरसमीपभोरनगरं यद्वासभूः संततं शकृष्णाचनतत्परारघुवरोत्साहेपिदत्ताशयाः ॥ ३ ॥

नानासाहेबनाम्नाये प्रसिद्धास्तदाश्रयात् ॥ तिङ्गत्तश्च ग्रंथो यमंकितश्च शिलाक्षरैः ॥ ४ ॥

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

तत्प्राङ्निवाकश्च भिडेऽङ्गमद्भ्यसिद्धौ परमाश्रयोयः ॥

गोपासूनुः सचविष्णुनामाजीयाच्चिरशैवजनप्रवीणः ५ ॥

पत्र	पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्धं	शुद्धं	पत्र	पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्धं	शुद्धं	पत्र	पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्धं	शुद्धं
३	१	८	नारोध्यव्यइति	नारोध्यव्यइति	१३	१	९	वश्यंकत्व	वश्यकत्व	३०	१	१३	द्वैतादित्युत्तरं-गद्यविरोधात्ब्रम्ह	
"	२	१०	त्वेन	त्वेन		२	३	साध्या	साध्या				शब्दस्यजीवमिन्नहृद्गुणविशि	
४	१	११	स्यैवेक्तं	स्यैवोक्तं		२	५	बाध्यात्या	बाध्यात्या				ष्ट ब्रम्हपरत्वस्यत्यक्तंशक्य	
६	१	३	ज्ञानत्व	साधनत्व		२	१३	चैतन्य	तन्य				त्वात्कुतो न त्यागः ब्रह्मतोद्यइतिप	
	१	१०	दर्शनसमत्वस्य	दर्शनात्मकसमत्व	१४	१	१	तत्तद्व्यावृत्तेः	व्यावृत्तेः				तितंवेरव्यं	
				स्य		१	१३	वदुत्य	दुत्य	३१	२	९	सिस्थांती	सिस्थांतइति
७	१	९	भेदनांगृहीतः	भेदेनांगृहीतः		२	२	प्रसात्व	प्रसात्व	३२	१	२	किंचित	किंचित्
"	२	९	युक्तं	युक्तस्य	१५	१	३	बंध	बंध		१	४	शब्देनैव	शब्देनैव
१०	१	४	मृज्जाति	मृदनाति		१	११	नदम	नदम	३३	१	९	गोणमैद	गोणमैद
११	१	१०	ज्ञानजन्येति	ज्ञानजन्यध्वंस		१	६	गन	गत		२	३	शक्य	शक्य
				प्रतियोगित्वात्म		२	१३	नासदासीदित्यस्यशब्दार्थे	नासदासीदित्यस्यशब्दार्थे	३५	१	४	सिथे	सिथे
				कज्ञाननिर्वत्यत्व				त्यंतं द्विलिखितं	त्यंतं द्विलिखितं	३९	१		अप्रवृत्तेस्त्यन्मतेचवक्ष्यमाणरी-	
				शरीरेज्ञानजन्ये	३२	२	३	श्रितंत्वज्ञानं	श्रितंज्ञानं				त्याज्ञानकामनानुपपत्तेश्चनापि	
				ति		२	८	स्याप्रसिद्धेः	यातादृशव्यव				विचारेइतिद्विलिखितं	
"	१	५	ब्रम्हविद्या	ब्रम्हाविद्या					ारविषयस्याप्र		२	७	आक्षिते	आक्षिप्ते
	२	२	णोक्तं	णोक्तं					सिद्धेः		४१	१	करण	करणं
											४२	२	विचाराप्रिया	विचाराप्रिया

४४	१	१	जिज्ञासेति	जिज्ञासेति	५८	१	१२	प्रारोधेर्वा	प्रसिधेर्वा	७३	२	१३	द्वियत्	द्वियत्
			स्यत्	स्यत्	६०	१	१३	सिधौ	सिधौ	७४	१	१	सौम्येनैकेन	सौम्यैकेने
४४	२	२	शहस्य	शहस्य	६१	१	११	इत्यनतर	इत्यनतर	७५	२	३	प्रधापरं	प्रधानपरं
	२	५	तमेभ्यो	तमेभ्यो		१	१३	सभवतिवा	सभवतिवा		२	९	सर्वज्ञतापिवेति	
४६	२	३	शनतर्या	शनतर्या	६४	२	१	नमा	नसा	७६	२	३	तत्त्वतोतद्विकारो	तत्त्वतस्तद्विकारो
४७	१	५	नतर्या	नतर्या	६५	१	१	अस्येति	अस्येत्यस्य	७७	१	१	परत्वस्यैव	परत्वस्यैव
		१०	भाष्येण	भाष्येण		१	५	कर्तृत्वस्यो	कर्तृत्वत्वस्यो		१	८	विका	बिका
	२	२	काश्रुतः	काःश्रुताः		२	११	जन्यांगीका	जन्मांगीकारे		१	६	तत्तथा	तत्तथा
५३	१	११	शंकायाव्यर्थस्य	शंकायाव्यर्थस्य	६६	१	९	प्रकृतोपि	प्रकृतोप	७८	१	२	मित्यर्थ	मित्यर्थ
५४	१	३	प्रमात्वकनूप	प्रमात्वकत्वनूप	६८	१	८	शेषणं	शेषेण		१	७	बाध्य	बाध्य
	२	५	भा	भावः		१	११	वृत्तया	वृत्ततया		२	९	सामासप्रवेन	तानांसंभवेन
		५	व्यजयितुं	व्यंजयितुं		२	१३	वाक्यार्थबाध	वाक्यार्थबाध		२	११	ययादि	यसादि
५५	१	१३	विलबेन	विलंबेन	६९	१		रणलक्षण	रणलक्षण	७९	२	८	त्वद्विशेष्य	त्वाद्विशेष्य
५७	१	१३	गंगाया	गंगायां		२	९	त्पिकाः	त्पिकाः	८१	१		तिष्ठन्	तिष्ठन्
	२	१	पदेनवस	पदेनैवसं	७०	२	२	नयेन्नकिट	नयेतन्निकट		२	८	त्यक्तिषु	व्यक्तिषु
५८	१	१	प्रतिपाद्य	प्रतिपद्य		२	११	संबधोव्यावृत्तिः	संबधाव्यावृत्तिः	८२	१		तत्तत्कार्य	तत्तत्कार्य
		५	निर्णयन	निर्णयन	७१	१	१	कत्वस्या	कस्या		२	१३	आसद्वा	असद्वा
		५७	यदचा	यदिच	७३	२	९	प्रशदृष्टांतः	प्रशोदृष्टांतः					

पत्र	पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध
८४	१	२	जीवस्यैक्येन	जीवैक्येन	९२	२	१३	तदिनी	तदति	९९	१	३	अन्योभ्योपि	अन्योभ्योपि
८५	१	४	निगसासंभवात्	निगसासंभवात्	९३	२	२	विंग	विंग		१	१३	स्वतंत्रतः	स्वतंत्रतः
८६	१	१	वृत्तौय	वृत्तौय		२	७	क्रमो	क्रमा	१००	२		१०० अंकः	९९ अंकः
	१	६	वृत्त्यान्या	वृत्त्यान्या		२	९	निषदं	निषदं		२	१०	५म	५म
८७	१	४	त्येवार्थस्य	त्येवार्थस्य	९४	१	३	र्थवादः	र्थः		२	१३	तीय	तीय
	१	१३	विधेस्त्वन्मते	विधेस्त्वन्मते		२	७	तयो	त	९९	७	४	न्यायश्चे	न्यायश्चे
९०	२	१	मय	मयं		२	११	त्यादो	त	१०१	१	५	सादृश्यस्य	सादृश्यस्य
	२	६	प्रमाण	प्रमाणं	९५	२	१	मक्तिः	कः	१०२	१		व्य भेदस्यैव	व्यक्तभेदस्यैव
९०	१	१३	निरंकपंक्ती १३	जन्माधिकरणसमाप्त		२	१	प्रनेका	क	१०३	१	६	धोचि	धोचि
			मित्युत्तरप्रथमतः	शास्त्रयो नित्या		२	७	क्यासिद्धिः	अर्थः		१	९	दुक्त	दुक्त
			धिकरणलेख्यं	अनंतरपत्र ९० सांक	९६	१	२	पास्तअन्यो	अन्यो	१०५	१	८	यद्यपि	यद्यपि
			पंक्ती १ आरभ्यसमन्वयाधिकरणले		९७	१	६	वादो			१	११	र्थे तु स्मिन्नेव	र्थे तु तस्मिन्नेव
			ख्यं			१	११	अवस्ता	स्ता	१०६	१	११	नागयत	नागत
९०	२	१	निरामय	निरामयं		२	७	यता				१२	संभवात्	संभवात्
	२	२	प्रतिबिबतो	प्रतिबिबितो		२		पृष्ट			२	१२	बुद्धि	बुद्धिपूर्विकां
	२	६	प्रमाण	प्रमाणं	९८	२	१३	क्राद्वे		१०७	१	३	पूर्वक	पूर्वकं

पत्र	पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध
१०९	१	२	पुर्वा	पूर्वा	११७	१	१३	निवृत्ति	निवृत्ति
	२	१२	पाधिको	पाधिको		२	८	नीयमाने	मीयमानाने
	१	१३	सिधांत	सिधांत्यते	१२१	२	२	न्यायानुत्यानस्या	न्यायो त्यानस्या
	१	१३	सवार्था	सवार्था	१२२	२	१	विष्णवैक	विष्णवैक
	१	१३	कल्पस्य	कल्पस्य	१२५	२	२	त्वात्	त्वात्
	२	९	॥		१२७	१	६	कृत्यचिता	कृत्याचिता
१११	१	१	ज्ञानत्व	ज्ञानवत्व	१२९	१	१२	मित्यपगमाच्च	मित्यप्युपगमाच्च
	१	१२	स्याबाधितार्थ	स्यानेकाबाधितार्थ		१	१३	स्पष्टभासमानेषु	स्पष्टभासमानेषु
	१	१३	बहुशोऽद्वैत	बहुशोऽद्वैत		२	८	बाधेन	बाधेन
	२	५	वाल्मीकि	वाल्मीकि	१३१	१	२	शास्त्र	शास्त्र
	२	१०	ईशो	ईशो			७	कटकाकुरः	कटकाकुरः
११५	१	४	सायावृत्ति	मायावृत्ति	१३२	२	४	जिज्ञासे	जिज्ञासे
	१	५	स्तः अनिर्वचनीय	स्तः अनिर्वचनीय		२	१०	पते	पतये
			त्वेन	त्वेन	१३५	२	५-६	मोघमशल्यो	मोघमशल्यो
								कर्तृत्व	कर्तृत्व

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३७	१	८	प्रसादादौ	प्रसादादौ										
१३९	२	२	प्रवरणात्	प्रवरणात्	१५१	२	२	प्यवेति	प्यवेति	१५२	२	३	नदुभय	तदुभय
१४१	१	३	तदुपपादक	तदुपपादक	१५२	१	१०	निरर्थ	ननिरर्थ			६	नायुक्तमिति	नायुक्तइति
१४२	१	११	त्वेप्युक्त	त्वेपिनोक्त			३	श्रयिताभावा	श्रयिभावा	१५५	१	१२	सिद्धिःशंका	सिद्धिशंका
१४३	२	१०	ब्रम्हणं	ब्रम्हणां	१५३	१	२	संयं	सेयं		१	१३	स्वानव्याप्य	सानव्याप्य
१४४	१	७	दरार्थि	दरार्था			३	यदियं	यदीयं		२	६-७	द्यायामेव	द्यायामेव
१४५	१	११	त्वादनिश्चयात्	त्वानिश्चयात्			४	परोद्यात्म	परोप्यात्म		२	१३	तयावेदांत	तयानवेदांत
१४८	१	२	परं	पदं			१	करोति	निगच्छेति	१५६	१	६	निस्पृते	निरस्पृते
	२	८	चारः	चाराः			१	तात्म	नात्म		१	१३	यथाच	यथाच
१५०	१	४	आत्मविज्ञेयः	आत्माविज्ञेयः	१५३	१	१०	दर्शित्वात्	दर्शितत्वात्	१५७	२	७	नात्वाच्च	नत्वाच्च
		११	सर्ववेद	सर्ववेद			२	पनात्सदात्म	पनात्सदात्म			८२	कृतमवाच्यत्वं	कृतमशब्दत्वमवा
	२	५	विष्णुरेव	विष्णुरेव			२	ज्ञानासंभवतीति	ज्ञानंनसंभवतीति				च्यत्वं	च्यत्वं
		७	विष्णुरेव	विष्णुरेव								११	नतु	नतु
१५१	१	६	णाभ्या	णाभ्यां								१	प्राव	प्राय
१५१	१	८	नतमतः	नतमनः						१५९	१	९		
	२	१	व	त	१५४	२	२	त्वमुपादानत्वं	त्वमुपादानत्वं	१६०	१	१३	अप्रामाण्यापत्ते	अप्रामाण्यापत्ते
इक्षित्यधिकरण														

२५८	१	१३	मि--	मिकत्व	२५३	१	११	विशेषेति	विशेषइति	२७०	१	५	नवेदति	नवेदेति
	२	१	स्तं॥	स्तंपरवस्तुनः		२	२	प्रकृतांश	प्राकृतांश		२	२	तपसं	तपसं
	२	८	शेषणा	शेषेणा		२	१०	व्याक्तिपरोक्ष	व्यक्तिरपरोक्ष	२७१	१	३	निरकाश	निरवकाश
	२	१०	त्वस्यैव। वाक्यं	त्वस्यैव। वाक्यस्य	२६४	१	१०	नानप्रतिपृथिवी	नानप्रतिपृथिवी		१	८	भावस्योक्तरूपस्य	भावादुक्तरूपस्य
	२	११	परयोग	परयाग		२	१	स्थाव्य०	नस्थाव्य०					
२५९	१	५	वादी	वादि	२६५	१	२	भाकत्वात्	भाकृतत्वात्	२७२	१	६	पूर्वमिवोक्तं	पूर्वमिवोक्तं
	२	१	पदघटितेषु	स्वपदघटितेषु		१	१०	र्वलोकाः	र्वलोकाः		१	९	तयोविधो	तयोविधो
	२	११	दृष्टान्तपरत्वस्य	दृष्टान्तान्यतरपरत्व		२	१०	प्रकृतेतथा। नैतद	प्रकृतेनतथा। नैत		१	१३	ष्टमनायैव	ष्टमनायैव
				स्य				भय	दभय		२	६	रनत्यानधीनत्व	रनत्याधीनत्व
२६०	१	२	वि	वि	२६६	१	१२	तस्त्वं	तस्त्वं	२७३	१	१	विनियोगवैषम्या	विनियोगवैषम्या
२६१	१	१३	रापित	रोपित		२	१	बपपत्या। द्रातस्त्वं	बुपपत्या। द्रातस्त्वं				मै- हातनद्या काशतत्माचीनह	
	२	२	दृष्ट्यासित्येः	दृष्ट्यासित्येः		२	६	मित्य	मित्य				त्मकारणत्वभा	काशाभेदेननि
२६२	१	२	प्रातोत्य	प्रातोत्य				लोकि। नासां वास	लोकि। नासां वास				वादिशक्येहंद्रगा	इपत्योस्तुनाभे
	१	६	नाभिरित्य	नाभिरित्य				राणा	राणा				दः कल्पयितुंश	
	१	८	समूहो यनं	समूहो यनं	२६७	२	३	यत्तुतत्साम्यकू-एत					कथःइतिहेरव्यं	
	१	१३	बाधक	बाधक				निष्कास्यं			१	९	शेष	शेषे
	२	१३	वैनित्याः	वैनित्याः		२	११	स्थिति	स्थितिः		१	१३	धाश्च	धाञ्च
२६३	१	३	प्रदर्शन	प्रदर्शन	२६८	१	५	बंधु	बंधुं		२	५	नम	नकु

पत्र	दृष्ट	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	दृष्ट	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	दृष्ट	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध
१८८	१	३	विग्रहे	विग्रहे	२०४	२	३	च्येते	च्येत	२१२	१	२	मोतिनर	मोतिपर
	१	६	विश्वं	विश्वं		२	५	पदांतर	पादांतर		१	१२	शिरापक्षादि	शिरःपक्षादि
	२	११	वाच्यो	वाच्यो	२०५	१	१२	तुल्य	तुल्य				वाङ्मयक्षरंदिःप	
१९०	२	९	तद्विष्णोः	तद्विष्णोः		२	१	यद्वादि	यद्वादि				तित	
	२	१०	परोण्याहुः	परोण्याहुः		२	२	यत्कैकिक	यत्कैकिक	२१३	१	१	वोत्पवति	वोत्पतति
१९१	१	३	यनाक्षरं	येनाक्षरं		२	१०	बल्यत्वं	बल्यत्वं		१	२	प्रिव	प्रिय
१९३	१	११	स्वरूपाः	स्वरूपाः	२०६	१	२	दीनाविह	दीनामिह		१	८	पास्थ	पास्थ
	२	१३	महर्षिः	महर्षिः	२०७	१	४	नपक्षत्वात्	नपक्षत्वात्		२	१२	वाक्यस्य	वाक्यस्य
१९४	१	१३	नापवर्णो	नापवर्णो		१	११	यत्	यत्				२१४	
१९६	२	९	अपोवा	आपोवा	२०८	२	११	वादीये	पादीये	२१४	१	३	पुच्छप्रतिष्ठे	पुच्छप्रतिष्ठे
१९७	२	१३	संभवावचनान्तु	संभवावचनान्तु	२०९	१	२	त्यताता	त्यता	२१५	१	८	नगरादरप्राप्तस्यै	नगरादेरप्राप्तस्यै
१९८	१	१	शेषणान्तु	शेषणान्तु		१	७	पाधिरपि	पाधेरपि				व	व
	१	१२	जाता ह्नाच	जाताब्रह्माच		२	८	न्यायेतथा	न्यायेनतथा			८-९	कठचामीकर	कठचामीकर
२०१	१	१३	संभवेन	संभवेन	२१०	१	४	वेन्न	चेन्न				मेवायजमानादुत्तं	मेवायंयजमानादुत्तं
२०४	१	४	समंजसं	नसमंजसं	२११	२	५	आनद	आनंद		१	१३	ब्राम्हणि	ब्राम्हणि
	२	२	रण्यदुभयत्र	रण्यदुभयत्र		२	१३	मुख्यहमिति	मुख्यहमिति		२	७	पुच्छदेन	पुच्छपदेन

१६०	२	७	स्वतंत्राप्रधानस्य	स्वतंत्राप्रधानस्य	१६१	२	८	तात्पर्यविषये	तात्पर्यविषये	१७८	२	८	राधिकरणे	राधिकरणे
१६१	१	२	पनात्	पनात्	१७०	१	८	शक्तेति	शक्त्येति	१७९	२	१	हृत्त्वमिति	हृत्त्वमिति
	२	१	चोक्तं	चोक्तं	१७१	२	१२	वयोपास्य	तयोपास्य		२	२	तनं दित्यधिकर	तनंस्वशब्दादित्य
	२	८	शाखासु	शाखासु	१७२	१	४	नंतरमुच्यमानानां	नंतरमुच्यमानानां				णे	धिकरणे
		८	च्यता	च्यतां	१७३	१	१०	देवत्वयो	देवत्वयो		२	९	त्वांतस्त्वैव	त्वांतितस्त्वैव
		१३	धिपति	धिपतिः		२	१२	पुरुषशब्दस्यै	पुरुषशब्दस्य	१८१	१	३	तृतीयं	तृतीयं
१६२	१	१२	शेषत्वे	शेषत्वे	१७४	१	३	भययो	भयो		१	१३	ववाच	तथाच
		१३	व्यवस्था	व्यवस्था							२	११	पासेश्वर	पासेश्वर
१६३	२	५	सूत्रेतेति	सूत्रितेति	१७५	१	९	वेदांतर्गति	वेदांतांतर्गति	१८२	१	३	सुगमतदर्थ	सुगमंतदर्थ
१६४	१	१३	निषेध्यते	निषेध्यते		२	१	प्रमाणकः	प्रमाणक	१८३	१	४	लक्षणसंभव	लक्षणासंभव
	२	५	छिद्रतर	छिद्रतर		२	१२	तीयेत्यादेः	तीयत्वादेः		१	११	प्रधानेनाति	प्रधानेनति
		१२	गतः	गताः	१७६	१	१०	जीव	जीव	१८५	१	२	सिन्धतः	सिन्धातः
१६७	२	९	दकशाब्द	दकशाब्द	१७७	१	१	संघो	संघो	१८५	१	३	शंकया	शंकया
१६८	१	१३	स्यावाच्यनिषेधेन	स्यावाच्यत्वनिषेधेन		२	९	त्वानांजीव	त्वादिनाजीव	१८६	१	३	माण	प्राण
	२	६	पूर्वप्रतिपादित	पूर्वप्रतिपादित	१७८	१	२	त्वात्	त्वात्		२	५	दधान	दधीन
		११	वाच्यत्वा	वाच्यत्वा		१	५	त्यादीनां	त्यादीनां	१८७	१	७	ग्रंथनेन	ग्रंथनेन
१६९	२	३	नशब्दवाच्यमिति	नजानशब्दवाच्य		१		त्वेतदस्ति	त्वेतदस्ति		२	१	जग क	जगत्क
			मिति	मिति		१	१३	षदतः	यदतः	१८८	१	२	अस्ये	अस्य

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२१६	२	५	नस्यादित्यादौ	नस्यादित्यादौ	२२२	१	९	ब्रम्हत्युप	ब्रम्हत्युप	२३४	२	१	स्यातरात्मन	स्यातरात्मन
२१७	१	६	ज्ञानावृत्ते	ज्ञानावृत्ते		२	३	चौत्स	चौत्स		२	४	स्तस्यचतस्रणा	स्तस्यचत
	२	६	विभुत्वेहपा	विभुत्वेहयो		२	३	कर्म न्य	कर्मण्यन्य		२	६	परमेव्योमशाह	परमेव्योमशाह
	२	९	सरणच	सरणच		२	९	दु थापि	दुमयथापि	२३६	१	८	दिक ध्येयस्य	दिक ध्येयस्य
	२	१३	विषयो	विषमो	२३३	१	९	वर्तिन्यति	वर्त्यति		२	११	व्यवहारि	व्यावहारिकस्य
२१८	१	२	शक्तमि	शक्तमि	२३४	१	१०	निगमश्लोक	निगमनश्लो	२३७	१	१	उपास्य	उपास्य
	१	८	बाधनात्	बाधनात्		२	५	श्चभेद	श्चभेद		१	१	मचनं	मचनं
	१	११	स्त्र्या नहि	स्त्र्यात् नहि	२३५	१	१	स स्यादिति	स स्यादिति		२	१३	अद्यवेति	अद्यतेति
	२	३	दृष्टो	दृष्टो	२३७	१	२	कोशोपि	कोशोपि	२३८	१	१	मारं	मारं
२१९	१	६	भविषोष	सविषोष		१	१३	तम ज्यो	तमसोमाज्यो		१	३	तत्रा	तत्रा
	१	११	नू	रूप		२	१३	पति	पति		१	५	त्वा	त्वा
२२०	२	२	त्वास्या	त्यस्या	२३९	२	१	प्रकृत्या	प्रकृत्या		१	९	तात्ति	तात्ति
		३	कवायो	कवायो	२३०	१	११	दया	दय	२३९	१	८	नुपपद्यते	मुपपद्यते
२२१	२	९	शरीरघंत	रीरघंत	२३१	२	१०	वाक्ये	वाके		२	१	पगमेन	पगमेन
२२२	१	७	द्य सत्	द्यपिनस्तत्	२३४	१	६	पुनरनुपपत्तौ	पुनरनुपपत्तौ	२४०	१	३	सज्जेति	सज्जेति
		८	यताभा	यतोभा		१	१३	पर्यायोत्तरं	पर्यायोत्तरं	२४१	१	१०	समर्थनात्	समर्थति

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
	१२	तायास्त	तास्त	३०४	१	४-५	दादान	दान	३१५	१	३	तुत्वात्	तुत्वात्
	१	यय-वोपह्ल	मेय-वोपोह्ल		१	८	पातक	पालक		१	६	इकिशंका-विषः	इतिशंकुतिषः
	१	वानारमदादि	वास्मदादि		२	६	ग्रा ॥ पर	घात् पर		१	७	शब्दज्यत	शाब्दज्यत
	२	णि-ह	णिरह		२	१३	निपासो	निवासो		१	९	चार्यकेन	चार्यकेन
३०६	१	छरीर	शरीर		२	७	कत्वादिधा	कत्वादिधा		१	१३	नामन्यत्र	नामन्यत्र
	१	त्वमिति	त्वमिति	३०६	१	३	प्यात्वेन	प्यात्वेन		२	७	निमित्तस्य	निमित्तस्य
	२	लिङ्गावा	लिङ्गावा		१	४	तीयेकर्मणि	तीयेकर्मणि		२	९	धीनत्वाच्चिति	धीनत्वाविरोधित्व
३०७	१	नुवाको	नुवाके		१	१३	करिष्य	प्रकरिष्य				चेति	चेति
	२	सकलो	सकालो	३०८	१	१३	ज्योतिःशब्दस्यैव	ज्योतिःशब्दस्यैव	३१६	१	२	करिष्यमाण	प्रकरिष्यमाण
३०९	१	यदेवदत्त	यज्ञदत्त		२	६	यात्	यात्		१	७	युक्तं-ल्य	युक्तं-ल्य
	२	यातिर	यातिर	३१०	१	४	इवतामवनाति	इवतामवनाति		२	१३	स्य-स	स्येश्वर
	३	ज्याति	ज्याति		१	७	परत्वेतु	परत्वेतु	३१७	१	२	स्वताव	स्वभाव
३१०	१	विकारस्य	विकारस्य	३११	१	१	मासह	मासह		१	८	रपु रपु	रपु
३१२	१	दया	दया	३१२	१	२	विधात्रेति	विधात्रेति					
	२	ल्यंस्वा	ल्यंनवा		१	८	दूरत्वं	दूरत्वे	१	१	४	वदातानां	वेदातानां
३१३	१	शक्यं	शक्यं	३१३	२	७	नाशंकनीयं	शकनीयं		१	८	परिहारस्वका	परिहारस्वका

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अश्रुत्य	श्रुत्य	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अश्रुत्य	श्रुत्य	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अश्रुत्य	श्रुत्य
१	१	७	पूर्वाधिनिमित्तः	पूर्ववाद्यनिमित्त	४	२	२	तुरात्मक-निरसनी	तुरात्मक-निरसनी	७	२	१२	नुसारूप्यं	नुसारूप्यं
	२	११	एतन्न	एतन्न		२	११	कारण	कारणं		२	१३	मेवतो	मेवातो
२	१	५	प्रागुक्तः	प्रत्युक्तः	५	१	७	युक्तिकत्वेन	सयुक्तिकत्वेन	८	१	१	सारूप्य	सारूप्य
	१	७	दृश्यतेत्वमित्यत्र	दृश्यतेत्वित्यत्र		१	९	आस्तात्	आस्तात्		१	३	चैदंजगत	चैदंजगत
	१	८	सुत्र	सुत्रे		२	५	साध्यविशि	साध्याविशि		१	८	क्यतेप्रधा-य--	क्यतेनप्रधा-चई
	२	८	श्रुतेविरोध-भूति	श्रुतेविरोध	६	१	५	स्य नानंद	स्यानानंद		१	१०	यतवेदांतानां	यत्तुवेदांतानां
			केतर	भौतिकेतर		१	१२	एवञ्चितः-रोधा	एवनिवेशञ्चितः-		१	११	निश्चये	निश्चये
१	१	१	दूषणं	दूषणत्वं				पातित्वा	पातित्व		२	२	मैकं	मैक
	१	४	मारभत	मारभंत	७	१	९	सत्	वत्		२	३	या-ये	याध्याये
	१	१२	द्वयोक्ति	द्वयोक्त		१	१०	नन्व--	नन्ववमी		२	४	कत्वेरुक्त	कत्वेरुक्त
२	१	१	न्यतो-षणं-पन-	न्यथो-षणत्वं-पन-		१	११	श्रुतिमु	श्रुतिमु		२	११	प्रख्यात	प्रख्यातो
	२	३	त्मानश्च	त्मानश्च	७	२	१	तत्राहनादेतत्श्रुती	तत्राहनादेतत्श्रुती-	९	१	१	तथापि	तदपि
	२	४	क्रम्यंते	क्रम्यं		२	२	ति	ति		१	२	यत्वे	यत्वेन
	२	११	पदद्वये	पादद्वये		२	७	तात्पर्यसित्त्वखंडनत्वे	तात्पर्यनित्त्वखंडनत्वे		१	५	धेनप्रा	धेनाप्रा
	१	३	युक्तिविरोधो	युक्त्यविरोधो										
	१३		तूरूपत्वात्	तूरूपत्वात्		२	८							

६७	ज्ञाति	ज्ञापति	१०	१	८	तयान्नसमां	तयानं-समां						
१	८	नचसारथ्य		१	१०	तस्याच-का	तायांच-काः	१२	१	१	दप	दुप	
१	९	ननूक्त		१	११	लब्धः-णमूल	लब्धेः-णमूल		१	२	सूत्रेकथमेक	सूत्रत्रयमेक	
१	१२	शंकायाः अप्राण्य		२	१	ण्यहेतुवेदे	ण्येहेतुवेदे		१	१०	श्रुतिनेयेति	स्मृतिनेयेति	
१	१३	ण्यमा-न्यते		२	३	मतसयुक्त-तन्नसं	मतसयुक्त-तन्नसं		१	१२	बौत्पादिमतेतुबौ	बौधार्हतादीतिबौ	
२	१	यप्रामाप्रामाण्य-मिति		२	५	णस्पशि	णास्पशि				त्थादि	त्थादि	
२	१	यप्रामाप्रामाण्य-मिति		२	५	कार्यस्मृतेरप्राण्या-	कार्यस्मृतेरप्रामा-		२	४	पक्षासि	पक्षासि	
२	२	षदस्तु				तकारणस्मृतेरप्रा-	ण्यात्कारणस्मृते		२	७	मत्व	मत्व	
२	५	तदव				ण्यात्कारणस्मृते	रप्रामाण्यं		२	११	रेषांन्यायानुप	तरेषांचानुप	
२	८	पाद्यत्व				रप्रामाण्यं		१३	१	१	मनुश्रुतौ	श्रुतौ	
२	१०	गतश्चातद्वितीय		२	६	केतिश्री	केश्री		१	२	वैगुण्येनतत्र	वैगुण्यंतत्र	
१	१	सर्वस्मि-नसर्वस्मि		२	१२	र्थस्त्विति	थीस्त्विति		१	२३	यितुमयुक्तत्वात्	यितुयुक्तत्वात्	
		नमन्यते		२	१३	शास्त्रेप्यर्थत्वदर्श	शास्त्रेप्यर्थत्वदर्श		१	६	योगयानां	योगयानां	
१	१	आत्मभेदानुपग		१	२	अथ	अथ		१	७	वाय	वाचार्य	
		मात्		१	३	तदेव	देव		२	१०	विलक्षणंतत्तत्प	विलक्षणंतत्तत्प	
		मात्		२	४	नन्वतेषां	नचेतरेषां				कृति	तत्प्रकृति	
१०	१	त्याह-त्याह		२	८-९	षादनु-मनूक्तांत	षानु-मनुसूक्तांत	१५	२	४	आत्मश्रुतेः	आत्माश्रुतेः	
१	४	सर्गकाले				गत्या	गत्या		१	३	श्रुतिर्वैल	श्रुतिर्वैल	
१	६	पुरुषरा		२	१३	चित्तस्य	चित्तस्य	१६	१	१३	श्रुत्यै	श्रुत्यै	

पृष्ठ	पृष्ठ	पंक्ति	अश्रुत	श्रुत	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अश्रुत	श्रुत	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अश्रुत	श्रुत
१७	१	१	द-पू	दन्पू	२३	२	८	साध्यांतरा	साध्यांतरा	३१	१	३	द्रष्टव्यः	द्रष्टव्याः
	१	५	एतसर्वा	एताःसर्वा	२४	१	२	णेति---प्र	णेतिभाष्येणाप्र		१	५	इत्येवोक्तं	इत्येवोक्ते
	१	१३	प्रवत्तमूर्ध	प्रवत्तमूर्ध		१	४	पक्षंवि	पक्षेवि	३२	१	८	गृह्यतद्विशिष्ट	गृह्यतद्विशिष्ट
	१	३	मन्यदेवा न्यदेवा	मन्यदेवान्यदेव	२५	१	७	षडता	षडता	३३	२	६	च्छतस्तेषां	च्छतांतेषां
			न्यदेव		२६	१	१	रोषा	रोषो	३४	१	१३	दिगित्युत्तरं	श्रीमच्छंकरपादाङ्क
	२	१३	प्रकृतिसिध्यान्नम्	प्रकृतिसिध्या-न्नम्	२६	२	१३	तद-न्मनो	तदसन्मनो				भूषणेपरदूषणे	धुनायेनबालेनस
			त्यंत	त्यंत	२७	१	१०	प्रत्ययस्य	प्रत्ययस्य				मुन्तीणैर्यमणविः	व्याख्याद्वयविवेका
	१३		स्थकिचित्	स्थाकिचित्		२	१	रेण	रेणो				त्मातत्रहेतुगुरोः	रूपामीमांसान्यायपं
१८	१	९	सर्वतं	सर्वतं	२८	१	१३	भावात्	भावात्				चास्यराशयार्थस्यैव	वचंइतिवेरथं
	१	२	कायांममा	कायांममा		२	३	स्वेवतयात्	स्वेवतयात्	३४	२	८	महत्त्वप्रत्या	महत्त्वप्रत्या
	२	७	तद्वत्प्र	तद्वत्प्र	२९	१	७	तद्वत्प्र	तद्वत्प्र				तावत्ता	साधयवत्ता
	१	२	कायाप्र	कायाप्र		२	७	तंतूनप्र	तंतूनप्र		१	२	पीत्यं--सावत्ता	पीत्य-सावयवत्ता
	१	८	प्रलयकार्य	प्रलयेका		२	९-१०	पूपक्षो-असतश	पूर्वपक्षो-असतश	३६	१	६	हेतुकान्	हेतुकान्
	१	४	ला-	लाघ							१	११	वोक्तविरोधः	वोक्तमित्यविरोधः
	१	१३	एववेद	एववेद		२	१२	संभवत्येवतादृश	संभवत्येतादृश		२	८	नोक्तदोषः	नोक्तदोषः
	४		तर्कस्याभा	ततर्कस्याभा	३०	१	३	अदृतं	आदृतं	३८	१	४	विभागस्यात्	विभागःस्यात्

पत्र	पृष्ठ	पंती	अशक्य	शक्य	पत्र	पृष्ठ	पंती	अशक्य	शक्य	पत्र	पृष्ठ	पंती	अशक्य	शक्य
३८	१	७	निरपेक्षपेक्षत्वा	निरपेक्षत्वा	४८	२	१	दृशेन	दृशेन	५३	१	४	मानिनामानि	या
४०	१	१	ऽतिव्याप्ति	ऽतिव्याप्तिः	४९	१	६	रूढ्यरूढ्यर्थ	रूढ्यर्थ	५४	१	११	विज्ञान	मि
४२	१	३	एकीभवतीति	एकीभवतीति	५०	१	१२	चनातत	चनातत	५५	१	१८	तर्नास्ति	म
	२	१३	हास्य	हास्य	५१	१	१०	सामान्य	सामान्य		१	१३	मृन्पादि	मृ
४	२	१	परम	परम		१	११-१२	तस्मिन्त्वं	तस्मिन्त्वं	५७	१	३	कंकपदयागात	के
५	१	७	संस्थानः	संस्थान		२	३-४	शरीरीरि	शरीरि		२	६	तत्त्वेनूपतो	तत्त्वेनूपतो
४६	१	५	पाद्येत्यर्थः	पाद्येत्यर्थः		२	६	स्थानिन्यपि	स्थानिन्यपि		२	१३	स्ववसंशय	स्ववसंशय
	१	६	कारणान्यत्वं	कारणान्यत्वं		१	६	योव्यत्यासः	योव्यत्यासः	५८	१	२	तस्यतद	तस्यतद
	१	११	रंभा	रंभा		१	६	ब्रह्मणोऽ	ब्रह्मणोऽ		२	४	शब्दशब्दो	शब्दो
	१	१३	मवप्रती	मवप्रती		१	६	निर्दिशसि कृष्ण	निर्दिशसि कृष्ण		२	१०	मूमिदां	मूमिदां
	२	१	शब्दा इति	शब्दादिभ्य इति		२	६	मनःशब	मनःशब		२	१०	वभूव नकि	वभूव नकि
	२	२	तादात्म्य	तादात्म्य		२	६	धात्माभावो	धात्माभावो	५९	१	२	शय	शय
	२	१०	नन्यमित्यत्रा	नन्यत्वमित्यत्रा		२	६	आत्मभावो	आत्मभावो		१	१०	प्रपंस्थ	प्रपंस्थ
	२	१०	दुर्घट	दुर्घट		२	११	आत्मवाचो	आत्मवाचो		१	१०	इत्यस्याभावात्	इत्यस्याभावएवे
								हशब्दो	हशब्दो				साध्य	साध्य
													भिरवारणाय	भिरवारणाय
													त्यजानिनी	त्यजानिनी

38
8
73
Ave 62 इतिशंकरपादभूषणसमाप्तः

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajiit Gargeshwar

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

8541-1798
ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari